

FOLIA
URALICA
DEBRECENIENSIA

32.

Ünnepi szám
Maticsák Sándor
tiszteletére

FOLIA
URALICA
DEBRECENIENSIA

32.

Szerkesztette:

Kelemen Ivett
Keresztes László
Zaicz Gábor

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press

2025

A DEBRECENI EGYETEM FINNUGOR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
LEKTORÁLT KIADVÁNYA

Szerkesztőbizottság:

Csepregi Márta (Budapest), Csúcs Sándor (Budapest),
Riho Grünthal (Helsinki), Honti László (Budapest),
Lars-Gunnar Larsson (Uppsala), Harri Mantila (Oulu),
Sirkka Saarinen (Turku), Tõnu Seilenthal (Tartu),
Oleg Szergejev (Joskar-Ola), Eberhard Winkler (Göttingen).

A tanulmányokat lektorálta:

Ballagó Júlia (Debrecen), Bereczki András (Budapest), Csúcs Sándor (Budapest), Hoffmann István (Debrecen), Honti László (Budapest), Kelemen Ivett (Debrecen), Keresztes László (Debrecen), Kiss Antal (Debrecen), Klima László (Budapest), Tomi Koivunen (Turku/Debrecen), Korompay Klára (Budapest), Tuomo Lahdelma (Jyväskylä), Petteri Laihonen (Jyväskylä), Lars-Gunnar Larsson (Uppsala), Pusztay János (Budapest), Rusvai Julianna (Nyíregyháza), Sipőcz Katalin (Szeged), Szeverényi Sándor (Szeged), Szij Enikő (Budapest), Tamás Ildikó (Budapest), Tési Áron (Budapest), Tóth Valéria (Debrecen), Várhelyi Ilona (Debrecen), Eberhard Winkler (Göttingen), Zaicz Gábor (Budapest).

ISSN 0239-1953 (print), ISSN 2732-3803 (online)

© A szerzők, 2025

© A Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát, 2025.

A kötet a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Tudományos Alapjának támogatásával készült.

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított Magyar
Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi

Technikai szerkesztő: Kelemen Ivett
Borító: Deli-Nagy Tünde

Készült a Debreceni Egyetem nyomdájában.

(Fotó: Várhelyi Ilona 2024)

Tabula gratulatoria

Adamovský, Vít
Agafonova, Nyina
Agyagási Klára
Antal M. Gergely
Ariszkina, Tatyjana
Bába Barbara
Bakró-Nagy Marianne
Baksa Máté
Ballagó Júlia
Bárány Attila
Barta Róbert
Bartáné Kustár Katalin
Bartens, Hans-Hermann
Bartha Elek
Bereczki András
Bíró Bernadett
Blokland, Rogier
Butilov, Nyikolaj
Cipkajkina, Valentyina
Csatár Péter
Csepregi Márta
Csúcs Sándor
Debreczeni Attila
Dobi Edit
Egey Emese
Erkkilä, Riku
Farkas Judit
Fazakas Gergely Tamás
Fejes László
Fodor György
Forisek Péter
Ghenó, Danilo
Grebnyeva, Alexandra
Grünthal, Riho
Gugán Katalin
F. Gulyás Nikolett

Gulyás Zoltán
Győrffy Erzsébet
Hajdú-Pukánszky Alexandra
Halmesvirta, Anssi
Havas Ferenc
Hlavacska Edit
Hoffmann István
Honti László
Huomo, Tuomas
Imajkina, Marija
Imre László
Imréné Mezey Teodóra
Ivanova, Galina
Janurik Boglárka
Janurik Tamás
Juhász Judit
Juhos Meri
Kató Péter
Kazajeva, Nyina
Kecskeméti Csaba
Kecskemétiné Legoza Eszter
Kelemen Ivett
Keményfi Róbert
Keresztes László
Kippasto, Anu
Kis Tamás
Kiss Antal
Klima László
Klumpp, Gerson
Koivunen, Tomi
Kormos Erik
Korompay Klára
Kozmács István
Kovács Éva
Kovács László Erik
Laakso, Johanna

Laczkó Tibor
Laczkó Zsuzsa
Laczkóné Rácz Edit
Lahdelma, Tuomo
Laihonen, Petteri
Lajos Panna
Larsson, Lars-Gunnar
Lovas Kis Antal
Ludvig Ádám
Manner, Sanna
Mantila, Harri
Máté József
A. Molnár Ferenc
Mozga Evelin
E. Nagy Katalin
Nagy Zoltán
Oikari, Raija
Oszkó Beatrix
Póczos Rita
M. Porcsalmy Magdolna
Pósán László
Pusztai Gábor
Pusztay János
Rácz Anita
Rácz István
Regéczi Ildikó
Reszegi Katalin
Révay Valéria
Rjabov, Ivan
Rueter, Jack
Rusvai Julianna
Ruttkay-Miklián Eszter
Saarinen, Sirkka

Sahverdova Nava Vanda
Sarhema, Maria
Seilenthal, Tõnu
Sipos Mária
Sivonen, Jari
Sipőcz Katalin
Szalóczy Bettina
Szergejev, Oleg
Szeverényi Sándor
Szirák Péter
Szij Enikő
Szőke Melinda
Takács Judit
Takács Levente
Tamás Ildikó
Tarvainen, Anna
Tóth Diana Viktória
Tóth Valéria
Varga Imre
Varga Judit
H. Varga Márta
S. Varga Pál
Várhelyi Ilona
Várnai Zsuzsa
Vásáry István
Virtanen, Susanna S.
C. Vladár Zsuzsa
Voigt Vilmos
Wagner-Nagy Beáta
Winkler, Eberhard
Zaicz Gábor
Zaiczné Czelecz Éva

TARTALOM – CONTENTS – INHALT – SISÄLLYS – СОДЕРЖАНИЕ

Maticsák Sándor 60 éves (<i>Keresztes László – Kelemen Ivett</i>)	13
Sándor Maticsák has turned 60 (<i>Keresztes, László – Kelemen, Ivett</i>)	23
Шандору Матичаку – 60 лет (<i>Керестеш, Ласло – Казаева, Нина</i>)	27
Maticsák Sándor tudományos munkássága (összeállította: <i>Hlavacska Edit</i>)	33
Agyagási Klára: A lótarás terminológiájához a mariban	53
Bába Barbara: A <i>Kadarc</i> s víznév eredetéhez	59
Bakró-Nagy Marianne: Munka az adatközlőkkel: Munkácsi Bernát példája	69
Baksa Máté: A névszóragozás rendszere a 16–17. századi finn zsolnáfordításokban I.	81
Csepregi Márta – Vít Adamovský: Utazás Obdorszkból Berjovba. Pápay József naplórészlete	95
Csúcs Sándor: Udmurt Miatyánk-fordítások	107
Debreczeni Attila: „A’ ködös kérdésnek Philológiánkra nézve kevés haszna...”. Kazinczy Sajnovics nyelvhasználatáról	119
Dobi Edit: Márai Sándor <i>Az ünnepekről</i> című rövidszövegének szemiotikai textológiai elemzése	129
Egey Emese: A baglyok hasznáról és káráról	145
Erkkilä, Riku: Mikä on lokatiivin asema mordvalaiskielten sijajärjestelmässä?	153
Fejes László: Népnevek az erzában (korpuszvizsgálat)	165
Forisek Péter: Mit ettek és ittak a római katonák?	175
Gheno, Danilo: Heikki Paasonen és egy páneurópai motívum a mordvin népköltészetben	181

Grünthal, Riho: Mordvan demonstratiivipronominien diakroniaa ja typologiaa	191
Gugán Katalin: <i>Ha hiba van is, ha hiba is van...</i> A szórendi variáció egy esete nyelvtörténeti szempontból	205
Györffy Erzsébet: Többnevűség a folyóvíznevek körében	217
Hoffmann István: <i>Várda</i> és társai	229
Honti László: Magyar nyelvtörténeti tévhitek (uralisztikai szösszenetek).....	241
Imre László: „Nemzetépítő” művelődéstörténet. Németh László „finn-élménye”	251
Kelemen Ivett: Fedor Possart beszámolója a számikról	255
Kis Tamás: <i>Kanafória</i>	269
Koivunen, Tomi: Vähäisiä huomioita mordvalaiskielten konstituentijärjestyksestä	285
Kormos Erik: A szetu gasztrokultúra szókincséről	297
Kovács Éva: Földrajzi köznevek a természeti környezetre utaló településnevekben	309
Lahdelma, Tuomo: Arvi Järventaus ja Unkarin itkupajut	323
Larsson, Lars-Gunnar: Johan Whelin és a svédországi finnugor kutatások korai története	335
Máté József: Az északi számi halnevekről	343
E. Nagy Katalin: Kocsma- és csárdanevek a Hajdúnánási járásban	353
Póczos Rita: Módszertani megjegyzések a 11. századi magyar víznévkincs vizsgálatához	361
Pusztai Gábor: Kathaj felé félúton. Jan Huygen van Linschoten 1594–1595-ös leírása a szamojédokról, lappokról és finnekről	373
Pusztay János: Kis mordvin szójegyzék egy chefnek és gourmet-nak	387
Rácz Anita: A <i>Szõlõs</i> helynév eredetéről	395
Reszegi Katalin: Névköltöztetés	411
Saarinen, Sirkka: Die Mari-Texte von Mihail Smorodinov	423

Sarhema, Maria – Jari Sivonen: <i>Vellaat jää maksamati.</i> Suomen murteiden <i>mAti</i> -rakenteen syntaksia ja semantiikkaa	433
Sipos Mária: Határozottan? Az északi hanti <i>in</i> szó funkciójáról	443
Sipőcz Katalin – Nyina Kazajeva: Az erza-mordvin <i>cedeŭ</i> 'szív'	457
Szabó Melinda: Az észt diaszpórák kialakulásának és nemzeti identitásuk megőrzésének vizsgálata	473
Szalóczy Bettina: A <i>beana</i> 'kutya' előtagú északi számi növénynevekről	485
Сергеев, Олег: Материалы рукописных лексикографических памятников XIX века и словарь В. П. Троицкого: к 130-летию издания первого марийского словаря в России	495
Szeverényi Sándor: Harctéri tudósítások az ugor–török háborúból	505
Szűj Enikő – C. Vladár Zsuzsa: Néhány (láb)jegyzet egy 18. századi latin nyelvű finnugor tudománytörténeti íráshoz. Simon Lindheim: <i>De diversa origine Finlandorum et Lapponum observationes</i>	517
Szőke Melinda: Lehet-e 11. századi (Szent István-kori) forrásértéke az egri püspökség 1261/1271. évi oklevelének?	525
Takács Judit: A nyelvrokonság kérdése és terminológiája Pápay Sámuel irodalomtörténet-írásában	535
Tamás Ildikó: A számi revitalizáció új trendje	543
Tóth Valéria: Személynévrendszerek különböző nyelvekben és kultúrákban	551
H. Varga Márta: A 'magyaráz' jelentésű halott (igei) metaforák jelentésszerkezetének vizsgálata néhány európai nyelvben	563
Virtanen, Susanna: Pohjoismansin infinitiivimuotojen morfofologiaa	573
Wagner-Nagy Beáta: Most melyik igével vadásszak?	583
E számunk szerzői	591

Maticsák Sándor 60 éves

A Debreceni Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének vezető professzora is elérte azt a tiszteletre méltó életkort, amikor méltán fogadhatja tanítványai és kollégái köszöntését. A jubiláns pályájának főbb pontjait és munkásságának eredményeit a következő írásban – korántsem a teljesség igényével – szeretnénk felvázolni.

Maticsák Sándor 1965. május 4-én született Kisvárdán. Általános és középiskolai tanulmányait szülővárosában végezte. Itt, a Bessenyei György Gimnáziumban érettségizett 1983-ban. Egy év múlva kezdte tanulmányait a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar–orosz szakán. Az orosz szakot finnugor nyelvészetre cserélve 1990-ben magyar nyelv és irodalom szakos tanár és finnugor nyelvész szakos diplomát szerzett. Én egyetemi óráimon kerültem kapcsolatba a lelkes, fiatal hallgatóval, aki érdeklődésével, szorgalmával és tehetségével kitűnt a hallgatói mezőnyből. Akkoriban több más hallgató is csatlakozott a körhöz, a finnugor szakot ugyanis közkedvelt „elit” szaknak tartották. Aki a nyelvészet iránt érzett készletet, a magyar–finnugor szakon tanító és tanuló egyetemi emberek társaságában „menő” egyetemi polgárnak érezhette magát. Kálmán Béla, Hoffmann István és mások instrukciói alapján készülhettek – mi másra is, mint – a tanári pályára. Néhányan jól sáfarkodtak talentumaikkal, és megnyílt előttük a tudományos pálya is. Ezek közé tartozik jubilánsunk is. A nyelvészeten belül kezdettől fogva két téma vonzotta: a helynevek és a mordvin nyelv. Már szakdolgozata is e körben fogant.

Maticsák a végzés után tehát megkezdhette egyetemi karrierjét. 1990-től mindvégig a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem (KLTE), majd a Debreceni Egyetem (DE) állományában maradván dolgozott, és végigjárta az egyetemi karrier minden fokozatát: tanársegédi (1997-ig, közben a finnországi Jyväskyläben magyar lektor), adjunktusi (2003-ig), docensi (2017-ig, 2005-től már tanszékvezető), végül 2017-től napjainkig egyetemi tanári minőségben.

Az előlépéseket mindig a megfelelő tudományos fokozatok megszerzése előzte meg: 1992-ben egyetemi doktori értekezést nyújtott be *A Mordvin Köztársaság településneveinek rendszere* címmel (megj. Debrecen 1995), amelynek alapján később, 1997-ben, az új minősítési követelményeknek megfelelő PhD fokozatot kapott. Helynévtani munkásságának egyik legfontosabb eredménye az *Onomastica Uralica* sorozat általa szerkesztett angol nyelvű kötete (*Settlement Names in the Uralian Languages*. Debrecen – Helsinki 2005).

1992 és 1996 között Finnországban volt magyar lektor, ahol a magyart mint idegen nyelvet tanította a Jyväskyläi Egyetemen, s közben tevékeny részt vállalt a hungarológia szak beindításában, fejlesztésében. Ezek hozadéka a debreceni Nyári Egyetemen betöltött tanulmányi igazgatói megbízatása és számos oktatási segédanyag társszerzősége (a *Hungarolingua*-sorozat hét kötete, Debrecen 1991–2016), valamint hungarológiai tárgyú cikkek publikálása, kötetek szerkesztése.

Maticsák itthon a mindenkori finn lektor mellett finn leíró és nyelvtörténeti kurzusokat tartott (és tart ma is). Ennek is lett eredménye: gyakorlati *Finn nyelvkönyv*-ek sora (Debrecen 2002–2018; öt kiadás) és a *Ki kicsoda Finnországban?* (Debrecen 1999), mindegyik társszerzőként egykori finn lektorunkkal, Anna Tarvainennal.

2003-ban habilitált mordvin földrajzi név tárgyú értekezésével (*A mordvinföldi víznevek rendszere*). Ezzel docenssé, majd 2005-től tanszékvezetővé „avanzsált”. Érdeklődése finnugor alaktani kérdések felé fordult, és a szóképzés kérdései kezdtek foglalkoztatni. Fokról-fokra dolgozta föl a mordvin írásbeliség 17–18. századi forrásait, és ezeknek, valamint a gazdag lexikográfiai anyagnak a felhasználásával nagy ívű monográfiát nyújtott be az MTA doktora fokozat elnyeréséért (*Az erza-mordvin névszóképzők nyelvtörténeti vizsgálata*). Disszertációjában a névszóképzés elméleti kérdéseiben is állást foglalt, és számos fontos adalékkal szolgált a képzők produktivitásának és gyakoriságának összefüggéseihez. A nyelvtörténeti elemzés során az elhomályosult képzés kérdéseit (agglutináció, a szuffixummá válás, a grammatikalizálódás folyamatait és fokozatait) tisztázta. Ennek eredményeképpen egy impozáns mordvin etimológiai szótár alapjait fektette le. Az értekezést 2017. június 16-án védte meg sikeresen. A DSc-fokozat megszerzése eredményezte egyetemi tanári előlépését ugyanebben az évben.

A finnugor nyelvészeti kutatások története kiemelkedően fontos jubilánkunk munkásságában: *A mordvin írásbeliség kezdetei*. Debrecen 2012; *The Beginnings of Mordvin Literacy*. Hamburg 2017; *Gerhard Friedrich Müller és Johann Eberhard Fischer 18. századi szójegyzékeinek mordvin anyaga*. Debrecen 2016; Witsen, Damaszkín, Ricskov, Falk, Pallas anyagainak elem-

zése stb. A kollektív munkák között kiemelkedő teljesítménynek ítélem a tanszék periodikájának gondozását. A kezdetektől fogva folyamatosan publikál benne tanulmányokat, recenziókat, megemlékezéseket. Szívvel-lélekkel segíti tartalmilag és szerkeszti technikailag a kiadványsorozatot, így bizonyonhatjuk, hogy Maticsák Sándor a *Folia Uralica Debreceniensia* szíve.

Maticsák Sándor egyáltalán nem elefántcsonttoronyba zárkózó tudós, hanem a szó legtagább értelmében nyitott. Ezt bizonyítja számos kollektív munkája (pl. *Rokon nyelveink szótárai*. Bp. 2014; *Gerhard Friedrich Müller a cseremiszekekről, csuvasokról és votjákokról*. Debrecen 2018). Nemzetközi folyóiratok szerkesztőbizottságának tagja: pl. *Hungarologische Beiträge* (Jyväskylä), *Nyelvtudományi Közlemények* (Bp.), *Folia Uralica Debreceniensia* (Debrecen), *Onomastica Uralica* (Debrecen – Helsinki), *Lähi-vordlusi / Lähi-vertailuja* (Tartu), továbbá nemzetközi finnugor (1990, 1995) és hungarológiai kongresszusok (2001, 2006) kiadványainak szerkesztője.

Egyetemi oktatói és tudományos szervező, valamint közéleti tevékenysége is szerteágazó: a Debreceni Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszék vezetője (2005–), volt tanárképzési főigazgatója (2014–2019), a Szenátus tagja (2010–2012, 2014–2019), a Tanárképzési Kollégium tagja (2008–2010), majd elnöke (2014–2019), a Bölcsészettudományi Kar oktatási dékánhelyettese (2007–2011), jelenleg is a Nyelvtudományi Doktori Iskola finnugor alprogramjának vezetője (2009–), az MTA Nyelvtudományi Bizottságának tagja (2018–), a Magyar Uralisztikai Bizottság tagja (2003–), volt a Debreceni Akadémiai Bizottság alelnöke (2020–2024), a Magyar Akkreditációs Bizottság tagja (2018–2024), a Hungarológiai Tanács tagja (1996–2001), a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság választmányának tagja (2001–2007). Jelenleg is tagja a finnugor kongresszusok szervezőbizottságának (ICFUC) (2005–).

A finnugor tudományok közössége Maticsák Sándort a debreceni VII. Nemzetközi Finnugor Kongresszus (CIFU-7) szervezőtitkáráként ismerte meg 1990-ben. Ennek folyományaként a következő, jyväskyläi (1995) kongresszus szervezőbizottságának lett a tagja, majd a hungarológiai kongresszusok szervezésében is oroszlánrészt vállalt: az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus főtitkára (Jyväskylä 2001) és a következő társelnöke (Debrecen 2006).

Igen dicsérendő vonásnak tartom, hogy Maticsák Sándortól nem áll távol a tudományos ismeretterjesztés sem. Az etimológiai kutatásokat népszerűsítő tanulmányoknak és könyveknek sora tanúsítja ezt, pl. a hét napjainak nevei (*Vándorló napok. A hét napjainak megnevezése az európai nyelvekben*. Deb-

recen 2005), a pénznevek eredete (*A mókusbőrtől az euróig. Pénznevek etimológiai szótára*. Bp. 2018, 2023²) stb. Ezekben a közleményekben a szigorú szakmai, filológiai fegyelem ötvöződik az olvasmányos stílussal. Szívesen hallgatja az ember jubilánsunk eszmefuttatásait a rádió és a tévé *Édes anyanyelvünk* adásaiban is. Egyetemi előadásaiban és a hallgatóival való kapcsolataiban is ugyanez a közvetlenség és baráti viszony a jellemző.

Munkásságát néhány kitüntetéssel is elismerték: 2012-ben a Finn Fehér Rózsa lovagrend (Suomen Valkoinen ruusu) lovagja lett, 2019-ben pedig a helsinki Finnugor Társaság (Suomalais-ugrilainen Seura) külső tagjának választották. Legutóbbi, igen rangos szakmai kitüntetésként 2024-ben megkapta az MTA Akadémiai díjat. Az utóbbi elismerést hatalmas összefoglaló munkájáért, a finnugrisztikai kutatások legújabb alpművének tekinthető könyvével érdemelte ki (*A magyar nyelv eredete és rokonsága*. Gondolat, Bp. 2020). Ez a mű méltó folytatása a leghíresebb finnugristák, Zsirai Miklós és Hajdú Péter munkáinak. Azok mára adataikban és leírásokban elavulttá váltak, könyvárusi forgalomban sem kaphatók. Ezért volt szükség a finnugor népekről és nyelvekről szóló tudásanyag aktualizálására, pótlására és frissítésére. A vaskos kötet nemcsak az ismeretterjesztést célozza, hanem a tudományos kutatások megbízható összefoglalása is. A mű egyik recenzense jó szívvel ajánlotta Maticsák művét a kérdés iránt érdeklődő – akár szkeptikus – értelmiségi olvasóknak, de a szakmai köröknek is, egyes részeit pedig tankönyvnek a magyar és történelem szakos egyetemi hallgatóknak, valamint kézikönyvként tanároknak is.

Legutóbbi könyve is (*Megtalált szavak. Az orenburgi expedíció (1768–1774) Volga–Káma-vidéki finnugor anyaga*. Debrecen 2024) a kutatástörténeti vonulatát képezi jubilánsunk munkásságának. Ez tulajdonképpen tisztelgés azok előtt a hős expedicionisták előtt, akik öt-hat évet töltöttek terepen, 18. századi mostoha körülmények között. Megérdemlik, hogy név szerint említsük őket: Peter Simon Pallas, Ivan Ivanovics Lepjohin, Johann Peter Falck, Johann Gottlieb Georgi, Nyikolaj Petrovics Ricskov. Az ő feljegyzéseikben fennmaradt, de az utókor előtt nem nagyon ismert mordvin, csere-misz és votják anyag került e könyvben bemutatásra és etimológiai elemzésre. És itt még biztosan nem ért véget jubilánsunk tevékenysége. Emberi számítás szerint van még néhány évtizede arra, hogy elképzeléseit megvalósítsa, és tudományos közlemények sorában publikálja...

Láthattuk, hogy Maticsák Sándor kutatásainak fókuszában főként a mordvin és a finn áll, de publikált tanulmányokat más finnugor nyelvek, pl. a lapp,

a cseremisiz, a votják és a vogul témaköreiből is. S ne feledjük: a magyar is finnugor nyelv, és anyanyelvét mint tanítani és tanulni való idegen nyelvet is favorizálta jubilánsunk. Közleményeinek nyelve főként a magyar, de számos tanulmánya jelent meg finnül, németül, angolul, oroszul, olaszul, sőt még mordvinul is. Vendégelőadóként külföldi egyetemeken (Jyväskylä, Helsinki, Oulu, Turku, Tartu), kongresszusi résztvevőként nemzetközi finnugor és hungarológiai kongresszusokon, szimpóziumokon (Jyväskylä, Oulu, Tartu, Varsó, Moszkva, Joskar-Ola, Párizs) tartott előadásokat. Egyetemi pályafutása során csaknem minden tantárgyat oktatott, és az ő elképzelései köszönnek vissza a magyar és finnugor szak tanterveiben is. Tevékeny részt vállalt a Jyväskyläi Egyetem hungarológiai szak tantervének kidolgozásában, továbbá a Debreceni és a Jyväskyläi Egyetem közös doktori programjának létrehozásában.

Maticsák Sándor munkássága példásan sokrétű. Tudományos érdeklődése kitűnő tanulmányokat és könyveket eredményezett a finnugor nyelvészet, ezen belül főként a mordvin etimológia, névtan, a kutatás-, tudomány- és művelődéstörténet terén. Tanári tevékenysége nemkülönben hasznos és eredményes. Gyakorlati tankönyveket jegyez a finn nyelv és kultúra népszerűsítésében, oktatási segédanyagokat a magyar mint idegen nyelv tekintetében, valamint a kontrasztív nyelvvizsgálat elméleti és gyakorlati kérdéseiben. A jubiláns mellékelt publikációs jegyzéke bőségesen illusztrálja ezt a megállapítást. (Vö. jelen számunk 33–51. oldalát.)

Maticsák Sándor tudományos produkciójának adatai imponálóak. Ez idáig összesen 305 közleménye jelent meg. Könyveinek száma 11, ebből három társszerzőkkel látott napvilágot. Több magyar és finn tankönyvet is írt társszerzőkkel, ezek több kiadást is megértek. Tanulmányainak száma 127, ebből 91 szakfolyóiratokban jelent meg, a többi könyvfejezet szakkönyvekben, gyűjteményes, kongresszusi és köszöntő kötetekben. Publikációi közül 46 jelent meg idegen nyelven. Igen szorgalmas recenzens: különböző nemzetiségű és nyelvű szerzők, változatos témakörökben publikált műveit rendszeresen ismerteti (50 recenzió). Egyéb közleményeinek (in honorem, in memoriam), beszámolóinak stb. száma 48. Könyveiről 37 ismertetés jelent meg. Független hivatkozásainak száma meghaladja a 600-at, a hivatkozóké több mint száz.

A szerkesztett kiadványok a jegyzékben nem szerepelnek. Ezek száma 58. Nehéz azonban megmondani, hogy az elmúlt 35 év folyamán hány további kötet technikai szerkesztése köszönhető kitartó szorgalmának: neve közel száz kiadvány címlapján vagy verzóján szerepel.

Külön ki kell emelnem, hogy kezdettől fogva szerkeszti a Debreceni Egyetem *Folia Uralica Debreceniensia* folyóiratát. Lelkesíti kollégáit és tanítványait is: írjanak bátran! Számíthatnak szakmai tanácsaira, s biztosak lehetnek benne, hogy az egyre vastkosabb kötetek évente elkészülnek. Néhány köszöntő kötet, norvég zsebszótár és egy válogatás (Voigt Vilmos válogatott tanulmánykötet) megszerkesztését is elvállalta, amellet, hogy saját munkáinak számítógépes előkészítését is rendületlenül végzi.

Maticsák Sándor tudományos munkássága, emberi magatartása példás és útmutató lehet a magyarországi és külhoni kollégák, barátok számára is. Hatvanéves születésnapján feltétlenül megérdemli kollégáinak jókívánságait és biztatásait további pályáján.

Maticsák Sándor mint tanítvány és kolléga

Maticsák Sándorral először minden bizonnyal a KLTE egyik tantermében találkoztam. Én 1984 nyarán tértem vissza Debrecenbe jyvaskylái lektori éveim végeztével. Sándor akkor kezdte tanulmányait nálunk. Az 1984–85. tanév őszi félévében „Finnugor népek és nyelvek” témában tartottam gyakorlatot magyar szakosoknak. Az ominózus gyakorlati órára egy hétfői napon került sor délután 2 és 4 óra között a X. tanteremben. Feljegyzéseim szerint 26 magyar–oros (+4 magyar–francia és 1 magyar–latin) szakos között ült egy „gólya”. Az első órán érdeklődni szoktam, ki honnan érkezett. Voltak, akik a kisvárdai Bessenyei György Gimnáziumból jöttek, köztük Maticsák Sándor, de mások – például Pál Csaba és Vitéz Ferenc – is. Fogalmam sincs, reagáltam-e egyáltalán erre. Nem emlékszem pontosan, de lehet, hogy elárultam: én is ott érettségiztem, sőt: az egyik híres debreceni professzor, Papp István is onnan indult... Jubilánsunk talán vissza tudja idézni ezt az órát. Akkor még nem sejthettem, hogy Papp István → Keresztes László → Maticsák Sándor íve lesz a finn és finnugor vonalnak egyetemünkön... Másodév után Maticsák – leadva az orosz szakját – felvette a finnugort, így intenzívebben foglalkozhatott speciális tanulmányokkal. Az általam hirdetett összes órát felvette, s azonnal kitűnt érdeklődése a mordvin nyelv iránt, de részt vett Hoffmann István névtani tipológiai óráin is. Odaadtam neki Paasonen mordvinföldi térképét, amelynek anyagát szakdolgozatában, később kisdoktori értekezésében is a Hoffmann-iskola tipológiai módszere szerint feldolgozta.

Közben összebarátkoztunk: lassan fiamnak tekinthettem, ő pedig – merem remélni – édesapja helyett apjának tekintett. Néhány közös emlék: intézeti estek vidám műsorai, finnországi ösztöndíjas év végeztével moszkvai találkozás, a Lomonoszov Egyetem kollégiumába történt sikeres bejutás, majd sorban állás a kijevi pályaudvar folyami deltatorokolat módjára kiszélesedő kasszasorában... Én azokban a napokban indultam első alkalommal Mordvinföldre az ELTE finnugor szakos különítményével. Nem mondom, izgalmas „expedíció” volt ez 1989-ben, száz évvel Paasonen első mordvinföldi útja után.

Ezután következett a VII. Nemzetközi Finnugor Kongresszus Debrecenben 1990 augusztusában (a kongresszus „primus motor”-ja Sándor volt szervezőtitkárként), majd 1995-ben Jyväskyläben. Utóbb Sándor – sikeres doktori védése után – már magyar lektor volt a helyszínen. Közben, előtte jómagam Jyväskyläben 1994 tavaszán két kontrasztív szimpóziumot szerveztem Sándor, Tõnu Seilenthal észt lektor és Tuomo Lahdelma irodalomtörténet-szprofesszor társaságában. (Ebből a korszakból datálható az „élő klasszikusok” csoportja megnevezés, valamint az „Özvegy”, „Kisözvegy”, Eöblössy és Kötélvölgyi, Sügér, Bögöly és Malompataki kolléga-megnevezések.) Én 1994 és 1996 között Oslóból rándultam át többször Közép-Finnországba. Az együttműködés akkor és később is (amikor Sándor a debreceni nyári egyetem tanulmányi igazgatója lett) zökkenőmentesen működött a kongresszusszervezés és kiadványszerkesztés formájában. A Windows szövegszerkesztő összehangolása Jyväskylä, Tartu, Debrecen és Oslo között sikeres könyvkiadást eredményezett. Ebben az ügyben Sándornak vitathatatlan vezető szerepe volt. (Ki emlékszik már a debreceni kongresszus idején használatos Chimati betűkészletre, amikor a kongresszusi program 100 oldalát egy egész éjszaka „sivította” a mátrix nyomtató?!) A rengeteg közös élményt, szakmai és személyes találkozásokat fel sem tudnám sorolni. Mégis kiemelném a Hungarolingua Grammatika sorozat és a FUD kiadásában nyújtott több évtizedes, pótolhatatlan segítségét. És a norvég zsebszótár, meg a mordvin nyelvészeti bevezető könyvecske magyar és orosz kiadása... Emlékezetes élményt jelent az is, amikor Mordvinföldön, Szaranszkban együtt tölthettünk egy szűk hetet 1990 novemberében. Még néhány egyetemváros „jelzésként”: Groningen (1991), Uppsala (1994), Tartu (1994, 2009), Joskar-Ola (2005) stb. stb.

Aztán 1999-ben én is hazatértem Debrecenbe. A finnugor nyelvészeti doktori program is elindult. Sándor sikeres habilitációja, valamint az új oktatási rendszer (a bolognai folyamat) bevezetése arra az elhatározásra juttatott, hogy 2005-ben átadjam a váltóbotot egy igazán rátermett, alkalmas személynek, Maticsák Sándornak. Bizony húsz év eltelt már azóta is. A bolognai fo-

lyamat sajnos nem a kívánt, pozitív irányba vitte a felsőoktatást, már ami különösképpen a finnugrisztika helyzetét illeti.

Még egy fontos szempont kapcsolatunkban: tudományos közleményeink kölcsönös bírálójaként és lektoraként évtizedek óta „foglalkoztatjuk” egymást. Sándor a mai napig elolvassa és véleményezi munkáimat, s nem utolsósorban munkáim technikai szerkesztését, „layout”-ját is készségesen vállalta. Viszonzásul én is elsőnek szoktam elolvasni írásait. Ezentúl is szívesen fogom tenni...

Tíz éve, amikor Sándor még csak az 50. születésnapját ülte, egy kis fényképalbumot állítottam össze, amelyben – nem meglepő! – életünknek számos közös érintkezési pontját villantottam föl. Az utolsó kép azt a pillanatot kapta el, amikor doktori védésem végeztével kiléptem az Akadémia terméből, és Sándor gratulált nekem az elsők között. Azt írtam a kép alá, hogy most már Te következél... És következett is 2017-ben. Ennek jóvoltából professzor lett, 2024 májusában már akadémiai díjban részesült. Az ünnepség után készült az a kép is, amely e köszöntő kötet elején található...

Maticsák Sándor hallgatóként, majd tanítványként kiváló képességűnek bizonyult, kongresszusi szervezőként és kiadvány szerkesztőként páratlan eredményeket tudhat magáénak. A nem könnyű szerkesztési munkálatok vidám összejövetelekké változtak, szinte észrevétlenül készültek a kötetek. Közben a munka szórakozássá szelődött, de kétségtelenül eredményes volt... Ma már felszavakkal is fel tudjuk idézni egyes személyek, szituációk élmények egy-egy mozzanatát. Büszkén mondhatom, hogy Sándor alaposan felülmúlta mesterét. Nem hagyhatom említés nélkül, hogy mindehhez felbecsülhetetlen segítséget jelent (úti)társának, Laczkó Zsuzsának szeretete és kitartó támogatása. Egyetemi oktatói tevékenységét hallgatói, kollegiális segítőkészségét doktoranduszai, lényeglátását, probléma-felismerését, tudósi kvalitásait szakmabeli kollégái ismerik és elismerik.

Kedves Sanyi barátom! Végezetül kívánom, hogy alkotói lendületed tartson tovább. Remélem, hogy a finnugrisztikai kutatásaid a jelenlegi ellenszélben sem lanyhulnak, és tudományunk fellendülését újra nyelvészeti irányultsággal fogod elősegíteni. Kívánok ehhez jó egészséget, Zsuzsával együtt vidám utazásokat és közös élményeket, sikereket és további elismeréseket tudományos pályádon. Mert megérdemled, megérdemelnéd!

KERESZTES LÁSZLÓ
a tanár

Maticsák Sándor mint tanár és kolléga

A bonis bona discere

Maticsák Sándort az egyetemi felvételimben ismertem meg, 2002-ben (azaz 23 éve, amely legalább olyan hihetetlen, mint a jubiláns születésnapjának száma). A már ködös emlékként derengő felvételizésemről inkább csak benyomások vannak, de arra határozottan emlékszem, ahogy Mati megkérdezi, nem volna-e baj, ha a finn helyett inkább finnugor szakra vennének fel? Nem nagyon tudtam még akkor, mit is lehet egy finn vagy finnugor szakon tanulni, ezért megkérdeztem, mi a különbség a kettő között, melyre könnyedén azt válaszolta: – A finnugor szakon kicsivel több a nyelvészet! Így lettem én is finnugrista hallgatója, s ezzel együtt egy olyan közösség tagja, mely alapjaiban volt más, mint amit az egyetemi léttől vártam. A már akkor is kis létszámban működő finnes és finnugrista évfolyamok – szemben a nagy, 120 fős évfolyamokkal – baráti, bensőséges kapcsolatban álló, kis családként működtek, melyeket Mati „atyai” gondoskodással tanított, terelgetett. Óráról órára ismertük fel benne az elhivatott tudóst, aki látszólag minden témában és mindent tud! Mindenhez és mindenről volt/van vázlata, táblázata, ábrája, PPT-je. Mindehhez olyan tanári attitűd párosult, melynek eredménye révén mai napig emlékszem, milyen lelkesen olvastuk és fordítottuk az ominózus *Ašo utka jakšargo* című mordvin éneket, amitől jobban talán csak a mordvin találós kérdések hoztak lázba. Jóllehet az egyetemi oktatási rendszer és a hallgatóság sokat módosult azóta, Mati tanári megítélése az évek (sőt évtizedek) során mit sem változott. Ha manapság rákeresünk Maticsák Sándor nevére az egyetemi oktatókat minősítő oldalakon, a csupa pozitív jelző (pl. csodálatos, motiváló, hihetetlenül jó, segítőkész, kedves stb.) mellett olyan, többször visszatérő mondatokkal találkozunk, mint „Egyetemi éveim legjobb tanára!”, „Az egyetem legjobb tanára!”, „Ha valaki tudja, hogy hogyan adjunk el nyelvészetet, ő biztosan.” (Vö. személyes tapasztalatom fentebb.) Ennek okát abban látom, hogy lenyűgöző lexikális tudása mellett egyértelműen érezhető, hogy tényleg szereti azt, amit csinál, vagyis tökéletesen hiteles. És nem csak a szakmájában érti a csíziót! A történelem, földrajz, sport, és egyéb témakörökben sem igen volt legyőzője a síkfőkúti (csapatépítő jellegű, de szigorúan szakmai) kirándulásokon rendezett társasesteken. Ezek az alkalmak szintén hozzájárultak ahhoz, hogy megismerjük a nagy tudású nyelvész

mögött lévő embert is. Akiról az évek folyamán kiderült, hogy szeret focizni, utazni, valamint kiváló gasztrológus (tőle származik a barátai, ismerősei körében elhíresült mondat: „Enni jó!”). Szakmai előmenetelét, és az eközben kapott kitüntéseit, elismeréseit a későbbiekben már doktoranduszaként, majd kollégájaként követhetem/követem figyelemmel. Doktori disszertációm írása alatt ismertem csak fel, hogy a nyelvész kollégám milyen jó pszichológus is! Mindig érezte, ha „válságba” kerültem, ilyenkor felhívott, megnyugtatót, s már olyannyira ismert, hogy beszélgetésünket ekképpen zárta: „most kapsold ki a gépet, és menj el kicsit vásárolgatni!” Lenyűgöző munkamoráljára és -tempójára a mai napig rácsodálkozom. A nyári szünetben szinte mindig ír egy könyvet, cikkeinek számát pedig már lehetetlenség pontosan számon tartani. Igazán jóleső és megtisztelő érzés, hogy a családommal is jó viszonyt ápol, ismeri és követi a családi eseményeinket. Talán nem is tudja, mennyit jelentett nekem, hogy amikor eltávolodtam a tanszéktől (költözés és gyermekvállalás miatt), ő továbbra is tartotta velem a kapcsolatot és biztosított, hogy változatlanul számít a munkámra. Főnökömként azóta is segít, támogat és folyamatos fejlődésre sarkall. Ha lenne a hallgatókéhoz hasonló értékelő felület, azt írnám róla: ilyen Főnököt mindenkinek! Bár pályafutása méltán követendő példaként szolgál a következő finnugor nyelvész generáció számára, talán megbocsátanak nekem kortársaim, ha azt mondom, őt nemigen lehet utolérni! S mivel pontosan tudom, mennyire nem szereti az effajta nagy szavakkal való dobálózást, a nyílt dicsérgetést és szentimentális bókolást, így inkább csak jelezném, hogy a dolgozószobámban a (FUD melletti) külön Maticsák-polc várja, hogy újabb kötetek érkezzenek rá. Ezek megírásához pedig kívánok családom nevében is jó egészséget, további lelkes és eredményes munkát az elkövetkezendő még 60 évben!

KELEMEN IVETT
a tanítvány

Sándor Maticsák has turned 60

Sándor Maticsák was born in Kisvárda on May 4, 1965 (Eastern Hungary). He took his baccalaureate in the local György Bessenyei Grammar school in 1983. A year later, he began his studies at the Lajos Kossuth University in Debrecen. He obtained the degree of a grammar-school teacher of Hungarian language and literature and that of a Finno-Ugric linguist in 1990. After graduation, he taught at the university climbing each rung of the ladder of career: he taught as an assistant lecturer until 1997; In the meantime, from 1992 to 1996, he worked as a Hungarian visiting lecturer in Jyväskylä in Finland; He taught as a senior lecturer until 2003 and an associate professor until 2017; From 2005, he has been chair of the department. Up to the present time, he has been teaching as a university professor.

His promotions were preceded by obtaining the required academic degrees in each case: he submitted a doctoral dissertation with the title *A Mordvin Köztársaság településneveinek rendszere* [The system of settlement names in the Mordvin Republic] (Debrecen 1995), which served as a basis for his PhD degree.

He made good use of his experience as a Hungarian visiting lecturer when he became educational manager of the Debrecen Summer School: he compiled teaching materials with co-authors (seven volumes of the series *Hungarolingua*, Debrecen 1991–2016); he published essays on hungarology and edited conference publications.

Maticsák taught courses on Finnish descriptive grammar and the history of the Finnish language in cooperation with the Finnish lecturer in charge. This work produced the following results: a series of practical Finnish textbooks (*Finn nyelvkönyv*, Debrecen 2002–2018, 5 editions) as well as *Ki kicsoda Finnországban?* [Who is who in Finland] (Debrecen 1999), the co-author of which is Anna Tarvainen, an one-time Finnish lecturer.

He habilitated by submitting his thesis on Mordvin geographical names (*A mordvinföldi víznevek rendszere* [The system of Mordvin water names]). This led him to become associate professor and later, chair of the department. He started to be interested in problems of Finno-Ugric morphology and word-formation. He wrote up the 17-18th-century sources of Mordvin literacy step by step and, by using them as well as rich lexicographic materials, he

submitted a monumental monograph in order to obtain the title of DSc of the Hungarian Academy of Sciences (*Az erza-mordvin névszóképzők nyelvtörténeti vizsgálata* [A historical analysis of Erzya-Mordvin affixes]). Debrecen 2017). In his thesis, he took a stand on theoretical questions of noun formation and supplemented the relationship between the productivity and frequency of affixes significantly as well. In his historical analysis, he clarified obscured problems of noun formation (processes and stages of agglutination, development of suffixes and grammaticalization). As a result, he laid the foundation of an impressive Mordvin etymological dictionary. In the same year, he was promoted to university professor after obtaining the DSc degree.

In his scholarly work, the history of Finno-Ugric linguistic researches play a prominent role: *A mordvin írásbeliség kezdetei* (Debrecen 2012), *The beginnings of Mordvin literacy* (Hamburg 2017), *Gerhard Friedrich Müller és Johann Eberhard Fischer 18. századi szójegyzékeinek mordvin anyaga* [The Mordvin section of an 18th-century glossary by Gerhard Friedrich Müller and Johann Eberhard Fischer] (Debrecen 2016). He also analyzed works by Witsen, Damaskin, Richkov, Falk and Pallas.

Sándor Maticsák started out as a researcher. The evidence of this is a number of his collective works: *Rokon nyelveink szótárai* [Dictionaries of our related languages] (Budapest 2014); *Gerhard Friedrich Müller a csere-miszekről, csuvasokról és votjákokról* [Gerhard Friedrich Müller on the Cheremis, Chuwash and Votyak] (Debrecen 2018).

He was member of the editorial boards of international journals: *Hungarologische Beiträge* (Jyväskylä), *Nyelvtudományi Közlemények* (Budapest), and *Onomastica Uralica* (Debrecen – Helsinki). He also edited the proceedings of international congresses of Finno-Ugric (1990, 1995) and Hungarian Studies (2001, 2006). In his collective work, editing the periodical of the department, *Folia Uralica Debreceniensia*, is of great importance. In it, he continuously publishes essays, reviews, and memoirs from the very beginning. He also designs the layout of the publications.

His teaching, academic organizational as well as public activities are far-reaching both on a national and international level.

We find it praiseworthy that the dissemination of knowledge is not alien to Maticsák. The evidence of this is a large number of studies and books popularizing etymological researches, for example, on the days of the week (*Vándorló napok. A hét napjainak megnevezése az európai nyelvekben* [Wandering days. Naming the days of the week in European languages]. Debrecen 2005); etymology of the names of currencies (*A mókusbőrtől az euróig. Pénznevek etimológiai szótára* [From squirrel pelt to Euro. An etymological dictionary

of names of currencies]. Budapest 2018, 2023) etc. In these publications, a strict professional and philological discipline blends with a readable style.

His work has been acknowledged with several medals: he was dubbed knight of the Finnish White Rose Order of Knighthood in 2012 (Suomen Valkoinen ruusu); in 2019, he was elected associate member of the Helsinki Finno-Ugric Society (Suomalais-ugrilainen Seura). He was given the prestigious Academic Award of the Hungarian Academy of Sciences in 2024. He earned this award for his large-scale summarizing work, (*A magyar nyelv eredete és rokonsága* [The origin and relations of the Hungarian language]. Budapest 2020), which can be regarded as the latest basic product of Finno-Ugric researches. This thick volume not only aims at the dissemination of knowledge, but is also a reliable summary of hitherto academic research. His latest book (*Megtalált szavak. Az orenburgi expedíció (1768–1774) Volga–Káma-vidéki finnugor anyaga* [Words discovered: Finno-Ugric material from the Volga-Kama Region of the Orenburg expedition (1768–1774)]. Debrecen 2024) represents the research history of our jubilee celebrant.

The details of Sándor Maticsák's academic achievements are impressive (cf. 33–51 pages of our present edition). He has produced 305 publications so far. A third of them is on Mordvin linguistics. He published 11 books, three of which, with co-authors. He wrote a number of Hungarian and Finnish textbooks with co-authors, which had several editions. The number of his essays is 127, of which 91 was published in professional journals, whereas the rest as chapters in books, collected works, proceedings of congresses and complimentary volumes. Forty-six of his works were published in foreign languages. He is a hard-working reviewer: he reviews works written on diverse topics by authors of various nationalities and languages (50 reviews). The number of his other publications (in honorem, in memoriam) is 48. Thirty-seven reviews were published on his books. The number of his unrelated references exceeds 600, while that of his related ones is over a hundred.

The edited publications are not present in the notes. They are 58 in number. It is difficult to estimate the number of volumes whose layout resulted from his assiduity: his name can be found on the title page of almost a hundred publications.

Sándor Maticsák's academic work as well as his human conduct are exemplary and can serve as a guidance for both Hungarian and foreign colleagues and friends. He rightly deserves his colleagues' heartfelt greetings and encouragement for his future career.

LÁSZLÓ KERESZTES – IVETT KELEMEN

Шандору Матичаку – 60 лет

В мае 2025 г. свой 60-летний юбилей отмечает ведущий профессор кафедры финно-угорского языкознания Дебреценского университета Шандор Матичак. Коллеги и студенты сердечно поздравляют юбиляра с этой замечательной датой.

Шандор Матичак родился 4 мая 1965 г. в Венгрии, в г. Кишварда. Начальное и среднее образование он получил в своем родном городе. В 1983 г. Шандор окончил гимназию им. Дьёрдя Бешшенъеи. Через год после этого начал обучаться на венгерско-русском отделении Дебреценского университета им. Лайоша Кошута. Здесь под руководством Белы Кальмана, Ласло Керестеша, Иштвана Хоффмана и других наставников кроме получения знаний можно было подготовиться и к преподавательской деятельности. Некоторые из студентов успешно раскрыли свои таланты, и перед ними открылась перспектива научной карьеры. К ним относится и наш юбиляр. В лингвистике Шандора Матичака с самого начала привлекали две темы: топонимы и мордовские языки. Его дипломная работа также была связана с данной тематикой. Сменив венгерско-русское отделение на финно-угроведение, Шандор Матичак в 1990 г. получил диплом по специальности «преподаватель венгерского языка и литературы, финно-угровед».

После окончания учебы Ш. Матичак начал свою университетскую карьеру. С 1990 г. он работал в Дебреценском университете им. Лайоша Кошута (KLTE), далее продолжил работу в структуре Дебреценского университета (DE) и прошёл все ступени университетской карьеры: ассистент (до 1997 г.), старший преподаватель (до 2003 г.), доцент (до 2017 г., с 2005 г. – заведующий кафедрой), с 2017 г. – профессор университета.

Продвижению вперёд молодого специалиста всегда предшествовало получение соответствующих ученых степеней: в 1992 г. он защитил университетскую докторскую диссертацию на тему «*A Mordvin Köztársaság településneveinek rendszere*» [Ойконимическая система Республики Мордовия] (опубликована в Дебрецене, 1995 г.), на основании которой в 1997 г. в соответствии с новыми квалификационными требованиями

ему была присуждена степень доктора философии. Наиболее важные результаты его исследований по топонимике позднее были опубликованы под его же редакцией в англоязычном сборнике «*Onomastica Uralica*» («*Settlement names in the Uralian languages*») [Названия поселений в уральских языках], Дебрецен – Хельсинки, 2005 г.). В 1992–1996 гг. Ш. Матичак преподавал венгерский язык как иностранный в Финляндии, в университете г. Ювяскюля. После этого был назначен на должность директора по учебной работе в Дебреценском Летнем университете (1996–2001 гг.), а также стал соавтором многих учебных пособий (семь изданий серии «*Hungarolingua*», Дебрецен, 1991–2016 гг.). Во время работы в университете г. Ювяскюля Ш. Матичак превосходно овладел финским языком и, наряду с постоянно функционирующим в Дебреценском университете преподавателем финского языка, он читал курсы описательной и исторической грамматики финского языка. В данный период времени в соавторстве с Анной Тарвайнен были написаны и изданы следующие работы: серия учебных пособий по «Практической грамматике финского языка» (*Finn nyelvkönyv*, Дебрецен, 2002–2018 гг. – 5 изданий) и книга «*Ki kicsoda Finnországban*» [Кто есть кто в Финляндии] (Дебрецен, 1999 г.).

В 2003 г. для получения статуса хабилитированного доктора Шандор Матичак защитил диссертацию в виде научного доклада по мордовским географическим названиям («*A mordvinföldi víznevek rendszere*» [Система мордовских гидронимов]). После чего получил должность доцента, а затем – заведующего кафедрой. В этот период ученый обратился к изучению вопросов морфологии и словообразования. Шаг за шагом изучив и проанализировав источники мордовской письменности XVII и XVIII веков, а также используя богатый лексикографический материал, Ш. Матичак представил солидную монографию («*Az erza-mordvin névszóképzők nyelvtörténeti vizsgálata*» [Этимологический анализ именных суффиксов в эрзя-мордовском языке]. Рукопись. Дебрецен, 2015 г.) на соискание ученой степени доктора Венгерской академии наук. В этой работе он изложил свою позицию по теоретическим вопросам именного словообразования и внес ряд важных дополнений в описание взаимосвязи между продуктивностью и частотностью употребления суффиксов. В ходе этимологического анализа он осветил ряд ранее непроясненных вопросов в суффиксальном образовании имен: агглютинацию, переход в категорию суффиксов, процессы и степень грамматикализации на синхроническом и диахроническом уровне. Можно суверенностью сказать, что данным трудом ученый заложил основу мордов-

ского этимологического словаря. 16 июня 2017 г. Матичак успешно защитил диссертацию. В том же году после получения степени доктора Венгерской академии наук ему было присвоено звание профессора.

Ш. Матичак относится к учёным, открытых для общения, совместной научной деятельности. Об этом свидетельствуют многочисленные коллективные труды (напр., «*Rokon nyelveink szótárai*» [Словари родственных языков], Будапешт, 2014 г.; «*Gerhard Friedrich Müller a cse-remiszekről, csuvasokról és votjákokról (1733)*» [Герхард Фридрих Миллер о черемисах, чувашах и вотяках], Дебрецен, 2018 г.).

Он является членом редколлегии нескольких международных журналов, таких как, *Hungarologische Beiträge* (Ювяскюля), *Nyelvtudományi Közlemények* (Будапешт), *Folia Uralica Debreceniensia* (Дебрецен), *Onomastica Uralica* (Дебрецен – Хельсинки), *Läshivordlusi / Läshivertailuja* (Тарту), а также изданий материалов международных финно-угорских конгрессов (1990, 1995) и конгрессов по хунгарологии (2001, 2006). Матичак принимал активное участие в организации последних конгрессов финно-угроведов. Первостепенное значение в работе нашего юбиляра имеет история изучения финно-угорских лингвистических исследований: «*A mordvin írásbeliség kezdetei*» [Истоки мордовской письменности], Дебрецен, 2012 г.; «*The beginnings of Mordvin literacy*», Гамбург, 2017 г.; «*Gerhard Friedrich Müller és Johann Eberhard Fischer 18. századi szójegyzékeinek mordvin anyaga*» [Мордовский материал из глоссариев XVIII в. Герхарда Фридриха Миллера и Иоганна Эберхарда Фишера], Дебрецен, 2016 г.); анализ языковых материалов Витсена, Дамаскина, Рычкова, Фалька, Палласа и др. Большой заслугой ученого является его неоценимый вклад в выпуске периодического издания кафедры. С самого момента основания журнала Ш. Матичак публикует в нем свои исследования, рецензии и обзоры, а также с большой ответственностью редактирует серию как в содержательном плане, так и технически, поэтому можно с уверенностью сказать, что Шандор Матичак – сердце журнала «*Folia Uralica Debreceniensia*».

Международное сообщество финно-угроведов познакомилось с Ш. Матичаком в 1990 г. на VII Международном конгрессе финно-угроведов (CIFU-7) в Дебрецене, где он являлся секретарем-организатором. В дальнейшем эта работа была продолжена в качестве члена организационного комитета при проведении очередного конгресса в Ювяскюля (1995 г.). Матичак также выполнял львиную долю работы в организации и проведении конгрессов по хунгарологии: он являлся генеральным секретарем V Международного конгресса Хунгарологов (Ювяс-

кюля, 2001 г.) и сопредседателем VI Международного конгресса Хунгарологов (Дебрецен, 2006 г.).

Ш. Матичак вносит значительный вклад в популяризацию научных знаний. Примером этого могут служить его исследования по этимологии, например, о названиях дней недели («*Vándorló napok. A hét napjainak megnevezése az európai nyelvekben*» [Странствующие дни. Названия дней недели в европейских языках], Debrecen, 2005), о происхождении названий денежных единиц («*A mókusbőrtől az euróig. Pénznevek etimológiai szótára*» [От беличьих шкур до евро. Этимологический словарь названий валют], Budapest, 2018) и др.

Научно-исследовательская и общественная деятельность Ш. Матичака была отмечена рядом наград: в 2012 г. он стал кавалером ордена Белой розы Финляндии (Suomen Valkoinen ruusu), в 2019 г. был избран внешним членом Финно-угорского общества (Suomalais-ugrilainen Seura) в Хельсинки. В 2024 г. ему была присуждена одна из самых престижных наград в профессиональной деятельности – премия Венгерской академии наук, которую он получил за весомый обобщающий труд, являющийся одним из новейших основополагающих исследований в области финно-угроведения («*A magyar nyelv eredete és rokonsága*» [Происхождение и родство венгерского языка], Budapest, 2020). Этот труд является достойным продолжением работ известнейших финно-угроведов – Миклоша Жираи и Петера Хайду. Надо отметить, что в настоящее время статистические данные и методы описания в исследованиях этих и других авторов достаточно устарели; их уже невозможно приобрести в книжных магазинах. В связи с этим возникла необходимость в актуализации, дополнении и обновлении информации о финно-угорских языках и народах. Целью данного издания является не только дополнение знаний, но и достоверное обобщение имеющихся научных исследований по финно-угроведению.

Последняя книга автора («*Megtalált szavak. Az orenburgi expedíció (1768–1774) Volga-Káma-vidéki finnugor anyaga*» [Раскрытые слова. Финно-угорский материал Оренбургской экспедиции (1768–1774) по Волго-Камскому региону], Debrecen, 2024) представляет собой этимологическое исследование в творчестве нашего юбиляра. На самом деле – это дань уважения тем героическим участникам экспедиций, которые провели по пять-шесть лет в суровых полевых условиях, их имена заслуживают того, чтобы быть упомянутыми: Петр Симон Паллас, Иван Иванович Лепёхин, Иоганн Петер Фальк, Иоганн Готлиб Георги, Николай

Петрович Рычков. В книге представлен и этимологически проанализирован материал по мордовским, марийскому и удмуртскому языкам, сохранившийся в записях участников экспедиций.

Исследования Ш. Матичака сосредоточены главным образом в области финского и мордовских языков; он также автор работ и по другим финно-угорским языкам: саамскому, марийскому, удмуртскому, мансийскому и венгерскому. Основным языком публикаций ученого является преимущественно венгерский, но ряд его работ написан на финском, немецком, английском, русском, итальянском и эрзянском языках. В качестве приглашенного лектора Ш. Матичак читал лекции в зарубежных университетах (Ювяскюля, Хельсинки, Оулу, Турку, Тарту), делал доклады на разных языках на международных конгрессах, симпозиумах финно-угроведов и хунгарологов (Ювяскюля, Оулу, Тарту, Варшава, Москва, Йошкар-Ола, Париж).

Деятельность Шандора Матичака весьма многогранна. Результатом его научных интересов стали замечательные исследования и книги по финно-угорскому языкознанию, главным образом по этимологии и ономастике мордовских языков, включая также работы по изучению истории финно-угорских исследований, науки и культуры. Его преподавательская деятельность чрезвычайно полезна и эффективна. Он издает практические грамматики финского языка с целью популяризации финского языка и культуры, пишет учебные пособия для преподавания венгерского языка как иностранного, а также по теоретическим и практическим вопросам контрастивного изучения языков. Прилагаемый список публикаций юбиляра наглядно иллюстрирует это и говорит сам за себя (см. стр. 33–51).

Результаты научно-исследовательской, преподавательской и общественной деятельности Ш. Матичака получили широкое признание и известны как в Венгрии, так и за ее пределами.

Шандор Матичаконь наукань коряс важодеманзо мельс туицят ды эрвявикст. Неень шкас сонзэ лиссть 305 нолдавксонзо, колмоце пельксэсь конатнень алтазь мокшонь ды эрзянь кельтнень ванномантень. Сон сёрмадсь 11 монография, колмотне юткстост – сёрмадыця ялга марто. Венгрань ды финнэнь кельтнень коряс тонавтнема книгатнестэ ламотне истя жо теезь сёрмадыця ялга марто. Весемезэ Ш. Матичаконь 127 наукань коряс важодеманзо; 91 статья нолдазь научной журналсо, лиятне лиссть кода башка пелькст книгасо, конгрессэнь ды конференциянь пусмосо. 46 важодеманзо сёрмадозь омбо масторонь (англань, рузонь, немецень, финнэнь, эрзянь, италиянь ды голландской) кельсэ. Теде башка, сон сёрмадсь 50 питнень максома валт венгрань ды лия масторонь учёнойтнень важодемаст коряс. Лия 48 нолдавксонзо ютксо содавикс учёноень чачома или куломачист кувалма сёрмадовкст, эрва кодамо пачтямот ды седе тов. Эсензэ книганзо лангс сёрмадозь 37 рецензият. Тешкстасынек, сядо учёнойде ламо тейсть сонзэ важодевксэнзэ лангс невтевокст, конатнеде лововить 600-то седе ламо. Тешкстасынек, Ш. Матичаконь кедьсэ витнезь-петнезь книгатне апак соавто сёрмадовксонзо юткс. Сонзэ лемезэ кода редактор или технической редактор вастневи малав 100 нолдавкссо.

Вечкевикс Шандор! Чачома чить кувалма арсетяно Тонеть певтеме вийть ды оймень путозь важодема ламо-ламо иес икелев. Кемтяно, наукасо ушодозь вешнематне-тонавтнематне кармить топавтовомо икелепелевгак ламо шкань перть ды сюпалгавтсызь финно-угроведениянт од ды лезэв важодемасо. Арсетяно Тонеть кеме шумбрачи, покш изнявкст ды седе товгак наукасо питнечить сэрей онкстамо!

Венгрань, эрзянь ды мокшонь ялгатнень-коллегатнень пельде лембе валонь ёвтазь.

ЛАСЛО КЕРЕСТЕШ ДЫ НИНА КАЗАЕВА

Maticsák Sándor tudományos munkássága

1990

- Ономастический анализ мордовской карты XIX века. In: Jakab, László – Keresztes, László – Kiss, Antal – Maticsák, Sándor (red.), *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum 3/A. Sessiones sectionum dissertationes: linguistica*. Debrecen. 81–86.
- *Fonetikai gyakorlatok*. Debrecen. 39 l. [– Palkó Ágnes]
- *Szövegmegértési gyakorlatok*. Debrecen. 34 l. [– Palkó Ágnes]

1991

- *Hungarolingua 1. Magyar nyelv kezdőknek*. Debreceni Nyári Egyetem, Debrecen. 177 l. [– Hlavacska Edit – Hoffmann István – Laczkó Tibor]
- Személynévi eredetű helynevek a Mordvin Köztársaságban. *Folia Uralica Debreceniensia* 2: 135–143.

1993

- *Hungarolingua 2. Magyar nyelvkönyv középfeladatoknak*. Debreceni Nyári Egyetem, Debrecen. 173 l. [– Hlavacska Edit – Hoffmann István – Laczkó Tibor]
- Határozóragok a magyarban és a finnben. *Hungarologische Beiträge* 1: 53–72.

1994

- Using the results of contrastive linguistics in compiling coursebooks. *Hungarologische Beiträge* 2: 141–152. [– Báthory, Ágnes]
- A *lejj/läj* 'folyó' utótagú településnevek a mordvinban. *Folia Uralica Debreceniensia* 3: 67–76.
- *Probleme des Spracherwerbs*. Hrsg. Keresztes, László – Lahdelma, Tuomo – Maticsák, Sándor – Parry, Christoph. *Hungarologische Beiträge* 2. Universität Jyväskylä, Jyväskylä. 164 l.

1995

- *A Mordvin Köztársaság településneveinek rendszere*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen. 205 l.
- Über die russische Adaptation der mordwinischen Siedlungsnamen. *Linguistica Uralica* 31: 251–262.
- Paikallissijojen toissijainen käyttö unkarissa ja suomessa. *Hungarologische Beiträge* 3: 125–139.
- A hivatalos és nem hivatalos mordvin településnevekről. *Magyar Nyelvjárások* 33: 145–152.
- A *ve’le* ’falu’ utótagú településnevek a mordvinban. In: Leskinen, Heikki (red.), *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum 2. Summaria acroasium in sectionibus et symposiis factarum*. Jyväskylä. 257–260.
- Hungarológiai szimpózium Jyväskylában. *Hungarologische Beiträge* 5: 277–280. [– Lahdelma, Tuomo]
- *Finnisch-ugrische kontrastive Untersuchungen*. Hrsg. Keresztes, László – Leskinen, Juha – Maticsák, Sándor. *Hungarologische Beiträge* 3. Universität Jyväskylä, Jyväskylä. 201 l.
- *Hungarológia Magyarországon kívül*. Szerk. Lahdelma, Tuomo – Maticsák Sándor. *Hungarologische Beiträge* 4. Universität Jyväskylä, Jyväskylä, 110 l.

1996

- *Hungarolingua 1. Magyar nyelvkönyv kezdőknek*. 2., átdolgozott kiadás. Debreceni Nyári Egyetem. Debrecen. 174 l. [– Hlavacska Edit – Hoffmann István – Laczkó Tibor]
- Elterő irányhasználat a magyarban és a finnben. *Hungarologische Beiträge* 6: 87–98. [– Leskinen, Juha]
- Megszólítás, köszönés és névhasználat a nyelvkönyvekben. *Hungarologische Beiträge* 6: 151–158.
- Финно-угорский конгресс в Ювяскюля. *Linguistica Uralica* 32: 71–75. [– Seilenthal, Tõnu]
- Finnougristenkongress in Jyväskylä. *Hungarologische Beiträge* 5: 267–276.
- Finnugor kongresszus Jyväskylában. *Debreceni Szemle* 4/3: 467–471.
- Magyarságtudomány a jyvaskyläi egyetemen. *Iskolakultúra* VI/3: 74–81. [– Lahdelma, Tuomo]
- *Finnisch-ugrische kontrastive Untersuchungen II*. Hrsg. Keresztes, László – Maticsák, Sándor. *Hungarologische Beiträge* 6. Universität Jyväskylä, Jyväskylä. 188 p.

1997

- A mordvin helynévkutatások története. *Folia Uralica Debrececiensia* 4: 97–108.
- Magyar–finn kontrasztív nyelvészeti kutatások. *Hungarológia* 9: 133–142.
- A személy- és helynevek kapcsolata a mordvinföldi orosz névadásban. In: Kiss Gábor – Zaicz Gábor (szerk.), *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 238–247.
- Hungarológia Jyväskyläben. *Hungarológia* 9: 293–302.

1998

- Egy nyári egyetem tegnap és ma. *Nyelvinfo* 6/4: 7–11. [– Lieli Pál]

1999

- ***Hungarolingua 3. Magyar nyelvkönyv haladóknak.*** Debrececi Nyári Egyetem. Debrecen. 128 l. [– Hlavacska Edit – Hoffmann István – Laczkó Tibor]
- ***Ki kicsoda Finnországban? Száz híres finn élete és munkássága.*** Szerk. Maticsák Sándor. A szócikkeket írta Kovács György – Lähde, Sanna – Maticsák Sándor – Tarvainen, Anna. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 151 l.
- The Relationship between Proper Names and Toponyms in Russian Nomenclature in Mordvinland. *Slavica* 29: 29–39.
- A vogul napnevek rendszere. *Folia Uralica Debrececiensia* 6: 101–112.
- Magyar nyelvoktatás a kilencvenes évek végén. *Hungarológia* 1/1–2: 145–160.
- Mészáros Edit: Erza-mordvin nyelvkönyv kezdőknek és középhaladóknak. (Ismertetés.) *Folia Uralica Debrececiensia* 6: 166–172.
- Új mordvin szótárak. (Ismertetés.) *Folia Uralica Debrececiensia* 6: 172–179.
- Lakos Dorottya: Hungarian for foreigners. Magyar nyelv külföldieknek. (Ismertetés.) *Hungarológia* 1/1–2: 246–252.
- Magyaroktatás, finnoktatás, ott és itt. *Nyelvinfo* 7/2: 6–11.
- ***A magyar nyelv elsajátításának nehézségei.*** Szerk. Bakró-Nagy Marianne – Lahdelma, Tuomo – Maticsák Sándor. *Hungarologische Beiträge* 12. Universität Jyväskylä, Jyväskylä. 181 l.

2000

- Settlement names in the Uralian languages. Településnevek az uráli nyelvekben. Asutusnimet uralilaisissa kielissä. Asulanimed uurali keeltes. Названия поселений в уральских языках. *Onomastica Uralica. Plan of Series.* 12–15, 28–31, 44–47, 78–81.
- A napnevek a volgai finnugor nyelvekben. *Folia Uralica Debreceniensia* 7: 89–98.
- Együttműködési program az uráli nyelvek névkutatása terén. *Névtani Értesítő* 22: 142–150. [– Hoffmann István – Nyirkos István]
- Az országismeret szerepe a magyar mint idegen nyelv tanításában. *Hungarológia* 2/3: 203–207.
- Multimédia a magyarnak idegen nyelvként való oktatásában. *Magyar Tudomány* 45 (108)/10: 1230. [– Dobi Edit]
- Alhoniemi, Alho – Agafonova, Nina – Mosin, Mihail: Suomalais-ersäläinen sanakirja. Finneń–erzáń valks. (Ismertetés.) *Folia Uralica Debreceniensia* 7: 147–150.
- Multimédia a magyar mint idegen nyelv oktatásában – Magyar mozaik III. (Ismertetés.) *Hungarológia* 2/1–2: 322–325.
- A tartui egyetem új hungarológiai sorozata. (Ismertetés.) *Hungarológia* 2/1–2: 335–341.
- Unkarinopetus Suomessa ja suomenopetus Unkarissa. In: Hagelstam, Cecil (toim.), *Elämäntapana antikvariaatti. Juhlakirja Seppo Hiltusen täyttäessä 60 vuotta 22.5.2000*. C. Hagelstamin Antikvaarinen Kirjakauppa. Helsinki. 131–140. [– Tarvainen, Anna]

2001

- ***Hungarolingua 2. Magyar nyelvkönyv középfaladóknak.*** Második kiadás. Debrecen. 174 l. [– Hlavacska Edit – Hoffmann István – Laczkó Tibor]
- Selected bibliography of the onomastics of the Uralian languages. Mordvinic: Erza and Moksha. (Bibliográfia.) *Onomastica Uralica* 1b: 257–267. [– Kazaeva, Nina]
- Linguistic terms in Erzya-Mordvin dictionaries. In: Pusztay, János (Hrsg.), *Specimina Sibirica XVIII. Zur Frage der Terminologiebildung in den uralischen Sprachen.* Szombathely. 51–58.
- A mordvinföldi párhuzamos névadásról. *Folia Uralica Debreceniensia* 8: 389–395.

- A nemek hiánya a magyarban és a finnben. In: Pusztay János (szerk.), *Specimina Fennica X. A III. Magyar–finn kontrasztív konferencia anyaga*. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely. 85–101.
- Keresztes László 60 éves. *Finnugor Világ* 6/4: 20–22.

2002

- **Finn nyelv.** Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 200 l. [– Tarvainen, Anna]
- History of the research of Mordvinian place names. *Onomastica Uralica* 2: 145–160. [– Kazaeva, Nina]
- A mordvinföldi víznevek keletkezéstörténeti kérdései. *Folia Uralica Debreceniensia* 9: 107–122.
- Новые направления преподавания венгерского языка как иностранного. In: Братчикова, Н. С. (ред.), *Актуальные вопросы финно-угроведения и преподавания финно-угорских языков*. Научные издания московского Венгерского Колледжа II/1. Издательство Московского университета, Москва. 60–76.
- A magyar mint idegen nyelv oktatásának új feladatai. In: Keresztes László – Maticsák Sándor (szerk.), *A magyar nyelv idegenben. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Debreceni Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszék – Jyväskylä Yliopisto, Debrecen – Jyväskylä. 81–91.
- A magyar nyelv oktatása a Debreceni Nyári Egyetemen. In: Dobi Edit – Gellén József (szerk.), *75 éves a Debreceni Nyári Egyetem*. Debreceni Nyári Egyetem, Debrecen. 35–53.
- Hungarian language teaching in the Debrecen Summer School. In: Dobi Edit – Gellén, József (eds), *75 Years of the Debrecen Summer School*. Debreceni Nyári Egyetem, Debrecen. 117–136.
- Der ungarische Sprachunterricht an der Sommeruniversität Debrecen. In: Dobi, Edit – Gellén, József (Hrsg.), *75 Jahre Sommeruniversität Debrecen*. Debreceni Nyári Egyetem, Debrecen. 119–140.
- М. В. Мосин – А. С. Егорова: Эрзянь–немецень валкс. Ersä–deutsches Wörterbuch. (Ismertetés.) *Folia Uralica Debreceniensia* 9: 165–167.
- Н. В. Казаева: Эрзянские географические названия (лексико-семантическая характеристика). (Ismertetés.) *Folia Uralica Debreceniensia* 9: 168–172.
- Magyar országismereti könyvek finnül. (Ismertetés.) *Finnugor Világ* 7/2: 21–24.

- Páldi János (szerk.): Finnugor világörökség. Magyarságismereti vademe-cum diákok számára. (Ismertetés.) *Finnugor Világ* 7/4: 31–34.
- Hungarológiai kongresszus Jyväskyläben. *Finnugor Világ* 7/2: 2–5. [– Lahdelma, Tuomo]
- A magyar nyelv idegenben. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson. Szerk. Keresztes László – Maticsák Sándor. Debreceni Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszék – Jyväskylä Yliopisto. Debrecen – Jyväskylä. 222 l.

2003

- **Finn nyelv.** 2., javított kiadás. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. 200 l. [– Tarvainen, Anna]
- Vándorló napnevek: vasárnap. *Magyar Nyelvjárások* 41: 415–425.
- Névszói morféma-alternációk az erza-mordvinban. *Folia Uralica Debrece-niensi* 10: 143–164.
- Az újperzsa *ādīna* 'péntek' képviselete a Volga–Káma vidéki finnugor és törökségi nyelvekben. In: Bakró-Nagy Marianne – Rédei Károly (szerk.), *Ünnepi kötet Honti László tiszteletére*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bu-dapest. 285–290.
- A napok megnevezése a votjákban. In: Molnár Zoltán – Zaicz Gábor (szerk.), *Permistica et uralica. Ünnepi könyv Csúcs Sándor tiszteletére*. Fenno-Uralica Pázmániensia 1. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Finnugor Tanszék, Piliscsaba. 166–175.
- Finnugor rokonságtudatunkról. *Finnugor Világ* 8/3: 19–21. [– Dusnoki Ger-gely]
- A finnországi bevándorlók névadási szokásai (Sukunimi? Etunimi? Maa-hanmuuttajien nimijärjestelmistä). (Ismertetés.) *Folia Uralica Debrece-niensi* 10: 238–245.
- Erza-mordvin értelmező szótár (К. Г. Абрамов: Валонь ёвтнема валкс). (Ismertetés.) *Folia Uralica Debrece-niensi* 10: 253–257.

2004

- A hét napjainak megnevezése a lappban. *Folia Uralica Debrece-niensi* 11: 87–101.
- A plurale tantum a mordvinban. In: Csepregi Márta – Várady Eszter (szerk.), *Permiek, finnek, magyarok. Írások Szij Enikő 60. születésnapjára*. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest. 264–276.
- Danilo Gheno 60 éves. *Folia Uralica Debrece-niensi* 11: 173–175.

2005

- **Finn nyelv.** 3., javított kiadás. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. 200 l. [– Tarvainen, Anna]
- The types of the Mordvin settlement names. *Onomastica Uralica* 3: 65–84.
- Az agglutinációval keletkezett mordvin képzőkről. *Nyelvtudományi Közlemények* 102: 7–34.
- A képzővé válás kora a mordvinban. *Folia Uralica Debreceniensia* 12: 69–86.
- A multimédia a magyarnak idegen nyelvként való oktatásában. In: Zsolnai József (szerk.), *A tudomány egésze. A magyar tudomány tudománypedagógiai szemléje*. Műszaki Könyvkiadó – Veszprémi Egyetem Pedagógiai Kutatóintézet, Budapest – Pápa. CD-ROM. [– Dobi Edit]
- Л. Е. Кириллова: Микротопонимия бассейна Кильмези. (Ismeretítés.) *Folia Uralica Debreceniensia* 12: 171–174.
- Выдающееся лицо исследования мордовской ономастики – Д. В. Цыганкину 80 лет. *Folia Uralica Debreceniensia* 12: 177–181.
- Ivan Sztjebanovics Galkin 75 éves. *Folia Uralica Debreceniensia* 12: 182–184.
- Beszámoló a X. Nemzetközi Finnugor Kongresszusról. *Folia Uralica Debreceniensia* 12: 185–188.
- Tanszéki beszámoló a 2004–2005-ös tanévről. *Folia Uralica Debreceniensia* 12: 189–190.
- *Settlement Names in the Uralian Languages*. Ed. Maticsák, Sándor. *Onomastica Uralica* 3. Debrecen – Helsinki. 182 l.

2006

- **Vándorló napok. A hét napjainak megnevezése az európai nyelvekben.** Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 220 l.
- A névkutatás kérdései a X. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson. *Névtani Értesítő* 28: 191–199. [– Hoffmann István]
- Képző vagy utótag-e a mordvin *pel*? *Folia Uralica Debreceniensia* 13: 41–54.
- Pusztay János: Nyelvével hal a nemzet. Az oroszországi finnugor népek jelene és jövője 11 pontban. (Ismeretítés.) *Nyelvtudományi Közlemények* 103: 250–260.
- Н. В. Казаева: Апеллятивная лексика в топонимии Республики Мордовия. (Ismeretítés.) *Folia Uralica Debreceniensia* 13: 224–228.

- Mészáros Edit: Erza-mordvin–magyar hangosszótár. (Ismertetés.) *Folia Uralica Debreceniensia* 13: 228–229.
- VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus. *Folia Uralica Debreceniensia* 13: 251–253. [– Keresztes László]
- Tanszéki beszámoló a 2005–2006-os tanévről. *Folia Uralica Debreceniensia* 13: 254–255.

2007

- Über die mordwinischen Personennamen. In: Brendler, Andrea – Brendler, Silvio (Hrsg.), *Europäische Personennamensysteme. Ein Handbuch von Abasisch bis Zentralladinisch*. Baar-Verlag, Hamburg. 524–533.
- Названия поселений гидронимического происхождения в Мордовии. *Финно-угристика* 7. Саранск. 212–216.
- Questions of onomastics at the 10th International Congress on Finno-Ugric Studies. *Onomastica Uralica* 5: 7–18. [– Hoffmann István]
- К этимологическому исследованию гидронимов (на мордовском материале). *Onomastica Uralica* 5: 31–43.
- Vándorló napnevek: péntek. In: Benő Attila – Fazakas Emese – Szilágyi N. Sándor (szerk.), *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére II*. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár. 97–108.
- Milyen hatást mutatnak a karjalai napnevek? *Folia Uralica Debreceniensia* 14: 79–86.
- Az Oroszországban élő finnugor népek identitásáról. *Debreceni Disputa* V/5: 65–70.
- Ungarischunterricht an der Sommeruniversität Debrecen. *WEB-FU* [Wiener elektronische Beiträge des Instituts für Finno-Ugristik Heft] 2: 1–4. <http://webfu.univie.ac.at>. [– Dobi, Edit]
- Н. В. Казаева: Апеллятивная лексика в топонимии Республики Мордовия. (Ismertetés.) *Onomastica Uralica* 5: 109–114.
- Выдающееся лицо исследователя мордовской ономастики (Д. В. Цыганкину 80 лет). Актуальные вопросы восточных финно-угорских языков. *Финно-угристика* 7. Саранск. 25–28.
- Выдающееся лицо исследования мордовской ономастики (Дмитрию Васильевичу Цыганкину 80 лет). *Onomastica Uralica* 5: 64–69.
- Ивану Степановичу Галкину 80 лет. *Onomastica Uralica* 5: 69–72.
- Tõnu Seilenthal 60 éves. *Folia Uralica Debreceniensia* 14: 206–208.
- Tanszéki beszámoló a 2006–2007-es tanévről. *Folia Uralica Debreceniensia* 14: 214–215.

- *Nyelv, nemzet, identitás 1.* A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai. Szerk. Maticsák Sándor. Társszerk. Jankovics József – Kolláth Anna – Nyerges Judit – Péntek János. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest – Debrecen. 404 l.
- *Nyelv, nemzet, identitás 2.* A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai. Szerk. Maticsák Sándor. Társszerk. Jankovics József – Nyerges Judit. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest – Debrecen. 415 l.

2008

- Названия поселений гидронимического происхождения в Мордовии. *Onomastica Uralica* 7: 51–56.
- К этимологическому исследованию гидронимов (на мордовском материале). In: Сануков, К. Н. (ред.), *Материалы X Международного конгресса финно-угроведов. Pars IV. Лингвистика.* Йошкар-Ола. 49–57.
- Tiu, Wotan, Donar és Frija napja – a hét napjainak elnevezése az angolban. In: Andor, József – Hollósy, Béla – Laczkó, Tibor – Pelyvás, Péter (eds), *When grammar minds language and literature. Festschrift for Prof. B. Korponay on the occasion of his 80th birthday.* Institute of English and American Studies, University of Debrecen, Debrecen. 351–359.

2009

- La situazione dei popoli finno-ugrici (uralici) in Russia. *Studi Finno-ugrici V. Annali Universita degli Studi di Napoli „L’Orientale”* 5: 123–136.

2010

- **Finn nyelv.** Negyedik, átdolgozott kiadás. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 218 l. [– Tarvainen, Anna]
- Egy grammatikalizálódás első lépései (erza-mordvin *luv* ’rend’). *Folia Uralica Debreceniensia* 17: 33–44.
- Д. В. Цыганкин: От Суры... до Мокши. Названия рек и озер Республики Мордовия. Этимологические разыскания. (Ismertetés.) *Folia Uralica Debreceniensia* 17: 243–247.

2011

- Milestones in the history of Hungarian / Finnish bilingual lexicography. In: Fábíán, Zsuzsanna (ed.) *Hungarian Lexicography 1. Bilingual dictionaries*. Lexikográfiai Füzetek 5. Akadémiai Kiadó, Budapest. 199–226. [– Laiho-nen, Petteri]
- Bilingual Finno-Ugric dictionaries in Hungary. In: Fábíán, Zsuzsanna (ed.), *Hungarian Lexicography 1. Bilingual dictionaries*. Lexikográfiai Füzetek 5. Akadémiai Kiadó, Budapest. 227–254. [– Tóth Anikó Nikolett]
- A mordvin névtani kutatások etimológiai problémái. *Névtani Értesítő* 33: 225–237.
- A mordvin írásbeliség kezdetei. A XVII–XVIII. század nyelvmélekei. *Folia Uralica Debreceniensia* 18: 117–142.
- Fejezetek a magyar–finn lexikográfia történetéből. *Magyar Nyelvjárások* 49: 129–156. [– Laiho-nen, Petteri]
- A finnugor (uráli) népek helyzete Oroszországban. *Debreceni Szemle* 19/2: 160–169.
- Sanoista kirjakieliin. Juhlakirja Kaisa Häkkiselle. (Ismertetés.) *Nyelvtudo-mányi Közlemények* 107: 322–330.
- Saarinen, Sirkka – Herrala, Eeva (toim.): Murros. Suomalais-ugrilaiset kie-let ja kulttuurit globalisaation paineissa. (Ismertetés.) *Nyelvtudományi Köz-lemények* 107: 330–337.
- Р. Н. Бузакова – Е. Н. Лисина: Эрзянь–рузонь антонимень валкс. Эр-зянско–русский словарь антонимов. (Ismertetés.) *Folia Uralica Debreceniensia* 18: 197–201.
- М. В. Мосин: Мордовские языки: настоящее и будущее. Сборник ста-тей и докладов. (Ismertetés.) *Folia Uralica Debreceniensia* 18: 201–204.
- *Keresztes László 70 éves.* Szerk. Maticsák Sándor. Debreceni Egyetem, Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen. 344 l.

2012

- *A mordvin írásbeliség kezdetei (XVII–XVIII. század).* Debreceni Egyete-mi Kiadó. Debrecen. 237 l.
- The first Mordvin translation of the Lord’s Prayer. *Finnisch-Ugrische Mit-teilungen* 36: 93–122.
- Allomorphic variants of Erzya-Mordvin nominal derivational suffixes. In: Winkler, Eberhard – Hasselblatt, Cornelius (Hrsg.), *Lapponicae investigatio-nes et Uralicae: Festschrift zum 65. Geburtstag von Lars-Gunnar Larsson.*

- Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica Band 82. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 125–141.
- A mordvin névszóképzők rendszere. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 95–138.
 - A XVII–XVIII. századi mordvin nyelvm emlékek nyelvjárási hovatartozása. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 139–164.
 - Az első mordvin szövegm emlék elemzése. *Folia Uralica Debreceniensia* 19: 125–146.
 - М. В. Мосин (отв. ред.): Русско–эзянский словарь. (Ismertetés.) *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 511–520.
 - С. Г. Моторкина: Словарь терминов по информатике на эзянском языке для общеобразовательных школ. Общеобразовательной школатнень туртов эзянь кельсэ информатикань терминтнень валкс. (Ismertetés.) *Folia Uralica Debreceniensia* 19: 234–238.
 - Д. В. Цыганкин: Мордовские языки глазами лингвиста-финноугроведа. Сборник избранных статей. (Ismertetés.) *Folia Uralica Debreceniensia* 19: 239–242.
 - Suhteet Jyväskylä yliopistoon. Aino Sallisen rooli Jyväskylä hungarológian oppiaineen kehittämisesssä. In: Mustonen, Anu – Moisander, Kirsi – Valo, Maarit (toim.), *Laatua ja liikettä. Rehtori Aino Sallisen juhla kirja*. Universităt Jyväskylä, Jyväskylä. 72–83.

2013

- The first period of Mordvin lexicography. 17–18th century glossaries and dictionaries. *Lingustica Uralica* 49: 292–305.
- Лув лексеманть путовксозо пазнэнь ознома терминологиянть теевемасо. In: М. В. Мосин (ред.), *Терминосистема восточных финно-угорских языков: современное состояние, проблемы и перспективы развития*. Саранск. 90–97. [– Н. В. Казаева – С. Г. Моторкина]
- Finnugor etimológiai szótárak. *Nyelvtudományi Közlemények* 109: 33–68.
- A mordvin személynévrendszer újabbkori történetéhez. *Magyar Nyelvjárások* 51: 141–150.
- A mordvin lexikográfia évszázadai. *Nyelvtudomány – Acta Universitatis Szegediensis Sectio Linguistica* 8–9: 71–104.
- Az improduktív -v főnévképző az erza-mordvinban. *Folia Uralica Debreceniensia* 20: 189–212.

- A finn személynevek történeti rétegei. In: Vörös Ferenc (szerk.), *A nyelv-
földrajztól a névföldrajzig IV. A nyelvi kölcsönhatások és a személynevek.*
Savaria University Press, Szombathely. 95–108. [– Buzgó Anita]
- A Terminologia scholaris sorozat mordvin anyagáról. (Ismeretítés.) *Folia
Uralica Debreceniensia* 20: 318–322.
- Nyirkos István (1933–2013). *Nyelvtudományi Közlemények* 109: 470–473.
- Nyirkos István (1933–2013). *Folia Uralica Debreceniensia* 20: 395–400.
- Tuomo Lahdelma 60 éves. *Folia Uralica Debreceniensia* 20: 373–374.

2014

- **Rokon nyelveink szótárai. Fejezetek a finnugor lexikográfia történetéből.**
Tinta Könyvkiadó, Budapest. 307 l. [– Tóth Anikó Nikolett – Laihonen,
Petteri]
- The *-m(V)* nominal derivational suffixes in Erzya-Mordvin. *Linguistica
Uralica* 50: 172–188.
- The Erzya-Mordvin continuation of nominal derivational suffixes in the
proto-language composed of a single sibilant or affricate. *Finnisch-Ugri-
sche Mitteilungen* 38: 143–162.
- How many Erzya-Mordvin nominal derivational suffixes contain *-r/-rʹ*?
*Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia – Mémoires de la Société Finno-
Ougrienne* 270: 213–228.
- Грамматикализация (переход в разряд суффиксов) эрзя-мордовского
peʹ. In: М. В. Мосин (ред.), *Языковые контакты народов Поволжья:
актуальные проблемы морфологии и синтаксиса: материалы IX
Международного симпозиума.* Издательство Мордовского универси-
тета, Саранск. 270–280.
- Az erza-mordvin állatnevek ősi képzői. *Nyelvtudományi Közlemények* 110:
97–130.
- Grammatikalizálódó elemek az erza-mordvinban: *ланго* 'felszín; idő'. *Fo-
lia Uralica Debreceniensia* 21: 47–60.
- Finnugorok végveszélyben. A 2010-es oroszországi népszámlálás eredmé-
nyei. *Finnugor Világ* 19/1: 13–22.
- Honti László: Magyar nyelvtörténeti tanulmányok. (Ismeretítés.) *Folia Ura-
lica Debreceniensia* 21: 246–250.
- István Nyirkos. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 62: 549–551. [– Laiho-
nen, Petteri]

2015

- *Hungarolingua+ 1/1. Magyar nyelvkönyv külföldieknek.* Bővített kiadás. Debreceni Nyári Egyetem. Debrecen. 192 l. [– Hlavacska Edit – Hoffmann István – Laczkó Tibor – Hoffmann Zsuzsa]
- *Hungarolingua+ 1/2. Magyar nyelvkönyv külföldieknek.* Bővített kiadás. Debreceni Nyári Egyetem. Debrecen. 208 l. [– Hlavacska Edit – Hoffmann István – Laczkó Tibor – Hoffmann Zsuzsa]
- Истоки мордовской письменности. *Финно-угорский мир* 22: 24–35.
- Суффиксальное словопроизводство как продуктивный способ образования имен существительных в эрзя-мордовском языке. In: И. Б. Грузнова (ред.), *Гуманитарные науки и стратегии образования: пути интеграции. Материалы Международной научно-практической конференции – Надькинские чтения.* Мордовский государственный педагогический институт, Саранск. 36–44.
- Az erza-mordvin absztrakt főnévképzők történeti produktivitása. *Nyelvtudományi Közlemények* 111: 87–113.
- Az erza-mordvin onomatopoetikus névszók képzőállományáról. *Folia Uralica Debreceniensia* 22: 155–170.
- A mordvin égtájnevekről. *Argumentum* 11: 195–210.
- *Petteri parka és tyttö raukka.* Egy szócsalád vizsgálata. In: Pitkäsalo, Eliisa – Pusztay János (szerk.), *Specimina Fennica XVII. A VII. finn-magyar kontrasztív konferencia előadásai.* Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központ, Szombathely. 197–219.
- A magyar nyelv és kultúra oktatása a Helsinkii Egyetemen. In: Baranyi Norbert – Imre László – Takács Miklós (szerk.), *In memoriam Görömbei András.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 55–62.
- Százéves a finn- és finnugor-oktatás a Debreceni Egyetemen. *Debreceni Szemle* 23/1: 30–40. [– Keresztes László]
- Százéves a finn- és finnugoroktatás a Debreceni Egyetemen. *Folia Uralica Debreceniensia* 22: 3–16. [– Keresztes László]
- Juuret marin murteissa, latvus yltää Uraliin. Juhlakirja Sirkka Saarisen 60-vuotispäiväksi. (Ismerítés.) *Folia Uralica Debreceniensia* 22: 344–353.
- Николай Бутылов – Раиса Ширманкина – Габор Заиц: Мордовско-русский, русско-мордовский пробный словарь лингвистических терминов. (Ismerítés.) *Folia Uralica Debreceniensia* 22: 383–388.
- 125 éve született D. V. Bubrih. *Folia Uralica Debreceniensia* 22: 408–411.

2016

- *Gerhard Friedrich Müller és Johann Eberhard Fischer 18. századi szójegyzékeinek mordvin anyaga.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 366 l.
- *Hungarolingua+ 2/1. Magyar nyelvkönyv külföldieknek.* Bővített kiadás. Debreceni Nyári Egyetem. Debrecen. 224 l. [– Hlavacska Edit – Hoffmann István – Laczkó Tibor – Hoffmann Zsuzsa]
- *Hungarolingua+ 2/2. Magyar nyelvkönyv külföldieknek.* Bővített kiadás. Debreceni Nyári Egyetem. Debrecen. 212 l. [– Hlavacska Edit – Hoffmann István – Laczkó Tibor – Hoffmann Zsuzsa]
- Mordvinic. In: Müller, Peter O. – Ohnheiser, Ingeborg – Olsen, Susan – Rainer, Franz (eds), *Word-Formation. An international handbook of the languages of Europe.* Vol 5. [HSK series 40/5.] De Gruyter Mouton, Berlin. 3288–3307.
- Элемент -буе в эрзянском языке: суффикс, полуаффикс или второй компонент сложного слова? In: М. В. Мосин (ред.), *Финно-угорские языки народов России в условиях взаимодействия с языками разных систем.* Издательство Мордовского университета, Саранск. 67–75.
- A mókusbőrtől a rubelig. A mordvin pénznevekről. *Folia Uralica Debreceniensia* 23: 187–208.
- H. Varga Márta: A szóalkotás módjai. (Ismeretetés.) *Folia Uralica Debreceniensia* 23: 337–344.

2017

- *The Beginnings of Mordvin Literacy. 17–18th centuries.* Helmut Buske Verlag, Hamburg. 252 l.
- Lexical innovations in the Erzya-Mordvinian translations of the Lord's Prayer. *Lingustica Uralica* 53: 1–19.
- 18. századi Nyizsnyij Novgorod-i mordvin nyelvelmékek. *Folia Uralica Debreceniensia* 24: 115–146.
- A hét napjai a számi nyelvekben. *Finnugor Világ* 22/3: 3–12.
- A magyar nyelv és kultúra oktatása finnországi egyetemeken. *Gerundium. Egyetemtörténeti Közlemények* 8/3: 58–76.
- Say István: Bevezetés az izsor nyelv ismereteibe. (Ismeretetés.) *Folia Uralica Debreceniensia* 24: 379–384.
- Lars-Gunnar Larsson 70 éves. *Folia Uralica Debreceniensia* 24: 403–406. [– Keresztes László]

- Tõnu Seilenthal 70 éves. *Folia Uralica Debreceniensia* 24: 406–409. [– Keresztes László]
- Konferencia Debrecenben. *Finnugor Világ* 22/4: 17–18.

2018

- *A mókusbőrtől az euróig. Pénznevek etimológiai szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 214 l.
- *Emberek és népek a Volga-vidéken. Gerhard Friedrich Müller a csere-miszekről, csuvasokról és votjákokról (1733)*. *Studia Folkloristica et Ethnographica* 71. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 166 l. [– Katona Erzsébet – Klima László]
- *Finn nyelvkönyv*. 5., átdolgozott kiadás. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen. 253 l. [– Tarvainen, Anna]
- A mordvin nyelvújítás a bibliafordítások tükrében. *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 153–176.
- Hunok legyünk vagy maradjunk finnugorok? *Debreceni Szemle* 26/2: 192–203.
- „A tízmillió nyelvész országa” – tények és tévhitek a magyar nyelv eredetéről. *Debreceni Szemle* 26/3: 240–257.
- Bakró-Nagy Marianne (szerk.): Okok és okozat. A magyar nyelv eredetéről történeti, szociálpszichológiai és filozófiai megközelítésben. (Ismertetés.) *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 309–317.
- Csepregi Márta – Salánki Zsuzsa (szerk.): A többnyelvűség dinamikája. (Ismertetés.) *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 318–322.
- Voigt Vilmos: *Finnugrisztika – filológia – folklorisztika*. Szerk. Maticsák Sándor. *Studia Folkloristica et Ethnographica* 70. Debrecen. 534 l.

2019

- A mordvin bibliafordítások korszakai. In: Pusztay János (szerk.), *A Biblia finnugor nyelveken*. Finnugor Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezete, Budapest. 103–126.
- Gerhard Friedrich Müller, az elfelejtett nyelvész. *Folia Uralica Debreceniensia* 26: 209–224.
- Gulyás Zoltán: Reguly Antal térképészeti munkássága. (Ismertetés.) *Folia Uralica Debreceniensia* 26: 344–347.

2020

- *A magyar nyelv eredete és rokonsága*. Gondolat Kiadó, Budapest. 590 l.
- G. F. Müller und J. E. Fischer. Wissenschaftler für- und gegeneinander. In: Hans-Hermann, Bartens et al. (Hrsg.), *Kiel und om šild. Festschrift zum 65. Geburtstag von Eberhard Winkler*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 94. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 237–259.
- Az orenburgi expedíciók gyűjtése. Johann Gottlieb Georgi mordvin szóanyaga (1776). *Folia Uralica Debrececiensia* 27: 151–170.
- Csúcs Sándor: Miért finnugor nyelv a magyar? (Ismertetés.) *Nyelvtudományi Közlemények* 116: 325–333.
- Csúcs Sándor: Reguly Antal élete és munkássága. (Ismertetés.) *Folia Uralica Debrececiensia* 27: 307–318.

2021

- Die mordwinische Sammlung aus der Orenburg-Expedition von Pallas (1768–1774). *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 45: 53–86.
- Удмуртские имена богов и духов, названия праздников в первом этнографическом описании народов России И. Г. Георги XVIII в. (I часть.) *Ежегодник финно-угорских исследований* 15/4: 328–340.
- Марийские материалы Иоганна Петера Фалька (1785–86). *Финно-угроведение* 62: 37–49. Йошкар-Ола.
- Nederlandse walvisvaarders op Nova Zembla. De beschrijving van N. Oze-reckowsky uit de 18de eeuw. *Acta Neerlandica* 18: 59–75. [– Pusztai, Gábor]
- Johann Peter Falck 18. századi udmurt nyelvi anyaga. *Nyelvtudományi Közlemények* 117: 145–198.
- A két Ricskov és a finnugorok. *Folia Uralica Debrececiensia* 28: 247–264.
- Csillagászat és nyelvészet. *Debrececi Szemle* 29: 399–413. [– Kelemen Ivett]
- Winkler, Eberhard: Die Bacmeister-Proben der kleineren uralischen Sprachen. (Ismertetés.) *Ural-Altaische Jahrbucher, Neue Folge* 28: 312–324.
- Moisio, Arto – Sergejev, Oleg – Krasnova, Nadežda – Luutonen, Jorma: Marin kirjakielen termistön kehitys 1920- ja 1930-luvulla. (Ismertetés.) *Folia Uralica Debrececiensia* 28: 514–519.
- Keresztes László 80 éves. *Folia Uralica Debrececiensia* 28: 541–545. [– Kelemen Ivett]

- К юбилею Ласло Керестеша. *Финно-угорский мир* 13: 460–465. [– H. B. Казаева]
- Kiss Antal 80 éves. *Folia Uralica Debreceniensia* 28: 555–556.
- In memoriam Heikki Leskinen. *Folia Uralica Debreceniensia* 28: 557–558. [– Keresztes László]

2022

- Удмуртские имена богов и духов, названия праздников в первом этнографическом описании народов России И. Г. Георги XVIII в. (II часть.) *Ежегодник финно-угорских исследований* 16/1: 155–164.
- A magyarországi finnugor nyelvtudomány az ezredforduló után. Áttekin-tés. *Magyar Nyelv* 118: 129–146.
- J. G. Georgi 18. századi cseremisiz nyelvi anyaga. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tan-szék, Szeged. 253–269.
- Régi finn hossz- és súlymértékek. *Folia Uralica Debreceniensia* 29: 115–128.
- A finnugor etimológiai kutatásokról. *Finnugor Világ* 27/2: 8–21.
- Kisebbségi lét, kétnyelvűség, terminológiai kérdések. *Finnugor Világ* 27/3: 20–32.
- Forgács Tamás: Történeti frazeológia. A történeti szólás- és közmondáskuta-tás kézikönyve. (Ismertetés.) *Nyelvtudományi Közlemények* 118: 311–320.
- A magyar nyelv jelenéről és jövőjéről. Pusztay János: És a magyar nyelv? (Ismertetés.) *Kisebbségi Szemle* 7/4: 103–110.
- Honti László: Az ősi uráli tárgyragok története és vesszőfutása. (Ismerte-tés.) *Folia Uralica Debreceniensia* 29: 227–233.
- Winkler, Eberhard: Die Bacmeister-Proben der kleineren uralischen Spra-chen. (Ismertetés.) *Folia Uralica Debreceniensia* 29: 234–245.
- Antal M. Gergely et al. (szerk.): *Varia Fenno-Estonica*. Ünnepi olvasó-könyv Csepregi Márta 70. születésnapjára. (Ismertetés.) *Folia Uralica Debreceniensia* 29: 245–255.
- Pusztay János: A borostyánkőpart népe: a lívek. (Ismertetés.) *Folia Urali-ca Debreceniensia* 29: 278–286.
- Bogár Edit emlékére. *Finnugor Világ* 27/2: 33–35.
- In memoriam G. Bogár Edit. *Folia Uralica Debreceniensia* 29: 301–303.
- In memoriam M. V. Moszin. *Folia Uralica Debreceniensia* 29: 299–301. [– Keresztes László]

2023

- *A mókusbőrtől az euróig. Pénznevek etimológiai szótára.* 2., javított kiadás. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- The role of 18th century European travellers and scientists in the exploration of Russia. In: Bárány, Attila – Czaja, Roman – Pósan, László (Hrsg.), *Zwischen Ostsee und Adria*. Universität Debrecen, Debrecen. 407–441.
- A svájci hunok legendája. *Magyar Nyelvjárások* 61: 569–582.
- A mordvin sör. *Folia Uralica Debreceniensia* 30: 167–180.
- A hazai finnugrisztika jelenlegi oktatóhelyei, az oktatás helyzete. *Finnugor Világ* 28/2: 6–15. [– Szeverényi Sándor]
- Egy holland polihisztor, Nicolaes Witsen (1641–1717). *Történeti Tanulmányok* 31/1: 59–72. [– Pusztai Gábor]
- Pusztay János: Egy nyelvcsalád tündöklése és...? (Ismeretetés.) *Folia Uralica Debreceniensia* 30: 311–318.
- Saarinen, Sirkka (toim.): M. A. Castrén: *Tscheremissica*. (Ismeretetés.) *Folia Uralica Debreceniensia* 30: 337–343.
- Русско–марийские языковые контакты в ареальном освещении. Юбилейный сборник статей к 70-летию профессора Клары Адягаши. (Ismeretetés.) *Folia Uralica Debreceniensia* 30: 344–350.
- Nagy Zoltán: Egy folyó több élete. (Ismeretetés.) *Folia Uralica Debreceniensia* 30: 361–374.
- Alho Alhoniemi 90 éves. *Folia Uralica Debreceniensia* 30: 375–378. [– Keresztes László]
- Honti László 80 éves. *Folia Uralica Debreceniensia* 30: 381–384.
- Tuomo Lahdelma 70 éves. *Folia Uralica Debreceniensia* 30: 385–387. [– Keresztes László]

2024

- *Megtalált szavak. Az orenburgi expedíció (1768–1774) Volga–Káma-vidéki finnugor anyaga.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 371 l.
- Pallas expedíciójának manysi anyaga. In: Bíró Bernadett – Szeverényi Sándor (szerk.), *Értelem és érzelem. Írások Sipőcz Katalin tiszteletére*. Studia uralo-altaica 57. Szegedi Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, Szeged. 169–184.
- A finnugor pénznevek nyomában: volgai, permi és obi-ugor pénznevek. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XII*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 147–162.

- Egy 18. századi mordvin ima nyelvészeti elemzése. *Folia Uralica Debreceniensia* 31: 175–198.
- Vándorszavak nyomában: finn sör, magyar sör. In: Kelemen Ivett (szerk.), *A Baltikumtól a Kárpát-medencéig*. Hungaro-Baltica 2. Collegium Fenno-Ugricum – Tokaj-Hegyalja Egyetem, Badacsony – Budapest – Sárospatak. 181–196.
- Létezik-e szittya rokonság? *Debreceni Szemle* 32/1: 8–22.
- Pusztay János (szerk.): Magyarország, Finnország, Baltikum. Történeti, nyelvészeti és irodalmi tanulmányok. Hungaro-Baltica 1. Magyar–balti finn nyelvi és kulturális összevetések. (Ismeretítés.) *Zempléni Múzsá* 24/3: 91–96.
- Pusztay János: Nyelvben mért veszteség. (Ismeretítés.) *Folia Uralica Debreceniensia* 31: 338–344.
- Danilo Gheno 80 éves. *Folia Uralica Debreceniensia* 31: 391–393. [– Keresztes László]
- Szij Enikő 80 éves. *Folia Uralica Debreceniensia* 31: 394–397.
- 150 éve született Artturi Kannisto. *Folia Uralica Debreceniensia* 31: 99–402.

Összeállította: HLAVACSKA EDIT

A ló tartás terminológiájához a mariban

AGYAGÁSI Klára

Debreceni Egyetem
klara.agyagasi@gmail.com

A ló tartás terminológiája mint a mari szókészlet egy tematikus egysége eddig nem képezte kutatás tárgyát a finnugrisztikában. Pedig figyelmet érdemelhet, minthogy a ló jelenléte mind hátasló,¹ mind igásló funkcióban évszázadok óta jellemzi a marik (történeti forrásokban cseremiszek) életmódját. Jelen cikkemben a témában az etimológiai vizsgálatok során lassan összeálló mozaikokról kívánok számot adni, amit a későbbiekben természetesen lehet bővíteni.

Az eddigi vizsgálatokból kitűnik, hogy ez a terminológia eredete szerint meglehetősen heterogén. Rögtön a tevékenység alanyának, a lónak a neve ismeretlen eredetű, noha a teljes mari nyelvterületen ismert és használatban van mind az irodalmi nyelvi alak, mind annak nyelvjárási változatai: *i-mne* 'лошадь, конь' (MRSI); P B UJ CÜ M *emhé*, MK *i-mhá*, UP *i-mhá*, CK Č ČN *imhé*, J V K *i-mhi* 'ló' (Beke 2: 331); Ob₁ *imhé*, Ob₂, Ok *i-mhá*, Oka Okr *imhé*, *i-mhé*, Ms Mm₁ *i-mhá*, Mm₂ *i-mhá* (stellenweise) *a-mhá*, Mm₃ *i-mhá*, Mmu *i-mhé*, Mwo *imhi*, Mup *imhi*, NW W *i-mhi* 'Pferd' (Moisio – Saarinen 2008: 159). A ló farkából származó szőrszálnak saját belső keletkezésű elnevezése maradt fenn a jaranszki járásban: JO *imhi-bat* 'lófark-szőrszál' (Beke 2: 332), míg a hegyi és nyugati mari nyelvjárásban késő-középcsuvas kori átvétellel nevezik meg ugyanezt: K *a-lək* 'Pferdehaar (des Schwanzes)' (Beke

¹ A *Казанская история* c. történeti forrás (Adrianova-Peretc 1954) ismeretlen szerzője hosszan ír arról, hogy 1521 és 1552 között, amikor Rettegett Iván hadai többször Kazán ellen vonultak, a cseremiszek a kazányiak előhadaként gyakran támadták meg rajtaütésszerűen az orosz táborokat. Kifejezetten harcos népként említik őket. A marik Oroszországhoz való csatlakozása után viszont földművelő életformát folytattak, melyben a lovat igavonó állatként használták.

2: 294); W_2 *a-lək* 'Rosshaar (von der Mähne oder dem Schwanz)' (Moisio – Saarinen 2008: 902), az etimológiai részleteket ld. Agyagási 2025.

A lószínevek tekintetében újabb nyelvi forrás jelenik meg a mari tatárjárás utáni nyelvi kapcsolatainak köszönhetően. A keleti nyelvjárás birszki körzetében, ill. a központi nyelvjárás morki változatában és a nyugati kozmogymjanszki változatában őrződött meg a 'szürke' jelentésű lószínnév: B *purlo* 'szürkés (lósín)' (Beke 6: 2031); Ob₁ *purlo*, Ob₂ *purlo*, Mm₁ W₁ *pu-rlə* 'gräulich; gräuliches Pferd' (Moisio – Saarinen 2008: 562). E szó birszki alakjáról már Räsänen megállapította, hogy kazányi tatár eredetű (Räsänen 1923: 56). Azonban itt nem ér véget a szó története, mert Róna-Tas András 1982-es tanulmányában kimutatta, hogy a kazányi tatár szó közép-mongol jövevényszó, mely a kazányi tatáron kívül a csuvas mindkét nyelvjárásába is bekerült. A közép-mongol alak első magánhangzója másodlagosan hosszú ejtésűvé vált (-*ū*-), amire a csuvas nyelvjárás változatok -*ävä*- ~ -*u*-váltakozással reagáltak. A közép-mongol -*ū*- ilyen képviselője miatt a csuvas alakok közvetlen közép-mongolból is magyarázhatók, a nyugati mari kozmogymjanszki nyelvjárás adat pedig a legvalószínűbben a csuvas nyelv virjál nyelvjárásából érkezhettek (Róna-Tas 1982: 83–84).

Egy másik lószínnév a szürke más árnyalatát jelöli: B UP C Č *tšal*, UJ *tšale*, JT *tsal* 'szürke, ősz' (Beke 9: 3017); Ob Okr Mm₂ *tšal*, Mm₁ Mwo *tšal*, Mmu *tšä-le*, Mup *tsä-lə* 'grau (Bart, Haare), Pferd' (Moisio – Saarinen 2008: 87). A szó keleti ótörök eredetű, vö. *čāl* 'of a mixed black and white colour; gray; gray-haired, elderli (man)' (Clauson 1972: 417). Rövid magánhangzós alakja tovább él a középkipcsak koron át a mai tatárig, vö. középkipcsak *čal* 'middle-aged (white/black-haired)'; strawberry roan (horse colour)' (Boeschoten 2023: 106); központi tat. dial. *čal* 'белая шерсть с примесью серой, рыжей или какой-л. другой' (TTDS 1969: 472). A mari egyszótagú alakok a központi tatár középkipcsak kori változatából kerültek a keleti mari-ba, ahogy azt már Räsänen is megállapította (Räsänen 1923: 75). A kétszótagú variánsok azonban nem jöhetnek közvetlenül a tatárból, ugyanis a tatárban semmilyen fonetikai vagy morfológiai tényező nem okoz olyan szerkezeti változást, melynek eredményeképp egy mély hangrendű szótó magas hangrendű magánhangzóval bővíthetett volna akár a középtatár, akár a modern tatár korban. A megoldást a nyelvi közvetítés lehetőségében kell keresni. A középkipcsak szó még a 14. században bekerült a kései óoroszba (részletesebben ld. Agyagási 2015) ugyancsak lószínnévi jelentésben, ahol felvette a melléknevek teljes alakját jellemző -*yj* végződést hímnemben. A 16. századtól a 'szürke' jelentésű lószínnév tehát két forrásból is érkezhettek a mari nyelvjárásokba. Egyfelől a központi középtatár nyelvjárásból, másfelől

pedig az északi orosz nyelvjárásokból. A mari nyelvjárási alakok különbségei a donornyelvi kettősséget mutatják: a *tšal* tőalak közvetlen tatár átvétel, a *tšale* változat az orosz *čalyj* mari adaptációja.

Az itt következő szó már nem az állat, vagy testének valamely tulajdonságával kapcsolatos, hanem az igavonó állat munkára fogásakor használt lószerszám egy elemét, a hámgaszíjat jelöli. Ez a szó a mariban csak nyelvjárási szinten létezik, az irodalmi nyelvi szótár is csak a hegyi mari alakot tünteti fel: *sülək* Г 'супонь' (MRSI). További nyelvjárási változatai: Mwo *tšü-lük*, W₁ *sü-lək*, *tsü-lək*, W₂ *sü-lək* 'Kummetriemen (mit dem das Kummet vorne befestigt wird)' (Moisio – Saarinen 2008: 647). A mari szó eredetére vonatkozóan az első etimológiai javaslatot Räsänen publikálta (1969: 121). Räsänen a mari alakokat a csuvas *čülək* 'супонь' szóra vezeti vissza, a csuvas alakot viszont a kazányi tatár *čöylők* 'супонь' átvételének tartja. A kazányi tatár főnevet képzett szóként értelmezi, melynek töve feltevése szerint a tatárban is meglévő *čöy*, *čüy* 'tengelyszög' szó. Ennek párhuzamait ki is mutatja a karaimból, türkménből, karacsaj-balkárból, kumükből, toboli tatárból, törökországi törökből és azeriből. A csuvas szó eredetével Fedotov is foglalkozott (Fedotov 1996/2: 427). Fedotov elutasítja Jegorov etimológiai javaslatát (Jegorov 1964: 328), mely szerint a csuvas szót a tatár és baskír *tüšlək* 'подбрюшник' főnévvel kellene összefüggésbe hozni, helyette megismétli Räsänen 1969-es álláspontját. Végül Ahmetyjanov is felvette a tatár *čöylők* szót tatár etimológiai szótárába (Ahmetyjanov 2015/2: 446), de csak annyit állapít meg vele kapcsolatban, hogy a szó a tatárból a baskirba, a csuvasba és a mariba terjedt tovább, és hivatkozik Räsänenre. Räsänen etimológiai javaslata azonban több elemében vitatható. Egyfelől, a mari nyelvjárási hangalakok nem mehetnek vissza egyetlen, *č*-vel kezdődő csuvas szóra, minthogy a nyugati mari nyelvjárási adat *s*-szel kezdődik. Másrészt, a csuvas szó forrásaként feltett 'tengelyszög' jelentésű, a kazányi tatár főnév szótöveként megadott elem jelentéstani okok miatt nem lehet a képzett szó alapszava. Ugyanis a csapszög a hámgát rögzíti a keretrészekhez, a hámgaszíj pedig a keretet csatolja a szekér elülső rúdjaához, egyfajta erőátvitelként funkcionálva, ami a teher húzását lehetővé teszi. E funkció pontos meghatározását találjuk a csuvas virjál nyelvjárási adat jelentés-meghatározásában: *čülək* 'супонь, ремень для стягивания хомутных клещей под шеей лошади' (Asmarin 15: 266).

Véleményem szerint a mari adatok kétféle nyelvjárási alakra mennek vissza. Az *s*- kezdetű nyugati mari nyelvjárási alak a csuvas virjálban jelen volt **sülük* alakváltozat átvétele, mely alak azonban a csuvasban nem őrződött meg. A mari központi nyelvjárásában lejegyzett *tšü-lük*, és *tsü-lək* ezzel szemben a kései középcsuvas **čülük* átvétele, mely középtatár **čüylik* formá-

ra megy vissza: ktat. *čüylik → kcsuv. *čüjlik² > csuv. čülěk. Mind a középtatár *čüylik, mind pedig a csuvas megfelelője képzett szó, melyben az ótörök kortól produktív -lXk képző vesz részt. E képző különböző szemantikai osztályokhoz tartozó főneveket képez, melyekben a 'cél, funkció' jelentés jelenik meg (Erdal 1991: 121–131). A kérdés már csak az, hogy mi lehetett a középtatár *čüy- fő eredete. A hangtani, szóképzési és szemantikai szempontokat figyelembe véve valószínűsíthető, hogy a tatár szótő a keleti ótörök yüd- 'megterhel' igére megy vissza, vö. yüd- 'to load' (Dankoff – Kelly 1982–85: 235). Ez az ige már a korai középkipsak korra két változáson is átesett: lezajlott benne a tövégi -d- > -y- változás és a szókezdő y- már j-ként realizálódott:³ k.ótör. yüd- > középkipsak. *jüy-. A tatár čöylök szókezdő č-je azonban arra mutat, hogy a korai középkipsak alak korán bekerült a volgai bulgár központi nyelvjárásába, melyben lezajlott a szókezdő j > č változás. A szó története tehát a következőképp rekonstruálható: k.ótör. yüd- > középkipsak. *jüy- → VB₂ čüy- + lik. A mai kazányi tatár nyelvjárási alakok (TTDS 1969: 505, TTDS 1993: 368) a mamadisi, a kasan-arti és a csiszipoli térségben maradtak fenn, pont azokon a helyeken, ahol a tatár nyelv egyéb központi volgai bulgár szubsztrátumnyelvi maradványai is megőrződtek⁴. Így tehát végkövetkeztetésként elmondható, hogy a 'hámigaszi' jelentésű szó csuvas és mari alakváltozatai olyan tatár előzményre mennek vissza, mely maga volgai bulgár szubsztrátumnyelvi képződmény, és korai középkipsak szótőből származik.

Irodalom

- ADRIANOVA-PERETC, V. P. [Адрианова-Перетц, В. П.] (ред.) 1954: Казанская история. Наука, Москва – Ленинград.
- AGYAGÁSI, KLÁRA 2015: К этимологии русского чалый 'серый – о масти лошади' с позиции ареальной лингвистики. Slavica 44: 31–36.
- AGYAGÁSI KLÁRA 2016: A központi kazányi tatár nyelvjárás volgai bulgár elemeinek kontaktusnyelvészeti státuszához. Keletkutatás 2021. ősz, 25–34.
- AGYAGÁSI, KLÁRA 2019: Chuvash historical phonetics. An areal linguistic study. Harrassowitz, Wiesbaden.

² A kései középcsuvasban az eredeti -lɣ- hangkapcsolat gyakran vált diftongussá (Vɿ), a diftongus további változása pedig teljes képzésű magánhangzót eredményezett a mai csuvasban, vö. Agyagási 2019: 239–240.

³ Mindkét változás eredménye jelen van már az 1298-ban keletkezett Codex Cumanicus szövegében, vö. Agyagási 2024: 63–64.

⁴ Részletesebben ld. Agyagási 2016.

- AGYAGÁSI KLÁRA 2024: A baskír nyelv helye a török nyelvek között, és a baskír nyelv volgai bulgár kapcsolatai. In: Klima László – Türk Attila (szerk.), *Magna Hungária nyomában – Baskírok és magyarok*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem – Martin Opitz Kiadó, Hun-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. 55–71.
- АНМЕТЪЯНОВ, Р. Г. [Ахметьянов, Р. Г.] 2015: *Этимологический словарь татарского языка*. В двух томах. Магариф – Вакыт, Казань.
- ASMARIN, N. I. [Ашмарин, Н. И.] 1928–1950: *Словарь чувашского языка* 1–17. Казань – Чебоксары.
- BEKE ÖDÖN 1997–2001: *Mari nyelvjárási szótár* 1–9. (Tscheremissisches Dialektwörterbuch.) Herausgegeben von János Puszta. Berzsenyi Dániel Főiskola, Savaria.
- BOESCHOTEN, HENDRIK 2023: *Dictionary of Early Middle Turkic*. Brill, Leiden – Boston.
- CLAUSON, SIR GERARD 1972: *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford University Press, Oxford.
- ČRSI = Скворцов, М. И. (ред.): *Чувашско-русский словарь*. Русский язык, Москва, 1982.
- DANKOFF, R. – KELLY, J. 1982–1985: *Mahmūd al-Kāšgarī: Compendium of the Turkic dialects (Dīwān Luyāt at-Turk)* 1–3. Duxbury.
- ERDAL, M. 1991: *Old Turkic word formation*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- FEDOTOV, M. R. [Федотов, М. Р.] 1996: *Этимологический словарь чувашского языка I–II*. Чувашский государственный институт гуманитарных наук, Чебоксары.
- JEGOROV, V. G. [Егоров, В. Г.] 1964: *Этимологический словарь чувашского языка*. Чувашиздат, Чебоксары.
- MOISIO, ARTO – SAARINEN, SIRKKA 2008: *Tscheremissisches Wörterbuch*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- MRSI = Серебренников, Б. А. (ред.): *Марийско-русский словарь*. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1956.
- RÄSÄNEN, MARTTI 1923: *Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen*. MSFOu 50. Société Finno-Ougrienne, Helsinki.
- RÄSÄNEN, MARTTI 1969: *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS 1982: *Loan-words of ultimate Middle Mongolian origin in Chuvash*. *Studia Uralo-Altaica* 17: 66–134.
- TTDS 1969 = Махмутова, Л. Т. (ред.): *Татар теленең диалектологик сүзлеге*. Татарстан китап нәшрияты, Казань.
- TTDS 1993: Рамазанова, Д. Б. (ред.): *Татар теленең диалектологик сүзлеге*. Татарстан китап нәшрияты АН РТ, Казань.

On some terms of horse keeping in the Mari language

The author draws attention to the lexical group of the Mari language related to horse keeping, the etymological investigation of which has not been the subject of research until now. The words examined in the article confirm that the lexemes belonging to this lexical group are heterogeneous in terms of origin. The word *imńe*, meaning 'horse', is of unknown origin, while *purlo*, meaning 'gray' is a Kazan Tatar loanword, which is of Middle Mongolian origin in Tatar. The word for horse color *čal*, meaning 'grey', is of Old Turkic origin. Its monosyllabic form is a direct takeover from Tatar: its two-syllable form entered Mari through Russian mediation. Finally, a detailed historical-etymological analysis of the Mari dialect variants of the word *sülək* ~ *řülík* meaning 'leather belt' (part of the horse-furniture), will be given. The author states that this word is of Middle Chuvash origin in the Mari dialects, but the Chuvash noun is copied from Middle Tatar. The Middle Tatar word can figure as a Volga Bulgarian substratum element, where the root of the word can be explained from Early Middle Kipchak.

Keywords: *horse keeping, Mari (Cheremis) language, Turcic loanwords*

KLÁRA AGYAGÁSI

A *Kadarcs* víznév eredetéhez^{*}

BÁBA Barbara

Debreceni Egyetem
baba.barbara@arts.unideb.hu

1. A *Kadarcs* víznév eredetének felülvizsgálatára több körülmény is új lehetőségeket teremt. Egyfelől az utóbbi években – részben a Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretein belül – közölt helynévszótárak a víznévnek jóval nagyobb adatállományon keresztüli elemzéséhez szolgálnak alapul. Másfelől a helynév-etimológiai kutatásokban alapvető fontosságú *Földrajzi nevek etimológiai szótára* (FNESz.) megjelenése után az *Új magyar tájszótárnak* (ÚMTsz.) is további kötetei láttak napvilágot, ami a víznév eredetéhez szorosan kapcsolódó közszói etimológia tisztázásához nyújt biztos alapokat.

2. A *Kadarcs* víznév eredetét illetően Kiss Lajos a *Kadarcs erdeje* (1482: OklSz., lásd még Sz. 380) név alapján egyrészt számításba veszi, hogy a *Kadarcs* a *Kádár* személynév (1142–6: *Cadar*, FNESz., vö. még ÁSz. *Kadar*, *Cadar*, TESz. *kádár*²) -cs formánssal alakult származéka (FNESz. 1: 667, vö. még Zoltai 1935: 18).

A *Kadarcs* víznévnek ez a kevésbé elfogadott eredetmagyarázata több kérdést is felvet. Egyrészt azt, hogy az ómagyar korban (amikor az első *Kadarcs* adatok felbukkannak, vö. Kocán 2022: 182, FNESz.) a *Kádár* személynév (helynévképzővel) vajon jellegzetes víznévalkotó elem lehetett-e. Kiss Lajos például a *Kadarcs*-on kívül csupán a *Kadarkút* és a *Kádárta* településnevek kapcsán tartja elképzelhetőnek a *Kádár* személynévből való származtatás lehetőségét (FNESz.).

A fenti etimológiát másrészt nemcsak a személynévi alapszó, hanem a feltételezett képző is elbizonytalanítja: a -cs ugyanis helynévképzői funkcióban Bényei Ágnes szerint nem túl gyakori elem (2012: 117), sőt azt a feltételezést

^{*} Az írás a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készült.

is megengedi, hogy „adatokkal nem tudjuk egyértelműen bizonyítani a -cs helynévképző meglétét” (2004: 104). A -cs képzőnek ugyanis abban a néhány esetben, amikor a *Batarcs*, *Erecs*, *(Hernád)kércs*, *Megvercs*, *(Nyír)kércs*, *Zsupcs* (Kiss 1995: 39, Tóth 2001: 180, Bényei 2004: 103, Györffy 2011: 116, Kocán 2017: 77) nevekben előfordul, többnyire kicsinyítő képzői funkciója is felmerül a helynévképzői funkciója mellett (vö. még B. Lőrinczy 1962: 94).

Felvetődhet mindezek mellett persze annak az eshetősége is, hogy a -cs személynévképzőként is jelen lehet a névben (vö. Bényei 2012: 116), a *Kadarcs* személynévi forma azonban nem dokumentálható az ómagyar kori forrásokból (vö. ÁSz.).

Kocán Béla mindemellett a *Kadarcs erdeje* név alapján névrendszertani okokból is elveti ezt az eredetmagyarázatot, és meggyőzően igazolja, hogy az erdő nevében az előtag nem személynév, hanem víznév: az erdő minden bizonnyal „a nyugati oldala mellett kanyargó vízfolyásról kaphatta” nevét (2022: 183, vö. uo. *Kadarcs*). Ezt az érvelést az általa bemutatott gazdag névbokor hitelesíti.

Mindezen érvek alapján tehát a *Kadarcs* víznév személynévi eredetét nagy biztonsággal kizárhatjuk.

3. Kiss Lajos valószínűbbnek tartja, hogy a hortobágyi *Kadarcs* vízfolyás neve a *kadarcs* köznévből ered. A *Kadarcs* köznévi származását feltételezi Mizser Lajos (2012: 512, lásd még Kiss M. 2012: 86) is, s az utóbbi években megjelent helynévszótárak névmagyarázataiban ugyancsak ezt az álláspontot fogadják el kutatóink (lásd Katona – E. Nagy 2015: 164, Kocán 2022: 183, Pásztor – Reszegi 2024: 151, E. Nagy – Tóth V. 2025).

3.1. A *Kadarcs* helynév földrajzi köznévből való alakulásának kapcsán elsősorú kérdés, hogy a *kadarcs* köznévi előfordulásait tudjuk-e valóban igazolni.

3.1.1. A *kadarcs*-ot közzsóként közlő munkák közül mindenekelőtt Kiss Lajos helynév-etimológiai szótárára (FNESz.) kell utalnunk, amely a *Kadarcs* víznév közzsói eredetének magyarázatában az *Új magyar tájszótár* (ÚMTsz.) adataira támaszkodik, s három (véleményem szerint egymással szorosan összefüggő) jelentését közli a közzsónak. A további munkák aztán a *kadarcs*-nak ugyancsak ezeket az adatait és jelentéseit adják meg.

Az *Új magyar tájszótár* egyfelől Ecsedi Istvántól idézi 1934-ből a Középtisza vidékéről a ’kanyargós folyó- és állóvizek összefoglaló neve’ jelentésű *kadarcs* adatot (ÚMTsz., Ecsedi 1934). Ebben a jelentésben találjuk meg a

szót Papp József 2008-as munkájában is, ahol a szerző a következőképpen fogalmaz: „a hortobágyi pásztorok a kanyargós erecskéket összefoglalóan kadasnak mondják” (2008: 26). Többek között ebben a jelentésben és valószínűleg szintén Ecsedi munkájára támaszkodva közli legutóbb Kálnási Árpád a szó jelentését (2021: 227, lásd még FKnT.).

A *kadarc*s közszo az ÚMTsz. szerint emellett ’belvíz’ jelentésben a Tisza folyó vidékén és az Alföldön *kadarc*sok (ÚMTsz., Ecsedi 1926: 64), a Nagykunságban, a Kis-Sárréten és a Nagy-Sárréten (Szűcs 1957: 186) pedig *kadarc*sok, *kadarc*sokban formában adatható. Szintén a szó ’belvíz’ jelentése tükröződik Németh Elek munkájában, aki szerint *kadarc*s-nak a kaszálók alacsonyabban fekvő részeit nevezik, amelyeket „összel, télen és tavasszal ellett a víz, de az első kaszálás idejére már kiszáradtak” (Németh 1972: 290, 323, lásd még Kálnási 2021).

A Hortobágyon az *Új magyar tájszótár* szerint ’természetes vízelvezető csatorna’ értelmű a közszo (Ecsedi 1914: 60), ezt a jelentést az FKnT. és Kálnási Árpád is átveszi (2005, 2021).¹

A felsorolt adatok alapján látható, hogy a *kadarc*s közszo értelmezése többnyire Ecsedi István közlésein alapul, ugyanakkor a *kadarc*s-ot közszo minőségében tőle független munkákban is megtaláljuk.

3.1.2. A kérdés megítéléséhez a *Kadarc*s névrész tartalmazó helynevek gazdag állományát ugyancsak szemügyre kell vennünk. Elsősorban azokat az elemeket szükséges megvizsgálnunk, amelyekben a *kadarc*s fajtajelölő, földrajzi köznévi funkcióban fordulhat elő. Hajdú-Bihar (Hajdúböszörmény, Hajdúnánás, Balmazújváros) és a régi Ugocsa vármegye területén több település névanyagában fellelhető a *Kadarc*s helynévalkotó elem helynevek utótagjaként (például *Ásott-Kadarc*s, *Disznó-Kadarc*s, *Holt-Kadarc*s, *Kis-Kadarc*s, *Nagy-Kadarc*s, E. Nagy – Tóth 2025; *Belső-Kadarc*s, *Közép-Kadarc*s, *Köz-Kadarc*s, *Kupasi-Kadarc*s, *Külső-Kadarc*s, *Nagy-Kadarc*s, Katona – E. Nagy 2015; *Karna-Kadarc*s, *Kis-Kadarc*s, *Kurta-Kadarc*s, *Nagy-Kadarc*s, *Vizes-Kadarc*s, Kocán 2022).

Ezeknek az utótagoknak azonban mindegyike nagy valószínűséggel tekinthető helynévnek (ahogyan azt az idézett forrásokban a név írásmódja is tükrözi), és a szóban forgó nevek a vízfolyás egyes szakaszaira utalnak. Ezekben a nevekben a *Kis*- és *Nagy*- előtagok a *Kadarc*s egyes szakaszainak egymáshoz viszonyított hosszát, a *Belső*-, *Külső*-, *Köz*-, *Közép*- előtagok a szakaszok egymáshoz viszonyított helyzetét fejezik ki. Más szakasznevek az

¹ Érdemes megjegyezni, hogy *A földrajzi nevek helyesírása* című kiadvány ugyancsak felsorolja a földrajzi köznevek között a *kadarc*s-ot (Fábián – Földi – Hönyi 1998: 84).

adott szakasznak valamely tulajdonságát fejezik ki. A *Kupasi-Kadarcs* név a Kadarcs azon szakaszát jelöli, amely a *Kupa* nevű földterület felé esik, az *Ásott-Kadarcs* a Kadarcs-Karácsonyfoki-csatornának az a szakasza, amelyet az 1930-as években kiárkoltak, és új mederbe tereltek, a *Disznó-Kadarcs* az a szakasz, ahová a községi csűrhe járt, a *Holt-Kadarcs* egy kiszáradt mederszakaszt jelöl, a *Karna-Kadarcs* pedig egykor a Karna melletti Kadarcs lehetett Kárpátalján stb.²

3.1.3. A helynevekkel azonos alakú földrajzi köznevek közszói minőségét nyelvi, grammatikai kritériumok is segítenek megítélni (vö. Hegedűs 2001: 144, Bába 2012). Ehhez kapcsolható Ecsedi Istvánnak a *kadarcs* köznévi státusáról szóló fejtegetése, mely szerint Debrecen, Balmazújváros és Nádudvar között sok kanyargós állóvíz van, melyet a pásztor és a paraszt *kadarcs*-nak mond, sőt többes számban, *kadarcsok*-ként is használ,³ ami alapján Ecsedi úgy véli, hogy a *kadarcs* nem egy folyó tulajdonneve, hanem összefoglaló értelmű közszó a kanyargós kisvizek megjelölésére (1926: 64, 1934: 4).

A többes számú használat azonban nem feltétlenül egyértelmű kritérium a közszói vagy tulajdonnévi előfordulás elhatárolására. A Zemplén-hegység-beli *Kishuta*, *Nagyhuta*, *Háromhuta*, *Óhuta*, *Újhuta*, *Középhuta* helységeket például összefoglalóan *Huták*-nak nevezik (vö. Barabás – Kálmán C. – Nádasdy 1977: 145, Bába 2012). Erre maga Ecsedi is szemléletes példát szolgáltat a *Tócó* víznév kapcsán. Azt írja ugyanis, hogy Debrecen nyugati szélén húzódnak a *Tócók*, mégpedig a *Nagy-Tócó* és a *Kis-Tócó* (1934: 6).

Meggyőzőbb viszont Ecsedi kiegészítése, mely szerint a *kadarcs*-ot birtokviszonyban is használják, s ezzel újabb bizonyítékot tár fel arra nézve,

² A *Vizes-Kadarcs* szakasznév (1408: *Wyzeskadarch*, fl., riv., Kocán 2022: 408) ugyancsak a vízfolyás valamely tulajdonságára utalhat, ugyanakkor annak előtagjában véleményem szerint nem feltétlenül a *vizes*, hanem esetleg a *vejszés* ~ *vészes* melléknevet kereshetjük. Ezt a feltevést erősíti, hogy a *vizes* előtag vízfolyások esetében nem jellemző névalkotó elem (vö. Györffy 2011: 51–57), másrészt viszont, hogy az ugocsai névállományban többször előfordul a *vejsze* ~ *vész* elem (*Hosszú-vész*, *Fövenyes vésze*, Kocán 2022). A *víz* lexémának a (*vejsz*-ből alakult) *vész* elemtől való elkülönítése más esetekben is igen nehéz feladat. A *víz* ugyanis leggyakrabban *wyz*, *vys*, *wys* alakban jelenik meg az oklevelekben, s a *vész* több esetben ugyanilyen lejegyzési formában adathozható: 1397: et clausura piscium in aqua Saar, vulgo *Wyz*, (*Weisz*) nuncupata (F. 10/2: 502), 1438: *Wyshel* (EWUng. 1616) (Bába 2016: 133). Fontos kiemelni, hogy az Ugocsa vármegyei *Hosszú-vész* adata is hasonló lejegyzést tükröz: 1479/1749: *Hoszszy vis* (Kocán 2022: 173).

³ A *kadarcsok* formára több más, későbbi forrásban is találunk adatokat, így például Molnár – Hoffmann 2012: 51, ÚMTsz., Szűcs 1957: 186.

hogyan a területen közsóként él a *kadarcs*: „*Kertész Istvánnak is van Kadarcsa*”, „*még ugyan nagy Kadarcsa van*” (1934: 4).⁴ Dunka Sándor ugyancsak említést tesz hasonló formákról, amikor úgy véli, „A Kadarcs vízfolyás nevét a környék parasztsága összefoglaló névként is használta, s általában a nagy, lomha, kanyargós vizeket jelölte vele (X. Y. Kadarcsa)” (1996: 13).

Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy a helynevekben egyébként jellegzetes birtokosi viszony a *Kadarcs* utótaggal álló helynevek esetében nem adathozható, noha az *X. Y. kadarcsa* típusú előfordulások helynévi szerkezetek éppúgy lehetnek, mint közsói szintagmák.

3.2. A *Kadarcs* víznév közsói eredete akkor tekinthető mindezek mellett biztosnak, ha a *kadarcs* közsó etimológiáját is kellőképpen tisztázni tudjuk.

A *kadarcs* közsó a korábbi megállapítások szerint a *kódorog* ige családjába tartozik (FNESz. *Kadarcs*), s a *-cs* névszóképzővel alakult. Ez a névszóképző igei származékokban például a *vakarcs* (1395 k.: *vacharch*, TESz. *va-kar*), *habarcs* (1636: *habartsos*, TESz. *habar*), *tekercs* (1517: *zalmatekerchet*, TESz. *teker*), *kevercs* ’keverék’ (ÚMTsz.) szavakban jelentkezik (vö. még Zaicz 2006). A *-cs* végződés olyan névszókból is előfordul, amelyekről a szakirodalom azt feltételezi, hogy bennük a *-cs* a felszólító módú formából származik (TESz., D. Bartha 1958: 77): *furdancs* (1622: *furdancz*, TESz. *fúr*), *kattancs* ’kalács’ (TESz. *kattog*), *lebbencs* (1825: *Lebbents*, TESz.), *pillancs* (1838: *Pilláncs*, TESz.), *puffancs* (1838: *Puffancs*, TESz. *puffad*), *pukkanacs* (1897: *pukkanacs*, TESz. *pukkan*), *rikkancs* (1775: *Rikkancs*, TESz.), *röffencs* (D. Bartha 1958: 77), *toppancs* (1808: *Toppants*, TESz. *topog*), *lappancs* ’csapóajtó’ (D. Bartha 1958: 77).

Az itt felsorolt szavak nagy részével ellentétben ugyan a köznyelvben nem ismert a *kadar* passzív szótó, nyelvjárásainkban (a nyelvterület különböző részein) azonban igen kiterjedt szócsalád alakult belőle.

Az *Új magyar tájszótar* például a következő – a *kadarcs* földrajzi köznévhez hasonló jelentéselemeket tartalmazó – adatokat sorolja fel: *kadar* ’(jószág legeléskor egy csomó füvet) nyelvének ívelő mozdulatával kitép; kádaring’ (Patosfa), *kadargat* ’csóvál’ (Halmágy), *kadaring* ’kanyaring’ (Balatonmellék), ’(szarvasmarha legeléskor egy csomó füvet) nyelvének ívelő mozdulatával kitép’ (Katádfa), *kadarít* ’(kaszáláskor a kaszával) körívet ír le’ (Patosfa), *elkadarodik* ’elkanyarodik’ (Halmágy) (ÚMTsz.), *hadaring* ’kanyaring, vág (pl. kaszával egy rendet)’ (Kalocsa vidéke) (Póka 1902: 286), *kadarodik* ’kerül, kanyarodik’ (Moldva, MTsz.).

⁴ Ecsedi nagybetűs írásmódja azonban ellentmondásban áll fejtegetésével.

Mivel az *n* hang analógiával (lásd például a *bondor* létrejöttét a *göndör*, *kondor* hangalakjának hatására, Nyirkos 1987: 151–152) vagy attól függetlenül (*fondor*, *dundorodik* stb.) gyakran betoldódik szóbeljei helyzetben a *-d* hang előtt, vélhetően idevonhatók az *-n* inetimologikus jelenlétének feltételezésével (vö. Berze Nagy 1905: 11) a következő adatok is: *kandargat* 'körülforogat, csavargat, csóvál' (Csík m. Gyergyó–Ditró, MTsz.; Ditró–Dunántúl, ÚMTsz.), *kandargós* 'csiga- vagy csavarvonalú' (Csíkszentdomokos, ÚMTsz.), *kandarít* (*Menj odább, mert olyant kandarítok rajtad, hogy az eget is bőgőnek nézed*) 'lódít' (Alföld, MTsz.), 'kanyarít' (Heves m., Berze Nagy 1905: 49; Hódmezővásárhely, Szeged, Heves megye, ÚMTsz.), 'ívben meghajlít' (Hódmezővásárhely, ÚMTsz.) stb., *kandarodik* 'pöndörödik' (Csongrád m. MTsz.), *kandarog* 'csavarog' (Püski, Csíkszentdomokos, ÚMTsz.).

A helynévnek a közszóból való származtatását ugyanakkor némileg elbizonytalanítja az, hogy a *Kadarcs* helynév és a *kadarcs* közszo kronológiai viszonyai nem a köznévi előzményre mutatnak: a *kadarcs* biztosan köznévi adatai újabb koriak, a helynévi formák viszont az ómagyar korig nyúlnak vissza.

Ugocsa vármegyében már a 14. században felbukkan a *Kadarcs* víznév: 1332, 1408: *Kadarch*, fl. (Kocán 2022: 182), 1408: *Nagkadarch* alio nomine *Wyzeskadarch* (Kocán 2022: 261), 1483: *Karnakadarchath*, t. (Kocán 2022: 191), 1483: *Kadarcherdeje* (Kocán 2022: 183), s ezen a területen önmagában állva vagy névrészként a későbbi évszázadokban is bőven adatolható, például 1580–1590 k.: *Kadarcj menteben* (Kocán 2022: 182), 1610 k.: *kurta Kadarcs* (Kocán 2022: 236), 1620 k.: *Kadarcsi szurdok* (Kocán 2022: 183), 1782–1785: *Kodarcz* bach (Kocán 2022: 182), 1829: *Kadarts* P[atak] (Kocán 2022: 182), 1865: *Kadarcs* (Kocán 2022: 182), [1970–1980]: *Kadarcs*, p[atak], csárda (Kocán 2022: 183), 2007, 2008: *Kadarcs*, p[atak] (Kocán 2022: 183) (lásd még Kocán 2022).

Hajdú-Bihar megyéből ezzel szemben jóval később, csak a 18. századból idézhetünk adatokat, például: 1748: Canalis *Kadarts*, 1750: *Hólt Kadarts* (E. Nagy – Tóth 2025), 1750: *Kadarts*, [1750]: *Kadarc Vize* (Katona – E. Nagy 2015: 163), 1784: *Nagy Kadarts hát* (E. Nagy – Tóth 2025), 1790: *Belső Kadarcs* (Katona – E. Nagy 2015: 114), 1790: *Közép Kadarcs* (Katona – E. Nagy 2015: 183), 1790: *Külső Kadarcs* (Katona – E. Nagy 2015: 186), 1799–1803: *Kadarts*, fluvius, [18. sz.]: fluvius *Kadarcs* (Pásztor – Reszegi 2024: 151).

Hozzá kell tennünk azonban, hogy a földrajzi köznevek ugyan az egyik legkorábbi és a leggazdagabban adatolható szócsoporthoz, korai dokumentálhatóságuk ugyanakkor részben épp a helynevekben való gyakori előfordulá-

suknak köszönhető. Ebből a körülményből fakadóan pedig jó néhány olyan földrajzi köznév van (mint ahogyan más típusú lexéma is), amelynek legelső adatai helynévi szerepben mutatkoznak meg. Az tehát, hogy a *Kadarcs* víznév igen korai adatolása, a *kadarcs* közszó pedig csak jóval később tűnik fel igazolhatóan a forrásokban, nem zárja ki, hogy a korai *Kadarcs* víznevek is egy hajdan meglévő *kadarcs* közszót őriznek.

4. A *Kadarcs* víznév és a *kadarcs* közszó kapcsolatának tisztázásához – reményeim szerint – hozzájárultak az itt közölt helynévi és nyelvjárási közszo adatok, valamint az azokból levonható következtetések. Az ilyen típusú vizsgálatok sikeressége a rendelkezésünkre álló adatok mennyiségétől és azok értékelésétől függ elsősorban.

Ezen a téren egyfelől – ami a helynévi adatok számának növekedését illeti – a Magyar Nemzeti Helynévtár folyamatosan bővülő adattára nyújt majd a jövőben minden bizonnyal egyre több lehetőséget. Az is kitűnik ugyanakkor a vizsgálatból, hogy a hasonló jellegű elemzésekhez a nyelvjárási adatok minél nagyobb mennyiségben való hozzáférhetősége jelent ugyancsak termékeny kiindulópontot.

Irodalom

- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN, Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
- BÁBA BARBARA 2012: A magyar tulajdonnevek viselkedése nyelvi interdiszciplínák tükrében. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 12/1–2: 7–15.
- BÁBA BARBARA 2016: Földrajzi köznevek térben és időben. A Magyar Névtárhívatal Kiadványai 39. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- BARABÁS ANDRÁS – KÁLMÁN C. GYÖRGY – NÁDASDY ÁDÁM 1977: Van-e a magyarban tulajdonnév? *Nyelvtudományi Közlemények* 79: 135–55.
- D. BARTHA KATALIN 1958: Magyar történeti szóalaktan 2. A magyar szóképzés története. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÉNYEI ÁGNES 2004: Az ómagyar kori helynévképzők és változataik. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 91–104.
- BÉNYEI ÁGNES 2012: Helynévképzés a magyarban. A Magyar Névtárhívatal Kiadványai 26. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- BERZE NAGY JÁNOS 1905: A Hevesmegyei nyelvjárás. *Nyelvészeti Füzetek* 16. Budapest.
- DUNKA SÁNDOR 1996: A Hortobágy-medence régi vizei és a tógazdálkodás. Vízügyi Múzeum, Budapest.
- ECSEDI ISTVÁN 1914: A Hortobágy pusztája és élete. Debrecen.

- ECSEDI ISTVÁN 1926: Rekesztóhalászat a Tiszán és az alföldi kisvizeken. *Néprajzi Értesítő* 18: 61–75.
- ECSEDI ISTVÁN 1934: Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli kis vizeken. Debrecen. EWUng. = BENKŐ LORÁND (főszerk.), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- F. = *Studio et opera GEORGII FEJÉR*, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* 1–11. Buda, 1829–1844.
- FÁBIÁN PÁL – FÖLDI ERVIN – HÖNYI EDE 1998: A földrajzi nevek helyesírása. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FKnT. = BÁBA BARBARA – NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára*. A Magyar Névtár Kiadványai 32. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2014.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, 1988.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011: Korai ómagyar kori folyóvíznevek. A Magyar Névtár Kiadványai 20. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HEGEDŰS ATTILA 2001: Tulajdonnév-jelentés strukturális szemantikai keretben. In: Gecső Tamás (szerk.), *Kontrasztív szemantikai kutatások. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 143–147.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD 2005: Debreceni cívis szótár. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 83. Debrecen.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD 2021: A debreceni cívis élet lexikona. MTA TABT Debreceni Területi Bizottság Titkársága, Debrecen.
- KATONA CSILLA – E. NAGY KATALIN 2015: Hajdúböszörmény helynevei. In: Bába Barbara (szerk.), *Hajdú-Bihar megye helynevei* 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KISS LAJOS 1995: Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. *Nyelvtudományi Értekezések* 139. Budapest.
- KISS MAGDALÉNA 2012: A Körösök magyar vízneveinek funkcionális szemantikai elemzése. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8: 81–99.
- KOCÁN BÉLA 2008: A középmagyar kori Ugocsa vármegye helyneveinek névrendszertani összefüggései. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3: 95–104.
- KOCÁN BÉLA 2013: *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa vármegyében*. Kézirat. Doktori disszertáció. Debrecen.
- KOCÁN BÉLA 2017: *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében*. A Magyar Névtár Kiadványai 43. [45.] Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KOCÁN BÉLA 2022: *A régi Ugocsa vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtár Kiadványai 55. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- B. LÖRINCZY ÉVA 1962: Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban. *Nyelvtudományi Értekezések* 33. Budapest.

- MIZSER LAJOS 2012: Helynévmagyarázatok Dél-Borsodban. In: Tóth Arnold (szerk.), Néprajz–muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére. Miskolc.
- MOLNÁR ZSOLT – HOFFMANN KÁROLY 2012: A hortobágyi pásztorok növény és növényzetismerete. 3. Élőhelytípusok és jellemzésük. In: Magyarai Márta (szerk.), A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2011–2012. Debrecen.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, Magyar tájszótár 1–2. Budapest, 1893–1901. Reprint: Budapest, Nap Kiadó, 2003.
- E. NAGY KATALIN – TÓTH VALÉRIA 2025: Balmazújváros helynevei. In: Hoffmann István – E. Nagy Katalin (szerk.), Magyar Nemzeti Helynévtár 2. A Balmazújvárosi járás helynevei. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. Megjelenés alatt.
- NÉMETH ELEK 1972: A hagyományos kisparaszti gazdálkodás eszközei és szókincse Hajdú-böszörményben (szántás – vetés – aratás). In: Dankó Imre (szerk.), A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1971. 289–332.
- NYÍRKOS ISTVÁN 1987: Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. Debrecen.
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN – ZOLNAI GYULA, Magyar oklevélszótár. Budapest, 1902–1906.
- PAPP JÓZSEF 2008: Hortobágy. Magyar Néprajzi Könyvtár, Debrecen.
- PÁSZTOR ÉVA – RESZEGI KATALIN 2024: Hajdúnánás helynevei. In: Hoffmann István – E. Nagy Katalin (szerk.), Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 81–258.
- PÓKA IMRE 1902: Tájszók. Kalocsa vidéke, Ordas. Magyar Nyelvőr 31: 286
- Sz. = SZABÓ ISTVÁN 1937. Ugocsa megye. Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet keretéből 1/1. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- SZÚCS SÁNDOR 1957: Pusztai szabadok. Rajzok a régi Alföld életéből. Magvető Kiadó, Budapest.
- TESz. = BENKŐ LORÁND (főszerk.), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2001: Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA (főszerk.), Új magyar tájszótár 1–5. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- ZAICZ GÁBOR 2006: Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- ZOLTAI LAJOS 1935: Debrecen vizei. Nagy Károly és Társai Grafikai Műintézete, Debrecen.

The origin of the hydronym *Kadarcs*

Several factors open up new possibilities for re-examining the origin of the hydronym *Kadarcs*. On the one hand, recently published toponym dictionaries – partly developed within the framework of the Hungarian National Toponym Registry Programme – offer a significantly larger dataset for name analysis. On the other hand, following the publication of the Etymological Dictionary of Geographical Names (FNESz.), a fundamental work in place-name etymological research, additional volumes of the New Hungarian Dialect Dictionary (ÚMTsz.) have also been released. These provide a solid basis for clarifying the etymology of the common noun, closely related to the origin of the hydronym.

Regarding the origin of *Kadarcs*, Lajos Kiss considers the possibility that it is derived from the personal name *Kádár* with the suffix *-cs*. However, this explanation raises several issues. Consequently, Kiss deems it more likely that the name of the *Kadarcs* watercourse originates from the common noun *kadarcs*. Similarly, Lajos Mizser also assumes that *Kadarcs* is derived from a common noun, a view supported by recent research and the explanations found in newly published place-name dictionaries. A primary question concerning the development of the place name *Kadarcs* from a geographical common noun is whether we can really verify the occurrences of the common noun *kadarcs*. However, for *Kadarcs*, in order to be considered a common noun, its etymology must be sufficiently clarified. In my study, I aim to examine and refine these details.

Keywords: *place-name etymology, hydronyms, place-name dictionaries*

BARBARA BÁBA

Munka az adatközlőkkel: Munkácsi Bernát példája

BAKRÓ-NAGY Marianne

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest
Szegedi Tudományegyetem
annemari.marianne@gmail.com

1. Célkitűzés

Dolgozatom célja áttekintést adni Munkácsi Bernátnak adatközlőivel végzett munkájáról vogul terepmunkája során. Megkísérlem áttekinteni, hol s hogyan került kapcsolatba velük, a vele dolgozó anyanyelvi beszélők milyen funkciókban segítették munkáját, s milyen információkat közölt róluk. Mindez hozzásegíthet gyűjtőmunkája módszereinek megismeréséhez, ahhoz, hogy képet kapjunk nemcsak életműve legjelentősebb munkájának, a Vogul Népköltési Gyűjtemény létrejöttének háttéréről, hanem arról is, milyen volt a viszonya a beszélői közösséghez, vagy milyen nézeteket vallott a nyelvi veszélyeztetettségről. A terepmunka eredményét megtestesítő szövegek, grammatikai leírások vagy lexikográfiai művek milyenségét nemcsak a vizsgált nyelv jellemzői, a nyelvész munkája, a választott kutatási módszertan, leírási keret alakítja, hanem mindazok az anyanyelvi beszélők is, akiktől a nyelvi anyag származik. Ezért az áttekintés felidézi mindazok emlékét, akik nélkül a vogul nyelvről, annak történetéről vagy hagyományos kultúrájáról ma összehasonlíthatatlanul szegényesebb ismereteink lennének, egyes összefüggésekben meg éppenséggel semmilyenek.

2. Munkácsi vogulföldi útjának célja

A 19. század végéig a nyelvészeti gyűjtőmunka nemcsak filológusok, hanem misszináriusok, utazók esetében is, módszereiket, munkájuk eredményének közzétételét illetően esetleges volt, s csak a 19. század végétől a különféle intézményektől támogatott gyűjtések nyomán kezdett kialakulni a dokumentáció, s ezzel együtt a meta adatok feljegyzésére és közlésére való igény (ld. még Szeverényi 2015: 151–152). Az 1880-as éveket megelőzően a szókincs vagy rövid grammatikai jegyzetek gyűjtése volt az általános, s csak

lassan vált világossá, hogy nagyobb szövegegyüttesek hiányában a nyelvek szerkezete nem írható le kielégítően (Boas 1917: 1). Munkácsi gyűjtőútjának célját alapvetően az összehasonlító nyelvészet célkitűzései szerinti elvek vezérelték, azaz a rokon nyelvek leírása szöveggyűjtések adatai alapján. A komparatisztika kíváncsi volt még, hogy a leírásoknak autentikus, a nyelveknek lehetőleg „eredetibb” állapotát tükröző szövegeken kell alapulnia, amelyhez értelemszerűen a folklóranyag kínálta a lehetőséget. Mindennek hátrányát például nemcsak a fonetikusok vagy dialektológusok fogalmazták meg (Chelliah – de Reuse 2011: 58–59), hanem egy másik aspektusból maga Boas is, aki az ilyen szövegekből nyerhető nyelvi információkat elégtelennek ítélte, mert azok egyoldalúan képviselik a nyelvet, nem mutatva fel a hétköznapi beszélt nyelv sajátosságait (Boas 1917: 2).

Munkácsi maga tehát, aki 1888 márciusában indult útjára a vogulok közé, s egy év múltán, 1889 márciusban fejezte be a gyűjtőmunkáját összesen tíz hónapot töltve a beszélők között, még a komparatisztika szellemében végezte munkáját, mindenek előtt azért, mert elsődleges célja Reguly Antal négy évtizeddel korábbi vogul anyagának megfejtése volt, s csak másodlagosan további szövegek gyűjtése. Következésképp Munkácsi gyűjtésében nincsenek köznapi beszélt nyelvi szövegek, jóllehet a sorsénekek, illetve egyéni énekek révén egy sajátos, szubjektív műfaj adatai is képviselve vannak, s egyes esetekben a köznapi beszélt nyelv is feltűnik a *Néprajzi apróságok*-ként megjelölt szövegek között; a példa a déli dialektusból való, közlője Filimon Haritonics Matykov (1):

- (1) „Régebben a mi ősatyáink nem vegyültek egybe az oroszsal ... Minden másképpen alakult mostan: Orosszá lettünk, a mint a régen élt nép élt, mi nem élünk úgy. A mi saját vogul nyelvünket elfelejtjük: nem találkozik (lesz) százötven ember, a ki [most is] beszélje” (VNGy. 4: 407–408).

Útjának eredménye azonban a vállalt munka sikeres teljesítésén túl az a hatalmas nyelvi szövegegyüttes a népköltési gyűjtemény 250 szövegével, mely elsőként adott differenciált képet a vogulok nyelvéről, dialektusairól, kultúrájáról. Vele indult a rendszeres nyelvészeti terepmunka az obi-ugorok között, intenzívvé, a teljes nyelvjárási területekre kiterjedővé pedig a századfordulón vált.

3. Az adatközlők szerepei

Terepmunka eredményeként gyűjtött és publikált nyelvi anyag milyenségét alapvetően a gyűjtőtől választott módszer, a beszélőknek a munka során játszott szerepe és a gyűjtőnek a beszélőkhöz fűződő viszonya határozta meg a múltban is, s ez így van a jelenben is (Mithun 2001: 34). A szociolingvisztikában, a terepmunka szakirodalmában máig sincs általánosan elfogadott terminus azoknak az anyanyelvi beszélőknek a megjelölésére, akikkel a gyűjtők dolgoznak. Általában *informáns*, *alkalmi beszélő*, *közreműködő*, *konzultáns*, *nyelvi segítő*, *adatközlő* a megjelölésük, s vannak példák funkcióik meghatározására is (pl. Newman 2012: 443–448).

Munkácsi alapvetően három, egymással sokszor átfedésben lévő funkcióra utal megnevezéseivel. *Közlőként* hivatkozik azokra a beszélőkre, akik a szövegeket elmondták, mint ahogyan *közlés* a szöveg elmondásának aktusa is, pl. (2a).

- (2a) „...ezt csak tollhibának, vagy a *közlő* nyelvbotlásának tekinthetjük” (VNGy. 1/1: 281).

Amikor a valamely dialektusban előadott szöveg és annak fordítása nem ugyanattól a személytől származik (és ide tartoznak a Reguly-szövegek megfejtésének lépései is), a konzultáns megjelölésére a *tolmács*-ot alkalmazza, de ők azok is, akik például Regulyt kísérték útjain (3a–b):

- (3a) „Ilyen közvetítő *tolmács*ra... bizonyára neki [ti. Regulynak] is ép oly szüksége lehetett tanulmányai első időszakában, mint magamnak” (VNGy1/1: XI).

- (3b) „Regulynak... Pachtjárova közlése alapján... följegyzett énekét Szotyinoва segedelmével... írtam át” (VNGy 1/1: 240 (VI)).

Ugyancsak *tolmács* az is, aki nemcsak a fordításban, hanem az értelmezésekben, tárgyi vagy nyelvi magyarázatokban segédkezett. A *közlő* és a *tolmács* funkciója hangsúlyozódik akkor is, amikor például a *közlőtől* előadott szöveg és a *tolmács* dialektusa eltér egymástól; az *ejtés*, *hangejtés* a dialektust jelöli (4):

- (4) „Pěrša *ejtése* nyomán...a magyarázatok Szotyinoва közlései” (VNGy. 3/2: 231).

Azt, hogy egyazon szöveg fordításához, magyarázatához Munkácsinak sokszor *tolmács*ra is szüksége volt a *közlőn* kívül, két tényező magyarázza: egyrészt az adatközlők idegennyelvi ismeretei, másrészt Munkácsi felké-

szültsége a vogul nyelvet, kultúrát illetően. Ami az előbbit illeti, a vogul anyanyelvi közlők között nem volt ritkaság az osztják, tatár, zürjén, nyenyec stb. nyelv ismerete akár a kétnyelvűség szintjén is, az oroszé azonban még nem volt általános a 19. század végén. A szövegekhez fűzött tárgyi és nyelvi magyarázatokból viszont sejthető, hogy milyen nyelven folyt – ti. vogulul és oroszul – a kommunikáció mindazokban az esetekben, amikor a közlőn kívül más résztvevő neve nincs megjelölve; az (5a) példában Jeefim Petrovics Jurjev, azaz *Jepjam Jurjop* sámán a közlő, az (5b) példában Nyikolaj Filippovics Taszmanov, azaz *Mikola Pilipič Tasmanov* (5a–b):

(5a) „A fordítás a közlő *magyarázatát* követi, mert két más közlő is ugyanígy *magyarázza* a ... szót más szövegekben” (VNGy. 2/2: 441).

(5b) „Megjegyzi a közlő a szokatlan ... jelzőhöz, hogy az ... régi, elavult szó” (VNGy. 3/2: 192).

Munkácsi vogul nyelvtudását illetően is felkészülten érkezett a vogulok közé, ám a gyűjtött szövegek dialektálisan eltérő és tartalmilag sokszor sajátos jellemzőinek (grammatikai összefüggéseknek, jelentéseknek) tisztázása közvetítő nyelv, azaz vogul–orosz kétnyelvű tolmács segítségével aligha sikerülhetett volna.

A harmadik csoportba azok a segítők sorolhatók, akik nem közlők vagy tolmácsok voltak, hanem nyelvmesterek, azaz *tanítók*, akiktől a nyelvet, nyelvváltozatot tanulta (6). Ilyen volt számára Szotyina (ld. 5. pont) vagy Ivan Tyimofejics Szatigin, az utolsó kondai fejedelem unokája.

(6) „Én az egykori fejedelem házában találok kényelmes szállást s egyik unokája, leányának természetes fia: Iván Tyimofejics Szatigin lesz *tanítómmá*” (Munkácsi 1889: 391).

4. Az adatközlők kiválasztása

Minthogy Munkácsi a hatóságok támogatását biztosító cári nyílt parancs birtokában, okmányokkal, kormányzói támogatólevelekkel, ajánlásokkal utazott, híre legtöbbször megelőzte őt. Érkezése után mihamarabb összehívta a helység lakosait megvendégelve és olykor meg is ajándékozva őket, így választva ki a közlésre vagy a szövegek magyarázatára vélhetően a legalkalmasabbakat. Tekintettel kellett lennie arra is, hogy az adott időszakban és területen ne legyen éppen dologidő (például a halászat–vadászat legfőbb évszaka), ami távoltartotta volna a lehetséges közlőket.

Választásának egyik legfontosabb kritériuma az volt, hogy az illetők lehetőleg ne legyenek írástudók. E döntésének háttérében az a felismerés állt, hogy az írástudók fiatalon megtanulnak oroszul, s azt mint „úriast” használják, következésképp nemcsak elfelejtik anyanyelvüket, hanem meg is vetik azt hagyományaikkal együtt. Munkácsi itt nem egyebet fogalmaz meg, mint a presztízs-nyelvhasználat negatív hatását. „Én tehát inkább a nem írástudó értelmesekekhez fordúlok, kiknek megválasztására szokott eljárásom szerint gyűlésre hívom a népet” (Munkácsi 1889: 389). Azt is hozzáteszi, hogy e felfogásával szemben áll Ahlqvisttal, aki rendre írástudó közlőket keresett, „...s hogy mennyire czélszerűtlenül, bizonyítja kiadott szöveggyűjteménye, melyben jóformán nyoma sincs a virágzó éjszaki osztják énektudománynak” (i. h.; ld. még Kálmán 1981: 48). A szövegekhez fűzött tárgyi és nyelvi magyarázatok között is feltűnnek olyan megjegyzései, amelyek a generációk közötti anyanyelvi ismeret eltéréseire utalnak, vélhetően nem pozitív implikációval (a példában Mihail Ivanics Ukladov, azaz *Mikaila Ivaniś Ukladov* sámánról, illetve Gavriła Petrovics Szongyin, azaz *Kawriła Pētōriś Sontin* sámánról van szó) (7):

- (7) „... a közlőnek érthetetlen, elavult szó, de egy másik helyen a Felső-Lozva vidékéről származó agg Szontyin közlő ekép magyarázza...” (VNGy. 3/2: 227).

Az pedig, hogy a közlő értelmes legyen, megfelelő tempóban és tiszta artikulációval beszéljen, azaz ne legyen például „hadaró orgánuma”, magától értődő volt.

A Reguly-szövegek messzemenő többségét Szotyina (46 szöveg), kisebb részét Persa (13 szöveg), s még néhányat Mulmin (5 szöveg), illetve Sziszov (1 szöveg) segítségével fejtette meg, s természetesen voltak homályban maradó részletek, pl. (8):

- (8) „...nem egyszer kellett hallanom Tatjana Alexejevna kifakadását: ... »drága uracskám vagy, de nem értem; akár a fejemet levágod, ezt a szót nem értem«” (Munkácsi 1889: 397–398).

5. Az adatközlők

Munkácsi csaknem ötven adatközlővel dolgozott. Feljegyezte nevüket, olykor elszármazási helyüket vagy rokonsági viszonyait is, valamint azt, hol dolgozott együtt velük. Pontos szám annak ellenére sem adható, hogy Kálmán Béla nevük szerint felsorolja őket (VNGy. 4/2: 259–262), mert a

tárgyi és nyelvi magyarázatok élén felbukkannak nevek, amelyek nem mindig azonosíthatók.

Munkácsi adatközlőinek nevét legtöbbször cirill átírásban, oroszosított változatban is ismerjük, de rendszerint az eredeti vogul alakokat is közli. Az orosz–vogul alakpárok mögötti adaptációs folyamatok különösen fonetikai, fonológiai tekintetben érdemelnének további vizsgálatokat, amit vélhetően az alábbi példák is igazolnak (9).

(9)

Леонтий Кузмич Катмышов – *Läwənt Käs̄mīs Kātəməš*

Арзентей Терентич Костин – *Ārsä Kōst’ä*

Григорий Ефремович Меров – *Kirikori Jəpremiš Mērop*

Egyes esetekben, a kor szokásainak megfelelően, magyarra is lefordítja a neveket, például amikor sorsénekek szerzőiről, előadóiról, illetve szereplőiről van szó, pl. (10:)

(10) (VNGy. 4: 4, 42, 57)

Kozma középső leánya Kata

Pachtjár Ignáczfi Iván

Két adatközlőjéről érdemes külön is megemlékezni. Mindketten ők maguk vagy pedig családtagjaik Regulynak is adatközlői voltak, és így váltak a Reguly-kutatás szereplőivé is.

Az észak-lozvai nyelvjárás beszélője, Tatyjana Alekszejevna Szotyina, született Szalavárova Munkácsi legfontosabb munkatársa volt. Nélküle a Reguly szövegek megfejtése, minden túlzás nélkül állíthatóan, nem sikerült volna Munkácsinak. Nemcsak az értelmezést és a fordítást segítette, hanem magyarázatokat is fűzött hozzájuk, s bizonyos, hogy szövegértői képességei általában is rendkívüliek voltak. Szotyina jelentőségével maga Munkácsi is tisztában volt, ezért nem véletlenül fogalmaz így: „...ha meggondoltam, hogy az egész vogulságban csak egy Szotyina találkozott [értsd ’találtatott’]” (Munkácsi 1889: 405). Így Szotyinovára is méltán áll az a megjelölés, amit az adatközlőkre általában Schmidt Éva így fogalmazott meg Reguly kapcsán: „Korszakalkotó személyiséggé természetesen az adatközlői tették, mint minden más terepkutatót is” (Schmidt 2001: 100).

Mihail Grigorij Persin, azaz Pēršä, a közép-lozvai nyelvjárás beszélője volt, Munkácsi tőle sajátította el a nyelvjárásról való ismereteit, s tőle származik a közép-lozvai szövegek túlnyomó többsége is: „... Persina (*Tōrəḡ-pawel*) faluban három hónapon át foglalkoztam a jóformán egy személy

nyelvére zsugorodott középlozvai s az éjszaki vogul nyelvjárások tanulmányával s e mellett népköltési anyagot is gyűjthettem” (VNGy 1: XXIV). E szövegek fordításában mindvégig Szotyinoва segédkezett. Szotyinoва mellett Pērša volt az, aki a Reguly-szövegek megfejtésében a legtöbbet segített Munkácsinak, s csakúgy, mint Szotyinoва, közlője, tanítója is volt. (A Persin család rekonstruálható történetére ld. Vándor 2009: 327–330.)

Mindezek ismeretében meglehetősen biztonsággal név szerint is megjelölhető, hogy a három funkciót – ti. közlő, tolmács, tanító – kik viselték Munkácsi terepmunkája során: Iván Tyimofejics Szatigin volt az egyetlen, aki csak tanítóként segítette; Pērša közlője és tanítója volt; Szotyinoва töltötte be a legszélesebb szerepkört Munkácsi közlőjeként, tolmácsaként és tanítójaként. Hármójukon kívül a közlők legnagyobb hányada tolmácsként (azaz konzultánsként) is közreműködött, de azt, hogy kik voltak „csak” közlők, akiknek munkáját tolmácsnak is segítenie kellett, feljegyzések hiányában csak találgatni lehet.

6. A munkamenet

Munkácsinak mindenekelőtt a Magyar Tudományos Akadémia számára írt útbeszámolója (Munkácsi 1889) és egyéb, főként a Vogul Népköltési Gyűjtemény részét képező tanulmányai vagy leírásai alapján képalkotó arról, milyen módszert követett a szövegek gyűjtése és feldolgozása során. Minthogy elsődleges célja Reguly anyagának megfejtése volt, még utazása előtt lemásolta az eredeti szövegeket, ami egy sor esetben már önmagában sem volt egyszerű feladat az olykor csak nehezen megfejtendő írás vagy lejegyzési mód vagy a sok helyütt elhomályosodott jegyzetek miatt. E magával vitt szövegeket olvasta fel segédkező közlőinek és konzultánsainak oly módon, hogy azok hallás után érthetők vagy legalább is azonosíthatók legyenek. A Reguly-féle hangjelölés alapján az artikuláció nem okozhatott problémát, ám kétség sem lehet afelől, hogy az azonosítás vagy megértés nem kis mértékben a szövegösszefüggés alapján történhetett még akkor is, ha Munkácsi a maga vogul nyelvismerete alapján azt a gyakoribb, jól ismertebb szavak esetében artikulációjukban módosíthatta is. Az így megértett szöveget a közlők a maguk változatában előadták, amit Munkácsi lejegyzett, és a fordítás, megfejtés – egyes esetekben a konzultánstól, tolmácsától közölt változatok vagy módosítások újabb lejegyzése után – valójában ekkor kezdődhetett. A közlővel és a konzultánssal való munka rendszerint nem azonos időben nem is azonos helyen történt.

Munkácsi törekedett arra, hogy a szövegek tisztázásakor följegyzései világosak és egyértelműek legyenek annak érdekében, hogy „azoknak tudomá-

nyos feldolgozása bárkinek, ki oroszul tud, minden különös nehézség nélkül lehetővé váljék. Semmit sem bízva emlékezetemre, vagy a jövő eshetőségeire, minden szöveghez – oroszul, vagy vogul nyelven, amint a közlő magyarázatait adhatta – azonnal hozzáfűztem a szükséges magyarázatokat; több esetben pedig magukhoz e magyarázatokhoz is csatoltam (szibériai orosz tájszavakat, vagy néprajzi különösségeket stb. értelmező) jegyzeteket, hogy világosak legyenek olyanok előtt is, kik a hely színén nem jártak. Hasonló eljárást követtem szótári gyűjtéseimben is” (VNGy. 1: XXV–XXVI). Mindezzel voltaképpen azt a célt fogalmazza meg, amelyre a modern terepmunka a veszélyeztetett nyelvekre vonatkozóan felhívja a figyelmet: a gyűjtött anyagnak az adott nyelvet a valóságnak megfelelően kell képviselnie, különben egyes részletek homályban maradhatnak, ami később különféle belemagyarázásokhoz vezethet (Mithun 2001: 52).

Munkácsit tehát az az elszánás vezérelte, hogy a majdani kiadás számára a szövegek az adott dialektus valódi reprezentációi legyenek, s ebből fakad az is például, ahogyan a konzultáns orosz fordításait kezelte: oly mértékben tartotta elsődlegeseknek őket, hogy „A hol az adott fordítás nem tér el a közlő orosz magyarázatától, ehhez a [magyar nyelvű] fordítás nincs mellékelve” (VNGy. 1/1: 286), s valóban, a tárgyi és nyelvi magyarázatokban végig ott sorjáznak az orosz fordítások vagy megjegyzések (is).

Miként a gyűjtők általában, úgy Munkácsi is egy sor egyéni rövidítést vagy sajátos lejegyzési módot alkalmazott annak érdekében, hogy a munka minél gyorsabban menjen, amelyek azonban azokban az esetekben, amikor a gyűjtő nem maga adta ki az anyagot, a közlétevéők számára akár megfejthetetlen problémákat is okozhattak. A IV. kötet kapcsán írja Kálmán Béla (1981: 144): „A 17. énektől kezdve azonban Munkácsi kidolgozatlan jegyzeteire voltam utalva. Ezeknek egy részét a szerző Berjuszovban letisztázta, más részéhez csak a helyszínen odavetett, nehezen olvasható, többnyire a szöveg mellé sebtében ceruzával írt jegyzetek álltak rendelkezésemre. Három elég terjedelmes énekhez (18., 23. és 36.) semmiféle jegyzetet nem találtam.”

7. Lejegyzett szöveg – publikált szöveg

A 20. század második felétől a nyelvészeti terepmunka módszereit a nemzetközi szakirodalom bőséggel és differenciáltan tárgyalja és tudható az is, hogy a nyelvtörténet miként profitálhat a jelenben végzett terepmunka adataiból (pl. Vajda 2021). A múltban végzett gyűjtőmunkára vonatkozó részletek felfedése egy sor olyan, meta adatként azonosítható információval szolgálhat, amelyek a nyelvi adatok biztonságosabb értékelését vagy azonosítását segíti (pl. az adatközlő neve, életkora, születési vagy lakóhelye stb.).

Az ilyen adatokat, ha nem is teljes rendszerességgel és még kevésbé kimerítő módon, Munkácsi rögzítette, ami azért figyelemre méltó, mert még a Boas–Sapir–Bloomfield névvel fémjelezett, az amerikai indián nyelvekre vonatkozó terepmunka esetében sem volt rendszeresen feljegyezve a nevük, vagy az, hogy milyen szerepben vettek részt a terepmunkában (Haas 1976).

A hangfelvételek előtti korszakra még inkább igaz az a tapasztalaton alapuló megállapítás, hogy az objektív lejegyzés vagy transzkripció mítosz, a lejegyzett szöveg a gyűjtő, kutató változatát, adatait képviseli (Green – Franquiz – Dixon 1997). Munkácsi számára nem állt rendelkezésre egyrészt kidolgozott minta a vogul hangjelöléshez, másrészt hangtani leírás a dialektális változatokat illetően. A közlőtől lejegyzett, az egyéni változatot képviselő alakokat, sokszor a konzultáns közlései nyomán, a dialektus egészére jellemzőnek gondolt sajátosságok általánosításával utóbb módosította. Azaz döntés kérdése volt a hallott szöveg lejegyzésének módja, a konzultáns közléseinek a figyelembe vétele, a szöveg végső megszerkesztése annak minden hangtani, morfológiai vagy szintaktikai részletével együtt. Ha felvetődik a kérdés, vajon a publikált szövegeket kik vagy milyen tényezők alakították, akkor mind e szempontok figyelembe veendő, de a végső döntés a közlétevő gyűjtőé, esetünkben Munkácsié volt.

A terepmunka résztvevői a szöveg, adatok gyűjtésekor és helyszíni értelmezésekor, fordításakor az adatközlő, a gyűjtő, és ha szükség volt rá, a konzultáns volt (ugyanannak a szövegnek vagy adatnak az esetében akár több konzultáns is közreműködhetett). A feldolgozást és a közzétételt előkészítő munka a gyűjtőé volt, ám ha nem ő publikálta azokat, akkor a közlétevőé, Munkácsi esetében Kálmán Béláé. A terepmunka két, illetve három nyelven folyt: a tárgynyelven (vogul), a közvetítő nyelven (orosz) és esetenként a jegyzetelés nyelvén (magyar), a közzététel és a magyarázatok pedig a gyűjtő anyanyelvén (magyar). De ha a szövegek vagy szótári anyagok nem csupán magyarul láttak napvilágot, akkor a közzététel nyelvébe a német is bevonódott (nem szólva a későbbi, másodlagos orosz vagy angol nyelvű fordításokról). Mindez annyit jelent, hogy a hagyományos vogul kultúra foglalatát jelentő folklórszövegek legalább három, de esetenként négy közreműködő legalább három nyelven folytatott munkájának köszönhető, ami egyáltalán nem nevezhető kivételesnek terepmunkával gyűjtött anyagok esetében. Továbbá ha a közzétételt megelőző előkészítő munkát és a fordítást maga a gyűjtő végezte, akkor a résztvevők köre nem bővült, ám ha mindezt nem a gyűjtő végezte (például a halála után), akkor a közlétevő személyével bővült a kör.

Tudjuk, hogy a múlt megismerhetősége korlátozott, mert a nyelvi jelenségek, megnyilatkozások, források véges számúak, megismételhetetlenek, oly-

kor töredékesek, következésképp a múlt nyelvi állapotairól tett állítások csupán valószínűsíthetők, de nem lehetnek oly mértékben igazolhatók, ahogyan a jelen nyelvi állapotainak megismerhetősége azt megengedi. Tudjuk azt is, hogy a nyelvi adat bizonyító ereje, így a nyelvtörténeti is, függ létrejöttének módjától, a létrehozó folyamattól. Munkácsinak az adatközlőkkel folytatott terepmunkájáról itt csak vázlatosan leírtak e folyamatra próbáltak rámutatni.

Irodalom

- BOAS, FRANTZ 1917: Introductory. *International Journal of American Linguistics* 1/1: 1–8.
- CHELLIAH, SHOBHANA L. – DE REUDE, WILLEM J. 2011: *Handbook of descriptive linguistic fieldwork*. Springer, Dordrecht – Heidelberg – London – New York.
- GREEN, JUDITH – FRANQUIZ, MARIA – DIXON, CAROL 1997: The myth of the objective transcript: Transcribing as a situated act. *TESOL Quarterly* 31: 172–176.
- HAAS, MARY R. 1976: Boas, Sapir and Bloomfield. In: Chafe, Wallace L. (ed.), *American Indian languages and American linguistics*. De Gruyter Mouton, Berlin – Boston. 59–69.
- KÁLMÁN BÉLA 1981: Munkácsi Bernát. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MITHUN, MARIANNE 2001: Who shapes the record: the speaker and the linguist. In: Newman, Paul – Ratliff, Martha (eds), *Linguistic fieldwork*. Cambridge University Press, Cambridge. 34–54.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1889: Nyelvészeti tanulmányutam a vogulok földjén. *Budapesti Szemle* 60: 206–237, 382–408.
- NEWMAN, PAUL 2012: Copyright and other legal concerns. In: Thieberger, Nicholas (ed.), *The Oxford handbook of linguistic fieldwork*. Oxford University Press, Oxford. 430–456.
- SCHMIDT ÉVA 2001: Terepgondolatok az osztják nép és kutatása hőskoráról. *Népi Kultúra – Népi Társadalom. Etnológiai tanulmányok* 20: 99–120.
- SZEVERÉNYI SÁNDOR 2015: Rendkívül rövid bevezetés a dokumentációs nyelvészetbe. In: Szeverényi Sándor – Szécsényi Tibor (szerk.), *Érdekes nyelvészet*. JATEPress, Szeged. 145–156.
- VAJDA, EDWARD J. 2021: Eliciting evidence of relatedness and change: Fieldwork based historical linguistics. In: Janda, Richard D. – Joseph, Brian D. – Vance, Barbara S. (eds), *The Handbook of historical linguistics II*. Wiley Blackwell. 254–271.
- VÁNDOR ANNA 2009: Az antropológus Reguly adatközlői. *Nyelvtudományi Közlemények* 106: 306–342.
- VNGy. = MUNKÁCSI BERNÁT 1892–1963: *Vogul népköltési gyűjtemény* 1–4. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Working with informants: the example of Bernát Munkácsi

The paper provides an overview of Bernát Munkácsi's work with his informants during his fieldwork among the Vogul people. It will describe how and where he came into contact with these native speakers and how they assisted him in his research. Understanding these interactions will shed light on his fieldwork methods, his relationship with the speech community and his perspectives on language endangerment. The results of fieldwork were significantly influenced by the native speakers from whom the data was collected. This overview honours the contributions of those without whom our knowledge of the Vogul language, its history, and its traditional culture would be severely limited.

Keywords: *Vogul (Mansi), fieldwork, informants*

MARIANNE BAKRÓ-NAGY

A névszóragozás rendszere a 16–17. századi finn zsoltárfordításokban I.

BAKSA Máté

Debreceni Egyetem, Nyelvtudományok Doktori Iskola
Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet
nihilpotestesse@gmail.com

1. Bevezetés

Publikációm a helyviszonyt jelölő névszói eseteket mutatja be a korai finn bibliafordításokban Mikael Agricólától Eskil Petraeus fordításáig. A határozói ragok esetén az uráli nyelvek közös jellemzője az irányhármasság megléte. Ennek nyoma minden uráli nyelvben kimutatható, még olyan erősen redukálódott esetrendszerrel rendelkező nyelvben is, mint az északi hanti, ahol csak a névmási és határozószói tövekben maradtak fent ősi helyhatározók nyomai (az ősi esetragok áttekintését ld. Maticsák 2020: 393–401, irodalommal). A finn nyelvben megtalálható hat helyhatározó eset ragjainak változásait négy fordításban vizsgálom.

A legkorábbi keletkezésű szöveg Mikael Agricola¹ *Davidin Psaltarit* [Dávid Zsoltárai] c. munkája (1551) (Heininen 1999: 17–18; Perälä 2007: 25). A következő mű szerzője Jaakko Finno/Jaakko Suomalainen. Hozzá köthető a feltételezhetően 1583 körül keletkezett első finn zsoltároskönyv, az *Yksi wäihä rucous kiria* [Egy kis imádságoskönyv] fordítása (Dahlström 2005: 59; Peebo 2001: 133). – Ennek javított változatának tekinthető az 1605-ös *Yxi Wäihä Suomenkielinen Wirsikirja* [Finn nyelvű kis zsoltárfordítás], amelyet Hemminki Maskulainen készített. Maskulainen nemcsak standardizálni igyekezett az 1588-ban elhunyt Finno munkáját, hanem 141 új zsoltárfordítással bővítette is azt, amiből 26 a saját szerzeménye volt (Häkkinen 2005: 27; 2016: 122; Väinölä 2005: 39). A negyedik vizsgált mű az 1642-ben megjelent első teljes finn nyelvű Biblia, amelyet Eskil Petraeus és az általa vezetett bibliafordító bizottság készített (*Biblia, Se on: Coco Pyhä Raamattu, Suomexi* [Az

¹ Az első finn bibliafordítók életéről magyarul bővebben ld. Baksa 2019.

egész szent Biblia finnül]). Ez bár korban távol áll az agricolai fordítástól, mégis Agricolát használta a frissebb munkák helyett (Baksa 2021; Häkkinen 2016: 146–147; Ikola 1984: 125–126; Lehtikoinen 2005: 191).

A minél pontosabb összevethetőség érdekében csak azokat a zsoltárokat vizsgáltam, amelyek mind a négy fordításban megtalálhatóak: 1., 2., 15., 20., 23., 46., 51., 67., 82., 103., 110., 120., 124., 127., 128., 130. és a 147. zsoltár. Kutatásom során a kaino.kotus.fi oldalon fellelhető változatot használtam (hivatkozásait ld. az irodalomjegyzékben).

2. Elatívsusz

Az elatívsusz ragja (a partitívsuszhoz és az ablatívsuszhoz hasonlóan) az uráli ablatívsusz *-ta/-tä ragjából jött létre. A folyamat *-s-tA > -stA volt, ahol az *-s- helyhatározói elem, a *-tA pedig az uráli ablatívsusz (Hakulinen 1979: 103).

Az elatívsuszt a mai finn nyelvben **-sta/-stü** rag jelöli. A négy fordításban emellett a szóvégi vokális eltűnése² miatt megtalálható a **-st** forma is (Häkkinen 2016: 92). **-sta/-stü**: A: *swresta* 'nagy', *coolemasta* 'halál', *ijancaikisesta* 'örökkévaló'; F: *caunista* 'szép', *jumalisesta* 'istenti'; M: *camalasta* 'szörnyű', *vahvasta* 'erős'; P: *etelästä* 'dél', *hengestä* 'lélek'; **-st**: A: *sydhemest* 'szív', *oikiast* 'igaz'; F: *wdhest* 'új', *ijancaickisest* 'örökkévaló'; M: *armost* 'kegyelem', *ristist* 'kereszt'; P: *luonnost* 'természet', *wäkewydest* 'erő'.³

A többes elatívsusz ragja **-ista/-istü**: A: *pacanoista* 'pogány'; F: *suurista* 'nagy', *töistä* 'munka'; M: *suruista* 'bánat'; P: *tegoista* 'tett'. Emellett itt is megtalálható a szóvégi vokális nélküli változat, az **-ist**: A: *hywydist* 'jó'; F: *hawoist* 'seb'; M: *käsist* 'kéz'; P: *asioist* 'dolog'.

2.1. Agricola

Joca sinun Henges coolemasta pästēpi...

Joka sinun henkesi kuolemasta päästää...

'Aki megszabadítja a lelked a haláltól...'⁴

² A délnyugati (*lounaismurre*) nyelvjárás legszembetűnőbb fonetikai sajátossága a *loppuheitto* vagy apokopé jelenség, amely a szóvégi magánhangzó lekopásának tendenciáját jelenti. A 16–17. századi finn szövegek jellemzően e nyelvjárási környezetben készültek, ezért ez a hatás nagyon erős (Häkkinen 2016: 87–88; Ikola 1984: 119–121–Nikkilä 1988: 94).

³ A = Agricola, F = Finno, M = Maskulainen, P = Petraeus.

⁴ Elsőként a korabeli finn szövegeket adom meg, ezt követi a mai finn megfelelés, majd a magyar fordítás.

HERRA lehetepi sinun Waldakunnas waltican Zionista...
Herra lähettää sinun valtakuntasi valtikan Siionista...
 'Az Úr küld az országnak jogart Sionból...'

HERRA pelasta minun Sieluni nijste Walecteleuista suista.
Herra pelasta minun sieluni niistä valehtelevista suista.
 'Uram, mentsd meg lelkemet a hazug szájaktól.'

2.2. Finno

Nijnquin ollut on alghusta Nijn loppun asti olcon.
Niinkuin ollut on alusta niin loppuun asti olkoon.
 'Ahogyan kezdetektől fogva volt, úgy legyen mindvégig.'

Jumalan suurest armosta... / Jumalan suuresta armosta...
 'Isten nagy kegyelméből...'

Mä cuoluist sun ylösnostin... / Minä kuolosta sinut ylösnostin...
 'Feltámasztottalak téged a halálból...'

2.3. Maskulainen

Pese mua synnistä puhtax... / Pese minua synnistä puhtaaksi...
 'Moss tisztára a bűntől...'

Joit tulis cuulla visusta... / Joita tulisi kuulla viisusta...
 'Amit a dalokból kell hallani...'

Ja vääräst opist kirjotta... / Ja väärästä opista kirjottaa...
 'És a hamis tanoktól megszabadít...'

2.4. Petraeus

HERra pelasta minun sielun walehtelewista suista...
Herra pelasta minun sieluni valehtelevista suista...
 'Uram, mentsd meg lelkemet a hazug szájaktól...'

Joca näin teke ei hän horjada ijancaickisest.
Joka näin tekee ei hän horjahda iankaikkisesta.
 'Ki ezt teszi, nem fog meginogni az örökkévalóságtól.'

...minä olen syndisest siemenest syndynynt...
...minä olen syntisest siemenestä syntynynt...
 '...én bűnös magból születtem...'

3. Inesszívusz

A finn inesszívusz *-ssa/-ssä* ragja ősi uráli lokatívuszra vezethető vissza. Az uráli alapnyelvre **-na/-nä* hol? kérdésre válaszoló ragja **-s-nA* > *-ssA* változáson keresztül nyerte el mai finn alakját. A többi ősi lokatívusból ki-fejlődött raghoz hasonlóan az inesszívusz alkalmazásának kerete is bővült, így a hol? kérdésen kívül a mikor? kérdésre is válaszul szolgál, pl. *marras-kuussa* 'novemberben' (Hakulinen 1979: 103).

Az egyes számú inesszívusz ragnak a fordításokban három alakváltozata van. A mai irodalmi finnben használt *-ssa/-ssä* forma csak Agricola és szór-ványosan Maskulainen szövegeiben található meg: Agricola: *taiuassa* 'mennye', *portissa* 'kapu'; Maskulainen: *suuressa* 'nagy', *hädhässä* 'vész'. A nyugati nyelvjárásban (Häkkinen 2016: 91) és régebbi szövegekben előfor-duló megrövidült [s] hanggal rendelkező *-sa/-sä* mindegyik fordításban sze-repel, bár az 1642-es Bibliában kevesebbszer. Teljesen azonban csak az 1859-es Bibliától tűnik el a vallásos szövegekből (Rapola 1969: 72). Példák: *-sa/-sä*: A: *honesa* 'szoba', *lopusa* 'vég'; F: *hyuäsä* 'jó', *maasa* 'föld, or-szág'; M: *taevasa* 'mennye', *ilosa* 'boldogság'; P: *maasa* 'föld, ország', *pa-caisesa* 'fagy'. Ezen kívül a *loppuheitto* által érintett példák esetén *-s* forma is előfordul. *-s*: A: *osas* 'rész', *henges* 'lélek'; F: *colmanes* 'háromság', *testa-mentis* 'testamentum'; M: *ijancaikisudhes* 'örökkévaló', *taevas* 'mennye'; P: *maas* 'ország, föld', *Jerusalemis* 'Jeruzsálem'.

Az inesszívusz esetén rendkívül nagy a variabilitás, ezért egy-egy szónak több alakváltozata is létezett *maassa* ~ *maasa* ~ *maas*. Bár a szakirodalom egyes munkái szótagszámhoz, a mondaton belül betöltött szerephez vagy szótípushoz köthető esetleges szabályokat feltételeznek (Lehikoinen – Kiuru 2006: 100), egységes rendszer nem állítható fel.⁵

3.1. Agricola

Coska he Wiholisteins cansa Portissa toimittauat.

Koska he viholistensa kanssa portissa toimittavat.

'Mert ők, ellenségeikkel a kapuban, beengednek.'

...ia siugnapi sinun Lapses sinussa.

...ja siunaa sinun lapsesi sinussa.

'...és áldd meg gyermekedet benned.'

⁵ Szemléletes példa, hogy Agricola fordításaiban a két vagy több szótagú szavak esetén 56%-ban fordul elő a *loppuheitto* (Lehikoinen – Kiuru 2006: 100). A csekély arányú eltérést kiegészítve a párhuzamos írásformák létével (ld. fent) ez inkább statisztikai érdekesség, mint szabály.

Waan pite tacto's HERRAN Laissa...
Vaan pitää tahtosi herran laissa...
 'Csak tartsd meg akaratodat az Úr törvényében...'

3.2. Finno

HERra cuka sun maijasas Sa alat asu ia pysy...
Herra kuka sinun maijassasi saa alati asua ja pysyä...
 'Uram ki mindig a te házában marad és él...'
Ja työsä seas carkele... / Ja työnsä seassa karkelee...
 'S a munkája közepette vándorol...'
Löytä hurscasten seas. / Löytää hurskasten seassa.
 'Az igazak között találja.'

3.3. Maskulainen

Löytä hurscasten seas. / Löydä hurskasten seassa.
 'Az igazak között találja.'
Mlx kiucus samovad pacanad... / Miksi kiukussa samoavat pakanat...
 'Miért szégyenkeznek a pogányok dühükben...'
Cuin mailmas on tapa paha. / Kuin maailmassa on tapa paha.
 'Ahogy a világ a gonosz útja.'

3.4. Petraeus

Mutta joca taiwas asu... / Mutta joka taivaassa asuu...
 'Hanem aki a mennyben lakik...'
Hän caidze minua wiherjäises niitysä...
Hän kaitsee minua vihertävässä niityssä...
 'Ő fürdet engem egy zöld réten...'
Ja waicka minä waellaisin pimiäsä laxosa...
Ja vaikka minä vaeltaisin pimeässä laaksossa...
 'És bár a sötét völgyben bolyonganék...'

4. Illatívsz

A finn illatívsz az uráli latívsz-datívsz *-*n* ragra vezethető vissza. A fordítások egyes szám illatívsz jelölésére négy különböző jelölést használtak, azonban ezek alkalmazása nem egyezett meg a mai finn grammatika szabályaival (Hakulinen 1979: 103–104; Häkkinen 2016: 92). A leggyakoribb

jelölés **-Vn**: A: *poleen* 'félre'; F: *Galilään* 'Galilea'; M: *Jumalaan* 'isten'; P: *päiwään* 'nap', valamint **-hVn**: A: *sucukundahan* 'nemzettség'; F: *maahan* 'föld, ország'; M: *maahan* 'föld, ország'; P: *työhön* 'munka'. Emellett két szóban felbukkan a **-seen**: A: *honeseen* 'szoba'; M: *ijancaickiseen* 'örökkévaló'; P: *huoneseen* 'szoba', ill. és a hanghosszúság következtelen jelölése miatt a **-sen** forma: A: *laskemisen* 'alkonyat'; F: *ijancaikisen* 'örökkévaló'; M: *alinomaisen* 'állandó'; P: *taiwasen* 'menny'. Az inesszívushoz hasonlóan az illatívsz esetében is léteztek párhuzamos ragformák, pl. *ijancaicki-seen*, *ijancaickisen*, *ijancaickisehen*.

A többes illatívszra kevés példa található a fordításokban, azonban ezek nagyrészt megegyeznek a mai alakokkal. Mind a négy fordításban szereplő forma a **-hin**: A: *maihin* 'föld, ország'; F: *caunihin* 'szép'; M: *vaevohin* 'zavar'; P: *töihin* 'munka'.

4.1. Agricola

...eike astu ninen Synnisten Tiehen...

...eikä astu niiden syntisten tiehen...

'...és nem lép a bünösök útjára...'

Zionin pyhen... / Siionin pyhään...

'Sion szentélyébe...'

...ia ne Jumalattomat hen mahan paiska

...ja ne jumalattoman hän maahan paiskaa.

'...és az istenteleneket a földre veti.'

4.2. Finno

Minä tein teidhän Jumaloix Ja saatin cunnian suuren.

Minä tein teidän jumaloiksi ja saatoin kunniaan suureen.

'Istenekké teremtettelek titeket, és nagy dicsőségbe hoztalak benneteket.'

Cocta se lyötin mahan... / Kohta se lyötin maahan...

'Hamarosan földet ér...'

Oma tie cadhotuxen. / Oma tie kadotukseen.

'Az én utam a kárhozatba.'

4.3. Maskulainen

Ijancaickisest ijancaickiseen.

Iankaikkisesta iankaikkiseen.

'Örökkévalótól örökkévalóig.'

Sotan Jumalan nimeen lähdem...
Sotaan jumalan nimeen lähdemme...
 'Háborúba megyünk Isten nevében...'

Ja niitä hyvii cadhotta Pahoi vääryten avitta.
Ja niitä hyviä kadottaa Pahoja vääryteen auttaa.
 'És a jókat elhagyja, a gonoszokat igazságtalanságba segíti.'

4.4. Petraeus

Mutta HERran armot ulottuwat ijancaickisest ijancaickiseen.
Mutta herran armot ulottuvat iankaikkisesta iankaikkiseen.
 'De az Úr kegyelmei örökkévalóságtól örökkévalóságig tartanak.'

Mutta autuat owat ne jotca häneen uscaldawat.
Mutta autuaat ovat ne jotka häneen uskaltavat.
 'De áldottak azok, akik őbenne bíznak...'

...ja jumalattomat maahan paisca.
...ja jumalattomat maahan paiskaa.
 '...és a gonoszokat a földre veti.'

5. Ablatívusz

Az ablatívusz rag mai formáját az uráli ablatívusz **-ta/-tä* és a finn-permi nyelvek **-l-* külső helyragjának egyesüléséből nyerte el: **-l-tA > -ltA*. Ugyanez az **-l-* elem található meg az adesszívusz *-lla/-llä* és az allatívusz *-lle* ragjának első elemeként is. Egyes feltevések szerint ez összefügghet az ugor **-lA* ablatívusszal (Hakulinen 1979: 104).

A vizsgált művek ortográfiai hagyománya szerint az [lt] hangkapcsolatot leggyakrabban *ld* formában jegyezték le (Häkkinen 2016: 92). A korpusz-szövegek mindegyikében megtalálható az *-lda/-ldä* variáns, ami az 1642-es Bibliában kizárólagos: A: *herralda* 'úr'; F: *sinulda* 'tőled'; M: *päöldä* 'fej'; P: *jumalalda* 'isten'. Szóvégi magánhangzó nélküli változat (*-ld*) azonban csak Finno és Maskulainen szövegeiben fordul elő: A: *Hebreild* 'héber'; F: *maald* 'föld, ország'; *jumald* 'isten'; M: *isäld* 'apa'; *nimeld* 'név'. Ezen kívül Agricola munkájában elszórtan *-lta/-ltä* jelölés is található: A: *sinulta* 'tőled'.

5.1. Agricola

...ei miten minulta pwtu. / ...ei mitään minulta puutu.
 '...semmi sem hiányzik nekem.'

Ano minulda... / Ano minulta...

'Kérj tőlem...'

...ia ele minulda poisota... / ...ja älä minulta poisota...

'...és ne vedd el tőlem...'

5.2. Finno

Eick lahioi wiattomald otta. / Eikä lahjoja wiattomalta ota.

'Nem fogad el adományt az ártatlanoktól.'

Herra Zebaot häld voiman pois ott.

Herra Zebaot häneltä voiman pois ottaa.

'Zebaoth ura elveszi tőle a hatalmát.'

Jos he meild pois temmauat Hengen...

Jos he meiltä poistempaavat hengen...

'Ha kiveszik belőlünk a lelket...'

5.3. Maskulainen

Eik lahjoi wiattomald otta. / Eikä lahjoja wiattomalta ota.

'Nem fogad el adományt az ártatlanoktól.'

Jos he meild pois temmavad hengem...

Jos he meiltä pois tempaavat hengemme...

'Ha kiveszik belőlünk a lelket...'

Älä muld henges pois adhista.

Älä minulta henkeäsi pois ahdistista.

'Ne szorítsd ki belőlem a lelket.'

5.4. Petraeus

...ei minulda mitän puutu. / ...ei minulta mitään puutu.

'...semmi sem hiányzik nekem.'

Nijn he nielisit meidän eläwäldä...

Niin he nielisivät meidät elävältä...

'És élve nyelnének el minket...'

...ja älä minulda ota pois... / ...ja älä minulta ota pois...

'...és ne vedd el tőlem...'

6. Adesszívusz

Szintén az ősi lokatívusz **-na/-nä* veláris-palatális ragpárjára vezethető vissza az adesszívusz. A mai formát az **-l-nA > -lla* folyamaton keresztül nyerte el (Hakulinen 1979: 104).

A mai finn nyelvben az egyes számú adesszívusz ragja *-lla/-llä* (Häkkinen 2016: 92), erre mind a négy fordításban található példa: A: *swrilla* 'nagy', *sanalla* 'szó'; F: *mielellä* 'ész'; M: *päällä* 'fej'; P: *amulla* 'reggel'. A teljes Biblia kivételével létezett még az *-ll* (A: *seisoall* 'állás'; F: *taidholl* 'tudás, képesség'; M: *samall* 'ugyanaz'), és a gemináltság szabálytalan jelölése miatt *-l* (A: *tuscal* 'fájdalom'; F: *aijal* 'idő'; M: *siel* 'ott') változat is. A szóvégi vokális eltűnése alaki egybeesést generált az allatívuossal. Agricola fordításában az *e ~ ä* jelölés következtelensége miatt ritkán előforduló forma a *-lle*: *hengelle* 'lélek', *wäkeuelle* 'erős'.

6.1. Agricola

Ja autacat ne Radholiset ia waiuaset oikiudhella.

Ja auttakaa ne raadolliset ja vaivaiset oikeudella.

'És segítsétek a nyomorultakat és a szegényeket igazsággal.'

Joca sinun crunapi Armolla ia Laupiudhella.

Joka sinut kruunaa armolla ja laupeudella.

'Aki kegyelemmel és irgalommal koronáz téged.'

HERRAN sinun Oikiaalla kädhelles pite piexemen Kuningaita...

Herrani sinun oikealla kädelläsi pitää pieksemän Kuninkaita...

'Uram, a te jobb kezddel korbácsold a királyokat...'

6.2. Finno

Nijllä iotc hän asetti sians Duomarixi maan päällä.

Niillä jotka hän asetti sijakseen tuomariksi maan päällä.

'Azokkal, akiket arra rendelt, hogy bírái legyenek a földön.'

JVmal seisoi iumalten seas Ja puhui sanoil näillä...

Jumala seisoi jumalten seassa ja puhui sanoilla näillä...

'Az isten az istenek között állt, és ezekkel a szavakkal szólt...'

Jota wihatan siel ia täällä... / Jota vihataan siellä ja täällä...

'Akit gyűlölnék erre és arra...'

6.3. Maskulainen

Eik synnisten tiellä astele... / Eikä syntisten tiellä astele...
'És a bűnösök útjára nem léphet...'

Ja siellä vahvan pysy. / Ja siellä vahvana pysy.
'És maradj erős ott.'

Ja sanalla ravitta taedhan... / Ja sanalla ravitaan taidan...
'És szóval tudlak táplálni...'

6.4. Petraeus

...eli cuca lewä sinun pyhällä vuorellas?
...eli kuka lepää sinun pyhällä vuorellasi?
'...vagy aki a te szent hegyeden pihen?'

...ja te hukkuisitte tiellä...
...ja te hukkuisitte tiellä...
'...és megfulladnátok az úton...'

...joca maan päällä... / ...joka maan päällä...
'...aki a világnak tetején...'

7. Allatívisz

Az allatívisz két ragrészből állt össze: az uráli latívisz-datívisz * -*n* és a finn-permi nyelvek -*l* helyjelölő eleméből. A feltételezett forma *-*len* lehe-
tett, ami napjaink finn nyelvében -*lle* ragként él tovább (Hakulinen 1979: 105).

A vizsgált korpuszban a legelterjedtebb jelölési forma a maival megegyező -*lle*: A: *herralles* 'úr', *poialles* 'fiú'; F: *isälles* 'apa', *siehulle* 'lélek'; M: *isälles* 'apa', *pojalle* 'fiú'; P: *Sathanille* 'sátán'. A teljes Biblia esetén már kevésbé érvényesül az apokopé jelenség, és a hanghossz jelölése is egységes volt, így ennek kivételével a többi fordításban megtalálhatók az -*ll* (F: *sill* 'az'; M: *isänäll* 'úr, férj'); Agricola és Finno esetén pedig az -*l* is (A: *noutauaisel* 'visszaszerezhető'; F: *wäel* 'ember') alakok is. A mai forma mellett létezett az archaikus -*llen* változat is. Ez Agricola korai munkáiban volt a leggyakoribb, és használata egészen az 1642-es Bibliáig megmaradt (Häkkinen 2016: 92; Rapola 1969: 73): A: *naburillen* 'szomszéd'; F: *herrallen* 'úr'; M: *pyhällen* 'szent'; P: *herrallen* 'úr'.

7.1. Agricola

Hen andacon sinulle mite sydhemes ano...
Hän antakoon sinulle miten sydämesi anoo...
 'Adja meg neked, amire a szíved vágyik...'
...Hen wiepi minun oikialle Tielle...
...Hän vie minut oikealle tielle...
 '...Ő majd a helyes útra terel engem...'
Techket oikius sille Kieuhelle ia Öruoille...
Tehkää oikeus sille köyhelle ja orvoille...
 'Tegyetek igazságot a szegényeknek és az árváknak...'

7.2. Finno

Sen wallan sinulle annoin. / Sen vallon sinulle annoin.
 'Ezt a hatalmat adtam neked.'
Olcon kijos nyt Isälle Ja cunnia Jumalan pojat...
Olkoon kiitos nyt isälle ja kunnia jumalan pojalle...
 'Hála legyen az Atyának és dicsőség az Isten fiának...'
Ylistös hengel pyhälle... / Ylistys hengelle pyhälle...
 'Dicséret a Szentléleknek...'

7.3. Maskulainen

Olcon kiitos nyt Isälle... / Olkoon kiitos nyt isälle...
 'Adjunk most hálát az Atyának...'
Qvin sielulle levon tuotta... / Kuin sielulle levon tuottaa...
 'Amint nyugalmat hoz a léleknek...'
Jong Herra anda maateisans Omille ystävillens.
Jonka herra antaa maatessansa omille ystävillensä.
 'Amit az Úr ad fekvésében barátainak.'

7.4. Petraeus

JUmala ole minulle armollinen sinun hywydes tähden...
Jumala ole minulle armollinen sinun hyvyytesi tähden...
 'Istenem, irgalmazz nekem a te jóságod miatt...'
Sillä minä tahdon wäärille opetta sinun ties...
Sillä minä tahdon wäärille opettaa sinun tiesi...
 'Mert megtanítom az igazságtalanokat a te utadra...'

...ja auttacet radolliset ja waiwaiset oikeudelle.

...ja auttakaa raadolliset ja vaivaiset oikeudelle.

’...és segítsétek a fáradtakat és a szegényeket az igazsághoz.’

8. Összegzés

A 16–17. századi helyhatározói esetragok rendszere kisebb eltéréseket mutat a mai finn nyelvhez képest. A szövegek keletkezési helyük miatt délnyugati nyelvjárásban íródtak, amelyben a szóvégi magánhangzók tendenciószerűen eltűntek. Bár ez a fonetikai jelenség mind a négy fordítást érintette, leginkább Finno és Maskulainen munkáiban hozott létre párhuzamos formákat. A legegységesebbnek Petraeus fordítása tekinthető, bár még az 1642-es Bibliában is megfigyelhető kisebb ingadozás (pl. *-sta* ~ *-st* elatívusz).

Komoly hatással volt az egyes fordítók helyesírási rendszere is a formákra, ami a hangjelölésen (pl. *-lt* ~ *-ld* ablatívusz) kívül a gemináltság jelölése esetén is megjelenik (pl. *-ssa* ~ *-sa* inesszívusz).

Mindezek mellett az archaikus *-len* allatívusz rag széleskörű használata figyelhető meg mind a négy fordításban. A mai standard *-lle* alak használata azonban az 1642-es Biblia felé haladva egyre elterjedtebbé vált (Rapola 1969: 73).

Összeségében elmondható, hogy a négy zsoltárfordítás közül a legrendszerszerűbb Petraeus munkája volt, ezt követte Maskulainen, majd Finno, és végül Agricola. Az eltérések pedig ortográfiai vagy nyelvjárási okokra vezethetők vissza.

	Agricola	Finno	Maskulainen	Petraeus
Elat.	<i>-sta/stä, -st</i>	<i>-sta/stä, -st</i>	<i>-sta/stä, -st</i>	<i>-sta/stä, -st</i>
Iness.	<i>-ssa/-ssä, -sa/sä, -s</i>	<i>-sa/sä, -s</i>	<i>-ssa/-ssä, -sa/sä, -s</i>	<i>-sa/sä, -s</i>
Illat.	<i>-issa/issä, -isa/isä, -is</i>	<i>-isa/isä, -is</i>	<i>-isa/isä, -is</i>	<i>-isa/isä, -is</i>
	<i>-hin</i>	<i>-hin</i>	<i>-hin</i>	<i>-hin</i>
Ablat.	<i>-lta/ltä, -lda/ldä</i>	<i>-lda/ldä, -ld</i>	<i>-lda/ldä, -ld</i>	<i>-lda/ldä</i>
Adess.	<i>-lla/llä, -ll, -l, -lle</i>	<i>-lla/llä, -ll, -l</i>	<i>-lla/llä, -ll, -l</i>	<i>-lla/llä</i>
Allat.	<i>-lle, -llen, -ll</i>	<i>-lle, -llen, -ll, -l</i>	<i>-lle, -llen, -ll, -l</i>	<i>-lle, -llen</i>

Irodalom

- BAKSA MÁTÉ 2019: Az első bibliafordítók. *Folia Uralica Debreceniensia* 26: 17–28.
- BAKSA MÁTÉ 2021: Hemminki Maskulainen és a finn nyelv standardizálódása. *Folia Uralica Debreceniensia* 28: 29–42.
- DAHLSTÖRM, FABIAN 2005: Piae Cantiones -perinne. In: Pajamo, Reijo (toim.), *Hymnos. Soukat sanat maistaa suu. Hemminki Maskulaisen virsikirja 400 vuotta. Hymnologian ja Liturgiikan seuran vuosikirja*. Helsinki. 69–78.
- FORSBERG, ULLA-MAIJA – KOVÁCS MAGDOLNA – KOVÁCS OTTÍLIA – MANNER, SANNA – MARKUS, KAIJA 2015: Suomi–unkari-sanakirja. Finn–magyar szótár. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki.
- HAKULINEN, LAURI 1979: Suomen kielen rakenne ja kehitys. Otava, Helsinki.
- HÄKKINEN, KAISA 2005: Maskun Hemmingin kieli. In: Pajamo, Reijo (toim.), *Hymnos. Soukat sanat maistaa suu. Hemminki Maskulaisen virsikirja 400 vuotta. Hymnologian ja Liturgiikan seuran vuosikirja*. Helsinki. 27–38.
- HÄKKINEN, KAISA 2016: Spreading the written word. Mikael Agricola and the birth of literary Finnish. *Studia Fennica Linguistica*, Helsinki.
- HEININEN, SIMO 1999: Mikael Agricola raamatunsuomentajana. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki.
- IKOLA, OSMO 1984: Suomen kielen historia. In: Paunonen, Heikki – Rintala, Paavo (toim.), *Nykysuomen rakenne ja kehitys. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki.
- LEHIKONEN, LAILA 2005: Suomen ennen ja nyt. Suomen kielen kehitys ja vaihtelu. *Finn Lectura*, Tampere.
- LEHIKONEN, LAILA – KIURU, SILVA 2006: Kirjasuomen kehitys. Helsingin yliopiston Suomen kielen laitos, Helsinki.
- MATICSÁK SÁNDOR 2020: A magyar nyelv eredete és rokonsága. Gondolat Kiadó, Budapest.
- NIKKILÄ, OSMO 1988: Agricola kieli ja teokset loppuheiton valossa. In: Koivusalo, Esko (toim.), *Mikael Agricolan kieli. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki.
- PEEBO, JAAK 2001: Finnosta Hemminkiin – vanhimpien suomenkielisten virsikirjojen kielestä. In: Palander, Marjatta (toim.), *Agricolasta Inkeriin: juhla- ja ilkkakirja Savijärven 60-vuotispäiväksi. Studia Carelica Humanistica* 17. Jyväskylä.
- PERÄLÄ, ANNA 2007: Mikael Agricolan teosten painoasu ja kuvitus. In: Häkkinen, Kaisa (toim.), *Mikael Agricola: Abckiria. Kriittinen editio. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki.
- RAPOLA, MARTTI 1969: Vanha Kirjasuomi. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki.
- VÄINÖLÄ, TAUNO 2005: Hemminki Maskulaisen virsikirja. In: Pajamo, Reijo (toim.), *Hymnos. Soukat sanat maistaa suu. Hemminki Maskulaisen virsikirja 400 vuotta. Hymnologian ja Liturgiikan seuran vuosikirja*. Helsinki. 39–51.

Internetes források

http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/agricola/agri3ps_rdf.xml
http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/virret/finno_rdf.xml
http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/virret/hemm1605_rdf.xml
http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/biblia/vt3_job_rdf.xml

*

**The structure of declension in Finnish psalm translations
from the 16th and 17th centuries I.**

The current research focuses on the system of locative cases in Finnish psalm translations from the 16th and 17th centuries. The corpus consists of four works: the *Davidin Psaltarit* by Mikael Agricola; Jaakko Finno's *Yksi wähä rucous kiria*; Hemminki Maskulainen's *Yxi Wähä Suomenkielinen Wirsikirja* and the *Biblia, Se on: Coco Pyhä Raamattu Suomexi* by the Bible translation committee headed by Eskil Petraeus. For ease of comparison, only the psalms included in each of the four translations have been used. These are Psalms 1, 2, 15, 20, 23, 46, 51, 67, 82, 103, 110, 120, 124, 127, 128, 130 and 147.

There are six locative cases in Finnish: elative, inessive, illative, ablative, adessive, allative. The study has found that the main differences from the present system are orthographic (e.g. *lt* > *ld*) and grammatical (Fi. *loppuheitto*). In addition, the archaic forms *-llen/-len* have been found in all four translations of the allative. However, their proportion had decreased towards the 1642 Bible.

The system of each author has been arranged in charts for ease of reference. The study concludes with a summary chart showing the entire locative case system.

Keywords: Bible translation, Mikael Agricola, Jaakko Finno, Hemminki Maskulainen, Eskil Petraeus, elative, inessive, illative, ablative, adessive, allative

MÁTÉ BAKSA

Utazás Obdorszkból Berjozovba.

Pápay József naplórészlete

CSEPREGI Márta – Vít ADAMOVSKÝ

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest
csepregi.marta@nytud.hun-ren.hu

ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, Budapest
vitadamovsky@gmail.com

1. Bevezetés

Mint ismeretes, a debreceni Magyar és Finnugor Nyelvészeti Tanszék korábbi professzorának, Pápay Józsefnek (1873–1931) a hagyatéka korai halála után két helyre került: a nyomdakésznek ítélt és kiadásra szánt kéziratokat a Magyar Tudományos Akadémia vásárolta meg, a többi a debreceni Református Kollégium könyvtárában őrzik. A hagyatékot elsőként Fazekas Jenő mérte fel (Pápay – Fazekas 1934: 05–052) a Debrecenben maradt kéziratokról később Kissné Rusvai Julianna adott részletes leírást (2010). Az MTA Könyvtár kéziratárában őrzött anyag egy része megjelent nyomtatásban 1944–1972 között, a másik részét pedig – hogy megmentse a végleges elhalványulástól – Vértes Edit lefényképezette és nyolc kötetben kiadta a Bibliotheca Pápayensis sorozatban (1988–1998). Pápay naplójegyzetei Debrecenben vannak, viszont egy rövid részlet valamilyen okból Budapestre került, és e sorozat VI. kötetének 176–189. lapján látott napvilágot (Pápay – Vértes 1995).

Az alábbiakban ezt kívánjuk közreadni. A választást részben az indokolja, hogy Pápay József ünnepeltünk egykori elődje volt a debreceni tanszék élén, másrészt pedig az, hogy Maticsák Sándor – nehezen kiolvasható kéziratokat böngészve – maga is számos útleírást rendezett sajtó alá.

Pápay József 1899. március 29-én indult el Obdorszkból (ma Szalehard). Ekkorra már alaposan tájékozódott az osztják nyelvjárásokban, sok tapasztalatot szerzett, hiszen kutatóútjának (1898–1899) már a vége felé járt. Rendszeresszánon utazott, útközben gyakran kellett váltania a szánhúzó álla-

tokat. Valójában ez határozta meg az útvonalat és a menetrendet is. Minden állomáson feljegyzéseket készített a településekről és lakóiról. A naplót jegyzetfüzetekbe írta, a bekezdéseket nem jelölte behúzással. A most közlendő részlet a 11–22. oldalszámokkal ellátott jegyzetlapok anyagát tartalmazza.¹

2. A naplórészlet

1899 Napló.

11.

Március hó 29-én (a régi számítás szerint 17-én) elkövetkeztem az obdorszkiaktól, úgy szólván majdnem mindnyájan megjelentek a búcsúzón. Még a csomagolással el se készültem, Jevdakim atya² felesége küldött egy kis utra valót. Nemsokára jött Teleskin,³ ezzel elintézttem a 'számla ügyét' oly formán, hogy az egész összeget Berezovból küldöm neki, ebbe készséggel bele is egyezett. Ezután tettem meg a búcsulátogatásaimat.

Alighogy megebédeltem, máris megjelentek a vendégek. Teleskin, Pável N. Mamajev, Jevdakim atya, a sztanovoj prisztáv⁴ (Matiaszevič).⁵ Csak János atya⁶ hiányzott még, ezt a búcsulátogatásom alkalmával se találtam honn, a felesége nem fogadhatott, mert betegen feküdt. Kétszer is voltam nála, mind hiába. Időközben megjelentek a jamčik-ek (a fuvarosok) 12 rénszarvassal.

¹ A magyar szöveget betűhíven közöljük, nem változtatunk Pápay helyesírásán. Az osztják szavakat Pápay a főszövegben elnagyolt helyesírással jegyezte föl, a lap alján viszont *-gal jelölve pontosította a lejegyzést az akkoriban használatos fonetikus átírással. A bonyolult jelölési módot mi most nem követjük, hanem fonematikus transzkripciót használunk. Az aláhúzásokat Pápay kétféle célból használta: egyrészt a nyelvi adatok jelölésére, másrészt kiemelésre. Mi ez utóbbi jelölést megtartottuk, a nyelvi adatokat viszont kurziválással jelöljük.

² J. Jevdokim obdorszki pap

³ Pavel Tyelezskin obdorszki kereskedő (Templing 2004: 201), aki 1888-ban Pápai Károlynak is segített (Kissné Rusvai 2010: 63).

⁴ *становой прустав* 'kerületi rendőrfelügyelő'

⁵ Nyikolaj Sztjepanovics Matyijaszevics, az 1898. június 12-én Tobolszkban készült fényképen Pápay és K. F. Karjalainen mellett ő a harmadik személy (A. Molnár 2003: 311). Kortársai szerint tehetséges, tisztességes, széles látókörű, nagy munkabírásu hivatalnok volt (Semanovszkij 2005: 257).

⁶ 1899-ben az obdorszki missziói állomáson egy pap és két szerzetes szolgált (Pápay 1905: 372): János atya (Joann Jegorov) osztják nyelvű ábécéskönyvet (Semanovszkij 2005: 258) és Pjotr Popovval együtt hittankönyvet állított össze (Rusvai 1992, 2013).

Még világos volt, rögtön Ročevért⁷ küldöttem, ez még csinálhatott egy fölvételt az elutazásról, de nem tudom, hogy sikerült-e.

Nemsokára megérkezett János atya is. Ezzel is rendbehoztam az ügyemet. A misszió történetét Irinarch⁸ vette magára, de az elmaradt, e tekintetben tehát meg kellett újítanom kérésemet.

Az osztják iskola fotográfiáját János atya az osztják gyermekek saját kezű névírásukkal ígérte,⁹ úgy szintén az osztják studiumokat is. A mi a Popov féle fordítást¹⁰ illeti, e tekintetben is intézkedtem. A fordítást magammal akartam vinni Berezovba, János atya (ez idő szerint a misszió feje) ezt készségesen a rendelkezésemre is bocsátotta, de nem találtam meg, hihetően Vasilij a.¹¹ magával vitte. Megígérte, hogy vagy elküldi utánam, vagy pedig lemásoltatja Sobrin-al¹² a számomra.

12.

Ezután megkezdődött a búcsúzás. A sztanovoj prisztáv, a ki úgy látszik, csak hivatalból jelent meg, rögtön távozott is, utánna Teleskin. A többiek maradtak. A háziaktól is búcsút vettem, a tanító nő (Apollinaria V. Dobrovolszkaja) is ott volt náluk – tőle is elkövetkeztem és neki is indultam a hosszú útnak. Mamajev fogata ott állott készen, János atya és Jevdokim úgyszintén Mamajev is, elkísértek. A fuvarosaimat előre bocsátottuk, mi pedig utánuk indultunk el. Elkísértek amúgy 'orosz szokás' szerint, alig tudtam tőlük megválni. Majdnem mindnyájan ittasak volt (legkevésbé János atya). Jódarabig elkísértek, midőn „hosszas ceremóniák után” a végső búcsút

⁷ Ivan Alekszandrovics Rocsev, zürjén nemzetiségű fotográfus, aki 1892-ben nyitotta meg üzletét Obdorszkban (Semanovszkij 2005: 245).

⁸ Irinarch atya az obdorszki hittérítő misszió vezetője, polgári nevén Ivan Szemjonovics Semanovszkij (1873–?1936). 1910-ig állt a missziói állomás élén, könyveket és múzeumi tárgyakat is gyűjtött, ami később a szalehardi múzeum alapja lett (Semanovszkij 2005).

⁹ Ezt később megkapta Pápay (A. Molnár 2003).

¹⁰ Pjotr Popov, a hittérítő misszió alapítója, osztják–szamojéd–orosz nyelvű szótár (Templing 2004: 32, 33), osztják–orosz nyelvű szertartáskönyv (Templing 2004: 105–116), valamint Joann Jegorovval együtt osztják–orosz nyelvű hittankönyv szerzője (Rusvai 1992, 2013).

¹¹ Vaszilij atya a másik obdorszki szerzetes, teljes nevén Benedikt Sztjepanovics Birjukov (Semanovszkij 2005: 257).

¹² Andrej Szobrin, írástudó osztják, Pápay adatközlője (Pápay 1905: 373, Templing 2004: 168).

is elmondtuk egymásnak. Ekkor én beültem a „nártamba”,¹³ bezártam az ajtót és nyugodtam. Hogy a kísérőim, hogy jutottak haza nem tudom.

Korán reggel fölverték a fuvarosaim, megérkeztünk az első állomásra: *Sob kort*¹⁴-ra (itt laknak a Szobi osztjások). Meglehetősen számmal vannak itt az osztjások, körülbelül 8–9 jurta. Sok apró gyermeket láttam, erről már említést tett János atya is, a jövő télen itt iskolát akart szervezni, a legidősebb tanítványát teszi meg tanítónak. Itt a ’zemszkaja izbában’¹⁵ helyezkedtem el. A mint az osztjások értesültek a jövetelemről, úgy szólván mindnyájan megjelentek nálam. Élénk beszélgetésbe elegyedtünk.

13.

A fuvarosaim visszafelé indultak. Ezekkel ismét meggyúlt a bajom. Két rubelt adtam nekik, kevesellve hármat kértek, nem is tágitottak, míg a harmadik rubelt is le nem szúrtam nekik. *Tajšin Sanga*¹⁶ ismét megcsalt. Ezek eltávoztak, folytattam a diskurzust az osztjásokkal. –

Közben meg is reggeliztem. Egyszerre csak úgy vettem észre, hogy rosszul érzem magamat. Siettem ki a szabad levegőre. Alig tudtam fölvenni a málicámat.¹⁷ A mint kiléptem a jurta ajtaján, elestem, elájultam. Péter¹⁸ ugyancsak megijedt, nagy fáradságába került, míg eltudott helyezni a nártamban, itt aztán megpihentem, lassanként visszatért az eszméletem. –

A nyugalom után sétára indultam, nem volt kedvem a munkára. Az osztjások se igen nagy hajlandóságot mutattak az énekekre vagy a mesére – béküket hagytam. Megrendeltem a rénszarvasokat a további utazásra.

A rénszarvasokat csak délután 3 órájában vezették elő. Elkövetkeztem az osztjásoktól és nyitott nártán folytattam az utamat tovább.

Az út elég jó volt. Útközben egy zürjén tanyára akadtunk: *tut-vas kort* (két zürjén ház van itten), egy rénszarvas ekkor már kidőlt, ezt itt is hagyták. Jól

¹³ *нарта* ’rénszarvasszán’

¹⁴ *kort* ’osztják falu’ < or. *юрты*. *Sob kort* ma nem azonosítható falu, de nyilván a Szob folyó partján helyezkedett el. A *jurta* (*юрта*) a cári orosz terminológiában szibériai őslakosok lakóházát/sátrát jelentette.

¹⁵ *земская изба* – a helyi önkormányzat épülete, átutazó hivatalnokok szállásául is használatos.

¹⁶ Tajsin fejedelem utódai Pápay idejében fuvarozással keresték kenyerüket (Pápay 1905: 375). A *Sanga* (*санга* ’fényes, uralkodó’, DEWOS 1351) ragadványnév itt valószínűleg gúnyos árnyalatú.

¹⁷ *malica* (*малица*): rénszarvasbőr bunda

¹⁸ Pjotr Muhrin, Pápay adatközlője és kísérője (Pápay 1905: 373).

beesteledett mire a második állomásra *vàndi kòrt*-ra értünk. (oroszul *Вандяские юрты). Ez *Sobkort*-tól 30 versztnyire van)

A 'zemszkaja izba' itt is ujdonat új, egészen elhagyottan áll.

**wanti as kort* – látó-ob-falu (é. az Obot onnét látni)

14.

Előbb el is felejtettem mondani, hogy az ájulásomat az izbai nedves (majdnem elviselhetetlen) levegő okozta. Ezeket az izbákat ritkán fűtik, az egyszeri (jobban mondva az időleges) fűtésre csöpög a nedvesség a falakról. Az osztjások is mindnyájan fejfájást kaptak. –

wanti kort, itt csak egy jurtában laktak, csak az asszonyok voltak otthon. A mint megérkeztünk azonnal hírt adtak a rén őrzőknek (a fuvarosoknak). A míg a fuvarosok megérkeztek, a jurtában megvacsoráztam, theát nem ittam, mert jég nem volt, erre az egyik osztják asszony szinte szemrehányóan meg is jegyezte, hogy 'az isten rendelte tiszta hó' is jó. –

Itt már észrevettem a nyelvjárási eltérést is:

oitlem: òiàtləm Obd. *oślem*;

muj (*mōla* Obd.)

χàšlēm (*χàslem* Obd.)

šidi (*sidi* Obd.), stb.

Ez az eltérés leginkább az asszonyok beszédéből világlik ki, jóllehet a férfiak nyelve is ilyenformán fordul.

Éjnek idején útra keltünk, én ismét nyugodtan aludtam, így nem is tudtam, hogy hogyan érkeztünk meg a harmadik állomásra: **Lår vâš*-ra (oroszul Шурьшкарские юрты) (Vandikorttól 30 versztnyire). Itt végre kaptam jeget. A szamovárban rögtön megolvasztottam félig-meddig és jó ivóvizet kaptam is, rettenetesen gyötört a szomjuság, csakhamar elojtottam égető szomjamat.

**Lar* v. *lår vâš* = áradmány város *lar* v. *lår* 'rét, amelyet a víz eláraszt m. ár'

15.

Itt már szamovárt állítottam, a csajnikból (teás kanna) nem ízletes a tea, kellemetlen mellékíze van. Közben megteáztam és reggeliztem az osztjások (majdnem mindnyájan) megjelentek a jurtában s kíváncsi szemeket vetettek a **pā mū xo*-ra (= ez a nevem). A férfiak csakhamar eltávoztak; templomba mentek, Vaszilij atya ott várja őket. (Vaszilij tehát nem ment el a vogulokhoz, az osztjások között tartja a böjti predikációkat.)

Nem sokára megjöttek a rénszarvasokkal.

Lār vāš-on meglehetősen számban vannak az osztjások, mindvalamennyi egészséges, beteget nem láttam köztük.

Két helyen laknak, a hol a fuvarosokra vártam, ott négy ház van, az ötödik *pojarèt longdidi χāt*.¹⁹ A másik a nyári lakásuk, a hol két-három család ez idő szerint is lakik, ez a *lār*-hoz közel esik (a templomtól fölfelé).

Amint a rénszarvasokat befogták és a bagázsát fölrakták a szánokra, azonnal utnak indultunk. Az idő nem volt valami kellemes; hó esett s rögtön el is olvadt, egészen átnedvesedett a málicám.

Nemsokára megérkeztünk a templomhoz, ezt oldalvást hagytuk. Úgy látszik, hogy a papok el voltak foglalva, nem is háborgattam őket.

Egy kis megállapodás után tovább indultunk. De ekkor már a födött nártámban helyezkedtem el, mert nagyon kellemetlen volt az idő, a szél a szemembe csapdosta a havat stb.

**pa-muw-χo* = más föld embere

16.

Délután egy-két óratájban megérkeztünk a következő állomásra: **ōgot au kort-ra* (= *ōgot: χāp tālēm još*). Itt is nagy számban vannak az osztjások, sok apró gyermek van.

Egy jurtában várakoztam a rénszarvasokra, a jurtának egyik ablaka elolvadt²⁰ (bekövetkezett a meleg idő). A másik is egészen megvékonyodott.

Midőn ismét útra keltünk (körülbelül egy óra múlva), az idő jobbra fordult. Elég kellemes utazásom volt, nemsokára megérkeztünk a kis Obra s ennek hosszába folytattuk tovább az utunkat, itt meglehetősen sok téli cégét²¹ láttam. Útközben találkoztunk egy zürjénnel, egy ebes szánon szállított valamit, hihetően vodkát.

Messziről látszott az *aj vāš*-i domb (oroszul *Бойкарские юрты*; *aj vāš* v. *wāš* – kis város). Itt is körülbelül négy ház van. Itt már ismerős osztjával is találkoztam (Teleskint szállította haza).

A rénekre sokáig kellett várakoznom, a tanya távol van a jurtáktól. A büzös jurtában nem tudtam megmaradni, künn járkáltam a szabad levegőn. Midőn ismét visszatértem a jurtába, az osztjások érkeztek (két helyen is). Valami kása félét ettek egy hosszú teknőalakú fatálból.

¹⁹ rendőrségi épület, 'rendőrfelügyelő belépő háza' (*pajār* 'rendőrfelügyelő', DEWOS 1107)

²⁰ A hanti jurták ablakait télen lapos jégablakkal fedik. „A vastag jégablakot kívülről póznával támasztják a nyíláshoz és időnként, ha a szoba melegtől olvad, meg-megújítják” (Papai 1890: 571).

²¹ A rekesztéses halászat eszköze.

**oxət-aw-kort* = *χap taləm još* ladik vonszoló (v. húzó) ösvény (é. egyik folyóágról áthúzzák a ladikot a másikra)

17.

Az étel neve után kérdezősködtem: '*lant*' mondták.

**lant* gabona, kása, getreide, grütze, mehl

Obdorszkban *haska* 'kása' < szam. *haska* 'brei'

Midőn abban hagyták az evést, (jobban mondva midőn kiürült a hosszú tál), a fiatal menyecske a kezével (az ujjaival) törülgette, egy-egy törülés után megszopta az ujjait, ily módra egészen tisztára nyalta a tálat, aztán átadta a leánynak. Ez faforgáccsal megtörülgette és föltette a polcra.

Végre nagy nehezen meghozták a rénszarvasokat, öreg este lett. Elhelyezkedtem a nártámban és nemsokára el is szunnyadtam ott. Midőn fölverték álmomból már *Muzsiban* voltunk (márc. 31-én).

Itt értesültem róla, hogy a 'békebiróval' útközben találkoztunk, de nem vettük észre egymást, hihetően ő is aludt.

Estefelé megérkezett Protopopov,²² éppen künn voltam akkor. Ezt még jobban körülrajongták az osztjások, pénzt kértek tőle. Alig tudott megsza-
badulni tőlük. –

Protopopov is panaszkodott Irinarchra, összeférhetetlen nyugtalan vérű embernek tartja, ilyen értelemben értesítette a tobolszki érseket is. –

P. késő este indult tovább, utoljára **fagyos halat* ettünk. Azt hiszem, hogy már többször nem is jutok ilyen csemegéhez.

Kibújtam a nártámból, egy kis udvaron találtam magamat. Beköszöntöttem a házigazdához, Ivan Ivanovič Goroškov, egyszerű 'muzsik'.²³ Csakhamar átadtam neki a levelet az obdorszki házigazdától, gondosan megolvastatta a 25 rubelt.

Megteáztam és a padlón ágyat vettem, nyugovóra tértem.

Másnap (április 1-én) csak későn keltem föl, nem valami jól aludtam a nedves padlón.

**patəm χul* = fagyott hal

18.

Reggeli után (a mely ugyancsak szegényes volt) megtekintettem a 'várost', a házak széjjel vannak szórva, uccáról szó se lehet. Az iskolát a múlt évben építették, elég csinos épület.

²² A forrásokban több ilyen nevű személy is van.

²³ *мужик* 'orosz paraszt'

Kíváncsi voltam a belsejére is megtekintettem (Goroškov kalauzolása mellett)

Az iskola tömve volt apró gyermekekkel, mindvalamennyi zürjén (két-három orosz).

A pszalomcsik²⁴ (псаломщикъ) foglalkozik az aprósággal. A kérdésemre, hogy hányan vannak, a pszalomčik így felelt: 80.

Muži, mint már említettem is zürjén telep, az osztjások egy kissé távolabb laknak innét 3-4 verstnyire a falutól, az ún. *handi Muži*-ban.

Amint ezek értesültek a megérkezéséről, azonnal hozzám jöttek.

Köztük több formás osztjákat is láttam. –

19.

Tegnap ápril 2-án (vasárnap) már korán reggel megjelentek a mese mondó osztjások.

Egy öreg és egy fiatal (a nagy bátya az öccsével).²⁵ A fiatal még énekeket is tud, két-három énekbe azonnal bele is kezdett – Az öreg csak mesemondó.

A figyelmem a fiatal felé fordult. Egy szimpatikus, élénk tekintetű fiatal osztják ez. Egyet gondoltam, szerződést ajánlottam neki. – Nem is igen ellenkezett, de sokat kért. Végre megegyeztünk. 25 r.ben (maga gondoskodik magáról).

Szigorúan meghagytam neki, hogy 'inni' nem szabad. Erre fogadkozott is.

Adtam neki 5 p. előleget; Erre így szólt az én osztjárom: 'no ma elbúcsúzom a szeszes italtól két egész hónapra.'

Estefelé Iván Ivanovič-čal diskurálgattunk, meglehetősen homályos fogalma van a világról, nem csoda, ha beleuntam a vele való társalgásba. Elő-elővette az újságját „Вокруг свѣта”,²⁶ mutogatta az 'utazókat', mégha költők voltak is azok. A regényeket 'igaz historiáknak' vette.

(Jegyzet. Ebben az újságban 1895 évf. van közölve. Infantiev: Пыремествіе Къ Богудамъ, 4–5 db. fotografiát is mellékel Noszilov-tól.)

20.

Pétert úgy szólván egész nap nem láttam, végre estefelé elém támolygott. Azonnal észrevettem, hogy ivott. Nem is tagadta. Ekkor tudtára adtam, hogy másnap mehet is visszafelé.

²⁴ zsoldárolvadó, sekrestyés

²⁵ Ők Grigorij Torikoptin és a nagybátyja, később Pápay fontos adatközlői (Pápay 1905: 388).

²⁶ oroszországi földrajzi folyóirat (1861-ben alapították Szentpéterváron)

Nagyon elszontyolodott erre a kijelentésemre, egészen neki búsult. Csakhamar megvigasztaltam. –

Ápril 3-án az osztjákom azzal ébresztett föl, hogy „az obdorszki békebiró” (Iván Petrovič Kalac) megérkezett. Reggeli után meglátogattam. Elmondta az újabb eseményeket: az orosz egyetemi zavargásokat, az ausztriai fölfordult állapotokról is szólt stb.²⁷ Elmondtam neki az érsek véleményét, nagyon csodálkozott erre (de úgy hiszem, hogy a sztanovoj prisztavtól is hallotta már). Megvetéssel nyilatkozott a ’fanatizmusról’. –

Midőn Iván Petrovičtól visszatértem az ideiglenes szállásomra, Péterrel végeztem; kifizettem neki a járandóságát. E közben megérkezett egy csomó osztják kíséretében az ’új szolgám’ is.

Megrendeltem a rénszarvasokat esti 8 órára, akkor útra is kelek Berezov felé.

Muži a kis Ob jobb partján fekszik, erdő környezi, egy templom, egy iskola, 40-50 ház, orosz ház mindössze 6-7. A zürjének mindnyájan szeszes itallal kereskednek.

21.

1899. ápril 3-án (hétfő) (a régi számítás szerint márc. 22-én) este 9 órakor indultam el Mužiból. Elkövetkeztem Iván Petrovičtól, úgyszintén a mužii lelkésztől is.

Goroškov ott sürgött forgott, ezzel még napközben leszámoltam, adtam neki a három napi ellátásért 4 r. és két konzervvel is megajándékoztam. –

Útközben nyitva tartottam a nártám ajtaját, nagyon kellemes idő volt, belebámultam a csillagos égbe, hosszan elnéztem azt a ’három csillagot’.²⁸ Mindig közelebb-közelebb jutottak azok az ég aljához, végre eltűntek a szemem elől. Nemsokára egy szép futó csillagot láttam, gyönyörű látvány volt ez!

A fuvarosom nem fogyott ki a nótából, egyre dúdolta az orosz motívumokat (a fuvarosom zürjén volt). Mire elcsöndesedett, meg is érkeztünk az állomásra **keu awét*-re. Ez szintén emelkedett helyen fekszik, a felső részen (a felvégén van a *jem-jogan*)-(ot lar)

Az egyik házban (mindössze 5 ház van itt) azonnal világot gyújtottak; betértünk ide.

²⁷ Ezekről az eseményekről a szerzők nem találtak közelebbi információt a szakirodalomban.

²⁸ „rege-beli ember gombos öve (*mās-χuj sātəp*) = az Aquila hármasa” (Pápay 1905: 382).

**kew awət* 'kő város (?). Az *awət* szó csak a hősi énekekben és egyes helynevekben fordul elő. (promontor-féle) *jəm joχan* = jó folyó *öt lar* 'áradmány

22.

A ház három oldala tele volt nyugvókkal. Az egyik oldal *nari*-ről felcihelődött az én 'ijjas ember' (tegnap nálam járt), azonnal az *ij* után kérdezősködtem, elő is vette, megvettem tőle 2 rubelen, *jaš-kār* l. Ahlqvist = kéz védő (*kéreg*) – is vettem –50 k.

**narə* a fal mellett levő padka, mely fekvőhelyül szolgál

Nemsokára befogták a friss réneket is és ismét útra keltünk. Ekkor már becsuktam a nártám ajtaját; nyugodni akartam, de nem igen sikerült, mert nagyon szűk volt a helyem.

Az osztjájaim két helyen is megállapodtak, beszédbe elegyedtek, eldiscsedtek az „osztják tudományommal”. Végre reggel ápril 4-én nyolc órakor megérkeztünk a másik állomásra is. Az osztják neve *jelep jam* (*jəlap jam*) nemrégii állomás (= orosz Ишварские юрты) от. ялюбъ

Csak egy ház, ennek a fele orosz módra van berendezve. A régi ház kissé távolabb van innét. d.u. 1 órakor *χāmas*-ra – *χoməs* vö. vog. *hāməs* 'hopores' – (orosz III 360. Качегатскихъ юртъ), egy zürjén, úgy látszik, ez a fuvaros, rögtön hozzálátott a szánok rendezéséhez.

Itt csak egy jurta van, az ablaka ennek is elolvadt. A jurtában osztjások laknak.

Útközben mindenütt szép erdő mellett (vagy erdőben) haladtunk el, szép magas sudárfák.

A rénszarvasok nagyon megromlottak, bizony már azt hittem, hogy teljesen felmondják a szolgálatot.

3. Befejezés

Március 29-től április 4-ig Pápay József az Obdorszk–Berjozov közötti útnak mintegy a kétharmadát tette meg. Utazását nyomon lehet követni Pápai Károly térképén is az immár ismertté vált helyneveket keresve. Ezt Kálmán Béla (szintén Maticsák Sándor elődje) tette közzé (Munkácsi – Kálmán 1963: 63). A szerzők e rövid közleménnyel fejezik ki jókívánságaikat az ünnepelt jeles évfordulója alkalmából, a jövőben pedig folytatni kívánják Pápay József gyűjtéseinek megismertetését a szélesebb közönséggel.

Irodalom

- DEWOS = STEINITZ, WOLFGANG 1966–1993: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache, 1–15. Lieferungen. Akademie Verlag, Berlin.
- KISSNÉ RUSVAI JULIANNA 2010: Pápay József kéziratos debreceni hagyatéka. Nyíregyházi Főiskola Pedagógusképző Kar, Nyíregyháza.
- A. MOLNÁR FERENC 2003: Pápay József oroszországi (szibériai) fényképgyűjteménye. In: Bakró-Nagy Marianne – Rédei Károly (szerk.), Ünnepi kötet Honti László tiszteletére. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 309–314.
- MUNKÁCSI BERNÁT – KÁLMÁN BÉLA 1963: Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény. IV/2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PÁPAI KÁROLY 1889: Éjszak-Szibiriából. Földrajzi Közlemények 17: 561–579.
- PÁPAY JÓZSEF 1905: Nyelvészeti tanulmányutam az éjszaki osztjakok földjén. Budapesti Szemle 123: 354–395.
- PÁPAY JÓZSEF – FAZEKAS JENŐ 1934: Északi-osztjak medvénekek. A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. Osztályának Kiadványai, V. kötet, 9. füzet. Budapest.
- PÁPAY JÓZSEF – VÉRTES EDIT 1995: Pápay József osztjak hagyatéka. Népélet és egyebek. Bibliotheca Pápayensis VI. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- RUSVAI JULIANNA 1992: Egy kétnyelvű (osztjak–orosz) hitoktató mű. Nyelvtudományi Közlemények 93: 194–196.
- RUSVAI JULIANNA 2013: Adalékok Jegorov – Попов *Емыль ястонца* c. munkájához. In: Fancsaly Éva – B. Székely Gábor (szerk.), Obi-ugor és szamojéd kutatások, magyar őstörténet. Hajdú Péter és Schmidt Éva emlékkonferencia. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. 158–164.
- SEMANOVSKIJ, I. SZ. [Шемановский, И. С.] 2005: Избранные труды. Советский спорт, Москва.
- TEMPLING, V. JA. (szerk.) [Темплинг, В. Я. (ред.)] 2004: Из истории Обдорской миссии. Мандрика, Тюмень.

*

**The journey from Obdorsk to Berezov.
An excerpt from the diary of József Pápay**

József Pápay, who was a professor at the Department of Hungarian and Finno-Ugric Linguistics at the University of Debrecen between 1914 and 1931, became familiar with the North Khanty (Ostyak) dialects during a ten-month research trip to Siberia in 1898–1899. He collected a large amount of linguistic and folklore material. Most of his collections remained in manu-

script form. The photocopies of the manuscripts were published in the series *Bibliotheca Pápayensis* in eight volumes between 1988 and 1998. Volume VI contains a passage from his diary describing the journey from Obdorsk (now Salekhard) to Berezov, specifically the events of the days between March 29 and April 4, 1899. József Pápay traveled on a reindeer sleigh, often having to change the draft animals along the way. At each stop, he made notes about the settlements and their inhabitants and collected linguistic data as well. In our paper, we publish this passage with the necessary notes.

Keywords: *József Pápay, Siberia, Ostyak (Khanty), travel diary, 1899*

MÁRTA CSEPREGI – VÍT ADAMOVSKÝ

Udmurt Miatyánk-fordítások

CSÚCS Sándor

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest
csucs.sandor@btk.ppke.hu

Évtizedekkel ezelőtt már foglalkoztam a korai (XVIII. századi) udmurt nyelvemlékekkel. Publikáltam Fischer szótárának udmurt anyagát (Csúcs 1983) és bemutattam a XVIII. századi udmurt nyelv fontosabb sajátosságait (Csúcs 1984). Újabban Maticsák Sándor hasonló tárgyú könyve (*Megtalált szavak*) fordította figyelmemet az udmurt nyelvemlékekre, pontosabban az egyik legkorábbi udmurt szövegemlékre, a Miatyánk első fordítására. Az imából később újabb fordítások is készültek, így kézenfekvő volt ezek nyelvészeti szempontú összehasonlítása.

A legismertebb keresztény ima udmurt fordításainak elemzéséhez öt szöveg állt rendelkezésemre. A legrégebbi, A-val jelzett szöveget J. Ch. Adelung (1732–1806) német tudós adta ki (Adelung 1806: 547–548) az alábbi megjegyzés kíséretében: „Eine Gebets-Formel hatte man bisher in dieser Sprache nicht. Die folgende habe ich durch Besorgung meines Neffes in St. Petersburg von dem General-Gouverneur in Katharinenburg erhalten, der sie von einem vereidetem Dolmetscher aufsetzen lassen. Ich bedauere nur dass sie mit keiner buchstäblichen Übersetzung versehen ist, obgleich einzelne Wörter sich erraten lassen.”¹ Az idézetben említett unokaöcs, F. Adelung (1768–1843) filológus, nyelvész, 1797-től élt Péterváron, tehát a fordítás a XVIII. század végén, vagy a következő század legelején keletkezhetett.

Az ima szövegét olvasattal, fordítással és magyarázatokkal ellátva újra-közölte T. I. Tyepljasina (1965: 229–233), a szöveget és az olvasatot ld. még Csúcs 1990: 102.

¹ „Egy ima-formulával ezen a nyelven eddig nem rendelkezünk. Az alábbi szentpétervári unokaöcsém közvetítésével a jekatyerinburgi főkormányzótól kaptam, aki egy fel-
esküdtött tolmáccsal íratta le. Csak azt sajnálom, hogy nincs betűszerinti fordítással el-
látva, bár egyes szavak kitalálhatók.”

A **B** és a **C** szöveg 1847-ben jelent meg a Máté evangélium udmurt fordításában (EvangG 49–50 és EvangS 47–48). A **G** jelzésű kötet a fordítók szándéka szerint a glazovi (északi) nyelvjárásban készült, az **S** jelű pedig a szarapuliban. A glazovi kötet Máté és Márk evangéliumát tartalmazza oroszul és udmurtul, a szarapuli csak a Máté evangéliumot mindkét nyelven. Mindkét kötet megjelent hasonmás kiadásban 2003-ban L. M. Ivsin előszavával és szerkesztésében: Ivsin 2003a, 2003b. Az általam megadott lapszámok a hasonmás kiadásra utalnak.

Az evangéliumok említett fordításai 1819 és 1823 között készültek, és ortodox papok közös munkájának eredményei (Ivsin 2003a: 5–6). E fordítások alapján készült F. J. Wiedemann jól ismert udmurt nyelvtana (Wiedemann 1851) és feltehetőleg szótára is (Wiedemann 1880). A Miatyánk glazovi és szarapuli szövege alig különbözik egymástól, azért együtt tárgyalom őket, különbségeik részletes felsorolását ld. később.

A **D** jelű szöveg 1912-ből származik. Ekkor jelent meg Kazanyban a négy evangélium udmurt fordítása (Evang1912:16). Ebből a könyvből évtizedekkel később új lenyomat készült, amelyet ingyen osztogattak az 1980-as turkui Finnugor Kongresszuson. Innen származik az általam használt példány is.

A legújabb, **E** jelű szöveg a nálunk is jól ismert udmurt nyelvész, Mihail Atamanov diakónus Újszövetség-fordításából származik (Atamanov 1997: 15–16). A Miatyánk ebben közölt szövege alig különbözik az 1912-es fordítás szövegétől, ezért a **D** és **E** szöveget is együtt tárgyalom.

Az eredeti szövegek és olvasatuk

A J. Ch. Adelung halála után F. Adelung kiadta a Mithridates negyedik kötetét (F. Adelung 1817). Ennek 235. lapján javította a szöveg hibáit. Az indokolt javításokat zárójelben közlöm, az olvasat a javított alakok alapján készült.

Ataj miläm, ton kud uliskod (ulüskod) in Wülün,
ataj miġ'am, ton kud uliškod in viġin,

Med todono luos pastana tünad Nimud;
med todono luoz paštana tiġnad ħimid;

Ton güne med luod miläm utismü;
ton giġne med luod miġ'am utišmġ;

Tünad güne ürükid (ürüküd) med luos in Wülin-no, Musüm wulunno;
tiġnad giġne eriġid med luoz in viġin no, muzjem viġin no;

Kes Nän kuküno milemlü siot;
kes náń kuke no mi'emlj̄ šot;

Soberü kültie miltetim (milüstüm) Punembastemmes, Mino kületüsekom
 (kültüskom) Punembastüs-iosüs;
*sobere kıl'ti/keł'ti mi'eštım punem baštemmes, mi no kıl'l'tışkom/keł'tışkom
 punem baštišjosız;*

En no les milümis (milümüs) Erezzänü (erekzanü);
en no lež mił'miz erekčanj;

Sobere kosma Duschmonles.
sobere vozma (?kozma) dušmonleš.

Megjegyzések az olvasathoz:

Az *s* hangértéke: *s* vagy *z*, *sch* = *š*. A mássalhangzók palatalizáltsága többnyire jelöletlen, néha a következő magánhangzón két ponttal jelöli (pl. *miläm* = *mił'am*), vagy külön betűvel: *siot* = *šot*. *ü* = *i*. Az *ü* betű *e* hangot is jelölhet, pl. *ürükid* = *erikid*, *Musüm* = *muzjem*, *kukü* = *kuke* stb. Problematisus a kültie, kültüskom alakok olvasata. Tyepljasina ezekben az *ü* betűt *i*-nek olvassa. A mai udmurtban ez az ige csak *keł'ti*- 'elhagy' alakban fordul elő, bár kétségtelenül a *kıl'i*- 'marad' származéka. Az említett példák alapján lehetséges, hogy az *ü* betű az első szótagban itt is *e* hangot jelöl. Az *i* betű a veláris *i*-t is jelölheti, pl. *Wülin* = *viłin*. *kosma* = Tyepljasina szerint helyesen (?) *vozma*. (Bár Munkácsinál és Wichmannál van *kozma*- ige, melynek pontos jelentését közlik már nem ismerték. Pogány fohászokban használták 'megáld, megőriz' jelentésben.)

B/C Az alapszöveg a **B** (glazovi) változat. Zárójelben közöm a **C** (szarapuli) szövegbeli alakot, ha ettől eltér.

Аимы (Атаймы) милямъ, Инъ вылынъ улысь
ajmı̄ (atajmī) mił'am, in viłin ulış

буре мед ваисъкозъ нимыд Тынадъ.
bure med vajiškoz nimı̄d tı̄nad.

Медъ лыктозъ дунья-эдъ Тынадъ.
med liktoz duńjaed tı̄nad.

Эрикъ-эдъ Тынадъ мед луоз музъем вылынъ-но инъ вылынъ-но кадикъ.
eriked tı̄nad med luoz muzjem viłin no in viłin no kad' ik

Нянь-мэсь туннэ нуналь-лы ciot милемъ-лы тырмыть.
ñañmes tunne nunallj šot milemlj tǵrmjť.

Кэльты-но милемъ-лы селыкъ-мэсь милесътым, кизи ми-но
 кэльтыськомъ милемызь Обидить (обидь) карысьюсь-лы.
kelťj no ml'emlj šelikmes ml'eštjm, kižj mi no kelťjškom ml'emiz obid'it'
(obid') karišjoslj.

Јормонъ-лэсь (Эмлекъ-лэсь)-но милемызь мозты,
jormonleś (em'ekleś/emgekleś) no ml'emiz moztj,

уродъ-лэсь бенъ (бонъ) мылемызь уть.
urodleś ben (bon) ml'emiz ut'.

Тынадъ бенъ (бонъ) дунья-эдъ, кужимъ-эдъ-но, сыя-эдъ (сы-эдъ)-но
 кузя-на пумъ-тэмъ. Аминь
tjnad ben (bon) duñjaed, kužimed no, sijed (šjed) no kužana pumtem. amjñ.

Megjegyzések az olvasathoz:

A mássalhangzók palatalizáltságát orosz mintára jelölik a mássalhangzó utáni betűvel vagy lágyisággjellel (ь). А мылемызь sajtóhiba, helyesen милемызь; кужимъ-эдъ: az oroszban ж után nem állhat ы, csak и, a helyes olvasat *kužimed*. Az udmurt *e* hangot *e* betűvel jelölik.

A **С** (szarapuli) Эмлекъ-лэсь olvasata bizonytalan. Az mai udmurt эмлек szó jelentése miatt ('gyengéd, puhány, beteges, satnya') nem illik a szövegbe. Ideillik viszont az эмрек 'megterhelés, baj, nyomorult, szerencsétlen' főnév. Az írott cirill *l* és *g* betűk csak kevésbé különböznek egymástól, tehát lehet, hogy sajtóhibáról van szó. Az *l*, *i* betű *j* hangot jelöl, vagy az előző mássalhangzó palatalizáltságát (pl. Јормонъ-лэсь = *jormonleś*, ciot = *šot*).

A **В** és **С** szöveg különbségei:

- *ajmj* (*atajmi*) A glazovi szövegben a finn-permi eredetű *aj* 'apa, atya' szó, a szarapuliban a tatár eredetű *ataj* id. áll.
- *obid'it'* (*obid'*) Mindkét alak az orosz *обидумъ* 'megsért, megbánt' igéből származik, az első ennek az infinitivusza, a második az imperativusza.
- *jormonleś* (*emgekleś*) A *jormon* 'szükség, nyomor, nehéz helyzet' alapjául szolgáló ige a szarapuli nyelvjárásban is ismert. Az *emgekleś* alak magyarázatát ld. fent.
- *ben* (*bon*) A partikula nyelvjárási (északi – déli) változatai.

D/E szöveg. Ezek között is csak minimális eltérések vannak. A **D** szövegbeli változatok zárójelben állnak.

(Эй) инмысь Атаймы
(ej) *inmĩś atajmĩ!*

Тынад нимыд дано мед луо(д)з.
tĩnad ħimĩd dano med luo(d)z

Тынад эксейлы(г)кед мед лыктоз,
tĩnad eksejlĩ(g)ked med lĩktoz,

Тынад эрыкедъя мед луоз музъем вылын но инмын кадик.
tĩnad erĩkedja med luoz muzjem vĩlĩn no inmĩn kad' ik.

Милемлы туннэ улымон няньмес сёты.
mi'lemli tunne ulĩmon ħaħmes soti.

Пунэмъёсмес но кушты, милемлы пунэмо лубысьёслэсь пунэмъёссэс
ми куштэм кадик.
punemjosmes no kuštĩ, mi'lemli punemo luiśjosleś punemjosses mi kuštem kad' ik.

Милемыз визь сынаськонлэсь но уты,
mi'lemiz viz' sĩnaśkonleś no utĩ,

уродлэсь но мозмыты милемыз.
urodleś no mozmiťi mi'lemiz.

(Эксейлыг, кужым, дан, пумтэм вапуме тынад.)
(eksejlĩg, kuźĩm, dan, pumtem vapume tĩnad.)

Тынад эксейлыкед, кужымед но данед пумтэм вапуме. Аминь.
tĩnad eksejlĩked, kuźĩmed no daned pumtem vapume. amiħ.

Ezekben a szövegekben a mai udmurt helyesírás szerint jelölik a hangokat. A **D** Эксейлыг 'császárság' r-je sajtóhiba lehet.

A **D** és **E** szöveg különbségei:

A **D** az ej 'ó!' indulatszóval kezdődik. Ezt, megszólító formulaként pogány imákban is használják. Atamanov azonban elhagyta. Az imát záró doxológia szórendje eltérő. A **D**-ben a *tĩnad* 'tiéd' a mondat végére kerül, az **E**-ben az elejére. Emiatt van eltérés a birtokos személyragok használatában.

A fordítások elemzése

’Mi atyánk, aki a mennyekben vagy’

A	<i>ataj</i> atya	<i>mi’lam,</i> mi-Gen	<i>ton</i> te	<i>kud</i> amelyik	<i>ul-iškod</i> él-Prs2Sg	<i>in</i> menny	<i>vilin,</i> Postp.-On
B	<i>ajmĭ</i> atya	<i>mi’lam,</i> mi-Gen		<i>in</i> menny		<i>vilin</i> Postp.-On	<i>ulış</i> él-Ptc.prs
C	<i>atajmĭ</i> atya	<i>mi’lam,</i> mi-Gen		<i>in</i> menny		<i>vilin</i> Postp.-On	<i>ulış</i> él-Ptc.prs
D	<i>ej</i> ó!	<i>inm-iş</i> menny-Elat		<i>ataj-mĭ!</i> atya-Px1Pl			
E	<i>inm-iş</i> menny-Elat	<i>ataj-mĭ!</i> atya-Px1Pl					

A megszólítás fordítása fokozatosan egyszerűsödik. Az **A**-ban még megvan a vonatkozó mellékmondat (te, aki a mennyben élsz), amit azután igeneves szerkezet vált fel (a mennyben élő). Végül jelzős szerkezetté egyszerűsödik (mennybéli atyánk). Az itt használt elativusragnak az udmurtban valahová tartozást kifejező funkciója is van.

Az ’atya’ fogalmat a glazovi nyelvjárás esetében a finn-permi eredetű *aj*, a többi fordításban a tatár eredetű *ataj* szóval adják vissza.

Az *ej* ’ó!’ indulatszó megszólító formulaként pogány imákban is használatos. A birtokos szerkezet fordított szórendje az eredetit követi.

’szenteltessék meg a te neved’

A	<i>med</i> Opt.	<i>tod-ono</i> ismer-Ptc.	<i>lu-oz</i> lesz-Fut3Sg	<i>paštana</i> mindenütt	<i>tĭnad</i> te-Gen	<i>ńim-ĭd;</i> név-Px2Sg
						’legyen ismerendő mindenütt a te neved’
B, C	<i>bur-e</i> jó-Illat	<i>med</i> Opt.	<i>vajišk-oz</i> hoz-Fut3Sg	<i>ńim-ĭd</i> név-Px2Sg	<i>tĭnad.</i> te-Gen	’jó szóval legyen említve a te neved’
D, E	<i>tĭnad</i> te-Gen	<i>ńim-ĭd</i> név-Px2Sg	<i>dano</i> dicsőöséges	<i>med</i> Opt.	<i>lu-oz</i> lesz-Fut3Sg	’a te neved dicsőöséges legyen’

Itt a 'szenteltessék' fordítása okozott problémát. Az udmurtban nincs szó a 'szent' fogalmára. Az **A** szövegben a 'tud, ismer' ige szükségességet kifejező igenevét, a **B, C**-ben a *bure vaji-* 'jó szóval megemlékezik' állandó szókapcsolat imperativusát, a **D, E**-ben a *dano* 'dicső(séges)' melléknevet használják.

'jöjjön el a te országod'

A *Ton gine med lu-od mi'am ut'-is-mi;*
te csak Opt. lesz-Fut2Sg mi-Gen őriz-Ptc.pr-Px1Pl
'csak te légy a mi őrzőnk'

B, C *med likt-oz duńja-ed tińad.*
Opt. megjön-Fut3Sg világ-Px2Sg te-Gen
'jöjjön el a te világod'

D, E *tińad eksejlik-ed med likt-oz,*
te-Gen. császárság-Px2Sg Opt. megjön-Fut3Sg
'a te császárságod jöjjön el'

Az **A** megoldás eléggé eltér az eredetitől az *ut'ismj* 'ör(ző), védő szellem' szó használatával. A **B, C** a tatár eredetű *duńja* 'világ' szót használja az 'ország' helyett.

'legyen meg a te akaratod, amint a mennyben, úgy a földön is'

A *tińad gine erik-id med lu-oz*
te-Gen csak akarat-Px2Sg Opt. lesz-Fut3Sg
in viľin no, muzjem viľin no;
menny Postp.-On is föld Postp.-On is

B, C *erik-ed tińad med lu-o*
akarat-Px2Sg te-Gen Opt. lesz-Fut3Sg
muzjem viľin no in viľin no kad' ik
föld Postp.-On is menny Postp.-On is éppúgy

D, E *tińad erik-ed-ja med lu-oz*
te-Gen akarat-Px2Sg-Adv Opt. lesz-Fut3Sg
muzjem viľin no inm-in kad' ik.
föld Postp.-On is menny-Iness éppúgy
'a te akaratod szerint legyen a földön és a mennyben éppúgy'

Ebben az esetben a fordítások kevésbé különböznek egymástól. Az **A** *gine*, *erikid*, **C** *erikedja* nyelvjárási alakok. A *-ja* adverbialis rag jelentése 'szerint'.

'mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma'

A *kes nań kuke no mi'em-li šot;*
darab kenyér valamikor is mi-Dat ad-Imp2Sg
'darab kenyeret valamikor is adj nekünk'

B, C *nań-mes tunne nunal-li šot mi'em-li tirmi.*
kenyér-Px1PlAcc ma nap-Dat ad-Imp2Sg mi-Dat elegendő
'kenyerünket a mai napra add meg nekünk elegendőt'

D, E *mi'em-li tunne ulimon nań-mes šoti.*
mi-Dat ma él-Part. kenyér-Px1PlAcc ad-Imp2Sg
'nekünk ma élhető (a megélhetéshez szükséges) kenyerünket add meg'

Az **A** szöveg *kes* szava ebben a formában ma nem ismert. Tyepljasina szerint a *keseg* 'darab, falat' szó rövidült alakja. A 'mindennapi (kenyerünket)' fordítása a többi szövegnél is problémát jelentett, amit különbözőképpen igyekeztek megoldani.

'és bocsásd meg vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek'

A *sobere kel'ti mi'elštim punem baštem-mes,*
és elenged-Imp2Sg mi-Abl adósság csinálás-Px1PlAcc
'és hagyd el (engedd el) a mi adósságunkat
(tkp. adósság csinálásunkat)'

mi no kel't-iškom punem bašt-iš-jos-iz;
mi is elenged-Pr1Pl adósság csinál-Ptc.Prs-Pl-Acc
'mi is elengedjük az adósokat (tkp. adósság csinálókak)'

B, C *kel'ti no mi'emli šeliš-mes mi'elštim,*
elenged-Imp2Sg is mi-Dat bűn-Px1PlAcc mi-Abl
kiz'i mi no kel'tiškom mi'em-iz obid'it' kar-iš-jos-li.
ahogy mi is elenged-Pr1Pl mi-Acc megsért-Ptc.Prs-Pl-Dat
'engedd el nekünk a mi bűneinket, ahogy mi is elengedjük a minket megsértőknek'

- D, E** *punem-jos-mes no kuštj mi'emli punemo*
 adósság-Pl-Px1PlAcc is elenged-Imp2Sg mi-Dat adós
lu-iš-jos-leš punemjosses mi kuštem kad' ik.
 lesz-PtcPrs-Pl-Abl adósság-Pl- mi elenged-PtcPst éppúgy
 Pc3PlAcc
 'adósságainkat engedd el, a nekünk adósok lettek adósságait mi
 éppúgy elengedjük'

A *šelik-mes mi'lestim* 'a mi bűneinket' birtokos szerkezet szórendje fordított, vagyis az eredetit követi. Az udmurtban a birtokos jelző ablativusban áll, ha a birtok a mondat tárgya.

A *mi kuštem kad' ik* archaikus szerkezetben az igenév használatát talán az magyarázza, hogy a *kad'* eredetileg melléknév volt 'hasonló' jelentéssel.

'és ne vígy minket kísértésbe'

- A** *en no lež mi'em-iz erekča-ni;*
 ne és megenged-Imp2Sg mi-Acc csal-Inf
 'ne engedj minket bünt elkövetni'
- B, C** *jormon-leš (emgek-leš) no mi'em-iz moztj,*
 szükség-Abl (baj-Abl) is mi-Acc megment-Imp2Sg
 'a szükségtől (bajtól) ments meg minket'
- D, E** *mi'em-iz viž šinaškon-leš no utj,*
 mi-Acc ész kísértés-Abl is megvéd-Imp2Sg
 'minket az ész próbatételétől őriz meg'

Ebben a mondatban a 'kísértés' fogalmának visszaadása okozott problémát. Az első három kísérlet nem tekinthető sikeresnek. A két újabb fordítás a latinhoz hasonlóan a 'próbatétel' szóval adja vissza.

'de szabadíts meg a gonosztól'

- A** *sobere vožma dušmon-leš.*
 azután őriz-Imp2Sg gonosz lélek-Abl
- B, C** *urod-leš ben (bon) mi'em-iz ut'*
 gonosz-Abl hát mi-Acc megvéd-Imp2Sg
- D, E** *urod-leš no mozmijtj mi'em-iz*
 gonosz-Abl is megment-Imp2Sg mi-Acc

Itt nincs nagy különbség a fordítások között. A 'gonosz' fogalmát tatár (*dušmon*), illetve orosz jövevényszó (*urod*) fejezi ki. A *ben ~ bon* partikula alakjai északi : déli nyelvjárási különbséget tükröznek. A használt igék szinonimáknak tekinthetők.

'mert tied az ország, a hatalom és a dicsőség mindörökké. ámen'

B, C	<i>tinad</i> te-Gen	<i>ben (bon)</i> hát	<i>duńjaed,</i> világ-Px2Sg	<i>kužim-ed</i> hatalom-Px2Sg	<i>no,</i> is
	<i>sij-ed (sij-ed)</i> dicsőítés-Px2Sg	<i>no</i> is	<i>kužana</i> mindenütt	<i>pumtem.</i> vég nélkül	<i>amiń.</i> ámen
D	<i>eksejlik,</i> császárság,	<i>kužim,</i> hatalom,	<i>dan,</i> dicsőség	<i>pumtem</i> végtelen	<i>vapum-e</i> idő-Illet
	<i>tinad.</i> te-Gen	<i>amiń.</i> ámen			
E	<i>tinad</i> te-Gen	<i>eksejlik-ed,</i> császárság-Px2Sg	<i>kužim-ed</i> hatalom-Px2Sg	<i>no</i> és	
	<i>dan-ed</i> dicsőség-Px2Sg	<i>pumtem</i> végtelen	<i>vapume.</i> idő-Illet	<i>amiń.</i> ámen	

Egy jó fordításnak maximális hűséggel vissza kell adnia az eredeti szöveg mondanivalóját és hangulatát. És mindezt úgy, hogy alkalmazkodjék a célnyelv rendszeréhez. Ha ebből a szempontból vizsgáljuk a tárgyalt fordításokat, akkor azt látjuk, hogy a fordítóknak egyre jobban sikerült megvalósítani ezt a kettős célt. Hiteles választ azonban erre a kérdésre csak maguk az udmurtok adhatnak.

Irodalom

- ADELUNG, FRIEDRICH 1817: Nachträge zu dem ersten Theile des Mithridates. Berlin.
- ADELUNG, JOHANN CHRISTOPH 1806: Mithridates oder allgemeine Sprachkunde I. Berlin.
- ATAMANOV, MICHAEL [Атаманов, Михаил] 1997: Виль cízón. New Testament in the Udmurt language. Institute for Bible Translation. Stockholm – Helsinki.
- CSÚCS SÁNDOR 1983: Egy 18. századi votják nyelvemlék. Nyelvtudományi Közlemények 85: 311–320.
- CSÚCS SÁNDOR 1984: A votják nyelv a 18. században. Nyelvtudományi Közlemények 86: 63–80.

- CSÚCS SÁNDOR 1990: Chrestomathia Votiacica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Evang1912: Господа нашего Иисуса Христа евангелия отъ Матвея, Марка, Луки и Иоанна на удмуртском языке. Казань.
- EvangG: Господа нашего Иисуса Христа евангелия отъ св. Евангелистов Матвея и Марка на русскомъ и вотяцком языкахъ, Глазовскаго нарѣчія. Казань, 1847.
- EvangS: Господа нашего Иисуса Христа евангелия отъ св. Евангелиста Матвея на русскомъ и вотяцком языкахъ, Сарапульскаго нарѣчія. Казань, 1847.
- IVSIN, L. M. [Ившин, Л. М.] (ред.) 2003a: Первые печатные книги на удмуртском языке. Глазовское наречие. РАН УИИЯЛ, Ижевск.
- IVSIN, L. M. [Ившин, Л. М.] (ред.) 2003b: Первые печатные книги на удмуртском языке. Сарапульское наречие. РАН УИИЯЛ, Ижевск.
- MATICSÁK SÁNDOR 2024: Megtalált szavak. Az orenburgi expedíció (1768–1774) Volga–Káma-vidéki finnugor anyaga. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- ТЫЕРЛJАСИНА, Т. И. [Тепляшина, Т. И.] 1965: Памятники удмуртской письменности XVIII века. АН СССР Институт Языкознания, Москва.
- WIEDEMANN, FERDINAND JOHANN 1851: Grammatik der wotjakischen Sprache nebst einem kleinen wotjakisch–deutschen und deutsch–wotjakischen Wörterbuche. Reval.
- WIEDEMANN, FERDINAND JOHANN 1880: Syrjänisch–deutsches Wörterbuch nebst einem wotjakisch–deutschem im Anhang. St. Petersburg.

*

Translations of the *Lord's Prayer* into Udmurt

The author has collected five translations of the prayer into Udmurt. The translations were made between 1806 and 1997. A detailed morphological and lexicological analysis of the texts shows the development of the Udmurt literary language during this period.

Keywords: *translations of Lord's Prayer, Udmurt (Votyak) language*

SÁNDOR CSÚCS

„A’ ködös kérdésnek Philológiánkra nézve kevés haszna...”

Kazinczy Sajnovics nyelvhasznolásáról*

DEBRECZENI Attila

Debreceni Egyetem
debreczeni.attila@arts.unideb.hu

1769. június 3-án a Vénusz áthaladt a Nap előtt. Ez a csillagászatok számára rendkívül fontos esemény volt, mert az átvonulás időtartamának pontos mérése révén ki tudták számolni a Föld és a Nap távolságát. A jelenség megfigyelésére 77 helyszínt jelöltek ki, ahova összesen 151 tudós utazott el. Ez volt a világtörténelem addigi legjelentősebb tudományos összefogása.

Finnugor körökben köztudott, hogy ez a csillagászati esemény közvetve hozzájárult a finnugor nyelvtudomány kialakulásához. A dán-norvég király, VII. Keresztély is támogatta a kutatásokat, és meghívta a neves bécsi csillagászt, Hell Miksát. Hell magával vitte egykori tanársegédjét, Sajnovics Jánost is, aki a lapp nyelvről itt szerzett tapasztalatai alapján írta meg a finnugor történeti-összehasonlító nyelvészet első jelentős alkotását, a *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse* [Bizonyítás. A magyarok és lappok nyelve azonos] című munkáját.

Az idézet Maticsák Sándor *Megtalált szavak* című, 2024-ben megjelent könyvéből való (Maticsák 2024: 9). Ez az első két bekezdés *Az orenburgi expedíció (1768–1774) Volga–Káma-vidéki finnugor anyaga* alcím által jelzett fő téma háttérét foglalja össze, melyre az egyik alfejezet is kitér, illetve amelyet a szerző Kelemen Ivett társszerzőségével jegyzett tanulmányában korábban részletesen tárgyalt (Maticsák – Kelemen 2021). Sajnovics *Demonstratio*-ja és annak fogadtatása gazdag nyelvtudományi és irodalomtörté-

* A tanulmány a HUN–REN–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében jött létre.

neti szakirodalommal rendelkezik, melyet sürgősen most felmondanom.¹ Mindössze Kazinczy Ferenc Sajnovics nyelvhasznítására vonatkozó ismert reflexiójának két olyan vonatkozását emelem ki, melyeknek nem találtam nyomát az általam áttekintett értelmezésekben.

1. Kazinczy cikke és megjegyzése

Kazinczy Sajnovicsról és a finnugor rokonságról alkotott alapvetően elutasító véleményét illetően rendszerint néhány szöveghely tűnik fel a szakirodalomban: Virág Benedek 1803. február 9-i levele, melyben felhívja Kazinczy figyelmét a műre, a magyar nyelv társtalanságát állító mondat az 1819-ben a Tudományos Gyűjteményben megjelent *Orthologus és neológus nálunk és más nemzeteknél* című tanulmánya utolsó bekezdésének élén és a Felső Magyar Országi Minerva 1825. januári nyitószámában közölt tanulmányának (*A' Nyelv', az Irás' feltalálása; a' Magyar Nyelv' Bölcsője, 's legrégibb Maradványaink*) vonatkozó része. Megjegyzéseim ez utóbbira vonatkoznak, ezért a két bekezdést teljes terjedelmében idézem:

A' Fenn és Lapp népnek, Sz. Pétervár felett, Torneo körül, számos szavai vagynak, mellyek néha csak hangban, néha jelentésben is, hasonlítanak a' mieinkhez. Innen a' gondolat, hogy a' két nép mitőlünk erede, vagy mi őtőlök; hogy nemzetünknek egy része oda tolatott; hogy a' Fenn és Lapp nép a' legrégibb időkben eleinkkel baráti vagy ellenségi viszonyban áll, 's így némelly szavainkkal meggazdagodva tére fagyos, szűk, kietlen honjába. Erre Rudbeck voná legelsőben figyelmünket (*Specimen usus linguae Gothicae in eruendis S. Scripturae locis obscurissimis; addita analogia Linguae Gothicae cum Fennica, necnon Fennicae cum Ungarica. Upsalae 1717*).

Hell hazánkfija a' Dán uralkodás által Wardochúsba hívatott-meg, hogy ott a' Vénusz' áltmenésénél fogva a' Nap' tányérán, Astronomiai észrevételeket tégyen; 's ez maga mellé Sajnovicsot vevé, kétségen kívül, hogy ez viszont ismérkednék-meg a' Fenn és Lapp nyelvekkel, 's mondaná-el, mit nyomnak a' Rudbeck' gyanításai. Sajnovics még azon eszt. Koppenhágában, 1770. kiadá Értekezését (*Idioma Hungarorum et Lapponum idem esse*), melly később, az eszt. feljegyzése nélkül, Nagy-Szombaton újra

¹ Elsősorban Benkő Loránd, Éder Zoltán, Lőrinczi Réka, Szeverényi Sándor, Vladár Zsuzsa, valamint Bíró Ferenc, Margócsy István, Balogh Piroska, S. Varga Pál munkáit használtam.

kiadatott. Tolditá a' dolgot Háger (Neuer Beweis der Verwandtschaft der Ungarn, mit den Lappländern. Wien 1794.) és Doctor Gyarmathy Sámuel (Affinitas Linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis, grammaticae demonstrata. Gottingae 1799), 's legközelebb Strahlmann (Finnische Sprachlehre. Petersburg 1816); 's Schlözer és Murr haragvának, ha valaki ez eránt kételkedni is merészlett. A' lidércz rém még a' nagy Révait, nyelvünknek legelkessebb, legtudósabb Grammaticusát sem hagyá kísértetek nélkül. Ellenben Beregszászi nem egyes szók, hanem az egész Nyelv' alkotmányának összehasonlítása által mutatá-meg, hogy a' Magyar Nyelv a' Szemítai Nyelvek' számába tartozik, hova a' Fenn és Lapp nyelveket nem számíthatni, és hogy így az egész állítás nem egyéb mint káprázolat (Aehnlichkeit der hungarischen Sprache mit den morgenländischen. Leipzig 1796). Ezt húzhatni-ki Gyarmathynak Etymologiai Lexiconából is (Bécs 1816), melly annyi népeket mind atyafiságba hozhatna. A' ködös kérdésnek Philológiánkra nézve kevés haszna, Híztóriánkra épen semmi nincs. Így nevezi magát a' gyönyörűen-zengő Görög nyelv' leányának a' fület-szagató Német; mert a' Német-népnek egyik ága egy ideig Görög-földön lakott, 's ennek ott áltvevé némelly szavait, némelly szóllását, 's a' kettő a' több szók' szerencsés összeforrasztásában egygyüvé-találkozott. De a' Német-nép nem Görög-nép.²

Kazinczy részletes ismeretekre alapozta elutasító véleményét. Az eddigiekben nem került szóba, honnan származtak ismeretei, a kritikai kiadás Kazinczy feljegyzéseit, a *Pandekták*at közreadó kötetének megjelenésével most lehetőség nyílt ennek vizsgálatára. A könyvkijegyzések egyike Christoph Friedrich Nicolai *Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781. Nebst Bemerkungen über Gelehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten* című művéből való, melynek tizenkét kötete közül a vonatkozó hatodik 1785-ben jelent meg (*Pandekták* I: 279–285, 725–730). A hosszú, több témát érintő kijegyzés egyik részlete a magyar nyelvvel és Sajnovics Jánossal foglalkozik:

A tudós magyarok az exjezsuita Sajnovics állítását, miszerint a magyar nyelv a lappal azonos, nem tartják egyébnek, mint egy régóta ismert hipotetikus tétel eltúlzásának. Sajnovics Hell páter

² Az idézet a készülő kritikai kiadásból való, Bódi Katalin átírata.

útitársa volt, amikor azt meghívták Dániába, hogy *Vardø*-ban megfigyelje a Vénusz Nap előtti átvonulását. – – – a 17. oldal kihagyva – – – Sajnovics is szeretett volna feltűnést kelteni és megmutatni, hogy egy jezsuita távolabb nézhet, mint mások. Ha valaki, aki sem magyarul, sem lappul nem tud, az ő értekezéseit olvassa, még az is látja, hogy az ott idézett hasonló szavak sokkal csekélyebb számúak, mintsem hogy azokból valamilyen következtetést lehessen levonni, a legkevésbé azt, hogy a két nyelv TELJESEN AZONOS lenne. Főképp, mivel ráadásul sok hasonlóság nagyon erőltetett. Hogy a két dialektus között rokonság van, az a tudósok előtt rég ismert volt. Az azonban, hogy a két nyelv teljesen azonos lenne, még nagyon messze van ettől. A hasonlóság, amit Sajnovics ex simili usu pronominum affixorum et suffixorum item praepositionum [‘a névmások, az affixumok és suffixumok továbbá az előljárószavak hasonló alkalmazásából’] a két nyelv között meg akar találni, más hasonló észrevételek mellett mélyebbre megy az általános filozofikus nyelvtan terepén, mint ahová úgy látszik, Sajnovics páter megérkezett. Ha ebben a tekintetben nem túl ismert nyelvet tudnánk és akarnánk összevetni, úgy talán azt találnánk, hogy ilyesféle hasonlóságok szívesen mutatkoznak a nemzetek nyelvei között, amely nemzetek sokáig a kultúra egy alacsonyabb fokán álltak, s amelyek kevésbé kiművelt irodalmi nyelvvél bírnak. E hasonlóságoknak tehát egészen más alapjuk lehet, mint amelyet Sajnovics páter készíteni akar nekik.³

³ Doncsecz Etelka fordítása. Az eredeti német szöveg: „Gelehrte Ungarn, halten das Vorgeben des Exjesuiten Sainovics, daß die u. Spr. mit dem Laplaendischen einerley sey, für nichts als eine Übertreibung, eines längst bekannten hypothetisch[en] Satzes. S. war Gefährte des P. Hell, als derselbe nach Dänmark berufen ward, um zu WARDOHUS den Durchgang der Venus durch die Sonne zu observieren. – – – S. 17. sind hier ausgelassen – – – Sainovics wollte auch Aussehen machen und zeigen, daß ein Jesuit weiter sehen könne als andere Leute. Wenn man seine Abhandl[un]g lieset, so siehet auch jemand, der weder ungarisch noch lapplaendisch verstehtet, daß die angeführten ähnlichen Wörter in viel zu geringer Anzahl sind, als daß man etwas daraus schließen könnte, am wenigst[en]s, daß beyde Spr. GANZ EINERLEY wären; zumal da noch dazu viele Ähnlichk[eite]n höchst gezwungen sind. Daß zwischen beiden Dialekten einige Verwandtschaft ist, war den Gelehrten längst bekannt; aber daß beide Spr. ganz einerley wären, ist davon noch weit entfernt. Die Ähnlichk[ei]t die S. in beiden Spr. ex simili usu pronominum affixorum et suffixorum item praepositionum finden

A különbségek mellett is szembeötlő hasonlóságok figyelhetők meg az idézett részletekben Kazinczy tanulmánya és a Nicolai művéből készült kijegyzés között: Hell és Sajnovics útjára és a szókincsbeli egyezésekre vonatkozóan, valamint a nyelvhasználat megítélésében. A kijegyzés Granasztói Olga datálása szerint 1808–1810 körül készült, a cikk másfél évtizeddel később, de ez nem zárja ki esetleges kapcsolatukat, hiszen a *Pandekták* éppen azt a célt szolgálta, hogy az összegyűjtött különféle ismeretek rendelkezésre álljanak Kazinczy számára írásai készítésekor. Nem állítható minden kétségen kívül, hogy a kijegyzés lett volna a cikk forrása, mert erre nincs közvetlen filológiai adat. Némi bizonyossággal annyit mondhatunk, hogy Kazinczy álláspontja Sajnovics és a nyelvhasználat ügyében a Nicolai által vallott álláspont rokona, ami a *Demonstratio* fogadtatástörténetében is számba vehető adalék lehet.

2. Nyelvhasználat és eufónia

Kazinczy tanulmányának egy megállapítása, mely a vonatkozó rész végén található mintegy összegzésképpen, nem szerepel a kijegyzésben. Nem találkoztunk ezzel a Sajnovics-teória korabeli elutasításának érveit számba vevő szakirodalmi áttekintésekben sem. Kazinczy itt a „gyönyörűen-zengő Görög nyelv” és a „fület-szaggató Német” példáját hozza fel arra nézve, hogy hiába némely szóegyezés közöttük, attól még „a’ Német-nép nem Görög-nép.” A kérdésnek számos vetülete van, most csak a „gyönyörűen-zengő” – „fület-szaggató” oppozícióra hívom fel a figyelmet, mert ez Kazinczy szemléletének egyik lényegi, láthatólag itt is domináns pozícióba kerülő vonásából fakad. Ez az eufónia követelménye, melyet a nyelvek tipologizálására is alkalmazott a kezdetektől fogva. A cikk idézett két bekezdése előtt álló bekezdés éppen ezt fogalmazza meg részletesebben:

a’ Népeknek hajdani honjaikra nyelvöknél fogva is alkalmas bíz-
tossággal hozzávethetni; mert másképen szóll a’ Grönlandi lakos
a’ Jeges-tenger’ szélein, másképen a’ Jóniai tündérszéleken lakott
Görög, ’s a’ Veres-tenger’ meleg tájain megtelepedett Arabsz ’s

will, geht nebst ähnlichen Bemerkungen tiefer ins Gebiet der allgem. philosoph. Sprachlehre, als P. Sainovics scheint gekommen zu seyn. Wenn man viele nicht sehr bekannte Sprache in dieses Rücksicht vergleichen könnte u. wollte, so würde sich vielleicht finden, daß verschiedene solche Ähnlichkeiten sich in mehrern Spr. von Nationen zeigen möchten, die lange auf einem geringern Grade der Kultur gestanden sind, u. eine wenig ausgebildete Büchersprache haben. Diese Ähnlichkeiten möchten also einen ganz andern Grund haben, als S. ihnen anrichten will.”

az Egyipti lakos. Ha tehát a' Történetek nem mondanák is, hogy a' Magyar nép oda, a' hol mostan él, Á'siából költözék; ez a' folyó, egymásra-halmozott Consonánsok által keménnyé nem tett nyelv, 's a' hím és nő Vocálisok' össze nem vegyítése, a' gyökérszókhoz raggatott névmások (suffixa), 's a' sok egyhangú (monotón) szók, mellyeket Spanyol-országban is feltalálunk az ott lakozott Arabszok után (Quadalaxara, Salamanca, Calatrava), és a' mellyek a' mi szépzengésű nyelvünknek díszére ugyan nincsenek: bizonyosságot tehetnének, hogy mi Á'siából eredénk. Mert mind ezek a' Szemítai (Keleti) nyelvek' tulajdonai. De melly részében lakánk Á'siának, azt most már sem a' historiai, sem a' philologiai úton nem lehet bátorsággal meghatározni.

Jól látható kapcsolatban áll Kazinczy szemléletében a jóhangzás a nyelvtípussal, s a nyelvtípusból következtetéseket von le az őshazára nézve, bár megállapítja, hogy e tekintetben kevés bizonyosság érhető el. Ez a gondolatmenet alapozza meg tehát a finnugor nyelvhasználat „káprázolat”-nak minősítő folytatást, hiszen a hangzásadottság és nyelvtípus összefüggése alapján a magyar nyelv keleti természetének tételét vezeti le. Ez a felfogás már pályája kezdetétől fogva meghatározó volt Kazinczy szemléletében.

Első folyóiratunk, az 1788-ban indult *Magyar Museum* szerkesztőinek aestheticai programja felértékelte az ábrázolásmód érzéki mozzanatait, számukra a képszerűség és a jóhangzás az igaz poézis egyaránt fontos követelményei voltak. Kazinczy gyakran hivatkozott az eufónia követelményére, többek között az *Orpheus* első számában Metastasio dalának fordításához írott jegyzetében, mikor így kommentálta a választott költői megoldásokat: „minő voluptuosus hangzatok: *nyögdétselő Szellőtske*, minő onomatopoea: *sóhajtás!* minő kedves jambusi numerus: *de meg-ne mond kié!* és: *azt, tsermely, meg-ne valld!*” (Orpheus 2001: 25) Vagyis a gyönyörködtető hangzást, a hangutánzó szóalakot és az ugyancsak hangzó élményt keltő jambusi versmérték lüktetését emelte ki. Nem véletlen, hogy olasz dalfordításához csatolta jegyzetét, azt kívánta hangsúlyozni és bizonyítani, hogy a magyar nyelvnek a hangzás terén nincs oka szégyenkezni még az olasz nyelvvel szemben sem („a' Magyarnak nem nagy oka vagyon az Olasz mellől hátra vonni magát”). Régi kedves alapvetése ez, ami a Gessner-fordítás Ráday Geodeonnak szóló ajánlásában is szerepelt már („az Olasszal vetekedhetik”. Fordítások 2009: 37). Klopstocknak írott levelében kicsit óvatosabban fogalmazott („nem olyan buja-kéjes, mint az olasz, de minden másnál tisztább és dal-

lamosabb”,⁴ KazLev 2013: 25, 427), s lényegében ezt ismételte meg az *Orpheus* borítóján közölt rövid elmélkedésében. Ebben Rousseau nyomán Tassót idézve az olasz nyelv édességét és hathatóságát kívánta bemutatni, mondván, nem szükséges a szavakat értenünk,

elég ha a’ hangzatok érzésére *fülüink*, ’s érzésünknek meg-vallására *egyenességünk* vagy. Az első Stantzában a’ sok kedves l, b, z, ts, lj, ny, é, – a’ másodikban a’ sok durva r, tr, mb, sztr érdekli a’ fület. Ennyi kedvességgel a’ miénk nem bír; de elég az, hogy többel bír, mint minden más Európai (*Orpheus* 2001: 319).

Az érvelésben a hangzó élmény forrását mutatta be a fül metaforával élve, a nyelvek összevetésében óvatos megfogalmazással, csak általában említve a többi nyelvet.

Másutt a németet és franciát is bevonta az összevetésbe, alapvetően a német nyelv védelmére kelve (egy-egy alkalommal pedig a török és a dán nyelv hangzását illusztrálta fonetikus átirattal, *Orpheus* 2001: 311, Pályám 2009: 94). Aranka Györgyhöz írott 1789. július 10-i levelében (KazLev 1890: 396) a Gessner-fordítás első mondatát idézte példaként a német, a francia és a magyar nyelv hangzását érzékeltetendő. Megállapította, hogy a magyar szebb a francia fordításnál, képes követni az eredeti német prózában lüktető jambusi metrumot, a francia természete szerint inkább körülírásra alkalmas, eredendően nem olyan tömör, mint a német vagy a magyar. A tömörség–periphrasis oppozíció alapján érvelt a német és a magyar mellett a francia ellenében, mint tette Péczeli József Young-fordítása esetében, megengedve azért, hogy a francia nyelv bizonyos hangfekvésben (a víg darabokban) utolérhetőlen. Az *Orpheus* utolsó számának borítóján olvasható 1791-es eszmefuttatása *A’ német nyelv hangzása* címmel szintén apologetikus pozícióból szól:

A’ lágy és édes hangzatokhoz szokott Olasz, Magyar, és Frantzia, el-idegenedvén a’ Német Nyelvnek darabossága által, arra az igasságtalanságra ragadtatik, hogy ettől általjában minden érdemet meg-tagad [...] A’ Német Nyelv nem hangzik olly szelíden, mint az a’ három a’ mellyet felyül említettem; de talám annál alkalmatosabb a’ vad tárgyak ’s dühös indulatok elő adására (*Orpheus* 2001: 321).

⁴ Doncsecz Etelka fordítása. A teljes eredeti német mondat: „Ob unsere nicht so üppig-wollüstige als die Ital. – aber doch vor allen lebendigen *reinere, mehr melodische* Sprache auch den Vollton hat, den die Epopoe erfordert, werden Sie fragen?”

E méltatást Klopstock eposzából és ódájából vett példák követik, megígérve, hogy „másszor majd szelídebb hangzatúakat” mutat be. Gessner és Klopstock szövegei kétféle hangzás példái Kazinczy eszmefuttatásaiban, s e kétféle hangzás két hangnemhez tartozik, a fenségeshez és a naivhoz. Az érvelésben a magyar és a német nyelv viszonylatában kétféle logika működik: a naiv és fenséges hangnemeinek megvalósításában a magyar csak követője lehet a kifejelett német mintának, hangzásadottsága szerint azonban eredendően meghaladja azt.

A Metastasio-dal jegyzete abból a szempontból eltér más összevetésektől, hogy nem csupán a magyar nyelv olasz mellé emelésére törekszik, de egyben odaszúr a franciának és a németnek: „kedves Anyai Nyelvünk! mikor fogják a’ mi Szépeink érzeni, hogy valósággal szép vagy? hogy véghetetlenül felyülhaladod a’ frantz persziflázst, a’ német mormogást?” E megfogalmazás értékeléséhez figyelembe kell venni, hogy az *Orpheus* első számában jelent meg, Kazinczy programjának a magyar nyelvűség jegyében való újrafogalmazásakor (Debreczeni 2022). Ennek folytatásaképpen az 1790 tavaszi események sodrában még hangsúlyosabbá válik a német nyelvvel szembeni, ideológiai-politikai jellegű ellenérzés, mely legerősebben a Fáy-kommentárban és a Hamlet-ajánlásban jelenik meg. Ezekben megintcsak a hangzásra hivatkozva állítja szembe a magyart a némettel, azt bírálván, hogy eddig a nemzet „ennél a’ kedves hangzásúnál szebbnek tartotta azt a’ dörögő zordon Nyelvet, a’ melly semmire sem alkalmasabb a’ despotai hideg parantsolásnál” (Fordítások 2009: 194). A Metastasio-jegyzet német és francia nyelvet illető oda-szúrásai tehát a politikai kontextus támadó hangoltsága szerint szólnak azok hangzásáról, míg máskor inkább az aesthetikai nézőpont érvényesül. A magyar nyelv hangzásadottságának az olasz mellé emelése pedig az aesthetikai kontextusba ideologikus összefüggéseket vegyít, hiszen a cél a magyart győztes pozícióban felmutatni a nyelvek vetélkedésében. Ez egyben érv kiművelésének szükségessége mellett, hiszen elmaradottságát elismerve mégis alkalmasnak és méltónak mutatja a mintaként szolgáló nyelvek utolérésére.

Kazinczy mindezt pályája kezdetén, a *Magyar Museum* és az *Orpheus* szerkesztőjeként írta, álláspontja azonban a lényegét tekintve nem változott az évtizedek során. Mikor az *Orthologus és neológus* című tanulmánya végén a magyar nyelv rokontalanságáról szól, ugyanez az érv fogalmazódik meg:

A’ mi Nyelvünk, anya, leány ’s ismert rokon nélkül, úgy áll a’ több Nyelvek között, mint a’ Phoenix az ég’ madarainak számában; ’s e’ miatt, ’s azért is, hogy minden új Nyelvek közt maga ez zengheti-el egész tisztaságában a’ Görög és a’ Római lant’

menyei zengzeteit; valamint azért, hogy ez a ' Görög Nyelv' bájjait, a ' Rómainak méltóságát, az Olasznak hevét, a ' Francziának könnyűségét, Ángolnak és Németnek erejét igen nagy mértékben már most is utólérheti – méltó, hogy, ha bennünket a ' Halhatatlanok' végzése valaha egygy idegen Győző' járma alá hajtana is, azt ez a ' Győző, ha nem barbarus, védelembe vegye, fenn-tartsa, virágzásra juttassa; 's mi ezt a ' Nyelvet szeretni tartoznánk, ha illy szép és a ' maga nemében eggyetlen nem volna is, mert a ' miénk.⁵

Mindezek alapján jól látható, hogy mikor *A' Nyelv', az Irás' feltalálása* című 1825-ös cikkében Kazinczy elutasítja a finnugor rokonságot, akkor olyan érvet használ összegzésként, mely pályája kezdete óta meghatározta szemléletét. Az eufónia elvére épülő nyelvtipológia tudomásom szerint nem kapott helyet a *Demonstratio* fogadtatástörténetének számbavétele során (a cikk vonatkozó része előtt álló bekezdés is elmaradt idézések, az *Orthologus* hosszú mondatának a közepe pedig kipontozásra került; Éder 1999: 57–58). Most csupán erre az összefüggésre szerettem volna felhívni a figyelmet, nem törekedtem Kazinczy álláspontjának minden részletre kiterjedő értelmezésére, az a jelen keretek között úgysem lett volna megvalósítható. Annyi bizonyosan állítható, hogy nem kis mértékben az eufónia elvének kitüntetett szerepéből adódik Kazinczy erősen szkeptikus összegző véleménye Sajnovics nyelvhasználatáról, hiszen mint mondja, az ilyen ködös kérdésből kevés haszon származik mindarra nézve, amit a nyelvek aesthetikai természete kapcsán ő fontosnak tart.

Irodalom

- DEBRECZENI ATTILA 2022: A tanfelügyelő Kazinczy programja. Irodalomtörténeti Közlemények 126: 441–476.
- ÉDER ZOLTÁN 1999: Újabb szempontok a Demonstratio hazai fogadtatásának kérdéséhez. In: Túl a Duna-tájon. Fejezetek a magyar művelődéstörténet európai kapcsolatai köréből. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest. 47–61.
- FORDÍTÁSOK 2009: Kazinczy Ferenc művei. Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig. Kiad. Bodrogi Ferenc Máté, Borbély Szilárd. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KAZLEV 1890: Kazinczy Ferenc levelezése I. Kiad. Váczy János. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

⁵ Bódi Katalin átirata a készülő kritikai kiadásból.

- KAZLEV 2013: Kazinczy Ferenc levelezése XXIV. Kiad. Orbán László. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- MATICSÁK SÁNDOR 2024: Megtalált szavak. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- MATICSÁK SÁNDOR – KELEMEN IVETT 2021: Csillagászat és nyelvészet. Debreceni Szemle 2021: 399–413.
- ORPHEUS 2001: Első folyóirataink: Orpheus. Kiad. Debreczeni Attila. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- PÁLYÁM 2009: Kazinczy Ferenc művei. Pályám emlékezete. Kiad. Orbán László. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- PANDEKTÁK I. 2021: Kazinczy Ferenc művei. Pandekták I. Kiad. Granasztói Olga. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

*

“This vague question is of little use to our Philology...”
Kazinczy on the comparative language theory of Sajnovics

As it is well known, Kazinczy rejected Sajnovics’s theory of the kinship of Hungarian and Finno-Ugric. The paper aims to highlight two previously unemphasized reasons for the rejection. First, the paper presents Kazinczy’s notes on Volume VI of *Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781* by Christoph Friedrich Nicolai, published in 1785. It can be observed that the arguments used by Nicolai to reject the theory of Sajnovics show similarities to Kazinczy’s own views, set out in the article *A’ Nyelv’, az Irás’ feltalálása*. Another observation of the paper is that Kazinczy’s skepticism towards the theory of Sajnovics came down to the prominent role of the principle of euphony. Kazinczy regards the aesthetic nature of languages as highly important and, as he put it, it is little or no use concerning oneself with such an obscure question.

Keywords: *Kazinczy, Sajnovics, Nicolai, euphony*

ATTILA DEBRECZENI

Márai Sándor *Az ünnepekről* című rövidszövegének szemiotikai textológiai elemzése

DOBI Edit

Debreceni Egyetem
dobi.edit@arts.unideb.hu

1. Elöljáróban

A szövegjelentés vizsgálatában fontos tényező, hogy a befogadó – jelen helyzetben az elemző – szövegértelmező szándékát milyen attitűd jellemzi. Az alábbiakban ismertetett szövegelemzéssel elsődlegesen kapcsolódni szeretnék az ünnepelt Maticsák Sándor születésnapjához. Ugyanakkor be kívánom mutatni azt is, hogy a szemiotikai textológiai szövegjelentés-reprezentáció elemző apparátusa miképpen képes megragadni egy konkrét szöveg jelentésvizsgálatában a befogadó/elemző mentális működését, jelen helyzetben különös tekintettel a Márai-szöveg témája és a jeles évforduló megünneplése közötti kapcsolatra.

2. A szövegjelentés szemiotikai textológiai megközelítéséről

A szemiotikai textológia a szöveget komplex jelnek tekinti, amelynek mind a *jelölő*, mind a *jelölt* komponense kettős: van egy objektíválható síkja, valamint egy a jelhasználó által mentálisan leképezett síkja. Ezzel a felfogással szoros összefüggésben a komplex jelhez rendelhető jelentés reprezentációjára a szóban forgó tudomány úgy tekint, mint a befogadó kognitív műveleteiből álló folyamatra, amelynek eredménye az interpretációnak mint kognitív működésnek a produktumaként felfogható szövegjelentés.

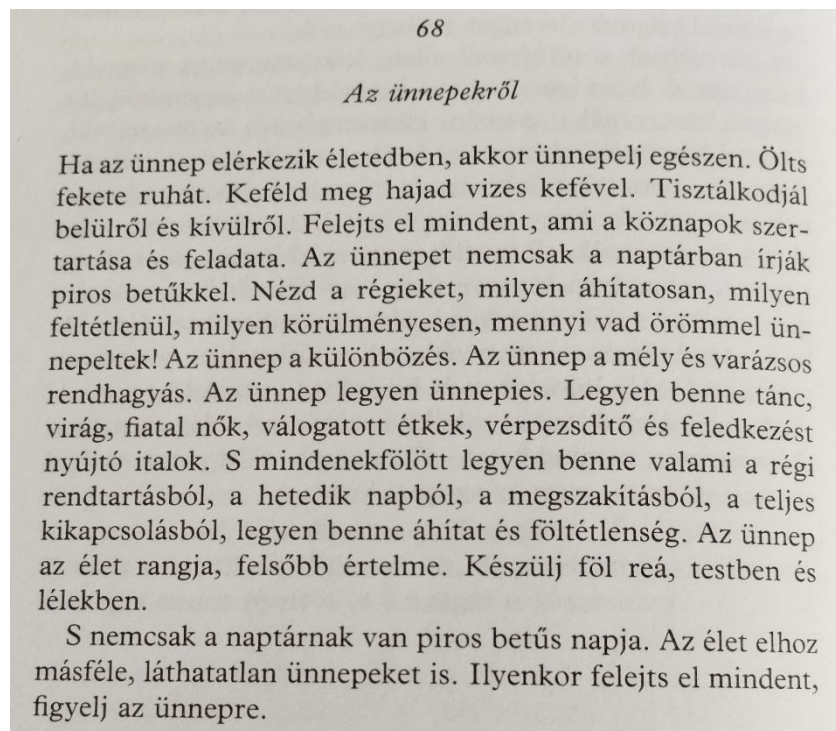
A szövegjelentés szemiotikai textológiai reprezentációjának alapja a szöveg mint dominánsan nyelvi jel komplexitása (vö. Petőfi S. 1996: 11–17; 2009: 76), ehhez igazodva Petőfi S. János a szöveg jelentésének három síkját határozza meg – az értelmi, a referenciális és a kommunikációs jelentéssíkot –, amelyek sora a szemiotikai textológiai szövegvizsgálatok nyomán kiegészül egy negyedikkel, az asszociációs jelentéssíkkal (vö. Dobi 2013). Az említett

jelentéssíkok reprezentációjában az elemző a kommunikációs helyzet tényezői közül mást-mást helyez a vizsgálat fókuszába. A reprezentáció módszerének alapjául szolgáló fő rendszerek az interpretációtípológia és a tudásbázis-típológia, előbbi magának az értelmezési műveletsornak a jellemzéséhez kínál kategóriákat, utóbbi pedig a befogadói háttértudás leírásához.

A továbbiakban Márai Sándor *Az ünnepekről* című rövidszövegét elemzem a szemiotikai textológia keretében, bemutatva az említett rendszerek működését a szövegjelentés reprezentációjában. Ezt követően a kitekintésben a jelentésreprezentáció tágabb kontextusaként a lehetséges világok elméletében helyezem el az elemzés tapasztalatait.

3. A Márai-szöveg szemiotikai textológiai jelentésvizsgálata

Az ünnepekről című rövidszöveg Márai Sándor *Füves könyv* című gyűjteményében jelent meg 2002-ben az itt látható nyomtatott formában a szövegkomplexum 68. darabjaként.

Ahogy a bevezetőben említettem, a szövegjelentés reprezentációjának sajátos kontextusát teremti meg jelen kötet apropójaként az Ünnepelt 60. születésnapja. Ennek a kontextusnak az általános jellemzéséhez *A magyar nyelv értelmező szótárában* az *ünnep* címszóhoz rendelt jelentésexplikációk közül a legtalálóbbat idézem: „Vmely közösség (v. ritk. az egyén) szempontjából jelentős, örömdetes esemény (napja), ill. ennek megünneplése; örömnapi” (ÉrtSz.).

Az alábbiakban a szemiotikai textológiai jelentésreprezentáció jól kidolgozott moduljainak segítségével elemzem az Ünnepelt köszöntésére kiválasztott rövidszöveget: az interpretációtípológiai és a tudásbázistípológiai megközelítés keretében a befogadói működést jellemzem (lásd 3.1. pont), ezután a jelentéssíkok reprezentálására kerül sor (lásd 3.2. pont). A kitekintésben az elemzés szempontjainak sorát kibővítem a lehetséges világok leírásával (lásd 4. pont).

3.1. A befogadói működés jellemzése a Márai-szöveg elolvasása kapcsán

Amikor Márai Sándor *Az ünnepekről* című írásának interpretációját jellemezzük, különbséget kell tennünk aközött, hogy a műnek mint irodalmi alkotásnak spontán értelmezése áll-e a fókuszban, avagy jelen tanulmány megírásának céljából a szemiotikai textológia szövegjelentés-reprezentációs szempontrendszerét követve, egyúttal az ünnepeknél és a kerek évfordulóknál a megünneplését szem előtt tartva született interpretációt vizsgáljuk.

Bármelyik értelmezői szituációba is helyezkedünk bele, hangsúlyoznunk kell az elemzésnek azt a sajátos kontextusát, hogy jelen helyzetben a befogadónak és az elemzőnek a személye megegyezik. Ebből az is következik, hogy a befogadói tudásbázisnak a jellemzése, valamint a szövegjelentés-reprezentáció minden olyan szegmensének a leírása, ahol szerepet kap a befogadónak mint szubjektumnak a mentális működése, a több lehetséges változat közül pusztán egyetlen, a sajátom. Kiküszöbölhetetlen, hogy az egyetlen befogadói, illetve elemzői nézőpont nem teszi lehetővé általános jellemzők és szabályszerűségek megfogalmazását.

3.1.1. Az interpretációról

Az ünnepekről önmagában való, elméleti kerettől és szempontrendszerrel független befogadásakor spontán interpretáció zajlik. A jelen tanulmány keretében végzett elemző értelmezés elméleti interpretáció, mert a szemiotikai textológia elméleti keretének szemléletéhez igazodik, a magyarázatok fogalmai a szóban forgó tudományos keretben definiált kategóriák. A szöveg befogadásakor értelmező interpretáció való-

sul meg, ugyanis a Márai-szöveg nyelvi-fizikai megformáltságához a befogadó formai és szemantikai felépítést rendel. Az értelmezésnek a szó szerinti típusától az átvitt jelentés értelmezéséig terjedő skáláján az elemzett szöveg esetében *részlegesen figuratív interpretáció* ról beszélhetünk, ahol a szó szerinti jelentés értelmezése és a figuratív értelmezés is teret kap, mint a legtöbb társalgási és szépirodalmi szövegtípus esetében. Márai Sándor rövidszövegének értelmező elemzése jó példája az *strukturális interpretációnak*, amelynek során a befogadó a szöveg-értelmezés felépítésének elemei között értelmezett statikus viszonyokat reprezentálja, nem lévén tekintettel időrendi, oksági, logikai relációkra. Mivel ez úgy valósul meg, hogy a befogadó pusztán az interpretáció eredményét reprezentálja, és nem érvel arra vonatkozóan, hogy miért a szóban forgó értelmezést hozta létre, jelen helyzetben *leíró interpretációt* végzünk.

3.1.2. Az értelmezéshez felhasznált tudásbázisról

A szöveg értelmezéséhez felhasznált tudásbázisok vonatkozásában fontos szerepe van a tipológiai, a centrális és a lokális tudásbázisszektor elemeinek is.

A *tipológiai tudásbázis* szükséges elemeit első közelítésben a szöveg nyelvi-szemiotikai formája, valamint tárgyi-fizikai megvalósulása aktiválja; ezentúl pedig arra a kommunikációs helyzetre vonatkozó, elsősorban tapasztalati, élményalapú tudásunk, amelyet a szöveggel való „találkozássunkkor” azonosítunk. Ezekre reflektálva esetünkben a szöveget prózai műként azonosítjuk, terjedelme alapján rövidszöveggént. Ezt a kommunikációs helyzet alapvető sajátosságai is támogatják: a szöveget vagy nyomtatott formátumban – például könyv lapján – percipáljuk, vagy digitalizált változatban valamely internetes oldalon.

A *centrális tudásbázis* elemei közül azok az ismeretek, élmények, tapasztalatok, benyomások stb. aktiválódnak, amelyek elsősorban Márai Sándor személyével, munkásságával, műveivel, irodalmi stílusával kapcsolatosak, avagy a sokak által ismert rövidszöveg-gyűjteményével, a *Füves könyvvel* vannak összefüggésben. Aktiválódhatnak ismereteink a bölcséleti szövegekről, az aforizmákról, a bekezdésnyi szövegekről; felidézhetünk olyan tudáselemeket, amelyek a Márai Sándor szövegeiben megrajzolt értékítéletet a befogadó/elemző számára érthetővé (saját személyére, életének történéseire vonatkoztathatóvá) teszik.

A *lokális tudásbázis*ban pedig olyan ismeretek jutnak szerephez a szöveg értelmezésekor, amelyek az előbbi két tudásbázis aktivált elemei között létesítenek kapcsolatot. Ilyen lehet például Márai Sándor életének

bizonyos eseményeire vonatkozó ismeretünk és a szövegjelentés egy-egy mozzanatáról szerzett benyomásunk közötti kapcsolat; a *Füves könyv* szövegének műfaji sajátosságai és más szerzők műveinek (pl. Ancsel Éva bekezdéseinek vagy Örkény István egyperceseinek) műfaji sajátosságai közötti viszony; Márai elemzett rövidszövegének és színre vitt változatának a kapcsolata stb.

Az interpretáció során végzett befogadói működés, valamint az aktivált tudásbáziselemek a szöveg értelmezését egy meghatározott mederbe terelik. Tolcsvai Nagy Gábor ezt a medert nevezi kognitív ösvénynek.

3.2. A jelentéssíkok reprezentációja a Márai-szövegben

A szövegjelentés vizsgálatakor lényeges kiemelni, hogy a szemiotikai textológia jelentésfelfogásának alapvetése, hogy különbséget tesz az extenzionális és az intenzionális jelentés között: az intenzionális jelentés a nyelvi síkhoz kötődik, az extenzionális jelentés pedig a nyelvi vetület valóságvonatkozása (a két fogalom Carnap általi felfogása szerint, vö. Carnap 1942). Ez azért is fontos, mert az extenzionális jelentés reprezentációjakor olyan tényezőkkel is számolnunk kell, amelyek a szövegelemzés tudományos keretét kitágítják a nyelvtudományon kívülre, így a kommunikáló partnerek egyéni mentális működését is figyelembe lehet venni a szövegjelentés reprezentálásában.

3.2.1. Az értelmi jelentéssík reprezentációja

Az értelmi jelentéssík a szemiotikai textológia felfogása szerint verbalizált fogalmi jelentés, amely nyelvi-szemantikai értelmezés következménye. A befogadó a szöveg nyelvi megformáltságának felépítését követve létrehozza a nyelvi megformáltság alkotóelemeihez rendelt jelentésegységek szerveződését. Petőfi S. ennek a folyamatnak két műveletét feltételezi: egyrészt a szöveg kiegészítését a nyelvi kifejtett alkotóelemek alapján kikövetkeztethető nem explicit elemekkel; másrészt pedig olyan világra vonatkozó ismeretek, feltételezések (tudáskeretek, forгатókönyvek) alkalmazását, amelyeket a konvencionális szótári jelentéseket alapul vevő jelentéseken kívül alkalmazunk (vö. Dobi 2021: 89–93).

Az elemzésre választott rövidszöveg értelmi jelentését csupán az befolyásolja, hogy a szövegjelentés alkotóelemei és a viszonyjelentések közül melyeket jelölnek nyelvi elemek, és melyeket nem. Utóbbiakat az értelmezés mentális műveletei során a befogadó azonosítja, illetve kikövetkezteti a nyelvi kifejtett nyelvi megformáltság alapján. Az eredeti szöveg alábbi változatában zárójelben, kiskapitális betűtípussal szedve szerepelnek azok a

jelentésrészletek, amelyekkel a befogadó az értelmezés folyamatában (nem tudatosan) „kiegészíti” a szöveg nyelvileg explicit síkját. A kiegészítésekkel kapcsolatban előrebocsátom, hogy ezek grammatikailag motivált értelmi egységek, amelyek – tekintettel az egyes szám második személyűség általános jelentésére, ld. pl. a Tízparancsolat felszólításait – nemcsak az aktuálisan érvényes befogadóra/olvasóra vonatkozhatnak, hanem mindenkire.

Márai Sándor: Az ünnepekről

Ha az ünnep elérkezik életedben [A TIÉDBEN, AZ OLVASÓÉBAN], akkor ünnepelj [TE, AZ OLVASÓ] egészen. Ölts [TE, AZ OLVASÓ] fekete ruhát. Keféld meg [TE, AZ OLVASÓ] hajad [A TIÉDET, AZ OLVASÓÉT] vizes kefével. Tisztálkodjál [TE, AZ OLVASÓ] belülről és kívülről. Felejts el [TE, AZ OLVASÓ] mindent, ami a köznapok szertartása és feladata. Az ünnepet nemcsak a naptárban írják [A NAPTÁRAK KÉSZÍTŐI] piros betűkkel. Nézd [TE, AZ OLVASÓ] a régieket, milyen áhítatosan, milyen feltétlenül, milyen körülményesen, mennyi vad örömmel ünnepeltek [A RÉGIEK]! Az ünnep a különbözés. Az ünnep a mély és varázsos rendhagyás. Az ünnep legyen ünnepies. Legyen benne [AZ ÜNNEPBEN] tánc, virág, fiatal nők, válogatott étek, vérpezsdítő és feledkezést nyújtó italok. S mindenekfölött legyen benne [AZ ÜNNEPBEN] valami a régi rendtartásból, a hetedik naphól [A VASÁRNAPBÓL], a megszokásból, a teljes kikapcsolásból, legyen benne [AZ ÜNNEPBEN] áhítat és föltétlenség. Az ünnep az élet rangja, felsőbb értelme. Készülj föl [TE, AZ OLVASÓ] reá [AZ ÜNNEPRE], testben és lélekben.

S nemcsak a naptárnak van piros betűs napja. Az élet elhoz [HOZZÁNK, KÖZTÜNK HOZZÁD, AZ OLVASÓHOZ] másféle, láthatatlan ünnepeket is. Ilyenkor [AMIKOR AZ ÉLET ELHOZ HOZZÁNK, KÖZTÜNK HOZZÁD, AZ OLVASÓHOZ MÁSFÉLE, LÁTHATATLAN ÜNNEPEKET] felejts el [TE, AZ OLVASÓ] mindent, figyelj [TE, AZ OLVASÓ] az ünnepre.

A befogadó/elemző által azonosított *t u d á s k e r e t* statikus jelentésű, tehát nominális elemek alkotják. Az *ünnep* kifejezés toldalékos formáiban szerepel a legtöbbször, ez az egyizotópiás szöveg kulcsszava; a tudáskeret nominális elemei: *ünnep* (5-ször fordul elő), *ünnepekről*, *ünnepet*, *ünnepeket*, *ünnepre*. Ezt a tudáskeretet bővítik különböző jelentésviszonyokban a következő elemek: a *köznapok* (kontextuális ellentétként); a *piros betűkkel*, *piros betűs nap*, a *hetedik nap* (kontextuális szinonim kifejezésekként).

A fogalmi séma *f o r g a t ó k ö n y* velemeinek a jelentése összekapcsolódik a tudáskeret központi 'ünnep' jelentésével (vagy általános cselekvésjelentésként, vagy pedig lazábban kapcsolódva hozzá): *ünnepelj, ünnepeltek, legyen ünnep; ölt*s (fekete ruhát), *kef*eld meg (hajad), *tisztálkodjál, felejsz el* (2-szer), *nézd, készülj föl, figyelj*.

3.2.2. A referenciális jelentéssík reprezentációja

A referenciális jelentéssík a szöveg fizikai formájához a lineáris és a hierarchikus kompozíció értelmezése alapján rendelhető hozzá. A kompozíció nominális és predikatív referenciájú elemekből áll. A nominális referenciális szerveződés értelmezésekor személyeket, tárgyakat, tényállásokat, valamint közöttük lévő korreferenciális viszonyokat azonosítunk a nyelvileg feltételezeten kifejezett valóságvonatkozás mentális leképeződésében. Az egymással jelentéskapcsolatban álló nominális kifejezések ún. nominális korreferencialáncokat alkotnak. A predikatív referenciális szerveződés értelmezésekor az igei vagy más szófajú predikátumokat és a közöttük feltételezhetően fennálló korreferenciális viszonyokat értelmezzük; a jelentésükben egymáshoz kapcsolódó predikatív tulajdonságú összetevőkből épülnek fel a szöveg ún. predikatív korreferencialáncai. Petőfi S. magyarázataiban gyakran szerepel a „tényleges vagy feltételezett” minősítés a szöveg fizikai formájának vagy a hozzá rendelhető valóságvonatkozásnak a jelzőjeként. Ezt az motiválja, hogy az eltérő befogadói mentális működések ismeretében nem beszélhetünk a szöveg értelmezésének kontextusaként egyetlen valóságról és ennek egyetlen lehetséges módon értelmezhető tényállásairól.

A referenciális jelentéssík reprezentációjának alapjául a feltételezhető valóság azon részletei, tényállásai szolgálnak, amelyeket a nyelvi formák jelölnek. A reprezentáció műveletei során ezeknek a lineáris – azaz korreferencialáncokban megvalósuló –, valamint hierarchikus szerveződését tárjuk fel. A viszonyok lineáris szerveződése a nominális és a predikatív jelentések láncolata révén valósul meg, a hierarchikus szerveződés pedig a kifejtett tényállások közötti összeférhetőségi viszonyok alapján értelmezhető.

Az alábbi táblázat két fő korreferencialánc elemeit rendszerezi mint a *l i n e á r i s j e l e n t é s s z e r v e z ő d é s* eszközeit: a bal oldali oszlopban a szöveg nyelvileg kifejtett mondatai olvashatók, a második oszlop a nominális elemeket, a harmadik pedig a predikatív elemeket tartalmazza.

A következő lapokon található táblázat a szöveg azon nominális és predikatív korreferenciális elemeit foglalja össze, amelyek az 'ünnep' jelentéssel – a befogadó/elemző értelmezésében – valamilyen viszonyban állnak (lehet szó jelentésazonosságról, de akár laza asszociációs kapcsolatról is):

A szöveg mondatai	Korreferencialáncok	
	Nominális	Predikatív
Márai Sándor: Az ünnepekről	Márai Sándor ünnepekről	
Ha az ünnep elérkezik életedben, akkor ünnepelj egészen.	ünnep életedben	elérkezik ünnepelj
Ölts fekete ruhát.	fekete ruhát	ölts
Keféld meg hajad vizes kefével.	hajad kefével	keféld meg
Tisztálkodjál belülről és kívülről.	belülről kívülről	tisztálkodjál
Felejts el mindent, ami a köznapok szertartása és feladata.	köznapok szertartása, feladata	felejts el
Az ünnepet nemcsak a naptárban írják piros betűkkel.	ünnepet napárban piros betűkkel	
Nézd a régieket, milyen áhítatosan, milyen feltétlenül, milyen körülmé- nyesen, mennyi vad örömmel ünnepeltek!	régieket örömmel	ünnepeltek nézd áhítatosan feltétlenül körülményesen
Az ünnep a különbözőség.	ünnep különbözés	
Az ünnep a mély és varázsos rendhagyás.	ünnep rendhagyás	mély varázslatos
Az ünnep legyen ünnepies.	ünnep	legyen ünnepies
Legyen benne tánc, virág, fiatal nők, válogatott étek, vérpezsdítő és feledkezést nyújtó italok.	tánc, virág nők étek italok	legyen fiatal válogatott vérpezsdítő feledkezést nyújtó
S mindenekfölött legyen benne valami a régi rendtartásból, a hetedik napból, a megszakításból, a teljes kikapcsolásból, legyen benne áhítat és föltétlenség.	rendtartás hetedik napból megszakításból kikapcsolásból áhítat, föltétlenség	legyen benne, régi legyen benne

Az ünnep az élet rangja, felsőbb értelme.	ünnep élet rangja értelme	felsőbb
Készülj föl reá, testben és lélekben.	testben lélekben	készülj föl reá
S nemcsak a naptárnak van piros betűs napja.	naptárnak piros betűs napja	van
Az élet elhoz másféle, láthatatlan ünnepeket is.	élet ünnepeket	elhoz láthatatlan
Ilyenkor felejts el mindent, figyelj az ünnepre.	mindent ünnepre	felejts el figyelj

A nominális és a predikatív korreferenciális elemek

Nagyon érdekes megfigyelni, hogy a nominális referenciájú nyelvi elemeknek szinte mindegyike áll valamilyen jelentéskapcsolatban a központi 'ünnep' jelentéssel. Természetesen a változatlan vagy variált ismétléses alakok vesznek részt a legintenzívebben a jelentésfolytonosság fenntartásában, illetve jelölésében. De olyan rövid láncok is megfigyelhetők, amelyek viszonya az *ünnep* fő láncához valamilyen logikai, rész-egész vagy asszociációs ('együtt jár vele') viszony. Ilyenek például:

- az ünnephez kapcsolódó érzések, viszonyulások: *örömmel, különbözős, rendhagyás, rendtartás, megszakításból, kikapcsolásból, áhítat, föltétlenség;*
- az ünnep legtagabb kontextusához tartozó jelentések: *életedben, kívülről, belülről, régieket, élet rangja, értelme, testben, lélekben, élet, mindent;*
- az ünnep kellékei, velejárói, eszközei: *fekete ruhát, hajad, köznapok szer-tartása, feladata, tánc, virág, nők, étkek, italok;*
- az ünnep jelzése (a hétköznapiakban, a Bibliában): *naptárban, piros betűkkel, hetedik naphól, naptárnak, piros betűs napja.*

A predikatív korreferencialáncok egyike szorosan összekapcsolódik az 'ünnep' jelentéssel úgy, hogy alkotóelemei közül némelyik cselekvésjelentése az 'ünneplés', némelyiké pedig itt is valamilyen logikai vagy asszociációs viszonyban áll a szövegjelentés reprezentációjában központi cselekvésjelentéssel: *ünnepelj, ünnepeltek, legyen ünnepies, áhítatosan, varázslatos, készülj föl reá, válogatott, vérpezsdítő, feledkezést nyújtó.* A predikatív korreferencia tekintetében ki kell emelni az egyes szám második személyű felszólító formák grammatikai szerepét a jelentéskontinuitásban: *ünnepelj, ölts* (fekete ruhát), *keföld meg* (hajad), *tisztálkodjál, felejts el* (2-szer), *nézd, készülj*

föl, figyelj. Ezek az igealakok – ahogyan fentebb erre az értelmi jelentéssík jellemzésekor utaltam – a szövegjelentés reprezentációjában pragmatikai szempontból is érdekesek: az olvasónak címzett felszólítások egyben az alkotói szándék megnyilvánulásai: a bölcséleti tartalom kifejezésének, a szerző által helyesnek tartott értékrend megtanításának a nyelvi kellékei.

A szövegjelentés *hierarchikus szerveződése* – a rövidszöveg típusajátosságainak köszönhetően – nem rajzol meg komplexitásukban markánsan eltérő, illetve egymásba épülő kompozíciós egységeket. A szöveg makrokompozícióját két bekezdésnyi egység egymáshoz kapcsolódása jellemzi, amelyek logikai viszonyát *s* mellérendelő kötőszó jelzi: ez a reláció laza kapcsolat, amely az első bekezdés tartalmának kiterjesztését szolgálja az ünnepek bármilyen formájára, a *láthatatlan ünnepekre* is. A makrokompozíciót tehát a témát kifejező cím (mint a szöveg része) és a két bekezdés alkotja.

A bekezdésekben az az érdekes – a bölcséleti tanítás szolgálatában álló – mondatszerveződés figyelhető meg, hogy a kijelentéseket követő felszólítások a szövegben kifejezett állapot, helyzet elérését lehetővé tevő magatartásra sarkalnak. Ilyen kijelentések a következők: „Az ünnepet nemcsak a naptárban írják piros betűkkel.” „Az ünnep a különbözés. Az ünnep a mély és varázsos rendhagyás.” „Az ünnep az élet rangja, felsőbb értelme.” „S nemcsak a naptárnak van piros betűs napja. Az élet elhoz másféle, láthatatlan ünnepeket is.”

A referenciális jelentéssík reprezentációjában fontos szerepe van a befogadó háttértudásának – beleértve a kollektív és az egyéni háttértudást is –, ugyanis ez hatással van a mentálisan leképezett szövegértelemre, ennek hangsúlyaira, a befogadóban létrejövő képzettársításokra stb., stb. Jelen tanulmány megszületésének apropója is befolyásolja az említett háttértudás mintázatát. Márai Sándor ünneplésre vonatkozó gondolatainak értelmezői kontextusa kitágul, és az író műveiről, szellemiségéről, életútjáról szerzett ismereteinken és benyomásainkon túl az ünnepelt Maticsák Sándor hatvanadik születésnapja által aktivált emlékképeink, érzéseink, ismereteink is szerephez jutnak.

3.2.3. Az asszociációs jelentéssík reprezentációja

Az asszociációs jelentéssík reprezentációjakor a befogadó olyan mentális műveleteket végez, amelyek nyomán az egyes szövegmondatokhoz hozzárendelt tényállásokból és a közöttük – a kollektív és az egyéni háttértudás alapján – értelmezhető viszonyokból egyedi, az adott befogadóra jellemző asszociációs jelentés jön létre. Ez a jelentéssík nem független a másik három

jelentéssíktól, mivel a mentális működés során a kollektív és az egyéni háttér tudást nyelvi elemek (pontosabban hozzájuk rendelhető referenciális értékek) aktiválják.

E tanulmány szerzőjének (jelen helyzetben az elemzett szöveg befogadjának, egyben elemzőjének) az Ünnepelel való több mint harmincévnyi közeli ismeretsége – először tanítványként, majd kollégaként – élmények során keresztül lehetőséget kínál arra, hogy Márai Sándor ünnepekről és ünnepelésről szóló „tanításának” egyes részleteihez az említett egyedi, személyes tudásbázisából kapcsoljon részleteket, így téve egyszerűvé, egyedivé, az Ünnepelel személyével kapcsolatossá Márai rövidszövegének jelentését.

3.2.4. A kommunikatív jelentéssík reprezentációja

A kommunikatív jelentéssík reprezentációja visszavezeti az elemzést a nyelvi megformáltság vizsgálatához, amely a szöveg mondatainak belső elrendezésére és prozódijára fókuszál, valamint a mondatok adott szövegben megvalósuló sorrendiségére. Ez a jelentéssík egy adott nyelv mondat- és szövegszervezési szabályainak ismeretében értelmezhető (szabályokon értve a mondat- és szövegszervezés kötöttségeit és lehetőségeit, a prozódiaiakat is). Petőfi S. annak informativitását nevezi kommunikatív jelentésnek, hogy az elemek összes lehetséges sorrendi variációja közül melyik elrendezés (illetőleg melyik prozódiai struktúra) választódik ki egy szöveghelyen (vö. Dobi 2021: 89–93).

A reprezentációnak ez a lépése grammatikai ismereteket kíván. A műveletet a szöveg egyetlen kiválasztott mondatának elemzésével szemléltetem, mivel a teljes szöveg sorrendi vizsgálata jelentősen szétfeszítené e tanulmány kereteit. Legyen ez a szöveg első mondata: „Ha az ünnep elérkezik életemben, akkor ünnepelj egészen.” Az elemzés a lineáris elrendezést két vonatkozásban célozza: az egyik a tagmondatok sorrendje, a másik pedig a mondatrészek elrendezése a tagmondatokon belül.

Az alárendelő összetett mondatban a feltételes mellékmondat megelőzi a főmondatot. Az író szándékát, így a szöveg jelentését tekintve – miszerint Márai arra tanítja a befogadót, hogy miként viszonyuljon az ünnepekhez, amelyek rendhagyók és piros betűs napok, amelyekre fel kell készülni testben és lélekben – a feltétel elsődleges kimondásának fontos szerepe van, rávilágít ugyanis arra, hogy az ünnep attól ünnep, hogy nem gyakori, és az érkezésére várni kell.

Az egyes tagmondatokon belüli mondatrészek sokféle lineáris elrendezésben megjelenhetnének. Az első tagmondat esetében a *ha* kötőszó pozíciója eléggé kötött, bár az olyan formák is szabályosak, amelyekben a kötőszó az

igekötős igealak előtt áll, például „Az ünnep ha elérkezik életedben” vagy „Az ünnep az életedben ha elérkezik”.

Ha a feltételes kötőszó pozícióját egészen kötöttnek tekintjük, akkor *az ünnep*, az *el* igekötő, az *érkezik* ige és *az életedben* négy alkotóelem $1 \times 2 \times 3 \times 4$, azaz 24 sorrendi variációban jelenhet meg, amely sorrendek között vannak jók és kevésbé jók, de mindegyik szabályos. Lássunk példaképp egy sorozatot, amelyben *az ünnep* összetevőt mozgatjuk:

Ha az ünnep elérkezik az életedben, ...

Ha el az ünnep érkezik az életedben, ...

Ha elérkezik az ünnep az életedben, ...

Ha elérkezik az életedben az ünnep, ...

A második tagmondat belső elrendezésében az *akkor* utalószó van sajátos helyzetben, de a szabadsága nagyobb a *ha* kötőszóénál, véleményem szerint három pozícióban is megjelenhet (a köznapi kommunikációban is, nyilvánvalóan az eltérő hangsúlyok okozta eltérő stílushatással). A sorrendi változatok száma: $1 \times 2 \times 3$, azaz 6.

[...], *akkor ünnepelj egészen.*

[...], *akkor egészen ünnepelj.*

[...], *ünnepelj akkor egészen.*

[...], *ünnepelj egészen akkor.*

[...], *egészen ünnepelj akkor.*

[...], *egészen akkor ünnepelj.*

Természetesen csak elvi változatokként beszélhetünk a két tagmondat lehetséges variációiról, amelyek száma 24×6 , azaz 144 (amennyiben a tagmondatok felcserélhetőségével is kalkulálnánk, akkor 288). A kommunikációs jelentés reprezentációjakor arra vagyunk kíváncsiak, milyen kontextuális magyarázata lehet az elemzett szövegben realizált lineáris elrendezésnek.

A mellékmondat–főmondat sorrend motiváltságáról fentebb már volt szó, most lássuk a két tagmondatot alkotó kategóriák elrendezését.

Mivel az elemzésre kiválasztott szövegmondat a szöveg első (tétel)mondata, közvetlen szövegelőzménye a témamegjelölő cím: *Az ünnepekről*. Az *ünnep* topikban (azaz logikai alanyként) való szerepeltetése a tételmondatban (*Ha az ünnep elérkezik az életedben, ...*) a címbéli réma témává válásával magyarázható (a szöveg tematikus progressziójában, a mondatok aktuális tagolásában a réma az új, még ismeretlen, a téma pedig a már ismert tartalom). Az *el*- igekötő hangsúlyos helyzete az ige előtt (*elérkezik*, mivel meg-

kapja a fókuszjegyet a formális szemantikai értelemben vett fókuszpozíció kitöltetlensége miatt) a történésnek (az ünnep eljövételének) a beálltát fejezi ki. Az *elérkezik* és az *életedben* kifejezések adott sorrendje is azzal magyarázható, hogy az esemény beállta hangsúlyosabb a topik–igémódosító–igemondathatározó elrendezésben, mintha az *életedben* megelőzné az igekötős igealakot.

A második tagmondatban (a főmondatban) az utalószó tagmondat eleji pozíciója a mondatjelentés tekintetében semleges hely – nem fókusz, hanem mondathatározói pozíció –, ugyanis az *akkor* utalószóhoz itt csak halványan kapcsolódik időjelentést helyettesítő funkció ('abban az időpontban'), erősebb az 'abban az esetben' értelmezés. Az *ünnepelj* pozíciója az első tagmondat *ünnep* pozíciójával állítható szerkezeti párhuzamba, ami általánosságban jellemző a tételmondatokban megmutatkozó szerzői kinyilatkoztatásokra. Ráadásul a két összetevő fordított elrendezésével az *egészen* fókuszba kerülne (*akkor egészen ünnepelj*), így a tételmondat hangsúlyai nem lennének eléggé összhangban Márai tanításának súlypontjaival. Márai ugyanis – saját értelmezésem szerint – nem arra tanítja a befogadót, miképpen kell egészen (nem csak felületesen) ünnepelni, hanem arra, hogy mit jelent az ünnep, mi a lényege az ünneplésnek.

4. Kitekintés: világok Márai Sándor *Az Ünnepek* című rövidszövegében

A felsorolt négy jelentéssík a szemiotikai textológiai szövegjelentés-reprezentáció keretében alkalmas arra, hogy jellemzésükkel képet alkossunk egy konkrét szöveg jelentésének nyelvspecifikus, illetve egyéni befogadós-specifikus sajátosságairól, ugyanakkor a szövegjelentés leírását hozzákapcsoljuk az általános emberi gondolkodás kategóriáihoz David Lewis moduláris realizmusának világfogalmai révén (Lewis 1973/2004: 91–99). Utóbbi kategóriákat Petőfi S. János Csúri Károly „lehetséges világai” nyomán (vö. Csúri 1987) beépíti a szemiotikai textológiai jelentésleképezés magyarázatába is mint a lehetséges világok elméletét, de Csúri irodalomközpontú szöveg szemléletéhez képest jóval általánosabb értelemben (vö. Petőfi S. 1994), és összekapcsolja a jelentéssíkok reprezentációjával. Ennek egy lehetséges formáját láthatjuk alább a Márai-szövegre vonatkoztatva.

– A v a l ó v i l á g – a *való* jelentése által keltett képzettársítás ellenére – nem objektív valóság, hanem meghatározott konvenciók által valónak vélt világ, amely esetünkben az a feltételezett valóság, amelynek része az Ünnepe, a Márai-örökség, és még számtalan olyan entitás, amely a szöveg jelentésének reprezentációjában szerepet játszhat.

– A *szövegvilág* a szöveg nyelvi-fizikai síkja által feltételezhetően kifejezett tényállasegyüttes. Ez a szöveg négy jelentéssíkjának együttese, amely leginkább a referenciális jelentéssík reprezentációjában azonosított tudásbázisok és fogalmi sémák ismeretében ragadható meg.

– A *lehetősésvilág* a fentebb kifejtett módon értelmezett valóvilágtól különböző valóságként értendő, amelyben a befogadó által értelmezett szövegvilág tényállásai az ő (mint értelmező) számára igaznak, lehetségesnek minősülnek. Leegyszerűsítve tehát a befogadó által mentálisan leképezett szövegjelentést megengedő világról van szó: *Az ünnepekről* vonatkozásában egy olyan valóságról, amelyben Márai ünneplésről szóló tanításai érvényesek lehetnek. (Vö. Vass 1990: 103.)

– A *részvilág* a világ olyan komponense, amelyet valamilyen szempontból el lehet különíteni a világ többi összetevőjétől. Ilyen megkülönböztető jegy lehet például a hely, az idő, a szituáció szereplői stb. Ilyen részvilágként fogható fel tanulmányom apropóján az Ünnepektel kapcsolatos helyek, időpontok, élmények szereplői, amelyek valamilyen kapcsolatba hozhatók a Márai-bölcseletben megjelenő hasonló jelentésekkel stb.

Az így értelmezett világfogalmak modellje szorosan összekapcsolódik azal, ahogyan Petőfi S. János a szöveg jelentéssíkjait és a tudásbázisok típusait rendszerezi. A világfogalmaknak fentebb igen nagyvonalakban körvonalazott rendszerét a szemiotikai textológiai szövegmegközelítés egyik elméleti támpontjának tartom, és egyben alkalmasnak arra, hogy tovább kutassuk a szemiotikai textológia jelentéssíkjainak és a lehetséges világoknak a kapcsolódási lehetőségeit. (Vö. Dobi 2021: 86–87.)

Irodalom

- CARNAP, RUDOLF 1942: Introduction into semantics. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- CSÚRI KÁROLY 1987: Lehetséges világok. Tanulmányok az irodalmi műértelmezés témaköréből. Tankönyvkiadó, Budapest.
- DOBI EDIT 2013: A nem tipikus szövegek jelentésreprezentációjának egy kérdéséről. Magyar Nyelvjárások 51: 169–177.
- DOBI EDIT 2021: A szemiotikai textológia hozadéka a szövegek jelentésreprezentációjában. Nyelvtudományi Értekezések 170. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- LEWIS, DAVID 1973/2004: Lehetséges világok. In: Farkas Katalin – Huoranszki Ferenc (szerk.), Modern metafizikai tanulmányok. Eötvös Kiadó, Budapest. 91–99.

- PETŐFI S. JÁNOS 1994: Lehetséges világok – szövegvilágok. In: Petőfi S. János – Bácsi János – Békési Imre – Benkes Zsuzsa – Vass László (szerk.), Szövegtan és próza-elemzés. A rövidpróza kreatív-produktív megközelítéséhez. Trezor Kiadó, Budapest. 41–61.
- PETŐFI S. JÁNOS 1996: Az explicittség biztosításának feltételei és lehetőségei természetes nyelvi szövegek interpretációjában. *Linguistica, Series C, Relationes* 8. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- PETŐFI S. JÁNOS 2009: Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram II. *Officina Textologica* 15. Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- VASS LÁSZLÓ 1990: Terminológiai szótár a szemiotikai textológia tanulmányozásához. In: Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.), *Szemiotikai szövegtan* 1. JGyTF Kiadó, Szeged. 85–116.

Források

ÉrtSz. *ünnepek* szócikke.

<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/u-u-51872/unnep-51AE0/?list=eyJmaWx0ZXJzJjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xFWF9MZXBpa29ub2tfMUJFOEliXX0sICJxdWVyeSI6ICJcdTAwZmNubmVwIn0> (Letöltve: 2025.02.07.)

MÁRAI SÁNDOR 1943/2002: *Füves könyv*. Budapest, Helikon.

*

The semiotic textological analysis of Sándor Márai's short text "Az ünnepekről" [About holidays]

In my study, I illustrate, via the analysis of Sándor Márai's short text, "Az ünnepekről", with what information the system of meaning planes interpreted in the context of semiotic textology contributes to the representation of the meaning of the text. The theoretical framework of meaning analysis is comprised by semiotic textology. In the representation of meaning, the interpreter of the text (and, obviously, its creator) is present as a unique mental content or as a unique mental function. Therefore, the bases of knowledge of the interpreter and the type of interpretation play an important role in the representation of the meaning of the text.

Keywords: *meaning analysis, semiotic textology, knowledge base*

EDIT DOBI

A baglyok hasznáról és káráról

EGEY Emese

Tokaj-Hegyalja Egyetem, Sárospatak
egey.emese@unithe.hu

*A nyelv(eket)mívelő, utazó, tollforgató,
deákokkal foglalatostkodó,
táplálékról gondoskodó jóbarát használatára¹*

Kevés olyan madárfajt ismerünk, amelynek képviselőihez annyi ellentétes képzet, babona, tulajdonság társult az idők folyamán, mint éppen a baglyokhoz. Népes család az övék. Csak hazai állományukban ismerünk erdei és réti fülesbaglyot, kuvikot, törpe kuvikot, gatyáskuvikot, füleskuvikot, uhut, gyöngybaglyot, macskabaglyot, karvalybaglyot, hóbaglyot és természetesen *uráli* baglyot!

A néphitben a bagoly egyfelől szerencsehozó, másfelől mágikus erejű lény, baljós események, csapás, halál hírnöke. A nem mindennapi képességekkel megáldott, fejét 270 fokban elforgatni képes, nesztelen röptű, nagy szemű, éjszaka aktív, huhogó, az ember közelében tanyát verő madár gyakran félelmet keltett. A törökségi és az uráli népek hiedelemvilágában egyaránt megtalálható. Ismert, hogy a sámánok öltözéke nem egyszer madarat, gyakorta baglyot imitál: a lelógó textilcsíkok a szárnyakat, a fém függők a tollakat jelentették. A madár- vagy bagolyfej álarc előkerül a táltosok, boszorkányok kellékeként, utóbbiakat erről lehetett felismeri Luca napon a templomban (Szabó 2008: 57–58). A magyar nyelvterület egymástól messze eső pontjain jegyezték fel a gyűjtők olyan adatokat, amelyek szerint a boszorkány fején bagoly ül, de az eredeti képzet szerint madarunk egyenesen táltosmadár (Diószegi 1978: 81).

¹ Utalás Herman Ottó: *A madarak hasznáról és káráról. A földmívelő, kertészkedő, halászó és pásztorkodó magyarság használatára* (Budapest, 1901) című művére.

A bölcs bagoly másfelől Pallasz Athéné – utóbb a rómaiaknál Minerva – szent madara, a képzőművészeti ábrázolásokon elmaradhatatlan attribútuma. A bölcsesség, a mesterségek, a művészetek, de a harc istennőjeként is tisztelt Pallasz Athéné madara pontosabban az a kuvik, görögül glauksz (γλαυξ), amelynek nevéből az istennő állandósult jelzője, a glaukopisz (Γλαυκοπίς) ered (Soltész – Zsarnay 1857: 104). Ezt hol bagolyszeműnek, hol kék, esetleg zöld szeműnek fordítják a szótárak (vö. a zöldhályog szembetegség orvosi neve a glaucoma). Előfordul a villogó vagy szikrázó szemű magyaráítás is (Soltész – Szinyei 1875: 126). A sorrendet meg is fordíthatjuk: a kuvik rendszertani neve: *Athene noctua*, egyúttal utalva magas pártfogóján túl éjszakai életmódjára is. A rómaiak elsősorban a sívító hangot adó baglyot ítélték vészjóslónak. A keresztény ikonográfiában a bagoly szerepe kettős: ahogyan az éjjel kiválóan látó, de nappal vaksi madár viselkedése eltérő a napszaktól függően, úgy lett egyszerre a fény és a sötétség, az igazság és a bűn megtestesítője. Szerepel a remeték ábrázolásánál és a passió jelenetekben: a sötétséget szimbolizálva, ahová majd Krisztus hozza el a világosságot.

A középkor egyik nagy hatású állattörténet-gyűjteménye, a 150–200 körül Alexandriában keletkezett *Physiologus*, amely tulajdonképpen korabeli természetrajzi könyv létező és képzeletbeli lényekről, növényekről, ásványokról, amelyek tulajdonságait a jó–gonosz ellentétpárba sorolja és amely műnek az állatfigurái – a számos nyelvre lefordított változatok révén – hosszú időn át hatottak az európai kultúrára: a címerektől kezdve a városok pecsétjén át a tudományokig és művészetekig „mint az őskeresztény jelképes magyarázó mód” (Horváth 1921: 5). Számos középkori bestiárium, azaz színes képekkel illusztrált állattan-könyv forrása lett. A bagolyról egy görög változat igen szűkszavúan annyit jegyez meg, hogy inkább a sötétséget kedveli, ezért a zsidóság jelképe, egy latin verzió ezt meg is magyarázza: mint akik még sötétben járnak, mivel nem fogadták el Krisztust Messiásnak (Horváth 1921: 13, 37). A leíráshoz itt furcsa, nem bagoly-forma rajz társul.

Érdekes megnézni néhány finnugor elnevezést. A mordvinban a bagoly nem más, mint „nagy fejű kánya”, *нокий пря кору / pokš pr’a korš* (Mészáros et al. 2008: 56). Ennek párhuzamát találjuk az észti *öökull* elnevezésben, amelynek jelentése ’éjjeli kánya/sólyom’. A fülesbagoly és az uhu lehet *buldigaj*, *korč*, *pokš pr’a-korč* (Paasonen 1998: 352b), a ’bagoly’ (coba) *buldigaj*, *jabalak*, *korč*, *pr’a-korč*, *sova* (Paasonen 1990: 149b, 475b, 858a, 1803b, 2019a).

A finn nyelv mindenféle bagolyra a *pöllö*-t használja, összetételekben is elő- vagy utótagként. Az antik hagyományt folytatva, a Finnországban igen ritka kuvik neve *minervanpöllö*. A bagoly rossz tulajdonsága náluk is lehet a

butaság, meggondolatlanság/ostobaság, így a *pöljä* és *pölvästi* 'együgyű, ostoba, bolond, bárgyú' jelentésű mellékneveket a *pöllö* származékának tarthatjuk (Lehtonen 2017). A balti finneknel egyértelműen a szó rokonait találjuk. A finn etimológiai szótár alapján a karjalaiban szintén *pöllö*, a 'gyatyás kuvik' (finnül *tarhapöllö*, azaz 'kerti bagoly'), megfelelői a vepszében a *pulo*, ill. *hiirpulo* (utóbbi szó szerint 'egerész bagoly' lenne), egyes észti nyelvjárásokban *päll*, *tarapöll*. Újabban, valószínűleg német hatásra, a finnben a bagoly a furcsa viselkedésű, külön ember megnevezése is (vö. német *Kauz*, *Dummkopf*, ld. a Kotus internetes oldalán).

A címben hivatkozott Herman Ottó-féle madaras könyv természettudományi jelentőségén túli érdeme, hogy hozza a madárnevek tájnyelvi vagy nyelvjárási változatait is (pl. gyöngyös bagoly, bagó). A baglyok közül a kuviknál szerepel a halálmadár elnevezés, utalva riasztónak, bajt hozónak vélt éjjeli hangjára, melyet házak padlásán, az emberi lakhelyek közelében hallat.

Az ismertebb ábrázolások közül soroljunk fel néhányat! Michelangelo Giuliano de' Medici-síremlékén az *Éjszaka* (1519–1534) allegorikus alakjának lábánál bagoly kuksol. Dürer több metszetén ábrázolt baglyot, 1515-ből olyan is van, melyen más madarak támadnak rá egy bagolyra (*A madarak által megtámadott bagoly*). A gödöllői művésztelep egyik alapítójának, Nagy Sándornak ismerjük *Kertünk* (1902) című festményét, amelyen a festő mellett nappal a padon ülő bagoly mindenképpen pozitív jelentést hordoz. A budai Várnegyedben, az egykori városháza sarkán, a mai Szentháromság tér és Szentháromság utca metszéspontjában találjuk Carlo Adami mester 1785-ben felállított szobrának a másolatát, mely Pallasz Athéné alakját ábrázolja, az elmaradhatatlan bagoly ezúttal a sisakján ül.

Több könyvkiadó, társaság használja emblémájának, a Móra Ifjúsági Könyvkiadó Bölcs Bagoly sorozatát nemzedékek forgatták haszonnal, a Minerva Antikvárium logója bagoly. A Bécsi Műszaki Egyetem könyvtárának sarokélét hatalmas kőbagoly támasztja, kisebb társai a tetőpárkányt strázsálják. A Pécsi Tudományegyetem bölcsészkarának jelvénye a háború előtt bagoly volt, ez szerepelt a rektori és dékáni jogarbot végén, az egyetemi serleget, továbbá napjainkban az egyetem művelődés- és egyetemtörténeti közleményeinek, a *Per aspera ad astra* folyóiratnak a fejlécében.

A bagoly számos nép szólásaiban, közmondásaiban megtalálható. A fontosabb magyar gyűjteményekben, így az Erdélyi János-féle *Magyar közmondások könyvében* (1851), a Sirisaka Andor által összeállított azonos című műben (1890), a Margalits Ede-szerkesztette *Magyar közmondások és közmondásszerű szólásokban* (1896), valamint O. Nagy Gábor számos kiadást megért *Magyar szólások és közmondások* (1966) című közismert könyvében,

továbbá a Bárdosi Vilmos-féle *Magyar szólások, közmondások értelmező és fogalomköri szótárában* (2009), de még Herman Ottó említett szakmunkájának önálló, madarak szerint csoportosított fejezetében is nagyjából ugyanazt a tucatnyi baglyos szólást-közmondást találjuk. Ezek közül a legismertebbek a *Bagoly mondja verébnek, nagyfejű* és az *Egész éjjel virraszt, mint a bagoly* nem szorul magyarázatra. A *Baglyokkal huhogass, verebekkel csiripelj!* (azaz viselkedj mindenütt az ott megszokottak szerint, vö. finn *maassa maan tavalla*) szintén elterjedt. A maga házában mindenki úr jelentésben használatos a *Bagoly is bíró a (maga) barlangjában*. Magánál nemesebbnek, jobbnak látja utódját: *Bagoly is azt véli, sólyom a fia*. Egyértelműen rossz természetűnek ítéli madarunkat a többfelé előforduló, negatív felhangokat hordozó *Bagó hiten vannak* szólás, vagyis nem házasságban, hanem élettárs-ként élnek.

Nézzük most meg ezeknek vagy más, bagolyhoz köthető szólásoknak, közmondásoknak néhány finnugor megfelelőjét. A *Bagoly mondja verébnek, nagyfejű* észt és finn variációját, amelyek nagyban hasonlítanak egymásra, megtaláljuk Paczolay Gyula összehasonlító munkájában a következő változatban: *Pada sōmab/naerab katelt, ühed mustad mõlemad* (A fazék szidja/kineveti az üstöt, egyformán fekete mindkettő), illetve *Pata kattilaa soimaa, musta kylki kummallakin* (Az üst a fazekat korholja, fekete az oldala mindkettőnek). Mindezen változatnak a különböző nyelvekben valószínűsíthető előképe a latin *Corvus corvo nigredinem obiicit* (A holló a hollónak hánnya szemére feketeségét; Paczolay 1987: 29). A másik, magyarul széles körben ismert *A bagolynak is a maga fia a legszebb* rokon nyelvi változataiban – nem meglepő módon – ugyanaz a tartalom más állatra vonatkoztatva jelenik meg. Az észtben *Hundil on oma poeg ka armas* (A farkasnak is a maga fia a kedves), míg a finnben *Oma kunkin hyvä on, sammakonkin nuija pää* (A magáé mindnek jó, a békának is bunkó [alakú] a feje). A komiban ezek megfelelője a *Kõtь катишалõн, кõtь ракалõн, быдсõнлõн аслаг челядьд мича* (A szarkának is, a hollónak is a maga fia a szép; Paczolay 1987: 30).

Az udmurtban 'a bort iszik, vizet prédikál' mondás a bagolyhoz (*ыгы*) kapcsolódik: *ыгы но „уэ”, „уэ” шуэ но, нош кечез ялан кутэ* 'a bagoly is mindig azt mondja: „nem”, „nem”, és mégis megfogja az egeret' (Kozmács 2002: 490).

A komiban a siker, ill. sikertelenség kifejezője lehet a bagoly: *сюзен мунны, кӧчен воны* 'üres kézzel visszatérni/megjönni' ('bagolyként elmenni, nyúlként megjönni'), ill. *кӧчен мунны, сюзен воны* 'id.' ('nyúlként elmenni, bagolyként megjönni') (Beznoszikova et al. 2009: 629b).

Végezetül néhány szóban a számunkra kiemelten fontos *uráli* bagolyról (*Strix uralensis*). Madarunk finnül *viirupöllö* 'sávós/csíkos bagoly', észtil *händkakk* 'farkos bagoly/kánya', vö. orosz *длиннохвостая сова*, 'hosszú-farkú bagoly'. Az észti etimológiai szótárban a párhuzamok könnyen felismerhetők. A többi balti finn megfeleltetésben: finn *häntä* 'farok' + dial. *kako* 'bagoly', lív, vót *ända*, *äntä+kaakko*, izsór *händä+kakku*, aunuszi karél *händu+kakk*, vepsze *händ+kakk*. A termetre nagy, húsevő, kiváló érzékszervekkel rendelkező, társához húséges madárra monogám természete miatt bizonyosan nem vonatkozik az általánosító 'bagó hiten' szólás. Magyar neve a hideg északi hegyvidékre utal, de nem a kifejlett példányok, hanem a fiókák viselnek nevükhöz illő, bundás csuklyára emlékeztető fejjvédőt. Lakóövezete Skandináviától a Csendes-óceánig terjed, főleg Eurázsia tülevelű erdősávjában, de sűrű lombos erdők és füves puszták közelében is honos, így számos finnugor területen megtalálható, valamint ma már jelentősebb populációja él Közép-Európában is. Állománya hazánkban öröndetesen növekszik, ugyanakkor fokozottan védett. Földrajzi elterjedtsége és hasznos életmódja magyarázza, hogy finnugor népeink körében jól ismert.

Irodalom

- A baglyok szemével. Téli éjszaka a Madárbarát kertben. Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesület, 2015. febr. 22. <https://mme.hu/baglyok-szemevel-teli-ejszaka-madarbarat-kertben>
- A bölcsész bagoly. Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar <https://btk.pte.hu/hu/szimbolumaink/bolcsesz-bagoly>
- A keresztény művészet lexikona. Szerk. JUTTA SEIBERT. Corvina, Budapest, 1986.
- BÁRDOSI VILMOS 2009: Magyar szólások, közmondások értelmező és fogalomköri szótára. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BEZNOSZIKOVA et al. [Безносикова, Л. М. – Айбабина, Е. А. – Коснырева, Р. И.] 2009: Коми-руч кывчукор. Коми-русский словарь. Издательство «Титул», Сыктывкар.
- DIÓSZEGI VILMOS 1978: A pogány magyarok hitvilága. 2., változatlan kiadás. Körösi Csoma Kiskönyvtár 4. Szerk. Ligeti Lajos. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ERDÉLYI JÁNOS 1851: Magyar közmondások könyve. Kozma Vazul, Pest.
- Händkakk, pimeduse ja valguse piiril. Loodusõpe, https://www.looduspilt.ee/loodusope/?page=liigitutvustused_liik&id=31
- HERMAN OTTÓ 1901: A madarak hasznáról és káráról. A földmivelő, kertészkedő, halászó és pásztorkodó magyarság használatára. Magyar Királyi Földmivelésügyi Minisztérium, Budapest.

- HORVÁTH SÁNDOR 1921: A Physiologus. *Ethnographia* 32/5: 1–39.
- ITKONEN, ERKKI – KULONEN, ULLA-MAIJA (toim.) 1992–2000: Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1–3. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- KOZMÁCS ISTVÁN 2002: Udmurt–magyar szótár. Удмурт–венгер кыллюкам. Lexica Savariensia, Savaria University Press, Szombathely.
- LEHTONEN, TOMMI 2017: Minervan pöllö. <https://blogs.uwasa.fi/ajatusyhteys/2017/01/11/minervan-pollo/>
- MARGALITS EDE 1896: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Az MTA és a Kisfaludy Társaság támogatásával. Kókai Lajos, Pest.
- MÉSZÁROS EDIT – MOTORKINA SVETLANA – KAZAEVA NINA – FELFÖLDI ÁGNES – ŠIRMANKINA RAISA 2008: Венгрань–эрянъ валкс. Magyar–erza-mordvin szótár. *Studia Uralo-Altaica Supplementum* 11, Szeged
- METSMÄGI, IRIS – SEDRIK, MEELI – SOOSAAR, SVEN-ERIK (toim.) 2012: Eesti etimoloogiasõnaraamat. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn.
<https://arhiiv.eki.ee/dict/ety/index.cgi?Q=h%C3%A4ndkakk&F=M&C06=et>
<https://arhiiv.eki.ee/dict/ety/index.cgi?Q=kakk&F=M&C06=et>
- O. NAGY GÁBOR 1966: Magyar szólások és közmondások. Gondolat, Budapest.
- PAASONEN, HEIKKI 1990–1996: Mordwinisches Wörterbuch I–IV. Zusammengestellt von Kaino Heikkilä. Bearbeitet und herausgegeben von Martti Kahla. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* XXIII, 1–4. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki
- PAASONEN, HEIKKI 1998: Heikki Paasonens Mordwinisches Wörterbuch V. Russischer Index. Zusammengestellt und herausgegeben von Martti Kahla. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* XXIII, 5. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki
- PACZOLAY GYULA 1987: A comparative dictionary of Hungarian – Estonian – German – English – Finnish and Latin proverbs with an appendix in Cheremis and Zyryan. VEAB, Veszprém.
- Pallasz Athéné szobor. Köztérkép: <https://www.kozterkep.hu/1761/pallasz-athene-szobor>
- Per aspera ad astra. A Pécsi Tudományegyetem Művelődés- és Egyetemtörténeti Közleményei <https://journals.lib.pte.hu/index.php/paaa>
- SIRISAKA ANDOR 1890: Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmondások betűrendes gyűjteménye. Hirt János közreműködésével szerkesztette és kiadta Sirisaka Andor. Engel Lajos nyomdája, Pécs.
- SOLTÉSZ FERENC – SZINYEI ENDRE (szerk.) 1875: Ógörög–magyar szótár. Steinfeld Béla, Sárospatak.
- SOLTÉSZ FERENC – ZSARNAY LAJOS (szerk.) 1857: Görög–magyar szótár. Sárospatak. Suomen Lajitietokeskus. <https://laji.fi/taxon/MX.29003/occurrence>
- SZABÓ SZILVIA 2008: Bábák, banyák és boszorkányok. A népmesék mitikus-vallási elemeinek néprajzi interpretációi. *SZTE BTK.* 57–58. <https://arts.u-szeged.hu/download.php?docID=25480>

Uráli bagoly fióka a Bükki Nemzeti Parkban: HEOL – Mókás uráli bagoly fiókát találtak a Bükki Nemzeti Parkban + videó <https://www.heol.hu/helyi-kozelet/2023/07/mokas-urali-bagoly-fiokat-talaltak-a-bukki-nemzeti-parkban-video>
(A világhálóról származó adatok, szövegek utolsó letöltésének ideje egységesen 2025. január 10.)

*

On the usefulness and harmfulness of owls

Few bird species are so widespread and well-known in the northern hemisphere as owls (our special focus is on the *Uralian owl*). Ancient beliefs have long been attached to them, representing beneficial and evil characteristics. The owl was the attribute of the Greek goddess, Pallas Athene / Roman Minerva, and has had numerous representations in art ever since. Finno-Ugric languages have several proverbs with owls in them.

Keywords: *widespread, ancient beliefs, Pallas Athene, Finno-Ugric proverbs*

EMESE EGEY

Mikä on lokatiivin asema mordvalaiskielten sijajärjestelmässä?

Riku ERKKILÄ

Ludwig-Maximilians-Universität München – Helsingin yliopisto
riku.erkkila@helsinki.fi

1. Johdanto¹

Tämän artikkelin aiheena on eräissä mordvalaiskielten paikkaan viittaavissa sanoissa esiintyvä pääte, jolla ilmaistaan jonkin asian sijaintia, kuten esimerkissä 1, tai paikkaa, jossa jotain tapahtuu, kuten esimerkissä 2. Esimerkissä 1 *udal-o* 'takana [takaosa-LOC]' ilmaisee kertojan sijainnin, ja esimerkissä 2 *ingəl'-ä* 'edessä [etupuoli-LOC]' paikan, jossa verbin *prams* 'kaatua' kuvaama toiminta tapahtuu. Koska nämä merkitykset ovat tyypillisiä paikallissijasysteemin sijaintia ilmaisevalle jäsenelle (ks. Creissels 2009: 614–615), kutsun päätettä lokatiiviksi (myös Muravjova – Holodilova 2018 käyttää samaa termiä).

(1) E (Razmyšljaja o prožitom: povest' v rasskazax / Nujan Vidjaz)²

<i>Mon</i>	<i>gollandka</i>	<i>udal-o</i>	<i>laz-sto</i>	<i>t'eje-ž</i>	<i>koñik-se-ń (...)</i>
1SG	kamiina	takaosa-LOC	lauta-ELA	tehdä-PST.PTCP	sänky-INE-POSS.1SG
'Minä olen kamiinan takana laudasta tehdyssä sängyssäni (...)'					

¹ Kiitän arvioijia heidän arvokkaista kommentistaan, jotka auttoivat artikkelin viimeistelyssä.

² Kaikki esimerkit on poimittu kahdesta internetkorpuksesta, jotka ovat Erzya corpus (Arkhangelskiy 2018a; ersän esimerkit) ja Moksha corpus (Arkhangelskiy 2018b; mokšan esimerkit). Esimerkkien ensimmäisellä rivillä kerrotaan, kumpaa kieltä esimerkki on (E = ersä, M = mokša) sekä esimerkin alkuperäinen lähde korpuksen mukaan. Esimerkit on transkriboitu karkealla suomalais-ugrilaisella tarkekirjoituksella alkuperäisistä kyrillisistä esimerkeistä. Glossauksessa käytetyt lyhenteet on esitetty artikkelin lopussa.

(2) M (Mokšen' pravda 22.09.2011)

D'iana-ś pra-ś kut-t' ingəl'-ä pol'isadñik-t'i.
Diana-NOM.DEF kaatua-PST1.3SG talo-GEN.DEF etuosa-LOC etupuutarha-DAT.DEF
'Diana kaatui talon edessä etupuutarhaan.'

Esimerkeistä 1 ja 2 voidaan havaita, että lokatiivi esiintyy sellaisten sanojen kanssa, jotka on perinteisesti luokiteltu postpositioiksi. Tällaisilla sanoilla esiintyy kuitenkin tiettyjä nominien ominaisuuksia, joten kutsun niitä tyypologisen tutkimuksen mukaisesti suhdenomineiksi (relator noun; ks. esim. Grenoble 2014). Lokatiivin voidaan katsoa esiintyvän osana joidenkin suhdenominien taivutusparadigmaa, mutta näiden suhdenominien määrä on rajattu (ks. luku 2). Niissä asemissa, joissa lokatiivi esiintyy, sen morfosyntaktiset ominaisuudet vastaavat pääosin muita paikallissijoja. Lokatiivin ominaisuuksia käsitellään tarkemmin alla.

Lokatiivilla on sekä paikallissijan että kieliopillistuneen muodon ominaisuuksia, joten voidaan esittää kolme näkemystä sen asemasta mordvalaiskielten sijajärjestelmässä:

1. Lokatiivi ei ole itsenäinen pääte. Kaikki lokatiivimuodot ovat kieliopillistuneita kokonaisuuksia, joita ei voi jakaa pienempiin osiin.
2. Lokatiivi on sija. Lokatiivi on osa tiettyjen suhdenominien sijaparadigmaa, minkä lisäksi sillä on muille sijoille tyypillisiä morfosyntaktisia ja semanttisia ominaisuuksia.
3. Lokatiivi on taivutuspääte. Lokatiivi on produktiivinen, paikallissijoja vastaava taivutuspääte niissä asemissa, joissa se esiintyy, mutta rajatun produktiivisuutensa takia se ei ole täysivaltainen sija.

Tässä artikkelissa tarkastelen lokatiivin asemaa mordvalaiskielten sijajärjestelmässä, ja pohdin, mikä edellä esitetyistä näkemyksistä sopii parhaiten kuvaamaan lokatiivia. Artikkelin rakenne on seuraava: Luvussa 2 esittelen aiemman tutkimuksen näkemystä lokatiivin asemasta, luvussa 3 luon katsauksen aiemmassa tutkimuksessa esitettyihin lokatiivin morfologisiin ominaisuuksiin ja luvussa 4 teen yhteenvedon tutkimukseni tuloksista.

Tutkimukseni näkökulma on funktionaalis-typologinen. Keskityn siihen, miten lokatiivi kannattaa analysoida kielenkuvauksessa ottaen huomioon sen funktion. Käytän argumentaationi tukena maailman kielten tutkimuksen tuottamaa tietoa. Lokatiivin historian³ ja lokatiivin päätteiden saavien suhde-

³ Tiivis katsaus lokatiivin historiaan on Bartens (1970: 248–253).

nominien kieliopillistumisen tutkiminen ovat myös tärkeitä ja kiinnostavia kysymyksiä, mutta niiden tarkastelu jää pääosin tämän artikkelin rajauksen ulkopuolelle.

2. Aiemman tutkimuksen näkemys lokatiivista

Lokatiivia ei ole tutkittu aiemmin itsenäisesti, mutta sitä on käsitelty useissa kieliopinkuvauksissa sekä joissakin muissa tutkimuksissa osana postpositioiden kuvausta. Luvussa 1 esitetyistä näkemyksistä ensimmäinen, eli että lokatiivi ei ole itsenäinen pääte, vaikuttaa olleen aikojen saatossa suosituin.

Näkemyksen siitä, että lokatiivi ei ole itsenäinen pääte, on esittänyt esimerkiksi Koljadjonkov ja Zavodova (toim. 1962: 338–339), jotka toteavat, että postpositioista ei voi erottaa sijapäätteitä. Myös Muravjova ja Holodilova (2018: 220–221, 223–226) sanovat, että lokatiivia ei voi erottaa vartalosta. Heidän näkemyksensä perustuu lokatiivimuotojen morfologiseen käytäytymiseen, erityisesti diminutiivijohtimen esiintymiseen lokatiivin kanssa. Lisäksi uusimmassa mordvalaiskielten kuvauksessa Hamari ja Ajanki (2022: 407) kutsuvat lokatiivia muodoksi ilman suffiksia, mistä voidaan päätellä, että he eivät pidä lokatiivia päätteenä.

Näkemys, jonka mukaan lokatiivi on osa sijataivutusta, esiintyy paljon harvemmin. Tsygankin (toim. 1980: 379–381) sanoo, että postpositiomaisista sanoista voidaan erottaa sijapäätteet. Koska esimerkkien joukossa on myös lokatiivimuotoja, voidaan olettaa, että teos tukee ainakin jossain määrin näkemystä lokatiivista sijamuotona.

Luvussa 1 esitettyä kolmatta näkökulmaa lokatiivin asemaan mordvalaiskielten sijajärjestelmässä edustaa esimerkiksi Bartens (1999: 163). Hän vaikuttaa tukevan ajatusta lokatiivista jonkinlaisena taivutuspäätteenä, sillä hän esittää sen osana paradigmaa ja sanoo, että sen voi erottaa vartalosta.

Aiemmassa tutkimuksessa on myös esitetty luetteloja sanoista, joiden kanssa lokatiivi voi esiintyä. Bartensin (1970: 248–249) luettelossa on yhteensä 17 sanaa. Pääosa näistä sanoista on suhdenomineja ja leksikaalistuneita postpositioita tai adverbbeja.⁴ Leksikaalistuneilla muodoilla ei esiinny min-käänlaista sijataivutusta, joten niissä lokatiivi ei voi esiintyä taivutusparadigman osana. Tämän takia en käsittele leksikaalistuneita muotoja. Bartensin luettelemat sanat on esitelty taulukossa 1.

⁴ Leksikaalistumista ja leksikaalisten muotojen kriteerejä mordvalaiskielissä on tarkastellut Erkkilä (2024).

E	M	Merkitys
<i>al-</i>	<i>al-</i>	'alapuoli'
<i>ikel'-</i>	<i>ingəl'-</i>	'etupuoli'
<i>jon-</i>	<i>šir'-</i>	'puoli'
<i>pel'-</i>	<i>päl'-</i>	'sivu'
<i>tombal'-</i>	<i>tombal'-</i>	'toinen puoli'
<i>tovol-</i>	<i>toval-</i>	'tuo' [DMST]
<i>udal-</i>	<i>ftal-</i>	'takaosa'
<i>vasol-</i>	<i>ičkəž-</i>	'kauka-'
<i>veñel-</i>	–	'ulkopuoli, piha'
<i>ver'-</i>	<i>ver'-</i>	'yläalue'

Taulukko 1.

Mordvalaiskielten sanat, joiden kanssa lokatiivi esiintyy
Bartensin (1970: 248–249) mukaan.⁵

Muravjova ja Holodilova (2018: 220–221) mainitsevat viisi sanaa, jotka heidän mokšan aineistossaan esiintyvät lokatiivissa. Nämä sanat ovat *al-* 'alapuoli', *ftal-* 'takaosa', *ingəl'-* 'etupuoli', *päl'-* 'sivu' ja *mel'ä* 'sitten, jälkeen', joka on kuitenkin tässä artikkelissa käytetyn määritelmän mukaan leksikaalistunut (ks. Erkkilä 2024: 185–187). Lisäksi samassa yhteydessä Muravjova ja Holodilova (2018: 221) mainitsevat sanat *es-* 'luo-' ja *šir'-* 'puoli'. Muoto *es-* vaikuttaa kuitenkin olevan mokšan analyttisessä sijaitaivutuksessa käytetty postpositiovarialo *e-* (ks. Hamari – Ajanki 2022: 400–401), sillä Muravjova ja Holodilova (2018) analysoivat muodon systemaattisesti *esə* 'luona [luo.INE]' (ks. esim. mts. 226). Kyseinen muoto ei siis kuulu tämän artikkelin alaan. Aiemmassa tutkimuksessa esitettyjen sanalistausten perusteella voidaan todeta, että lokatiivi ei ole erityisen laajalevikkoinen taivutuksessa, mikä antaa tukea sen analysoimiselle joksikin muuksi kuin sijapääätteeksi.

Aiemman tutkimuksen perusteella vaikuttaa myös siltä, että lokatiivia ei ole syytä pitää johtimena, sillä tälle näkökulmalle ei esiinny tukea. Kaksi aiemmassa tutkimuksessa kattavimmin argumentoitua näkemystä lokatiivin asemasta mordvalaiskielten sijajärjestelmässä ovat siis se, että lokatiivi ei ole

⁵ Sanat on transkriboitu karkealla suomalais-ugrilaisella tarkekirjoituksella alkuperäisten vaihtelevien kirjoitusasujen sijaan. Lisäksi sanoihin on lisätty suomenkielinen merkitys. Sama pätee kaikkiin artikkelissa esitettyihin, eri lähteistä otettuihin esimerkkisanoihin.

itsenäinen pääte, ja se, että lokatiivi on jonkinlainen taivutus pääte. Suurimassa osassa esiteltyä aiempaa tutkimusta näkemyksiä ei juurikaan perustella, mutta ensimmäisen näkemyksen puolesta argumentoivat morfologisin kriteerein Muravjova ja Holodilova (2018), kun taas jälkimmäistä näkemystä puoltaa morfologisin kriteerein Bartens (1999).

3. Lokatiivin morfologisia ominaisuuksia

Kuten luvussa 2 totesin, lokatiivin aseman määrittämiseksi on esitetty erilaisia morfologisia kriteerejä. Tässä luvussa käyn läpi kolme kriteeriä, jotka on esitetty eksplisiittisesti. Nämä ovat possessiivisen taivutuksen ja diminutiivijohtimen esiintyminen lokatiivin kanssa (Muravjova – Holodilova 2018: 221–226) sekä lokatiivin asema suhdenominien taivutusparadigmassa (Bartens 1999: 163, Muravjova – Holodilova 2018: 220–221).

Ensimmäinen kriteeri, joka erottaa lokatiivin sisältävät suhdenominit postpositioista, joissa ei ole minkäänlaista päätettä, on possessiivisen taivutuksen mahdollisuus. Muravjova ja Holodilova (2018: 221–223) osoittavat, että sanat, joista voi erottaa sijapäätteen, voivat mokšassa saada possessiivisuffiksin. Tässä suhteessa lokatiivi toimii samoin kuin muut suhdenominit, joissa on sijapäätte. Esimerkit 3 ja 4 osoittavat, että sama ilmiö esiintyy ersäsäkin. Esimerkissä 3 suhdenomini *al-* 'alapuoli' on taivutettu prolatiivissa, joka kuuluu ersässä kaikkien nominien sijaparadigmaan (ks. alla) ja esimerkissä 4 samassa suhdenominissa on lokatiivin pääte. Kummankin päätteen perään voi liittää possessiivisuffiksin, kuten 3. persoonan possessiivisuffiksi esimerkeissä osoittaa.

(3) E (Razmyšljaja o prožitom: povest' v rasskazax / Nujan Vidjaz)

<i>Lang-so-nzo</i>	<i>raužo</i>	<i>koštum,</i>	<i>al-ga-nzo</i>	<i>panar.</i>
pinta-INE-POSS.3SG	musta	puku	alapuoli-PRL-POSS.3SG	paita

'Päällään [Okojnikin päällä] on musta puku, sen alla on musta paita.'

(4) E (Kedrovoj pešt' / P. S. Gluxov [sbornik Vaseň sjatk])

<i>Al-o-nzo</i>	<i>ul'he-ś</i>	<i>band'ite-ń</i>	<i>alaša.</i>
alapuoli-LOC-POSS.3SG	olla-PST1.3SG	bandiitti-GEN	hevonen

'Allansa [Kirën alla] oli bandiitin hevonen.'

Toisin kuin sijataivutetut suhdenominit, varsinaiset, sijapäätteettömät postpositiot eivät voi saada possessiivisuffiksia. Muravjova ja Holodilova (2018: 223) toteavat, että mokšassa tällaisia postpositioita on neljä: *vel'f* 'yli,

läpi', *peřf* 'ympäri, ympärillä; läpi, kautta', *pačk* 'läpi, lävitse' ja *turks* 'läpi, kautta'. Näihin postpositioihin voi liittää possessiivisuffiksin vain, jos niihin lisää myös prolatiivin päätte. Esimerkiksi *veřf-ka-nza* 'ylitsensä [yli-PRL-POSS.3SG]' on mahdollinen (ks. Muravjova – Holodilova 2018: 223). Esimerkistä 5 nähdään, että sama rajoitus esiintyy myös ersässä.

(5) E (Vanečka / Nujan Vidjaz)⁶

<i>Troks-ka-nzo</i> / <i>*trokso-nzo</i>	<i>targa-v-ś</i>	<i>krandazo-ń</i>	<i>ki.</i>
poikki-PRL-POSS.3SG	vetää-PASS-PST 1.3SG	rattaat-GEN	tie
'Sen [pellon] poikki kulkee [kirj. vetäytyy] kärrypolku.'			

Possessiivisen taivutuksen osalta lokatiivi vaikuttaa siis toimivan samoin kuin sijapäätteet ja toisin kuin postpositiot, joissa ei esiinny minkäänlaista päätettä. Tämä antaa tukea näkemykselle, jonka mukaan lokatiivimuotoisissa sanoissa on erillinen pääte. Toinen kriteeri, jonka Muravjova ja Holodilova (2018: 223–226) esittävät, on diminutiivijohtimen paikka sanassa suhteessa lokatiivin päätteeseen. Heidän mukaansa diminutiivin pääte on mokšassa marginaalisesti mahdollinen lokatiivin päätteiden jälkeen, esimerkiksi *ingəl'-ňä* 'vähän edessä [etuosa-LOC-DIM]' (Muravjova – Holodilova 2018: 224–225). Tämä järjestys poikkeaa mokšan tyypillisestä suffiksijärjestyksestä, jossa johdin tulee ennen sijaa (Muravjova – Holodilova 2018: 223–224). Näin ollen diminutiivijohtimen paikka antaa tukea näkemykselle, jonka mukaan lokatiivimuodot eivät sisällä erillistä lokatiivin päätettä.

Muravjova ja Holodilova (2018: 221) pitävät diminutiivijohtimen paikkaa tärkeämpänä morfologisena kriteerinä lokatiivin aseman määrittämisessä kuin possessiivisen taivutuksen mahdollisuutta. Tämän kriteerin korostaminen on kuitenkin hieman kyseenalaista, sillä kuten kirjoittajat itsekin toteavat (Muravjova – Holodilova 2018: 224), informantit eivät muodosta helposti lokatiivimuotojen diminutiiveja, vaan käyttävät mieluummin diminutiivin kanssa samojen suhdenominien inessiivimuotoja. Heidän esimerkkinsä ovat *al-ňä-sa* 'vähän alla [alapuoli-DIM-INE]', *ftal-ňä-sa* 'vähän takana [takaosa-DIM-INE]' ja *ingəl'-ňä-sa* 'vähän edessä [etupuoli-DIM-INE]' (Muravjova – Holodilova 2018: 224).

⁶ Muoto **trokso-nzo* [poikki-POSS.3SG] olisi säännönmukainen possessiivisen taivutuksen muoto sanasta *troks* 'kautta, läpi, poikki'. Analyysi siitä, että muoto on mahdoton, perustuu siihen, että korpuksesta (Arkhangelskiy 2018a) ei löydy yhtään esiintymää kyseisestä muodosta. Asian varmistamiseksi olisi konsultoitava informantteja, mihin tätä kirjoittaessa ei ollut mahdollisuutta.

Tarkastelemisani ersän ja mokšan korpuksissa (Arkhangelskiy 2018a, b) ei kuitenkaan esiinny sanoja E, M *al-* 'alapuoli', E *udal-*, M *ftal-* 'takaosa' tai E *ikel-*, M *ingəl-* 'etupuoli', joissa olisi diminutiivijohdin ja lokatiivin tai inessiivin tunnus. Tämä voi johtua siitä, että näistä suhdenomineista, tai suhdenomineista yleensä, ei voi muodostaa diminutiivijohdoksia kuin mokšan keskimurteissa, joihin Muravjova ja Holodilova (2018) perustuu (ks. Korjakov – Holodilova 2018: 9–10). Toinen mahdollisuus on se, että suhdenominien diminutiivimuodot ovat niin harvinaisia, että niitä ei ole osunut käyttämiini korpuksiin. Tämä on mahdollista, sillä korpuksat ovat varsin pieniä.⁷ Todennäköisintä on kuitenkin, että suhdenominien diminutiivimuodot ovat semanttisista syistä epäodotuksenmukaisia. Suhdenominien tarkoite on suhteellinen alue (ks. Carlson 2010, Grenoble 2014: 122–125). Suhteellinen alue ei tarkoitteena ole yhtä konkreettinen kuin substantiivien tarkoitteet, joihin diminutiivi tyypillisesti liittyy. Tämän epäodotuksenmukaisuuden takia diminutiivijohtimen paikka lokatiivin päätteeseen nähden ei mielestäni ole kovin vahva kriteeri lokatiivin aseman määrittämiseksi.

Kolmas kriteeri, jota tässä tarkastelen, on lokatiivin asema suhdenominien taivutusparadigmassa. Kuten luvussa 2 totesin, aiempi tutkimus on esittänyt 10 sanaa, jotka saavat lokatiivin päätte (Bartens 1970: 248–249). Näistä suhdenomineja on seitsemän: EM *al-* 'alapuoli', E *ikel-*, M *ingəl-* 'etupuoli', E *jon-*, M *šir-* 'puoli', E *pel-*, M *päl-* 'sivu', EM *tombal-* 'toinen puoli', E *udal-*, M *ftal-* 'takaosa' sekä E *ver-*, M *vär-* 'yläalue'. Näissä sanoissa esiintyy erosijana partitiivi⁸, tulosijana latiivi ja väyläsijana prolatiivi.

Tarkastelen tässä artikkelissa nimenomaan paikkaa ilmaisevia muotoja, sillä lokatiivin päätte kuuluu tähän taivutusparadigman osaan. Muravjovan ja Holodilovan (2018: 220) mukaan mokšassa ainakin suhdenomineilla *ftal-* 'takaosa' ja *ingəl-* 'etupuoli' esiintyy kuitenkin täydellinen taivutusparadigma.

Lokatiivin saavien sanojen paikallismuotoja voidaan verrata paikallissijaparadigmoihin, jotka esiintyvät substantiiveilla sekä joillakin suhdenomineilla. Esimerkki tällaisesta suhdenominista on E *lango*, M *langa* 'pinta, yläpuoli'. Näissä paradigmoissa ei esiinny lokatiivia tai partitiivia, vaan sijaintia ilmaisee inessiivi ja lähde elatiivi. Lisäksi kohdetta ilmaisevia sijoja on kaksi, illatiivi ja latiivi.

Lokatiivin asema niiden suhdenominien paradigmassa, jotka saavat lokatiivin päätte, on täsmälleen sama, kuin inessiivillä substantiivien ja inessiiv-

⁷ Ersän korpuksessa on noin 2,3 miljoonaa sanaa (Arkhangelskiy 2018a) ja mokšan korpuksessa noin 1,74 miljoonaa sanaa (Arkhangelskiy 2018b).

⁸ Partitiivia on aiemmin kutsuttu ablatiiviksi (ks. Hamari – Ajanki 2022: 399, alav. 5).

vissä taipuvien suhdenominien paradigmoissa. Kumpikin toimii paradigmasa muotona, joka ilmaisee sijaintia. Perinteisen näkemyksen mukaan sijaparadigman muodostavat ne sijamuodot, joissa jokin sana voi esiintyä (ks. Blake 2001 [1994]: 2). Lisäksi jokainen paradigman solu assosioituu tiettyihin piirteisiin (feature; ks. Blake 2001 [1994]: 34–46, Blevins 2009: 202–203). Paikallissijoissa nämä piirteet ovat ensisijaisesti toiminnan reitin osat, eli toiminnan alkupiste (lähde), toiminnan loppupiste (kohde) ja toiminnan keski-kohta (väylä) sekä niin sanottu nollaulotteinen reitti, toisin sanoen sijainti (ks. Zlatev 2007: 331–332, Creissels 2009: 614).

Tämän artikkelin kannalta oleellista on se, että lokatiivilla on oma paikkansa paradigmassa eikä sitä voi korvata muilla sijamuodoilla. Muravjova ja Holodilova (2018: 220–221) mainitsevat, että mokšassa muodot *al-sa* 'alla [alpuoli-INE]', *ftal-sa* 'takana [takaosa-INE]' ja *ingəl-sa* edessä [etupuoli-INE]' ovat mahdollisia, mutta käyttämissäni korpuksissa tällaisia muotoja ei esiinny mokšassa eikä ersässä. Tämä puute saattaa johtua inessiivin hyväksyttävyyden murteellisuudesta tai korpusten pienuudesta, kuten diminutiivimuotojen puutekin (ks. edellä). Lokatiivi ja inessiivi ovat siis ainakin mordvalaiskielten kirjakielissä täydennysjakaumassa, mistä voisi vetää sen johtopäätöksen, että ne ovat allomorfeja. Jätän tämän vaihtoehdon tarkemman pohtimisen kuitenkin tulevan tutkimuksen tehtäväksi.

Morfologisten ominaisuuksien perusteella lokatiivi lienee paras analysoida taivutuspäätteeksi. Erityisesti tätä puoltaa lokatiivin asema osana tiettyjen sanojen paikanilmausten paradigmaa. Myös se, että possessiivisessa taivutuksessa lokatiivi käyttäytyy kuin sijapäätteeksi tukee tätä analyysia. Varsinainen sija lokatiivi ei kuitenkaan voi olla, sillä sen esiintyminen on rajattu varsin pieneen määrään vartaloita.

4. Lokatiivin asema mordvalaiskielten sijajärjestelmässä

Olen tässä artikkelissa tähän asti pohtinut lokatiivin asemaa mordvalaiskielten sijajärjestelmässä muodon funktion näkökulmasta. Tämä funktio-naalis-typologinen näkökulma koskee nimenomaan kielen kuvauksen tasoa, eli sitä, miten lokatiivia tulisi käsitellä esimerkiksi mordvalaiskielten kieli-opeissa. Toinen näkökulma on kielenkäyttäjän, joka näkyy esimerkiksi siinä, että mokšan lokatiivimuotojen sanotaan olevan jakamattomia (Muravjova – Holodilova 2018: 221). Tämän artikkelin puitteissa ei valitettavasti ole mahdollista käsitellä tätä näkökulmaa.

Kielen kuvauksen näkökulmasta lokatiivia voidaan pitää käytöltään rajattuna taivutuspäätteenä. Tämä johtuu siitä, että sillä esiintyy morfologisia ominaisuuksia, jotka ovat tyypillisiä sijapäätteille, tärkeimpänä se, että sillä

on oma paikka tiettyjen sanojen paikanilmausten paradigmassa. Varsinaisena paikallissijana lokatiivia ei kuitenkaan ole syytä pitää, siinä määrin rajattua sen esiintyminen ja käyttö (paikallis)sijoihin verrattuna on. Lokatiivia voisi luonnehtia lähinnä vajaakäyttöiseksi sijaksi tai muuksi paikkaa ilmaisevaksi taivutuspäätteeksi.

Glossauksessa käytetyt lyhenteet

1	1. persoona
3	3. persoona
DAT	datiivi
DEF	määräinen taivutus
DIM	diminutiivi
DMST	demonstratiivi
ELA	elatiivi
GEN	genetiivi
INE	inessiivi
LOC	lokatiivi
NOM	nominatiivi
PASS	passiivi
PL	monikko
POSS	possessiivinen taivutus
PRL	prolatiivi
PST	mennyt aika ei-finiittisissä verbimuodoissa
PST I	1. mennyt aika
SG	yksikkö

Lähteet

- ARKHANGELSKIY, TIMOFEY 2018a: Erzya corpus. <http://erzya.web-corpora.net/index.html>.
 ARKHANGELSKIY, TIMOFEY 2018b: Moksha corpus. <https://moksha.web-corpora.net/index.html>.
 BARTENS, RAIJA 1970: On the temporal forms in Mordvin. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 38: 247–256.
 BARTENS, RAIJA 1999: Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys. *Suomalais-Ugrilainen Seura*, Helsinki.
 BLAKE, BARRY J. 2001 [1994]: *Case*. Second edition. Cambridge University Press, Cambridge.
 BLEVINS, JAMES 2009: Case and declensional paradigms. In: Malchukov, Andrej – Spencer, Andrew (eds), *The Oxford handbook of case*. Oxford University Press, Oxford. 200–218.

- CARLSON, LAURA 2010: Parsing space around objects. In: Evans, Vyvyan – Chilton, Paul (eds), *Language, cognition and space. The state of the art and new directions*. Equinox, London. 115–137.
- CREISSELS, DENIS 2009: Spatial cases. In: Malchukov, Andrej – Spencer, Andrew (eds), *The Oxford handbook of case*. Oxford University Press, Oxford. 609–625.
- CYGANKIN, D. V. (toim.) [Цыганкин, Д. В. (ред.)] 1980: *Грамматика мордовских языков. Фонетика, графика, орфография, морфология*. МГУ, Саранск.
- ERKKILÄ, RIKU 2024: Huomioita semantiikan vaikutuksesta muodon leksikaalistumiseen. In: BJÖRKLÖF, SOFIA – JANTUNEN, SANTRA – JUNTILA, SANTERI – KUOKKALA, JUHA – LAITINEN, SAARNI – PASANEN, ANNIKA (toim.), *Itämeren kieliapajilta Volgan verkoille. Pühendusteos Riho Grünthalile 22. mail 2024. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki*. 184–205.
- GRENOBLE, LENORE A. 2014: Spatial semantics, case and relator nouns in Evenki. In: Suihkonen, Pirkko – Whaley, Lindsay J. (eds), *On diversity and complexity of languages spoken in Europe and North and Central Asia*. John Benjamins, Amsterdam. 109–132.
- HAMARI, ARJA – AJANKI, RIGINA 2022: Mordvin (Erzya and Moksha). In: Bakró-Nagy, Marianne – Laakso, Johanna – Skribnik, Elena (eds), *The Oxford guide to Uralic languages*. Oxford University Press, Oxford. 392–431.
- KOLJADJONKOV, M. N. – ZAVODOVA, R. A. (toim.) [Коляденков, М. Н. – Заводова, Р. А. (ред.)] 1962: *Грамматика мордовских (мокшанского и эрзянского) языков. Часть 1. Фонетика и морфология*. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- KORJAKOV, JU. B. – HOLODILOVA, M. A. [Коряков, Ю. Б. – Холодилова, М. А.] 2018: Общие сведения о мокшанском языке и исследуемом говоре. In: Toldova et al. 2018: 6–17.
- KOZLOV, A. A. [Козлов, А. А.] 2018: Морфология глагола. In: Toldova et al. 2018: 342–395.
- MURAVJOVA, A. M. – HOLODILOVA, M. A. [Муравьёва, А. М. – Холодилова, М. А.] 2018: Послелogi и реляционные имена. In: Toldova et al. 2018: 212–248.
- TOLDOVA, S. JU. et al. [Толдова, С. Ю. – Холодилова, М. А. – Татевосов, С. Г. – Кашкин, Е. В. – Козлов, А. А. – Козлов, Л. С. – Кухто, А. В. – Привизенцева, М. Ю. – Стенин, И. А. (ред.)], 2018: *Элементы мокшанского языка в типологическом освещении*. Буки Веди, Москва.
- ZLATEV, JORDAN 2007: Spatial semantics. In: Geeraerts, Dirk – Cyuckens, Hubert (eds), *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press, Oxford. 318–350.

**What is the position of the locative
in the case system of Mordvin languages?**

In the paper I discuss the status of the locative forms in the spatial case system of Mordvin languages, Erzya and Moksha. The locative is a form that has the ending *-o*, *-e* in Erzya and *-a* in Moksha and, which is used to express location with certain words, mostly relational nouns, for example, *al-o* 'under [underside-LOC]' (Erzya), *al-a* 'id.' (Moksha). Previous research has proposed three analyses of the form:

1. Locative forms are indivisible, i.e., there is, synchronically, no distinct locative ending.
2. Locative forms consist of a stem and a case ending (locative case), which is on par with other spatial cases in Mordvin languages.
3. Locative forms consist of a stem and a separate ending, but the ending is, strictly speaking, a case, and is not some other type of spatial marker.

I evaluate the previous analyses based on three criteria put forward by the previous research, namely the behavior of the locative with possessive inflection and the diminutive derivation, as well as the position of the locative ending in the inflectional paradigm of the words that take it. I also take into account the limited number of words with which the locative occurs.

With possessive inflection and from the point of view of paradigmatic relations, the locative is best seen as a separate ending. However, the restricted occurrence points towards the conclusion that it is not a case. Based on this analysis, the second option of analyzing the locative is clearly refuted, and the third option seems more plausible than the first from the typological and functional perspective of language description.

Keywords: *locative, place expressions, underused cases, paradigmatic relations, Mordvin (Erzya, Moksha)*

RIKU ERKKILÄ

Népnevek az erzában (korpuszvizsgálat)

FEJES László

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest
fejes.laszlo@nytud.hun-ren.hu

1. Bevezetés

A cikkben az erza nyelv etnonimáit vizsgálom korpuszok alapján. Azokra az esetekre összpontosítok, amikor egy népre több elnevezést is használnak. Maticsák Sándor elsősorban a mordvin nyelvészet szakértőjeként ismert, és szívesen foglalkozott különböző más nyelvek szókincsével is olyan témakörökben, mint a vallás, az égtájak, az idő, a pénz vagy a sör. Nem kerülték el figyelmét a személy- és településnevek sem, ezekhez pedig igen közel állnak a népnevek. A nép, nemzet a családhoz hasonlóan csoportot jelöl, bár jóval tágabbat – ráadásul általában szorosan kötődnek intézménynevekhez (államok neveihez) és földrajzi nevekhez (országok, közigazgatási egységek elnevezéseihez).

Célom a valós nyelvhasználat vizsgálata, éppen ezért Tyimofej Arhangelszkij két korpuszát (<https://erzya.web-corpora.net/>, ld. Arkhangelskiy 2019) használom. A főkorpusz (a továbbiakban: fk) kb. 2,3 millió szavas, kétharmada sajtószöveg, a többi szépirodalom, bibliafordítás, blogbejegyzések és Wikipédia-szócikkek. A közösségimédia-korpusz (a továbbiakban: kmk) kb. 830 ezer szónyi erza és 5,2 millió szónyi orosz szöveget tartalmaz a korpuszleírás szerint. Ám a fk-ban is vannak orosz szövegek, és moksa, ill. mari szövegek is előfordulnak, ezért a keresési eredmények önmagukban nem alkalmasak statisztikai elemzésre, minden egyes adatot a maga kontextusában kell ellenőrizni.

Bár a korpusz szavait elvben morfológiailag elemezték, a népnevek kikezresése nem egyszerű. Ezek nincsenek külön megjelölve, számos népnévet az elemző nem ismer fel. Ezért az általam már ismert vagy sejtett népnevekre a feltételezett alakokkal azonos módon kezdődő regurális kifejezésekkel keres-

tem rá. Így minden szóalakot megkaptam, akármilyen formában is fordultak elő. A népnevek többsége friss átvétel az oroszból, így kézenfekvő a megfelelő orosz elnevezéssel keresni. Ezek közé sokszor más, hasonló kezdetű szavak is kerültek, így az adatokat „tisztítani” kellett.

Módszeresen rákerestem a következő népek neveire: a) az európai államok államalkotó nemzetei, ill. esetenként jelentősebb kisebbségeik; b) a Szovjetunióban önálló szövetségi köztársasággal rendelkező népek; c) az Oroszországban önálló köztársasággal rendelkező népek; d) az uráli népek. Az ezeket kiegészítő találatok a népnevek felsorolásaiból származnak.

Az adatokat cirill betűs formában idézem. Ha a népnév magyarul is hasonló hangzású, ezért a jelentés könnyen kikövetkeztethető, nem mindenhol adok meg jelentést.

A 2. pontban a régi erza etnonimákat és azok használatát mutatom be. A 3. pontban a különböző eredetű szinonim népnevekkel foglalkozom. A 4. pontban az azonos eredetű, de különböző alakváltozatokban megjelenő népneveket vizsgálom. Az 5. pontban összefoglalom az eredményeket. Terjedelmi okokból nem térek ki a gúnyos-megvető népnevekre, a nőket jelölő lexémákra, illetve az oroszból átvett melléknevekre.

2. Az erza etnonimák hagyományos rendszere

Az erza etnonimák az adott nemzetiség egy képviselőjét jelölik. A *népnév* terminus ilyen szempontból megtévesztő, hiszen az adott szó nem a népet jelöli. Régi etnonimnek tekinthető az *эрзя* 'erza', *моксио* 'moxsa', *ветьке* 'csuvas', *печказ/печкас* 'tatár' és a *пуз* 'orosz'. Ezen kívül régi a *немецъ* 'német', mivel a szóvégi affrikáta még palatalizált. Más népnevek is lehetnek korábbiak, de nem mutatnak egyértelműen erre utaló formai jegyeket.

A magyarral ellentétben ezek a szavak önmagukban még nem utalhatnak a nyelvre: **эрзясо(нть)* 'az erzában'. Látszólag a nyelvre utalnak azonban a translativusi alakjai: *эрзякс* 'erzául', *пузокс* 'oroszul' stb. – ezeket azonban morféjáról morféjára inkább 'erza/orosz/stb. módra'-ként fordíthatjuk.

A jelzőként használt alak megegyezik a személyt jelölő szó határozatlan genitívusával: *эрзянь* 'erza', *пузонь* 'orosz' stb. Mivel a határozatlan ragozás függő eseteiben az erza nem különböztet meg egyes és többes számot, ezek az alakok 'erzáknak/oroszoknak a ...' jelentésüként is értelmezhetők. A nyelvtanok számos hasonló alakot nem genitívusának, hanem melléknévnek tartanak (vö. Szerebrennyikov et al. 1993 szócikkeit; ill. Keresztes 1990: 66, Pall 1996: 15–16, Mészáros 1998: 17, 41, Bartens 1999: 111, Maticsák 2012: 123). Nem tipikus melléknevek, hiszen nem vesznek részt a predikatív ragozásban (Bartens 1999: 111). Ez azonban a népneveknél kevésbé mérvadó, hi-

szen első és második személyben ilyenkor a főnevet kell használni: *мон эрзя(н)* 'én erza vagyok'. Harmadik személyben számbeli egyeztetés nincs: *нетъ валтнэ аволь рузон(*т)* 'ezek a szavak nem oroszok'. A genitivusi elemzés mellett szól, hogy rendkívül produktív (Maticsák 2012: 123). Ilyen „melléknevek” szinte minden főnévből képezhetők. Bár a korlátlan produktivitás sem zárja ki, hogy egy elemet képzőnek tekintsünk, ez mégis inkább inflexióra utal. Különbség az esetragozás és a képzés között, hogy míg az esetek teljes névszói csoporthoz járulnak, addig a képzők általában egyetlen szóhoz (bár vannak kivételek, pl. magyar *kis lábú*). Képzésre utal az a tény, hogy a genitivusszerű melléknevet megelőző melléknév ugyanazt a főnevet módosítja, mint a genitivusszerű alak: *Эрясь-аштесь покш рузонь ошсо вейке эрзя* 'Éldegélt egy nagy orosz városban egy erza' – a *покш* 'nagy' nem a *руз(онь)* 'orosz' jelzője, hanem az *ош(со)*-é 'város(ban)'. De nem mindig ez a helyzet: Mészáros (1998: 17) a *лия масторонь* 'külföldi' alakot hozza példának, holott itt a *лия* 'más' egyértelműen a *мастор* 'föld, ország' jelzője, és a *лия масторонь ломанть* 'külföldiek' lineáris fordítása 'más ország(ok) emberei', nem pedig 'más országos/földi emberek'.

A jelzői használatú népnév sokszor anélkül születik meg, hogy a megfelelő főnév létezne. Ritka népneveknél a főnévi alak hiánya lehet véletlen is, de pl. a jelzői szerepű *англань* 104-szer jelenik meg a korpuszban, míg a várható *англа* főnév egyszer sem. A translativusi *англас* 'angolul' (fk: 9, kmk: 4) ugyan felbukkan, és van határozott ragozása, többes szám nominativusa *англатне* 'az angolok' (fk: 4, kmk: 1) is, de a gyakorisági különbségek azt sugallják, hogy az *англань* nem egy (hipotetikus) *англа* főnév genitivusa – vagy abból képzett melléknév –, az *англас* és *англатне* pedig ennek analógiájára jött volna létre.

Az ilyen alakok viselkedése további vizsgálatokra érdemes: az alábbiakban e formákra mint genitivusi alakokra fogok hivatkozni.

3. Eltérő etimológiájú tövek

Ebben a részben azokkal az esetekkel foglalkozom, amikor egy népre több különböző eredetű megnevezés is előfordul a korpuszokban.

Az erzák és a moksák külön népként tekintenek magukra, miközben van egy összefoglaló elnevezésük is, a *mordvin*. Ennek azonban erza (vagy moksá) megfelelője az utóbbi évtizedekig nem volt, ám összetétellel létrejött két elnevezés, az *эрзямокишонь* (fk: 111, kmk: 7) és *мокиэрзянь* (fk: 258, kmk: 33). Más alakban ritkák. Ezek mellett létezik *мордва* (fk: 268, kmk: 909) és *мордвин* (fk: 57, kmk: 82) is. A számok azt mutatják, hogy a belső és külső eredetű kifejezések között nincs jelentős nagyságrendbeli különbség. A külső

elnevezés tipikusan elutasító szövegkörnyezetben bukkan fel, pl. *Вейкеяк эрзя а мери: мон мордвин* 'Egy erza sem mondja: mordvin vagyok'; *Истя, удмуртнэ лоткасть улемедэ «вотякокс», марийтне – «черемисэкс», саамтняэк ней аволь «лопарть» [...] Ды ансяк эрзятнень сестэ эзьт са-то превест ёртомс те покордамо валонть! Минек, келя, «мордва» ле-менть ало седе содасамизь* 'Lám, az udmurtok már nem votjákok, a marik nem cseremiszek, a számik már nem lappok [...] És csak az az erzáknak nem volt eszük elhajítani ezt a megalázó szót! Minket leginkább „mordvin” néven ismernek'. A külső elnevezés gyakran szerepel idézőjelben, ami részben az elutasítottságát mutatja, részben arra utal, hogy az orosz, és nem az erza nyelvhasználatról van szó.

Más oroszországi uráli népeknél is a belső elnevezések vannak többségben. A *мари* alakjai egybeesnek a *мари* 'finom, érzékeny' melléknév alakjaival, ill. gyakran a *мариямс* 'hall, érez' ige alakjaival is – de számos esetben tényleg népnévként szerepel, bár ilyen jelentésben az elemző nem ismeri. A *мариш* (fk: 119, kmk: 22), általában a *Марий Эл* földrajzi névben fordul elő. Néhány (fk: 10, kmk: 13) esetben azonban ragokkal is el van látva, akárcsak a *мариец* (fk: 10, kmk: 8). Ezzel szemben a *черемис* ritka (fk: 15, kmk: 4), részben orosz szövegben, és általában történeti kontextusban jelenik meg. A *коми* esetében az adatok feldolgozását ismét megnehezíti, hogy számos egybeesés van a *комамс* 'meghajol' ige alakjaival, ugyanakkor a *коми* népnévet az elemző nem ismeri – de a példák azt mutatják, hogy a *коминь* alak legtöbbször népnévként, és nem 'meghajoltam' jelentésben fordul elő (fk: 68, kmk: 24), míg a *зырян* különböző alakokban összesen 27-szer (főleg a *коми-зырян* összetételben). A *пермяк* csak a *коми-пермяк* összetétel utótagjaként bukkan fel (fk: 11, kmk: 2). Az udmurt esetében is a belső elnevezés dominál: *удмурт* (fk: 218, kmk: 79), míg a *вотяк* ritka (fk: 5, kmk: 1).

A *манси* (fk: 24, kmk: 4), a *хант* (fk: 8, kmk: 4), a *ханты* (fk: 37, kmk: 3) közül utóbbi részben *Ханты-Мансийск* vagy a *Ханты ясанг* névében vagy orosz szerkezetekben fordul elő. Egyszer előfordul a *хантат* 'hantik' alak is, de egy olyan felsorolásban bukkan fel, melyben több furcsa alakot is találunk: *мадьярдт* 'magyarok' (nehezen magyarázható *д*-vel), *квентт* 'kvének' (egy érthetetlen plusz *т*-vel), *удмурт* 'udmurtok' (egy hiányzó *т*-vel), ami azt sugallja, hogy az adott szövegrészlet kevésbé megbízható. De a tövégi *а* összefügghet a 2. pontban már tárgyalt *'англа* esetével, és mint lejjebb látni fogjuk, más népnévek esetében is megjelenik. A külső elnevezések, *вогул* és az *остяк* egyszer sem bukkannak fel, és nincs lexikális ingadozás a szamojéd népek elnevezéseiben sem: *ненец* (fk: 28, kmk: 3), *нганасан* (fk: 1), *энэц* (! fk: 1), *селькуп* (fk: 2), *селкуп* (fk: 1 – az utóbbi alak talán saj-

tóhiba). A *самоед* (fk:10 – mindig ugyanabban a blogban, kmk: 1) gyakoribb, mint a mai orosz alapján várható *самодий* (fk: 4, a *самодиень* alakban). A számikra a *лонарь* 'lapp' csak néhányszor bukkan fel mindkét korpuszban, mindig történelmi kontextusban vagy mint sértő megnevezés. Ezzel szemben a *саам(u)* elnevezés kb. 40-szer fordul fel mindkét korpuszban.

Ingadozás van a magyarok elnevezésében. Az orosz eredetű elnevezés *венгра* tövel jelenik meg, de ragozatlan *венгра* nem fordul elő; az elemző a *венгр* alakot (fk: 1) a *венгра* singularis nominativusi alakjának elemzi. A *венгра* (fk: 81, kmk: 22) mellett a *мадьяр* (fk: 63, kmk: 42) alak is előfordul (ragozatlanul is). Ez nagyon kiegyenlítettnek tűnik annak fényében, hogy az oroszban a *мадьяр* csak marginális, ill. figyelembe véve, hogy a *венгра* alakot erősíti a *Венгрия* (fk: 107, kmk: 25) országnevezés analógiája is. Érdekes módon a kmk-ban a *мадьяр* van túlsúlyban – igaz, leginkább a *Мадьяр(онь) мастор* 'Magyarország' alakban fordul elő, részben egybeírva.

A finn helyzete bonyolultabb. A *финн* (fk: 200, kmk: 67) mellett van *фин* (fk: 13, kmk: 6) is. Gyakoribb a *сюми* (fk: 274, kmk: 279), igaz, ezek egy része országnévként jelenik meg. Ez a magyarhoz hasonlóan kiegyenlítettséget mutat a fk-ban, míg kmk-ban ismét a belső elnevezés felé tolódik az egyensúly. Ha viszont figyelembe vesszük a *финнэнь-угрань* (fk: 725, kmk: 117) és a *финнэньугрань* (fk: 22) előfordulásait is, és hogy ezek mellett kevesebb *сюми-угрань* (fk: 136, kmk: 21) van, akkor a megoszlás már nem tűnik kiegyenlítettnek (illetve a kmk-ban a *сюми* kevésbé tűnik dominánsnak). Ráadásul *финно-угра* (fk: 110, kmk: 47) alak is előfordul.

A csuvasok hagyományos elnevezése a *ветьке* (fk: 53, kmk: 88): ezt sem az elemző, sem Mészáros et al. (2008) nem ismeri, de Szerebrennyikov et al. (1993: 129) és Mészáros – Sirmankina (2003: 88) igen. A korpuszokban többször zárójelben szerepel utána a *чуваши* elnevezés is, különösen a kmk-ban. Ez arra utal, hogy használói sem mindig biztosak abban, hogy mások ismerik a szót. Maga a *чуваши* (fk: 86, kmk: 57) *чуваж* (fk: 84, kmk: 53) alakváltozatban is előfordul – vö. Mészáros – Sirmankina (2003: 436). A szóvégi mássalhangzó zöngésségére nincs egyértelmű magyarázat. Ha közvetlenül a csuvasból került az erzába, az ok lehet az, hogy a csuvasban intervokális helyzetben az obstruensek zöngésülnek.

Zöngésségi ingadozás van a tatárok eredeti elnevezésében is: *печкас* (fk: 7, kmk: 9) ~ *печказ* (fk: 42, kmk: 20). Ezt sem Szerebrennyikov et al. (1993), sem Mészáros – Sirmankina (2003), sem Mészáros et al. (2008) nem ismeri, az elemző viszont a zöngétlen végű tövet igen, pedig ez a korpuszok-

ban a ritkább. Ezek után azonban csak néhány alkalommal jelenik meg magyarázatként a *mamap* (fk: >400, kmk: >200) is.

Első pillantásra zöngésségi ingadozást sejthetnénk az oroszok elnevezésében is, de a *pyz* mellett felbukkanó *pyc(b)*, úgy tűnik, mindig a történelmi Rusz fogalomhoz kapcsolódik. Az egyetlen kivétel a *pycck* 'oroszul' forma (fk: 8, kmk: 53), mely a *pyзock* (fk: 366, kmk: 310) és a *pyзк* (199, ill. 85) mellett jelenik meg. Ez azonban inkább írásbeli változatnak tekinthető: a zöngétlenedés a mássalhangzó-kapcsolatban mindenképp végbemegy. Helyesírási hibáról azonban nem beszélhetünk, hiszen a szerkezet szemantikai transzparenciája ellenére gyakran fordul elő így, és az elemző is felismeri. Ez az írásmód tehát polgárjogot nyert (ld. még Szerebrennyikov et al. 1993: 560).

A népnevek között még egy érdekes szinonimiát sikerült felfedezni. A *белорус* (fk: 14, kmk: 6), *белоруз* (fk: 2), *беларус* (kmk: 1) mellett a két korpuszban előfordul a tükörfordított *аиоруз* (fk: 1, kmk: 1) alak is.

Oroszország népei között még van néhány, amely különböző eredetű nevekkel is előfordul, pl. a jakutokat *якут* (az fk-ban 60-szor) mellett *сaxa* (az fk-ban egyszer *сaxакс* 'szahául', egyébként csak a terület megnevezéseként) néven is emlegetik.

4. Ingadozó alakú tövek

Az előző pontban áttekintett szavak némelyike formai ingadozást mutatott. Az alábbiakban azokkal az esetekkel foglalkozom, amelyeknél csak azonos eredetű népnevek jelennek meg különböző alakokban. Nem foglalkozom azokkal az esetekkel, amikor a genitívusban álló ország- vagy más területnevek az ott élő népre – etnoszra – utalnak, ezeket ugyanis nagyon nehéz lenne elválasztani az ott élő lakosságra utaló használatától.

Ezek között az esetek között többször is előfordul, hogy az orosz szót a rajta levő képzővel és anélkül is használják. Egyes esetekben ezek mellett további alakok is előfordulnak. A leggyakoribb elmaradó képző az *-ey*:

képzővel	képző nélkül	egyéb	jelentés
<i>азербайджанец</i>	<i>азербайджан</i>	<i>азер</i>	azeri, azerbajdzsán
<i>балкарец</i>	<i>(балкар)</i>		balkár
<i>вьетнамец</i>	<i>вьетнам</i>		vietnami
<i>испанец</i>	<i>испан</i>		spanyol
<i>итальянец</i>	<i>итал</i>	<i>итала</i>	olasz

képzővel	képző nélkül	egyéb	jelentés
<i>кабардинец</i>	<i>кабардин</i>	<i>кабарда</i>	kabard
<i>карачаевец</i>	<i>карачаева</i>	<i>карачай</i>	karacsáj
<i>китаец</i>	<i>китай</i>		kínai
<i>мариец</i>	<i>марий</i>	<i>мари</i>	mari
<i>японец</i>	<i>япон</i>		japán
<i>украинец</i>	<i>украин</i>		ukrán

Az nem világos, hogy a képző mikor marad(hat) el. Mivel számos esetben ugyanaz az alak szerepel képzővel és képző nélkül is, éles határok nincsenek. Úgy tűnik azonban, a toldalékolatlan alakokban inkább megőrződik a képző. A toldalékolatlan alak egybeeshet az illető ország nevével, de ilyenkor is vannak formák, amikor egyértelműen a nép képviselőjéről van szó (pl. többes számú alakok). Vannak olyan *-ец* képzős alakok is, amelyekből a képző sosem marad el, pl. *австриец* 'osztrák', *валлиец* 'walesi', *голландец* 'holland', *кореец* 'koreai', *литовец* 'litván' stb. Nem világos, hogy vajon ezeknek nincs is, vagy nem is lehet rövidebb alakjuk, avagy csak nem bukkant fel a korpuszban.

Három esetben az *-ин* képző marad el: *армянин* – *армян* 'örmény', *грузин* – *груз* 'grúz', *татарин* – *татар* 'tatár'. Más esetekben a képző sosem marad el: *датчанин* 'dán', *лезгин* 'lezg', *осетин* 'osztét' – de ez is fakadhat adathiányból. A képző elmaradása az erzában nem mutat összefüggést azzal, hogy az oroszban vannak-e a paradigmában képzőtlen alakok. Külön figyelmet érdemel a *мордвин* 'mordvin', mely leginkább egyes számban használatos. Bár előfordul a *мордвинт*, sőt a *мордвинат* többes szám nominativusi alak is, a többes számú alakokban tipikusan *мордва* a tő, mely az oroszban gyűjtőnév.

Szintén képzőelhagyás eredményének tudható be a *норвег* 'norvég' mellett előforduló *норвеж* változat: ez származhat a korpuszokban nem szereplő *норвежец*-ből, de a szereplő *норвежской*-ból is.

Elmarad a képző az *англичан*, *английской* 'angol' végéről is, ám mint erről fentebb már szó esett, ekkor tipikusan egy *a* elem jelenik meg utána: pl. az *англань* (fk: 104, kmk: 59). A kmk-ban ugyan megjelenik az *англ* vagy *англо* tőből levezethető *англонь* forma is, de csak háromszor. Az *англа* tő több toldalékkal is megjelenik, de toldalékolatlanul nem fordul elő. Ilyen *a*-s alakváltozatok több más népnévnél is vannak, akkor is, ha nincs szó képzőelhagyásról: *баск* ~ *баска* 'baszk', *турка* 'török', *тюрк* ~ *тюрка* 'törökségi',

чечен ~ *чечена* 'csecsen', *швед* ~ *шведа* 'svéd', *этруск* ~ *этруска* 'etruszk'. Ezekben az esetekben nincs hasonló gyűjtőnév sem, mint a *мордва* vagy mint a szintén ingadozó *ижор* ~ *ижора* esetében. A magánhangzó megjelenése nem magyarázható pusztán fonotaktikai okokkal, hiszen olyan esetekben is megjelenik, amikor a tő csak egyetlen mássalhangzóra végződik, az erza pedig egyébként is jól viseli az összetett mássalhangzó-kapcsolatokat. A minőségére sincs egyértelmű magyarázat, de valószínűleg az *эрзя*, a *мордва* és néhány más népnév analógiás hatásával számolni kell. Megjegyzendő azonban, hogy a jelenség más jövevényszavakban is előfordul, pl. *боба* < orosz *боб* 'bab', *маза* < orosz *маз* 'mosdótál'.

Külön figyelmet érdemel a moksák hagyományos *мокишо* elnevezése mellett felbukkanó *мокиша* alak. Ez lehet átvétel az oroszból vagy a moksából (íráskép alapján, hiszen a szóvégi magánhangzó mindkét nyelvben svá). Bár a korpuszokban ez az alak legtöbbször orosz szövegekben jelenik meg, egyes esetekben kétségtelenül erza környezetben fordul elő: *тетязо* – *эрзя*, *авазо* – *мокиша* 'apja erza, anyja moksa'; *Зяряя валт эрзя ды мокиша этнонимтень чачомадост* 'Néhány szó az erza és moksa etnonimák születéséről'; [...] *кармить гайгеме эрзянь ды мокишань морот*. '... erza és moksa dalok csendültek fel' stb. (A *мокишень* alak – fk: 64, kmk: 104 –, úgy tűnik, mindig moksa szövegben jelenik meg.) Az orosz *мокишанин* 'moksa (férfi)' viszont nem bukkan fel erza környezetben.

Egyes alakváltozatok párhuzamos kölcsönzések az oroszból: *башикуп* – *башикорп* 'baskír'. Az etimológiaiilag összetartozó alakok között jelentéskülönbség is lehet: *болгар* '(balkáni) bolgár' – *булгар* '(volgai) bolgár', de ez már megvan az oroszban. Ellenkező eset az *албан*-é, mely a balkáni és a kaukázusi népcsoportra is utal annak ellenére, hogy csak háromszor bukkan fel (az fk-ban). Az oroszban a balkáni albánokra inkább – bár nem kizárólag – az *албанец* használatos, így talán ez is a képzőelhagyás egy esetének tekinthető.

Az oroszban megfigyelhető kettősség eredménye a *латин* és *латынь* 'latin' változatok megléte. Az oroszban az előbbi a nép tagjait jelöli (ebből képzik a *латинский* melléknevet is), az utóbb viszont csak a nyelvet jelenti (és – legalábbis a sztenderdben – nem képeznek belőle melléknevet). A korpuszban a *латин* főképp a *латинэнь* alakban fordul elő (fk: 21, kmk: 16), más alakban egyszer-egyszer (ill. többször a *латиница* 'latin betűs írás' tövében). A *латынь* esetében szintén a genitivusi forma a leggyakoribb, de sokkal ritkább (fk: 3, kmk: 2), egyéb alakjai összesen 3-3 alkalommal jelennek meg.

A szetuk *ceso*, *cemy*, *cemmy*, *ceso* elnevezések változatossága több tényezőtől ered. Az *y* végűek az észtből, az *o* végűek a szetuból kerültek az erzába (leginkább orosz közvetítéssel). Amíg az első kettő az eredeti formák transliterációinak tekinthetők, az utóbbiak már transzkripciók elemeket is tartalmaznak. A két *m* a geminátát jelöli, az *ə* pedig azt jelzi, hogy a szó eleji szibiláns nem palatalizált.

A németek elnevezése azért érdekes, mert a korábbi *немецъ* foma mellett felbukkan a *немец* is. Ennek okai is összetettek lehetnek: egyrészt tekinthető az oroszból való újabb átvételnek is, de magyarázható az időközben palatalizálatlan affrikátával átvett elnevezések analógiás hatásával is. Valószínűleg ennek analógiájára némi ingadozás van a *немец*-ben is: bár általában következetesen palatalizálatlan affrikátára végződik, a határozatlan genitívusban 11 *немецънь* mellett három *немецънь* is előfordul a fk-ban (a kmk-ban nincs rá példa).

5. Összefoglalás

Az erzában viszonylag szűk a hagyományos etnonimák rendszere: ez az önelnevezésre és néhány szomszédos nép elnevezésére korlátozódik, ill. hangtani alapon archaikusnak tekinthető a németek elnevezése. Az etnonimák többsége átvétel az oroszból. Ugyanazt a népet különböző eredetű etnonimák is jelölhetik. Ennek tipikus esetei, ha a) az eredeti név mellé megjelenik az orosz ('tatár', 'csuvas'), b) ha egyes népek használatból már kiszorult nevei is bekerülnek (nagy részt történelmi kontextusban, főként az oroszországi finnugor népek nevei), c) ha átveszik a belső eredetű elnevezéseket, bár azok az oroszban korlátozott használatúak ('magyar', 'finn'). Külön figyelemre méltó a 'mordvin', melyet elutasítanak.

Az azonos eredetű tövek alakváltozatai főleg annak köszönhetőek, hogy az orosz képzőelemet megtartják, ill. elhagyják, és a két változat egymás mellett él. Az alakváltozatok másik fő oka az lehet, hogy a mássalhangzóra végződő tövet egy *a* elemmel egészítik ki – igaz, ez leginkább csak toldalékolt alakokban jelenik meg. Szórványosan egyéb okok is előfordulnak.

Irodalom

- ARKHANGELSKIY, TIMOFEY 2019: Corpora of social media in minority Uralic languages. In: Proceedings of the fifth Workshop on Computational Linguistics for Uralic Languages, Tartu, Estonia, January 7–8, 2019. Association for Computational Linguistics, Tartu. 125–140.
- BARTENS, RAIJA 1999: Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys. Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia 232. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- KERESZTES LÁSZLÓ 1990: Chrestomathia Morduinica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- MATICSÁK SÁNDOR 2012: A mordvin névszóképzők rendszere. Nyelvtudományi Közlemények 108: 95–138.
- MÉSZÁROS EDIT 1998: Erza-mordvin nyelvkönyv kezdőknek és középhaladóknak. JATEPress, Szeged.
- MÉSZÁROS EDIT – MOTORKINA SVETLANA – KAZAEVA NINA – FELFÖLDI ÁGNES – ŠIRMANKINA RAISA 2008: Magyar–erza-mordvin szótár. SZTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, Szeged.
- MÉSZÁROS EDIT – ŠIRMANKINA, RAISA 2003: Erza-mordvin–magyar szótár. Savaria University Press, Szombathely.
- PALL, VALDEK 1996: Ersa keel. Õpiku konspekt ja sõnaloend. Valdek Pall, Tallinn.
- SZEREBRENNYIKOV et al. [Серебренников, Б. А. – Бузакова, Р. Н. – Мосин, М. В. (ред.)] 1993: Эрзянско-русский словарь. Русский язык – Диалог, Москва.

*

Ethnonyms in Erzya: a corpus-based study

The paper examines Erzya ethnonyms while focusing on synonymity, including both different etymons and variants of the same etymons. The research is based on corpus data.

Keywords: *ethnonyms, synonymy, paronyms, Erzya*

LÁSZLÓ FEJES

Mit ettek és ittak a római katonák?

FORISEK Péter

Debreceni Egyetem
forisek@unideb.hu

A történelem egyik leghosszabb ideig fennálló intézménye a római hadsereg volt. Ha elfogadjuk Róma mítikus alapítási dátumát, a Kr. e. 753-at, és azt is, hogy a Bizánci Birodalom a Római Birodalom örököséként 1453-ig állt fenn, akkor több mint 2200 évig létezett a római hadsereg. Ugyanakkor a történelem egyik legsikeresebb hadseregéről van szó, és ennek a sikernek számos oka volt. A legfontosabbak ezek közül a folyamatosan megújuló toborzási rendszer, a kiváló tiszti és altiszti kar, a nem rómaiak és az alacsonyabb társadalmi rétegekhez tartozó rómaiak társadalmi felemelkedési lehetősége, a kiváló kiképzés és fegyverzet, valamint a rendkívül fejlett katonai orvoslás. Ugyancsak emlegetni szokták az évszázadok során folyamatosan megújuló katonai logisztikát. Én ezen kívül egyetlen elemet emelek ki tanulmányomban: a többnyire folyamatos, stabil élelmiszerellátást a hadsereg katonáinak.

Marius katonai reformjától kezdve a római katonák rendszeres, egységes zsoldot kaptak a szolgálatukért, amely a császárkortól kezdve a hadsereg minden katonájára kiterjedt. A zsold összege függött a katona egységének fegyvernemétől (a lovas katonák értelemszerűen magasabb zsoldot kaptak, a lovak takarmánya miatt), illetve a katona rangjától függően. Augustustól kezdve egy gyalogos legionarius katona évente 225 denariust kapott, amit évenként három részletben (minden alkalommal 75 denariust kapott) fizettek ki neki (Forisek 2024). A katonák étkeztetését nem az állam látta el, hanem ennek a zsoldnak egy részét, körülbelül a harmadát be kellett fizetniük a tábori kincstárba, amiért cserében élelmet, italt és egyebeket kaptak. Egy papi-rusról ismerjük egy damaszkuszi lovas katona, Quintus Iulius Proculus egy éves kiadásait, Kr. u. 81-ből, amikor az egysége Egyiptom provinciában állomásozott (Fink 1971: 68, idézi Duch 2017: 85, magyarul Goldsworthy 2004: 95). A katona körülbelül a zsoldja egyharmadát költötte a saját ételmeztetésére.

Ugyancsak meg kellett vennie a felszerelése egy részét, a ruházatát és a lábbelijét is. Ezen kívül hozzá kellett járulnia a tábori ünnepek megrendezéséhez, aminek egy része szintén élelmiszer lehetett, pl. az ünnepek során bemutatott áldozati állatok megvásárlása.

A katonáknak két fő étkezése volt, a reggeli (*prandium*) és a vacsora (*cena*), napközben vagy meneteltek, vagy kiképzésen, gyakorlatokon vettek részt, vagy a tábori munkákat végezték, örködtek, vagy legrosszabb esetben csatáztak. A római civilizációra is elsősorban a mediterrán polikultúra étrendje volt jellemző, de Róma ebben is egyedi volt. A várost a latiumi síkság latin földművesei és a környező halmokon pásztorkodással foglalkozó szabinok alapították, így a gabonafélék és a nagyobb méretű háziállatok is kezdetől fogva jelen voltak az étrendben a görög világ étrendjével ellentétben. A katonai táplálék fő része a különféle gabonafélékből készített kenyér volt. A leggyakoribb alapanyag a tönkölybúza, de az árpa és más búzafélék is szerepeltek az alapanyagok között.

A kenyérsütésről több leírás is ránk maradt. A dagasztott kenyeret az idősebb Cato (Kr. e. 2. század) szerint így kell elkészíteni: „*Dagasztott kenyeret így csinálj: moss kezet, és alaposan mosd ki a mozsarat is. Öntsd a lisztet a mozsárba, fokozatosan adj hozzá vizet, és finoman gyúrd meg. Mihelyt jól meggyúrtad, formáld ki, és cserépfedő alatt gyúrd meg.*” (Cato agr. cult. LXXXIII., fordította Kun József.)

Marius katonáit *muli Mariani*-nak, magyarul Marius öszvéreinek nevezték, mert megtiltotta, hogy a katonák teherhordó állatokkal vitessék a felszerelésüket (ami kb. 45 kg volt), ezért a legionariusok a fegyverzetükön és a fegyvereiken kívül a használati tárgyakat is maguk cipelték. Ez állandósult, és a császárkorban is ez volt rendszer. A légiók legkisebb szervezeti egysége a nyolc fős contubernium volt, amely a táborozáskor egy sátornyi katonát jelentett. A nagyobb és nehezebb használati tárgyakat úgy osztották el a katonák között, hogy a contubernium minden tagja vitt valami nehezebb tárgyat a meneteléskor, például üstöt, baltát. A gabonaadagot contuberniumonként osztották, mindegyik egységnek két kézimalma volt, amellyel felváltva örölték a gabonát, amelyből ezután kenyeret sütöttek (Warry 1995: 134–135).

Emellett népszerűek voltak a különféle kásák, valamint a mai palacsintához hasonló lepény, amely egy vastag, sós tészta volt, amelyet hússal, zöldekkel töltöttek meg. A pun kása receptje az idősebb Catónál: „*Pun kását így főzz: tégy vízbe egy font tönkölydarát, hagyd jól elázni. Öntsd át tiszta teknőbe, adj hozzá 3 font friss túrót, fél font mézet, egy tojást; mindezt jól keverd össze, úgy öntsd bele egy új fazékba.*” (Cato agr. cult. XCIV.) Sima búzakása: „*Búzakását így csinálj: önts fél font tiszta búzát egy tiszta mozsárba, jól mosd*

meg, dörzsöld le teljesen a héját, alaposan öblítsd le. Azután tedd fazékba, ereszd fel tiszta vízzel, s főzd meg. Amint megfőtt, adj hozzá fokozatosan tejet egészen addig, amíg sűrű pép nem lesz belőle.” (Cato agr. cult. XCV.)

Erőltetett menetelésnél, vagy ha nem volt idő a kenyérsütésre, akkor a korábban elkészített kétszersültet fogyasztották.

A *garum* a rómaiak kedvelt ételízesítője volt, amelyet mindenféle ételhez hozzákevertek (vö. Grüll 2017: 223–227). Alapja olyan apró tengeri halak voltak, amelyeket a méretük miatt más ételekhez nem használtak. Ezeket összegyűjtve, alaposan megsózva kádakba helyezték, és hagyták, hogy a napon egyfajta lévő rohadjanak. Ezt követően leszűrték és korsókba, kisebb edényekbe öntötték. A *garum* üzemek a rendkívül kellemetlen szag miatt vidéken voltak, majd ahogy Róma terjeszkedett, a romanizáció egyik eleme lett a helyi *garum*készítő üzemek építése (Póczy 1996: 16–17).

A húselemek egyaránt készültek háziasított állatokból és vadállatokból is. A két- és négylábúak egyaránt szerepeltek a katonai étlapon, de itt már megfigyelhetők regionális, a birodalom egyes tájegységeinek megfelelő specialitások. A fő húsfajta a sertéshús volt, a katonai táborok ásatásai során ebből került elő a legtöbb csontmaradvány. Mellette fontos volt a marha is, amelyet elfogyasztottak, de a bőrét is sokoldalúan felhasználták: szíjakat, sátorponyvát készítettek belőle, vagy a pajzsok borítására használták (Goldsworthy 2004: 97–98). Az étrendben ugyancsak szerepelt a juh és a kecske, mindkét esetben nem csupán táplálékként, hanem használati eszközök is készültek belőlük, például a juh gyapjából ruházati termékek. A kecske bőrét szintén sokoldalúan hasznosították, de a római katonák kedvelt játékeszköze, a dobókocka is a birka bokacsontjából készült (Németh 1994: 42). A háziállatok mellett a vadállatok széles spektruma szerepelt még az étrendben, amiről szintén a táborok hulladékgödrei árulkodnak.

Ízelítőnek két Apicius-recept, az első a májas hurka elkészítése, a második pedig egy sült (vad)malac receptje.

Apic. re coqu. II. I. 4. Omentata. „Így készíts hurkát. Süss meg disznómájat, és távolítsd el róla a hártyát. Előtte azonban törj össze borsot, rutát és *garumot*, add a májhoz, és alaposan keverd össze vele. [Formálj gombócokat és töltsd a bélbe] ahogyan a kolbásznál szokásos. Takard be babérlevelekkel, és lógasd füst fölé, ameddig akarod. Ha enni akarsz belőle, vedd le a füstről és újra süsd meg.” (Fordította Hegedüs Zsuzsa és Orlovsky Géza, a további Apicius szövegek is az ő fordításaik.)

Apic. re coqu. VIII. VII. 7. Malac Vitellius módra. „Készítsd elő a malacot, ahogy a vaddisznót; sózd be, süsd meg kemencében. Tégy egy mozsárba

borsot és lestyánt, önts hozzá garumot, izesítsd borral és aszúborral. Főzd kevés olajjal egy fazékban. A mártást öntsd a sült malacra, hogy a bőre alatt is jól átjárja.”

A hús megsütése mellett az ókorban is népszerűek voltak a különféle pörköltfajták, illetve a húsból készült levesek.

A hüvelyes növények közül elsősorban a lencse, a bab és a csicseriborsó volt népszerű. A katonák által fogyasztott zöldségek és gyümölcsök szintén földrajzi területenként változtak, de nem tudunk arról, hogy olyan tudatos vitamin- és energia-fejlesztő étrendet alkalmaztak volna a római hadseregben, mint a mai modern megfelelőikben. A gyümölcsök közül az alma-, körtefélék, a különféle szőlőfajták, a szilva, a tengerparti területeken a narancs és a citrom volt népszerű, de miután Lucullus a Mithridatész pontusi király elleni háborújában megismerte, és Itáliába vitte a cseresznyét, így az is elterjedt (Plin. Hist. Nat. XV. 30). A nyers gyümölcsök és zöldségek mellett a kontinentális tartományokban az őszi és téli időszakra aszalványokat is készítették, valamint ecettel, mézzel és sós vízzel tartósították a növényeket, de lekvárokat is készítettek.

A katonák által fogyasztott leggyakoribb italfajták az első sorban vízzel kevert bor és a sör voltak. Mivel a katonáknak ezt is meg kellett venniük a zsoldjukból, így értelemszerűen a tehetősebbek jobb minőségű italokat fogyasztottak. Itáliában a falernumi és a Nápoly környéki borok voltak a legnépszerűbbek. Szőlőművelés és borkultúra több kontinentális és mediterrán területen volt (pl. Hispánia, Gallia), de a köztársaság korától az itáliai birtokok védelmében korlátozni próbálták ezek termelését, hogy ne jelentsenek vetélytársat. Domitianus császárról tudjuk például, hogy a provinciákban kiírtatta a szőlőskertek felét, ezzel korlátozva a hozamukat (Suet. Dom. 7). Ugyanakkor a császárok váltakozó módon tartatták be ezeket a rendelkezéseket, ezért a Kr. u. 2–3. századra már a birodalom több tartományában is virágzott a szőlőművelés. Például tudjuk, hogy Probus császár Pannoniában nagyszabású szőlőtelepítést hajtatott végre a Szerémségben. Aurelius Victor szerint a császár a Sirmium (a mai Sremska Mitrovica) melletti Mons Almára (valószínűleg a mai Fruška Gora) telepítettett szőlőt (Aur. Vict. Lib. Caes. 37). A rómaiak által megteremtett pannoniai borkultúra valószínűleg folyamatos volt egészen a török hódításig, de a források szerint a provincia mégis borbehozatalra szorult, mert nem termeltek az igényeknek megfelelő mennyiséget (vö. Mócsy – Fitz 1990: 128).

A hadsereg tisztjei tehát, mivel eleve vagyonos emberek voltak, és magasabb zsoldot is kaptak, valamennyi helyőrségben a legjobb borokat fogyasztották, míg a közkatonák a gyengébb minőségűeket, azokat is főleg vízzel ke-

verve itták. Voltak olyan tartományok, ahol a bor mellett, vagy akár előtte is a sör volt a közkedvelt ital. Az első söroket az ókori keleten, Mezopotámiában és Egyiptomban készítették, onnan terjedt el nyugati irányban is. A pannoniai katonaság és a civil lakosság körében is kifejezetten kedvelt ital volt. A provinciából származó császárt, Valens-et „sabaianus”-nak gúnyolták, az ital pannoniai nevééről (sabaia) (Révay 1965: 200). Az Ammianus Marcellinus történetíró által megörökített történet forrása: „Amm. Marc. (26. 8. 2.).”

A katonák körében ugyanakkor közkedvelt volt a *posca* nevű ital, amit mai fogalmaink szerint egyfajta energiatalknak tekinthetünk. Alapja borecet volt, amelybe mézet, koriandert és vizet öntöttek. Egy dolog ugyanis nagyon kevés helyen volt iható az ókorban, a víz. Ez a keverék energiával töltötte fel őket, és vitaminokhoz juttatta a szervezetüket, amely megvédte őket például a skorbuttól. A Historia Augusta nevű, császárok életrajzát tartalmazó gyűjtemény szerint Hadrianus császárnak is ez volt a kedvenc itala (SHA Hadr. 10). A császárról mindenki tudja, hogy az ő nevéhez fűződik a limes, a megerősített római határ, azt már kevesebben tudják, hogy nagy utazó volt. Személyesen felügyelte a határvédelem és az erődláncolatok kiépítését, ezért uralkodása alatt (Kr. u. 117–138) a Római Birodalom valamennyi provinciájába ellátogatott. Ehhez pedig, az ókori utazási viszonyok ismeretében, valóban komoly energiára volt szüksége.

Az ókori források rövidítése

Amm. Marc. = Ammianus Marcellinus: Historia Romana. Magyarul: Ammianus Marcellinus: Róma története. (Ford. Szepes Gyula.) Európa, Budapest, 1993.

Apic. re coqu. = Marcus Gavius Apicius: Decem libri qui dicuntur de re coquinaria. Magyarul: Orlovsky Géza (szerk.): Marcus Gavius Apicius: Szakácskönyv a római korból. (Ford. Hegedűs Zsuzsa – Orlovsky Géza.) Enciklopédia Kiadó, Budapest, 1996.

Aurelius Victor: Liber de Caesaribus. Magyarul: Sólyom Márk (szerk.), Rövid könyv az imperátorok életéről és erkölceiről. (Ford. Sólyom Márk.) Attraktor Kiadó, Mária-bernyő, 2020.

Cato agr. cult. = Marcus Porcius Cato: De agri cultura. Magyarul: M. Porcius Cato: A földművelésről. (Ford. Kun József.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

Plin. Nat. Hist. = Plinius: Historia Naturalis.

SHA = Scriptores Historiae Augustae. Magyarul: Burai Erzsébet et al. (szerk.), Historia augusta. Császárok története. Multiplex Media, Debrecen, 2003.

Suet. Dom. = C. Suetonius Tranquillus: Liber de Caesaribus. Magyarul: C. Suetonius Tranquillus: A Caesarok élete. (Ford. Kiss Ferencné.) Magyar Helikon – Európa, Budapest, 1975.

Irodalom

- BORHY LÁSZLÓ (szerk.) 1998: Római történelem. Szöveggyűjtemény. Osiris Kiadó, Budapest.
- DAVIES, R. W. 1971: The Roman military diet. *Britannia*, Vol. 2: 122–142.
- DUCH, MICHAŁ 2017: Economic role of the Roman Army in the province of Lower Moesia (Moesia Inferior). Gniezno.
- FINK, R. O. 1971: Roman military records on papyrus. London.
- FORISEK PÉTER 2024: Financing the Roman Army. Some remarks. In: Forisek Péter – Kovács Péter – Szabó Ádám (eds), *The Danubian region and the Balkans during the Roman Empire in military inscriptions*. Phoibos Verlag, Wien. 47–58.
- GOLDSWORTHY, ADRIAN KEITH 2004: A római hadsereg története. Alexandra Kiadó, Pécs.
- GRÜLL TIBOR 2017: A Római Birodalom gazdasága. Gondolat Kiadó, Budapest.
- MÓCSY ANDRÁS – FITZ JENŐ 1990: Pannonia régészeti kézikönyve. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NÉMETH GYÖRGY 1994: Ókori játékok könyve. Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest.
- PÓCZY KLÁRA 1996: Apicius szakácskönyvéről. In: Orlovsky Géza (szerk.), *Marcus Gavius Apicius: Szakácskönyv a római korból*. Enciklopédia Kiadó, Budapest.
- RÉVAY JÓZSEF 1965: Séták a római Magyarországon. Budapest.
- WARRY, JOHN 1995: A klasszikus világ hadművészete. (Ford. Dezső Tamás.) Gemini Budapest Kiadó, Budapest.

*

What did Roman soldiers eat and drink?

The sustained success of the Roman army over several centuries can be attributed to various factors, one of the most significant being its highly developed military logistics, particularly the reliable provisioning of food for the soldiers. This study investigates the composition of the military diet. Soldiers were compensated with a salary for their service, and they used this wage to purchase their daily rations. The primary dietary staples consisted of bread or porridge, complemented by a variety of meats, including both made from salted and fermented small fish, which was used in the preparation of many different dishes. The most commonly consumed beverage among the soldiers was diluted wine. Throughout the process of Romanization, the practice of advanced viticulture became pervasive across the empire. In addition to wine, beer was also consumed in various regions, and *posca*, a distinctive drink, was consumed for its refreshing properties, bearing similarities to contemporary energy drinks.

Keywords: *Roman military diet, bread, meat, garum sauce, wine drinking*

PÉTER FORISEK

Heikki Paasonen és egy páneurópai motívum a mordvin népköltészetben

Danilo GHENO

Firenze
gheno1@hotmail.it

Az immár nem létező *Népszabadság* c. lap egy régi számában (2005. május 13., 17. o.) a következő címmel jelent meg egy kulturális cikk: *Kőműves Kelemen Katalóniában*. Az elején a szerző azt veti fel, hogy ha Barcelonában ismernék Kőműves Kelemen történetét, akkor a Sagrada Familia katedrális, amelynek építése több mint száz éve folyik, már készen állna. A cikkíró, Hargitai Miklós arra hivatkozva, hogy Gaudí terve minden részletének konkrét lefordítása – a számítógép segítségével ellenére – milyen óriási nehézségekbe ütközik, meglehetősen háborzongató szellemességgel céloz a Déva vára (ma Délnyugat-Románia) eredetéről szóló legendára, amely szerint a vár napközben épülhetett, de éjszaka mindig összeomlott. Az átok akkor szűnt meg, amikor az alapokba egy e célra feláldozott emberi lényt falaztak be. A történetet számos változatban ismert híres magyar népballada, a *Kőműves Kelemenné* beszéli el.

Lássuk itt a ballada döntő versszakait, Ortutay közlésében (1979: 64):

„Jó napot, jó napot, Kőműves Kelemen!”

„Isten hozott, Isten, asszonyfeleségem!”

„Éjöttem, éjöttem látogatásodra!”

„Éjötte’, éjötte’ fejed vesztésire.”

[...]

Aj, avval megfogák, nyakát ketté vágák,

Tüzzel megégették, tüzzel megégették.

Az szép fejér hammát mész közti keverék,

Az szép fejér hammát mész közti keverék.

Avval fölépiték magos Déva várát,

Avval fölépiték magos Déva várát.

Az olasz Alpokban is jelen van a felépíthetetlen épület motívuma, jóllehet esetenként „megtisztítva” a kulcspontjától, valószínűleg többek között azért, hogy ne zavarja meg a mesék és legendák elsődleges élvezőinek, a kisgyerekeknek a képzeletét.

Egy jó példa erre a *La chiesa di Santa Giuliana* (Szent Julianna temploma) című, Giovanna Borzaga által átdolgozott népmese (1985: 66–68). Tartalma nagyon röviden a következő.

Fassa-völgy lakosai elhatározzák, hogy templomot emelnek a fent említett szent tiszteletére Piana területén, Vigo di Fassa falutól délnyugatra. Az első munkanapon lefektetik az alapokat, és nekikezdenek a falaknak, de másnapra mindent összeomolva és leégve találunk. Így megy nap nap után, mígnem valakinek az az ötlete támad, hogy – az emberáldozat a célközönségre való tekintettel persze szóba se jöhet – hagyják a megoldást egy pár „súlyos kövekkel teli” szekeret vontató „vad tinóra” (67. o.). A tinók megtorpannak egy, az előzőleg kijelölttől teljesen eltérő helyen, ahonnan senki el nem tudja őket mozdtítani. „A Fassa-völgyiek akkor megértették, hogy ott, és csakis ott kell felépíteniük szent Julianna tiszteletére a templomot, [...] amely máig fennmaradt” (67–68. o.).

Mindazonáltal Borzaga egy rövid jegyzetben (68. o.) „kelta hiedelmeket és szokásokat” idéz egy bizonyos erődítmény építésével kapcsolatban, amelynek falai az éjszaka folyamán lerombolódnak. De aztán nem elemez mélyebben, és nem szól pl. arról, hogy az Artúr király-ciklusban a látnokok, akikhez Vortigern király tanácsért fordul, menten azt javasolják neki, hogy egy „*born without mortal father*” fiatal férfi vérével öntözzék meg az alapokat (vö. Knowles 1995: 2).

Térjünk át a mordvinokra! Az ő népköltészeti alkotásaik nyilvánvalóan magukon viselik az oroszokkal való hosszú együttélés nyomait, akiktől heves kezdeti ellenállással ugyan, de átvették az ortodoxiát, ugyanakkor ősbibb kapcsolatokat is tükröznek. Ez a magyarázata annak, hogy a mordvinok világába is behatoltak a más európai népeknél is ismert és általános témák és képek. Az egyik erza népdal tárgya – Déva várának építésével párhuzamosan – Kazany erődvárosának viszontagságos létrehozása: *Kozoň Kazaň strojati* [Hol épül Kazany?] (eredetiben pl.: Paasonen 1953: 28–29, Keresztes 1990: 82–83; magyarul: Keresztes 1990: 110–111, [más, hosszabb változat] Domokos 1975: 802–805).

Ezt, mint sok más mordvin népdalt, Heikki Paasonen hagyományozta ránk. Úgy gondolom, méltányos alakjának néhány életrajzi adatot szentelni, főként a volgai területeken tett utazásaival kapcsolatosan, annál is inkább,

mert 2025-ben 160 éve, hogy megszületett, ugyanúgy '65-ben, mint ünnepeltünk Maticsák Sándor, azzal a kis különbséggel (*Vive la petite différence!*), hogy egy évszázaddal korábban.¹

Kereskedőcsalád gyermekeként Paasonen Mikkeli városában² született 1865. január 2-án. A Helsinki Egyetemen tanult klasszika-filológiát és finnugrisztikát. A magiszter diploma megszerzése után ugyanott sorra megjárta az egyetemi pálya különböző fokozatait, az 1893-ban elért docens és az 1904-ben megszerzett finnugor professzori státuszig. Ebben a funkciójában érte a halál még élete teljében Helsinkiben, 1919. augusztus 24-én.

Egyetemi munkásságát gyakran váltogatta Közép-Oroszországban tett utazásaival, melyeknek célja finnugor és török nyelvészeti és etnográfiai anyagok gyűjtése volt. Nem kevesebb mint négy alkalommal jutott el a mordvinokhoz, ezzel a modern idők legkiemelkedőbb mordvinistájának rangjára emelkedett.

A Suomalais-Ugrilainen Seura, melyet Otto Donner alapított 1883-ban, szűkös anyagi lehetőségekkel rendelkezett, de 1887-ben bőkezű adományt kapott John Abercromby angol mecénástól az ún. volgai finnugorok között elvégzendő kutatások elősegítése céljából. Tekintve azonban, hogy kevéssel a megalapítását követően a Társaság már finanszírozott kutatásokat a csere-misz nyelv terén, a rendelkezésre álló összeget a mordvinra fordította. Így történt aztán, hogy 1888 áprilisában ösztöndíjat adományozott Paasonennek, a fiatal magiszternek.

Tudósunk 1889 februárjában indult el a középső Volga irányába, és egy év leforgása alatt végigjárta a Mordvin Köztársaság jelenlegi fővárosának, Szaranszknak a környékét, ahol feljegyzett mind moksa, mind erza népi szövegeket, melyekhez lexikai kiegészítést is csatolt. Utazását '90 februárjában fejezte be.

1890 június és július között újból a mordvinok között járt, legfőképpen a Szaranszktól nyugatra fekvő Szpasszk körzetében, ahol elsődlegesen erza népességgel foglalkozott. Finnországba hazatérve tanulmányokban kezdte közölni mindazt, amit ez idő alatt sikerült összegyűjtenie. Közülük az egyik legismertebb a *Mordvinische Lautlehre*, mely először 1893-ban, majd 1903-ban bővített változatban jelent meg (*Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*

¹ Forrásaim: Paavo Ravila: *Vorwort*, in: Paasonen 1938: 28–29; valamint Uusi tietosanakirja (röviden: UT) 1964/15: 268. hasáb; Domokos 1990: 229 (itt Paasonen elhalálzásának napja tévesen augusztus 8.); MNagyl. 2002/14: 398.

² Mikkeli *élő klasszikusoknak* nevezett „bandánk” szerves tagjának, Tuomo Lahdelmának is szülőhelye.

22). Továbbá mintákat kezdett terjeszteni az erza nép folklór-hagyományából, pontosan abból az anyagból, amelyet első útja folyamán gyűjtött a Szaranszktól északkeletre fekvő Mareszevo faluban: *Proben der mordwinischen Volksliteratur I*. Erzjanischer Theil, Erstes Heft, 1891 (Journal de la Société Finno-Ougrienne 9), Zweites Heft, 1894 (uo. 12). Az első füzet egy bevezetést tartalmaz, amelyben a szerző ismerteti a népdalok átírásának általa követett módszerét. Paasonen megelőzően a témában érdekelt kevés kutató diktálás után jegyezte fel a dalokat, ami az olvasókban túlzott verstani rendelkezés benyomását keltette. A mi tudósunk ezzel szemben a dalolva előadott szöveget rögzítette, így a töltelékelemek (felkiáltások, ismétlések, nyújtások stb.) sem maradtak ki, bizonyos szabályosságot kölcsönözve a verselésnek.

Paasonen harmadik alkalommal mordvin területekre látogatott el 1898 szeptemberétől 1899 áprilisáig, ezúttal mint a Helsinki Egyetem ösztöndíjasa. Útját a Szimbirszk városától kb. 200 km-re eső Buguruszlan körzetében kezdte, elég távol a mai Mordvin Köztársaság határaitól; eljutott az Orenburgi terület délkeleti részéig, onnan nyugatra kanyarodva Penza felé indult, majd Alatir felé (Szaranszktól északkeletre) vette az irányt, és bonyolult utazásának Arzamasz körzetében (Szaranszktól északra) vetett véget. Összesen 22 faluban állt meg, megmentve a feledéstől nem csupán a népdalokat, de a varázsigéket, az áldozati imákat, a menyegzői énekeket és a panaszdalokat, továbbá a Ravila által *Weihnachtsstubenlieder*-ként feltüntetett szerzeményeket (Paasonen 1938: XIII), azaz – a mordvinoknál és az oroszoknál – a *святки* 'karácsonyi ünnepek' énekeit (vö. Kozlov 1981: 256), amelyeket lányok adtak elő minden este karácsony napjától vízkeresztig az e célra szolgáló helyiségekben, ahol velük egykorú fiatalokkal gyűltek össze. Mindezt elsősorban erza nyelvváltozatban.

A tudós negyedik és egyben utolsó utazására az 1901 júliusa és októbere közötti időszakban került sor. A Kazanytól délre eső vidékről kiindulva Szaranszk és Inszar városokon, valamint a szpasszki körzeten áthaladva elért Tyemnyikov városába. Erza és moksa népköltészeti alkotások gyűjtésén túlmenően módjában állt foglalkozni a karatajok, az immár eltatárosodott mordvin népcsoport eredetének kérdésével (vö. *Die sogenannten Karataj-Mordwinen oder Karatajen*, 1903 [JSFOu 21]).

Végül meg kell említenünk, hogy Paasonen a mordvinok közti vándorlásai során nem elégedett meg azzal, hogy személyesen rögzítse alkotásaikat, hanem helyi őslakosokat ösztönzött, sőt fizetéssel látott el abból a célból, hogy ők maguk tegyék ugyanazt. Többen közülük folyamatosan küldtek anyagot a kutatónak jóval azután is, hogy elhagyta Mordóviát, úgyhogy tényleges gyűjtése, melyet Paavo Ravila bocsátott ki négy vastag kötetben 1938

és 1947 között (MSFOu 77, 81, 84, 91), 1977 és 1981 között másik négy, a Ravila által ellenőrzött mordvin anyanyelvű informátorok szövegeit tartalmazó kötettel egészült ki (uo. 161, 162, 176, 178).

A mordvinok is a körülményeknek megfelelően változtattak a viszontagságos építkezés motívumán. Minket most nem annyira egy polgári vagy katonai létesítmény, hanem egy keresztény kegyhely vonatkozása érdekel, mint a trentói legendában. Nyilvánvalóan nagyon régre visszamenő alkotásokról van szó, amikor a szinkretizmus a legnagyobb természetességgel valósult meg.

Paasonennél (1938) találunk egy (erza) páros példát, amelynek a szerkesztő Ravila ezt a német címet adta: *Der Kirchenbau und das Mädchenopfer*. Ebből kiderül, hogy már nem a szeretett hitvesnek (mint a *Kőműves Kelemen-né* legendájában) vagy egy lányanya fiának (mint az Artúr király ciklusban), hanem egy serdülőlánynak, a legkedvesebb lánygyerekek a feláldozása a követelmény. S mint azt majd látni fogjuk, maga az áldozat módja is más, ezúttal sokkal kegyetlenebb lesz.

A Paasonen által kínált két változat (1938: 36–41, ill. 41–47) több vonatkozásban eltér egymástól. Verselését tekintve pl. az első (amely egyharmadával rövidebb) kevésbé szabályos: gyakori a tíz- és tizenegyszótagos verssorok váltakozása, de nem ritkák a nyolc-, kilenc-, tizenkét szótagú és még hosszabb verssorok sem. Világos, hogy Paasonen – szándéka ellenére – „kifelejthetett” bizonyos töltelék-szótagelemeket. Tartalmát illetően pedig, bár a történet ugyanarra a Szegyelkina falura vonatkozik, a kiválasztott áldozat neve nem Najko, hanem Matrjo, és ő egy özvegyasszony lánya.

A második, 97 sorból álló változat metrikailag az előzőnél gondozottabb: a tíz szótagú verssorok vannak túlsúlyban, amelyek – gyakran párosan – nyolc és kilenc szótagból álló sorokkal váltakoznak. A kiemelkedő stilisztikai elem a parallelizmus: a legtöbb sornak, ugyanúgy, mint a *Kőműves Kelemenné* idézett részleteiben, párja van, amely megerősíti az előző képet; ritka az alliteráció, gyakran jelen van viszont az uráli népek költészetében általában másodlagos vonás, a rím, amely orosz hatásra honosodhatott meg.

Bemutatom itt – egy verstani szabályosság nélküli és olykor szükségszerűen *ad sensum* magyar fordítással párhuzamosan³ – ezt a második szöveget, melyet a finn tudós 1898 decemberében, harmadik útja idején jegyzett fel Vecskanovo helységben (Szamarai kormányzóság). Szinte betű szerint tar-

³ Szem előtt tartottam a MSFOu-ban található német fordítást is. A magyarra fordításban hatékonyan közreműködött feleségem, Keresztesi Katalin.

tom magam Paasonen másolatához (pl. nagybetű teljes kizárása, ritka interpunkció); szándékosan nem jelölöm a veláris /i/ és /e/ hangokat, mert ez a jellegük automatikusan kitűnik abból, hogy nem palatalizálják az előttük álló mássalhangzót. Továbbá nem veszem figyelembe az alaki ismétléseket sem.

Der Kirchenbau und das Mädchenopfer

*vel'ineš paro pokš šed'el'cna
vel'ineš dobroj pokš šed'el'k'ina
vel'eñt' vé pese piče-víreze
omboče pese kilej-víreze
vel'eñt' kunčkasó čerkuvat stroit'
čerkuva stroit' časov'na t'eit'
čit' srojasiž siñ vet' kaladiť
vet' srojasiž siñ čit' kaladiť
čerkuvañt' alov lomañ prá véšit'
lomañ práftomo siñ a strojaviť
vel'eñ a'tat siñ purnavkšnosť
vel'eñ promkske siñ tejekšnešt'
putovliñek siře a'taso
putovliñek siře babaso
siře a'taň lamo gréxeze
siře babaňgak lamo gréxeze
putovliñek odžoraso
putovliñek od-avaso
čoraň kadovi staka dušozo
avaň kadoviť piže takanzo
dajťe puttanok tejťer' takaso
dajťe puttanok bojar-avaso
tejťereň araš staka dušozo
tejťereň arašt' piže takanzo
dajťe kajatan miň žerebejse
konaň uli tejťereze
kiñe sati vašiň žerebej*

Jó falucska a nagy Szegyelkina,
kedves falucska a nagy Szegyelkina:
a falu egyik végén egy fenyőerdő,
másik végén egy nyírfaerdő.
A falu közepén templomot építenek,
templomot építenek, kápolnát emelnek.
Nappal építik ők, éjjel leomlik;
éjjel építik ők, nappal leomlik.
Emberi fejet sürgetnek a templom alá:
emberi fej nélkül nem építhetnek ők.
A falu vénjei, ők, összeültek,
falugyűlést ők tartottak.
„Odatehetnénk egy öreg aggastyánt,
odatehetnénk egy vén öregasszonyt:
egy öreg aggastyánnak sok bűne van,
egy vén öregasszonynak is sok a bűne.
Odatehetnénk egy fiatal férfit,
odatehetnénk egy fiatal nőt:
egy fiatal férfinak ott marad nehéz lelke,⁴
egy nőnek ott maradnak kicsi gyermekei.
Rajta, tegyünk oda egy gyereklányt,
rajta, tegyünk oda egy bojár nőt:
a gyereklánynak nincs nehéz lelke,
a gyereklánynak nincsenek kis gyermekei.
Rajta, húzzunk mi sorsot:
kinek van egy lánya,
kire elsőként kerül sor,

⁴ A 'nehéz lélek' (E. *staka dušo ~ duša*) elnevezés azokra az adóköteles személyekre vonatkozott, akikért a közösségnek haláluk után is le kellett róni az általuk fizetendő összeget egészen addig, amíg nem történt meg az adófizetői listák esedékes felülvizsgálata.

*šeñ tejteřenze tozoy pucińek
 siń koda kajšež žerebejse
 satoć žerebej fedor aťańe
 šisem čora sonzo t'akanzo
 šisem sajeń sonzo urvanzo
 vejkińe tol'ko tejteř t'akazo
 son kuva jakı fedor avarđi
 už kuva paki fedor mel'afiti
 koda sirgakšnoś fedor kudov čiv
 es tukšno fedor ul'cań kuvalma
 son tukšnoś fedor lato udalga
 eramo-lejeń fedor kuvalma
 koda pačkol'eś fedor kudov čiv
 es jofta fedor najko dočanste
 es korta fedor najko ejd'enste
 joftakšnoś fedor son pokš
 čoranste
 kortakšnoś fedor son pokš
 urvanste
 il'ado jofta najko dočańe
 il'ado korta najko dočańe
 il'azo mařa sonzo pıleze
 il'azo soda son šed'ejeze
 koda siń mad'heśť veńeń udomo
 ašińe čineń a siń učomo
 a-paro onne najko nejekšneś
 a-parštineste najko břed'akšnoś
 son termeśť merkšneś najko
 sirgojkšneś
 son lukast merkšneś najko
 ozakšnoś
 al'kaj al'kaj pokšoś al'kaj
 urkaj urkaj ton pokšoś urkaj
 kol'i udutad tiń sirgožed'e
 kol'i ašt'it'ad tiń kuncolodo
 a-paro onne l'el'kaj mon neiń
 a-parštineste urkaj mon břed'iń
 buto tejeviń mon pokš pando prās
 še pandońť praso bajagat čavit'*

annak lányát tegyük oda”.
 Ahogy sorsot húztak ők,
 az öreg Fjedorra esett a sors;
 fiai heten vannak,
 fiaitól elvett hét menyee,
 kicsi lánya csak egy van.
 Ahova ő csak megy, Fjedor sír,
 amerre csak jár, Fjedor kesereg.
 Ahogy elindult hazafelé Fjedor,
 nem az utcán ment Fjedor,
 ő, Fjedor, egy félszer mögött ment,
 az Erjamo folyó mentén, Fjedor.
 Ahogy hazaért Fjedor,
 nem mesélt Fjedor Najko lányának,
 nem szólt Fjedor Najko gyermekének;
 mesélt ő, Fjedor, legidősebb fiának,
 szólt ő, Fjedor, legidősebb menyének.

„Ne meséljetez Najko lányomnak,
 ne szóljatok Najko lányomnak;
 ne hallja füle,
 ne tudja szíve!”
 Ahogy lefeküdtek, ők, éjszaka aludni,
 a fehér nappalt, ők, nem vární,
 Najko nem szép álmot látott,
 nem szépecskét álmodott Najko.
 Ijedtében összerezszent ő, Najko:
 felriadt,
 félelmében összerándult ő, Najko:
 felült.
 „Testvérem, testvérem, öregebb bátyám,
 sógornóm, te, öregebb sógornóm,
 ha alszotok ti, ébredjetez,
 ha fenn vagytok ti, hallgassatok!
 Egy nem szép álmot, bátyám, láttam én,
 nem szépecskét, sógornóm, álmodtam én.
 Mintha egy magas hegyre kerültem volna,
 a hegy tetején harangok konganak,

*pandiñeñt' alga urkaj ver' čud'i
 a-paro onot najko parijam
 a-paršte břed'it' ton najko dugam
 še pokš pandiñes ul'i pokš goŕa
 bajagaťne šet' ul'it' pokš slava
 še čud'i vedeš ul'it' sel'veťket'.
 koda ton moľat stadañ pañeme
 šex ikeľej ton il'a liše
 jalgado mekejs ton il'a kadoft
 purnaš seŕnaš najko seŕenze
 kaŕčiñze kock-ašk najko pil'genze
 son tukšnoš najko stadañ pañeme
 šex ikeľej najko es' lišne
 jalgado mekejs najko es' kadoft.
 jalganzo jutkso najko moľekšneš
 lišneš najkoñ pšťidež kaŕks-πεζe
 kalaľes najkoñ mazi pil'geze
 komakšnoš najko pil'geñ kaŕćeñe
 kadovkšnoš najko son jalgastonzo.
 koda kadovkšnoš pil'geñ kaŕćeñe
 kafto pel'de najkoñ kundakšniž
 para alašas najkoñ putokšniž
 piši bañiñes najkoñ uskokšniž
 piši bañaso najkoñ paŕakšniž
 šveža ved'ñese najkoñ valokšniž
 lovažiñenze najkoñ šinťŕekšniž
 čeŕkuvañt' alov najkoñ putokšniž
 ikellenze pućt' najkoñ purnañ stol'
 stoleñt' laņks puťñešt' siñ med'
 ploškiñe.
 koda strojakšniž siñ čeŕkuviñest
 koda prádokšniž siñ časovñiñest
 čokšñejak pozda najko avaraďil'
 valckejak rana najko son lajšil'
 koda lišekšneš valdo ojmeze
 šeste maštokšnoš son vajgeľeze.*

a hegy lábánál, sógornóm, vér folyik”.
 „Nem szép az álmod, Najko sógornóm,
 nem szépen álmodtál, te, Najko húgom.
 Az a magas hegy nagy csapás,
 a harangok, azok, egy nagy hírnév,
 az a folyó a te könnyeid.
 Mikor te kivezeted a csordát,
 ne menj te mindenki előtt,
 társaid mögött te le ne maradj!”
 Készült Najko, hogy induljon,
 vászonba bugyolálta Najko lábát.
 Kiment ő, Najko, kivezetni a csordát;
 mindenki előtt nem ment Najko,
 társnői mögött Najko le nem maradt,
 társnői között haladt Najko.
 Vékony zsinórja kioldódott Najkónak,
 megbomlott a vászon Najko szép lábánál;
 lehajolt Najko bebugyolálni lábát,
 lemaradt Najko, ő, társnői mögött.
 Ahogy leállt bebugyolálni lábát,
 kétfelől megragadták Najkót;
 kettős fogatra Najkót feltették,
 forró szaunácskába Najkót bevitték,
 forró szaunában Najkót gőznek kitették,
 friss vízecskébe Najkót belemerítették,
 Najko törékeny csontjait összetörték,
 a templom alá Najkót betették.
 Elébe Najkónak terített asztalt raktak,
 az asztalra letettek ők kis bögre mézet.
 Ahogy építgették ők a templomkájukat,
 ahogy befejezték ők kis kápolnájukat,
 késő este is sirt Najko,
 korán reggel is zokogott ő, Najko.
 Mikor fényes lelke elhagyta őt,
 akkor elnémult neki a hangja.

Irodalom

- BORZAGA, GIOVANNA 1985: *Leggende del Trentino*, 2. Manfrini Editori, Calliano (Trento).
- DOMOKOS PÉTER (szerk.) 1975: *Medveének. A keleti finnugor népek irodalmának kistükre*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- DOMOKOS PÉTER (szerk.) 1990: *Finnugor életrajzi lexikon*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KERESZTES LÁSZLÓ 1990: *Chrestomathia Morduinica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KNOWLES, SIR JAMES (ed.) 1995: *The legends of King Arthur and his knights*. Senate, London.
- KOZLOV, V. I. (ed.) et al. [Козлов, В. И. (ред.) и др.] 1981: *Мордва. Историко-этнографические очерки*. Мордовское Книжное Издательство, Саранск.
- MNagyl. = Magyar Nagylexikon 1–19. Akadémiai Kiadó – Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest, 1993–2004.
- ORTUTAY GYULA (szerk.) 1979: *Székely népballadák*. Magyar Helikon, Budapest. [Az 1935-ös kiadás fakszimile változata.]
- PAASONEN, HEIKKI 1938: *Mordwinische Volksdichtung 1*. Herausg. und Übers. Paavo Ravi. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 77. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- PAASONEN, HEIKKI 1953² [1909¹]: *Mordwinische chrestomathie mit glossar und grammatikalischem abriß*. Apuneuvoja suomalais-ugrilaisten kielten opintoja varten 4. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- UT = Valpola, Veli et al. (toim.): *Uusi tietosanakirja 1–24*. Tietosanakirja Oy, Helsinki, 1961–1966.

*

**Heikki Paasonen and a Pan-European motif
in Mordvin folk poetry**

One of the themes occurring in the popular poetry of many nations is that of the building that cannot be built without divine intervention or without a propitiatory sacrifice. It is almost always an important civil-military construction, but there is no shortage of religious buildings: legends in this regard are known from every part of Europe, from Italy to Hungary, from the British Isles to Russia. H. Paasonen (Mikkeli 1865 – Helsinki 1919) is a scholar who, taking advantage of his four study trips to central Russia, provided us with more than one example that was widespread also among the Mordvins. The best known one refers to the construction of the fortified city of Kazan, which recalls, in the Hungarian context, the elevation of the Déva castle; but

what interests us more are the vicissitudes of the construction of a church which connect the Mordvin story to a legend from Trentino, with the atrocious difference that in the Volga region the Christian divinity demands even a human victim. We are quoting here the longest Erzya variant recorded by Paasonen in the original language and in translation.

Keywords: *H. Paasonen, building that cannot be built, Erzya-Mordvin folk poetry*

DANILO GHENO

Mordvan demonstratiivipronominien diakroniaa ja typologiaa

Riho GRÜNTAL

Helsingin yliopisto
riho.grunthal@helsinki.fi

1. Johdanto

Erilaisten pronomininien on pitkään tiedetty kuuluvan uralilaisten kielten vanhaan perintösanastoon. Vaikka pronominijärjestelmät poikkeavat toisistaan nykyään puhutuissa ja dokumentoiduissa kielissä, samaa alkuperää olevat persoonapronominit ja interrogatiivit ovat usein tunnistettavia. Persoonapronominit liittyvät diakronisesti myös verbien persoonataivutukseen ja possessiivisuffiksien muodostukseen. Interrogatiivien avulla muodostetaan taas erilaisia indefiniittisiä ja alisteisia rakenteita. (Abondolo 1998: 245–26, Aikio 2022: 13, Janhunen 1981, Maticsák 2020: 244, 340.)

Myös demonstratiivipronominit edustavat vanhaa perintösanastoa, vaikka esimerkiksi unkarin kaksiosainen (*ez* 'tämä', *az* 'tuo') ja suomen kolmijakoinen järjestelmä (*tämä*, *tuo*, *se*) eroavat toisistaan, eivätkä ne periydy samoista sanavartaloista. Pronominit vertautuvat nimensä mukaisesti nomineihin, erityisesti substantiiveihin ja adjektiveihin. Kieliopit ja yleisesitykset esittelevät tavallisesti myös pronominin (sija)taivutuksen kuvailematta taivutus-typologisia ominaisuuksia yksityiskohtaisesti.

Tarkastelen tässä artikkelissa mordvan demonstratiivipronominien ominaisuuksia typologiselta ja diakroniselta kannalta. Leksikaalisesti ne muistuttavat itämerensuomalaisten kielten demonstratiivipronomineja muodostaen samanlaisen kolmipaikkaisen järjestelmän. Suomessa se on edelleen käytössä mutta joissakin muissa itämerensuomalaissa kielissä, kuten liivissä, virossa, vatjassa ja vepsässä se on muuttunut (Blokland 2012, Grünthal 2015: 277–282, Larjavaara 1986, Pajusalu 2015, Tomingas 2018). Mordva on typologisesti ja diakronisesti sikäli poikkeustapa, että sama demonstratiivipronomini voi esiintyä alkuperäisessä tehtävässään substantiivin määritteenä sen

edessä (M *šä lomañt* 'se ihminen.DEF.GEN 'sen ihmisen') ja on toisaalta kieliopillistunut suffiksaaliseksi, substantiivin jäljessä esiintyväksi määräisyyden merkitsimeksi (*lomañe-š* ihminen-DEF 'se ihminen') (Bartens 1996: 1–50).

Vepsässä demonstratiiveja käytetään mordvan tavoin nominetisessä ja -jälkeisessä asemassa mutta vapaina morfeemeina. Mordva ja vepsä näyttävätkin kuuluvan kieliarealiin, jossa anaforisista demonstratiivipronomineista on kehittynyt konstituentijärjestystä varioiva järjestelmä (Yurayong 2020). Isoin ero on se, että mordvassa postnominainen demonstratiivi on suffiksoitunut, vepsässä se on kliittimäinen fokuspartikkeli, joka esiintyy muidenkin sanaluokkien jäljessä (Grünthal 2015: 277–281). Uralilaisista kielistä vain kolmessa läntisessä haarassa, saamessa, itämerensuomessa ja mordvassa voidaan käyttää pääsananjälkeistä demonstratiivipronominia tai on merkkejä siitä (Yurayong 2020: 90).

Sekä persoona- että demonstratiivipronomineilla on rajallinen käyttötarkoituksensa. Persoonapronominien pääominaisuuksia ovat referentiaalisuus, henkilöviitteisyys ja määräisyys. Määräisyys on ominaista myös demonstratiivipronomineille, mutta sen lisäksi niitä luonnehtivat lokationaalisuus, elollis- ja elotontarkotteisuus. Anaforisten demonstratiivien määräisyys heikkenee ja funktionaaliset ominaisuudet väljenevät (Bhat 2004: 66–78). Mordvan määräisen deklinaation kehityksessä funktionaalinen muutos on johtanut uuteen, rajattuun kieliopilliseen tehtävään, jonka tuloksena määräisyys on lopulta vahvistunut. Anaforisen, ei-referentiaalisen demonstratiivin käyttö pääsananjälkeisessä asemassa muistuttaakin enemmän uralilaisten kielten possessiivisuffiksien diskursiivista käyttöä kuin aiempaa funktiota deiktisen järjestelmän osana (vrt. Yurayong 2020: 106, 111–121).

2. Demonstratiivipronomit uralilaisissa kielissä

Demonstratiivipronomineja tarkastellaan usein synkronisena, deiktisenä järjestelmänä, jonka semantiikka vaihtelee. Uralilaisissa kielissä on kaksi-, kolmi- tai Majtinskajan mukaan jopa nelijakoinen demonstratiivipronominien järjestelmä, ja siihen kuuluu useita, vanhoja demonstratiivipronominivartaloita (Abondolo 1998: 25–26, Majtinskaja 1969: 71–114, 1979: 198–199, Maticsák 2020: 244, 340). Itämerensuomalaisten kielten kolmiosainen järjestelmä toimii yksikössä ja monikossa. Kielten väliset erot ovat huomattavia, ja esimerkiksi vatjan ja vepsän järjestelmä on redusoitunut kaksipaikkaiseksi, viron ja liivin yksipaikkaiseksi. Lähiviitteisen *tämä*-pronominin kehittyminen yksikön kolmannen persoonan persoonapronominiksi on vaikuttanut eksoforisen *se*-pronominin laajenemiseen lähiviitteiseksi (Laanest 1982: 196–199, Yurayong 2020: 32).

Persoonapronominisarjassa kolmas persoona on toisinaan anaforinen ja epäreferentiaalinen. Siksi proksimaali tai distaali demonstratiivipronomini voi kehittyä kolmatta persoonaa tarkoittavaksi persoonapronomiksi. Esimerkiksi dokumentoidussa kamassisamojedissa ei esiintynyt erillistä persoonapronominia kolmannessa persoonassa (Klump 2022: 827).

Kantasuomen deiktinen järjestelmä voidaan jakaa etäisyyttä ilmaisevalla, lokationaalisella perusteella proksimaaleihin, mediaaleihin ja distaaleihin demonstratiivipronomineihin (Larjavaara 1986: 69–75, Yurayong 2020: 32).

	proksimaali	mediaali	distaali
Yksikkö	tämä	*too	se
Monikko	nämä(t)	*noo(t)	ne(t)

Taulukko 1

Yhteisitämerensuomalaiset demonstratiivipronomit

Etelävirossa on säilynyt neljäs demonstratiivipari *taa / naaq*, jolla ei ole vastineita muissa itämerensuomalaisissa kielissä (mts.; Pajusalu 2015), mutta jolla on selviä yhtymäkohtia saamen demonstratiiveihin. Itämerensuomalaisien kielten erot näkyvät siten, että reduktion lisäksi järjestelmä voi täydentyä uusilla muodosteilla. Vatjassa ja vepsässä on taulukon 1 yleisitämerensuomalaisista pronominivartaloista säilynyt vain pari *se/ne*. Vatjassa persoonapronominiparadigmaan siirtyneen *tämä/nämä* ja **too/*noo* tilalle on tullut uusi lähiviitteinen demonstratiivi. Kummassakin kielessä uudennos on kaksiosainen ja perustuu distaalisen *se/ne* täydentämiseen diskurssipartikkelina käytetyllä demonstratiivilla (vatjan *kase/kane* ’tämä/nämä’, vepsän *nece/nene* id.) (Larjavaara 1986: 147–164, 225–238, Yurayong 2020: 32, 131–134).

Havainnollinen esimerkki demonstratiivijärjestelmän muutoksesta on pohjoissaame, jossa on viisijakoinen deiktinen järjestelmä, mutta ei rinnakkaista monikollista järjestelmää (taulukko 2).

proksimaali		distaali		
dat				
dát	diet		duot	dōt
'tämä (tässä)'	'tämä (siinä)'	'se'	'tuo (tuossa)'	'se (siellä kaukana)'

Taulukko 2

Pohjoissaamen demonstratiivipronominien deiktinen järjestelmä

Vaikka pronomineja on viisi, ne eivät asetu suoraan samalle lineaariselle janalle. Neljä on lokaalista etäisyyttä ilmaisevia deiktisiä pronomineja, selvästi yleisin *dat* 'se' on anaforinen ja rajaamaton (Guttorm 2019). Toisin kuin uralilaisissa kielissä tavallisesti, monikkomuodot ovat nominatiivissa identtisiä yksikön kanssa, mutta sijataivutuksessa yksikkö ja monikko eroavat toisistaan muiden nominien tavoin. Taipumaton demonstratiivi voi nominatiivissa olla yksikössä tai monikossa olevan pääsanana määrite ilman lukukongruenssia. Saamen nominilausekkeen kongruenssisäännöt eivät kuitenkaan ole suoraviivaisia, ja esimerkiksi adjektiivijärjestelmä ei noudata samanlaisia selvärajaisia kongruenssisääntöjä kuin itämerensuomalaisissa kielissä. Adjektiivien muoto vaihtelee syntaktisen aseman mukaan ja riippuu siitä, esiintyykö adjektiivi attribuuttina vai predikatiivina (Rauhala 2013: 203–206, Korhonen 1981: 245–246, Rießler 2016: 134–138, 201–214, Sammallahti 1998: 71–73, Nickel – Sammallahti 2011: 81–84). Määriteaseman edellyttämää attribuuttimuotoa onkin luonnehdittu puolikongruenssiksi (Korhonen 1981: 344–345).

Saamen kielen kuvauksissa deiktistä järjestelmää on kuvattu puhujasta lähempänä (*dát*) tai kuulijaa lähempänä (*diet*) olevaksi ja skalaarisesti etäännyväksi (*duot* 'tuo (tuolla)', *dōt* 'se (siellä)'). Nickel ja Sammallahti (2011: 117–119) käyttävät norjankielisessä kieliopissaan kaksiosaisia deiksien ja lokalisaation yhdistäviä selityksiä ja käännöksiä samalla tavalla kuin jo Konrad Nielsen (1926–1929/1: 125, 3: 48–60) määrittäessään merkityksiä.

Itäisemmissä uralilaisissa kielissä demonstratiivipronominien määrä vaihtelee tavallisesti kahdesta kolmeen etäisyysasteeseen. Esimerkiksi pohjoismansissa on kaksi (Bakró-Nagy et al. 2022: 545), pohjoishantissa itämerensuomalaista järjestelmää muistuttaen kolme (Sipos 2022: 590–591), kamasissa samoin kolme (Klumpp 2022: 827), kun taas enetsissä ja nenetsissä on monimutkaisempi järjestelmä (Khanina – Shluinsky 2023: 810–811, Nikolaeva 2014: 141–144). Määritteen asemassa oleva ja pääsanana esiintyvä demonstratiivi saattavat olla muodoltaan erilaisia, kuten esimerkiksi marissa, jossa proksimaalinen *tide* 'tämä' esiintyy pääsanana ja sen lyhyt variantti *ty* [*tə*] *mogyr* 'tämä puoli' määritteenä.

Koska demonstratiivipronomininit voivat esiintyä määritteenä ja pääsanana ja ne ovat tärkeitä lokalisaation ilmaisijoita, lauseen sanajärjestys ja demonstratiivin asema verbiin nähden voi vaihdella. Harvinaisempaa on, että pronomini esiintyy prenominaalisena tai postnominaalisena. Tällaista sanajärjestysvaihtelua esiintyy vepsässä, jossa ainoa yleisitämerensuomalaiseen järjestelmään palautuva demonstratiivi *se* 'se' esiintyy kummassakin asemassa. Esimerkkejä tästä löytyy jonkin verran myös lyydistä ja livvinkarjalasta, sa-

tunnaisesti vatjasta ja inkeroisesta. Yurayongin tutkimuksessa vertailukohteenä olevissa Venäjän pohjoismurteissa Vologdassa ja Arkangelissa postnominaalisen pronominin käyttö on paljon yleisempää kuin prenominaalisen. Yurayong sijoittaaakin ilmiön alueellisen neksuksen Vologdaan (Yurayong 2020: 134–150).

Vastaavasti kuin demonstratiivipronomineja käytetään endoforisesti, myös määräisyydeltään spesifejä possessiivisuffikseja käytetään varsinkin Volgan alueen ja Siperian suomalais-ugrilaisissa kielissä muutenkin kuin henkilöviitteisesti omistussuhdetta ilmaisemaan. Referentiaalisuus, deiksis ja anaforinen käyttö ovat tyypillisiä kolmannen persoonan possessiivisuffikseille, toisinaan myös toisen (Yurayong 2020: 111–119).

Nämä ominaisuudet ovat mordvan kannalta kiinnostavia, koska mordvan demonstratiivipronominijärjestelmä ja nominien määräinen taivutus palautuvat samanlaiseen konstituenttijärjestyksen variaatioon ja siitä polveutuvaan kieliopilliseen muutokseen.

3. Mordvan deiksis ja demonstratiivipronominien morfologia

Vaikka pronominit kuuluvat nomineihin, niiden morfologia poikkeaa substantiiveista. Jos demonstratiivipronomineilla on eri vartaloon perustuva sarja yksikössä ja monikossa, ne eivät välttämättä saa monikon tunnusta. Itämerensuomalaisissa kielissä *n*-alkuiset demonstratiivit ovat muodostaneet yksikön kanssa symmetrisen monikollisen sarjan. Mordvassa on samanlainen järjestelmä, joskaan ei yhtä symmetrisenä kuin itämerensuomen demonstratiivit alkujaan (ks. taulukko 1).

Ersässä ja mokšassa epäsymmetria johtuu siitä, että referenssiltään rajatuilla, puhujakeskeisellä proksimaalilla ja distaalilla pronominilla on tosin *n*-alkuinen monikko (E *tě*, M *tä* 'tämä, se' : E *ne*, M *nä* 'näjä, ne' ja vastaavasti E M *tona* 'tuo' : E M *nona* 'nuo'), mutta endoforista E *še*, M *šä* 'se' vastaa monikossa proksimaalin demonstratiivipronominin kanssa sama monikkomuoto tai substantiivien kanssa analogisesti muodostettu *-t*-tunnuksinen monikko (Aljamkin 2000: 107–108, ÈK 133, Rueter 2023: 504; vrt. taulukko 3).

		proksimaali	distaali
yksikkö	endoforinen	še	
	eksoforinen	t'e	to(na)
monikko	eksoforinen	ńe ~ ńet' ~ ńet'ńe	nona ~ nonat
	endoforinen	ńe ~ ńet' ~ ńet'ńe	
		šet' ~ šet'ńe	

Taulukko 3

Ersän demonstratiivit deiktisenä järjestelmänä

Myös muissa uralilaisissa kielissä monikolliset demonstratiivit saavat usein monikon tunnuksen. Demonstratiivien sijaparadigma saattaa olla vajaa eikä niihin voi liittää possessiivisuffikseja eri referenssin takia. Diskurssipartikkelina anaforisesti käytettävä possessiivisuffiksi voi liittyä demonstratiiviin, kuten marissa (*tidy-že* tämä-3SG 'juuri tämä'). Demonstratiivien käyttö lokationaalisina predikatiiveina perustuu deiksikseen, etäisyyden osoittamiseen ja yhdistää ne pikemmin adverbeihin kuin nomineihin. Useita morfologisesti säännöllisiä mordvan demonstratiivien taivutusmuotoja voidaankin pitää pikemmin adverbeina (Keresztes 1990: 64).

Mordvan kielioppien tapa esittää demonstratiivipronominien taivutus vaihtelee. Ersäksi ja mokšaksi 2000-luvun alussa ilmestyneistä kieliopista ersän kielioppi (ÈK 133) esittää paradigmata vain niukasti vajaina (poikkeuksina monikon *še-t'* se-PL 'ne' ja *ńe-t'* ne-PL 'ne'), mokša suppeina (Aljamkin 2000: 108). Heikki Paasosen *Mordwinisches Wörterbuch* esittää useita vartaloista *še* ja *t'e* johdettuja kaksimorfeemisiä muotoja, joissa alkuosa on demonstratiivivartalo, jälkimmäinen deiksistä, lokaalisuutta tai referentiaalisuutta vahvistava affiksi. Tällaisia ovat esimerkiksi E *ńeke* '(juuri) nämä', E *ńeńe*, M *ńińä* '(juuri) ne', E *ńet'e* 'nämä (näin)', E *šezej* 'sinne', M *šijak* 'sitä(pä) pitkin; sitten, heti', E *šijańa*, M *šijańä* 'sitä kautta', E *šeke*, M *šaka* 'se(pä se)', E *šeńe*, M *šäńä* 'tämä (näin)', E *šeše*, M *šečä* 'se(pä se)', E *šesk(e)* 'sinne; heti', E *šet'e* 'se (juuri)', E *šembe*, E M *šembä* 'kaikki, koko; kaikkein', E *t'eńe*, M *t'äńi* 'nyt', E *t'eske*, M *t'asək* 'tässä', E *t'e'te*, M *t'it'ä* '(juuri) tämä', E *t'eke*, M *t'aka* '(juuri) tämä'.

Distaalisesta *to*-demonstratiivista johdetuista muodoista iso osa perustuu deiktistä ominaisuutta vahvistavan affiksaalisen vartalon yleistymiseen, kuten nominatiivinen E M *tona* 'tuo' ja latiiviseen E M *tov*-muotoon perustuvat lokaaliset E *tovolo*, M *tovəla* 'siellä, tuolla', E *tovoldo*, M *tovəlda* 'sieltä, tuolta' jne.

Affiksina voi toimia myös sama demonstratiivi reduplikatiivisesti, kuten E *ñeñe* ja *t'et'e*, joihin vertautuvat M *ñiñä* ja *t'i'tä* ovat jo adverbistuneita. Deiksisistä vahvistavana referentiaalisena affiksina voi toimia myös inkongruentti demonstratiivi, joka yhdistää yksiköllisen ja moniköllisen pronominin, kuten sanassa E *ñe-t'e* nämä-tämä 'nämä (näin)', pari variantille E *še-t'e* se-tämä 'se (juuri)'. Mokšassa kvantoraaliseksi adverbiksi kehittyneellä pronominivartaloisella adverbilla *šembä* on kieliopillinen tehtävä adjektiivien superlatiivin ilmaisemisessa ja siitä esiintyy myös sekundaareja johdoksia.

Paikallissijoissa taipuvat E *t'e-se*, M *t'a-sa* tämä-INE 'tässä', E *t'e-ste*, M E *t'a-sta* tämä-ELA 'tästä' sekä E *to-so*, M E *to-sa* tuo-INE 'tuossa', E *to-sto*, M *to-sta* tuo-ELA 'tuosta' ja E M *to-v* tuo-LAT 'tuonne' ovat säännöllisiä taivutusmuotoja, mutta illatiivi E *t'ej* ~ *t'eze(j)* ~ *t'ezk*, M *t'aza*, *t'azk* tämä.ILL 'tänne' ja prolatiivit E *t'ija*, M *t'ijä* tämä.PROL 'tätä kautta' sekä E *tu-va* tuo-PROL 'tuota kautta' perustuvat epäproduktiivisen suffiksin tai vartalomuutoksen takia leksikaalisiin sääntöihin ja ovat adverbistuneita. Sellainen on myös latiivinen *šezej* 'sinne'. Tämän ilmiön takia demonstratiivien taivutusjärjestelmä näyttäytyy vajaaparadigmaisena ja epäsymmetrisenä, substantiiveista poikkeavana.

Demonstratiiveista adverbistuneita muotoja on muitakin. Mokšan *ne*-vartaloista johdetulla adverbilla *ningä* 'vielä' on samoista morfeemeista johdettu etymologinen vastine vepsässä (*ninga* 'siten'). Säännölliseen paradigmaan sopiva ablatiivi-partitiivi E *sed'e*, M *šada*, diakronisesti 'sitä', on kieliopillistunut adjektiivien skalaariseksi vertailupartikkeliksi ja vastaa morfologista komparatiivia. Translatiivinen E *šeks* 'siksi' toimii syntaktisesti kausaalisenä konjunktiona samoin kuin elatiivinen E *šeste* 'siksi'. Prolatiivinen E *šija* (MdWb) 'sieltä, sitä kautta' puuttuu ÈK:n (133) paradigmasta vartalovaihtelun takia.

Kantamordvassa oletetaan olleen vielä neljäs, *e(z)*-vartaloinen distaali demonstratiivipronomini, ja sen käyttö postpositiovartaloissa ja adverbeissa on Bartensin mukaan peräisin aiemmasta deiktisestä funktiosta (Bartens 1996, MdWb 1: 343–348, 392–393).

Diakroniselta kannalta mordvan demonstratiivipronomineihin ja niiden taivutukseen tai johdoksiin liittyy useita epäsymmetrioita. Sijaitaivutuksen esittäminen produktiivisena morfologisena järjestelmänä on sikäli harhaanjohtavaa, että taivutussarjaan kuuluvilla muodoilla on deiktisestä järjestelmästä irtaantuneita tehtäviä adverbeina. Luettelen lyhyesti mordvan demonstratiivien tärkeimmät muutokset:

- (i) Affiksittomien yksikkömuodot E *še*, M *sá* 'se' ja E *t'e*, M *t'ä* 'tämä, se' ovat itsenäisiä, mutta sulautuvat monikossa yhteen deiksikseltään laajentuneessa demonstratiivissa E *né*, M *nä* 'nämä, ne'.
- (ii) Vanhat *n*-alkuiset monikon demonstratiivit muodostavat binaarisen järjestelmän, joka erottaa lähi- ja etäviitteisen toisistaan.
- (iii) Monikon deiksiksen muutosta kompensoivat analogiset monikkomuodot E *šet* ja *het*.
- (iv) Substantiivitaivutuksen mukaiset määräiset monikkomuodot E *net'he*, *nonat'he*, *šet'he* saavat ersässä täydellisimmän paradigman, mikä vaihtaa deiktiseen järjestelmään kolmella tavalla. Se a) vahvistaa monikon kolmijakoista deiktistä järjestelmää, b) vahvistaa demonstratiivien referentiaalisuutta ja määräisyyttä ja c) kompensoi affiksittomien vartaloiden vajaaparadigmaisuutta.
- (v) Lokationaaliset demonstratiivit ovat sijataivutukseltaan säännöllisimpiä, erityisesti inessiivi: E *t'e-se*, M *t'a-sa* 'tämä-INE 'tässä' ja E *to-so*, M E *to-sa* 'tuo-INE 'tuossa' yhdistävät deiksiksen lokaaliseen predikaatioon. Demonstratiivien inessiivi on tästä näkökulmasta pikemmin lokaalisen predikaation muoto kuin spatiaalinen. Lokaalisuuden ja deiksiksen yhteyttä osoittaa sekin, että esimerkiksi suomen kielessä demonstratiiveja käytetään selvästi yleisemmin paikallissijoissa kuin muita sanaluokkia, ja esimerkiksi persoonapronomineja vain harvoin (ISK 1180).
- (vi) Reduplikatiiviset muodot osoittavat määräisyyden merkityksen.

Mordvan määräisen deklination synty on selitettävissä deiktisen järjestelmän pragmaattiseen jakoon eksoforisiin ja endoforesiin demonstratiiveihin sekä anaforisuuteen. Lokaalinen predikaatio ja paikkaa tarkentava deiksis ovat referentiaalisesti rajatumpia, kun taas epäreferentiaalinen ja anaforinen käyttö vähentää syntaktista sidonnaisuutta. Se on mahdollistanut mordvan demonstratiivin postnominaalisen käytön. Sanajärjestyksen vaihtelu on korostanut pronominin diskursiivista tehtävää ja luonut syntaktiseen asemaan perustuvan funktionaalisen eron.

Postnominaalisessa asemassa demonstratiivi on silti säilyttänyt yhden keskeisimmistä ominaisuuksistaan eli määräisyyden, joka on affiksoitunut. Määräisyyden ja referentiaalisuuden merkitys mordvan demonstratiivien keskeisenä ominaisuutena ilmenee myös siten, että myös objektikonjugaation käyttö korreloi määräisyyden ja referentiaalisuuden kanssa (Grünthal 2008, Bernhardt 2020, 2021: 28, 37–40, 55, 72). Demonstratiiveihin ja niistä kehitettyneisiin affikseihin ei myöskään voi liittyä possessiivisuffikseja, koska mää-

räisyys ja referentiaalisuus on kummankin keskeinen pragmaattinen ominaisuus. Sen sijaan näyttäisi mahdolliselta, että demonstratiivipronominit voivat osallistua possessiivisuffiksien uudistumiseen (vrt. Keresztes 2014).

Samoin kuin varsinainen deiktinen järjestelmä ja pääsanaa edeltävät demonstratiivit toimivat, nominien määräinen deklinaatio toimii yksikössä ja monikossa epäsymmetrisesti. Monikolliset muodot ovat paradigmaattisesti säännöllisiä, yksikkö on nominatiivista lähtien morfologisesti epäsäännöllisempi ja epätäydellinen.

4. Demonstratiivipronominit ja sanajärjestystypologia

Sanajärjestystypologian kannalta mordvan demonstratiivien kehitys ja käyttö määritteenä kahdessa syntaktisesti vastakkaisessa asemassa on verrattavissa adjektiiveihin. Konstituenttijärjetyksen perusjako on Dem + N tai N + Dem. Implikationaalinen universaalisääntö on, että sama määritteen ja pääsanan välinen sanajärjestyssääntö pätee adjektiiveihin ja demonstratiiveihin: jos adjektiivi on ennen substantiivia, myös määritteenä esiintyvä demonstratiivi on ennen substantiivia (Hawkins 1983: 71, 82). Matthew Dryerin (2013) 1225 kielen otoksessa näitä tyyppejä on lähes saman verran: Dem + N 542 (44,2 %) ja N + Dem 562 (45,9 %).

Dryerin kartassa Euraasian kielet ja pohjoisen pallonpuoliskon kielet noudattavat pääosin sanajärjestystä Dem + N, joka on uralilaisillekin kielille luonteenomainen. Pääsananjälkeinen demonstratiivi (N + Dem) on valtatyyppi Afrikassa ja Kaakkois-Aasiassa. Euroopassa poikkeuksia ovat kelttiläiset kielet ja baski. Pieni vähemmistö kielistä edustaa Dryerin luokittelussa sekatyyppejä, jossa järjestys on joko N + Dem tai Dem + N. Tähän ryhmään kuuluisi myös vepsä, jos se olisi mukana otoksessa. Dryerin otoksessa tällaisia kieliä on 67 (5,5 %). Oman harvinaisen ryhmänsä muodostavat kielet, joissa on suffiksaalinen demonstratiivipronomini (2,3 %).

Konstituenttijärjestykseltään mordva edustaa poikkeuksellista järjestelmää, koska siinä esiintyy sekä oletusarvoinen, pääsanaa edeltävä demonstratiivi että epäodotuksenmukaisessa asemassa sijaitseva suffiksoitunut demonstratiivi. Osittaisesta läpinäkyvyydestään huolimatta määräisen deklinaation tunnuksena olevat yksikön ja monikon anaforisista demonstratiiveista kehittyneet affiksit eivät synkronisesti ole identtisiä demonstratiivipronominien kanssa. Tämä johtuu niiden morfologisoitumisesta ja asettumisesta sanavartalon ja sijapäätteen väliin. Koska tällainen morfologinen rakenne esiintyy sekä ersässä että mokšassa, se on oletettavasti vanhempi kuin itäisissä itämerensuomalaisissa kielissä esiintyvä vaihteleva sanajärjestys. Mordvan de-

monstratiivien voidaan silti olettaa historiallisesti vaihdelleen pre- ja postnominallisessa asemassa samalla tavalla kuin vepsässä.

Lopuksi

Mordvan demonstratiiveilla on monia ominaisuuksia, joiden takia voitaisiin puhua demonstratiivien omasta kieliopista. Niitä säätelevät omat morfologiset ja syntaktiset säännöt, ja adverbistuminen osoittaa myös pragmatiikan merkityksen. Vanhat demonstratiivivartalot ovat deiktisiä yksiköitä, joiden morfologiaa ohjaavat referentiaalisuus ja määräisyys. Nämä demonstratiivien perusominaisuudet korostuvat selvästi mordvan demonstratiivien analogisissa monikkomuodoissa. Toisaalta deiksiksen perusyksiköillä on myös selvä diskursiivinen perusta.

Anaforisten demonstratiivien funktionaalisten ominaisuuksien laajeneminen on mordvassa johtanut typologisesti epätavalliseen asetelmaan, jossa demonstratiivia on voitu käyttää sekä pääsanana etisessä että jälkeisessä asemassa. Diakronisesti mordvan demonstratiivit ovat sekä typologisesti että uralilaisessa kielikunnassa uniikki järjestelmä.

Kirjallisuus

- ABONDOLO, DANIEL 1998: Introduction. In: Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic languages*. Routledge, London. 1–42.
- AIKIO (LUOBBAL SÁMMOL SÁMMOL ÁNTE) 2022: Proto-Uralic. In: Bakró-Nagy – Laakso – Skribnik 2022: 3–27.
- ALJAMKIN, N. S. [Алямкин, Н. С.] 2000: Мокшень кяль. Морфология. Красный Октябрь, Саранск.
- BAKRÓ-NAGY, MARIANNE – LAAKSO, JOHANNA – SKRIBNIK, ELENA (eds) 2022: *The Oxford guide to the Uralic language*. Oxford University Press, Oxford.
- BAKRÓ-NAGY, MARIANNE – SIPŐCZ, KATALIN – SKRIBNIK, ELENA 2022: North Mansi. In: Bakró-Nagy – Laakso – Skribnik 2022: 537–564.
- BARTENS, RAIJA 1996: Über die Deklinationen im Mordwinischen. *Finnisch-ugrische Forschungen* 53: 1–113.
- BARTENS, RAIJA 1999: Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys. *Suomalais-Ugrilainen Seura*, Helsinki.
- BERNHARDT, MARIANN 2020: Encoding definiteness on pronominal objects in Mordvinic. *Finnisch-ugrische Forschungen* 65: 25–61.
- BERNHARDT, MARIANN 2021: Määräisyys ja objektin merkitseminen mordvalaiskielissä. *Turun yliopiston julkaisuja B 558*. Turun yliopisto, Turku.

- BHAT, D. N. S. 2004: Pronouns. Oxford University Press, Oxford.
- BLOKLAND, ROGIER 2012: Borrowability of pronouns: evidence from Uralic. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 35: 1–34.
- DRYER MATTHEW S. 2013: Order of demonstrative and noun. In: Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (eds), *WALS Online* (v2020.4) [Data set]. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.13950591> (<http://wals.info/chapter/88>.) Luettu 2025-01-19.
- ЁК = Эрзянь кель. Морфемика, валонь теевема ды морфология. Редколлегиясь: Д. В. Цыганкин (отв. ред.), Н. А. Агафонова, М. Д. Имайкина ды лият. Красный Октябрь, Саранск 2000.
- GRÜNTAL, RIHO 2008: Transitivity in Erzya Mordvin. In: Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.), *Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére, Urálsztikai Tanulmányok* 18. ELTE, Budapest. 219–239.
- GRÜNTAL, RIHO 2015: Vepsän kielioppi. *Suomalais-Ugrilainen Seura*, Helsinki.
- GUTTORM, OUTI 2019: Pohjoissaamen adnominaaliset demonstratiivipronominit nuorten radiokeskustelussa. *Puhe ja kieli* 39/2: 143–163.
- HAWKINS, JOHN A. 1983: Word order universals. Quantitative analysis of linguistic structure series. Academic Press, New York.
- ISK = HAKULINEN, AULI – VILKUNA, MARIA – KORHONEN, RIITTA – KOIVISTO, VESA – HEINONEN, TARJA – ALHO, IRJA 2004: Iso suomen kielioppi. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki.
- JANHUNEN, JUHA 1981: Uralilaisen kantakielen sanasosta. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 77: 219–274.
- KERESZTES, LÁSZLÓ 1990: *Chrestomathia Morduinica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KERESZTES, LÁSZLÓ 2014: A moksa-mordvin birtokos személyragozás átalakulása. In: Inaba, Nobufumi – Luutonen, Jorma – Hamari, Arja – Ahola, Elina (toim.), *Juuret marin murteissa, latvus yltää Uraliin*. Juhlakirja Sirkka Saarisen 60-vuotispäiväksi 21.12.2014. *Suomalais-Ugrilainen Seura*, Helsinki. 141–149.
- KHANINA, OLESYA – SHLUINSKY, ANDREY 2023: Forest and Tundra Enets. In: Abondolo, Daniel – Valijärvi, Riitta-Liisa (eds), *The Uralic languages*. Routledge, New York. 793–852.
- KLUMPP, GERSON 2022: Kamas. In: Bakró-Nagy – Laakso – Skribnik 2022: 817–843.
- KORHONEN, MIKKO 1981: Johdatus lapin kielen historiaan. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki.
- LAANEST, ARVO 1982: *Einführung in die ostseefinnischen Sprachen*. Buske Verlag, Hamburg.
- LARJAVAARA, MATTI 1986: Itämerensuomen demonstratiivit I: karjala, aunus, lyydi ja vepsä. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki.
- МАЛТИНСКАЯ, К. Е. [Майтинская, К. Е.] 1969: Местоимения в языках разных систем. Наука, Москва.

- МАЙТИНСКАЯ, К. Е. [Майтинская, К. Е.] 1979: Историко-сопоставительная морфология финно-угорских языков. Наука, Москва.
- MATICSÁK, SÁNDOR 2020: A magyar nyelv eredete és rokonsága. Gondolat Kiadó, Budapest.
- MdWb = H. Paasonen's Mordwinisches Wörterbuch I–VI. Zusammengestellt von Kaino Heikkilä. Bearbeitet und herausgegeben von Martti Kahla. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki 1990–1999.
- NICKEL, KARL – PEKKA SAMMALLAHTI 2011: Nordsamisk grammatikk. Davvi Girji, Kárášjohka.
- NIELSEN, KONRAD 1926–1929: Lærebok i lappisk 1–3. Oslo: A. W. Brøgers boktrykkeris forlag.
- NIKOLAEVA, IRINA 2014: A grammar of Tundra Nenets. De Gruyter, Berlin.
- PAJUSALU, RENATE 2015: Võro demonstratives: changing or disappearing? ESUKA – JEFUL 6/2: 167–190.
- RAUHALA, ILONA 2013: Attribuutin kongruenssi: adjektiivit, demonstratiivit ja **para*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 94: 199–221.
- RIEBLER, MICHAEL 2016: Adjective attribution. Studies in diversity linguistics 2. Language Science Press, Berlin.
- RUETER, JACK 2023: Moksha Mordvin. In: Abondolo, Daniel – Valijärvi, Riitta-Liisa (eds), The Uralic languages. Routledge, New York. 481–526.
- SAMMALLAHTI, PEKKA 1998: The Saami languages: An introduction. Davvi Girji, Kárášjohka.
- SIPOS, MÁRIA 2022: North Khanty. In: Bakró-Nagy – Laakso – Skribnik 2022: 582–607.
- TOMINGAS, MARILI 2018: Demonstrative proadjectives in Livonian – morphosyntactic use and semantic functions. ESUKA – JEFUL 9/2: 241–255.
- YURAYONG, CHINGDUANG 2020: Postposed demonstrative in Finnic and North Russian dialects. University of Helsinki, Helsinki

*

Typological and diachronic tendencies of Mordvinic demonstratives

Demonstratives, like many other pronouns, belong to the old inherited Uralic vocabulary. However, there is considerable language- and branch-specific divergence. This article examines the typological and diachronic characteristics of Mordvinic pronouns within the Uralic context. Typologically and diachronically, the Mordvinic demonstrative system is unique because the same demonstrative has appeared in both pre- and postnominal positions. In the latter case, certain singular and plural demonstratives have secondarily

developed into suffixed definiteness markers. This development has increased the number of categories involved in definiteness marking.

The deictic system of Mordvinic distinguishes between an unambiguous distance-based triad of proximal, medial and distal demonstratives. This pattern is similar to the assumed inherited pattern of the Finnic languages although it is less symmetric in Mordvinic. The speaker-oriented proximal (Erzya *t'e*, Moksha *t'ä* 'this; it': E *ñe*, M *ñä* 'these; they') and distal pronouns (E M *tona* 'that' : E M *nona* 'those') have singular-plural pairs, whereas the plural form of the endophoric E *še*, M *šä* 'it' overlaps with that of the proximal one. Alternatively, analogical plural forms based on the plural marker *-t* are used.

Variation in plural forms increases asymmetry in the deictic system and inflectional paradigms of demonstratives. Consequently, grammars of Mordvinic present the inflection of demonstratives in divergent ways, either as slightly deficient (Erzya) or meager (Moksha). The diachronic development and increase of functionally specific forms derived from demonstratives is illustrated by the high number of demonstrative-based adverbs.

Keywords: *Mordvinic (Erzya, Moksha), Uralic, demonstratives, pronouns, adverbs*

RIHO GRÜNTAL

Ha hiba van is, ha hiba is van...
A szórendi variáció egy esete nyelvtörténeti szempontból*

GUGÁN Katalin

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest
gugan.katalin@nytud.hun-ren.hu

1. Bevezető

A nyelv folyamatosan változik, és az újonnan megjelenő jelenségek életútja igen változatos lehet, ugyanakkor sokféle szempont szerint tipizálható. Figyelemmel lehet kísérni, hogy egy megjelenő változat kiszorítja-e vetélytársait, vagy stabil variáció alakul ki; ha terjed egy változat, hogyan terjed egyfelől a grammatikán belül, másrészt a beszélőközösségben. Az utóbbi terület kapcsán az egyik vizsgálható jelenség az, hogyan változik a változatok eloszlása a különböző regiszterekben. Nem kivétel nélküli, mégis jellemző terjedési mintázat például, hogy egy-egy új jelenség az élőnyelvben bukkan fel, azaz abban a nyelvváltozatban, ahol a beszélők a legtermészetesebben, a legkevésbé kontrolláltan használják anyanyelvüket. Innen terjedhet tovább más regiszterekbe, részben attól is függően, hogy vajon maguk a beszélők társítanak-e valamilyen értékítéletet is az új változathoz. A formális, különösen a formális írásbeli nyelvváltozatban így jellemzően csak később bukkan fel egy-egy nyelvi változó fiatalabb változata.

A tudományos próza jellemzően írásos műfaj, a szövegalkotónak kifejezetten sok ideje van (elvileg legalábbis) megtervezni és átdolgozni a szöveget. Elsődleges funkciója az információ átadása, még hozzá minél pontosabban és szabatosabban. Szerzőként és szerkesztőként egyaránt ez irányítja munkánkat. Szerkesztőként ez sok esetben utólagos módosításokhoz vezet mások által írt szövegeken. Ennek vannak igen egyértelmű esetei, de fel-felbukkannak olyan jelenségek is, amelyek több szempontból, például a nyelv-

* A kutatás az FK 135186 számú, Regiszterfüggő változatok a középmagyarban című projekt keretében készült.

történet felől nézve is elgondolkodtatóak. Jelen kézirat egy ilyen jelenséggel, a megengedő feltételes mellékmondatok szórendjével foglalkozik.

A *Nyelvművelő kézikönyv* felhívja a figyelmet arra, hogy az „igényes, irodalmi stílusban az *is* nem a mondathangsúlyos szóhoz tapad, hanem a teljes nyelvtani állítmány után következik” (NymKk. 1: 1056). Kitér arra is, hogy ebből a szempontból különbözik a formális és az informális nyelvhasználat: az, ha a beszélt nyelvben kapcsolódik közvetlenül a hangsúlyos mondatrészhöz, nem tekinthető hibának. A kézikönyv abban az esetben javasol különös gondosságot, ahol a különböző szórendű *is*-ek (elvileg legalábbis) különböző értelmezésű mondatokat eredményeznek:

- (1) Ha hiba van *is* a cikkben, azért elfogadhatjuk. (NymKk. 1: 1056)
- (2) Ha hiba *is* van a cikkben, azért elfogadhatjuk. (NymKk. 1: 1056)

Az (1) megengedő viszonyt fejez ki, mely „az okságnak (az enyhébb vagy szorosabb okságnak, amelybe a ráhagyás is belefér) az a fajtája, amelyben nem a szabályos ok–okozati viszony működik, hanem egy ok–visszájára fordult okozat. A »fő« mondatban tehát az elvárható ellentéte jelenik meg [...]” (Haader 2003: 547): jelen esetben az, hogy a hibából a cikk elutasítása következne, mégsem ez történik. A (2) értelmezése ezzel szemben az, hogy a hiba megléte (pontosabban: bizonyos kifejtetlen egyéb jellemző(k), s ezen felül még a hiba megléte) a cikk elfogadásának feltétele. A kézikönyv azt is megjegyzi, hogy tagadás, illetve igekötő után kevésbé problémás a (2)-es típus, mert itt aligha lehet értelmezésbeli különbséget felfedezni a két változat között.

Ebben a tanulmányban két kérdésre keresem a választ: milyen szerepet játszik az *is* ebben a környezetben, és mi a jellemző a szórendi variációjára: tekinthető-e már befejeződött változásnak, hogy az *is* szórendi helye ebben a környezetben megváltozott. Az alábbiakban a megengedő feltételes viszony főbb jellemzőit tekintem át több szempontból (2), majd röviden bemutatom az adatgyűjtés módszerét (3), és ismertetem az eredményeket (4).

2. A megengedő feltételes viszony: szemantika, tipológia, szintaxis

A megengedő mellékmondatok csoportja nem tekinthető elhanyagolt témának a magyar szakirodalomban sem szinkrón, sem diakrón szempontból. Az utóbbival kezdve, Rácz (1995) a nem mondatrészkifejtő mellékmondatok csoportján belül foglalkozott a megengedő mellékmondatokkal. Ezek egyaránt kialakulhatnak mellérendelő és alárendelő tagmondatkapcsolatokban; a *ha* kötőszós feltételes mellékmondat nyilván az utóbbi típust képviseli, és akkor társul hozzá megengedő olvasat, ha a főmondat nem várt következ-

ményt fejez ki. Rácz azt is megjegyzi, hogy jellemzően van még valamilyen egyéb jelölője is ennek a viszonynak: vagy ellentétes kötőszó a főmondat élén (*de*), vagy különböző partikulák a mellékmondatban (*is*, *még*, *még ... is*). Ahogy az ómagyar korban, úgy a középmagyarban is számos egyéb kifejezőmódja van a megengedő viszonynak a *ha ... is* páros mellett, ezekről részletes, a nem finit variánsokra is kitérő áttekintést ad Varga (2017). Szinkron megközelítésből Bánréti (1983) szentelt monográfiát ennek a csoportnak, és ő mutatott rá arra, hogy a *ha ... is*-t tartalmazó megengedő mellékmondatok szemantikailag másképp értelmezendők, mint az egyéb megengedő mellékmondatok. Az egyéb típusokban a beszélő mindkét tagmondatot igaznak feltételezi, és a kötőszó vezeti be azt a többletjelentést, hogy (a beszélő világismerete alapján) a mellékmondat fennállása esetén a főmondatnak nem lehetne/kellene érvényesnek lennie. A *ha ... is* esetében azonban a beszélő szerint csak lehetséges a mellékmondat által kifejezett szituáció, de nem állítja, hogy ez fennáll.

Összehasonlító-tipológiai megközelítésű tanulmányukban Haspelmath és König (1998) hasonló okokból kezelik külön a megengedő feltételes mellékmondatokat. A csoporton belül három altípust különböztetnek meg: a skaláris változatot (3), a választó változatot (4), valamint az univerzális változatot (5).

(3) Ha nem kapunk is pályázati támogatást, akkor is folytatjuk a munkát.

(4) Akár kapunk támogatást, akár nem, folytatjuk a munkát.

(5) Akármennyi / Bármennyi támogatást kapunk, folytatjuk a munkát.

Haspelmath és König több érvet sorakoztat fel amellett, hogy mindhárom változat feltételes viszonynak tekinthető. Ezek közül az egyik az, hogy – a „normál” feltételelenséghez hasonlóan – mindhárom esetben előfeltétel–következmény viszony van a két tagmondat között. Megkülönbözteti ugyanakkor őket az, hogy a megengedő feltételes viszonyban nem egy előfeltétel van, hanem előfeltételek egy halmaza kerül viszonyba a következménnyel. Ezt így formalizálják:

(6) Ha $\{a \text{ vagy } b \text{ vagy } c \text{ vagy } d \dots\}$ akkor q

A jelen tanulmány elsősorban a megengedő feltételelenség skaláris változatát vizsgálja. Ebben az előfeltételek halmazából a beszélő szerint leginkább szélsőségesnek tekinthető változat jelenik meg a mellékmondatban, ehhez

kapcsolódik az *is*. Ebből a skaláris értelmezésből vezethető le a megengedő jelentés: ha még ennek esetén is bekövetkezik a következmény, akkor minden, ennél kevésbé szélsőséges esetben is számítani lehet erre (azaz például akkor is, ha kisebb pályázati támogatást kapunk, vagy éppenséggel jelentős összegű támogatást, tehát: a támogatás összegétől függetlenül).

Haspelmath és König írása európai nyelvek kérdőíves vizsgálatán alapul. Az egyik fő megállapításuk az, hogy a skaláris feltételes mondatoknak két fő kifejezőmódjuk van: az egyik esetben egy feltételes mellékmondat és egy partikula fejezi ki ezt a jelentéstartalmat, a másik típusban pedig olyan kötőszó, amely a megengedő mondatokban is használatos. Az utóbbi csoport a kisebb, és ebbe az utóbbiba tartozik a finn *is* (a *vaikka* kötőszóval). A másik fő megállapításuk pedig az, hogy azokban a nyelvekben, amelyekben a feltételes mellékmondatban lévő partikulának köszönhető a megengedő olvasat, a partikula szórendi helye attól függ, hogy általában véve az adott nyelvre a finit vagy a nem finit alárendelések a jellemzőek. Azokban a nyelvekben, amelyekre általában véve a finit alárendelés jellemző, a mellékmondat élén áll a feltételes kötőszó, a partikula pedig jellemzően megelőzi ezt: ilyen az angol *even if* vagy az orosz *даже если*. A nem finit alárendelést preferáló nyelvekben ennek a tükröképe figyelhető meg: a feltételesség jelölője ezekben a nyelvekben jellemzően egy szuffixum, s ezt követi a fókuszpartikula (az alany és a tárgy pedig megelőzi). Ilyen például az udmurt (... *ke no*). A magyar viszont ebből a szempontból nem illene a tipológiájukba. Az (1) változat által képviselt típusban az *is* ugyan nem mondatvégi, mégis a nem finit alárendelést preferáló nyelvekre emlékeztet abban, hogy ige utáni. A (2) által képviselt változat egyik típushoz sem sorolható. A feltételes kötőszó ugyanakkor mindkét változatban a tagmondat élén áll, ahogy a finit alárendelést előnyben részesítő nyelvekben általában véve.

Mindez kísértetiesen emlékeztet azonban arra, ahogy az *-e* kérdő partikula szórendi helyzete változott a magyarban, méghozzá feltehetően az OV > VO változással összefüggésben. A kérdő partikula szórendi helye a tipológiai munkák tanulsága szerint (pl. Dryer 1992) jellemzően összefügg a tárgy és az ige szórendjével: OV nyelvekben az után a mondat után, VO nyelvekben az előtt a mondat előtt áll, amelyre vonatkozik. A magyar esetében eredetinek feltételezhető OV szórendben az igehez klitikumként kapcsolódó *-e* partikula egyben a mondat végén is állt. Amikor a szórend megváltozott, átmenetileg variáció alakult ki, s ennek nyomai még a kései ómagyar kori kódexekben is tetten érhetők. Az egyik változat a klitikum ige utáni, a másik változat a mondatvégi helyzetet őrzi, sőt, van olyan példa is, amelyben mindkét helyen felbukkan a partikula (Kenesei 1992, É. Kiss 2014). A változás további lépé-

sében újabb szórendi változatok is megjelentek, ezeknek egy jellemző típusa az, amikor a partikula a mondat főhangsúlyos eleméhez kapcsolódik (Kassai 1994, É. Kiss 2004), például a tagadószóhoz vagy az igekötőhöz.

Az *is* és az *-e* egyaránt enklitikus, azaz egy tagmondat legelején nem jelenhetnek meg, hiszen egy előttük álló szóhoz tudnak csak simulni. Így esetükben nem is várható olyan változás, hogy a tagmondat élére kerüljenek, de a mondat főhangsúlyos eleméhez kapcsolódva magasabb pozícióba, a mondat predikátumrészének élére kerülnek. Az *-e* esetében a nem ige utáni változatok korábban elterjedtebbek voltak az irodalmi nyelvben is (Kassai 1994), később azonban ez a változat stigmatizálódott. Úgy tűnik, az *is* esetében a szórendi változás később játszódtott le, és az innovatív változat nem is stigmatizálódott. Az alábbiakban ezt próbálom meg korpuszalapú vizsgálatok segítségével igazolni.

3. Módszerek

A vizsgálathoz két korpuszból kerestem adatokat: az ó- és középmagyar kori magánéleti nyelvhasználatot reprezentáló Történeti magánéleti korpuszból (TMK; Dömötör et al. 2017), valamint a Magyar történeti szövegtárból (MTSz.), amely elsősorban formális szövegeket tartalmaz. Az eltérő regiszterjellemzők miatt így nem is lehet minden további mérlegelés nélkül összehasonlítani az adatokat. A TMK morfológiailag teljes egészében elemzett, és a tagmondat mint kategória megjelenik benne keresési egységként, így ebből a korpuszból könnyű volt összegyűjteni azokat a tagmondatokat, amelyekben szerepel a *ha* kötőszó és az *is*. Az MTSz.-ben azonban nincs morfológiai elemzés, illetve tagmondat mint kategória, így itt azokra a szövegrészekre irányult a keresés, melyekben a *ha* kötőszót tíz szónyi kontextuson belül követi az *is*. Így nyilvánvalóan kimaradt sok olyan találat, amelyben még távolabb kerül a tagmondaton belül az *is* a kötőszótól, ugyanakkor számos irreleváns találat is van a listában, ahol nem azonos tagmondathoz tartozik a két elem. Mivel itt a teljes találati lista 17 644 elemet tartalmazott, ebből egy ezer elemet tartalmazó mintát töltöttem le. A cél annak feltárása volt, hogyan változik a kétféle változat eloszlása az idő függvényében, és milyen mértékben jelenik meg a közel kortárs, formálisabb regisztereket képviselő MTSz.-szövegekben az újabb változat, melyben nem a ragozott igehez kapcsolódik az *is*. Ez utóbbi típust a továbbiakban innovatív változatnak, míg a másikat konzervatív változatnak nevezem.

4. Eredmények

A TMK-ban 349 találat volt arra a változatra, amikor a *ha* kötőszavas mellékmondatban szereplő *is* nem a finit ige mögött állt, és 577 arra, amikor az ige mögött. A 349 találatnak azonban igen jelentős része nem releváns a jelen vizsgálat szempontjából. Egy részük valójában konzervatív változat, melyben azonban nem az időjeles igéhez, hanem a feltételes módjelet viselő *volna* (ill. egy esetben a *vala*) alakhoz kapcsolódik az *is* – ezek a találatok természetesen (konzervatív változatként) bent maradtak a vizsgálatban. Más részük viszont kikerült például azért, mert nincs bennük finit ige. Ennek oka lehet az *is*, hogy a mondat elliptikus, vagy éppen az *is*, hogy bennük E/3 jelen idejű névszói állítmány van, azaz nincs a mondatban kopula. Ugyancsak irrelevánsak a vizsgálat szempontjából azok az előfordulások, amelyekben az *is* nem a megengedő feltételes viszony jelölője, hanem pusztán additív partikula, illetve amikor a *ha* 'vajon' funkciójú.

Mindezeket a típusokat kivéve a 349 elemet tartalmazó listából, mindössze 19 olyan példa marad, amelyben az *is* nem a finit ige mögött áll. Érdekes módon ezekben azonban éppúgy vegyes az *is* szórendje, mint azt az *-e* esetében megfigyelték. Vagyis az itt munkaterminusként innovatívnak nevezett változatnak legalább két alváltozata van: az egyikben a tagmondat főhangsúlyt viselő eleméhez kapcsolódik az *is* (7), a másikban azonban a tagmondat végén áll (8).

(7) Ha ő háromszáz mérföld messzeségre is lesz Peresznyétől, az ő elme-
netelét meg fogják bánni és siratni. (Bosz. 286, 1743)¹

(8) Azt mondta, hogy ha a gyermek bőrét arannyal tölteném meg is, de
nem kötné egyszer be. (KBosz. 24., 1584)

Nagyon érdekes kérdés lenne annak a vizsgálata is, hol húzódik a határ a megengedő és a megengedő feltételes viszony között (a *ha ... is* ugyanis megjelenhet olyan kontextusban, amelyben annak ellenére, hogy a mondat élén feltételes kötőszó van, a mellékmondat csak megengedőként értelmezhető, azaz a beszélő annak igaz voltát is állítja), ettől azonban – elsősorban terjedelmi okokból – most el kellett tekinteni. Így, mivel az egyik fő cél az *is* szórendjének vizsgálata, jelen dolgozatban ezt a két típust egyként kezelem. Az az 577 találat, amelyben a finit igt követi az *is*, szinte mind a konzervatív változatot képviseli, elhanyagolható azoknak a találatoknak a száma,

¹ A nyelvtörténeti példákat normalizált változatukban idézem. A források rövidítésének a feloldását ld. a korpusz honlapján: <https://tmk.nytud.hu/forrasok.php>.

amelyekben az *is* valójában additív partikula, amely egy másik mondatrészt módosítana (9), azaz nem a finit ige mögött kellene állnia.

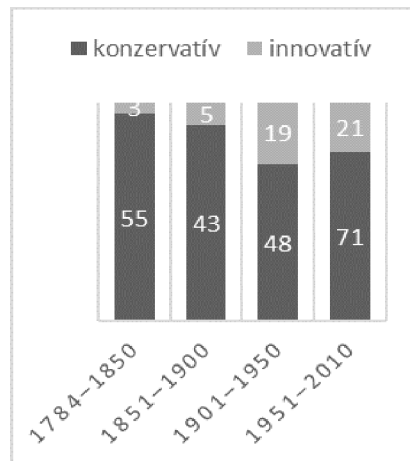
- (9) Ha mit, mást érthetek is, el nem múlatom volt tudósítani kegyelmedet.
(Zr. p. 316, 1647)

Ebben a csoportban van azonban olyan változat is, amely nem a skaláris, hanem a választó típust képviseli (ld. 4), az ellentét a két tagmondat között vagy a választó viszonyban lévő igék jelentésében (10), vagy egyéb mondatrészek tartalmában jelentkezik (11), s így fedik le a különböző lehetőségek halmazát: akár egyik áll fenn, akár másik, a következmény mindenképpen bekövetkezik.

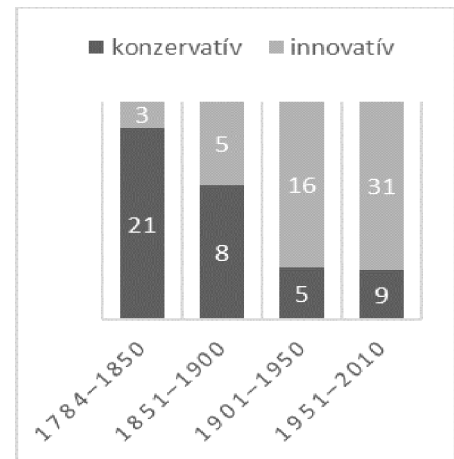
- (10) Nekem ma kevés gondom, ha marad is, ha mind elvesz is, hanem gondviselésedbe ajánlom, édesem. (Kár. 38., 1705)
- (11) Ha férfi mondja is, esse kurvafiául hazud benne, ha asszonyember is, esse kurvául, ugyan esse lélekkurvául hazud! (KBosz. 11, 1572)

A TMK által lefedett időszakban és regiszterben tehát igen ritka volt az innovatív változat, óvatos becsléssel talán a releváns adatok 3%-át teszi ki. Ugyanakkor ennek a maroknyi adatnak is kétféle altípusa létezett: az egyikben a főhangsúlyos mondatrész után áll az *is*, a másikban nem, ez utóbbi esetben jellemzően, de nem kizárólag a mondat végén található.

Az MTSz.-ben a lekérdezett adatok sokkal nagyobb hányadát kellett kiszűrni: az ezer találatot tartalmazó mintából több mint 600 volt érdektelen különböző okokból (névszói állítmány, elliptikus szerkezet, *is* additív partikulaként történő értelmezése, ill. amikor az *is* nem egy tagmondatban volt a *ha* kötőszóval). A rostálás után megmaradó, meglehetősen kicsi adatcsoportot két részre osztottam (állító és tagadó mondatok), mert feltételezhető volt, hogy a tagadó mondatok esetében hamarabb zajlott le a szórendi változás, és esetleg ezért (*is*) tekinthető elfogadhatóbbnak a *Nyelvművelő kézikönyv* szerzői számára. Az alábbi diagramok nagyjából ötven éves szakaszokra bontva mutatják a konzervatív és az innovatív változat előfordulási arányát állító és tagadó mondatokban.

1. ábra: a kétféle minta megoszlása állító mondatokban

2. ábra: a kétféle minta megoszlása tagadó mondatokban

Sajnos nem túl nagyok az adatsorok, de azért ezeknek a kicsi mintáknak az alapján is látszik, hogy a korpuszvizsgálat összhangban van a *Nyelvművelő kézikönyv* megfigyelésével: tagadó mondatokban, úgy tűnik, már a 19. század elején polgárjogot nyert az *is* az innovatív mintával, azaz a *nem*-et közvetlenül követő helyzetben.² Állító mondatokban lassabban terjed a főhangsúlyos elemet követő *is*, és még a legújabb mintában is ez a kisebbségi változat – persze nem szabad szem elől téveszteni, hogy erősen formális szövegekről van szó.

5. Mit mesélnek még az adatok?

Érdekes megjegyzése a *Nyelvművelő kézikönyv*nek, hogy az innovatív minta használata kétértelműséghez vezethet (ld. 1–2). Úgy tűnik azonban, hogy alig-alig van olyan példa, ahol a kontextus alapján ne lenne egyértelmű a beszélői szándék, azaz hogy hozzátoldást fejez-e ki az *is*, vagy pedig megengedő feltételes viszonyt; ilyen talán mégis a (12).

(12) Éjszaka, mikor aludnék, ő csak mondja, ordítja a magáét, szid. Ha el is alszom, rám üt, **odarúg**. (MTSz., 1989)

² Sajnos az igekötős igéket egyelőre nem sikerült külön vizsgálni ebből a szempontból, ezt csak olyan korpusz segítségével lehetne hatékonyan megoldani, amiben morfológiai kategóriákra is lehet keresni.

Elgondolkodtató kérdés továbbá az *is* funkciója a megengedő feltételes mondatban. Mint arról korábban szó esett, Haspelmath és König (1998) korábban már hivatkozott írásukban az ilyen elemeket skaláris értelmezésűnek tartják, a partikula egy nagyon szélsőséges lehetőséget jelöl, a megengedő olvasat pedig úgy áll elő, hogy ha a legszélsőségesebb előfeltétel esetén is teljesül a következmény, akkor feltehetően minden kevésbé szélsőséges előfeltétel esetében is, azaz az előfeltételtől függetlenül. A magyar *is* ugyanakkor nem pontosan felel meg az angol *even* 'még ... is' partikulának, mivel pusztán additív jelentése van; a skaláris olvasat akkor áll elő egyértelműen, ha szerepel a mondatban a *még* partikula is,³ vagy valamilyen extrém mértéket jelölő szó szerkezet (ld. pl. 13). Ezzel függhet össze az is, hogy Berrár (1957: 172) nyomatékosító szerepű szócskával, illetve indulatszóval (*is*, *no*) számol ezekben a környezetekben.

- (13) Azt én meg nem tagadom, ha hetvenhétyszer megesketnének is.
(KBosz. 18, 1591)

A *ha ... is* ugyanakkor a megengedő feltételelesség egy másik típusában, az ún. választó viszonyban⁴ is felbukkan (10, 11, 14).

- (14) Mivel szabad Isten velem, ha megáld is, ha megver is, mindenik Isten hatalmában vagyon. (LobkPopp. 16., 1630)

A fentiekhez hasonló szerkezetben a második mellékmondat gyakran elliptikus (11, ill. 15), és ezen kívül is elég jellemző az elliptikus szerkesztésmód (16).

- (15) A fiamat tudva kell tartani, ha ír is, ha nem is, mindegy. (Kár. 184., 1719)

- (16) Csak a választ várom, azonnal, ha drágán is, vetetek rézen címeres ökröket. (Bark. 100., 1706)

Ilyenkor a megengedő feltételes tagmondatban nincs ragozott ige, és a főhangsúlyos elemhez kapcsolódik az *is*. Talán ez a típus is szerepet játszhatott abban, hogy az *is* szórendje megváltozott.

³ Hasonló funkciót tölt be a középmagyar szövegekben a *szinte*, ld. Varga (2022).

⁴ Mint a (4)-ben az *akár-akár* páros kötőszóval összekapcsolt két mellékmondatban.

6. Összegzés

A fentiekben részben középmagyar, részben újmagyar adatok alapján kísérletet tettem arra, hogy feltárjam, mikor indult el az *is* szórendi helyének változása megengedő feltételes mellékmondatokban, és hol tarthat ma ez a folyamat. Úgy tűnik, még formális szövegekben is az innovatív változat tekinthető az általánosnak a tagadó mondatokban, az állító mondatokra azonban még jellemzőbbnek tűnik a konzervatív minta. A kérdés az, milyen tanulságot vonjon le ezek után egy kiadvány szerkesztője: változtassa-e meg az innovatív szórendű mondatokat egy alapvetően gondozottnak és formálisnak szánt szövegtípusban, a tudományos prózában. Tagadó mondatokban ez a fentiek alapján nem indokolt. Állító mondatokban jelöltebbnek tűnik az innovatív minta, viszont zavaró kétértelműséget ritkán okoz, így feltehetően mégsem érdemes emiatt belenyúlni a szövegekbe, hadd tükrözzék azok minél inkább a szerző nyelvhasználatát a jövő nyelvtörténetiséi számára. Persze nagy könnyebbséget jelent, hogy viszonylag szabadon spekulálhatok az efféle, kissé marginális kérdésekről, hiszen abban biztos lehetek, hogy nagy hibát amúgy sem ejthetek. Mert ha ejtenék is, van egy éles szemű szerkesztőtársam, akinek a tudására, hozzáértésére mindig számítani lehet.

Irodalom

- BÁNRÉTI ZOLTÁN 1983: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. Nyelvtudományi Értekezések 117. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BERRÁR JOLÁN 1957: Magyar történeti mondatn. Tankönyvkiadó, Budapest.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE – GUGÁN KATALIN – NOVÁK ATTILA – VARGA MÓNICA 2017: Kiűtkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszpépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. Nyelvtudományi Közlemények 113: 85–110.
- DRYER, MATTHEW S. 1992: The Greenbergian word order correlations. *Language* 68: 81–138.
- HAADER LEA 2003: Mondattörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), *Magyar Nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 500–560.
- HASPELMATH, MARTIN – KÖNIG, EKKEHARD 1998: Adverbial constructions in the languages of Europe. In: van der Auwera, Johan (ed.), *Adverbial constructions in the language of Europe*. De Gruyter Mouton, Berlin – New York.
- KASSAI ILONA 1994: Nyelvi norma és nyelvhasználat viszonyáról az *-e* kérdőszó mondatbeli helye(i) kapcsán. *Magyar Nyelv* 90: 42–48.
- KENESEI ISTVÁN 1992: Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 529–713.

- É. KISS KATALIN 2004: Anyanyelvünk állapotáról. Osiris Kiadó, Budapest.
- É. KISS KATALIN 2014: A tagadó és a kérdő mondatok változásai. In: É. Kiss Katalin (szerk.), Magyar generatív történeti mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MTSz. = Magyar Történeti Szövegtár. https://clara.nytud.hu/mtsz/run.cgi/first_form
- NymKk. = GRÉTSY LÁSZLÓ – KOVALOVSKY MIKLÓS (szerk.): Nyelvművelő kézikönyv I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- RÁCZ ENDRE 1995: Nem mondatrészkifejtő mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 694–718.
- VARGA MÓNKA 2017: „Nem szólhatván, az Úristent segítségül hívta.” A fonák okság kifejezéséről középmagyar szövegekben. Magyar Nyelv 113: 59–74.
- VARGA MÓNKA 2022: „Alkalmas ideig gyötörte.” Pragmatikai markerek funkcióinak alakulásáról 16–18. századi regiszterekben. Jelentés és Nyelvhasználat 9/1: 133–153.

*

If there is an error even, even if there is an error...
Word order variation from a historical linguistic perspective

The present paper focuses on one type of concessive conditional clause in Hungarian (*ha ... is* 'if ... also'). It explores when the word order of the particle *is* 'too' began to change in this context and where this process stands today. Data are drawn from corpora representing Middle, Early Modern, and Modern Hungarian. In negative clauses, the innovative variant appears to be dominant, even in formal texts in Modern Hungarian. In contrast, assertive clauses in formal texts seem to favour the conservative pattern.

Keywords: *concessive conditionals, additive particle, word order change*

KATALIN GUGÁN

Többnevűség a folyóvíznevek körében^{*}

GYÓRFFY Erzsébet

Debreceni Egyetem
gyorffy.erszsebet@arts.unideb.hu

1. Sokan úgy vélik, hogy mivel a tulajdonnév elsődleges funkciója az egyedítés, a kizárólagos azonosítás – s ez egyetlen név egyetlen objektumra történő használatával érhető el eredményesen – ezért a helyneveknek nincsenek szinonimáik. Károly Sándor némileg megengedőbben úgy fogalmaz, hogy a tulajdonneveknek csak ritkán van szinonimájuk (1970: 113). Inczeffi Géza pedig határnevekről szólva a következőképpen érvel: „Az »igazi« nevek kétségtelenül a névközületek, amelyekre az jellemző, hogy egyalakúak, az egész nyelvközösség azonos alakban használja őket. Határneveink állománya alaki tekintetben még nem jutott el arra a fejlődési fokra, amelyen településneveink vannak, hanem számos név régebbi állapot emlékét őrzi. [...] a történeti nevek között nagy számban találhatók névpárok, laza szerkezetűek, névváltozatok, de ezek száma mindinkább fogy az alaki egységesülés folyamatában” (1970: 57). Az ő felfogásában tehát a „valódi” tulajdonnévvé válás során lehetséges, hogy ugyanannak a helynévnek több neve is legyen, ez azonban szükségszerűen meg kell, hogy szűnjön. Benkő Loránd is – mint a névtan általános tanulságára – utal arra a tételre, hogy egy folyónak egy nyelvrendszeren belül nemigen lehetett két neve (1984: 400), hiszen ezt általában sem a kommunikációs információcsere, sem politikai–ideológiai–lélektani okok nem indokolták.

Még ha az elmélet szintjén elfogadhatónak is találjuk ezt a felvetést, az empirikus kutatások rendre rácsúfolnak erre. Több vizsgálat is magas szinonimitási arányról (amin a helynevek és a megnevezett helyek hányadosát értjük) számol be egy-egy régió vagy egy-egy település helynévanyagát vizsgálva: például a Tapolcai járásban 1,5 (Varga 1981: 159), a baranyai név-

^{*} A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készült.

anyagban 1,44 (Pesti 1985: 86), Tapolcafőn pedig 1,56 névvel számolhatunk (Hoffmann 1980: 18). Legutóbb Hankusz Éva végzett ilyen jellegű kutatást: az általa vizsgált Csengeri járásban egy objektumra átlagosan 1,51 név jut (2017: 28). Maguk a különböző hivatalos szervek fel is hívják a figyelmet erre, a számukra nem éppen kívánatos körülményre: „Az azonosítás alapelve, hogy egy név csak egy tárgynak feleljen meg, sajnos nem mindig valósul meg a gyakorlatban. Ugyanazon tárgyat különféle névvel illethetnek kisebb-nagyobb közösségek, illetve egy-egy név több tárgyra is vonatkozhat. Az egyértelmű azonosítás érdekében már régi törekvés a földrajzi nevek egyértelműsítése és névtárba foglalása a későbbi, egyértelmű használat érdekében” (MoFnT. 3).

Ha ilyen ellentmondás feszül a teória és az empirikus kutatások tapasztalatai között, nyilvánvalóan érdemes megvizsgálnunk tüzetesebben és célirányosan napjaink élőnyelvi helynévhasználatát annak érdekében, hogy tisztábban láthassunk e kérdést illetően. Arról, hogy a többnevűség jellemző a víznevekre is, az ezekkel foglalkozó szakembereknek vannak ugyan ismereteik, ennek mértékéről, természetéről azonban keveset tudunk. Célszerű ezért a névpárok, névcsoportok szerkezeti sajátosságaira is nagyobb figyelmet fordítani, valamint a többnevűség mögötti kognitív és szocioonomasztikai tényezőket is feltárni.

2. Vizsgálatomhoz a Magyar Nemzeti Helynévtár sorozat első, nyomtatásban is megjelent, *A Hajdúnánási járás helynevei* című kötetét használtam fel, mely hat település, Folyás, Görbeháza, Hajdúnánás, Polgár, Tiszagyulaháza és Újtikos névanyagát adja közre (MNH. 1.). Mivel a névtár az élőnyelvben használatos formák mellett egy-egy vízfolyás történeti névadatait is közli, érdemesnek tartom a többnevűség kérdését történeti szempontból – ha csak érintőlegesen is – megvizsgálni. Egyrészt azért, mert egy-egy ma használatos névforma gyökerei a régiségre nyúlnak vissza, így nyelvészeti elemzésükhöz mindenképpen hozzátartoznak a történeti forrásokban előforduló nevek is. Másrészt pedig amiatt, mert fontosnak tartom újra felhívni a figyelmet e nevek eltérő megítélésére a szinonimitás kérdése kapcsán.

A vizsgálati korpusz, amely így a hat település minden történeti és élőnyelvi folyóvíznévi névvariánsát tartalmazza, 130 denotátum 306 névváltozatából áll. A szinonimitási arány tehát 2,35, ami a korábban idézett számokhoz képest igen magasnak tűnik.

Az egy-egy denotátumhoz tartozó névvariánsok számát áttekintve azt tapasztaljuk, hogy a vízfolyások felének csupán egyetlen neve van (lásd az 1. táblázatot). Az elnevezések egyötöde két névváltozattal rendelkezik, míg ti-

zedüknek három variánsa van. A korpusz 6%-át hét különböző néven említették, míg 5%-a négy, 3%-uk pedig öt névvel rendelkezik. Egy-két víz hat, nyolc, tíz, sőt tizennégy különböző nevet is kapott.

1 név	50%
2 név	21%
3 név	11%
4 név	5%
5 név	3%
7 név	6%
vegyes: 6, 8, 10, 14 név	4%
	100%

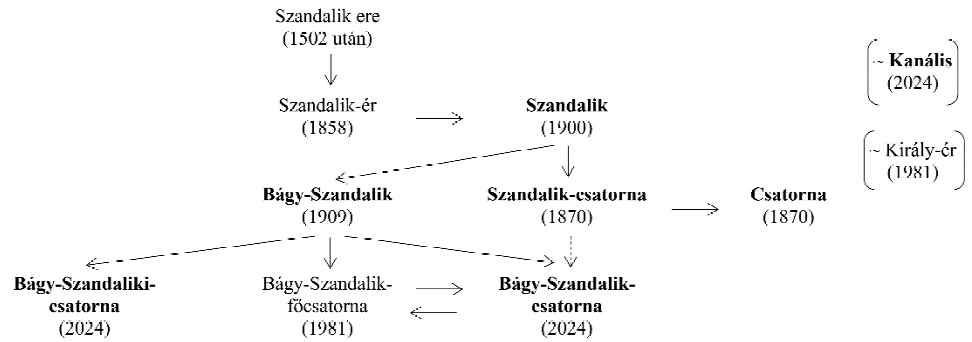
1. táblázat

A névvariánsok száma a teljes korpuszban

E helyen eltekintek az összes névcsoport részletes bemutatásától, s csupán a *Szandalik* nevű vízfolyás tizennégy névvariánst tartalmazó összefüggérendszerét és ennek történetét mutatom be röviden annak érdekében, hogy a történeti és az élőnyelvi névformák szoros összefonódását érzékeltessem. Az alább ismertetett névalakulási folyamat nem fed le ugyanakkor minden lehetőséget, csupán a névrendszertani szempontból a legfontosabbakat érintem. Emellett szem előtt kell tartanunk azt is, hogy több névváltozat alakulhatott egymással párhuzamosan, s jöhetett létre akár csupán alkalmilag.

A *Szandalik* nevű víz Folyáson a Selypesből ágazik ki, s a Hortobágy folyóba torkollik (MNH. 1: 32–33). Legelső előfordulásakor a 16. században a településnévi előtagból és birtokos személyjeles földrajzi köznévi utótagból álló *Szandalik ere*-ként említik, majd három évszázaddal később a vízrajzi lexéma már birtokos személyjel nélküli formában szerepel a név részeként: *Szandalik-ér* (lásd a 2. ábrát). Ebből alakulhatott ki ellipszis útján a *Szandalik* változat, amely előtaggal kiegészülve a *Bágy-Szandalik*, földrajzi köznévi utótaggal ellátva pedig a *Szandalik-csatorna* elnevezéseként jelenik meg. Ez utóbbi névformából az előtag elhagyásával, pusztán a hely fajtáját megnevezve keletkezethetett a *Csatorna* név. Esetlegesen a *Szandalik-csatorna* is szolgálhatott a *Bágy-Szandalik-csatorna* forma alapjául is, amelyben a névhez a víz másik ágára utaló víznévi előtag járult. De elképzelhető az is, hogy ez a variáns, valamint a *Bágy-Szandalik-főcsatorna* és a *Bágy-Szandaliki-csatorna* nevek is a *Bágy-Szandalik* formából születtek vízrajzi köznévi utó-

taggal való kiegészülés útján. Az első két változat esetében az egymásból való keletkezés lehetősége is fennáll. Fontos megjegyezni azt is, hogy a *Bágy-Szandalik*-nevek a Bágy-ér és a Szandalik összefoglaló nevei. A helybeliek ugyanis nem különböztetik meg manapság a vízfolyás két ágát. Az említett nevek mellett a 2024-es élőnyelvi gyűjtés szerint *Kanális*-nak is hívják a vizet. (Az ebből a gyűjtésből származó, ma használatos elnevezéseket félkövérrel szedtem az ábrán.) S egyes térképeken tévesen a *Király-ér* névvel jelölik a vízfolyást.

1. ábra

A Szandalik víznév változatai

A tizennégy névvariáns együtt szemlélése jól megvilágítja, hogy a többnevűség nem feltétlenül jelent tényleges szinonimitást, hiszen a tizennégy variánsból csupán hét használatos ma. J. Soltész Katalin nyomán – a köznévi szinonímiához hasonlóan – azokat a neveket tartjuk szinonimáknak, melyek „azonos denotátumra vonatkoznak, a szövegen belül az értelem lényeges megváltozása nélkül felcserélhetők” (1979: 39). Hoffmann István felhívja ugyanakkor a figyelmet arra, hogy a szinonímia szinkrón jelenség, de „a többnevűség leggyakrabban a történeti egymásutániség egy időmetszetben vizsgált megnyilvánulása” (1980: 17). A pusztán az időben egymást követő nevek azonban nem cserélhetők fel, így nem is tekinthetők szinonim neveknek. Hoffmann óvatosságra int még az olyan történeti névpárok esetében is, amelyek *alio nomine* ’más néven’ vagy *vel* ’vagy’ formulákkal vannak összekapcsolva, ugyanis ezek esetenként a hivatalos szervek „névalkotó tevékenysége” révén, alkalmilag jöttek létre az egyértelmű, pontos lokalizálás érdekében (uo.).

3. Ezt is szem előtt tartva célszerű a korpuszt leszűkíteni – a vizsgálat célkitűzésének megfelelően – csupán az élőnyelvi gyűjtésből származó adatokra, azok közül is a Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében gyűjtöttekre, mert e gyűjtések azonos szemlélettel készültek, azaz a gyűjtők az élőnyelvben használatos összes forma lejegyzésére törekedtek. Ebben a szűkebb korpuszban 57 vízfolyás 104 elnevezése szerepel. A szinonimitási arány ilyen szűkítéssel tehát 1,8.

Az élőnyelvi névanyagot megvizsgálva hasonló tendenciákról számolhatunk be, mint a teljes adatállomány elemzésekor (lásd a 3. ábrát). A vízfolyások kicsivel több mint felét (53%) egyetlen névvel nevezik meg, majd harmaduk (30%) két nevet visel, tizedüket pedig három különböző néven is említik (11%). A névanyag fennmaradó 6%-ának (ez típusonként két-két esetet jelent) négy vagy hét neve van.

1 név	53%
2 név	30%
3 név	11%
vegyes: 4, 7 név	6%
	100%

2. táblázat

A névvariánsok száma az élőnyelvi korpuszban

4. A szinonim folyóvíznevek nyelvi felépítésének vizsgálata előtt érdemes még figyelmet fordítani egy elméleti kérdésre. Felvethető ugyanis, hogy az alakváltozatok nem tartoznak a szinonim nevek csoportjába, hanem önálló kategóriaként tarthatjuk számon őket. J. Soltész az alakváltozatok esetei között a névrövidítést és a (leginkább a szleng helynevek körében megjelenő) becézést említi (1979: 41–43). Tóth Valéria pedig a csupán grammatikai megformáltságukban eltérést mutató helyneveket sorolja ide (1999: 60). Történeti helynévanyagot tartalmazó korpuszában két típust különített el: 1. a képzővel ellátott és az anélkül előforduló változatok (*Horvát* ~ *Horváti*), valamint 2. a birtokviszony tekintetében jelölt és jelöletlen utótagú nevek (*Aba nagyút* ~ *Aba nagyuta*). A szerző kiemeli ugyanakkor, hogy „e névváltozatok funkcionális különbsége azonos a szinonim nevekével” (uo.).

Meg kell említenünk Kaszás József gondolatait is, aki a többszörös és a párhuzamos névadás mellett beszél ingadozó névadásról is, melyen azt a jelenséget érti, „amikor ugyanaz a névadó vonás az eltérő szemlélet követ-

keztében ugyanazon nyelven belül hoz létre különböző neveket. Mivel ezek összetartozása a névalkotó és névhasználó közösség számára nyilvánvaló, használatuk is jórészt fakultatív” (1979: 27). Az így létrejött neveket ingadozó névalakoknak nevezi.¹ Korábban Inczei is beszél ingadozó alakú nevekről, ő azonban a névközületté válás közbülső szakaszának tekinti e formákat (lásd 1970: 59).

Az alakváltozatoknak a külön altípusként kezelése tehát indokoltnak látszik, annak megítélésében azonban, hogy mit tekintünk ide tartozónak, célszerűbbnek látom a Tóth Valéria által felvázolt szigorúbb nyelvi megformáltság kritériumát érvényesíteni, tehát csupán a toldalékmorfémányi eltérést mutató neveket tekintem alakváltozatnak. Mivel ezek a szinonimitás feltételének maximálisan eleget tesznek, a szinonim nevek közé sorolom őket.

5.1. A szinonim elnevezések prototipikus esete az, amikor semmiféle nyelvi elem nem utal arra, hogy a nevek egymással szinonim kapcsolatban állnak. A korpusz szinonim névpárjai között találkozunk több olyan esettel, amelyben eltérő szemantikai motiváció szolgált a névadás alapjául. Görbeházán a *Kotró*-t nevezik *Görbeházi-csatorná*-nak is (MNH. 1: 62); a *Kis-Kotró*-nak pedig ismerik és használják is vízügyi nevét, a *K. III. csatorna* elnevezést (MNH. 1: 61). A Selypes vízfolyás két szakasznevet visel. Polgár fölött *Király-ér*-nek nevezik e vizet (lásd MNH. 1: 324, 349), Polgárt elhagyva pedig *Selypes* a neve (MNH. 1: 31–2). Polgáron mindkét szakasznevét feljegyezték ismertként, így itt mindkét névváltozat a közösség névkincséhez tartozik (MNH. 1: 304–5). (A szakasznevek kérdését jelen írásomban nem érintem, lásd ehhez Györffy 2024.) Hajdúnánáson felbukkan a *Hajdúnánási-tápcsatorna* ~ *Tizennégyes* névpár (MNH. 1: 138–9). A jelölt vízfolyásnak a 18. századtól adatolható az *Utas-ér* elnevezése, az említett vízügyi nevek csupán a 20. század utolsó harmadában tűnnek fel kiszorítva a köznapi nyelvhasználatból az eredeti nevet. Eltérő névadási motivációt tapasztalhatunk kétrészes névpárok esetében is, ahol az utótag azonban azonos: ilyen

¹ Az ingadozó névalakokat Kaszás 14 csoportba sorolja: 1. a birtokviszony jelöltségének eltérő megformálása, 2. jelölt és jelöletlen birtokviszony, 3. egyes és többes szám ingadozása, 4. névutó ingadozása, 5. ragos és ragtalan névformák ingadozása, 6. névutós és ragos formák ingadozása, 7. képzős és képző nélküli megkülönböztető elem ingadozása, 8. az alapnév és értelmezővel ellátott változata, 9. megkülönböztető elemmel való bővülés, 10. utótag ingadozása, 11. az előtagok egymás szinonimái, 12. az elő- és az utótagok is egymás szinonimái, 13. közbevetett differenciáló elem, valamint 14. alapnév és hátravetett helyzetviszonyító elem ingadozása (1979).

összetartozó elnevezések az újtikosi *Betáp-csatorna* ~ *Összekötő-csatorna* (MNH. 1: 358).

E nevektől eltérően azonos szemléleten alapuló névadás hozott létre szinonim neveket az egykor *Folyás-ér*-nek nevezett vízfolyás esetében. Ma a vizet *Kanális* vagy *Csatorna* néven ismerik a folyásiak (MNH. 1: 22), mindkét név metonimikusan keletkezett vízrajzi köznévből, azaz pusztán a denotátum fajtáját nevezik meg.

A következő csoportban olyan nevekkal találkozunk, melyeknek van egy azonos névrésze, mely az egyik esetben önállóan áll, tehát egyrészes névről van szó; a másik esetben pedig e névrész mellett szerepel egy vízrajzi köznévi utótag kétrészes nevet eredményezve. E névpárok keletkezéstörténeti szempontból létrejöhetnek kiegészüléssel és ellipszissel egyaránt. Előbbire szolgálhat példaként Újtikoson a *Kengyel* ~ *Kengyel-ér* (MNH. 1: 348), a hajdúnánási névanyagban a *Kadarcs* ~ *Kadarcs-csatorna* (MNH. 1: 151–2). A vízügyi nevek rövidebb formái vélhetően ellipszis útján keletkeztek: ilyen névpárt alkotnak Hajdúnánáson a K. III.-csatorna nevei: *Káhármas-csatorna* ~ *Káhármas* (MNH. 1: 173), illetve a *Keleti-főcsatorna* ~ *Keleti* (MNH. 1: 157–8), Polgáron pedig a *Nyugati-főcsatorna* ~ *Nyugati* (MNH. 1: 298) elnevezések.

Hasonló szerkezeti eltérést mutat a 20. végén keletkezett hajdúnánási *Fürj-éri-főcsatorna* vízügyi elnevezés. E névváltozat esetében az eredeti, ma is használatos *Fürj-ér* kétrészes helynév *-i* képzővel ellátva vált a variáns előtagjává, s ehhez járult a *főcsatorna* földrajzi köznév is (MNH. 1: 129).

Ugyanezt a formánst viseli az egyik névváltozat előtagja két újtikosi névpár esetében is, bennük azonban emellett utótagként különböző vízrajzi köznevek állnak: *Mályvási-árok* ~ *Mályvás-csatorna* (MNH. 1: 355), *Örötvényi-kanális* ~ *Örötvény-csatorna* (MNH. 1: 358). Ezekkel a névpárokkal mutatnak hasonlóságot Görbeházán adatolt *Lina néni csatornája* ~ *Lina néni kanálisa* nevek (MNH. 1: 63), annyi különbséggel, hogy alakilag egyező előtaghoz járult különböző vízrajzi köznévi utótag.

A *Káhárommínuszkettő* ~ *Mínuszkettő* névpár esetében (MNH. 1: 173) a hosszabb névformából az első névelem kiesésével jött létre új névváltozat. Sajátos módon, a [l] hang téves percepciójával alakulhatott a *Ludas-ér* név mellé a *Rudas-ér* változat Hajdúnánáson (MNH. 1: 177).

5.2. A három tagból álló szinonim névcsoportok hasonló módon írhatók le, mint a névpárok. Tiszagyulaházán a *Király-ér* nevű vizet azonos névadási szemlélet alapján egyszerűen a hely fajtájára utaló névrésszel *Kanális* és *Patak* néven is említik (MNH. 1: 324–5). A görbeházi *Kerecse-csatorna* névnek

van egyrészes, vízrajzi köznévi utótag nélküli *Kerecse*, valamint az előtag *-i* képzővel való bővülésével létrejött *Kerecsei-csatorna* változata is (MNH. 1: 58). Ugyanitt a kezdetektől fogva *Bogárzó*-nak nevezett vizet eltérő névadási motivációval *Bágyi-mellécsatorna* ~ *Bágy-melléki-csatorna* (MNH. 1: 45) formákban is említik. E két névben az *-i* képző más helyen áll, ez pedig két jelentősen eltérő névszerkezetet idézett elő. Az első esetben a képzős, egyelemű névrészhez összetett földrajzi köznév járult. A második struktúra ezzel szemben egy kételemű, képzős előtagból és egy egyszerű földrajzi köznévi utótagból áll. Görbeházán a *Hortobágy* folyót rövidítve *Horti*-nak is hívják, emellett arra utalva, hogy a hajdúböszörményi Rét felől érkezik, *Rétesi*-nek is mondják (MNH. 1: 56). A *Hollós* víznév kétrészes *Holló-csatorna* változatában előtagként az eredeti víznév redukált, azaz *-s* képző nélküli formában szerepel, s kiegészült vízrajzi köznévi utótaggal. A *Hollós-Dézsány-csatorna* elnevezés pedig a belvízelvezető csatorna egyik szakaszának nevét is tartalmazza, ugyanis korábban *Dézsány-csatorna* stb. néven nevezték azt a részét, mely a *Dézsány* nevű földterületen halad keresztül (MNH. 1: 54).

5.3. A négyelemű szinonim névcsoportban említhetjük a *Hortobágy* folyónévnek a Hajdúnánáson használt vízrajzi köznévi utótaggal kiegészült *Hortobágy-csatorna* elnevezését, valamint *Hortobágyi-csatorna* és *Hortobágyi-főgyűjtőcsatorna* neveket, ahol az eredeti egyrészes víznév *-i* képzős származékához járult két különböző vízrajzi köznév (MNH. 1: 144–5). Az újtikosi archaikus *Lánc-fok* névnek kialakult a 20. század utolsó harmadában egy újabb vízrajzi köznévvvel kiegészült alakja is: *Lánc-fok-csatorna*. Mivel a Körös-laposról vezeti el a vizet, az előző névvel megegyező vízrajzi köznévi utótaggal, de eltérő névadási szemléletet tükröző előtaggal *Körös-laposi-csatorna* néven is említik. Emellett pusztán a hely fajtájára utaló *Kanális*-nak is hívják (MNH. 1: 354).

5.4. A korpuszban két olyan vízfolyást találunk, amelynek hét élőnyelvi változata van. Ezek közül az egyik a Szandalik, melynek variánsairól a 2. pont alatt már esett szó. A másik víz a Szandalikból ágazik ki és Görbeháza felé folyik (MNH. 1: 12–13). Porció Veronika a gyűjtés során azt tapasztalta, hogy a helybeliek egy része nem különbözteti meg ezt a vizet a tőle délebbre folyó Szandaliktól, így tulajdonképpen annak az elnevezéseit használják e vízfolyás megnevezésére is: az élőnyelvi gyűjtés szerint *Szandalik*, *Szandalik-csatorna*, *Bágy-Szandalik*, *Bágy-Szandalik-csatorna*, *Bágy-Szandaliki-csatorna* néven nevezik meg a vizet (a névváltozatok leírásához lásd a 2. pontot). Említik még *Kotró*-ként is: ezt az elnevezést használják a szom-

szédos Görbeházán is e vízfolyás megnevezésére. Ez a név vízrajzi köznévi utótaggal is él a nyelvhasználatban: *Kotró-kanális* formában.

6. A bemutatott elemzés megerősíti azt a feltevésünket, hogy a többnevűség az élőnyelvi víznévhasználat inherens tulajdonsága, s minden bizonnyal ugyanez mondható el a régiség kapcsán is. Fontos kiemelnünk azonban azt, hogy egy-egy vízfolyás esetében a szinonim nevek vélhetően nem minden névhasználó mentális lexikonában vannak jelen egyöntetűen. Aki ismer és használ több névváltozatot is, annál – bizonyos esetekben – vélhetően különböző beszédtartományokhoz, szituációkhoz kötött szinonimákról beszélhetünk. Ugyanakkor mivel potenciálisan bárki elsajátíthatja őket, így – Hoffmann terminusával élve (1980: 17) – virtuális szinonimának tekinthetjük a rendszer szintjén is.

Ezzel összefüggésben úgy vélem, hogy a névformák két szinten mutathatnak ingadozást. Egyrészt az egyén szintjén, aki hol az egyik, hol a másik változatot használja olykor akár reflektálatlanul. Másrészt a névközösség tagjai között is lehet többé-kevésbé következetes megoszlás abban a tekintetben, hogy ki melyik variánst preferálja.

Az egyén szintjén megmutatkozó ingadozással kapcsolatban kognitív és szocioonomasztikai szempontból is fontos megállapításokat tett Szilágyi-Varga Zsuzsa (2024: 35). A helynévismereti felmérések alkalmával az adatközlői olyan neveket keverték össze egymással, mint például a *Bakvirág ~ Bakvirágos*, *Hegy út ~ Hegyi út*, *Csikós ~ Csikós-tanya*; *Régi-tanya ~ Ócska-tanya*, *Hernyós ~ Kis-Hernyós* elnevezések. Ezeket asszociációs alapon működő, a nevek szerkezeti és szemantikai felépítésével összefüggő tévedéseként magyarázza. A Kisbábonyban végzett névismereti felmérés során a következőket tapasztalta: „A *Gosztát ~ Gosztáté ~ Gosztát földje ~ Halmi-mező* adatok esetében például a bábonyiak többsége a *Gosztát*, *Gosztáté*, *Gosztát földje* kifejezéseket nem fogta fel külön helyneveknek. [...] Meglátásom szerint nem tudják objektíven megítélni, hogy a hallott névváltozatok közül melyek képezik a szókincsük részét, s melyek nem. Nem számít, hogy az adott névváltozatok között csupán egy névelemnyi (legyen az jel, képző vagy rag) vagy egy egész névrésznyi különbség van-e” (2024: 35). Jómagam ugyancsak hasonlókat tapasztaltam az élőnyelvi helynévgyűjtés során: az adatközlők egyes neveket hol ilyen, hol olyan formában említettek, s amikor rákérdeztem a helynév pontos alakjára, értetlenül álltak a kérdés előtt, mivel úgy vélték, ők már korábban választ adtak a kérdésemre. Úgy tűnik tehát, hogy a névhasználók mentális lexikonában nem válnak el élesen egymástól egyes

funkcionális-szemantikai és/vagy lexikális-morfológiai eltérést mutató név- és főként alakváltozatok.

Sajnálatos módon a névváltozatok élőnyelvi használati szabályairól szintén keveset tudunk. Sok rövidített névváltozat vélhetően azért jöhet létre, s lehet használatban, mert az adott szituációban a rövidebb név is képes betölteni funkcióját, azaz utalni a valóság egy darabjára. Más esetekben (például hivatalos szituációkban) azonban a kommunikációs hatékonyság úgy érhető el, ha például nem a településen belül általánosan használt névvariánssal, hanem a vízügyi szakmai névvel nevezik meg a vízfolyást. Amennyiben a névváltozatok megléte nem okoz kommunikációs zavart, a nyelvhasználóknak semmi okuk arra, hogy törekedjenek a többnevűség felszámolására.

A gyakran sajátos szerkezetű vízügyi nevek kapcsán meg kell említenünk azt is, hogy többen azt feltételezik, az ilyen típusú a nevek a mindennapi névhasználat szintjére nem szivárognak le, azonban egyes példáink ezt megcáfolják. Van olyan eset, ahol a természetes névadás útján keletkezett nevet például kiszorította a vízügyi hivatalos név. E változást a hivatalos név magasabb presztízsbeli értéke indukálhatta. Figyelmet érdemelne tehát a vízügyi (és általában a hivatalos nevek) használati értékének feltárása is.

A többnevűség kapcsán – amint a fentiekből is kitűnik – számtalan megválaszolatlan kérdés van még előttünk, ezért az élőnyelvi gyűjtések fellendülésével ezt a jelenséget a szocioonomasztikai kutatások középpontjába is kell állítanunk, hogy minél sokrétűbb ismereteket szerezhessünk a névváltozatok használatáról.

Irodalom

- BENKŐ LORÁND 1984: A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Lëved és Etëlköz kapcsán. *Magyar Nyelv* 80: 389–419.
- FNESz. = KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Negyedik, bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966–1998.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2024: Folyószakasznevek régen és ma. *Magyar Nyelvjárások* 62: 43–55.
- HANKUSZ ÉVA 2017: Névsűrűségi vizsgálatok a Csengeri járásban. *Magyar Nyelvjárások* 55: 111–120.
- HOFFMANN ISTVÁN 1980: A helynevek jelentéstani vizsgálatához. *Magyar Nyelvjárások* 23: 11–21.

- HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA 2018: Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai. Gondolat Kiadó, Budapest.
- INCZEFI GÉZA 1970: A névközületté válás folyamata határreszneveinkben. Nyelvtudományi Értekezések 70: 56–60.
- KÁROLY SÁNDOR 1970: Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KASZÁS JÓZSEF 1979: A földrajzi nevek ingadozása. Névtani Értesítő 1: 27–32.
- MNH. 1. = HOFFMANN ISTVÁN – E. NAGY KATALIN (szerk.) 2024: Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- MoFnT. = FÖLDI ERVIN (szerk.): Magyarország fontosabb domborzati, táj- és víznevei. Földrajzinév-tár. 1. Kartográfiai Kiadó, Budapest, 1984.
- PESTI JÁNOS 1985: A közzététel és szerkesztés tapasztalatai a BMFN. (Baranya megye földrajzi nevei) I. és II. kötete alapján. In: Békési Imre (szerk.), Az Inczeffi Géza halálának 10. évfordulóján rendezett emlékülés előadásai. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Szeged. 83–91.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979: A tulajdonnév funkciója és jelentése. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA 2024: Helynév-szociológiai vizsgálatok a Partiumban. A Magyar Névtudományi Kiadványai 59. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 1999: A helynevek jelentéstanai vizsgálatához. Névtani Értesítő 21: 55–61.
- VARGA MÁRIA 1981: A Veszprém megyei tapolcai járás földrajzinév gyűjtésének és közzétételének tapasztalatai. In: Hajdú Mihály – Rác Endre (szerk.), A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Budapest. 159–162.

*

Polyonymy in river names

Some scholars argue that place names have no synonyms; however, studies of colloquial language have demonstrated the opposite in several instances. In this context, my aim is to examine the phenomenon of polyonymy in river names, drawing on data from living language usage. More specifically, I will explore the extent to which polyonymy characterizes river names.

The basis of my research is the volume *Magyar Nemzeti Helynévtár helynevei 1. A Hajdúnánási járás*. This corpus, which includes all name variants from five settlements, comprises 306 entries representing 130 distinct denotations. An analysis of the complete data set, encompassing both historical and contemporary names, reveals that half of the watercourses have only one name. One-fifth of the names have two variants, and one-tenth have three.

Notably, 6% of the corpus features watercourses are referred to by seven different names, 5% by four, and 3% by five names. A small number of rivers are known by six, eight, ten, or even fourteen different names.

Focusing solely on names currently used in the vernacular, the corpus includes 104 names corresponding to 57 watercourses. A similar trend emerges in this dataset: more than half of the watercourses (52.5%) are referred to by a single name, followed by nearly a third (30%) with two names, and about one-tenth (10.5%) with three names. The remaining 7% of the nomenclature consists of watercourses with four or seven names.

Keywords: *polyonymy, synonymy, name variants, Hungarian river names, vernacular naming practices*

ERZSÉBET GYÖRFFY

Várda és társai^{*}

HOFFMANN István

Debreceni Egyetem
hoffmann.istvan@arts.unideb.hu

A *Várda* nevek keletkezésének megvilágítására kézenfekvő módon elsőként a magyar névkutatás talán legkiválóbb kézikönyvében, a *Földrajzi nevek etimológiai szótárában* kereshetünk magyarázatot. Lássuk, mit ír erről Kiss Lajos a *Kisvárda* szócikkében! Ennek a kiválasztását az indokolja, hogy köszöntő írásom létrejöttét – a köszöntött személytől nem éppen független módon – ennek a névnek a körüljárása inspirálta. A szócikk az alábbi információkat tartalmazza: „**Kisvárda** ’város Szabolcs-Szatmár megyében’ [1393: *Kysuarda*: Csánki 1: 507, de l. 1271/1323: *Varad*: SzabSzatm. 63 és 1272–90: *Warda*: uo. is]. A *Várda* hn. a 3. személyű birtokos személyraggal ellátott *Várada* [1272–90: in *Waradam*: SzabSzatm. 63] alakból keletkezett a két nyílt szótagos hangtörvény érvényesülésével. A főleg hn.-ként alkalmazott *várada*-nak (<: *vár* fn.) ’udvarhely; kis erősség, kis vár’ az értelme. Ld. 1238/1346: *Varda* szn. (ÁÚO. 7: 63) is. A *Kis*-előtag a *Nagyvárada*-tól való megkülönböztetésre szolgált. (Csánki 1: 507; Kertész: Nyr. 67: 117; Melich: Pais-Eml. 155; SzabSzatm. 63; Györffy: IstvKir. 103.) – Vö. **Nagyvárada, Ráksa, Várda**” (FNESz.).

A szótári tömörség feloldását, az egyes jelenségek bővebb kifejtését remélhetjük az itt említett szakirodalmi előzmények áttekintésétől. Legrészletezőbben Melich János írt a névről A *-da*, *-de* képzőről cím alatt, összekapcsolva azt a nyelvújítók *várda* ’Citadelle, Fort, Kastell; Klausé’ szavával (1956: 155). Ebben a *Várda* és a *Várada* helyneveket együtt említve megállapítja, hogy „azt azonban jeleseink mindig tudták, hogy Nagy-*Várada* és Kis-*Várda* azonos eredetűek” (uo.). Úgy véli, hogy „a *Várda* helységnév alakjának

^{*} Az írás a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készült.

magyarázatát helyes irányba Kertész Manó terelte”, aki „a [Horger-féle] két nyílt szótagos hangtörvény” érvényesülését állapította meg a név hangalakjának változását illetően (i. m. 157). Melich ír elsőként arról, hogy a *Várda* névben „a szóvégi *-a* birtokos személyrag”, e toldaléknak a névbeli funkcióját azonban nem világítja meg (i. m. 158). Írásának záró részében a *Kisvárda* jelzőjének szerepét a *(Nagy)Várad* névvel való tudatos, „hogy úgy mondjam: hivatalos úton történő” szembeállításban látja (uo.). A *várda* közszót Melich nyelvújításkori hadtudományi szakszónak tartja, amelyet a „tudatosan formált, alakított, tehát koholt” *-da* képzővel alkottak meg. Ennek igazolására 19. századi szótárakból idéz meggyőző példákat (i. m. 155).

Mindezek fényében különösen meglepő az, amit Györffy György e szónak a régi magyar nyelvbeli szerepéről mond: „Az udvarhelyeknek volt finn-ugor eredetű magyar neve is: *lak*; az egykor Komáromot birtokló Ketel vezér nyári szállását a Bakonyban pl. *Ketellakának* nevezték (1086), és az Árpád-korban *Széplak* néven neveztek számos magánnagybirtok-központot. Ezt a megnevezést azonban fejedelmi szinten kiszorította a *vár* szóval rokon, ill. rokonértelmű *várad*, ahogy pl. Géza egyik baranyai udvarhelyét nevezték. Az etelközi magyar–szláv érintkezés korában hatolt nyelvünkbe a szláv *dvor*, magyar *udvar* szó, s ez a Közép-Kelet-Európában elterjedt műveltség szó kiszorította a régebbi elnevezéseket” (1983: 103).

Emellett figyelemre méltó az is, amit Mező András ír a *várad* szóról, aki szerint a *Kisvárda* „településnév kialakulásának és fejlődésének kimerítő tárgyalását Melich János [...] végezte el”, ugyanakkor összegzőképpen azt állapítja meg, hogy a „név végső soron a *vár* közszó *-d* képzős alakjának továbbképzett [sic!] alakját tartalmazza” (Mező – Németh 1972: 63–64).

A fentiek alapján úgy gondolom, hogy a *Várda* ügyében az alábbi néhány fontos kérdés vár tisztázásra:

1. Létezett-e *várda* közszó a korai ómagyar korban, amelyből e nevek származtathatók?
2. Mi a funkciója a név végén álló *-a* elemnek: képző vagy birtokos személyjel (személyrag), s ha ez utóbbi, mivel magyarázható a névhez való kapcsolódása?
3. Mi a szerepe a névben a *-d* képzőnek?
4. Ez a képző a *vár* szónak miért a mássalhangzóra végződő (csonka) tövéhez kapcsolódik a mai névformákban?
5. Melyek azok a további helynevek, amelyek a *vár* főnévből képző alkalmazásával jöttek létre?

6. Kapcsolatba hozható-e a *Várda* helynév egy ugyanilyen alakú régi személynévvel?
7. Mire utal *Kisvárda* nevének jelzői szerepű névrésze?

A fenti kérdésekre adandó válaszokat és az ide vonható nevek történetével kapcsolatos ismereteket – Melich közelítésmódját ma is időszerűnek tartva – „csak a rájuk vonatkozó nyelvtörténeti adatok világánál lehet helyesen látni” (1956: 156). Az adatok terén ma jóval előnyösebb helyzetben vagyunk, mint neves elődeink voltak: az ide vonható bőséges adatmennyiség teljes körű közlésétől azonban jelen írás terjedelmi korlátai miatt kénytelen vagyok eltekinteni. Ezek előfordulásának gyakoriságbeli különbségeire azonban feltétlenül figyelemmel leszek.

Ami a fenti kérdések közül az elsőre adható választ illeti, azt állapíthatjuk meg, hogy *várad* köznevet a régiségből nem tudunk adatolni. Tartalmaz ugyan ilyen szócikket a *Magyar nyelvtörténeti szótár* (NySz.) és a *Magyar oklevél-szótár* (OkLSz.) is, de az ott felsorolt adatok között csak jól azonosítható tulajdonnévi említéseket, konkrét helyek megnevezéseit találjuk. Nem közölnek ilyen szót korai szójegyzégeink, szótáraink sem, pedig ezekben a *vár* mellett ott találjuk a belőle képzett *város* és *váracska* főnevet is (RMGL.).

A *várad* szó meglétének feltételezése és jelentésének értelmezése összefügg a *Várad* nevekben található *-d* képző szerepének a megítélésével. Ebben is – látenszen ugyan – egyöntetűség mutatkozik a szakirodalomban, amelyet a FNESz. fentebb idézett megfogalmazása híven tükröz: „A főleg hn.-ként alkalmazott *várad*-nak (<: vár fn.) ’udvarhely; kis erősség, kis vár’ az értelme.” A jelentésmegadás nyilvánvalóan arra utal, hogy a *-d* kicsinyítő képzői szerepben állhat e szóban. Ezt a feltevést erősíteni látszik az a körülmény, hogy a korai ómagyar korban a képzőnek ezt a szerepét minden kétséget kizáróan ki tudjuk mutatni (vö. Szegfü 1991: 242). Közismert azonban, hogy a *-d* képző ez idő tájt névszóképzőként többféle szerepben is állhatott: helynévképzőként való használatáról (ehhez lásd Szegfü 1991: 253–254) a magyar helynévképzést monografikusan feldolgozó Bényei Ágnes azt mondja, hogy ez „a legtipikusabb és legszélesebb körben használt helynévképzőnk” (2012: 69), amely igen sokféle szemantikai körbe tartozó névszóval alkotott helyneveket. A *-d* helynévképzői szerepe mellett szól az is, hogy a *vár* lexéma ezzel alkotott formáit csakis helynevekből ismerjük.

Bizonyára erre utal Rácz Anita is, aki a bihari *Várad*, a mai *Nagyvárad* nevét tárgyalva névrendszertani érvekre hivatkozva teszi le a voksát a korábbi kicsinyítő képzőként való értelmezéssel szemben a helynévképzői szerep mellett (2022: 314). Szótárában a település bőséges adatsorát a 16. századig

menően mutatja be: ezek között csakis a *Várad*-nak megfelelő, különböző írásmódú alakokat találunk, noha ezek nagy része – a jelentős települések esetében a kor oklevelezési gyakorlatának megfelelően – latinosított formában áll. *Váradot* I. László király alapította azt követően, hogy a vármegye központjául szolgáló Bihar várát a kunok feldúlták. A település első említései későbbi krónikákból, (hamis) oklevelekből valók a 11. század végére visszautalóan. A vármegye központjának és püspöki székhelynek szánt *Várad vára* kicsi éppen nem lehetett: a régészeti feltárások során 160 m átmérőjű, mintegy 600 m kerületű, kör alakú földvárat rekonstruáltak a ma is meglévő vár helyén (KMTL. 480).

Az Árpád-korban nem lehetett jelentéktelen hely a Garam mentén, Bars megyében fekvő *Várad* sem, amelyet Anonymus említ elsőként művében két helyen is: [1200 k.]: *Uarod ~ Warod* (Gy. 1: 483). Középkori adatai között csakis a *Várad* névforma különböző írásváltozatai szerepelnek (adatsorát lásd Tóth 2001: 246), ma *Barsvárad* a neve. Régészeti rekonstrukció alapján földvárának eredeti területét 6–8 hektarra teszik (KMTL. 711).

Várad nevű települést ismerünk az egykori Bodrog vármegyében is, amelyet azonban csak egyetlen alkalommal említenek a források: 1198 P./ Pp. Reg.: *Warod* (Gy. 1: 732). Helyét későbbi dülőnevek alapján Dusnok és Érsekcsanád környékére lokalizálhatjuk.

A Nógrád megyében Szécsény mellett délkeletre fekvő *Várad* falut a 13. század végétől említik: 1281/1298: *Warad* (Gy. 4: 316), a továbbiakban is mindig ilyen alakú névadatokkal. Ma a *Várad-domb* helynév őrzi az emlékét.

A Pilis megyei *Várad* (1345: *Warad*, Gy. 4: 704) a római Cirpi erőd helyén létesült, neve külterületi lakott hely megnevezéseként maradt fenn.

Az egykori Somogy, ma Baranya megyéhez tartozó, ma is *Várad*-nak nevezett település első adatát a pápai tizedjegyzékből ismerjük: 1332–7/Pp. Reg.: *Vorad* (Ortvay 1891–1892: 307), más névváltozatban később sem fordul elő.

A Borsod megyei *Várad* a ma is álló Éleskő vára alatt fekvő települést, a későbbi Szilvásváradot jelölte (KMTL. 185, 644). A várat a 13–14. század fordulóján emelték, a falut a pápai tizedjegyzék említi először: 1332–5/Pp. Reg.: *Worad*, *Warad* formában, de feltűnik a névnek egy *Warada* változata is (Gy. 1: 814).

A Baranya vármegyei *Várad*-on, a mai Pécsvárad-on 1015-ben I. István király monostort alapított, amely ezt követően az Árpád-kor egyik fontos egyházi központjává vált. Ebből adódóan nevét a források nagy többséggel latinizált formában említik, ám ezek mind a magyar *Várad* formából alakultak. Első hiteles oklevélből való magyar nyelvű említése a 13. század elejéről

származik: 1225 P./1327: *Warad* (Gy. 1: 363). Erre az időszakra teszik az apátság várszerű megerősítését is (KMTL. 539).

Ugyancsak jelentős monostoros hely volt a Bács vármegyében, a Duna mellett fekvő *Várad*, amelyet olykor a másik parton lévő Szerém vármegyéhez tartozónak mondanak. Adatai között jelentős számban szerepelnek latinizált formák, első eredeti forrásból való magyar nyelvű említését a 13. század elejéről ismerjük: 1223: *Varod* (Gy. 1: 230). Csaknem ezzel egyidőben feltűnik azonban a ma is használt *Pétervárad* formában is: 1237//1385: *Peturwarod* arra utalóan, hogy – a Gertrud királynét meggyilkoló – Gurwey fia Péter (*Petur*) birtoka volt. A birtokos jelzős szerkezetű név hamarosan szerepel aztán jelölt szerkezetként is, *Pétervárada* formában: 1267: *Peturuarada* (i. h.).

E megnevezés a két névrészből álló településnevek típusába tartozik, amely az egyrészes nevekéhez képest később vált gyakoribbá a magyar településnevek körében (vö. Hoffmann – Rácz – Tóth 2018: 371–380). E típus egyik jellegzetes csoportját képezik azok a nevek – mint a *Pétervárad(a)* is, amelyek egy meglévő helynévhez kapcsolódó személynévi előtaggal váltak két-részeszé. Ezek gyakran településosztódások következtében jöttek létre, más-kor inkább csak a birtokos személyére való utalás vagy a más azonos nevű településtől való elkülönítés szándéka volt a névváltozás oka (Tóth 2017: 174–181). Ez utóbbi motívumok említhetők *Pétervárad(a)* esetében is hozzátéve, hogy noha az ilyen típusú névszerkezeti változás többnyire jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű neveket eredményezett, gyakori az utótagon a harmadik személyű birtokos személyjellel való jelöltség is, mint például a *Kelemenesyékje*, *Majspályija*, *Pabarbaksája* stb. nevek esetében (i. h.).

E névtípus széleskörű elterjedése és a fenti konkrét példa alapján határozottan állíthatjuk tehát, hogy a *Pétervárad(a)* típusú nevekben a *-d* képző után álló *-a* a birtoklás kifejezését szolgáló személyjel.

Kétrészes névformát a fentebb említett baranyai Várad adatai között is találunk: a 14. század elejétől ugyanis gyakran *Pécsvárad* néven szerepel: 1316: *Pechwarad* (Gy. 1: 363), kezdetben többnyire latinizált formákban. Itt a *Pécs* előtag az akkorra már Váradnál jelentősebbé váló püspöki székhely neveként az ahhoz való közeli fekvésre utalhat, de összefügghet akár Várad *Újpécs*-nek nevezett városrészének megnevezésével is: 1258/1259: *Novo Pech*. Az egyetlen jelölt birtokos jelzős szerkezetben feltűnő kétrészes *Pécsváradja* helynévadat: 1332: *Pechwaradia* (i. h.) jelöltsége esetleg éppen ez utóbbival kapcsolatos ('pécsiek Váradja' értelemmel), de a toldalékos forma analógiás úton is létrejöhetett.

*Kisvárd*a nevének leggazdagabb adatsorát Németh Péter állította össze, ez a 13. század végén a fentiekhez hasonló *Várad* formával indul: 1271/1284: *Warad* (2023: 425). Lényegében ezzel egyidőben feltűnnek azonban *Várada* és *Várda* alakváltozatok is: [1285 e.]: in *Warada* ~ de *Warda*, amelyek egymással váltakozva szerepelnek a forrásokban. *Várad* formák azonban csak a 13. században fordulnak elő, a későbbiekben már csakis a birtokos személyjeles formák jelennek meg (uo.). Ezek bizonyára egy a *Pétervárad(a)* típusú, leginkább személynévi előtagot tartalmazó, feltételezhetően a 13. században meglévő kétrészes névformából önállósulhattak, azt azonban némi keserűséggel nyugtázhajjuk csupán, hogy ilyen adatok nem maradtak ránk a régiségből. Elképzelhető, de kisebb a valószínűsége annak, hogy ilyen forma nem is létezett, hanem a fentebb már említett analógia révén kapcsolódott a *Várad* névhez a birtokos személyjel. A 14. század közepéig előforduló mintegy félszáz adatnak csaknem a kétharmad része három szótagos *Várada* alakú, ami talán ezek korabeli nagyobb gyakoriságára is utal.

Ahogy az Kertész majd egy évszázaddal ezelőtt megállapította (lásd fentebb), e hangsor második magánhangzója a kétnyíltszótagos tendencia működésének hatására tűnt el a névből (ehhez lásd még Kiss 1995: 6). Ezt a hangtörténeti folyamatot legalaposabban – a forrásadottságokból következően főképpen helynévi adatokra támaszkodva – Katona Csilla dolgozta fel (2020). A változás működésének időbeli határait a korábbi felfogásokhoz képest igencsak kibővítette: felteszi, hogy az ősmagyar kortól a mai nyelvhasználatig hatóan jelen van nyelvünkben (i. m. 81). Az itt vizsgált név esetében még a 15. századtól megjelenő jelzős formákban is megmutatkozik ez a kettősség: 1413: *Kyswarada*, [1435]: *Kisvarda* (Németh 2023: 426).

A *Várda* településnevekből a kései őmagyar korban *-i* képzővel családnevek is alakultak, s közöttük *Várdai* és *Várdi* formák is találhatók. A szabolcsi Várda környékén például 1560: *Warday*, *Wardj*, *Vardi* (N. Fodor 2002: 48) családnevek szerepelnek. A *Régi magyar családnevek szótára* is említi mindkét névváltozatot, noha közülük a *Várdai*-ra jóval több példát hoz. Az, hogy a szóvégi *-a* az *-i* képző előtt kiesik, nem ritka a helynevekben, és különösen gyakori abban az esetben, ha ez a hangelem birtokos személyjelként van jelen a név hangsorában (vö. Bíró 1999: 53–55). Megemlítendő, hogy *(Kis)várda* *-i* képzős melléknévi alakját ma is használják a környéken *(kis)várdi* formában is.

Várda neveket a nyelvterület más részein is ismerünk.

A Somogy megyei *Várda* – amely ma is ezt a nevet viseli – első adata ugyancsak a 13. század végéről való: 1284: *Varda* (Cs. 2: 655), néhány további középkori említése ugyanilyen formájú.

Ugyancsak *Várda* alakban tűnik fel ugyanebben az időben az erdélyi Fehér megyében egy település: [1290–95]: *Warda*, amely emellett *Várada* formában is szerepel a korai ómagyar korban: 1231: *Warada* (Gy. 2: 190). Azt, hogy ebben a névben a névhasználók birtokos személyjelként azonosították a szóvégi *-a*-t, az is jelzi, hogy később *Váradja* formában, illetve ennek hangtani változatával szerepel, pl. 1808: *Váradgya vel Váradja* (Maros-alsó) (Lipszky, Rep., vö. FNESz. Alsómarosváradja). A személyjelnek ez az újabb, *j*-vel bővült formája már a 14. században megjelenik a névben: 1346: *Waradia* (FNESz.).

A Székelyföldön levő *Várad* (1332–7: *Várad*) később *Sóvárada*-ként szerepel (1648: *Sóvárada*), de vannak *Sóvárada* (1567: *Sowaragya*, FNESz. *Sóvárada*) előfordulásai is.

A Bánság területén levő *Váradia* település ugyancsak *Váradja* alakú volt egykor (1390: *Waradia*, FNESz.), ám a román nyelvbe átkerülve, majd onnan a magyarba visszakölcsönözve elveszítette etimológiai áttetszőségét mind a szótő, mind a személyrag tekintetében.

A fentieket összegezve megállapíthatjuk, hogy jó néhány olyan középkori települést ismerünk, amelynek neve *Várad* formában jött létre (s aztán egy részük *Várad(j)a* és *Várda* alakúvá vált). Ebből pedig esetleg arra is következtethetnénk, hogy valóban egy létező közszó állhatott mögöttük. A névmintáknak a névrendszerre gyakorolt hatása következtében azonban távolról sem ritka az sem, hogy valamely közszóból helynévképzés révén a nyelvterület különböző részein nagy számban jönnek létre azonos alakú nevek. Szemléletesen mutatja ezt a jelenséget például a népnévi alapszóból helynévképzővel alkotott nevek népes csoportja (vö. Rácz 2016: 111).

A *Várad* nevek képzővel való alakulásmódját bizonyítja közvetetten az is, hogy a *vár* szóból más helynévképzők felhasználásával is alkottak településneveket.

Az *-i* helynévképzővel jött létre a Bereg vármegyei *Vári* neve: [1320 k.]: *Vary* (Gy. 1: 550). Az egykori Záránd vármegyei, ma Gyula városához tartozó *Vári* a 13. század elejétől adatolható: 1230: *Wary* (Cs. 1: 748). Itt említendő *Vasvári* neve is, amely a falu templomos voltára utaló *Egyházas*-előtaggal tűnik fel (ma *Nyírvasvári* a neve): 1318: *Eghazaswosuari* (Mező –

Németh 1972: 96), noha a névben szereplő *vas* névelem funkciója megítélés szerint még tisztázásra vár (vö. FNESz.).

A lengyel határon lévő, Sáros vármegyei *Váradka* nevét is ide kapcsolhatjuk: 1467: *Warathka*, 1470: *Waradka* (Nógrády 2022: 598) mint a *Várad* névnek a *-ka* helynévképzővel alakult formáját. (A szóbelseji *-t*-t mutató formák a *-d* szabályos zöngétlen ejtését tükrözik az utána álló *k* hatására.) A *-ka/-ke* képzővel alkotott helynevek a nyelvterület különböző részein megtalálhatók, de különösen az északkeleti térségben gyakoriak. A forrásokban a 15. században szaporodnak fel, és nem ritkán meglévő helynévhez kapcsolódva alkotnak újabb, másodlagos alakulású névformát (Bényei 2012: 112–115). Kiss Lajos a feltételezett *várad* köznév kicsinyítő képzős alakját látja benne, de felveti egy halfogó eszköz szláv nevéből való származtatását is (FNESz.). Nógrády viszont úgy véli, hogy „a településnév az Árpád-korban vámszedés céljából itt felállított egykori kapu emlékét őrzi”, és „a szláv *kis kapu* (malé vrata) jelentésű Varatka > Vratka közszórá megy vissza” (2022: 599).

A délvidéki Valkó vármegyében Csánki említ egy *Váradka* nevű települést, amelynek a fentebbiéhez hasonló adatai vannak: 1460: *Warathka*, 1472: *Waradka*. Ezt talán azonosnak vagy közelinek mondja egy *Várad* nevű településsel: 1279: *Warad* (Cs. 2: 360). E településnév adatai nagyban valószínűsítik, hogy a sárosi *Váradka* ugyancsak a magyarból származtatható.

A szlavóniai *Varasd* a nevét viselő várispánság, majd vármegye központja volt: 1209: *Warasd* (ComVar. 168). Nevét Kiss Lajos „a m. R. *váras* ’város’ *-d* kicsinyítő képzős származéká”-nak mondja (FNESz.). Több okból is nagyobb valószínűséggel tarthatjuk azonban a *vár* közvetlen származékának, amelyből az *-sd* képzőbokkal hozták létre a település nevét. Ezt támasztja alá egyrészt az a körülmény, hogy *város* szavunk főnévként való rögzülése éppen ez idő tájt zajlik, másfelől pedig bizonyíthatja a *-sd* aktív névalkotó szerepe is. A képzőbokok persze eleve úgy alakult ki, hogy többnyire képzői szerepben álló *-s* végű szavakhoz kapcsolódott hozzá a *-d* helynévképző, így az egyes esetekben nehéz megítélni a névalkotás folyamatát (Bényei 2012: 101–103). A legnyomósabb érv a *-sd* képzőbokoként való értelmezése mellett talán az lehet, hogy a *vár* többeli magánhangzója a *Varasd* nevekben rövid *a* formájában szerepel, ami nem lenne magyarázható abban az esetben, ha e neveket közvetlenül a *város* szóból származtatnánk.

A baranyai *Varasd*, a későbbi *Apátvarasd* első adatában a *-sd* képző *-st* változatát látjuk megjeleníteni: +1015//1403/Pp. Reg.: *Vorost*, +1015//15. sz.: *WorUSD* (Gy. 1: 402). A közeli, Tolna vármegyei *Varasd*: 1193: *Worost*, 1406: *Warasd* (Cs. 3: 412) ugyanilyen formákban tűnik fel. A Bodrog vár-

megyei *Varasd*-nak pedig csupán egyetlen adatát ismerjük: 1425: *Warasd* (Cs. 2: 212). A Krassó vármegyei *Varasd*: 1323: *Worosd*, később 1331: *Worod* formában is szerepel (Gy. 3: 498), ezt Györffy *Worosd* formára javítja, de megítélésem szerint elképzelhető az is, hogy itt a *Várad* névváltozattal számolhatunk. A helynevek esetében nem ritka ugyanis, hogy azonos többől többféle képzővel vagy ezek cseréjével is létrejöhet egy-egy település megnevezése (vö. Tóth 2008: 132).

Az áttekintés (viszonylagos) teljessége érdekében e helyütt kellene megvitatni azokat a neveket is, amelyek a *vár* -s képzős származékaként jöttek létre. A *vár* aktív névalkotó szerepét mutatja, hogy a *váras* ~ *város* származéka mind melléknévként jelzői szerepben, mind főnévi értelemben szerepel régi helyneveinkben, és emellett korán kialakult a *város* közsői funkciója is. Az ide tartozó nyelvi elemek adatbősége, a hozzájuk kötődő nyelvi változások sokszínűségének bemutatása azonban az itteni lehetőségeknél jóval nagyobb teret kívánna meg, így ettől kénytelen vagyok eltekinteni.

Vizsgálatot igényel még a fentebb feltett kérdések közül az, hogy *Kisvárd*a nevének jelzői szerepű névrésze milyen másik névvel, nevekkel állítja szembe e településnevet. Az aligha lehet kérdéses, hogy – amint azt Kiss Lajos Melich véleményére támaszkodva megfogalmazta – „A *Kis-előtag* a *Nagyvárad*-tól való megkülönböztetésre szolgált.” (FNESz.). E megállapítás részleteit is meg kell azonban vizsgálnunk. Amint azt fentebb láthattuk, a szabolcsi *Várda* jelzős formában csak a 15. század elején tűnik fel, akkor, amikor már *Várada* ~ *Várda* formában volt használatos. Az elkülönítésre pedig sokkal inkább akkor lehetett szükség, amikor e település neve is még *Várad* alakú volt. Ennek alapján feltehető, hogy a *kis* előtag megjelenése a 13. századig nyúlhat vissza. Azt pedig, hogy túlnyomó részt jelző nélkül szerepel a forrásokban, a helyi nyelvhasználat magyarázza: a környékbeliek többnyire ma is egyszerűen *Várda*-ként említik a település nevét. Melich az elkülönítésben hivatalos szándékot lát megnyilvánulni (lásd fentebb), ezt ma inkább úgy magyaráznánk, hogy az oklevélbeli hivatali nyelvhasználat a közbeszédnél jobban igényelte az azonos nevű települések megkülönböztetését.

Tanúi lehetünk ennek a Kisvárdánál is jelentősebb bihari *Várad* esetében is, amelyet előbb *Biharvárad*-ként említenek: 1322/1323: *Byhor Waradino* (Gy. 1: 683), félig latinizált formában. A *Nagyvárad* csak később kerül elő, ugyancsak latinra fordítva: 1348: *Waradiensis maioris* (Mező 2003: 444), majd aztán magyarul is: 1570: *Nagy-Varadi* (Melich 1956: 159).

Ki kell térnünk még a *Várda* helyneveknek az ugyanilyen személynévvel való kapcsolatára is. A Földrajzi nevek etimológiai szótárának fentebb

idézett utalása azt sugallja ugyanis, hogy a személynév is lehetett esetleg a helynév alapja. Valóban ismerjük e szónak néhány személynévi említését is az Árpád-korból, pl. 1238: *Varda* (ÁSz.), ezek azonban aligha jöhetnek szóba a számos *Várda* településnév névadójául. Sokkal inkább arról van szó, hogy a régiségben egyes személyek mindenféle képzőmorféma alkalmazása nélkül is viselhették települések megnevezését például származási vagy lakóhelyük neve alapján (Tóth 2016: 148–155). E névtípusban néhány *Várad* személynév is feltűnik a régiségben, pl. 1237–1240: *Varad* (ÁSz.).

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy az ősmagyar korban a magyarba került iráni jövevényszó, a *vár* (TESz., ÚESz.) az ómagyar korban aktív szerepet játszott a helynevek alkotásában. Az összetett, kétrészes nevekben való feltűnő gyakorisága mellett helynévképzőkkel is többféle helynévben szerepel: legnagyobb számban *-d* képzővel összekapcsolódva, de *-i* és *-sd* is járult hozzá. A *Várad* nevek egy része – nagyrészt bizonyára személynévi előtaggal állva – kétrészes, birtokos jelzős szerkezetű névként is használatban volt, amelyek helynévi alaptagjához az *-a/-ja* egyes szám 3. személyű birtokos személyjel is hozzákapcsolódhatott. Ezek jelző nélküli formában is használatban maradhattak, leginkább hangtanilag módosult formában: a *Várda* alak a kétnyíltszótagos tendencia hatásának eredményeképpen jött létre. A fenti névalkotási folyamatokat még pontosabban megvilágíthatja a *vár* *-s* képzős *váras* ~ *város* formáinak a fentiekhez hasonló, tüzetes vizsgálata.

Irodalom

- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN: Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
- BÉNYEI ÁGNES 2012: Helynévképzés a magyarban. A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- BÍRÓ FERENC 1999: Helyneveink töváltozatai a régi magyar családnevekben. Magyar Nyelvjárások 36: 47–58.
- ComVar. = HELLER, GEORG: Comitatus Varasdiensis. Die historischen Ortsnamen von Ungarn 8. München, 1977.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Budapest, 1890–1913.
- FNESz. = KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Negyedik, bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- N. FODOR JÁNOS 2002: A Tiszakönyök családnevei 1560-ból. Magyar Névtani Dolgozatok 170. Budapest.

- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1983: István király és műve. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA 2018: Régi magyar helynévadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- KATONA CSILLA 2020: Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban. A Magyar Névtárhívum Kiadványai 51. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KISS LAJOS 1995: Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. Nyelvtudományi Értekezések 139. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KMTL. = KRISTÓ GYULA (főszerk.): Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.
- LIPSZKY, Rep. = LIPSZKY JÁNOS, Repertorium locorum objectorumque in XII tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et Confiniorum Militarum, Magni item Principatus Transylvaniae occurrentium. 1808.
- MELICH JÁNOS 1956: A *-da*, *-de* képzőről. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd (szerk.), Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Budapest. 156–160.
- MEZŐ ANDRÁS 2003: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. METEM, Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS – NÉMETH PÉTER 1972: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza.
- NÉMETH PÉTER 2023: A XI–XIV. századi Szabolcs megye települései. Nyíregyháza.
- NÓGRÁDY ÁRPÁD 2022: Sáros vármegye. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Új sorozat. Budapest.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND: Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebbi nyelvemlékektől a nyelvújításig I–III. Budapest, 1890–1893.
- OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN – ZOLNAI GYULA: Magyar oklevél-szótár. Budapest, 1902–1906.
- ORTVAY TIVADAR 1891–1892: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. Budapest.
- RÁCZ ANITA 2016: Etnonimák a régi magyar településnevekben. A Magyar Névtárhívum Kiadványai 37. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RÁCZ ANITA 2022: A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára. Második, javított és bővített kiadás. Partium Kiadó, Nagyvárad.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS: Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993.
- RMGl. = Berrár Jolán – Károly Sándor (szerk.): Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- SZEGFÜ MÁRIA 1991: A névszóképzés. In: Benkő Loránd (főszerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana I. Akadémiai Kiadó, Budapest. 188–258.

- TESz. = BENKŐ LORÁND (főszerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1967–1976. 4. Mutató. 1984.
- TÓTH VALÉRIA 2001: Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2008: Településnevek változástipológiája. A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2016: Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban. A Magyar Névarchívum Kiadványai 38. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2017: Személynévi helynévadás az ómagyar korban. A Magyar Névarchívum Kiadványai 41. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- ÚESz. = GERSTNER KÁROLY (főszerk.): Új magyar etimológiai szótár. <https://uesz.nytud.hu/index.html>.

*

***Várda* and others**

This study examines the history of the origins and changes in the names of settlements containing the element *Várda*. The name was created as a place name derivative of the noun *vár* 'castle' with the suffix *-d* and had originally the form *Várad*. There are many similar place names in Hungarian speaking areas, some of which have been extended with the prefix designating the owner of the settlement, as well as the 3rd person possessive suffix *-a*. These names acquired their present form through a phonetic change. The above process is examined in the study together with other place name derivatives (*-i*, *-sd*, *-ka*) of the noun *vár*.

Keywords: *old Hungarian place naming, place names*

ISTVÁN HOFFMANN

Magyar nyelvtörténeti tévhitek (uralisztikai szösszenetek)

HONTI László

Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
hontila43@gmail.com

Vannak a magyar morfológiában olyan elemek, amelyek a perifériára szorulva szinte észrevehetetlenek, és némelyek esetleg téves, irracionális nyelvtörténeti magyarázási kísérletek „áldozatául” estek. Ebben a dolgozatban ezekre kívánom ráirányítani a figyelmet.

Sg2. személyű igeragok: *-d*, *-l*, *-sz*

Az alanyi ragozásban az igei személyragok (a szabályos ragozású igék körében) egyes számban *-sz*, *-l*, a tárgyas ragozásban *-d*, a többes számban *-tok/-tők/-tök*, pl. *látsz*, *nézél*, *látod*, *nézed*, *láttok*, *nézték*, *törtök*; a birtokos személyjelezés megfelelő végződése: *-d*, *-tok/-tők/-tök*, pl. *háza*, *kezde*, *töröd*, *háza*, *kezete*, *töröte*. Teljesen egyértelmű, hogy magát a személyt jelölő összes mássalhangzó *d e n t á l i s* képzésű. A néhány évvel ezelőtt megjelent tanulmányomban részletesen foglalkoztam ezen morfológiai egységek életének tudománytörténeti pályafutásával, és előadtam nyelvtörténeti magyarázataimat (Honti 2020: 69 kk.), amelyeket továbbra is helyesnek tekintek; ezzel a nyúlfarknyi írással azt szeretném határozottan kifejezni, hogy téves az *-sz* és *-l* személyjelölő morfémákat történetileg igeképzőkből levezetni (erről ld. Honti 2020a: 77–81, 113).

A személyvégzések keletkezésének kutatása népszerű feladatnak bizonyult, amelynek legszorgosabb vizsgálója ismereteim szerint E. Abaffy volt, aki a Sg2. ősmagyar kori igeragokat **ts/*tš* formában rekonstruálta (E. Abaffy 1991: 122); viszonylag sokat idézek tőle, hogy hitelesen mutathassam be nézeteit.

A Sg2. magyar birtokos személyjel *-d* alakú, míg az igei személyragok *-d*, *-l* és *-sz* alakúak. „A s z e m é l y r a g o k m e g o s z l á s a a z E / 2.-ben.

– 1. Az E/2.-ben az ősi, névmásból keletkezett paradigmában a rag eredetileg *-t* lehetett (hiszen még ehhez járult a *-k* többesjel a T/2. ragjában)” (E. Abaffy 1991: 130).

„A *-d* változat megjelenését azzal magyarázzuk, hogy a személyes névmásokból keletkezett ragok minden bizonnyal párhuzamosan alakultak a birtokos személyjelekkel... Ám a *-t* az igében több deverbális képzővel egybeesett volna, a névszókön pedig a határozott tárgy, majd általában a tárgy jelölőjévé vált, s így homonim volt a birtokos személyjeles alakkal. Ennek megszüntetésére jött létre a *-t* mellé annak zöngés változata, a *-d*, mely azután a birtokos paradigmából az igei paradigmába is áttérjedhetett” (E. Abaffy 1991: 130).

Amint már korábban megállapítottam, „Némelyek hangsúlyozzák, hogy az *-sz* igeragnak nincsen köze a Sg2. személyű *-d* vagy *-t* személyvégződéshez, és így persze a Sg2. sz. névmáshoz sem (TMNy 597, Melich 1911: 244, Gombocz 1938: 129)” (Honti 2020a: 93); ezen írásomban ezt a kijelentést is igyekszem cáfolni. Feltűnő, hogy alanyi ragozású igéink Sg2. személyében egyáltalán nem találkozunk az ezen szám- és személybeli névmás releváns mássalhangzó-elemével (vagyis a *t*-vel és/vagy annak *d* származékával), noha ennek az általános személyjelölési gyakorlatnak és elvnek megfelelően az illető igerag konstans elemének kellene lennie.

„Ismereteim szerint a Sg2. személyű *-l* igeragunk eredetét illetően három elképzelés látott napvilágot. Ezek a következők:

1. eleinte az agglutinálódott **tš* alapnyelvi Sg2. sz. személyes névmás mássalhangzójának $t > d/\delta > l$ változásával számoltak, esetleg már az U/FU alapnyelvre is feltettek *d*-t,
2. később inkább *l* (gyakorító, mozzanatos, reflexív) igeképzőben,
3. majd igenévképzőben vélték megtalálni a forrását” (Honti 2020a: 75).

Az elsőként említett $t > d/\delta > l$ változás közel jár az igazsághoz (ld. Honti 2020a: 75–77). Az *l* igerag létrejöttét azonban történeti nyelvtanunk képzőből magyarázza: „Az ikes ragozás kialakulása során... személyraggá értéklődött át az *-l* képző, s az volt a tulajdonsága, hogy csakis ikes, azaz *k i z á r ó l a g t á r g y a t l a n i g é k* ragja lehetett. Amikor a határozott ragozással párhuzamosan felmerült az igény az általános ragozás morféimákkal való megkülönböztetésére is, kézenfekvő volt az a megoldás, mely ezt az *-l*-et juttatta az általános ragozásba, a névmásból keletkezett *-d*-t pedig a határozott paradigmába” (E. Abaffy 1991: 130).

Most úgy vélem, hogy egy-egy morfológiai elem eredetét vizsgálva első sorban lehetőleg a saját kategóriájában kell kutakodnunk, vagyis pl. a sze-

mélyvégződések történetét főleg a személykategóriában érdemes szemügyre venni. Ezért egy korábbi írásomban előadott nézetemtől (Honti 2020a: 92–93, 104–106) eltérően ma már úgy látom, hogy *l* és *sz* ragunk nem képzőből született meg, hanem személyes névmási eredetű, vagyis ezek a személyragok az én megítélésem szerint mind a Sg2. személyű személyes névmásból jöttek létre, bár a magyar nyelvtörténetben a két utóbbit másképpen, az ősmagyar kor első szakaszában megszületett, nem névmási eredetűként értelmezik.

Az *sz*-ről egy kitűnő nyelvtörténészünk több mint száz évvel ezelőtt így írt: „Az *-sz* személyrag... eredetéről eddig se tudtunk valami sokat. A kutatást nagyon megnehezíti, hogy nincs meg a rokonnyelvekben s ez a körülmény azt látszik bizonyítani, hogy az *-sz* a magyarban fejlődött rag” (Melich 1911: 244).

Az *sz* és az *l* végződésről így nyilatkozott E. Abaffy (1991: 13): az „*-sz* elég későn, csak az ősmagyar kor második felében vált személyraggá” (ami az általam instabil tövűnek nevezett igék, pl. *vész*, *visz* ragozására vezethető vissza): „az ősmagyarban analogikus elvonással keletkezett *tē-*, *vē-*, *ē-*, *i-*féle tövek nem maradhattak *CV-*, *V-* szerkezetűek, a kijelentő mód jelen idejében ezért ezeket egy *-sz* gyakorító képző zárta le, tette testesebbé, két szótagúvá: *tész-*, *vész-*, *ész-*, *isz-*. Azt is láttuk, hogy ebben az igecsoportban a felszólító mód és az elbeszélő múlt E/3.-ból (*tēžēn*, *t n*) az *-n* rag analogikusan átvonódott a jelen időbe is: *tészēn*. Márpedig a paradigmarendszerek általában lehetővé teszik egy tagjuknak $\emptyset$ morfémaival való jelölését. Ha tehát az E/3. a jelölt, akkor az E/2. jelöletlen maradhat: *tész* : *tészēn*, *lész* : *lészēn*. Így ebben a részrendszerben az E/2. – ha nem névmási személyrag volt rajta (*tészēd*) – mindig *sz*-re végződött, s a *tészēn* : *tész* szembenállásban az E/2.-ben mindig szóvégre kerülő *sz*-be beleérződhetett az E/2.-re való mutató, s így ez személyrag funkciót nyerhetett. Minthogy pedig az *sz*-szel bővülő igék (*tész*, *lész*, *vész*, *észik*, *szik*, *hisz*, *visz*) fontos elemei lehettek az alapszókészletnek, s gyakori elemei a mindennapi beszédnek, az itt lévő *-sz* vonódhatott át E/2. ragként a többi iktelen ige általános ragozású jelen idejébe is” (E. Abaffy 1991: 131).

Az én megítélésem szerint nagyon fontos momentum, hogy az összes Sg2. személyű személyjelölő mássalhangzója dentális, ezek közül pedig az *-l* és az *-sz* igei személyragok réshangok, vagyis – az én megítélésem szerint – a Sg2. névmás mássalhangzójából eredtek. Ez a fontos fonetikai körülmény mintha elkerülte volna a kérdéssel foglalkozó kutatók figyelmét, pedig éppen ez kínálja a probléma megoldását...

Ezen személyvégződészek létrejöttének módja olyan lehetett, ahogy már néhány évvel ezelőtt megállapítottam (Honti 2020a: 110): „U/FU/Ug *-t- > korai ősmagyar *-δ- > *-δ- > *g/*-d- > kései ősmagyar -d(-) ~ *-l(-)/*-s(-) (= -l(-)/-sz(-)). Tehát:

*-t > *-δ > *-g / *-d (az instabil tövű igék ragozásának jelen idejében: *-g) > *-s (= -sz), vagyis *(C)Vs-g > (asszimilációval) *(C)Vs-s (= (C)Vs-sz), *-t > *-δ > -d ~ -l (a nem instabil tövű igék múlt idejű, feltételes módú és végül felszólító módú alakjaiban).”

Az ilyen eredményű hangváltozásokat a szamojéd nyelvtörténeti események is tanúsítják (ld. Honti 2020a: 104–105).

Tehát a Sg2. személyű személyjelölők valamennyijét a Sg2. névmás más-salhangzójából magyarázom a hagyományos magyar nyelvtörténeti elképzelésekkel ellentétben. A kétféle újabb személyjelölő így alakulhatott ki a *tész* igeen szemléltetve:

*tes-: *tes-etš > (*tes-edš > *)tes-eđš tes-el (= tesz-él)
(*tes-eđš > *)tes-es (= tesz-ész > téssz = téssz-sz) (Honti 2020a: 111)

E kettősség gyökere talán az ősmagyar nyelvjárási eltérésekben lelheti magyarázatát.

Az eredeti Sg2. személyű nem instabil tövű igealakok személyjelölőjének alakulása ilyen lehetett:

*látotš [> *látodš > *látodš] > *látog > látsz ↔ látod

*nézētš [> *nézēdš > *nézēdš] > *nézēg > nézél ↔ nézēd

A Sg2. igei személyrag – változatlanul dentális – sz és l eleme annak köszönheti a dentális *g-ból való megszületését, hogy a (t >) d már le volt foglaltva a tárgy ragozású igealakok személyjelölőjeként, és egy esetleges *g > t regresszió nem biztosította volna a markáns funkcionális különbségtételt.

A Sg2. személyű birtokos személyjel, vagyis a -d a megfelelő igerag analógiájára honosodott meg.

A *látodš és a *nézēdš formák az ősmagyar kor elején jöhettek létre. Ez a változás talán annak volt köszönhető, hogy meg kellett különböztetni a *látotš 'látsz; látod' és a *nézētš 'nézel; nézed' jelentéseket; de vajon miért nem lehetett volna elegendő a *látotš ↔ *látodš, *nézētš ↔ *nézēdš különbsége, és miért kellett a voltaképpeni személyes névmásra visszamenő *t-t teljes mértékben száműzni? – Esetleg a t ↔ d oppozíció a tagok hangtani közel-

sége miatt nem volt elegendő a jelentés markáns megkülönböztető funkció megvalósítására, miként nem tudok ilyen funkcióra példákat a $p \leftrightarrow b$, $k \leftrightarrow g$, $sz \leftrightarrow z$, $s \leftrightarrow zs$ oppozíciópárok esetében sem... A $l\acute{a}tsz \leftrightarrow l\acute{a}tod$ és a $n\acute{e}z\acute{e}l \leftrightarrow n\acute{e}z\acute{e}d$ hangtani oppozíció maximalizálását szolgálhatta, hogy fonetikai feltételek nélkül funkcionális célú alakhasadás révén réshanggá lett az egyik (az alanyi) igerag, és zárhang maradt a másik (a tárgyas) igerag. Ebben indukciós szerepe lehetett a *tész* igében létrejött Sg2. *tészél* ~ *téssz* alternatív alakok megszületésének.

A **l\acute{a}toδs* és a **n\acute{e}z\acute{e}δs* formák **δ* eleme két okból sem válhatott rendszerűen *z*-vé:

1. a **t > z* hangváltozás nyilvánvalóan csak szótőhatáron belül mehetett végbe (vö. pl. **kota > ház*, **k\acute{a}te > kéz*), a szótőhöz csatlakozott végződésben pedig nem,

2. a személyre való egyértelmű utalás szükségessé tette a Sg2. személlyel való azonosíthatóságot, amely a *(*t > d)* révén a tárgyas ragozásban és a birtokos személyjelezésben létezik, az igeragozásban pedig az ugyancsak Sg2. személyű névmásból született meg az *sz* és az *l*. Az *l* valószínűleg annak köszönheti létrejöttét, hogy a *téssz\acute{e}sz ~ *t\acute{e}sz\acute{e}z* (á *t\acute{e}sz\acute{e}sz*) páros nem mutatható volt markáns hangszerkezeti különbséget, és végül homofon párként léteztek volna.

Az önállósulás útjára lépett magyar nyelv sem lehetett egységes, nyelvjavárási tagoltnak kellett lennie, amelyben párhuzamos és részben más-más eredménnyel járó változások is végbementek (vö. ehhez pl. Honti 2018, 2019, 2020a), ezért az *l* és az *sz* igeragok talán nemcsak a *tész* jelenidőbeli tövégi mássalhangzójához való hasonulásban lelheti magyarázatát, hanem a nyelvjavási különbségeknek is lehetett némi szerepük e hangváltozás megvalósulásában.

PII. személyű igerag: **-uk/*-ük*

„A személyragok megszólása a T/l.-ben. – 1. A T/l.-ben, a többi személytől eltérően, másból keletkezett rag, a *-m\acute{s}k/-m\acute{s}k*, nem a határozott, hanem az általános ragozásban kap helyet. A határozott paradigmák T/l. ragjában semmilyen külön morféma nem utal a személyre, csupán a *-k* többesjel értékelődött át T/l. raggá. Minthogy azonban e *-k* személyraggá való adaptálódása a T/3.-ben is megtörténhetett, továbbá a legtöbb paradigmában az általános ragozás E/1.-ben is *-k* volt a rag, ez különféle egybeeséseket okozhatott. Ezek kiküszöbölése más-más módon történhetett” (E. Abaffy 1991: 137).

Az én uralisztikai ismereteim szerint itt azonban nagyon régi személyjelölő elemről van szó, amely elkerülte nyelvtörténetünk kutatóinak figyelmét, és amely megtalálható rokon nyelveink egy részében is, ti. az obi-ugorban (tehát mindenképpen ősi elemről van szó). Pl.

vog. N *koluw* 'házunk', *mēnaw* 'minket (2)', *minew* 'megyünk' (Kálmán 1976: 31, 33, 37), TJ *āmpəw* 'kutyánk', *mānāw* 'minket (∞)', *āliləw* 'öljük' (Honti 1975: 115, 137, 139).

osztj. V *kötöγ* 'kezünk', *tulöγ* 'hozunk', Vj *öγiw* 'lányunk', *wēliw* 'veszünk', DN *χotew* 'házunk', *waxəw* 'kérünk' (Honti 1984/1986: 107, 109, 113, 123, 128, 132).

Ennek a *-VC hangalakú Pl1. személyjelölőnek az eredeti hangszerkezete gyaníthatólag így nézhetett ki ezen obi-ugor adatok alapján: *V = *-u/*-ü vagy *-ə/*-ə, C = *-k/*-γ vagy *-k/*-γ vagy *-uγ/*-üγ, vagyis: *-uk/*-ük vagy *-ək/*-ək, vagy *-uγ/*-üγ, vagy *-əγ/*-əγ. Biztosra merem venni, hogy a ma. Pl1. *-mšk/*-mšk (> > -unk/-ünk) alakba a *-VC (≥ ma. -uk/-ük ~ vog. -Vw, osztj. -Vγ, -Vw) épült be. Tehát a hajdani Pl1. *-mšk/*-mšk magánhangzójában és orális zárhangjában is ezekkel számolhatunk vagylagosan, a személyjelölőnek ez a változata azonban másodlagos lehetett a rövidebb variánshoz képest, de azt föltehetjük, hogy a magánhangzó és/vagy a mássalhangzó labialitása foglalta magában a Pl1. személyre való utalást. Úgy vélem tehát, hogy a *-mšk/*-mšk és az *-šk/*-šk már az U/FU alapnyelvben egymás mellett léteztek, esetleg disztribúciójukban és ezáltal funkciójukban is lehetett különbség, miként a mai magyarban az -unk/-ünk és az -uk/-ük esetében (vö. pl. *látunk*, *nézünk*, *látjuk*, *nézzük*). Ha azonban egy személyjelölőnek egynél több változata van, azok esetleg akár mindenféle funkcionális különbségtétel nélkül létezhetnek egymás mellett egy-egy szóalakban, pl. ma. *testvér-e* ~ *testvér-je*, (nyj.) *mond-i* ~ *mond-ja*, vog. KM *kēelp-ən* ~ *kēelp-ātən* 'ihr Blut', TČ *āk-i•* ~ *āk-i•tī* 'seine Schwiegermutter' (Liimola 1963: 219, 225).

Legalább ma a Pl3. birtokos személyjel is -uk/-ük-ként létezik, amelyben „Legvalószínűbb... a középső nyelvállású hang föltevése, mert eredetét tekintve ez... tövéghangzó, mely a fejlődésnek ebben a szakaszában aligha jutott el a teljes záródásig. Ezt határozottan megerősíti a kései ómagyar emlékek tanúsága: e morféma adatainak túlnyomó többsége még ekkor is -ok/-ək ~ -ök formát mutat” (Korompay 1991: 277), vö. *zywekbe* 'szívükbe' (i. h.). Éppen e hangtani változás meglehetősen kései volta nem lehetett akadályozó annak, hogy az ősmagyarban a Pl1. birtokos személyjel még *-uk/*-ük alakban is létezett.

A teljesebb P11. *-unk/-ünk* formában használatos személyvégződésünk *-uk/-ük* eleme (vö. *uimaggomuc* 'imádjuk', *uŋemucut* 'ösünket'; Zelliger 1991: 52, Bárczi 1982: 41 kk., 148 kk., Korompay 1991: 276) ősi végződés. Éppen ezért én a P11. személyvégződést finnugor alapnyelvi **-uk/*-ük ~ *-mük/*-muk* alakban rekonstruálok. Még vö. Honti 2020b: 409 kk.

Ablativusi -t

Az ablativusi *-t* a finnugor nyelvek ősi eleme, amelynek folytatója a finn-ségiben partitivusként funkcionál (ld. Laanest 1982: 158–160), amely megtalálható az ugor nyelvekben is, bár leginkább csak adverbiumokban, az osztjában egy névutóban is. Pl.

osztj. (e rag önállóan csak keleti nyelvjárási adverbiumokban létezik) V *niniŋit*, Vj *niniŋä* (csonkult forma!), Trj *niniŋt-*, pl. P *Λōw niniŋte* 'von ihm', Sal *mā niniŋktem* 'von mir', (az ugor kori *l* ablativusraggal társulva az egész nyelvterületen jelen van adverbiumokban:) Ni *tätta*, Kaz *tätta*, O *täl'ta* 'innen; von hier', J *təΛiΛtā*, DT KoP *tətittā* 'von hier (J DT); sieltä; von dort (J KoP)' (Terëškin 1981: 466, 483, DEWOS 1391–1392; vö. még Liimola 1963: 169, Honti 1984/1986: 83, 2022: 48),

vog. (az egész nyelvterületen megvan, de szinte mindig az ugor kori *l* ablativusraggal társulva, KU *ĩlt* 'von Hause' (Liimola 1963: 163, 168), K *tĩlt* 'innen; von hier' (M-WWb 645b); e rag olykor önmagában is az ablativusi funkció hordozója, pl. *kōlyβl* 'aus unserem Haus', *āβiŋ kōl āβi`ml* 'durch die Tür meiner mit einer Tür versehenen Hütte' (Liimola 1963: 69). Liimola (1963: 171) ezt a *t* elemet a *t* locativusrag valószínű megjelenésének gondolta, ez azonban funkcionális okból teljesen valószínűtlen. Továbbá vö. még: „Es ist möglich, dass die ostj. Endung **-Λta* in der Form **-lta* in die KU-Mundart übernommen wurde und von dort in KM, KO kam. Ihr Vokal schwand dann, und das so entstandene *-lt* blieb neben dem alten Suffix *-l* bestehen” (Liimola 1963: 170); ez azonban teljesen kizárható, hiszen a kondai vogul és a kondai osztják nyelvjárások nem érintkeznek egymással!

A magyarban nem számoltak ennek az ősi esetragnak a jelenlétével, de megvan az *innét* stb. (*~ innen*) adverbiumban (ÚMTSz 2: 1087a–1088b), amelynek *t* és *d* eleme ezzel az ősi ablativusraggal azonos, vagyis szerintem pl. az *innét* (*~ innen*) ezt az ősi ragot tartalmazza, amely az ugor kori **l* ablativusrag mellett „megbújva” létezik: **il ~ *idel > *ilel ~ *idlel > él, élél ~ *inel ≥ *inet* és **idnel ~ *idnet > innel ≥ innét ~ innen ≥ innejd, innent, innend* stb. (Honti 2022: 47); vö. még *onnét* (*~ onnan*), *honnét* (*~ honnan*).

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1991: Az igei személyragozás. In: Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 122–159.
- BALASSA JÓZSEF – SIMONYI ZSIGMOND 1895: Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. Első kötet. Magyar hangtan és alaktan. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = TMNy.
- BÁRCZI GÉZA 1982: A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. Nyelvészeti tanulmányok 24. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND (szerk.) 1993: Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band I. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 1.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1938: Über die Haupttypen der ungarischen Verbalformen. In: Gomboecz Zoltán összegyűjtött művei. Első kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 124–140.
- HONTI, LÁSZLÓ 1975: System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda. Janua Linguarum. Series Practica 246. Akadémiai Kiadó – Mouton, Budapest – Den Haag – Paris.
- HONTI LÁSZLÓ 1984: Chrestomathia Ostiaca. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HONTI LÁSZLÓ 1986: Chrestomathia Ostiaca. 2., változatlan kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HONTI LÁSZLÓ 2018: Ósmagyar hangtörténeti talányok 2. U/FU/Ug *-t- > ösm. *-δ- ≥ *-z- > m. -d(-) ~ -z(-). Magyar Nyelv 114: 23–43.
- HONTI LÁSZLÓ 2019: Ősi esetragok „rejtőzködő” ugor képviselői. Magyar Nyelv 115: 385–407.
- HONTI LÁSZLÓ 2020a: A magyar nyelv 2. személyű személyvégződései (nyelvtörténeti tanulmány). Folia Uralica Debreceniensia 27: 67–124.
- HONTI LÁSZLÓ 2020b: A magyar nyelv 1. személyeket jelölő morfémái. Magyar Nyelvőr 144: 393–426.
- HONTI, LÁSZLÓ 2022: Über die ugrischen Vertreter eines uralten uralischen Kasusuffixes. Folia Uralica Debreceniensia 29: 39–53.
- KÁLMÁN, BÉLA 1976: Wogulische Texte mit einem Glossar. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁLMÁN BÉLA 1989: Chrestomathia Vogulica. Harmadik kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KOROMPAY KLÁRA 1991: A névszójelezés. In: Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 259–283.
- LAANEST, ARVO 1982: Einführung in die ostseefinnischen Sprachen. Buske Verlag, Hamburg.

- LIIMOLA, MATTI 1963: Zur historischen Formenlehre des Wogulischen I. Flexion der Nomina. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 127. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- B. LŐRINCZY ÉVA (szerk.) 1988: Új magyar tájszótár. Második kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÚMTSz 2.
- MELICH JÁNOS 1911: Alaktani magyarázatok. Magyar Nyelv 7: 241–246.
- MUNKÁCSI, BERNÁT – KÁLMÁN, BÉLA 1986: Wogulisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest. = M-WWb.
- STEINITZ, WOLFGANG 1966–1993: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Lieferung 1–15. Akademie-Verlag, Berlin. = DEWOS.
- TEREŠKIN, N. I. [Терёшкин, Н. И.] 1981: Словарь восточнохантыйских диалектов. Наука, Ленинград.
- ZELLIGER ERZSÉBET 1991: Az ige- és névelők. In: Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 41–59.

*

Historical misconceptions in the Hungarian language (uralistical stories)

There are elements in Hungarian morphology that are almost imperceptible as they are pushed to the periphery, and some of them may have fallen „victim“ to erroneous and irrational linguistic historical explanation attempts. Contrary to traditional understanding, the author derives all of the Sg2. *-d*, *-l*, *-sz* endings from the corresponding personal pronoun.

The author reconstructs Pl1. personal endings in Finno-Ugric **-uk/*-ük* and **-muk/*-mük* forms.

In Hungarian, the Finno-Ugric **t* can be found in ablative adverbs, e.g. *innét* (*innejd*, *innent*, *innend*) meaning 'from here'.

Keywords: *historical phonology, morphology, personal suffixes, ablative*

LÁSZLÓ HONTI

„Nemzetépítő” művelődéstörténet.

Németh László finn-élménye

IMRE László

Debreceni Egyetem
imre.laszlo@arts.unideb.hu

Németh László protestáns gondolkodóként definiálta magát, mondván: „lelkem alkata az egyháztól távol is protestáns maradt” (Németh 1989: 524, idézi Fekete 2001: 151). Elfogadja például az egyetemes papság elvét, s több ponton is kora kiemelkedő teológusaival (Karl Barth, Dietrich Bonhoeffer) rokon nézetek elfogadására hajlik. Talán nem megalapozatlan tehát, ha a finnekkel kapcsolatban a velük összekötő protestáns „rokonszenv” szerepét sem hagyjuk figyelmen kívül.

A műfajok paradigmájának összevetése alkalmat kínál a magyar és finn irodalom európai „beilleszkedésének” párhuzamaira. A magyar regény (Jósika, Kemény, utóbb Jókai a 19. század derekán) Walter Scott, majd Hugo és Dickens nyomán bontakozik ki. A finneknél a *Kalevala* többféle szerepet tölt be nagy sikerrel, szinte a történelmi regény funkcióit is átvéve. A reformációnak mind a finn, mind a magyar kultúrában meghatározó funkciója lesz. A protestantizmus szellemében születnek meg pl. a bibliafordítások (vö. Laitinen 1981). A *Kalevala* kiszélesedő hatása ugyanakkor a romantikus történelmi regény szerepvállalását fékezi. A prózaepika paradigmaváltása (amelyet Joyce fellépéséhez szokás kötni) eltérő módon érinti ezt a két irodalmat. Belső monológjai révén Volter Kilpit szokás összefüggésbe hozni vele, de ez a paradigmaváltás is speciálisan nemzeti, amennyiben a délnyugati szigetek hajósainak világát adja vissza a tudatmozgást követő modor. (A magyar irodalomban Szentkuthy lesz ennek első meghonosítója.)

Németh László finn irodalomhoz „fordulása” a Sillanpää-nek ítelt irodalmi Nobel-díjjal is magyarázható, de széleskörű értékigényével is összhangban van: „A magyar vallásos érzésben, a Pázmányokéban éppúgy, mint a Bethlen Katákéban, mindig volt valami konok, *ízes* kopárság, amely nem abból szí színt, amit elképzelsz, hanem amihez ragaszkodik. Kevesebb volt a

szárnya és több a gyökere, az Isten a gondolatai alján volt, s nem az imádságai fölött. A magyar katolicizmus ettől komorabb, s tömörebb, mint a barokk drapériájú Habsburg katolicizmus. S nem ez magyarázza-e meg, hogy mi vagyunk az egyetlen keleti faj, melyben a legtisztább hűség vallás, a kálvinizmus fennmaradhatott” (Németh 1968: 627).

A *Niskavuori asszonyok* elemzése a Nemzetiben játszott finn dráma (szerzője Hella Wuolijoki) kapcsán a *Híd*-ban jelent meg 1942. 02. 11-én (Németh 1942: 43–46). Németh László a dunántúli „kulák” családokhoz hasonlítja a környezetet, csak hogy a finn gazdák nagyobb mértékben tanulnak, művelődnek. A magánéleti, szerelmi kapcsolatok, konfliktusok ábrázolását elfogadja Németh László, s ennyiben valamiféle szociálisan is motivált sorsok sikerét egyfajta „realista” irodalmi feladat javára írja.

A *Silja* című regény jellemzésében viszont valóban remekel Németh László: „Ha a Nobel-díj fémjelzése nélkül jelenik meg, aligha tűnik fel Siljanpää regénye. Pedig remekmű, de azok közül, amelyeket nem szoktunk észrevenni.” Pontosan írja le a mű értékeit, amely „remekmű”. „A regénynek újabb, anyagtalanabb, de salaktalanabb fájából való. Kitüntetése nemcsak a finn testvériség híveinek öröm, de a műízlés barátainak is: hisz nálunk a szépséget is könnyebb kintről, a nagyvilág tekintélyével tanítani...” (Németh 1942: 177). A férfi főszereplő, Kustaa visszatalál gyermekkorra legszebb pillanataihoz, s megnyugodva élvezi a csendes eltűnődések verőfényét.” A gyulapadjánál dolgozgat, lányával szenttérténetet olvastat s kenyérmorzsát szór a széncinkének.” (Uo.) Apja halála után Silja különböző helyeken szolgál, s a finn polgárháború telén a vörösök és a fehérek is megkínózzák. Németh László a regény második felében Silja közelgő halálának leírásában egy „táji” és „lélektani” magasabb rendűséget éreztet meg. Az *Égető Eszter* és az *Irgalom* finoman rajzolt főhősnőinek megformálásához ennek a regénynek a páratlanul költői, ám mégis mindennapi tisztasága és „életdiadala” ad bátorítást. „Hogy dolgozta volna fel egy nyugati mester, Virginia Woolf például ezt az ő Orlandójával rokon történetet. Mennyivel darabosabbak Knut Hamsun ilyenfajta regényei! Szlávok: mondhatnánk – de valami ezüst fény csap meg, a finn tavak, az égerfalevél fonákjának ezüstje, s a finn magánhangzók ezüstje.” (Uo. 179.) A politikai, gazdasági stb. érdekharok világa mellett (sőt inkább mögött) egy olyan szelídség szubjektív élménye a többlet, amely a „rejtett” üdvözlés reményével gazdagít.

Talán megalapozottan állítható, hogy egy nagy magyar prózaírói életmű költői, sőt majdnem vallási tisztaságú hősnőinek megformálásához ettől a finn remekműtől lehetett inspirációt nyerni. A *Silja* a II. világháború poklába „rohanó” népek számára egy irracionálisan egyszerű és természetes életvitel

„szomorú” idilljével mutat fel értékörző, sőt értékteremtő létformát. Messze távolodva politikai, közösségi konfliktusoktól a spontán értékválasztás bizonyosságára hivatkozik, mely az ember legrégibb és legtisztább vonzalmain alapul. Németh László mindössze három lapnyi *Silja*-cikkében talán nem ok nélkül fedezzük fel egy borzalmas szenvedéseket hozó évszázad számára az egyetlen lehetséges menekülés módját, a természet, a vallás gyógyító, sőt megmentő erejét.

Szinte a honfoglalástól kezdve nyugati modellek tanulságaihoz (is) igazodó magyarság a 20. század elejére roppant bonyolult választási kényszerekkel néz szembe (Németh 1942: 43–46). Az 1920-as évek a nemzeti értékrend igényeihez igazodó útkeresés pártolói. A származás Németh László számára nem döntő, így lesz az ő szemében „mélymagyar” a részben román származású Erdélyi József, a zsidó Sárközi György, a szász Heltai. Erkölcsileg hibátlan ambíciója egy kötelességelvű művelődéstörténet felé tájékozódik. Nemzetépítő műtszemlélete a múlt értékeit tudatosító hagyománykeresés. (Uo.) Erre „erősíthet rá” nála a finnek *Kalevala*-ra építő koncepciója, s ez növeli meg érdeklődését az általa recenzeált finn művek iránt. Nem egyszerű spekuláció ez, hanem Európa, s kivált a magyarság számára inspiráló tény, hogy „a finnek az egyik leginkább szétagolt, legkevésbé polgáriasult, illetve legkevésbé művelt népcsoportból váltak Európa éllovasaivá protestáns értelmiségük szuggesztíójának köszönhetően” (Imre 2020: 11–15). Egy teljességgel új nemzetpedagógiai koncepció alakul itt. (A „minőség forradalmá”-nak, az „új nemesség”-nek lehet mintája a 20. századra naggyá növvő Finnország.)

Távolabbi példák is vannak, természetesen. A Gandhi-féle erkölcsi forradalom is inspiráló erejű, s Németh László eme „nemzetmentő” törekvéseinek inspirálója a 20. századi „finn csoda”. Ennek kifejtett programját Németh László sem adja, de a finn irodalomra és kultúrára figyelő néhány cikkének tendenciája mégsem elhanyagolható. S talán nem kell félnünk annak felvetésétől sem, hogy a történelmi és vallási alapú magyar nemzetépítés eleme lehet Németh László finn irodalmi érdeklődése, amelynek további kibontakozását a II. világháború sodorta el az 1940-es évek közepén.

Irodalom

- IFJ. FEKETE KÁROLY 2001: Németh László és a protestantizmus. In: Mádl Ferenc – Jókai Anna – Pomogáts Béla – Sándor Iván (szerk.), Németh László emlékkönyv. Tiszatáj Alapítvány, Szeged.
- IMRE LÁSZLÓ 2020: Nemzetépítő művelődéstörténet. In: Balogh Csaba – Falusi Márton (szerk.), Németh László a magyar művelődéstörténetben. Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet, Budapest. 11–15.

- LAITINEN, KAI 1981: A finn irodalom története. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
NÉMETH LÁSZLÓ 1942a: Kisebbségben III. Magyar Élet Kiadás, Budapest.
NÉMETH LÁSZLÓ 1942b: Niskavuori asszonyok. In: Németh László 1942a: 43–46.
NÉMETH LÁSZLÓ 1968: Móricz Zsigmond adjutánsaként (kultúra és hűség). In: Németh László: Kiadatlan tanulmányok I. Magvető Könyvkiadó, Budapest. 624–625.
NÉMETH LÁSZLÓ 1989: Életmű szilánkokban. I. Magvető és Szépirodalmi Kiadó, Budapest.

*

Cultural policy building a nation

The paper discusses the essays of the Hungarian writer, László Németh (1901–1975), about Finnish culture and history, which were written in the late 1930s and the early 1940s. The texts were inspired by the linguistic affinity between Finnish and Hungarian, the heroic resistance of the Finns during the Finnish-Russian war and Sillanpää's literary Nobel prize, not to mention the European popularity of the *Kalevala*. In his Finnish-related writings, Németh highlighted the Protestant relations, too. Both nations had to preserve their linguistic, historical, and religious autonomy against the overwhelming military oppression and the overpopulation of the Russian or Habsburg empires respectively. In the following years, the delicate psychology of Sillanpää's novel, *Silja*, made a mark on Németh's novels, *Égető Eszter* and *Irgalom*.

László Németh found justification for his nation-building historical approach. The Finnish impact on his national categories replaced the ideas of the “revolution of quality” or the “revolt of the masses.” Németh's ambitions to save his nation might have been encouraged by the Finnish intellectual and moral rise (following WWI, when two-third of the territory of Hungary was annexed by the neighbouring countries).

László Németh's interest in Finnish literature had supposedly strengthened in him the idea of nation building on the basis of denomination and ethnicity.

Keywords: *masterwork, Protestantism, culture, revolution of quality*

LÁSZLÓ IMRE

Fedor Possart beszámolója a számikról

KELEMEN Ivett

Debreceni Egyetem
kelemenivett5@gmail.com

1. Bevezetés

A számi népet, azok nyelvét, kultúráját, pogány hitét és az ahhoz kapcsolódó rítusokat, szent helyeket ismertető leírások többféle célból születtek az idők folyamán.¹

A számik első bemutatása úti leírások, beszámolók formájában valósult meg. A norvég utazó, Hålogalandi Ottar 890-ben közzétett jelentésében szólt a finnek és a bjarmák nyelvének hasonlóságáról, ahol a *finni* név minden bizonnyal a számikra vonatkozhatott (Maticsák 2020: 463).

A középkor vége felé a nyugati utazók figyelme egyre inkább az Orosz Birodalom felé fordult. A felfedezések korában, a 16. századi Anglia mint tengeri nagyhatalom is felismerte az orosz „potenciált”, és 1555-ben, az Orosz Társaság alapítását követően, számos angol hajóflotta indult az orosz birodalom felé. Az angol Stephen Borrough hajóskapitánynak köszönhető például az első (kolta) számi szójegyzék, melyet 1557-es oroszországi expedíciója alatt gyűjtött (Szalóczy 2020). A kisebb, oroszországi finnugor népek és nyelvek ismertetése tovább folytatódott a 17–18. századi felfedezőknek köszönhetően (vö. Nicolaes Witsen beszámolója a mordvin, cseremis, zürjén és vogul nyelvről: Maticsák – Pusztai 2023, ill. a nagy expedíciók eredményei: Maticsák 2016, 2024).

A gazdasági, felfedező célú utazások mellett igazán nagy horderejűnek számítanak azok a kifejezetten tudományos igényű – a világ minden tájáról indított – expedíciók, melyek elsődleges célja az 1769-ben a Nap előtt átvonuló Vénusz megfigyelése volt. Ezek során a résztvevő utazók/tudósok a természettudományos eredmények mellett számos, a finnugrisztika szempont-

¹ A tanulmányban csak a téma szempontjából releváns szakirodalomból emelek ki egy-egy példát, nem célom az összes idevágó anyag ismertetése.

jából is igen értékes és jelentős anyagot tettek közzé. Magyar (és számi vonatkozásban) ehhez a természeti jelenséghez köthető Sajnovics János és Hell Miksa norvégiai utazása, melynek révén a magyar és a számi nyelvek rokonsága (tudományos igényű) igazolást nyert (Maticsák – Kelemen 2021). Ugyanezen korszak kiemelkedő jelentőségű vállalkozása volt a Pétervári Akadémia által indított orenburgi expedíció (1768–1774), melynek finnugor nyelvi anyaga jelen kötet ünnepeltjének mélyreható kutatásait követően ugyancsak elérhető (a mordvin, cseremisz, votják anyagról ld. Maticsák 2024; Georgi számi anyagáról ld. Kelemen 2022).

A 17–18. században a számik lakta országokban (Norvégia, Svédország, Oroszország), megkezdődött a számik keresztény hitre térítése. A messzi északra, a számik közé utazó misszionáriusok ugyancsak lejegyezték tapasztalataikat a számik (elsősorban pogány vallási) életéről. Ezek az írások elsődlegesen az egyház, az államigazgatás felé küldött „helyzetjelentések”² voltak, de több, már objektívabb hangvételű mű is napvilágot látott ebben az időben. Svéd részről ilyen pl. Pehr Högström misszionárius, lelkész *Beskrifning Öfwer de til Sweriges Krona lydande Lapmarker* [A Svéd Koronához tartozó lappok leírása] (1746) című írása (részletesen ld. később), norvég oldalról pedig a Knud Leem által 1767-ben megjelentetett *Beskrivelse over Finmarkens Lapper, deres Tungemaal, Levemaade og forrige Afgudsdyrkelse* [A finmarki lappok leírása, nyelvük, életmódjuk és korábbi bálványimádásuk].

A számikról szóló híradások harmadik csoportját olyan művek alkotják, melyek szerzői nem vállalkoztak éveken át tartó, életveszélyes utazásokra, nem vegyültek a számikkal, vállalva a terepen tapasztalható nehézségeket (vagyis mai szavakkal élve nem végeztek terepmunkát), hanem a már rendelkezésre álló, korábbi szakirodalom alapján állították össze munkájukat, kiegészítve, pontosítva, revideálva azokat.

Egy ilyen nagyobb lélegzetű munka a német Paul Anton Fedor Konstantin Possart 1838-ban publikált írása: *Europa und seine Bewohner. Ein Hand- und Lesebuch für alle Stände. In Verbindung mit mehreren Gelehrten herausgegeben von Karl Friedrich Vollrath Hoffmann... In acht Bänden, mit drei Karten und mehreren Abbildungen: 8: Die Königreiche Schweden und Norwegen, das Kaiserthum Russland und Königreich Polen, und Freistaat Krakau*. Stuttgart: Literatur-Comptoir 1838. [Európa és lakói. Kézikönyv és olvasókönyv minden társadalmi réteg számára. Több tudóssal közösen publikálva Karl Friedrich Vollrath Hoffmantól ... Nyolc kötetben, három térképpel és számos illusztrációval: 8: A Svéd és Norvég Királyság, az Orosz Cári

² Ezeket ld. https://heimskringla.no/wiki/Samisk_religion_og_mytologi

Birodalom és a Lengyel Királyság, valamint a Krakkói Szabad Állam]. A nyolc kötetből álló könyvsorozat elkészítésében hárman vettek részt. Possart az utolsó, nyolcadik kötetet jegyzi, szerzőtársai pedig a német geográfus, Karl Friedrich Vollrath Hoffmann (?1796–?1842) (1–4., 6–7. kötet) és W. T. A. Zimmermann³ (5. kötet) voltak.

Possart a Svéd Királyságot ismertető fejezetben hosszan kitér a számikra és azok nyelvére is. Minthogy Possart neve (és művei) nem, vagy csak kevésbé ismertek a finnugrisztikában, tanulmányomban bemutatom, vajon Possart milyen számi nyelvi anyagot tett közzé, illetve milyen forrásokkal dolgozhatott írása során.

2. Paul Anton Fedor Konstantin Possart (1808–1860) élete és munkássága

Possart életéről igen keveset tudni. 1808-ban született Züllichauban.⁴ Történész, könyvtáros, prédikátor, tanár. 1856 és 1861 között könyvtáros Bernburg/Saale-ban.⁵ 1860. május 8-án halt meg.

Publikált munkáiból egyértelműen kirajzolódik, hogy tudományos körökben igen aktív volt. Olyan személyekkel levelezett, mint Franz Bopp és Jacob Grimm.⁶ Több nemzetközi, mai napig aktív tudós társaságnak volt rendes vagy levelező tagja, többek között a helsinki Finn Irodalmi Társaságnak (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura).

Alapvetően két témakörben publikált. Országismereti, földrajzi témájú könyvei, tankönyvei (pl. a Szerb hercegség, Lengyelország, Kurland, Észtország és Livónia népeinek, szokásainak bemutatása) mellett grammatikákat is megjelentetett. Perzsa és újjörög nyelvtana után pedig egy, finnugrisztikai szempontból is érdekes (s ez ideig kevésbé ismert) munkája is napvilágot látott: 1840-ben jelent meg *Kleine lappländische Grammatik, mit kurzer Vergleichung der finnischen Mundarten* [Kis lapp nyelvtan, a finn nyelvjárások rövid összehasonlításával] című írása.

³ Carl Gottfried Wilhelm (1797–1864) író, aki szerzői álnévként használta a Zimmermann nevet, amely felesége lánykori neve volt.

⁴ Ma a Nyugat-Lengyelországban található Sulechów település.

⁵ Bernburg a Saale-folyó mellett található németországi város.

⁶ A berlini Humboldt Egyetemen található Bopp Possartnak írt levele, amelyben megköszöni a neki küldött perzsa grammatikát. E könyv ajánlásából pedig az is kiderül, hogy baráti kapcsolatban álltak, Bopp megszólítása ugyanis: „Seinem wehrten Freunde” [kedves barátjának...]. Possart Grimmnek címzett levele digitálisan is elérhető: <https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN1771964774>

3. Possart számi nyelvi anyaga⁷

Possart könyvének előszavából kiderül, hogy Svédország (és Norvégia) leírásának az a célja, hogy ezen országok iránt érdeklődők megismerjék sajátosságait. Míg ugyanis a déli országokról számos könyv áll rendelkezésre, addig az északiakról lényegesen kevesebb a tudósítás, jóllehet Svédország és Norvégia elhelyezkedése és történelme miatt is különleges figyelmet érdemelne. Nemcsak politikai, hanem földrajzi leírást is közöl, mivel a Skandináv-félsziget ismertetése is hiányzik Németországban, illetve amit a meglévő földrajzi kézikönyvek írnak, azok részben hiányosak, a nevek helyesírásának tekintetében pedig „roppant helytelenek”.

A felhasznált „szakirodalom” meglehetősen szegényes, a bevezetőben csupán két művet említ:

- 1) Johan Henrik Schröder:⁸ *De Christianismi in Lapponia per Regum Sveciae Consilia Profectibus* [Kereszténység Lappföldön a svéd királyok tervei szerint]. Excudebant regia Academiae typographi, Upsaliae, 1836.
- 2) Johan Henrik Schröder: *De Paroecia Kärna in Ostrogothia* [Az östergötlandi Kärne plébániájáról]. Excudebant regia Academiae typographi, Upsaliae, 1836.

Possart a szokásoknak megfelelően a számik néprajzi leírásával⁹ kezdi az ismertetését az alábbiak szerint (vö. Possart 1838: 58–70): 1. Külső megjelenés, Életmód, A számik három csoportja: hegyi, halászó, koldus (ez utóbbiakról ld. Lars-Gunnar Larsson (2018), ismertette Keresztes 2018: 323–329), Ruházat, Lakhely, Étkezés, Gazdálkodás, Réntartás, Nyelv, Szokások.

Az egyes témakörök bemutatása közben, a német szövegben elszórtan megjelennek számi szavak, melyek jól körülhatárolható szemantikai csoportokba sorolhatók.

E csoportok közül csak a hónapok, illetve a hetek megnevezését ismertetem részletesen: bemutatom a szavak szótári adatolását (ehhez a 2015-ben modernizált Lindahl – Öhrling (LÖ) szótárt¹⁰ használtam), etimológiáját, illetve az adatokat tartalmazó possarti szövegrészt is közreadom magyar fordítással. A többi szócsoporthoz csak felsorolom az adatokat.

⁷ A teljes számi nyelvi anyag részletesebb elemzésétől most eltekintek, egyrészt terjedelmi okok miatt, másrészt mivel – mint az a későbbiek folyamán kiderül – azok közvetlen átvételek korábbi számi témájú munkákból.

⁸ Johan Henrik Schröder (1791–1857) svéd régész, könyvtáros, bibliográfus.

⁹ A néprajzi leírás ismertetése sem témája jelen írásnak.

¹⁰ https://www.raamesuene.se/Lexicon_lapponicum_20160330.pdf

3. A számi példák szemantikai csoportjai

1) Önelnevezés, országnév (3)

Sami 'számi'; *Samilanda* / *Sabmienlandti* / *Sameednan* 'Számiföld'.

2) Emberek (3)

Suogmon-oiwe 'násznagy', *Maka* 'sógor (egy lánytestvér férje)', *Sville* 'sógor, aki feleségének két testvére van'.

3) Állatok (9)

Rének: *Miesi* 'egy éves rén', *Warek* 'két éves rén', *Wovuiro* '3 éves rén', *Gotas* '4 éves rén', *Makan* '5 éves rén'¹¹, *Goistus* '6 éves rén', *Namalapo* '7 éves rén'. **Egyéb állatok:** *Majek* 'hód', *Wadnem* 'hód'.

4) Tárgyak (15)

Rénszarvasszán (és az ahhoz kapcsolódó eszközök): *Keres* ~ *Kumiskén* (*Kumbersken*) ~ *Pulke* 'szán', *Raktet* ~ *Wuotaraipe* 'húzópánt (nyakpánt-hoz rögzített pántok, melyek a rén hasa alatt vannak előre vezetve)'.

Természeti tárgyak: *Aito* 'az az út, melyet az ember akkor tesz meg, mikor szálláshelyet változtat', *Balhka* 'nyári ösvény', *Besse* 'fészek (a fán)', *Daela* 'egy régi, hófödte út', *Rati* 'téli ösvény', *Wonde* 'fészek (a földön)', *Geino* 'út'.

Egyéb tárgyak: *Kuxa* 'csésze', *Walmar* 'szövet'.

5) Égtájak (4)

Nuorta 'észak', *Alas* 'nyugat', *Orjas* 'dél', *Luli* / *Luksa* 'kelet'.

6) Istenek (3)

Jubmel 'a legfőbb isten', *Perkel* 'alvilági istenek egyike, a gonosz szellemek vezetője', *Saracka* 'a lányok és a nők oltalmazója születésüktől halálukig'.

7) Időszámítás – a hónapok megnevezései

Den ersten Januar nennen die Lappen **Odde peiwe**, *weit sie alsdann ein neues Jahr anfangen*; *der Februar heißt* **Kuowa manno**, *weil der Winter alsdann am heftigen ist*; *März* **Njuktja**, *weil die Schwäne sich zu der Zeit schon lassen*; *der April wird* **Worakis** *genannt, weil alsdann die Krähen anfangen sich sehen zu lassen*; *der Mai* **Tsombos**, *weil da die Kröten und Frösche hervorkommen, die ihrer Meinung nach vom Himmel fallen*;

¹¹ Possart felcserélte a jelentéseket: a *makan* a hatéves rént jelöli, míg az ötéves rén neve a *goistus*.

der Juni heißt **Morbmes**, weil alsdann ihre Rennthiere kalben; (in einigen Gegenden heißt dieser Monat auch **Salgit**); der Juli heißt **Petje**, weil alsdann die Fichten und andere Bäume rinnen; der August wird **Snelkja** genannt, weil die Rennthiere schlecht werden, und ihnen die Haare ausfallen; September heißt **Parke**¹², weil die Rennthiere alsdann neue Haare bekommen; October **Rakat**, weil die Rennthiere alsdann an der Brunst leiden; November **Galko**,¹³ weil die Rennthiere alsdann aufgehört haben zu laufen, aber umher gehen und grunzen; der December heißt **Passatis manno**, oder der heilige Monat; er wird auch **Jaulo manno** wegen des darin fallenden Weihnachtsfestes, im Schwedischen Jul, genannt (Possart 1838: 65). [A lappok a január elsejét **Odda peiwe**-nak hívják, mert akkor új évet kezdenek, a február **Kuowa manno**, mert ilyenkor legrosszabb a tél, március **Njuktja**, mert akkor láthatók a hattyúk, **Worakis**-t áprilisnak hívják, mert ekkor kezdenek megjelenni a varjak, a május **Tsombos**, mert akkor jönnek elő a békák, varangyok, melyek szerintük az égből hullanak. Június **Morbmes**, mert a rénszarvasok borjadzanak (egyres területeken **Salgit**). A július **Petje**, mert a lucfenyők és más fák akkor sarjadnak, augusztus **Snelkja**, mert a rének megbetegszenek és kihullik a szőrük. A szeptember **Parke**, mert ekkor kapnak új szőrt, október **Rakat**, mert a rének ekkor szenvednek az ivarzástól, **Galko**, november, mert a rén abbahagyta a futást, de körbejárkál és morog, december **Passatis manno**, vagyis szent hónap, **Jaulo manno**-nak is nevezik a karácsonyi ünnepek miatt, amit svédül **Jul**-nak hívnak.]

- **odde peiwe** 'január = első nap' (*åddå mano* LÖ 245). Tulajdonképpen az újév első napjának hónapja: *odde* 'első' + *peiwe* 'nap' (Wiklund 1897: 6, 10, Kulonen et al. 2005: 223).
- **kuowa manno** 'február = ? hó hónap' (*kuowa, kuowa mano* LÖ 170). A *guovva* szó etimológiája bizonytalan. A legvalószínűbb, hogy az ónorvég *gói* szóval hozható összefüggésbe, melyet a norvégok korábban a február hónapra is használtak (vö. *gøjemånaden*): *kuowa* < ónorvég *gói* 'hó' + *mano* 'hónap' < ónorv. *mānō* ~ sv. *månad*, norv. *måned*, izl. *mánuði* (Qvigstad 1893: 184, Wiklund 1897: 6, 10, Kulonen et al. 2005: 223).
- **njuktja** 'március = hattyú hava' (*njuktja, njuktja mano* LÖ 288). A téli hideg elől délebbre vándorló hattyúk (*njuktja* 'hattyú') márciusban érkeznek vissza (Wiklund 1897: 6, 10, Kulonen et al. 2005: 223).
- **worakis** 'április = varjú hava' (*wuoratjes / wuoratjis, wuorajis manno* LÖ 559), vö. *wuoratjes / wuoratjis* 'varjú' – a varjak megjelenésének hónapja (Wiklund 1897: 6, 10, Kulonen et al. 2005: 223).
- **tsobmos** 'május = béka hava' (*tsuobbo / tsuobbots* (dim.) LÖ 499). A *tsuobbo/tsuobbots* 'béka, kis béka' esetén pontosan nem tisztázott a névadás motivációja, lehetséges, hogy a békák ívásának idejére utal a megnevezés (Wiklund 1897: 6, 10).

¹² Högströmnél *Porke*.

¹³ Högströmnél *Galko*.

- **morbmes** 'június = borjú hónap' (*mårme* LÖ 269). A *morbmes* (*mårme* 'borjú, tkp. lócsikó') a rének ellésének időszakára utal. Az ellés május elején kezdődik, a közepén a legjellemzőbb, de előfordulhat júniusban, sőt még augusztusban is (Wiklund 1897: 6, 10, Falk 2013: 46).
- **salgit** 'június = zsír hónap' (*salg* 'zsír'). Ez feltehetőleg arra utal, hogy ebben az időszakban a rének a már elolvadt hó alatt hozzáférnek a mohákhoz, zuzmókhoz, és hízni kezdenek (Wiklund 1897: 6, 10).
- **petje** 'július = fenyő hónap' (*petse* LÖ 323). Ez a névadás talán arra utalhat, hogy ekkoriban a fenyők törzsein ék alakú bemetszést ejtve nyerhető ki a fenyőgyanta (Wiklund 1897: 6, 11).
- **snelkja** 'augusztus = szőrtelen hónap' (*snjiltja* LÖ 423). A rének nyáron (július-augusztus fordulóján) a melegben levedlik bundájukat (Wiklund 1897: 6, 11), vélhetően erre a jelenségre utal a hónap megnevezése (*snjiltja* 'szőrtelen').
- **porke** 'szeptember = vastag bundájú hónap' (*pårga* LÖ 350). A rénszarvas szőre télre vastagabbra és simára nő (vö. É *borgadit* 'vedlik; rénborjú az új, rövid szőrű prémjét növeszti (összel)' (Falk 2013: 82). Érdekes, hogy a LÖ-ben a *pårga* 'nagyon vastag, telt szőrű' jelentése mellett az 'augusztus' jelentés olvasható (Wiklund 1897: 7, 11, Kulonen et al. 2005: 224).
- **rakat** 'október = a párzás hónapja' (*rakad, rakad mano* 'szeptember' LÖ 370). A *rakad, rakad mano* 'a rének ivarzásának ideje'. A réntartás fontos időszaka a szeptember 23. és október 15. közé eső párzási időszak (Falk 2013: 42, Kulonen et al. 2005: 224). A LÖ-ben a 'szeptember' jelentés szerepel.
- **galko** 'november = a kimerült rén hónapja' (*kålko, kålko mano* LÖ 179). A hónap megnevezése a párzástól kimerült bika (*kålko*) nevét tartalmazza. A párzás idején a bikák nagy fizikai tehernek vannak kitéve: egyáltalán nem alszanak és többször is meg kell küzdeniük egymással. Ennek következménye, hogy lefognak, legyengülnek és fáradalmaikat félrevonulva, magányosan pihenik ki (Wiklund 1897: 7, 11; Kulonen et al. 2005: 224; Falk 2013: 42–43).
- **passatis manno** 'december = szent hónap' (*passé* LÖ 316). A 'szent' jelentésű szó az összes számi nyelvben megvan (vö. D *biisie*, U *bissee*, P *passie*, L *passē*, É *bässe*, I *pase*, Ko *pāā'ss*, Ki *pā'ss*; Lehtiranta 2001: 96–97), illetve a balti finn nyelvekben is megtalálható (vö. finn *pyhä*, karj. *pyhä*, vepsze *pyhä*, vót *pyhä*, észt *pyha*, liv *pivā*; SSA 2: 449). A számi alakokból egy összjámi **pese* 'szent' szó rekonstruálható. Az utótagot ld. fentebb. A november megnevezésére is használatos, ld. Wiklund 1897: 11–12.

– *jaulo manno* 'december = karácsony hava' (*joula mano* LÖ 94). A karácsony a keresztény népek életében központi fontosságú, Jézus születésének ünnepe. A hónap megnevezése ehhez az ünnephez kötődik, akárcsak több finnugor nyelvben: pl. fi. *joulukuu*, észt *jõulukuu*, magy. *karácsony hava* (népies forma). Ez a szó skandináv eredetű (< ónorr. *jól, júl*; norv. *jøl, jøl* 'karácsony', Qvigstad 1893: 203–204), amely a finn nyelven (*joulu*) keresztül kerülhetett a számiba (SSA 1: 243). Az utótagot ld. fentebb.

A számi hónapok megnevezései a természet éves körforgásával, az állatok (különösképpen a rének) és növények életritmusával kapcsolatos eseményekhez kötődnek. A Possarnál bemutatott hónapnevek az alábbiak szerint csoportosíthatók:

- 1) Kereszténységhez kapcsolódó megnevezések (2): *jaulo manno* 'karácsony hava', *passatis manno* 'szent hónap'.
- 2) A réntartáshoz kapcsolódó megnevezés (6): *galko* 'a kimerült rén hónapja', *morbmes* 'borjú hónap', *porke* 'vastag bundájú hónap', *rakat* 'a párzás hónapja', *salgit* 'zsír hónap', *snelkja* 'szőrtelen hónap'.
- 3) Az állatvilág (nem rén) egyéb megnevezései (3): *njuktja* 'hattyú hava', *tsobmos* 'béka hava', *worakis* 'varjú hava'.
- 4) A növényvilág „megjelenése” (1): *petje* 'fenyő hónap'.
- 5) Természeti jelenségekhez kapcsolódó megnevezés (1): *kuowa manno* 'hó hónap'.

A régi számi naptár 13 hónapot különböztetett meg, mely az újholdtól (É *mánnočalbmi* 'holdszem') a következő újholdig tartott. Egy hónap 28 napos volt. A 12 hónapos év akkor kezdett elterjedni a számik között, amikor más, szomszédos népek kezdtek betelepülni a számik lakta területekre, és a kereszténység is megérkezett Számiföldre (Kulonen et al. 2005: 223). Ezért összevetve egyes hónap-megnevezéseket az tapasztalható, hogy abban jelentős eltérések lehetnek, vagyis ugyanaz a név más-más hónap jelölésére is használatos lehet(ett) (vö. *porke* 'augusztus ~ szeptember', *passatis manno* 'november ~ december').¹⁴

¹⁴ A keleti számi hónapnevekről részletesen ld. Kókai 2015.

8. Időszámítás – a hetek megnevezése¹⁵

*Die Wochenzahl fangen die Lappen mit dem neuen Jahre an, die erste Woche nennen sie **Kautsad** oder **Kaktsad perive** (den achten Tag), die Epiphaniien-Woche nennen sie **Loppatiewacko**. Die folgenden Wochen, als **Nutti** oder **Knutti-wacko**, **Heinrik-wacko**, **Paval-wacko**, **Kintal-wacko** u. s. w., sind ihrem Namen nach aus dem schwedischen Kalender entlehnt, bis **Suwija** oder die Sommernächte. Sonst haben alle Wochen ihre Nahmen, ausgenommen eine nach der Walpurgis-Woche, die deshalb auch **nammatu-wacko**, die namenlose Woche genannt wird. Darauf folget **Eirik**, **Urbanus**, **Henrik**, **Eskil**, **Mitsammar** und **Petar-wacko** u. s. w. (Possart 1838: 66). [A hetek neveit az újévvvel kezdik. Az első hét a *Kautsad* vagy *Kaktsad perive* ('a nyolcadik nap'), a vízkereszt hetét *Loppatiewacko*-nak nevezik. A következő hetek, mint a *Nutti* vagy *Knutti-wacko*, *Heinric-wacko*, *Paval-wacko*, *Kinal-wacko* stb. nevei a svéd naptárból lettek kölcsönözve, *Suwijá*-ig vagy a nyári éjszakákig. Különben minden hétnek megvan a neve, kivéve a *Walpurgis* hetét, amit *nammatu-wackonak* 'név nélküli hétnek' neveznek. Ezt követi *Eirik*, *Urbanus*, *Henrik*, *Eskil*, *Mitsammar* és *Petar-wacko* stb.]*

- jan. 1–7. – *Kautsad*, *Kaktsad perive*¹⁶ 'az év első hete, tkp. a nyolcadik nap';
- *Loppatiewacko*¹⁷ 'vízkereszt hete' (< *lāppas* / *lāppates* < finn *loppiainen* 'vízkereszt, SSA 2: 93) + *wacko* 'hét' (< ónorv., norv. *vika*, sv. *vecka* (Qvigstad 1893: 340). Január 6. vízkereszt napja, az adott hét elnevezése tehát a keresztény ünnep alapján történt.
- jan. 8–14. – *Nutti* vagy *Knutti-wacko* 'Knud-hete' (< jan. 13. Knut napja);
- jan. 15–21. – *Heinric-wacko* 'Henrik-hete' (< jan. 19. Henrik napja);
- jan. 22–28. – *Paval-wacko* 'Pál-hete' (< jan. 25. Pál napja);
- jan. 29–febr. 4. – *Kintal-wacko* 'gyertyagyújtás hete' (~ fi. *kynttilä* < ónorv. *kyndill* ~ norv. *kyndel* 'fény, gyertya', Qvigstad 1893: 170). Február 2. Gyertyaszentelő Boldogasszony napja, ez a keresztény ünnep a névadás motivációja.¹⁸

¹⁵ A számi napneveket ld. Maticsák 2006: 134–136.

¹⁶ Felesleges *r*, elütés.

¹⁷ Högströmnél *Loppatie-wacko*.

¹⁸ Vö. észt *küünlakuu*, *küünlapäevadkuu*, szetu *küündlekuu*, *küündlekuu* 'a gyertya hava = február', vö. finn *kynttilänpäivä* 'a gyertya napja' (Kormos 2024: 136–137).

- ápr. 9–15. – *Suwija* 'nyári éjszakák hete' (< fi. *suvi* 'nyár', SSA 3: 228).
 máj. 14–20. – *nammatus-wacko* 'név nélküli hét' < *nammates* 'név nélküli';
 máj. 21–27. – *Eirik* 'Erik hete' (< máj. 30. Eirik napja)
 máj. 28–jún. 3. – *Urbanus* 'Orbán hete' (< máj. 25. Orbán napja). Felcserélődhetett az előtte lévő Eirik hetével.
 jún. 4–10. – *Henrik* 'Henrik hete'. Itt is felcserélődtek a napok, mivel Henrik napja a régi svéd naptár szerint jún. 18-án volt, míg az ezt követő Eskil jún. 12-én.
 jún. 11–17. – *Eskil* 'Eskil hete' (< jún. 12. Eskil napja);
 jún. 18–24. – *Mitsammar* 'Szent Iván éj hete' (tkp. a nyári napforduló) < sv. *midsommar*);
 jún. 25–júl. 1. – *Petar-wacko* 'Szt. Péter hete' (Wiklund 1897: 18).

Hogy a számik mennyire ismerték a hét (D *våhkoe*; L *vahkko*; P *vahkov*; É *vahkku*; I *okko*) fogalmát, mielőtt kapcsolatba kerültek a skandináv népekkel, azt nem tudni, viszont az biztos, hogy igen nagy érdeklődést tanúsítottak iránta, olyannyira, hogy az év különböző heteire is volt saját megnevezésük. Ezek közül már csak meglehetősen kevés maradt fenn, és nagy részük szorosan kapcsolódik a keresztény ünnepekhez. Ennek oka abban keresendő, hogy heti istentiszteletek bevezetése után a heteket kijelölő naptárak használata vált szükségessé.¹⁹ A Possart által ismertetett hétnevek az alábbiak szerint csoportosíthatók:

- 1) Keresztény ünnepek: *Loppatiewacko* 'vízkereszt hete', *Kintal-wacko* 'gyertyagyújtás hete'.
- 2) Szentek napjai: *Eirik*, *Eskil*, *Henrik*, *Heinric-wacko*, *Knutti-wacko*, *Paval-wacko*, *Petar-wacko*, *Urbanus*.
- 3) Idő, a természet körforgása: *Kautsad*, *Kaktsad perive* 'az év első hete', *Mitsammar* 'a nyári napforduló', *Suwija* 'nyári éjszakák hete'.
- 4) Egyéb: *nammatus-wacko* 'név nélküli hét'.

4. Egy számi nyelvmutatvány

Possart számi nyelvet bemutató egységének valódi újszerűsége a Zsoltárok könyve 3. fejezetének, Dávid zsoltárának számi nyelvű közlése, amelynek forrását egyelőre nem sikerült azonosítanom. A szöveget saját fordítással teszem közzé, de annak részletes elemzése nem tárgya jelen tanulmánynak.

¹⁹ <https://www.laits.utexas.edu/sami/dieda/anthro/concept-time.htm>

1. *Ach Herra, mantied lie muun wischolaizze nau ednek, ja nau modde wallien muun wuosta.* 'Uram! Mennyire sokan vannak ellenségeim, és sokan vannak ellenem!'
2. *Mäddes jätte muun sielust: Sodn ij adna wäcke Jubmele ludm, Sela.* 'Sokan mondják az én lelkemről: Nincs neki segítsége Istennél, Szela.'²⁰
3. *Wall todn Herra lie warjo muun autest, ja tat jocko muun awoi puhta, ja muun oiwe, pajas torjo.* 'De te, Uram fegyver/pajzs vagy előttem, és az, aki az én dicsőségem, és aki az én fejemet felemeli.'
4. *Modn zuorwom Herra quoiku muun kajanesin: Tie cuulla sodn muun suun Ailis waarest, Sela.* 'Hangosan kiáltok Uram, az én hangommal: akkor ő meghallgat engem az ő szent hegyéről, Szela.'
5. *Modn wellaham ja addham ja kotzam pajas: Juht Herra pajas pohta muun.* 'Lefekszem, és elalszom, és felébredek: mert az Úr felhoz (felemel) engem.'
6. *Ijnt modn palla modde suette tusen vlmuitzistm²¹ tagh cutti, pirrha-kardin muun.* 'Nem félek a sok száz ezernyi embertől sem, akik köröskörül bekerítenek engem.'
7. *Pajas-zioidsol Herra, ja wäcket muun, muun Jubmel; Juht todn hoiwa nierat caick muun wischolaizit, ja todn rasiatouczi tain Jubmalletosi²² panit.* 'Kelj fel, Uram, és segits engem, én Istenem, mert te minden ellenségem arcát megütöd, és kitöröd a gonoszok fogait.'
8. *Herran ludni kaudna olmai wäcke, ja tuun puorristsiudnelus pajel tuun almuizit.* Sela. 'Az Úrnál van (található) az emberek segítsége, legyen a te népeden a te áldásod. Szela.' (Possart 1838: 70).

5. Possart forrásai

A számik leírása és nyelvi anyagának példái alapján Possart végső forrása Pehr Högström:²³ *Beschreibung des der Krone Schweden gehörenden Lapplandes nebst Arwid Ehrenmals Reise durch West-Nordland nach der Lappmark Aseble, und einer bei solcher Gelegenheit entworfenen geografischen Charte* [A Svéd Koronához tartozó Lappföld leírása, Arwid Ehrenmal utazása alapján Nyugat-Nordlandon keresztül a lappföldi Aseblébe, valamint egy ebből az alkalomból készített földrajzi térkép] (Verleges Gabriel Chris-

²⁰ *Szela* jelentése talán 'szünet, hallgatás'. Nem egészen világos jelentésű fogalom, 71 alkalommal fordul elő a zsoltárokból. Valószínűleg az énekeseknek vagy zenészeknek szóló utasítás (a magyar fordításokból kihagyták), vö. <https://www.arcnum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-bibliai-nevek-es-fogalmak-lexikona-C7907/>.

²¹ Helyesen *olmuizist* 'emberektől'.

²² Helyesen *jubmalletosi*.

²³ Pehr Högström (1714–1784) svéd lelkész, misszionárius.

tian Kothe, 1748) című munkája lehetett (vö. 70–76. oldal). Bizonyos adatok helyesírása (ld. rének megnevezése) azonban eltér Högströmétől, így feltételezhetően egyéb művekkel is dolgozott.

A nyelvet bemutató fejezetének végén Possart egy lábjegyzetben jelzi, hogy akik a számi nyelven írt írásokat szeretnék megismerni, azoknak Friedrich Wilhelm von Schubert²⁴ *Reise durch Schweden, Norwegen, Lappland, Finnland und Ingermannland in den Jahren 1817, 1818, und 1820. Zweiter Band: Reise durch das nördliche Schweden und Lappland* [Utazás Svédországon, Norvégián, Lappföldön, Finnországon és Ingermanlandon keresztül 1817-ben, 1818-ban és 1820-ban. Második kötet: Utazás Észak-Svédországon és Lappföldön keresztül] (Leipzig 1823) című munkáját ajánlja (vö. 248–252. oldal). Itt Tornaеus *Manuale Lapponicum*-jától a Lindahl–Öhrling szótáráig ismerteti a publikált számi nyelvű munkákat.

Noha a számik ismertetése csupán egy fejezet Svédország néprajzi-földrajzi leírásának, Possart figyelmét mégis felkeltette a számi nyelv, olyannyira, hogy két évvel később megjelentette számi nyelvtanát is (ld. fentebb).

Irodalom

FALK NÓRA 2013: A réntartás terminológiája az északi lappban. Doktori értekezés.

https://real-phd.mtak.hu/220/1/Falk%20N%C3%B3ra_disszert%C3%A1ci%C3%B3.pdf.

HÖGSTRÖM, PEHR 1747: Beskrifning Öfwer de til Sweriges Krona lydande Lapmarker. Tryckt med Lars Salvii egen kostnad, Stockholm. <https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/69497/001.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

HÖGSTRÖM, PEHR 1748: Beschreibung des der Crone Schweden gehörenden Lapplandes. Berlegts Gabriel Christian Rothe, Copenhagen und Leipzig.

ITKONEN, ERKKI – KULONEN, ULLA-MAIJA (toim.): Suomen sanojen alkuperä 1–3. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 1992–2000. = SSA

KELEMEN, IVETT 2022: Saami god names in Johann Gottlieb Georgi's ethnographical description. *Folia Uralic Debreceniensia* 29: 67–82.

KERESZTES LÁSZLÓ 2018: Lars-Gunnar Larsson: Per Holmberger och sockenlapparnas språk. [Ismertetés.] *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 323–329.

KÓKAI KRISZTINA 2015: Orosz hatás a keleti számi (lapp) hónapnevekben. *Folia Uralica Debreceniensia* 22: 123–140.

²⁴ Friedrich Wilhelm von Schubert (1788–1856) német teológus, pap.

- KORMOS ERIK 2024: A dél-észt (võru, szetu és mulgi) hónapnevek. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XII. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 2024.* 133–146.
- KULONEN, ULLA-MAIJA – SEURUJÄRVI-KARI, IRJA – PULKKINEN, RISTO 2005: *The Saami. A cultural encyclopedia.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 925. Helsinki.
- LARSSON, LARS-GUNNAR 2018: *Per Holmberger och sockenlapparnas språk.* Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis. Vol. LII. Uppsala Universitet, Uppsala.
- LEEM, KNUD 1767: *Beskrivelse over Finmarkens Lapper, deres Tungemaal, Levemaade og forrige Afgudsdyrkelse.* Kiøbenhavn.
- LINDAHL, ERIK – ÖHRLING, JOHAN 1780: *Lexicon lapponicum: cum interpretatione vocabulorum sveco-latina et indice svecano lapponico, auctum grammatica lapponica.* Typis Joh. Georg. Lane, Holmiae. (2015-ben digitalizált, modernizált verziója: <https://saamilinguistics.wordpress.com/wp-content/uploads/2016/05/leem1767.pdf>) = LÖ
- MATICSÁK SÁNDOR 2006: *Vándorló napok. A hét napjainak elnevezése az európai nyelvekben.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- MATICSÁK SÁNDOR 2016: *Gerhard Friedrich Müller és Johann Eberhard Fischer 18. századi szójegyzékeinek mordvin anyaga.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- MATICSÁK SÁNDOR 2020: *A magyar nyelv eredete és rokonsága.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- MATICSÁK SÁNDOR 2024: *Megtalált szavak. Az orenburgi expedíció (1768–1774) Volga–Káma-vidéki finnugor anyaga.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- MATICSÁK SÁNDOR – KELEMEN IVETT 2021: *Csillagászat és nyelvészet.* Debreceni Szemle 29: 399–413.
- MATICSÁK SÁNDOR – PUSZTAI GÁBOR 2023: *Egy holland polihisztor, Nicolaes Witsen (1641–1717). Történeti Tanulmányok 31/1: 59–72.*
- POSSART, P. A. F. K. 1838: *Europa und seine Bewohner. Ein Hand- und Lesebuch für alle Stände. In Verbindung mit mehren Gelehrten herausgegeben von Karl Friedrich Vollrath Hoffmann... In acht Bänden, mit drei Karten und mehren Abbildungen: 8: Die Königreiche Schweden und Norwegen, das Kaiserthum Russland und Königreich Polen, und Freistaat Krakau.* Literatur-Comptoir, Stuttgart.
<https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb11095176?page=82,83&q=raktet>
- POSSART, P. A. F. K. 1840: *Kleine lappländische Grammatik, mit kurzer Vergleichung der finnischen Mundarten.* Verlag der J. F. Gast'schen Buchhandlung, Stuttgart.
<https://saamilinguistics.wordpress.com/wp-content/uploads/2016/05/possart1840.pdf>
- QVIGSTAD, J. K. 1893: *Nordische Lehnwörter im Lappischen.* Christiania Videnskabs-Selskabs Forhandler. No.1.
- SCHRÖDER, JOHAN HENRIK 1836a: *De Christianismi in Lapponia per Regum Sveciae Consilia Profectibus. Excudebant regiæ Academiae typographi, Upsaliae.*

- SCHRÖDER, JOHAN HENRIK 1836b: De Paroecia Kärna in Ostrogothia. Excudebant regia Academiae typographi, Upsaliae.
- SCHUBERT, WILHELM V. 1823: Reise durch Schweden, Norwegen, Lappland, Finnland und Ingermannland in den Jahren 1817, 1818, und 1820. Zweiter Band: Reise durch das nördliche Schweden und Lappland. Leipzig.
- SZALÓCZY BETTINA 2020: Egy korai számi nyelvemlék: Stephen Borrough szójegyzéke. *Folia Uralica Debreceniensia* 27: 249–282.
- TORNÆUS, J. J. 1648: Manuale Lapponicum. Stockholm.
<https://s1.doria.fi/pk1/lapponicum/pdf/index.html>
- WIKLUND, K. B. 1897: Om lapparnes tideräkning. In: Meddelanden: 1895 och 1896, Samfundet för Nordiska museets främjande, Stockholm. 3–27.
<https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1233234/FULLTEXT01.pdf>

Internetes források

- https://heimskringla.no/wiki/Samisk_religion_og_mytologi
- <https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN1771964774>
- <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-bibliai-nevek-es-fogalmak-lexikona-C7907>
https://www.raamesuene.se/Lexicon_lapponicum_20160330.pdf
- <https://www.laits.utexas.edu/sami/dieda/anthro/concept-time.htm>

*

Fedor Possart's report on the Saami people

Paul Anton Fedor Konstantin Possart (1808–1860), in his work (*Die Königreiche Schweden und Norwegen, das Kaiserthum Russland und Königreich Polen, und Freistaat Krakau*. 1838), gives a long account of the Saami people and language in his chapter on the Kingdom of Sweden. In this German-language work, he notes several Saami words describing the Saami, which are, in my study, classified into different semantic groups (endonym; country names; people; animals; objects; directions; gods; names of months, names of weeks). At the end of the Saami chapter, Possart presents the 3rd Psalm of David in the Book of Psalms in Saami, which I also add in Hungarian.

Keywords: Fedor Possart, Kingdom of Sweden, Saami (Lapp) words, translation of a Psalm of David

IVETT KELEMEN

Kanafória

KIS Tamás

Debreceni Egyetem
tkis62@gmail.com

1. A magyar tolvajnyelv legkorábbi, biztosan argónak tekinthető emlékei a 18. század utolsó harmadából fennmaradt zsványnyelvi szójegyzékek. Az 1775. május 9-i keltezésű Miskolci szójegyzékben és az egy nyelvemlékcsoportként számon tartandó Egri és Böszörményi szójegyzékekben¹ megőrződött több mint 130 szóból és kifejezésből viszonylag pontos képet kapunk a vásári tolvajok világáról, kirajzolódnak belőlük a „nyalavinyelv” fontosabb attrakciós központjai, amelyek természetesen a zsványok életének főbb témaköreit ölelik fel: evés, ivás, bűnözők és áldozatok, tolvajlás, ellopandó dolgok stb. E témakörök között szerepel a büntetés is: tömlöc (*poszterium*), bilincs (*olvasó*), megver, megbotoz (*megruhiz*), verés (*ruhi*), hóhér (*rút ember, mester*), valamint a halálbüntetés végrehajtó eszköze, a *kanafória*, azaz az akasztófa:

1775: Kanafria – akasztó fa (MiskSzj.), **1775: Akasztófa – Kanafória** (EgriSzj.I-1), Akasztó fa – *Kanaforia* (EgriSzj.I-2), Akasztófa – *Kanafória* (EgriSzj.I-3), *Kanafória* – Akasztófa (EgriSzj.II), *Kanafuria*² – akasztófa

¹ Három Egri és két Böszörményi szójegyzékről van tudomásunk, továbbá ezek másolatairól (lásd Kis 2021a: 129, 2020b: 221–223). Mivel az I. Böszörményi szójegyzék a III. Egri szójegyzék, a II. Böszörményi szójegyzék pedig az I. Böszörményi szójegyzék közvetlen másolata, ezért mind az I., mind a legismertebb, a helytartótanács által ki-nyomtatott és egy körlevél mellékleteként országszerte szétküldött, majd számos másolatban megőrződött II. Böszörményi szójegyzéket (amit Hajdúsági vagy Jablonczay-féle szójegyzékként is említettek a nyelvészeti szakirodalomban) az Egri szójegyzékcsoporthoz tartozónak kell tekintenünk.

A zsványnyelvi szójegyzékek szövegkiadását lásd Török 1957, Kis 2020a, Schram 1962, Heinlein 1908, Kis 2021a, 2020b.

² A *Kanafuria* alak valószínűleg másolási hiba a *Kanaforia* helyett.

(EgriSzj.III), 1776: *Kanaforia* – Akasztó fa (BöszSzj.I), 1782: *Kanaforia* – Akasztófa (BöszSzj.II-1, BöszSzj.II-2).³

2. A *kanafória* szó 'bitófa' jelentésben csak ebben az egy nyelvemlékcsoportban fordul elő. Ugyan Bakos (1994: 379) és Tolcsvai Nagy (2007: 520) szótára az 'orvosság, dörzsölőszesz' és a 'gyanta' mellett megadja a szó 'akasztófa' jelentését is, ez azonban vélhetőleg annak köszönhető, hogy ezt etimológiai szótáraink is nyilvántartják. Egyébként viszont a *kanafória* 'akasztófa' jelentése a 18. századi zsidónyelven kívül máshonnan nem adatolható.

A *kanafória* a vásári tolvajok nyelvében valószínűleg általában jelentette az 'akasztófá'-t, és nem valamely speciális – esetleg nem is fából készült – bitófátípus megnevezése volt. Az akasztófákat ugyanis kezdetben valóban fából készítették – erre utalnak régi magyar elnevezései is: *akasztófa*, *bűnfa*, *háromfa*, *törvényfa* stb. (Pandula 1989: 11) –, de már „a XVII. századtól kezdődően léteztek kőből készített akasztófák, ezek alapja, szerkezetük nagyobb része épített volt, csak egyes elemei készültek fából. Elsősorban a városokban emeltek ilyeneket. A XVIII–XIX. században többnyire e típust alkal-

³ A *kanafória*-nak az 'akasztófa' jelentésre hozott előfordulásai között a TESz.-ben (II, 339; majd újabb etimológiai szótárainkban is) két hibás adat szerepel. Ezeknek egyike (*Kanaforra*) egy egykorú másolási hibából származik: tudjuk, hogy a II. Böszörményi szójegyzéket mint egyik körlevele nyomtatott mellékletét (ez a BöszSzj.II-2.) a helytartótanács 1782-ben szétküldte a vele kapcsolatban álló helyi szerveknek, akik ezt – természetesen többszörösen lemásolva – tovább küldték az alájuk rendelt településeknek, ahol is a zsidónyelvi szavak listáját bejegyezték az egyes települések protocolum currentaliumaiba. Ezeket a körrendeleti jegyzőkönyvekben megbújó glosszáriumokat a 20. század folyamán egymástól független tolvajnyelvi szójegyzékként fedezték fel és adták közre a kutatók. A TESz. által Implom Józseftől közölt *Kanaforra* (Implom 1957: 272) alak Békés város protocollumában található (OSZK Fol. Hung. 1581., 4. füzet, 46a), és nyilvánvalóan másolási hiba eredményeképpen áll az eredeti nyomtatott szövegbeli *Kanaforia* helyén (vö. MNL BéML IV. A. 1. b. 216/1782). A másik hibás alak a TESz. adatai között a *kaneforia*. Ez is az 1782-es BöszSzj.II-2-re megy vissza, forrása pedig Bárczi Géza A „pesti nyelv” c. munkája (1932: 20). A szónak ez az alakja máshol nem is fordul elő (cikkének egy másik helyén maga Bárczi is *kanafória*-t ír: 1932: 10), így a *kanefória*-t vagy nyomdahibának kell tekintenünk, vagy azt kell feltételeznünk, hogy a *kanafória*-val kapcsolatba hozott latin *canephoros*, *canephora* (Bárczi 1932: 9–10) szavak hatására maga a szerző Bárczi írt *kanefória*-t a tanulmányába. Mivel a *Kanaforra* és a *kaneforia* alakok tévesek – ráadásul a helyes eredetijüket (*Kanaforia*) is ismerjük –, őket a további kutatás során figyelmen kívül kell hagyni.

mazták” (Pandula 1989: 11). Az akasztófák jobbára egyágúak voltak, azonban épültek két- vagy háromágú akasztófák is, sőt Debrecenben, Kalocsán, Kassán, Kecskeméten, Komáromban, Nyitrán négyágú volt a bitófa (Pandula 1989: 11). A keresztgerenda nélküli, egyetlen alacsony oszlopból álló akasztófát, melynek tetejébe horgas szeget vertek vagy csavartak, a 19. század első felétől kezdődően használták (Pandula 1989: 12).⁴

A 18. századi zsványnyelvi szójegyzékek közül a Miskolci szójegyzék a *kanafria* mellett az akasztófa egy másik tolvajnyelvi szinonimáját is tartalmazza, ez pedig a metaforikusan keletkezett *ablak* szó, ami a két lábon álló, keresztgerendás bitófa, a *háromfa* alakjáról kaphatta a nevét.

3. Az akasztófa megnevezése a későbbi korszakokban is jelen volt a bűnözők nyelvében, olyan szavakkal találkozhatunk mint *tlija* (Thiele 1882: 70, Államrendőrség 1911: 67), *kútágas* (Tábori – Székely 1908: 109, Kabdebó 1917: 30), *tréberhinta* (Kabdebó 1917: 44), *dolman* (Szirmay 1924: 21), *dolmat* (Kálnay – Benkes 1926: 22), *torony* (Boross – Szűts 1987: 38, 41, 1990: 30, 32). Az akasztófára – bár halálbüntetés Magyarországon már évtizedek óta nincsen – napjaink börtönszlangjében is található megnevezés: *száritó*, *guzsony*, *kampó* (Kis 2015: 300).

A bitófa legelterjedtebb tolvajnyelvi neve a *szellőző* volt (Toronyai 1862: 31, Jenő – Vető 1900: 34, 100, TolvNy. 1906, Tábori – Székely 1908: 109, Államrendőrség 1911: 64, Kabdebó 1917: 42, Linkek 1921, Kemény 1937: 6), ami Mészöly Dezsőnek köszönhetően szépirodalmi szövegben is feltűnik. François Villon argóban írt *Le Jargon et Jobelin* (magyarul: *Hadova és Hamuka*) című balladaciklusának magyar fordításában ezt olvashatjuk (Villon 1980: 161):

Pénzes palin rajt üssetek,
S a nagy dohányt szedjétek el.
De aztán, komám, oldj is kereket,
Vagy majszter rak a *szellőzőre* fel,
S a falnál fehérebb leszél.

Az akasztófa tréfás-metaforikus elnevezései egyébként bizonyosan más nyelvek argóiban is jellemzőek. Az orosz tolvajnyelvben például ilyen a *качалка*,

⁴ Az akasztásról és a hajdani akasztófákról bővebben, bőséges képanyaggal illusztrálva, Vajna Károlynak, a budapesti királyi országos gyűjtőfogház igazgatójának *Hazai régi büntetések* című alapművében olvashatunk: 1907: 169–215.

tkp. hinta (Lihacsov 2002: 104) és a *журналъ*, tkp. daru (Fenyvesi 2001: 145, 526; a *famennykő*, *somfakolbász*, *szárítófa*-féle eufemisztikus büntetésnevekről lásd Küllös 2014).

4. Az 'akasztófa' jelentésű *kanafória* szó eredetének első magyarázata Balassa Józseftől származik, aki szerint ez a különös, tréfás elnevezés görög-latin formájú, és a görög *kanēphoros*-szal függ össze. Így „nevezték ugyanis a görög leányokat, akik fejükön kosarat vittek bizonyos ünnepeken, valamint az őket ábrázoló oszlopokat” (Balassa 1924a: 8, 1924b: 9).⁵

Balassa magyarázatát elfogadta Bárczi is, aki ezt írja: „Néhány latinos szó nyilván arra mutat, hogy kicsapott diákok is akadhattak a »vásári tolvajok« között, s így a diáknyelvek is érintkezhettek a tulajdonképeni tolvajnyelvvel: *kanafória* 'akasztófa' vö. lat.-gör. *canephoros*, *canephora* 'kosárhordó leány, kosárhordó leány szobra'” (Bárczi 1932: 9–10).

Bárczi feltételezését, miszerint a 18. századi zsvánnyelv és a diáknyelvek érintkeztek, nyugodtan nevezhetjük a nyelvészi fantázia termékének, hiszen azokban a törvényszéki iratokban, amelyek a *kanafóriá*-t tartalmazó szójegyzékeket is magukba foglalják (vö. Kis 2021b), nem esik szó kicsapott diákokról. Emellett gyengíti Bárczi feltevését az is, hogy nem magyarázza meg, hogy vajon milyen képzettársítással lett a kosárhordó leányból vagy annak szobrából akasztófa.

Bárczinak ezt az elképzelését a *kanafória* 'akasztófa' jelentésének kialakulásáról fattyúnyelvi nagyszótárunk vonatkozó szócikkének tanúsága szerint Zolnay Vilmos és Gedényi Mihály sem fogadja el, miként Zolnai Béla ettől némileg eltérő javaslatát is elutasítják (ZG. IX, 1761).

Zolnai, Bárczi diáknyelvi származtatására reagálva úgy gondolja, hogy nem a latin-görög *canephoros*, *canephora* 'kosárhordó leány (szobra)' lehet a szó eredetije, hanem a *kanafóriá*-hoz fonetikailag is közelebb álló és jelentésben általánosabb görög *καταφορία* (!) 'kosárhordozás'.⁶ Ez esetben talán „a fölakasztott kosár képzeete hozta létre a metaforát. Tekintettel arra, hogy

⁵ Vö. „†*cănēphōros*, i, nn. [= *κανηφόρος*] fején kosarat vivő: t.-ben küln. athenaei leányok, kik az ünnepi diszmeneteken az áldozathoz tartozó tárgyakat kosárban fejeiken vitték” (Finály 1884: 292).

⁶ Vö. „*κανηφορία*, ἡ kosárvivés”, „*κανηφόρος*, ov kosárvivő, (Athénban) αἱ κανηφόροι (ünnepi felvonuláson) áldozati eszközöket a fejükön kosárban vivő leányok” (ÓgörSz. 544).

Pallas Athéne ünnepére a kosárhordó leányok kalászt és virágot vittek, az 'akasztófavirág' asszociációja sincs kizárva" (Zolnai 1950: 4146/3).

Zolnainak a görög *kanafopía* [ɔ: kanɛfopía] 'kosárhordozás' szóból való magyarázata már csak kidolgozatlansága miatt sem tűnik igazán meggyőzőnek.⁷ Nyilvánvalóan ő maga is csak ötletként jegyezte ezt fel további ötletekkel egyetemben soha el nem készült jassznyelvi etimológiai szótárának egyik cédulájára.

Tanulmányának megírása után tíz évvel maga Bárczi Géza is arra jutott, hogy hibásan magyarázta a *kanafória* 'akasztófa' szót, mikor a görög-latin *canephora* 'kosárhordó leány szobra' kifejezéssel vetette egybe. „Nyilván a népnyelvi *kanafória* szóban kell közvetlen magyarázatát keresnünk” – igazítja ki magát (Bárczi 1942: 75).

Érdeemes tehát a *kanafória* magyar nyelvbeli egyéb jelentéseire és elterjedtségére is egy pillantást vetnünk.

5. A *kanafória* az értelmező szótár szerint elavultnak, illetve tájnyelvinek⁸ minősül, jelentése „1. (*elav*) Hegedűvonó gyantázására haszn. gyanta. [...] 2. (*táj*) Gyógyszer, orvosság.” (ÉrtSz. III, 722).

A szó napjainkra – legalábbis a köznyelvben – kihaltnak tekinthető, az értelmező kéziszótár új kiadásában már nem is szerepel. Esetleg elhomályosult jelentéstartalommal egyes nyelvjárásaink még őrizhetik, de erre adatunk nincs, az ÚMTsz. legkésőbbi adatai is az 1940-es évek elejéről származnak (III, 59).

⁷ Érdekeséggéppen megjegyezhetjük, hogy a *kanafóriá*-nak van egy diáknyelvi előfordulása, ám ez nem hozható kapcsolatba az 'akasztófa' jelentésű zsványnyelvi *kanafóriá*-val. Nagy Imre (1817–1840), kisújszállási születésű költő, nevelő, református teológus „Iskolai közvizsgálat után” című, 1838-ban született tréfás verséből idézi S. Szabó József az 1941-ik esztendőre készült Debreceni Képes Kalendáriumban közzétett diákszótárában a következő sorokat: „Félre egyházhistoria! Jobb a jó *kanaforia*” (1940: 49; a verset Nagy Imre posztumusz kiadott kötete őrizte meg: *Nagy Imre versei*. Kiadja: Nagy János Pesten, Nyomatott Beimel Józsefnél, 1846).

Ez a debreceni Kollégium diákjainak nyelvében egykoron élt *kanafória* S. Szabó szerint „görög szó”, és „a coquiai kosárhordást” jelentette, „mely kedvelt foglalkozás volt, mert bőséges eledelhez jutott általa a diák” (S. Szabó 1940: 49).

⁸ A TESz. nyelvjárásinak minősíti a *kanafóriá*-t. A szó egykori elterjedtségét nehéz megítélni. A népnyelvben való előfordulása arra mutat, hogy szélesebb körben használták, adatok viszont viszonylag kis számban vannak rá, ami ennek épp az ellenkezőjére mutat.

Az MTsz. a *kanafória*-t jelentésmegadás nélkül vette fel Pest megyei adatként idézve Arany László és Gyulai Pál Magyar Népköltési Gyűjteményéből: *Oh be csoda húr a kántori húr; ha van valami hibája, bor a kanafóriája* (I, 1030). Tolnai szerint ez az idézet „rávezet a szó jelentésére”, ami nem más, mint ’gyanta’, itt átvitt értelemben ’bor’. „A bort mulatozás és ének közben *gyantának* mondják, alföldi cigánytól nem egyszer hallottam magam. Ne gyantázzunk egyet; elfogyott a gyanta; a diákság közt is járatos, gyantázatlan torokkal nem jó énekelni” (Tolnai 1900).⁹

A *kanafória* ’hegedűgyanta’ jelentésére – és a szintén ’gyanta’ jelentésű *kolofonium*-mal¹⁰ való összefüggésére – következtet Simonyi is, aki úgy gondolja, hogy ezt a feltevést „megerősíti, a mit egy lengyel-német szótárban talállok: »*kalafonia*, Kolophonium, Geigenharz«” (Simonyi 1904).

Alberti Andor 1914-ben megjelent gyógyszerészeti könyvében a *kanafória* a latin *Colophonium* magyar megfelelőjeként szerepel (Alberti 1914: 80), a colophoniumot pedig *fekete terpentín* néven írja le: „Használják a technikában, külsőleg kenőcsök, tapaszok készítéséhez, belsőleg az állatgyógyászatban vérzéscsillapítóul” (uo. 58).

Arra, hogy a *kanafória*-nak a ’gyanta’ mellett más jelentése is van, Csűry Bálint hívta fel a figyelmet: „A *kanafória* szót a MTsz. kérdőjellel közli [...]. A Szamosháton is él, jelentése ’orvosság’, *kanafóriáz* pedig azt jelenti: ’orvosol, gyógyít’.” (Csűry 1933: 72–73; vö. *kanafőurija* ’orvosság, gyógyszer’, *kanafőurijáz* ’orvosol, gyógyít, gyógykezel’: Csűry: SzamSz. I, 447).

6. A *kanafória* szó – miként ezt etimológiai szótáraink is magyarázzák (TESz. II, 339, EWUng. 677, ÚESz.) – a *kolofonium*-ból alakult.¹¹ Tolnai, majd ő rá hivatkozva Simonyi ugyan felvetik, hogy a *kanafória* esetében „szóvegyüléssel van dolgunk. [...] a *kolofonium* szó sokkal ritkább a népnél, mint a szerte ismeretes *kámfor*, így keveredhetett össze a rokon hangzás kö-

⁹ Vö. *gyanta* ’pálinka’: „evés, nótázás előtt »gyantázni« szokták a torkot” (TESz. I, 1120), *gyantáz* ’bort, szeszes italt iszik, hogy jobban csússzon az étel, v. kül. hogy jobban menjen a nótázás’ (ÉrtSz. II, 1081).

¹⁰ *Kolofonium* ’fenyőgyanta; hegedűgyanta’ (Bakos 1994: 405, Tolcsvai Nagy 2007: 555).

¹¹ A *kolofonium* latin eredetű; vö. lat. *colophonia* ’gyanta’. „Ez jelentéstapadással keletkezett a *resina Colophonia* ’kolophóni gyanta’ jelzős szerkezetből. Végző forrása tehát a lat. *Colophon*, illetőleg a gör. *Κολοφών* városnév. (Kolophón a Lydia partjain fekvő ión városok egyike volt.) Ugyancsak a latinból származik az ang. *colophony*; ném. *Kolophonium*; fr. *colophane*, R. *colophone*; ol. *colofonia*: ’gyanta’.” (TESz. II, 339.)

vetkeztében *kolofonium* + *kámfor* = *kanafória*.” (Tolnai 1900; vö. Simonyi 1904), azonban – mint ezt Beke megállapítja –, felesleges szövegyülést feltételezni: „Nincs hozzá semmi köze a kámfornak,¹² mert ki lehet mutatni a szó régi kalafónia-változatát¹³ 1676-ból (MNy 5: 325), melynek a *kanafória* hangátvetéses alakja (*kalafónia* > **kanafolia* > *kanafória*). Simonyi kimutatta, hogy a lengyelben is megvan a *kalafónia* szó” (Beke 1933; ugyanígy: TESz. II, 339).

7. A *kanafória* elsődleges, ’gyanta, hegedűgyanta’ (1676), valamint ’akasztófa’ (1775) és ’orvosság’ (1872) jelentései mellett etimológiai szótáraink megadják a ’bor’ (1799) jelentést is (TESz. II, 339, EWUng. 677, ÚESz.). Úgy vélik, hogy az ’orvosság’ és a ’bor’ a ’gyanta’ alapjelentésből alakult tréfás metaforaként (TESz. II, 339; vö. EWUng. 677, ÚESz.). Ez az ’orvosság’ jelentés esetében valószínűleg így is van („ami a vonónak a gyanta, az a beteg számára az orvosság”: TESz. II, 339), és vélhetőleg lehetne így a ’bor’ jelentés esetében is,¹⁴ amennyiben a ’bor’ jelentésű *kanafória* szó létezne. Ilyen adat azonban egyelőre nem került elő. Az etimológiai szótárak ’bor’ jelentésben ugyanarra az egy helyre hivatkoznak, Csokonai „Az Özvegy Karmyóné ’s két Szeleburdiak” c. színművére, amelyben egyszer fordul elő a *kanafória* szó (CsokSzínm. 2: 196):

Oh be szép teketória!
Csak legyen *Kanaforia*
Ez egy pótrás Istoria
Hozott a’ Compactoria.

Ezt a játékos szöveget nem könnyű értelmezni, azonban a kritikai kiadás magyarázata szerint a *kanafória* itt ’gyantá’-t jelent (CsokSzínm. 2: 337), miként egyébként a Csokonai műveiben előforduló *kanafória* és *(meg)kana-*

¹² Bár a TESz. szerint a szó hangalakjának alakulásában „Nem szükséges a *kolofonium* ’gyanta’ és a *kámfor* keveredésére gondolnunk” (TESz. II, 339), korántsem biztos, hogy ez igaz az ’orvosság’ jelentés kialakulására is. Elég valószínűnek tűnik, hogy a népnyelvi ’gyógyszer, dörzsölőszesz’ jelentés megjelenésében a hasonló alkalmazású *kámfor* is közrejátszott (Zolnai 1950: Ms 4146/3). Vö. *A feleségem a lá-bát kanafőuri-jászta a szes:szél* (Csűry: SzamSz. I, 447).

¹³ 1676: „*Kalafonia*: colophonium, hegedű gyanta” (Kóssa 1909: 325).

¹⁴ Lásd a *gyanta*, *gyantáz* szavakat a 9. lábjegyzetben.

fóriáz szavak – egy kivétellel (erre hamarosan kitérek) – szintén mind ’gyanta’, illetve ’(meg)gyantáz’ jelentésben szerepelnek.¹⁵

8. A *kanafóriá*-ból képzett *kanafóriáz* ige kapcsán meg kell említenünk, hogy a ’gyantáz, a hegedűhúrokat gyantázza’ jelentés mellett van egy további, a nyelvészetben eddig számon nem tartott jelentése is. Bernáth Béla szerint „a kanafóriázás, azaz a gyantázás [dörzsölés!] az erotikus értelmű hegedülés¹⁶ [*hegedű* ’vulva’, *vonó* ’penis’] előjátéka” (Bernáth 1987: 53; vö. Vajda 2000: 213), vagy még inkább magának a közösülésnek a neve. Elég nyilvánvalóan ebben az értelemben szerepel Csokonainál, amikor Lipittlotty ezt mondja Karnyónénak: „Én egy Fialat Gavallér vagyok, a’ kinn minden kap, asszonyságod pedig egy olyan 60 Esztendő ütött kopott vén hasadtt hegedű, a’ kit a’ sátán se tudna már *kanaforiazni*” (CsokSzínm. 2: 190).

9.1. Nem elképzelhetetlen, hogy a *kanafóriázás*-nak ez az erotikus értelemben való használata közrejátszott a *kanafória* ’akasztófa’ jelentésének kialakulásában is, ugyanis mind a *hegedű*-nek, mind az *akasztófa*-nak van a szexualitáshoz kapcsolódó jelentése. Mint szintén Bernáth Bélánál olvashatjuk, a „hegedülés erotikus jelentése a coitus, s e műveletnél a hegedű a nőt, a vonó a férfit jelképezi. »Zsuzsika, lábod közt a *muzsika*, nálam meg a vonó-

¹⁵ A „Czigány” c. költeményben: „Apollo be hinté hegedű gyantával | ’s Éjtzakákat győző *kanafóriával*” (CsokKölt. 1: 22), szómagyarázat: „*kanafória* (gör.-lat.): hegedűgyanta” (uo. 441).

A „Dorottya, vagyis a’ dámák diadalma a’ Fárságon” c. vígeposzban: [Carnevál] »Mond: „Hozzanak elő másolás-butelliát, | „Készítsék a’ Zsidók a’ *Kanafóriát*, | „Jöjjön az asztalra auszprug és piskóta, | „Azután pendüljön mindjárt egy friss nóta!”« (CsokKölt. 4: 151), szómagyarázat: „*Kanafória* (lat.): gyanta” (uo. 751). Hogy az idézetben muzsikuszidókról van szó, azt ugyanebből a szövegből tudhatjuk: „Míg ekképpen úzik a’ terhes unalmot, | Várván az ebédet, hegedűt, tzimbalmot: | Ím a’ Toponári Zsidók békerülnek, | És muzsikájokkal helyekre leülnek”; ugyanitt lábjegyzetben: „A’ TOPONÁRI ZSIDÓK nevezetes Muzsikuskok *Toponár* nevű mezővárosában Somogy Vármegyének” (uo. 146).

A „Cultura” c. vígjátékban: ABR[AHÁM] Háth fogh é az a’ hegedű? a’ mint láthom *khanaforia* khellene annak. FIRKÁSZ Revera Abrahám nem is ártana neki egy kis gyantatio” (CsokSzínm. 2: 159–160), „a’ Czigányok már mind itt vagynak, hallom hogy pengetik a’ hegedűt. [...] Nohát csak jól *kanafóriázzátok meg* magam is ma jól megforgatom az Öreg Pósta mesternét.” (uo. 169), szómagyarázat: „*kanafória* (lat.): gyanta” (uo. 337), „*kanafóriázni*: gyantázni” (uo. 369).

¹⁶ Vö. „Jaj nekem egyedül, Senki sem hegedül »nincs házastársa«” (Bernáth 1986: 127).

ja«” (Bernáth 1986: 126). Ez egy Európa-szerte előforduló szimbolika, ami a régi magyar szövegekből is kimutatható (uo.). Ebben a szimbolikában megtaláljuk az *akasztófa*-t is – mondja Bernáth –, mégpedig „a nő »titokhelyén«. Erre utal az akasztófa *életfa* neve is, de még inkább a tolvajnyelvi *kanafória* (1775-ből). Ez ugyanis a clitoris fedőneve: »Komámasszony elvesztette *eckit-peckit*, kanasó-kanafóriáját.«” (Bernáth 1987: 53).¹⁷

Bernáth, mint látjuk, összefüggést lát a *kanafória* 'akasztófa' → 'clitoris' és a *kanafóriázás* 'gyantázás' → 'közösülés' jelentései között, viszont az 'akasztófa' jelentésű zsványnyelvi *kanafória* kialakulásának magyarázatához nem visz közelebb bennünket.

9.2. A TESz. ezzel, a *kanafória* 'akasztófa' jelentésének kialakulásával kapcsolatosan azt a véleményt képviseli, hogy az 'akasztófa' jelentés valószínűleg a 'gyanta' alapján magyarázható: „ahogy a gyanta dörzsöli a vonót, úgy dörzsöli a kötél a felakasztott ember nyakát. Esetleg valamiféle gyilkos humor alapján 'orvosság' → 'akasztófa' jelentésfejlődés is feltehető” (TESz. II, 339).

Ez a két magyarázat Beke Ödöntől és Bárczi Gézától származik. Bárczi úgy látja, hogy „E szónak általánosabb 'gyanta' jelentése (Nyr. LXII, 130) ugyan komoly nehézségeket okoz, azonban jelent a népnyelvben 'orvosságot' is (SzhSz. I, 10, 447). Az 'orvosság' > 'akasztófa' jelentésugrás már kitűnően illik a tolvajnyelv jellegzetes akasztófahumorához” (Bárczi 1942: 75).¹⁸

Beke Ödön vitatja Bárczi ötletét. Ő úgy gondolja, hogy a tolvajnyelvi *kanafória* 'akasztófa' szó magyarázatában az elsődleges 'gyanta' jelentésre kell gondolnunk, és nem a Szamoshátról idézett 'orvosság'-ra. „A gyanta arra való, hogy a hegedüvonót dörzsöljék vele, az akasztófa kötele pedig a halálra ítélt nyakát dörzsöli. (Vö. Hanem aztán a vaskezü Ráday meg a tőle tanult csendbiztosok végre mégis ráncbaszedték a betyárokat!... Az ilyenekkel egy

¹⁷ A Bernáth idézte „mondóka” egy találókérdés, aminek a megfejtése: rokka. „Komám-asszony elvesztette eckit-peckit, kanasó-kanafóriáját. Komámuram megesküdt. Engem úgy segéljen, nem láttam eckedet-peckedet, kanasó-kanafóriát” (Lajos 1938: 115). A koma és komaasszony közötti szexuális kapcsolathoz a magyar néphagyományban lásd Vajda 2000.

¹⁸ Így gondolja ezt Zolnay és Gedényi is. Szerintük a „népnyelvben orvosság [a kanafória], gyógyítja a vonót és a bánatos embert, és gúny. az akasztottat” (ZG. IX, 1761).

cseppet se teketóriáztak, hanem ha tetten kapták, keresztül rántották rajta a vonót. Szűcs Sándor: A régi Sárrét világa 60)” (Beke 1946: 33).

Újabb etimológiai szótáraink nem osztják sem Beke, sem Bárczi TESz.-be bekerült álláspontját, és az ’akasztófa’ jelentés kialakulásmódját tisztázatlan-nak tekintik (EWUng. 677, ÚESz.).

9.3. Minden bizonytalanság ellenére az elég valószínűnek látszik, hogy a *kanafória* szó ’akasztófa’ jelentése a ’gyanta’ vagy az ’orvosság’ jelentésből alakult ki, bár akad ettől gyökeresen eltérő egyéb felvetés is. Zolnai Béla szerint a *kanafória* ’akasztófa’ esetleg összefügghet a német eredetű *ganef* ’gonosztevő, bűnöző’ szóval.¹⁹ Ebben az esetben – mondja Zolnai – nem zárható ki, hogy a jiddis-rotwelsch *ganef* szó hatott a *kanafóriá*-ra, és „a ’kosár-hordó’ tréfás, diáknyelvi helyettesítése volna a *ganef-foria* tolvaj-hordó → akasztófa” (Zolnai 1950: Ms 4146/3). Ezt a merész felvetést természetesen nyugodtan elvethetjük, hiszen ahhoz, hogy erről egyáltalán érdemes legyen beszélni, előbb bizonyítani kellene, hogy a *ganef* már a 18. században megvolt a magyar argóban. Mivel ennek a szónak első előfordulása adataim szerint 1882-re tehető,²⁰ a *kanafóriá*-nak a *ganef*-fel való kapcsolatát mint lehetőséget el kell vetnünk.

9.4. A német hatást mindezzel együtt nem okvetlenül kell kizárnunk, amennyiben a *kanafória* ’gyanta’ → ’akasztófa’ jelentésváltozáshoz keresünk analógiát. Ugyan a kutatók sokáig úgy gondolták, hogy a német hatás a magyar tolvajnyelvben csak a 19. század második felében tűnik fel – akkor is elsősorban a nagyvárosi környezetben használt argóban (Kis 1997: 282–285) –, valójában azonban „már a 18. századi zsidónyelv is több német (tolvaj)-nyelvi jövevényszót tartalmazott (*kajzer* ’a zsidónyok alvezére’, *coff* ’forint’, *coltovál* ’fizet’, *gagyi* ’arany’, *hadovál* ’elfecseg’, *hantíroz* ’tagad’, *plédez* ’szalad’). Tudjuk azt is, hogy a zsidónyok, vásári tolvajok nagy számban megfordultak, és akár hosszabb ideig is tartózkodtak például a két nyelvű Pesten és Budán” (Kis 2023: 438), úgyhogy efelől nézve semmi akadály sincs annak, hogy a német tolvajnyelvet mint a magyar zsidónyelvre ható tényezőt figyelembe vegyük a *kanafória* esetében is.

¹⁹ Vö. ném. *Ganef*, *Ganew*, *Ganf* ’Gauner, Dieb; zsidóny, tolvaj’ (Polzer 1922: 28), m. *ganef* ’hunczut, tolvaj’ (Államrendőrség 1911: 28), *ganew* ’rossz ember, gonosztevő’ (Berkes 1888: 114)

²⁰ „*Ganef*, nálunk egy gonosz, minden rosszra alkalmas ember” (Thiele 1882: 80).

Zolnai Béla a magyar argó *faggyúz*²¹ szava kapcsán veti fel, hogy ez a német tolvajnyelvi *talgen* (< *Talg* 'faggyú') tükörszava lehet (Zolnai 1950: 4145/26). Zolnainak ebben valószínűleg igaza van, bár a *faggyúz* jelentése nem egészen azonos a *talgen*-ével, hiszen míg a *faggyúz* 'elítél' jelentésben adathozható, a német *talgen*, *talgenen*, *taljenen*, *talchen* jelentése 'felakaszt; kivégez, megöl' (Polzer 1922: 90).²² A két szó jelentése azonban ('elítél' : 'halálra ítél') nem mutat akkora eltérést, hogy ez a *talgen* és a *faggyúz* összefüggését cáfolná.

A *talgen* jelentésváltozása ('faggyúval ken, faggyúz' → 'felakaszt') – és igazából a *faggyúz*-é is – ugyanazon az asszociáción alapul, és ugyanazt a metaforikus jelentésváltozást mutatja, mint amit a *kanafória* 'gyanta' → 'akasztófa' esetében is megfigyelhetünk (még ha a *kanafóriáz* 'gyantáz' → 'felakaszt' jelentésváltozásra nincs is adatunk).

A német rotwelsch *Talg* 'faggyú' > *talgen* 'faggyúz' → 'felakaszt' kifejezése és a magyar tolvajnyelvi *faggyúz* 'elítél' alapján úgy vélem, hogy a szakirodalomban felvetődött javaslatok közül Beke Ödönnek a TESz. által is képviselt elképzelése tűnik a leginkább elfogadhatónak, és bátran feltételezhetjük, hogy „a tolvajnyelvi *kanafória* 'akasztófa' szó magyarázatában az elsődleges 'gyanta' jelentésre kell gondolnunk” (Beke 1946: 33): „ahogy a gyanta dörzsöli a vonót, úgy dörzsöli a kötél a felakasztott ember nyakát” (TESz. II, 339). Azt természetesen nem tudhatjuk, hogy a *talgen* közvetlenül hatott-e a *kanafória* jelentésváltozására, hiszen a *kanafória* a német argótól teljesen függetlenül (és a magyar tolvajnyelvi *faggyúz* hatása nélkül is) felvehette az 'akasztófa' jelentést. Ezt a jelenséget az ún. analóg gondolkozással magyarázhatjuk, ami a szlengeknek egyik közismert jelensége, aminek következtében a „hasonló asszociációkat keltő dolgoknak számos szlengben van azonos vagy hasonló elnevezése” (Kis 1991: 90–91).

A gyantázás, faggyúzás, kenés motívuma a köznyelvi *megken* 'megver, elpáhol, ellátja a baját' szóban is megtalálható (ennek legkorábbi előfordulását 1777-ből ismerjük: TESz. II, 439), miként a verésnek a gyantával megkent vonós hangszerként való metaforikus megnevezése is közismert a magyarban: *elhúzzák* vagy *elhegedülnek a nótáját*. És innen már csak egy lépés, ha *keresztül rántják valakin a vonót* (Szűcs 1992: 82), azaz ha felakasztják, megölik.

²¹ „*Fagyuzni* Itélni [vagy] Birálni” (Toronyai 1862: 31). Ugyanezzel a jelentéssel közli: Jenő – Vető 1900: 67, Államrendőrség 1911: 25, Szirmay 1924: 23.

²² A *talgen* megtalálható néhány korábbi német tolvajnyelvi szótárban is: Avé-Lallemant 1858–1862: III, 405, IV, 127, 136, 613, Rochlitz 1864: 156, Kluge 1901: 205.

Irodalom

- ALBERTI ANDOR 1914: A kézieladás gyógyszerei. A gyógyszerfogyasztó közönség által orvosi rendelvénnyel keresett és használt gyógyszerek gyűjteménye magyar elnevezéseik szerinti betűrendben; azok szakszerű latin nevei és rövid ismertetése. Rózsavölgyi és Társa Kiadása, Budapest.
- Államrendőrség 1911 = [Név nélkül]: A tolvajnyelv szótára. Melléklet az „Államrendőrség” 44-ik rendkívüli számához. A Budapesti Államrendőrség Főkapitányságának Bűnügyi Osztálya, Budapest, 1911.
- AVÉ-LALLEMANT, FRIEDRICH CHRISTIAN BENEDIKT 1858–1862: Das Deutsche Gaunertum in seiner social-politischen, literarischen und linguistischen Ausbildung zu seinem heutigen Bestande I–IV. Brockhaus, Leipzig.
- BAKOS FERENC 1994: Idegen szavak és kifejezések szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BALASSA JÓZSEF 1924a: A magyar tolvajnyelv legrégibb emléke. Magyar Nyelvőr 53: 5–8.
- BALASSA JÓZSEF 1924b: A magyar tolvajnyelvről. In: Szirmai István, A magyar tolvajnyelv szótára. Mindent Tudok Könyvtár 16. Béta Irodalmi Részvénytársaság, Budapest. 3–14.
- BARANYAI ZOLTÁN 1905: Kanafőria. Magyar Nyelvőr 34: 436.
- BÁRCZI GÉZA 1932: A „pesti nyelv”. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 29. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1942: Jegyzetek a budapesti népi nyelvről. Magyar Népi nyelv 4: 71–89.
- B.[EKE] Ö.[DÖN] 1933: Pótlások. Magyar Nyelvőr 62: 130.
- BEKE ÖDÖN 1946: Magyar Népi nyelv IV. Magyar Nyelvőr 70: 32–34.
- BERKES KÁLMÁN 1888: A tolvaj élet ismertetése. Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, Budapest.
- BERNÁTH BÉLA 1986: A szerelem titkos nyelvén. Erotikus szólások és egyéb folklórszövegek magyarázata. Gondolat, Budapest.
- BERNÁTH BÉLA 1987: A szerelem képes nyelvéről. A favágásról és a szerelemfákról. In: Hoppál Mihály – Szepes Erika (szerk.), Erősz a folklórban. Erotikus jelképek a néphagyományban. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 40–63.
- BOROSS JÓZSEF – SZÜTS [= SZÜTS] LÁSZLÓ 1987: A mai magyar argó kisszótára. Idegenforgalmi, Propaganda- és Kiadványvállalat, Budapest.
- BOROSS JÓZSEF – SZÜTS LÁSZLÓ 1990: Megszólal az alvilág... A mai magyar argó kisszótára. Idegenforgalmi, Propaganda- és Kiadványvállalat, Budapest.
- BöszSzj.I. = I. Böszörményi szójegyzék (szövegkiadása: Kis 2020b: 205–208).
- BöszSzj.II-1. = II-1. Böszörményi szójegyzék (szövegkiadása: Kis 2020b: 213–215).
- BöszSzj.II-2. = II-2. Böszörményi szójegyzék (szövegkiadása: Kis 2020b: 218–220).

- CsokKölt. 1. = CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY: Költemények 1. 1785–1790. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányokat írta Szilágyi Ferenc. Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.
- CsokKölt. 4. = CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY: Költemények 4. 1797–1799. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányokat írta Szilágyi Ferenc. Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994
- CsokSzínm. 2. = CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY: Színművek 2. 1795–1799. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Pukánszky Kádár Jolán. Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.
- CSÜRY BÁLINT 1933: A szamosháti szótár. Magyar Nyelv 29: 65–82.
- Csüry: SzamSz. = CSÜRY BÁLINT: Szamosháti szótár I–II. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1935–1936.
- EgriSzj.I-1. = I-1. Egri szójegyzék (szövegkiadása: Kis 2020a: 282–285).
- EgriSzj.I-2. = I-2. Egri szójegyzék (szövegkiadása: Schram 1962).
- EgriSzj.I-3. = I-3. Egri szójegyzék (szövegkiadása: Kis 2020a: 282–285).
- EgriSzj.II. = II. Egri szójegyzék (szövegkiadása: Heinlein 1908).
- EgriSzj.III. = III. Egri szójegyzék (szövegkiadása: Kis 2021a: 134–135).
- ÉrtSz. = A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. Szerk. a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND (főszerk.): Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1997.
- FENYVESI ISTVÁN 2001: Orosz–magyar és magyar–orosz szlengszótár. Русско-венгерский и венгерско-русский словарь сленга. Sycs Kiadó, Budapest.
- FINÁLY HENRIK 1884: A latin nyelv szótára. Franklin-Társulat, Budapest.
- HEINLEIN ISTVÁN 1908: Egri tolvajnyelv a XIX-dik század elejéről. Magyar Nyelv 4: 268–269.
- IMPLOM JÓZSEF 1957: Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk. Magyar Nyelv 53: 270–272.
- JENŐ SÁNDOR – VETŐ IMRE 1900: A magyar tolvajnyelv és szótára. Budapest. A szerzők sajátja.
- KABDEBÓ OSZKÁR 1917: Pesti jassz-szótár. Török Ignác könyvkiadóvállalata, Mezőtur.
- KÁLNAY GYULA – BENKES JÁNOS 1926: A tolvajnyelv szótára. Nagykanizsa.
- KEMÉNY GÁBOR 1937: A tolvajnyelv. Magyar Rendőr 4: 5–7.
- KIS TAMÁS 1991: *Gulyáságyú és soppakanuuna*. Folia Uralica Debreceniensia 2: 87–95.
- KIS TAMÁS 1997: Szempontok és adalékok a magyar szleng kutatásához. In: Kis Tamás (szerk.), *A szlengkutatás útjai és lehetőségei*. Szlengkutatás 1. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. 237–296.
- KIS TAMÁS 2015: Sittesduma. Magyar börtönszlengszótár. Szlengkutatás 9. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KIS TAMÁS 2020a: Két újabb 18. századi zsidónyelvi szójegyzék Egerből. Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica 24/1: 274–286.

- KIS TAMÁS 2020b: Böszörményi zsványnyelvi szójegyzékek. Magyar Nyelvjárások 58: 193–226.
- KIS TAMÁS 2021a: A III. Egri szójegyzék és a 18. századi magyar zsványnyelvi glosszáriumok kapcsolatai. Magyar Nyelvjárások 59: 127–146.
- KIS TAMÁS 2021b: A zsványok és a zsványnyelv a büntetőperes iratokban. Magyar Nyelvjárások 59: 147–172.
- KIS TAMÁS 2023: Balek. Kalandozások egy zsványnyelvi szó nyomában. Magyar Nyelvjárások 61: 425–462.
- KLUGE, FRIEDRICH 1901: Rotwelsch. Quellen und Wortschatz der Gaunersprache und der verwandten Geheimsprachen I. Rotwelsches Quellenbuch. Verlag von Karl J. Trübner, Straßburg.
- KÓSSA GYULA 1909: Régi magyar gyógyszernevek. Magyar Nyelv 5: 325–327.
- KÜLLŐS IMOLA 2014: Famennykő, somfakolbász, szárítófa. Eufemisztikus büntetésnevek egy XIX. század eleji kéziratban. In: Csörsz Rumen István (szerk.), Doromb. Közköltészeti tanulmányok 3. Reciti, Budapest. 309–339.
- LAJOS ÁRPÁD 1938: Fonóélet Domaházán I–II. Ethnographia 49: 109–124, 403–411.
- LIHACSOV, DMITRIJ 2002: A szakmai nyelv szlengjelei. In: Várnai Judit Szilvia – Kis Tamás (szerk.), A szlengkutatás 111 éve. Szlengkutatás 4. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 81–130.
- Linkek 1921 = A „linkek” nyelvén. A Rend 1/33 (1921. december 23.): 2.
- MiskSzj. = Miskolci szójegyzék (szövegkiadása: Török 1957).
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF (szerk.): Magyar tájszótár. Hornyánszki, Budapest, 1893–1901
- ÓgörSz. = GYÖRKÖSY ALAJOS – KAPITÁNYFÉNY ISTVÁN – TEGYEY IMRE (szerk.): Ógörög–magyar szótár. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
- PANDULA ATTILA 1989: Kivégzés, tortúra és megszégyenítés a régi Magyarországon. Kiállítási katalógus. Dobó István Vármúzeum, Eger.
- POLZER, WILHELM 1922: Gauner-Wörterbuch für den Kriminalpraktiker. J. Schweitzer Verlag, München – Berlin – Leipzig.
- ROCHLITZ, CHR. 1864: Polizeilicher Schutz und Trutz, oder Anleitung sich möglicherweise gegen Raub, Diebstahl und Betrug zu schützen, nebst einem Wörterbuche der Diebessprache. Ein Handbuch für Jedermann. Zweite Auflage. Verlag von A. Volkhart, Erfurt.
- SCHRAM FERENC 1962: Egy 1775-i tolvajnyelvi szójegyzék. Magyar Nyelv 58: 107–109.
- SIMONYI ZSIGMOND 1904: Kanafőria. Magyar Nyelvőr 33: 296.
- S. SZABÓ JÓZSEF 1940: A debreceni Kollégium nyelv- és diákszótára. In: Debreceni Képes Kalendárium az 1941-ik esztendőre. Negyvenegyedik évfolyam. Méliusz, Debrecen. 45–52.
- SZIRMAY ISTVÁN 1924: A magyar tolvajnyelv szótára. Mindent Tudok Könyvtár 16. Béta Irodalmi Részvénytársaság, Budapest.
- SZÚCS SÁNDOR 1992: A régi Sárrét világa. Fekete Sas Kiadó, Budapest.

- TÁBORI KORNÉL – SZÉKELY VLADIMIR 1908: A tolvajnép titkai. A Bűnös Budapest ciklus folytatása. Budapest, A Nap Ujságvállalat Nyomdája.
- TESZ. = BENKŐ LORÁND (főszerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1984.
- [THIELE, ANDREAS FRIEDRICH] 1882: Tolvaj-nyelv (mely Európa legnagyobb részében nem csak a tolvajok, hanem az orgazdák és hozzátartozóik által is használtatik). A. F. Thiele és mások után németből magyarra fordította Nagy Pál főv. állam-rendőrségi polgári biztos. Nyomatott Czéh Sándor özvegyénél, Győr.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2007: Idegen szavak szótára. Osiris Kiadó, Budapest.
- TOLNAI VILMOS 1900: Kanafória. Magyar Nyelvőr 29: 86.
- TolvNy. 1906 = Tolvajok nyelve. Rendőri Lapok 13: 129.
- TORONYAI KÁROLY 1862. A rablóknak, tolvajoknak és kozákoknak együttvaló hamis és zavaros beszédek, hasonlóan hamis és titkos cselekedeteik felfedezéseül összeíratott és kiadattatott a köznépnek ovakodási hasznára, és a rossz emberektől való őrizkedéseikre Toronyai Károly által Békés Csabán. Pest.
- TÖRÖK GÁBOR 1957: Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk. Magyar Nyelv 53: 273–274.
- ÚESz. = GERSTNER KÁROLY (szerk.): Új magyar etimológiai szótár. Online kiadás. MTA Nyelvtudományi Intézet – ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2011–2025. URL: <https://uesz.nyud.hu/index.html>.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA (főszerk.), Új magyar tájszótár I–V. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979–2010.
- VAJDA MÁRIA 2000: „Komámasszony adjon nekem szállást...”. Adalékok a koma és komaasszony közötti szexuális kapcsolathoz a magyar néphagyományban. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1999: 207–226.
- VAJNA KÁROLY 1906–1907: Hazai régi büntetések I–II. Lörintz János Univers Könyvnyomdája, Budapest.
- [VILLON, FRANÇOIS] 1980: A teljes Villon. Mészöly Dezső fordításában, kísérő tanulmányokkal és függelékkel. Magvető Kiadó, Budapest.
- ZOLNAI BÉLA 1950–196?. Jassznyelvi etimológiai szótár. Kézirat. Megtalálható: MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, jelzete: Ms 4145/14–30, Ms 4146/1–21, Ms 4147/1–20.
- ZG. = ZOLNAY VILMOS – GEDÉNYI MIHÁLY: A magyar fattyúnyelv szótára I–XXIV. füzet. Kézirat. Budapest. 1945–1962, 1967.

Kanafória 'gallows'

The study investigates the semantic shift of the Hungarian word *kanafó-ria*, which originally meant 'resin' but later acquired the meaning 'gallows'. By analyzing historical data and comparing the word's usage across different time periods, the author traces the evolution of its meaning.

The most convincing explanation for this semantic shift is that the connection between the original meaning 'resin' and the later meaning 'gallows' lies in the act of rubbing: just as resin is rubbed onto a bow, so the rope rubs against the neck of the hanged person. This metaphorical connection, also supported by comparison to terms like German *talgen* and the Hungarian thieves' cant *faggyúz*, provides a compelling explanation for the semantic shift.

The study highlights the importance of historical linguistics in understanding language change. By examining the historical context and cultural associations of words, we can gain insights into cognitive processes that underlie semantic shifts. However, due to the limited availability of historical data, especially regarding slang terminology, certain aspects of the semantic change remain speculative.

Keywords: *kanafória, semantic change, etymology, metaphor, Hungarian slang*

TAMÁS KIS

Vähäisiä huomioita mordvalaiskielten konstituenttijärjestyksestä

Tomi KOIVUNEN

Turun yliopisto – Debreceni Egyetem
tk.koivunen@gmail.com

1. Johdanto

Mordvalaiskielten ersän ja mokšan konstituenttijärjestystä luonnehditaan usein SVO-järjestykseksi, esim. E M *mon šormadan šorma* 'minä kirjoitan kirjettä', joskin vaikuttaa kiistattomalta, että kielten muinainen konstituenttijärjestys on ollut SOV. Mordvan historialliseen SOV-järjestykseen viittaavat ainakin seuraavat seikat: 1) attribuutti edeltää pääsanaansa, 2) adpositiona on postpositio ja 3) standardi edeltää adjektiivia. Indikatiivin 2. preteriti sekä lähes kaikki tunnusmerkkiset tapaluokat ovat muodostuneet apuverbirakenteista, joissa apuverbi on seurannut semanttista verbiä (Bartens 1999: 168–169).

Konstituenttijärjestystä on nimitetty harhaanjohtavasti sanajärjestykseksi. Typologisesta näkökulmasta lausekkeet voivat monissa kielissä esiintyä useassa järjestyksessä mutta lausekkeen sisäiset sanat eivät. Joissakin kielissä sanojen järjestys voi vaihdella myös lausekkeen sisällä. R. M. W. Dixonin mukaan konstituenttijärjestyksellä on usein kuitenkin vain marginaalinen rooli kielten typologisessa luokittelussa eikä järjestystä usein ole edes mielekästä määritellä (Dixon 2010: 71–75).

Tässä artikkelissa tarkastelen mordvalaiskielten konstituenttijärjestystä kirjallisuuden ja korpusaineiston valossa. Kiinnitän huomiota siihen, poikkeako sivulauseitten konstituenttijärjestys päälauseitten järjestyksestä. Eritellen ydinlauseenjäsenet Dixonin mallin mukaan seuraavasti: predikaatti (V), intransitiivilauseen subjekti (S), transitiivilauseen subjekti (A) ja objekti (O). Intransitiivi- ja transitiivilauseitten subjektien erottaminen toisistansa on kätevää ergatiivikielissä, mutta sillä voi olla merkitystä myös niissä kielissä, jotka ovat vahvasti akkusatiivikieliä, kuten englannissa (Dixon 2010: 75–77).

2. Mordvalaiskielten konstituenttijärjestys kirjallisuuden valossa

Mordvalaiskielten transitiivilauseitten konstituenttien perusjärjestyksenä pidetään AVO-järjestystä, joka on kehittynyt muinaisesta AOV-järjestyksestä (Bartens 1999: 168–169, Hamari – Ajanki 2022: 419). Myös AOV on kuitenkin tavallinen, eikä vaihtelun syistä ole täyttä selvyyttä (Hamari – Ajanki 2022: 419). Hamari ja Ajanki (2022: 419–420) esittävät järjestyksestä esimerkit (1–5). Olen merkinnyt lauseisiin relevantit lauseenjäsenet lyhenteillä.

- (1) (M) *Мон (А) ордатфста венептине (V) книганиять (О).*
'Minä ojensin kirjan vihaisesti.'
- (2) (M) *Мирдезе кулось, съкамон (А) шабатнень (О) трясайне (V).*
'Mieheni kuoli, kasvatan lapset yksin.'
- (3) (E) *Истямокс васенцеде неIZE (V) Анкань (О) Сёдор (А).*
'Šodor näki Ankan ensimmäistä kertaa tällä tavalla.'
- (4) (E) *Вечксы (V) сон (А) калонь кундсеманть (О).*
'Hän pitää kalastamisesta.'
- (5) (E) *Те легенданть (О) монень ёвтнизэ (V) эрзянь ве цёра (А), ...*
'Tämän tarinan minulle kertoi eräs ersäläinen mies, ...'

Esimerkeistä (1–5) nähdään, että vaikka mordvalaiskielissä olisikin tendenssi AVO-järjestykseen, hyvin monenlaiset konstituenttijärjestykset ovat mahdollisia. Seuraavat esimerkit (6–13) ovat Bartensilta (1999); Bartensin teoksessa on kosolti esimerkkejä, joista poimin tähän vain muutamia, konstituenttijärjestyksen kannalta mielekkäitä. Lauseenjäsenmerkinnät ovat taas omiani.

- (6) (E M) *сон (А) антс (V) сараст (О)*
'hän ruokki kanoja'
- (7a) (E) *čarkod'si (V) li son (А) avan šed'ejeht' (О)?*
- (7b) (M) *šarkôd'ôžä (V) li son (А) šä avan šed'it' (О)?*
'ymmärtääkö hän äidin sydäntä?'
- (8) (E) *Kird'uvan' (О) čijakšniž (V)*
'he näyttivät Kird'uvan'
- (9) (E) *ortan' (О) pandžiže (V), sovaftiže (V) nurdoñ (О), lišmeñ (О) noldiže (V)*
'[hän tuli kotiin,] avasi portin, ajoi reen [Bartens: kuorman] sisään, päästi hevosen'

- (10) (E) *t'e lišmeñt' (O) t'e'tam (A) ramize (V)*
'tämän hevosen isäni osti'

Valitsemistani esimerkeistä käy ilmi, että esimerkeissä esiintyy hyvin monenlaisia järjestyksiä. Esimerkistä (6) nähdään nk. peruskonstituenttijärjestys AVO, mutta tässä esityksessä kiinnostavampia ovat perusjärjestyksestä poikkeavat konstituenttijärjestykset. Esimerkissä (7) on kysymyslause, jonka predikaatti aloittaa. Venäjän kontaktivaikutuksella voi olla merkitystä, sillä lauseessa on käytetty myös venäläistä kysymyspartikkelia. Lauseessa (8) subjektia ei ole pantu ilmi. Lause sisältää vain objektin ja predikaatin tässä järjestyksessä. Esimerkki (9) on kuvaava konstituenttijärjestyksen kannalta. Siinä on kolme peräkkäistä predikaatista ja objektista koostuvaa lausetta, joista jokaisessa konstituenttijärjestys vaihtuu. Järjestys näyttää esimerkissä mielivaltaiselta. Esimerkissä (10) järjestys on OAV.

Infiniittisissä rakenteissa objekti vaikuttaa usein edeltävän infinittistä verbimuotoa, kuten esimerkissä (11) ja lähes kaikissa muissakin Bartensin (1999) esimerkeissä. Infiniittiset rakenteet rinnastetaan usein sivulauseisiin. Varsinaisista sivulauseista tulee puhe myöhemmin tässä artikkelissa.

- (11) (E) *tujat [ponksoñ (O) čavovtomo]*
'lähdet housujasi pieksättämään'

Toisaalta perusinfinitiivin objekti voi sijoittua infinitiivin jälkeen, kuten esimerkissä (12).

- (12a) (E) *šimems čajd'e*
(12b) (M) *šiməms čajd'ä*
'juoda teetä'

M. N. Koljadenkov (1959: 98–100) kirjoittaa, että mordvalaiskielissä sanajärjestys (eli konstituenttijärjestys) on varsin vapaa muttei kuitenkaan niin vapaa kuin venäjässä. Lausekkeen sisäinen sanajärjestys on tiukka: omat paikkansa on varsinkin taipumattomilla sanoilla kuten adjektiiveilla, partisiipeilla, gerundeilla, postpositioilla ja konjunktioilla. Lauseen tasolla subjekti voi olla predikaatin edessä tai jäljessä stilistisistä syistä, jos syvärakenteen subjekti näkyy verbimuodosta. Jos subjekti ei näy verbimuodosta, se tulee ennen predikaattia (Koljadenkov 1959: 105).

Tsygankinin ja Devajevin mukaan (1975: 112–116) mordvalaiskieliä luonnehtii varsin vapaa sanajärjestys. Jos lauseeseen ei sisälly kontrastia, subjekti edeltää yleensä predikaattia siinä tapauksessa, että subjekti on pronomini tai

substantiivi määräisessä tai possessiivisessa muodossa taikka erisnimenä. Jos subjekti sen sijaan on yleisnimi eikä mainituissa muodoissa, se seuraa predikaattia useammin. Sama tendenssi on kysymys- ja käskylauseissa. Objekti on yleensä predikaatin jäljessä, mutta poikkeuksia on. Adverbiaalit ovat yleensä määrittämänsä sanan edellä. Tsygankin ja Devajev eivät siis esitä mordvalaiskielten konstituenttijärjestykselle jyrkkiä ehtoja.

EMJa (2018) käsittelee mokšan kielen piirteitä nykyaikaisemmin lähestymistavoin. Sen mukaan mokšan perussanajärjestyksenä pidetään SVO-järjestystä (tästedes jälleen transitiivilauseen subjekti = A; > AVO), vaikka aiemmassa kirjallisuudessa on todettu, että järjestyksessä on isoa vaihtelua. Etenkään subjektin ja objektin paikoissa ei ole tiukkoja rajoitteita. Jos lauseessa on neljä jäsentä – verbi, subjekti, objekti ja adverbiaali –, kaikki 24 järjestysvaihtoehtoa ovat mahdollisia, joskin eri järjestysten välillä on merkittäviä taajuuseroja. Lausetyyppi vaikuttaa konstituenttijärjestykseen. Järjestykset VO ja OV ovat käytännössä yhtä yleisiä käytetyn korpusaineiston perusteella, mutta OV-järjestyksissä lauseissa subjektin läsnäolo on paljon harvinaisempaa (EMJa 2018: 549–551).

Subjektin ja objektin koodaamiseen ei vaikuta niitten paikka lauseessa, eikä niitten definiittisyydellä vaikuta olevan merkitystä, sillä ne voivat määräisyydestänsä riippumatta sijaita missä tahansa järjestyksessä. OVA-, VOA-, VAO- ja OAV-järjestykset ovat harvinaisia mutta mahdollisia. Intransitiivilauseissa määräinen subjekti on tendenssinomaisesti lauseen alussa (SV), vaikka VS-järjestyksään ei ole harvinaisen. VS-järjestys on yleisin silloin, kun predikaattina on verbi, joka esittelee uuden tarkoitteen, kuten 'tulla', 'elää', 'asua', 'sijaita'. Subjektin läsnäolo vaikuttaa objektin paikkaan tendenssinomaisesti: ilmi pannun subjektin ollessa läsnä AVO on yleisempi järjestys kuin AOV, mutta jos subjekti käy ilmi vain verbimuodosta, OV-järjestys hallitsee. Konstituenttijärjestykseen vaikuttaa sekin, onko verbiä taivutettu subjekti- vai objektikonjugaatiossa. Transitiivilauseissa subjekti on harvoin predikaatin tai objektin jäljessä (EMJa 2018: 609–612). Lisää esimerkkejä sekä taulukoita ja prosentteja mokšan konstituenttijärjestyksestä on lähenteessä EMJa 2018: 549–551, 609–612.

3. Mordvan konstituenttijärjestys paralleelikorpusaineiston valossa

3.1. Tutkimusaineisto ja -menetelmä

Turun yliopiston Volgan alueen kielten tutkimusyksikkö on laatinut kaksi paralleelikorpusta, joista toinen sisältää Vitali Gubarovin novellin Pavlik Morozov (1943) alkuperäiskielellä venäjäksi sekä sen käännöksen 13 kielel-

lä, mukaan lukien ersän ja mokšan. Ersänkielisiä käännösversioita on kaksi kappaletta: toinen on vuosien 2008 ja 2010 välillä korpusta varten laadittu käännös, toinen taas alkuperäinen käännös vuodelta 1953. Toinen paralleelikorpus puolestaan sisältää Kaisa Häkkisen ja Seppo Zetterbergin 1990-luvun lopulla käsikirjoittaman *Suomi eilen ja tänään* -tietokirjan suomeksi ja kuudella muulla kielellä, myös ersäksi ja mokšaksi. Olen itse lisännyt mordvalaiskielisten rivien loppuun tiedon kieliversiosta, eli onko rivi peräisin korpuksesta ”ersä 1953”, ”ersä 2008–2010” vai ”mokša”.

Haen korpuksesta yhdyslauseita ersäksi ja mokšaksi sekä niitten käännökset alkuperäiskielellä eli venäjäksi tai suomeksi. Hakusanoina käytän suomenkielisiä alistuskonjunktioita sekä *joka*-relatiivipronominia suomenkielistä kieliversioista. Käsittelen tässä sivulauseina konjuktiolla tai relatiivipronominilla alkavia lauseita tai kysymyssanalla alkavia selviä sivulauseita. Usein samat sanat toimivat kysymyssanoina, konjunktioina ja relatiivipronomineina. Poimin jokaisen konjunktin kohdalta viisi ensimmäistä virkettä kummastakin korpuksesta, jos korpuksessa on niitä niin paljon. Käsittelen seuraavassa vain transitiivilauseita.

Kun paralleelitekstin alkuperäiskieli on venäjä, lisään myös suomenkielisen käännöksen, kun taas alkuperäiskieli on suomi, lisään venäjänkielisen käännöksen, sillä venäjänkielistä käännöstä lienee käytetty ainakin apuna korpusta mordvalaiskielille käännettäessä. Tällöin on myös mahdollista tarkastella mahdollista venäjän kielen vaikutusta mordvalaiskielisiin käännöksiin. Jos mordvalaiskielisestä käännöksestä puuttuu sivulause, jätän virkkeen käsittelemättä; siitä johtuu se, että kaikkien esimerkkien kohdalla ei ole kolmea mordvalaista käännöstä.

En laske tässä tutkimuksessa infiniittisiä rakenteita sivulauseiksi, vaikka joissakin yhteyksissä niin saatetaan tehdä. Lisään mordvalaiskielisiin sivulauseisiin lauseenjäsenmerkinnät samoin lyhentein kuin aiemmin: S = intransiivilauseen subjekti, A = transitiivilauseen subjekti, O = objekti, V = verbi.

3.2. Paralleelikorpusaineiston erittelyä

Esimerkkien yläpuolella lukee, onko rivi peräisin Pavlik Morozov -korpuksesta (PM) vai *Suomi eilen ja tänään* -korpuksesta (SET). Rivien vasemalla puolella oleva numero on rivin numero, jolla saman kohdan löytää kaikista paralleelikorpuksen kieliversioista.

3.2.1. Ilmi pantuina predikaatti (V) ja objekti (O)

(PM) 90 Kulakkia nimitetäänkin sen vuoksi kulakiksi, että hän hankkii rik-kautensa toisten käsillä.

90 Кулаконть секс меритькак кулак, што ломанень кедьсэ хозяйства (O) **нажуви (V)**. (*ersä 1953*)

90 Кулаконть меритькак кулак, секс мекс лия ломанень вийсэ пизэ-ашко (O) **теи (V)**. (*ersä 2008–2010*)

90 Кулаксь сясы лемневи кулакокс, мес лиянь кядьса хозяйства (O) **наживакшни (V)**. (*mokša*)

90 Кулак потому и называется кулаком, что чужими руками хозяйство наживает.

Esimerkissä PM90 kaikki mordvalaiskieliset käännökset käyttävät sivulausetta, joista jokaisessa on transitiivilause. Ydinargumenttien konstituenttijärjestys on kaikissa sama OV. Tässä kannattaa huomata se, että mordvalaiskielisten käännösten lauserakenne vastaa venäjän alkukielistä lauserakennetta. Konstituenttijärjestyksen kannalta päinvastainen on esimerkki PM76, jossa järjestys on VO. Huomaamme siinäkin, että mordvalaiskieliset käännökset seuraavat venäjän konstituenttijärjestystä.

(PM) 76 Ja kun hän oli pyytänyt lopputiliä, niin isäntä oli laskenut, ettei hän ollut velassa Potuptshikille, vaan Potuptshik oli velassa hänelle ruoasta.

76 **Зярдэ жо вешсь (V) расчёт (O)**, сестэ азорось ловизе истя: аволь сон должен Потупчикнень, а Потупчик должен сонензэ ярсамонть кис. (*ersä 1953*)

76 **Зярдэ жо туемстэнзэ вешсь (V) ярмакт (O) важомеданзо кис**, азорось ловизе истя: ярсамопеленть кис аволь сон долксо Потупчикнень икеле, а Потупчик сонзэ икеле. (*ersä 2008–2010*)

76 **А мзяр-да анась (V) расчёт (O)**, то азорсь лувозе тяфта: аф сон шуму Потупчикти, а Потупчиксь ярхцаманкса тейнза шуму. (*mokša*)

76 А когда попросил расчёт, то хозяин подсчитал так: не он должен Потупчику, а Потупчик ему должен за харчи.

Myös esimerkeissä SET90 ja SET357 ydinargumenttien järjestys on VO. Näillä riveillä vain mokša on päätenyt käyttämään sivulausetta. Olen merkinnyt esimerkissä SET90 koko mokšalaisen verbiketjun edustamaan predikaattia. On mahdollista, että predikaatissa esiintyvät infiniittiset muodot vaikuttavat konstituenttijärjestykseen, mutta toisaalta mokšan järjestys vaikuttaa tässäkin hyvin samankaltaiselta kuin venäjän.

(SET) 90 Suomen esihistorian vanhimpia kivikautisia kulttuureja nimitetään esikeraamisiksi, koska tällöin ei osattu vielä valmistaa keramiikkaa eli saviastioita.

90 Кевонь пингонь историяда ингольдень культурать лемнесазь Керамикада ингольденнекс (Докерамическыйкс), **сяс мес ся пингть нинге [ашесть машта тиема] (V) кукшетть-сяканят (O) календаф се-воньцта (керамикаста).** (*mokša*)

90 Доисторические культуры Финляндии каменного века называют до керамическими, поскольку тогда не умели еще изготавливать керамическую (из обожженной глины) посуду.

Esimerkkin PM652 lyhyessä sivulauseessa kaksi ydinargumenttia ovat eri käännoksissä eripäin. Tässä vanhempi ersäläiskäännös on VO-konstituenttijärjestykseltänsä samalla kannalla samanikäisen mokšan käännoksen kanssa mutta uudempi ersäläiskäännös on kääntänyt järjestyksen OV:ksi. Venäjä noudattaa VO-järjestystä vanhempien mordvalaiskäännösten tapaan. Tässä kumpikin järjestys on ersässä mahdollinen.

(PM) 652 Kunnes hän pääsee saran toiseen päähän, paita tarttuu selkään ja hevonen puhalttaa kyljet märkinä.

652 **Зярс ютасы (V) полосыненть (O)**, панарозо кутьмерезэнзэ педи ды лишмесь начко боканзо пувасынзе. (*ersä 1953*)

652 **Зярс киксэнтъ (O) ютасы (V)**, панарось копорентень педи, ды алашась пувсеме карми начко боканзо. (*ersä 2008–2010*)

652 **Мзярс ётай (V) поласаня (O)**, панароц копорезонза педи и алашаты начка боконза паймошкодыхть! (*mokša*)

652 Покуда пройдет полоску, рубаха к спине прилипнет и лошадь мокрые бока раздувает.

SET27:ssä ersän konstituenttijärjestys on OV. Mokšan järjestys onkin VO, jossa O on pitkä rakenne.

(SET) 27 Jos kaikki peruskarttaan merkityt, vähintään viiden aarin kokoiset vesistöt lasketaan järviksi, summa on 187 888.

27 **Бути [картатнес весе тешкстазь вете аронь (онкстамонь ёнкс, 100 кв. м.) покшолмасо ведтне] (O) лововить (V) эрькекс, сестэ весе-мезэ – 187 888 эрькеть.** (*ersä*)

27 Но кда лувомс (V) [картаса ведь васттнень, конат лемневихть эрьхкокс аныцек снярда, кда занцихть [ветешка ар (ункстамань единица)]] (O), то сембоц лиси 187888 эрьхе. (*mokša*)

27 Но если считать, что все отмеченные на картах водоемы площадью минимум в пять аров – озера, то их 187 888.

3.2.2. Ilmipantuina predikaatti (V), objekti (O) ja subjekti (A)

Esimerkissä PM979 mordvalaiskielet ovat päätyneet monimutkaiseen sivulauserakenteeseen. Transitiiivinen 'että'-lause on kiinnostava, sillä sama substantiivilauseke toimii sekä transitiiivisen että intransitiivisen predikaatin subjektina. Se antaa olettaa, että funktiot A ja S ovat rinnastettavissa eikä niitten välinen ero ainakaan tässä ole merkittävä. Objektina on toinen sivulause, mikä saattaa vaikuttaa moneen asiaan. Transitiiivilauseen konstituenttijärjestys on joka tapauksessa AVO esimerkin kaikissa mordvalaiskielisissä versioissa.

(PM) 979 “Kulakeilla” oli kamalat, noella tahritut kasvot. He lauloivat lauluaan niin hurjasti, että salin perällä istuvat tytöt vaikenivat pelosta, vaikka tiesivät hyvin, mihin kaikki päättyy.

979 “Кулактнень” чамаст ульнестъ а мазыйть, ваднезь содсо, ды сынсест моросткак сынъ морастъ истя азаргадозъ, **што [тейтериетне, конат (S) ульнестъ (V) залонтъ омбоце песэ,] (S/A) пелемадонть чатьмонсть (V), хотъ парсте содасть (V), [мейсэ весе (S) прыдови (V)] (O).** (*ersä 1953*)

979 Содсо ваднезь чамасост «кулактне» ульнестъ истямо тандавксокс, ды моросткак морастъ сынъ истя кежейстэ, **мик [тейтерькатнеяк, конатне (S) озадолть (V) сех удало,] (S/A) чатьмонсть (V) пелемадонть, кадык содастькак (V) парсте, [кода [те весе] (S) прыдови (V)] (O).** (*ersä 2008–2010*)

979 “Кулакнень” шамасна ульсть страшнайхть, ва-дентьфт содса, и моразъ сынъ эсь морснон тяшкава кяжиста, **што [стирнятне, конат ащестъ залть песа,] (S/A) страхть эзда сетьмость (V), хотя лац содазь (V), [мезьса сембось (S) аделава (V)] (O).** (*mokša*)

979 У “кулаков” были такие страшные, вымазанные сажей физиономии и пели они свою песню так свирепо, что девочки, сидевшие в конце зала, умолкали от страха, хотя хорошо знали, чем всё закончится.

SET80:ssä on 'että'-sivulause, jonka konstituenttijärjestys on molemmissa mordvalaiskielisissä OVA. Luultavasti kyseessä on tarve esittää uusi asia eli tässä tapauksessa subjekti lauseen lopussa. Poikkeavaa konstituenttijärjestystä vaikuttaa esiintyvän ennen kaikkea relatiivilauseessa, mutta SET80:ssä ei pitäisi olla muodollista estettä käyttää vaikkapa AVO-järjestystä. Huomattakoon, että venäjänkielisessä käännöksessä on sama konstituenttijärjestys.

(SET) 80 Etenkin Lapissa syysväritys eli ruska on niin kaunis, että monet turistit matkustavat varta vasten sitä katsomaan.

80 “Сырнень сёксень” (финнэкс “руска”) шкась Лапландиясо истямо мазый, **мик сонзэ (O) мельспаросо [ванномо сакшныть] (V) [ламо туристт] (A).** (*ersä*)

80 Лапландияса сексень тюсне (финнкс Руска) сяшкава мазыхть, **што синь (O) [ваномост сашенды] (V) [пяк лама туристта] (A).** (*mokša*)

80 В Лапландии это время настолько красиво, что полюбоваться “золотой осенью” (по-фински – “руска”) специально приезжает множество туристов.

Esimerkissä SET443 mordvalaiskielet ovat järjestäneet käännöksensä eri tavalla, mutta kummassakin esiintyy transitiivinen sivulause, *mokšassa* kaksi. Ersässä konstituenttijärjestys on neutraaleimmalta vaikuttava AVO. *Mokšan* lauseissa ydinargumentteja on ilmaistu verbimuodoilla niin, että ensimmäisestä sivulauseesta puuttuu subjekti ja toisesta objekti. Järjestykset ovat *mokšassa* OV ja AV, eli kummassakin lauseessa predikaatti tulee toisen ydinargumentin perään. *Mokšan* ensimmäisen sivulauseen konstituenttijärjestykseen vaikuttanee modaalinen *эрявомс*-verbi predikaattina.

(SET) 443 Keskiajan loppupuolella määrättiin erikseen, että uskontunnustus ja eräät rukoukset oli kirkossa luettava kansan omalla kielellä ja aina samalla tavoin, jotta väki oppisi ne ulkoa.

443 Миссионерэнь теветь ветиця монахтнень икелев путозель мель: ёвтнемс проповедтнень раськень кельсэнтъ ды свал вейкетъстэ, **штобу раськесь (A) кирдевлинзе (V) сынст (O) превсэ.** (*ersä*)

443 Нинге кучка пингонь сядя кизотнень песта шарьхкотъфоль, **мес [ке-мамань тяштть смузец и кона-кона молитватне] (O) [эрявихть азондомс] (V) церькавса ашу ломаттнень кяльса и фалу фкя лаца, штоба синь (A) тонафнелезь (V).** (*mokša*)

443 В последний период Средневековья было особо определено, что Символы Веры и некоторые молитвы в церкви следует именовать и произносить на языке народа и всегда одинаково, чтобы народ заучил их наизусть.

Esimerkissä SET227 on taas sisäkkäisiä sivulauseita. Ersässä on objektina relatiivisivulauseen sisältävä NP, jonka paikka vaikuttaa olevan luontevasti lauseen lopussa. Relatiivilause on oikeastaan kaksi lausetta, joilla on yhteinen subjekti. Subjekti toimii tässäkin sekä intransitiivisen että transitiivisen

verbin subjektina, joten A = S. Mokšan transitiivisessa relatiivisivulauseessa järjestys on AVO. Relatiivipronomini on A-funktiossa, joten järjestys vaikuttaa loogiselta ja ehkä ainoalta mahdolliselta.

(SET) 227 Jakautumisprosessin todellisia vaiheita ei kuitenkaan ole voitu yksityiskohtaisesti selvittää, koska on kysymys tuhansien vuosien takaisista tapahtumista, joista ei ole suoranaisia todisteita.

227 Теке марто педe пeс тe явоманть пельксэнзэ течис науканть коряс эзть невтеве секс, мекс кортамось моли тевтнеде, **конат (S/A) уль-несть (V) зярыя тѣжань иеде икеле ды [эзть кадо] (V) [кодаткак виде невтевкст] (O)**. (*ersä*)

227–228 Терминць “финно-угорскяй” тиевсь васендакиге ся фактть лангса, мес Европань кельме-шинь стяма ширень и Сибирень кельме-ши валгома ширень кяльхнень еткса муф пяк лама марстоньнеда, **конат (A) панчсесазь (V) мяльть (O) кяльхнень марса шачемас-нон колга**. (*mokša*)

227 Однако детально определить и объяснить периоды распада языковеды не сумели до сих пор, поскольку речь идет о событиях, происходивших тысячи лет назад и не оставивших никаких свидетельств.

SET207:ssä on transitiivisia relatiivilauseita. Ersän konstituenttijärjestys on AOV, mokšan AVO, vaikka lauseet vastaavat pitkälti toisiansa. Mokšassa predikaattiverbi on kuitenkin objektikonjugaatiossa.

(SET) 207 Ikivanhaa perua oleva saamelaisvähemmistö on n. 2000 hengen suuruinen, jos huomioon otetaan vain saamen kieltä äidinkielenään puhuvat henkilöt.

207 Пелевеёнксонь Финнмасторсо сехте кезэрень эрицякс ловови саамт-нень вишка пусмось, эдь сетнеде, **[кие (A) [саамонь келенть] (O) лови (V) [тиринь келекс]]**, лововить малав 2000. (*ersä*)

207 Кельме ширень Финляндиять кунардонь пингонь эряенза – саапне, лувондовихть башка меньшинствакс, но стама ломаньда, **конат (A) лувондсазь (V) [саамонь кяльть] (O) тядяннекс**, лувондови 2000-шка. (*mokša*)

207 Древнейшие жители Северной Финляндии саамы являются организованным и официально признанным меньшинством, но тех, кто считает саамский своим родным языком, насчитывается примерно 2 тысячи.

3.4. Päätelmiä mordvalaiskielten transitiivisista sivulauseista

Vaikuttaa siltä, että mordvalaiskielten sivulauseitten konstituenttijärjestys on pitkälti samanlainen kuin päälauseittenkin. Tendenssi AVO-järjestykseen vaikuttaa olevan, mutta toisaalta aineistossa esiintyy myös OVA- ja AOV-järjestyksiä. Jos transitiivilauseen subjektia ei ole ilmaistu omalla sanalla, sekä VO- että OV-järjestys näyttää käyttökelpoiselta, joskin tässä aineistossa VO dominoi. Selvästi suurin osa aineiston predikaattiverbeistä on subjekti-konjugaatiossa, joten objektikonjugaation vaikutuksista konstituenttijärjestykseen on aineistossa niukalti. Relatiivilauseissa relatiivipronomini aloittaa lauseen riippumatta siitä, mitä lauseenjäsentä se edustaa. Kuitenkaan kaikki vaihtelu konstituenttijärjestyksessä ei selity vain relatiivilauseitten läsnäololla. Näin suppean ja yksipuolisen aineiston valossa ei liene tarkoituksenmukaista esittää prosentteja, mutta ehkä joitakin tendenssejä on nähtävissä.

4. Päättäntö

Mordvalaiskielten transitiivilauseitten peruskonstituenttijärjestyksenä on kirjallisuudessa yleensä pidetty AVO-järjestystä tai järjestykseen ei ole otettu vahvaa kantaa tai kantaa ollenkaan. Etenkin uusi ja nykyaikainen mokšan kuvaus (EMJa 2018) pyrkii antamaan perusteltuja vastauksia kysymykseen konstituenttijärjestyksestä. Sen mukaan kolmen ydinargumentin sekä adverbiaalın sisältävissä lauseissa kaikki teoriassa mahdolliset järjestykset tava-taan kielestä, toki eri taajuuksin. Järjestykseen voivat vaikuttaa lausetyypit ja informaatorakenne – siinä mielessä mordvalaiskielten järjestelmä tuntuu muistuttavan esimerkiksi suomen vastaavaa. Asiaa pitäisi tutkia lisää, ennen kuin tekee jyrkkiä johtopäätöksiä. Korpusaineisto tukee käsitystä sekä siitä, että mordvalaiskielten peruskonstituenttijärjestys on AVO, että siitä, että konstituenttijärjestys on lopulta hyvin joustava. Paralleelikorpuksen sisältöä eritellessä täytyy olla varovainen, koska tekstit ovat käännöksiä, joihin alkukieli on voinut vaikuttaa.

Aihe tarjoaa mahdollisuuksia jatkotutkimuksille. Mitkä asiat vaikuttavat mordvalaiskielten konstituenttijärjestykseen? Onko ajallista muutosta? Paralleelikorpuksen uudempi ja vanhempi ersänkielinen käännös edustavat paikoin eri kantaa. Onko kielikontaktivaikutusta? Usein mordvalaiskielten konstituenttijärjestys mukailee venäjän järjestystä. Onko sivulauseitten konstituenttijärjestys tilastollisesti sama kuin päälauseitten? Näihin ja muihin kysymyksiin jäämme odottamaan vastauksia.

Lyhenteet

A = transitiivilauseen subjekti; CC = kopulakomplementti eli predikatiivi; CS = kopulauseen subjekti; E = ersä; M = mokša; O = objekti; OSMA = objektin sijainen määrän adverbiaali; S = intransitiivilauseen subjekti; TÄYD = pakolliselta tuntuva täydennys; V = predikaatti.

Kirjallisuus

- BARTENS, RAIJA 1999: Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 232. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- DIXON, R. M. W. 2010: Basic linguistic theory 1. Methodology. Oxford University Press, Oxford.
- EMJA = Элементы мокшанского языка в типологическом освещении. Буки Веди, Москва, 2018.
- HAMARI, ARJA – AJANKI, RIGINA 2022: Mordvin (Erzya and Moksha). In: Bakró-Nagy, Marianne – Laakso, Johanna – Skribnik, Elena (eds), The Oxford guide to the Uralic language. Oxford University Press, Oxford.
- KOLJADENKOV, M. N. [Коляденков, М. Н.] 1959: Структура простого предложения в мордовских языках. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- TSYGANKIN, D. V. – DEVAJEV, S. Z. [Цыганкин, Д. В. – Деваев, С. З.] 1975: Очерк сравнительной грамматики мордовских (мокшанского и эрзянского) литературных языков. Мордовский государственный университет имени Н. П. Огарева, Саранск.

*

Some notes on the constituent order of Mordvin

The constituent order (or “word order”) of Mordvin – Erzya and Moksha – has generally been described as quite free, but it has also been pointed out that the basic constituent order of these languages is SVO. In this article, this issue will be examined first in the light of literature and then in the light of parallel corpora. It seems that many factors can influence the constituent order, but there is also a variation in an order that seems random.

Keywords: *constituent order, Mordvin (Erzya, Moksha)*

TOMI KOIVUNEN

A szetu gasztrokultúra szókinséről

KORMOS Erik

Debreceni Egyetem, Nyelvtudományok Doktori Iskola
Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet
kormoserik16@gmail.com

A délkelet-észtszági szetuk mind nyelvi, mind kulturális tekintetben egyediek Észtszág (és kis részben Oroszszág) térképén. Míg az észtek tradicionálisan lutheránusok, addig a szetuk az orosz ortodoxiához tartoznak.¹ Szetuföld (Setomaa) esetében nem lehet egy kulturálisan egységes területről beszélni, mivel különböző országok, és kultúrák metszéspontjában helyezkedik el: keletről oroszok, délről lettek, nyugatról a – hozzá igen közel álló – vörük hatottak a szetukra. Emellett számos jelenség hiányzik a szetu kultúrából, amely szerves részét képezi az észtnak, például (néhány kivételtől eltekintve) a lutheránus ünnepek. Ez igaz fordítva is, pl. a gazdag népdalgyománjuk számos eleme. Az évszázadokon átívelő szoros kapcsolat az orosz kultúrkörrel sem tűnt el nyomtalanul a szetu nyelvből, s ahogy az majd látható, a gasztrokultúrájukból sem (Manninen 1928:1, Nassar 2016: 171).

Írásomban röviden áttekintem a szetu gasztrokultúrát a szókins felől megközelítve, majd pedig kiemelek néhány olyan ételt és italt, amelynek egyedi elnevezése van a szetu szókinsben. Ez lehet belső keletkezésű szó vagy összetétel, vagy pedig olyan orosz átvétel, amely Szetuföldön kívül máshol nem terjedt el az észtnben. Maga az étel azonban más néven ismerős lehet az észtn vagy éppen az orosz gasztrokultúrában.

¹ Az oroszok szerint a szetuk nem igazi ortodoxok, csupán félhitűek (*полувѣрцы*). Ez a szetuk vallásában jelenlévő szinkretizmusokkal magyarázható, pl. a kereszténység előtti Pekó-kultusz [A gabonaistenség, Peko tiszteletére rendezett aratási ünnep. A rituálé során egy gyereknagyságú bálvány helyettesítette, melyet körbevettek, s egyes házaknál egy évig maradt] (Pusztay 2017a: 7–8). Valamint az észtektől bekerült katolikus majd lutheránus ünnepnapok, szokások tartása is ide sorolható (Hagu 1995: 172, 2019: 45).

1. A szetu gasztronómiáról és annak szókincséről

A szetu konyha sokban hasonlít az észtre,² azonban jelentős orosz hatás érte, elsősorban az ortodoxián keresztül. A régi időkben a szetuknál is a táplálkozás egyszerű és természetes volt, amelynek alapja az évszakok körforgása volt. A hétköznapiakon túl a szetuk igen nagy hangsúlyt fektettek a különféle ünnepi és böjti ételek elkészítésére és azok rituális elfogyasztására. Így a hétköznapiok során, telente és tavasszal kenyér, hús és tartósított élelmiszerek, míg nyáron tejtermékek, ősszel pedig friss termékek kerültek az asztalra. A hozzávalókat maguk termelték meg vagy szerezték be az erdőkből, a mezőkről és a vizekből. Csak a későbbi időkben bővült ki a felhasználható alapanyagok választéka a piacok és a különböző boltok elterjedésének köszönhetően (MK 11, 88, Nassar 2018: 112–113).

A tradicionális szetu konyha alapanyagai között megtalálhatóak a különféle gombák (*siin*), mint például a *poravik/porovik* 'tinóru', a *kikkasiin* 'rókagomba' és a *lepäsiin* 'lila lejtőgomba'. A gombák legősibb tartósítási módja a savanyítás (*hapuseene*, Pl.), valamint a szárítás (*kuivataminō*) volt (KP 60, MK 11, 88, Nassar 2016: 198–200, SS).

A gombák mellett a bogyók (*mari*) és a gyümölcsök (*puuvill*) is az étkezések szerves részét képezték. Előbbiből a *mustik/mustk* 'feketeáfonya', a *palofkahe/palohk* 'vörösáfonya', valamint a *kurōmari* 'tőzegáfonya', míg utóbbiból az *upill/upin* 'alma', a *kruuss* 'körte' és a *kirss/visla(puumara)* 'cseresznye' volt általános (KP 90–93, 173 MK 11, 88, Nassar 2016: 200–202, Pusztay 2017b: 71, 98, 105, 122, 177, SS).

A szetu konyhában a zöldségeknek (*kuik*) elsősorban a böjti étkezésben volt kiemelt szerepe. Többek között ilyen a *herne* 'borsó', a *kapstass/kaps-taks* 'káposzta', a *kardok/kardokh* 'krumpli', a *peet* 'cékla' és a *ritk* 'rettek' (KP 172, MK 13, 88, 89, Nassar 2016: 181–185, Pusztay 2017b: 23, 47, 48, 142, SS).

A gabonafélékből a búza (*nisu*), a rozs (*rügä*), a zab (*kaar*), a hajdina (*tatrek/tatrik*) termesztése és fogyasztása volt alapvető a szetuk körében. Ezenkívül a kender (*kanep/kanōp*) termesztése és felhasználása is jellemző volt. A belőlük őrölt liszt (*jahu*) és dara (*suurma*) szintén szerves részét képezték a szetu konyhának (KP 98, 99, MK 11, 13, Nassar 2016: 174, Pusztay 2017b: 39, 47, 143, SS).

Emellett meghatározó alapanyag volt a hal (*kala*), pl. *sudak* 'fogas', *latk* 'keszeg', *ahnik* 'csuka', *tint* 'Peipus-tavi tintahal', *särg* 'koncér'. Ez utóbbit

² Az észti konyháról bővebben lásd Ilves – Virkus – Suitsu 2014.

szárították is: *keldokala* 'szárított hal' (KP 24, 25, MK 13, 88, 89, Nassar 2016: 190–193, Pusztay 2017b: 43, 85, SS).

A tej (*piim*) és az abból készült tejtermékek igen fontos szerepet töltek be a szetu gasztronómiában (pl. a *vői* 'vaj', a *kohopiim* 'túró').³ A halak és a tejtermékek mellett különféle húsok (*liha*) fogyasztása is mindennapos volt. Közülük leginkább a *lammass* 'bárány' és a *tsiga* 'disznó' volt az, ami ősidők óta megtalálható volt a szetuk gasztronómiájában, míg a tyúk (*kana*) és a kecske (*kit's*) fogyasztása már újkori jelenség (KP 146, 147, MK 13, 88, 89, Nassar 2016: 186–187, 194, Pusztay 2017b: 61, 83, 89, 128, 168, 196, SS).

Ízesítésre elsősorban sót használtak (*suul*), édesítésre pedig mézet (*me-si*), majd a későbbiekben cukrot (*tsukru*) (MK 15, Pusztay 2017b: 100, 154, SS).

A szetuk az ételeket alapvetően kemencében (*ahi*), agyagedényben (*pada*) készítették el: lassan főve vagy sültve. Itt készültek például a kenyerek (*leib*), valamint a különféle kásák, levesek. Ez utóbbit a szetu *-ruug* 'vastag leves' utótaggal illetik. Előtagját mindig a főkomponens adja. Erről lásd az 5. pontban írottakat (KP 14, 144–145, MK: 17, Nassar 2018: 112–113, Pusztay 2017b: 9, 88–89, 186, SS).

Italok közül a legáltalánosabb a *taar* 'házi sör, kvász'. Mellette a *tsäi* 'tea' és a *küümnetsäi* 'köménytea', a *vesi* 'víz' és a *kali* 'kenyérből készült, berkenyével ízesített ital' voltak a leginkább mindennaposak (KP 94, 95, 172, Nassar 2016: 203–204, Nassar 2018: 120).

A szetu konyha egyéb meghatározó elemei a jeles napokhoz és az egyházi ünnepekhez és szokásokhoz köthető ünnepi fogások, pl. karácsonykor a véreshurka (*vorst*) és a kocsonya (*sült*). A szetuk igen választékos, kreatív böjti ételek sokaságát is ide sorolhatjuk. Például a *tolok*, amely zabszemből őrölt *kamaliszt* vízzel felöntve. Továbbá ide tartozik a szetuk körében is ismert *kiisla*⁴ is, amely az orosz és a finn kultúra számára sem idegen. A szetu kultúrában is jelentős a különböző ételek megszentelése – erre jó példa a *.kutja*⁵ nevű étel (lásd a 9. pontot) –, valamint a sírokon való étkezés

³ Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a szetuban a június hónapneve a 'tej hava' (sz. *piimäkuu*). Ld. Kormos 2024: 138.

⁴ Gyümölcskocsonya (Pusztay 2017b: 56). Zablisztból főzött, savanyított kása, amit cukros vízzel vagy tejjel fogyasztottak. Orosz átvétel, ld. or. *кисель* ~ fi. *kiisseli* (SSA 1: 360). A böjt mellett az elhunytakra való megemlékezéskor is fogyasztották.

⁵ A szetuban (valamint a vöruban is) a szó előtti pont a III. hosszúsági fokot jelöli két- és több szótagú szavak esetében (HP 20).

is bevett szokás volt. Ilyenkor általános volt a *sõir* 'házi sajt' (ld. 6. láb-jegyzet) fogyasztása (KP 14, MK 11, Nassar 2016: 229–233, Nassar 2018: 112, 116).

2. A szetu szókincsről

A szetu gasztrokultúra szetu szókincs minden rétegben képviselteti magát.

2.1. Alapszókins. Az első réteg az alapszókins, ahova az uráli/finnugor/stb. alapnyelvekre visszavezethető ételnevek, étkezési alapanyagok megnevezései tartoznak (HP 46, Pajusalu 2021: 288, 2022: 378): sz. *kala* (EES 120, SSA 1: 282, UEW 119), sz. *muna* (SSA 2: 161, 178, UEW 285), sz. *mesi* (EES 280–281, SSA 2: 161, UEW 273).

A võru-szetu szavak alkotják a szetu szókincs legnépesebb részét. Ebbe a csoportba tartozik például a *leitsik/lütsik* 'gombóc' ~ võru *lütsik* (EVS 180, HP 47–48, Koponen 1998: 133).

2.2. Jövevényszavak. Ezek tanúsítják a különböző korokban a szomszédos indoeurópai nyelvekkel való érintkezéseket. A legrégebbiek a korai indoeurópai alapnyelvből az uráli vagy finnugor alapnyelvbe átvett kölcsönszavak (HP 48). Ilyen például a szetu *jüvä/üvä* 'mag, gabonaszem' (EES 94, SSA 1: 256).

A balti finn nyelvek fejlődésében (így a szetuban is) fontos pont volt a több mint háromezer évvel ezelőtti kapcsolat a balti alapnyelvvel (HP 48). Innen kölcsönzött elem például a szetu *herneh* 'borsó' (EES 74, SSA 1: 158).

A jövevényszavak nagy csoportját képezik a germán kölcsönzések is. Az ógermán és germán eredetű szavak csoportjába tartozik például a szetu *kana* (EES 125–126, SSA 1: 297) és *lammass* 'bárány' (EES 125–126, SSA 2: 42).

A földrajzi közelség miatt a szetuban van néhány újabb kori lett jövevényszó is, mint például: lett *kaņepe* 'kender' > é. *kanep* ~ szetu, võru *kañõp / kañep* (EES 127, HP 49–50).

A jövevényszavak legnagyobb csoportját az orosz kölcsönzések teszik ki. Ez a szetu gasztrokultúra szókinsében is igen erőteljesen megmutatkozik. A jövevényszavaknak ebben a csoportjában a keleti szláv és az orosz kölcsönzések a legrégebbiek, ilyen például az or. *цып* > sz. *sõir*⁶ '(házi)sajt' (HP 49). További orosz eredetű jövevényszavak a szetu gasztrokultúrában: or. *зпыуа*

⁶ A *sõir* a legtipikusabb ünnepi fogás volt Szetuföldön (valamint Võruföldön és Észak-Lettországban is), melyet különböző alkalmakra, esküvőkre, egyházi ünnepekre készítettek el. Valójában frissen préselt házi túró (GK 174–176, KP 15, 17, 62–65, Koponen 1998: 171, KP 62–65, Nassar 2018: 190).

> sz. *kruss* 'körte', or. *чаӱ* > sz. *tsäi* 'tea',⁷ or. *блин* > sz. *pliin* 'palacsinta',⁸ or. *oꝑpeu* > sz. *ugurits* 'uborka' (HP 49–50, Koponen 1998: 147, 171, 173, KP 172, Mägiste 2007: 72, Pajusalu 2022: 378, Teder 2015: 21).

3. „Különleges” szetu szókincs. A szetunak van egy sajátos, új szókincsrétege is,⁹ amely a nyelv(járás) önálló fejlődésére világít rá. Ez a nyelvészek megnevezése szerint az ún. különleges szókincs réteg [é. *seto eripärane sõnavaara*], amelybe több ezer olyan szó tartozik, amely kizárólag a szetuban található meg. Ezek egy része olyan szóösszetétel, amely sokszor csak körülírással fordítható le, pl. *upilhain/upinhain* 'ebszékfü (növény)' (szó szerint 'almaszéna' = *upil/upin* 'alma (Nom)' + *hain* 'széna') (HP 51–53, KP 172, Pajusalu 2021: 289, SS, SESS 356). A gasztrókultúra szókincséből ilyen például a *loti/lodi* 'botos kölönte (hal)'. Ezen kívül számos olyan orosz eredetű szó is ide tartozik, amely Szetuföld kivételével egyáltalán nem fordul elő más észti nyelvjárásban. A szetu kultúra, hiedelemvilág (a tabuk is) és az ortodoxia mellett a gasztrókultúra szókincse is bővelkedik e rétegben. Pl. *saagovin* 'böjt előtti nap' < or. *заговенье* (HP 51–53, Koponen 1998: 139, Pajusalu 2021: 289, SESS 5, 221, 279).

Az alábbiakban bemutatok néhány, a különleges szókincsréteghez tartozó étel és ital elnevezést. A címszavakat a *Seto Eripäraste sõnade sõnaraamat* [Különleges szetu szavak szótára] (röviden SESS), valamint a *Vanapärase võru murde sõnaraamat* [A régies võru nyelvjárás szótára, VVMS] alapján adom meg. Ennek a szóanyaga sok szetu szócikket is tartalmaz. Ezek mellett hasznosnak bizonyult az internetes szetu szótár (röviden SS) és Pusztay János szetu–magyar szótára is.

⁷ A szetuk körében mindennapi italnak számított a tea. Nemcsak a nevét kölcsönözte az oroszoktól, hanem azt is, hogy általános volt a *szamovár* (szetu hangalakkal *samavar*) megléte is. Tradicionálisan gyógynövényekből, virágokból és bogyókból készítették. Az eredeti kínai tea csak a tehetősebbek kiváltságának számított (MK 86, Nassar 2016: 204, Nassar 2018: 120).

⁸ A szetuk a *pliin*-t (az oroszokhoz hasonlóan) a nagyböjtöt megelőző hét vasárnapján készítették. Ezt az ünnepet a szetuk *maasenits*, *maaslenits*, *maaselits* nevekkkel illetik, vö. or. *масленица* (Hagu 2019: 47, KP 18, 20, SESS 182, SS).

⁹ 2020-ban Észt Nyelvi Intézet, a Tartui Egyetem Észt és Általános Nyelvészeti Intézete és a Szetu Intézet közös munkájának eredményeként külön szótára jelent meg ennek a szórétegnek. A kiadvány több, mint 3600 szócikket tartalmaz. Címe *Seto Eripäraste sõnade sõnaraamat* [Különleges szetu szavak szótára]. A szótár internetes változatban is elérhető: <https://arhiiv.eki.ee/dict/setoeri/>

1) *hakask's* (Pusztay 2017b: 20, SESS 23)

A források meghatározása szerint házi főzésű, tisztítatlan, szűretlen pálinka, tkp. kisüsti (EMK 150, Nassar 2016: 208, SESS 23). – A szetuk körében ezen kívül két elnevezés is él, mindkettő orosz eredetű. Az egyik a *samogonka* (< or. *самогонка*), a másik a *tsuudaviin*, azaz csodavodka: *tšuuda* 'csoda' < or. *чудо* + *viin* 'vodka' (HP 49, SS, VVMS 656, 770).

2) *hañdsa/hañsa* (Koponen 1998: 86, 261, SS, VVMS 74)

A szetuk nemzeti, házi készítésű, alkoholos itala. Eredetileg ünnepi ital volt. Az orosz vodkával ellentétben nem krumpliból, hanem rozslisztből készült. Kétszeresen desztillált, 50-70 fokos ital. Kulturális jelentőségét bizonyítja, hogy manapság a szetu királyság napján¹⁰ külön megválasztják a legjobb hañdsamestert (ugyanígy sör-, kenyér- és pirogmestert is választanak) (GK 76, Hörn 2018: 37, KP 94, 95, MK: 82, VST 27).

A *hañdsa/hañsa* szó az oroszból került be a szetuba, vö. *ханжа* 'denaturált szesz' (Koponen 1998: 86). Orosz etimológiai vizsgálatok szerint a *ханжа* kínai eredetű szó, eredetileg a kínaiak kölesből főzött alkoholos italát nevezték így. A szó a 20. század során került be az oroszba (Oszipova 2018: 147–152).

3) *hüräpiim* (SS, SESS 47, VVMS 112)

Más néven *viipiim* vagy *kohopiimävesi* (szó szerint 'víztej' vagy 'túróvíz') (SESS 47, 373). A téli időszakban túróból és vízből kevert fogás. Mivel a túró sokáig elállt, így azt később csak meg kellett nedvesíteni egy kicsit. Elkészítését a szetuk így magyarázták: *.võetas .tõrdost kohopiim, valõtas vesi pääle?, .suula mano, sõs keerotõdas, tuud üldäs viipiim* 'a túró kivesszük a hordóból, vizet öntünk rá, sót adunk hozzá, majd pedig összekeverjük. Ezt hívják víztejnek' (HP 53, KP 58, 59, SS, SESS 47, 373 VVMS 112).

4) *kalaliim* (HP 53, SESS 71)

Kala (Gen) 'hal' + *liim* 'lé, leves' (~ é. *leem*) (SS, VVMS 176, 359, Pusztay 2017b: 43, 90). Valójában halleves, kevés vízzel, egész halból. Másik jelentése a szetuk körében népszerű 'halkocsonya' (SESS 71). A *kala-*

¹⁰ A szetu királyság napját [sz. *seto kuningriigi päiv*] 1993 óta minden évben augusztus elsején ünneplik. Mindig más helyszínen tartják. Napjainkban az egyik fő, a szetu identitást kifejező ünnepnap, melynek középpontjában Pekó, a gabonaisten áll (Hörn 2018: 37, Hagu 2019: 65).

ruughoz (ld. a következő szócikket) képest hígabb állagú, ezért különítik el egymástól. Erre utal a *liim* 'lé' utótag.

5) *kalaruug* (HP 53, SESS 71)

Kala (Gen) 'hal' + *ruug* 'vastag/sűrű étel, fogás (leves vagy kása)' (~ é. *roog* ~ fi. *ruoka*) (EES 435, KP 172, Nassar 2018: 210, SSA 3: 96–97, VVMS 633). A *-ruug* utótagú ételek nevét a szetu a főösszetevőhöz kapcsolva alkotja meg, mint például: *herne* 'borsó' + *ruug* 'borsóleves', *keldo* '(Gen)' : *kelt* (Nom) 'száritott hal' + *ruug* 'halleves' (Koponen 1998: 86).

6) *kanōbikoho* (HP 53, SESS 75, SS, VVMS 184)

Tkp. 'döngölt kender'. A kender alapvető alapanyagának számít az észet, a vöru mellett a szetu gasztrókultúrában is (lásd az 1. pontban) (GK 30–32), vö. *kanōbi?* *surbuti är?*, *sai kanōbikoho* 'a kendermagokat mozsárban megtörrik (vízzel), és így kapjuk meg a döngölt kendert'. Ezt az ételt kenyérrel vagy köretként fogyasztották (SESS 75, SS, VVMS 184).

A szetuk a *kanōbikoho* elnevezés mellett a *kruusli* (< lett *grüslis* 'borsó-, krumplikása') és *määtsa* nevekkel is illetik ezt a Dél-Észtország szerte ismert ételt (Koponen 1998: 106, Nassar 2016: 180, SS, VVMS 256).

7) *kanōbiliim* (HP 53, SESS 75, VVMS 184)

Szó szerint 'kenderlé'. Észet megfelelője a *kanepipiim*, azaz kendertej. A száraz kendermagot mozsárban liszté őrölték, vizet öntöttek hozzá, majd átszitálták. A szitán keresztül folyó fehér levet nevezik *kanōbiliim*-nek. Nevében erre utal a *liim* 'lé, leves' (Nassar 2016: 180, SS, SESS 75 VVMS 184).

8) *kanōbimääts* (SESS 76, SS, VVMS 184)

Szó szerint 'kendergombóc', vö. *kanōbi* (Gen) 'kender' + *määts* 'gombóc, gombolyag' (Pusztay 2017b: 47, 108). Kenderlisztből készült gombóc, cipó. *Kanōbimääts oll' paastu süük*. 'A kendercipó böjti étel volt' (SESS 76, SS, VVMS 184).

9) *.kutja* (EMS XVI: 129–130, SS, SESS 133, VVMS 278)

Szetu temetési étel. Az egyik legáltalánosabb étel, amit a szetuk temetésekre és az elhunyt emlékére rendezett megemlékezésekre (*pomka*) készítettek el (SESS 133, 243, Nassar 2016: 224–226). Elfogyasztása előtt meg-

áldatták a *.kutját* a templomban: *kõkõ edimält .võete .kutjat, papp kõkõ inne* 'Mindenekelőtt, a kutját a pap elé vitték' (SESS 133).¹¹

A *.kutja* eredetileg főtt borsóleves mézzel, később pedig rizzsel és mazsolával, vö. *vesi `pañti ja `tsukrut `pañti ja `heñnit, kolm kõrd `luidsaga võõdõti `kutjat* 'a vizet feltették, cukrot tettek bele, majd borsót, és kanállal háromszor elkeverték' (KP 15, 28, 172, MK 78, Nassar 2018: 117, 222, Pusztay 2017b: 71, SS, Tähepõld et al. 2008: 208, VVMS 278).

A *pomka* során az alábbi szokás volt hozzá köthető: *.kutjat ka tsilgatas .kääpä pääle* 'a kutját rácsepegették a sírhalomra' (SESS 133). A szetuk nemzeti eposzában, a Pekóban¹² is megjelenik a *kutja*: „...szület sírhalomba elhantolták, / kiszélt készített otthon a mēny, kutja-kását főzött...” (Pusztay 2017a: 49). Az eposz finn fordításában, a párhuzamos szöveghelyen, szintén kiszél és kutja szerepel: „...miniä keitti kotona kiiseliä, laittoi kotona kutjaa” (Suhonen 2006: 125).

10) *küdsiliha* (SESS 149–150, Pusztay 2017b: 81)

Szetu esküvői étel. Ld. *küdsämä* 'megsüt' + *liha* 'hús' (HP 66, Pusztay 2017b: 79, SS, VVMS 317–318). Sült halat vagy egyéb sült húst takar a megnevezés (Nassar 2016: 221).

11) *lõpipudõr/lõpipudru* (SESS 176)

A kaláka elvégeztével felszolgált étel, tkp. „befejező kása”. Például: *kui rukkilõikus lõpetati, tehti lõpeputru, paksu rukkijahuputru* 'amikor a rozs betakarítása befejeződött, „befejező kását”, vastag rozslisztkását készítettek' (SESS 176).

12) *.maasla* (SESS 182, SS, VVMS 395)

Orosz jövevényszó, vö. or. *масло* '(ét)olaj', ld. még *poslamasla* 'napraforgóolaj' (SESS 182, SS). A szetu szótárak nem adatolják az olaj jelentésű, alnémetből kölcsönzött szót, ami az észten és a közeli võruban is megtalálható: é. *õli*, võru *õli*, *õõli*, *õll* (EES: 626, EVS 770–771, SSA 3: 502, VVMS 891).

¹¹ A szetuk mellett az oroszok és az ukránok körében is ismert *кутья* néven. Számos változata létezik, ld. <https://klopotenko.com/ru/kutya-iz-pshenitsy/>

¹² A szetu eposzban olvashatunk a böjtről. Az evés, a különböző ételek elkészítése, adása és az étkezés megtagadása fontos témák, események kiindulópontjául is szolgál (Nassar 2016: 172–173, Pusztay 2017a: 120). Jelen írásomban erre terjedelmi korlátok miatt nem térek ki.

13) *päälopiim* (Pajusalu 2021: 289, SESS 258).

Gyermeknyelvi szó. Jelentése tejszín. Finn fordításban *maidonpäällinen* 'tej felett levő' vagy *päällinen maito* 'felül levő tej' (Pajusalu 2021: 289, SESS 258). Szinonimái a szetuban: *päältpiim*, *päälisepiim*, *päälüsepiim* 'ua.' (SS).

14) *taarikapsta?* (Pl.) (HP 53, KP 15, 172, SESS 133)

Szetu böjti étel. A források meghatározása szerint 'házi sörből és egyéb hozzávalókból' készült fogás (SESS 133, HP 53). Szó szerint házi sörös káposztát jelent: *taari* (Gen, *taar* Nom) 'házi sör/kvász' + *kapsta?* (Pl. Nom; *kapstass/kapstaks* Sg. Nom) 'káposzta' (Pusztay 2017b: 47, 159, SS, VVMS 186, 717–718). A szetuknak van egy, a *taar*-hoz kapcsolódó mondása: *õgah taloh uma taar* 'minden háznak megvan a maga söre', tkp. „ahány ház, annyi szokás” (KP 94, 95).

15) *tablona* vagy *tablonka* (SESS 305–306).

Kemencében, tejjel készített hajdinadarakása (SESS 305–306).

Összegzés

Rövid cikkemben a szetu gasztrakultúra rejtelseibe adtam betekintést. Gasztrakultúrájuk részben hasonlít az észtre, de még közelebb áll az oroszhoz. A szókincs felől megközelítve a témát, próbáltam egy rövid válogatást közreadni a különleges szókincsrétégből. Ide olyan szavak tartoznak, amelyek csak a szetuban találhatók meg az észti dialektusok sorában. (Az alapszókincs és a bőséges jövevényszavak rétege mellett, ahol szintén gazdag a témakör szókincese.) Ezek nagyrésze kizárólag körülírással ültethető át a magyarra (is), pl. *tablona*, *hakask's*, *päälopiim*. Sajátos szóösszetételek is idesorolhatók, mint például a *-ruug* és a *-liim* utótagú ételnevezések. Az ide tartozó orosz elemek is bőséggel megtalálhatók ebben a különleges rétegben, pl. *maasla* 'olaj', *handsa* 'szetuk nemzeti alkoholja' vagy távolabbi példaként említhető a *saagovin* 'böjt előtti nap' is.

Irodalom

- EES = METSMÄGI, IRIS – SEDRIK, MEELI – SOOSAAR, SVEN-ERIK (toim.): Eesti etümo-
loogiasõnaraamat. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2012.
- EMK = NURK, ANU – PUSZTAY JÁNOS: Észet – magyar kisszótár. Savaria University
Press, Szombathely, 1993.
- EMS XVI = HAAK, ANU – JUHKAM, EVI – KASK, ANN – MUST, MARI – NIGOL, SALME –
NIIT, ELLEN – OJA, VILJA – ROSS, EEVI – SEPP, ALDI – UNIVERE, AILI – VIRES,
HELMİ (koost.): Eesti murrete sõnaraamat IV. köide (K–L), 16. vihik: kuma – kõh-
vima. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2004.
- EVS = FASTER, MARIKO – IVA, SULEV – KALLA, URMAS – IVA, TRIIN – ORG, LAIVI
(koost.): Eesti-võru sõnaraamat. Võro Instituut, Võru, 2014.
- GK = GUERRIN, TRIINU – KARU, KADRI: Võrokõisi köögi- ja söögiraamat. Book of võro
kitchen and cuisine. Võro Instituut, Võru, 2019.
- HAGU, PAUL 1995: Setukaisten identiteetin ongelmat. In: Saarinen, Tuija – Suhonen,
Seppo (toim.), Koltat, karjalaiset ja setukaiset. Pienet kansat maailmojen rajoilla.
Kuopio. 169–181.
- HAGU, PAUL 2019: Setode Pühad ja tähtpäevad. In: Igal kandil omad kombed. Kihnlaste,
setode suitide ja liivlaste pühad ja tähtpäevad. Seto Instituut. 43–80.
- HÖRN, AARE 2018: Setomaa tänapäeval. In: Ehe Setomaa. Seto Instituut ja Setomaa
Turism. 29–48, 112–120.
- HP = HAGU, PAUL – PAJUSALU, KARL: Seto keele teejuht. Seto Instituut, Värska, 2021.
- ILVES, HARRI – VIRKUS, LIA – SUITSU, MAIRE 2014: Eesti köök. Estonian cuisine. Aja-
kirjade Kirjastus.
- KOPONEN, EINO 1998: Eteläviron murteen sanaston alkuperä. Itämerensuomalaista ety-
mologiaa. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- KORMOS ERIK 2024: A dél-észet (võru, szetu és mulgi) hónapnevek. In: Forgács Tamás –
Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), A nyelvtörténeti kutatások újabb ered-
ményei XII. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 133–
146.
- KP = KÜLVİK, HELEN – PÄRNOJA, ÜLLE: Kostipäävä paremba' pala'. MTÜ Setomaa
Turism – MTÜ Seto Käsitöö Kogo, 2018.
- MANNINEN, ILMARI 1928: Setud; rahvateaduslik ülevaade. Postimehe trükikoda, Tartu.
- MÄGISTE, JULIUS 2007: Seto sõnastik. Võro Instituudi Toimõndusõq 19. Võru.
- MK = MÄSIKÄPP, LAIVI – KIVISALU, INDREK: Seto köök põlvest põlve. Setomaa Tulevik
MTÜ, 2012.
- NASSAR, ELVI 2016: Setu vanem toit. In: Suitsutare 7. Valitud artiklid. Selected articles.
Tallinn. 171–245.
- NASSAR, ELVI 2018: Setu toit. In: Ehe Setomaa. Seto Instituut ja Setomaa Turism. 112–
120.

- OSZIPOVA, K. V. [Осипова, К. В.] 2018: Названия спиртных напитков на Русском севере. Этимолого-этнолингвистический анализ. In: Вестник Томского государственного университета. Филология 56. Томск.
- PAJUSALU, KARL 2021: Setojen kieli. In: Kati, Kallio – Grünthal, Riho – Saressalo, Lassi (toim.), Inkerikot, setot ja vatjalaiset. Kansankulttuuri, kieli ja uskomusperinteet. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 280–292.
- PAJUSALU, KARL 2022: Seto South Estonian. In: Bakró-Nagy, Marianne – Laakso, Johanna – Skribnik, Elena (eds), *The Oxford guide to the Uralic Languages*. Oxford University Press, Oxford. 367–379.
- PUSZTAY JÁNOS 2017a: Pekó. Szetu eposz. Nap Kiadó, Budapest.
- PUSZTAY JÁNOS 2017b: Szetu–magyar (Vabarna) szótár. Nap Kiadó, Budapest.
- SESS = SAAR, EVA – VIKBERG, JÜRI (toim.), *Seto Eripäraste sõnade sõnaraamat*. EKSA, Tartu – Tallinn.
- SS = Seto sõnastik. <https://arhiiv.eki.ee/dict/setosonastik/>
- SSA = ITKONEN, ERKKI – KULONEN, ULLA-MAJIA (toim.): *Suomen sanojen alkuperä I–III. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus*, Helsinki, 1992–2000.
- SUHONEN, SEPPO 2006: Pekko. Setukaiseepos. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- TÄHEPÖLD, KADRI – ALUMÄE, HELEN – KEINAST, EVA 2008: *Giidi käsiraamat. Setomaa ida ja lääne vahel. Ecce Revalia*, Tallinn.
- TEDER, KAJA 2015: Kolme setu murraku sõnavara. Magistritöö. Tartu Ülikool, Tartu.
- UEW = RÉDEI KÁROLY (Hrsg.): *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986–1988.
- VST = KAMA, KAIDO (koost.): *Võro–Seto tähtraamat ehk kallendri 1990 aastaga pääle. Võro Keele ja Kultuuri Fond, Võru*, 1989.
- VVMS = KÄSI, INGE (koost.) – NEETAR, HELMI (toim.): *Vanapärase Võru murde sõnaraamat. Rõuge, Vatseliina, Setu. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn*, 2011.

On the vocabulary of Seto gastronomy

The South Estonian Seto minority is unique among Estonians. They are Orthodox, while the Estonians are Lutherans. Their homeland, *Setomaa*, is not a culturally homogeneous area as it is located at the crossroads of different countries and cultures. This can be shown in their food culture as well. In my article, I briefly analysed the Seto food culture and its vocabulary.

I presented fifteen foods and drinks which have unique names in the Setu vocabulary. These may be words of internal origin (e.g. *tablonka*) or Russian loans (e.g. *handsa*) that have not spread in other Estonian dialects, although the dish itself may be known by another name in Estonian or even Russian gastronomy.

Keywords: *South Estonian, Seto, traditional, food culture, basic vocabulary, loanwords, special Seto vocabulary*

ERIK KORMOS

Földrajzi köznevek a természeti környezetre utaló településnevekben

KOVÁCS Éva

Debreceni Egyetem
kovacs.eva@arts.unideb.hu

1. A magyar településnév-rendszer egyik fontos névtípusának, a természeti környezetre utaló településnevek szemantikai kategóriáit vizsgálva korábban a víznevek (2021), a domborzati nevek (2024), valamint a növénynevek (2023) településnevekben betöltött jelentős szerepét tanulmányoztam. A Maticsák Sándort köszöntő írásomban a természeti környezetre utaló, földrajzi köznévi lexémákból alakult településneveket vonom vizsgálat alá. Átfogó képet igyekszem adni arról, hogy ezek a lexémák milyen szerepet tölthettek be a településnév-típus létrejöttében, milyen formában vannak jelen a korai ómagyar kori településnevekben, valamint e névtípus egésze mikor és milyen arányban jelent meg a korai ómagyar kori forrásokban, s milyen elmozdulások történtek a gyakoriságukban az évszázadok során. Vizsgálom továbbá egyes lexémák gyakorisági megoszlását is.

A természeti környezetre utaló településnevek szerkezeti típusait tanulmányozva korábban megállapítottam (Kovács 2019: 174–175), hogy természeti környezetre utaló köznévi lexémák – köztük a földrajzi köznevek, a növénynevek, az állatnevek és egyéb természeti környezetre utaló közzók (pl. anyagnevek, színnevek stb.) – jelentős arányban vesznek részt településnevek alkotásában: a természeti környezetre utaló településnevek bő egyharmada (34%-a) képzés útján keletkezett, 16%-uk természeti környezetre utaló lexémákból formáns nélkül alakult, 8%-ukban pedig a természeti környezetre utaló közzó 'település' jelentésű földrajzi köznévhez, illetve településnévhez kapcsolódva alkotott kétrészes településnevet. Azt láthatjuk tehát, hogy a természeti környezetre utalás szerepe nagyobb részt (58%) közzói elemekhez kötődik, kisebb részben pedig (42%) tulajdonnévi értékű helynevekhez kapcsolható, és ezekben a metonimikus névadás játszotta a meghatározó sze-

repet. Jelentős arányuk miatt is érdemes tehát az általános földrajzi viszonyokra utaló lexémáknak a településnevek létrejöttében betöltött szerepét alaposan megvizsgálni.

Az általános földrajzi viszonyokat tükröztető településneveket, illetve ezek egyes típusait, így a földrajzi közneveket is csekély érdeklődés övezte a vizsgálatokban. A kutatók leginkább a földrajzi köznevek egyik leggyakoribb csoportjának, a formáns nélküli földrajzi közneveknek a helynévalkotó, elsősorban mikrotoponimákbeli szerepével foglalkoztak. A földrajzi köznév mindenféle formáns nélküli helynévvé alakulását a szakirodalom Hoffmann István nyomán (1993: 93) jelentéshasadásnak nevezi. A névrendszertani, névszociológiai és kognitív szempontú munkák (vö. Bárczi 1958: 145, 147, Kálmán 1989: 111, Hoffmann 1993: 92–98, Reszegi 2009, 2022: 176–186) főként az oklevelekben megjelenő formáns nélküli földrajzi köznevek nyelvhasználati státusának megítélésében igyekeztek fogódzókot adni. E lexémák tulajdonnévi vagy köznévi értékének eldöntésében pedig a földrajzi köznevek későbbi tulajdonnévi használata, valamint latin szövegek környezete lehet leginkább segítségünkre. Bába Barbara más megközelítésben is foglalkozott a formáns nélküli földrajzi köznevekkel: vizsgálta azok helynevekbeli megterheltségét, az egyes jelentésmezők reprezentáltságát, illetve a pusztai földrajzi köznévi helynevek gyakoriságának területi jellemzőit (2011).

2. Az általam vizsgált 2193 korai ómagyar kori adatból álló névállományban (a korpusz összeállításának jellemzőit lásd Kovács 2019: 163–164) a természeti környezetre utaló településnevek 14%-ában (319 névben) találunk földrajzi köznévi előzményt.¹ E településnevek szerkezeti felépítésének megoszlását ábrázolja az alábbi diagram (1. ábra).

E településnevek strukturális felépítését tekintve azt láthatjuk tehát, hogy a nevek többsége (44%-a) formáns nélkül alakult földrajzi köznévből (pl. *Erdő*, *Sár* stb.). A helynévképzővel való névalkotás szintén jelentős, de az előző kategóriához képest valamivel ritkébbnek mondható: e településnevek aránya 34%-ot tesz ki (pl. *Érd*, *Halmos* stb.). Szembetűnő viszont a kétrészes településneveknek viszonylag jelentős száma (pl. *Sárvár*, *Mezőkesző* stb.): 22%-os arányuk ugyanis messze meghaladja a korban megtalálható termé-

¹ E névállományba nem kerültek be azok a településnevek, amelyek földrajzi köznévből alakult természeti nevekből jöttek létre, amennyiben erre a közvetettségre utalást találunk a forrásokban, illetve mikronévi adatokkal igazolhatjuk a természeti név meglétét. Ezeket korábban a víznévi, a domborzati névi eredetű településnevek kapcsán tárgyaltam részletesebben (Kovács 2021, 2024).

szeti környezetre utaló kétrészes településnevek mindössze 10%-os arányát (vö. Kovács 2019: 164–165).

egyrészes formáns nélküli településnév	44%
egyrészes képzett nélküli településnév	34%
kétrészes településnév	22%

1. táblázat

A földrajzi köznévből alakult településnevek szerkezeti típusai
a korai ómagyar korban

Az általános megítélés szerint a műveltségi nevek (vagyis az ember által létrehozott helyek nevei, amelyeket a régiségben főként településnevek képviselnek) körében csak elvétve találkozunk jelentéshasadás útján keletkező nevekkel, ez a névalkotási mód leginkább a természeti nevekre jellemző (vö. Hoffmann 2005: 121, Reszegi 2009: 39). Az általam vizsgált névállományban viszont szép számmal megtaláljuk az így alakult településneveket. Ez azaz, a korábban már többször is hangsúlyozott körülménnyel állhat összefüggésben, miszerint a településnevek körében a természeti környezetre utaló nevek mutatják a legszorosabb kapcsolatot a természeti nevekkel, e települések ugyanis az ember tevékenységétől függetlenül is létező helyekről kapták megnevezésüket (vö. Kovács 2019: 163).

A következőkben az egyes névszerkezeti típusokat tárgyalom részletesen.

2.1. Földrajzi köznévből formáns nélkül jelentéshasadással alakult településnevek a vizsgált elnevezések között 44%-os arányban tűnnek fel.

E településnevek nagy része vízrajzi köznévből alakult,² mint pl. a *Fertő*: 1265: *Ferteu*, v. (Cs. 3: 608, Sopron vm.), *Kút*: 1291: *Kut*, t. (Gy. 2: 170, erdélyi Fehér vm.); *Mocsár*: 1305: *Pallude*, 1388: *Mochar*, p., (KMHsz. 1: 190, Bars vm.), *Órém*: 1. 1248/1326: *Eurem*, v. (Gy. 3: 121, Heves vm.), 2. 1212/1212: *Eurim*, v. (Gy. 4: 703, Pilis vm.); *Sziget*: 1. 1324: *Zygeth*, p. (KMHsz. 1: 263, Abaúj vm.), 2. [1318 k.]: *Zigeth*, p. (KMHsz. 1: 263, Bodrog vm.), 3. 1325/1347: *Zyked*, v. (KMHsz. 1: 263, Borsod vm.), 4. 1303: *Zygeth*, t. (Németh 2008: 294, Szatmár vm.) stb. településnevek.³

² A vízzel kapcsolatos földrajzi köznévből alakult településnevek természetesen előkerültek a vizek szerepéről írt tanulmányomban is (lásd Kovács 2021).

³ Egy-egy vizsgált településnév a magyar nyelvterületen többfelé is előfordul, példaként itt és a továbbiakban is csupán néhányat említek kiemelve, a teljesség igénye nélkül.

Nagyon gyakori, szinte valamennyi vármegyében megtalálhatók a *Sár*: 1. 1261/1271: *Saar*, p. (Gy. 3: 130, Heves vm.), 2. 1325/1347: *Saar* (Gy. 3: 130, Heves vm.), 3. [1237–40]: *Sar*, v. (Gy. 3: 450, Komárom vm.), 4. 1322: *Saar* (Gy. 4: 454, Nyitra vm.), 5. 1262: *Saar*, p. (Cs. 3: 628, Sopron vm.), 6. 1236: *Sar*, pr. (Cs. 2: 791, Vas vm.), 7. 1234–70: *Sar*, pr. (Cs. 3: 249–50, Veszprém vm.) és a *Szék* (vö. *szék* ~ *szik* 'időszakos vízállás; esőtlen nyara-kon kiszáradó tó; mocsár, mocsaras hely', TESz.): 1. 1332–5/PR.: *Zeek* ~ *Zek* (KMHsz. 1: 252, Baranya vm.), 2. 1327/1469: *Scek*, p. (KMHsz. 1: 252, Bihar vm.), 3. 1327/1589: *Zeek*, t. (KMHsz. 1: 252, Bihar vm.), 4. 1291/1315: *Zek* (Gy. 2: 87, Doboka vm.), 5. 1252/1758: *Zek*, t. (Gy. 2: 201, erdélyi Fehér vm.), 6. 1341: *Zeek* (Gy. 3: 521, Kraszna vm.), 7. 1332: *Zeek* (Cs. 3: 630, Sopron vm.) stb. településnevek.

Kiemelkedésekkel kapcsolatba hozható földrajzi köznévi eredetű településnevek szintén gyakran előfordulnak a korai ómagyar korban,⁴ mint pl. *Halom*: 1. +?1061/1272//1390: *Holm* (Gy. 2: 323, 424, Fejér vm.), 2. +1093[1325 k.]//1399: *Holm* (Gy. 2: 424, Fejér vm.), 3. 1323/324: *Holm* (Gy. 4: 520, Pest vm.); *Hegy*: 1. 1221/1550: *Hegy*, v. (KMHsz. 1: 126, Békés vm.), 2. [1350 k.]: *Hyg*, p. (KMHsz. 1: 126, Bereg vm.), 3. 1239: *Hegvi* (Borovszky, Pozsony, 69, Pozsony vm.); a sokfelé előforduló *Ság* (vö. *seg* ~ *ség* ~ *ság* 'halom, domb, erdős magaslat', Hefty 1911: 274, 306, Kálmán 1989: 145): 1. [1268–9]: *Saag*, v. (Gy. 2: 401, Fejér vm.), 2. 1216 Pp./1225k.: *Saag* v., (Gy. 2: 622, Győr vm.), 3. 1235/XV.: *Sag* (Gy. 3: 236, Hont vm.), 4. *1222/1550: *Sagu*, v. (Gy. 4: 290, Nógrád vm.), 5. 1263: *Saag*, p., t. (Gy. 4: 554, Pest vm.), 6. 1272: *Sag* (Cs. 2: 790, Vas vm.) stb.

A leginkább a határneveket alkotó erdőre, mezőre utaló, formáns nélküli földrajzi közneveket is szép számmal megtaláljuk a településnevekben, mint pl. *Erdő*: 1. 1221/1550: *Erdei* (KMHsz. 1: 92, Abaúj vm.), 2. 1243/1335/XVII.: *Erdő* (Gy. 2: 482, Gömör vm.), 3. 1215/1550: *Erdev* (Gy. 3: 90, Heves vm.), [1270–72]: *Erdeu*, v. (Gy. 4: 201, 203, Nagysziget), *Eresztvény*: 1298: *Ereztuen*, v. (Cs. 2: 308, Valkó vm.); *Kerek*: 1. 1214/1550: *Kerecu*, v. (KMHsz. 1: 150, Bihar vm.), 2. 1284: *Kerek* (KMHsz. 1: 150, Bihar vm.), 3. *1324: *Kerek* (Gy. 2: 168, erdélyi Fehér vm.), 4. 1349: *Kerek*, p. (Cs. 2: 45, Temes vm.); *Láz* (vö. 'erdei tisztás, irtás, hegyi legelő', FknT. 226): 1. 1289/1291: *Laaz*, v. (KMHsz. 1: 172, Baranya vm.), 2. 1255/1300 k.: *Laz*, p. (KMHsz. 1: 172, Bihar vm.), 3. 1320: *Laz* (Cs. 1: 302, Sáros vm.), 4. 1333:

⁴ A kiemelkedésekkel kapcsolatos földrajzi köznévből alakult településnevek természetesen szerepelnek a kiemelkedések neveinek szerepéről írt tanulmányomban is (lásd Kovács 2024).

Laaz (Cs. 2: 625, Somogy vm.), 5. 1337: *Laaz* (Cs. 1: 390, 394, Ung vm.); *Mező*: [1291–94]: *Mezew* (KMHSz. 1: 186, Bihar vm.); *Rét*: 1342/ 1343: *Reth* (Kenyhercz é.n., Szepes vm.) stb.

Bába Barbara a formáns nélküli földrajzi köznevek egyes jelentésmezőinek mikrotoponimákbeli reprezentáltságát vizsgálva szintén e három legnépesebb csoportot (ti. a vízrajzi, domborzati, illetve határneveket alkotó földrajzi köznevek csoportját) állapította meg (2011: 123–128).

Az itt vizsgált természeti környezetre utaló településnévi adatok alátámasztják azt a természeti nevekre tett általános megállapítást, miszerint a jelentéshasadás a speciálisabb fogalmi tartalmú helyjelölő szavak (pl. *ér*, *sár*, *szék* ~ *szik*; *halom*, *ség* ~ *ság*; *eresztvény* stb.) körében jellemzőbb, az általánosabb jelentésű pusztá földrajzi köznevek (pl. *víz*, *hegy* stb.) azonban ritkábban válnak helynevekké (vö. Hoffmann 1993: 96, Bába 2011: 129–130).

Ezzel összefüggésben fontos hangsúlyoznunk, hogy ezekre a településnevekre az átmenetiség jellemző. Egy *Ér* nevű település (vö. pl. *1214/1550: *Her*, pr., Bihar vm., KMHSz. 1: 92) esetében például csak további információk birtokában (pl. az oklevél szövege, a birtokleírás, a mikronévi adatok alapján) tudjuk egyértelműen meghatározni, hogy vajon a településnév-adást a mocsaras környezet motiválta-e (ebben az esetben a településnév általános földrajzi viszonyra utal, és jelentéshasadással keletkezett), vagy pedig a település egy közelben lévő *Ér* nevű vízről kapta a nevét (s ekkor lokális viszony tükröződik benne, s metonimikus névadás eredménye). Ebben az esetben Bihar vármegyében éppen van adatunk a fent említett *Ér* település közelében fekvő *Ér* (1295: *Eer*, palus, Bihar vm., KMHSz. 1: 92) mocsárról, itt tehát nagy valószínűséggel inkább víznévi előzménnyel kell számolnunk.

2.2. A földrajzi köznévi eredetű elnevezések 34%-a alakult helynévképzővel.

A képzett településnevek legnagyobb része (38%-a) *-i* képzővel alakult, pl. *Árki*: 1. 1325: *Arky*, p. (KMHSz. 1: 36, Arad vm.), 2. 1289/1291: *Aruky*, v. (KMHSz. 1: 36, Baranya vm.), 3. +1086 [1250 k.]: *Arqui*, pr. (Gy. 2: 346, Fejér vm.), 4. 1339: *Arky*, t. (Cs. 2: 240, Szerém vm.); *Berki*: 1. 1228: *Berky* (Gy. 4: 566, Pest vm.), 2. 1229: *Berky* (Cs. 2: 593, Somogy vm.); *Halmi*: 1215/1805: *Halmy* ~ *Holmy* (Kocán 2017: 91, Ugocsa vm.), *Hegy*: 1220: *Hegi* ~ *Hegy* (Cs. 1: 349, Zemplén vm.); *Homoki*: 1274: *Humuky*, pr. (Cs. 3: 611, Sopron vm.); *Réti*: 1. 1332: *Rety*, p. ~ *Rethy*, p. (KMHSz. 1: 232, Borsod vm.), 2. [1330 u.]>412: *Rethy*, p. (Gy. 2: 401, Fejér vm.), 3. 1210: *Rethi*, t. (Gy. 2: 621, Győr vm.), 1318: *Rethy* (Kenyhercz é.n., Szepes vm.); *Sári*: 1. 1252: *Sari*, p. (KMHSz. 1: 237, Baranya vm.), 2. 1075/+1124/+1217: *Sari*

(KMHsz. 1: 237, Bars vm.), 3. [XIV. eleje]>1412: *Sary* (KMHsz. 1: 237, Bodrog vm.); *Szigeti*: 1. 1214/1550: *Seigueti* [f: *Scigueti*], v. (KMHsz. 1: 264, Bihar vm.), 2. 1214/1550: *Scigueti*, v. (KMHsz. 1: 264, Bihar vm.); *Szurdoki*: 1326: *Zurduky*, t. (Gy. 4: 128, Máramaros vm.); *Telki*: 1229: *Teluky* (Cs. 2: 650, Somogy vm.) stb. településnevek.

Az -s képző (33%) a második leggyakrabban használt képzőelem e településnevek megalkotásában. A földrajzi köznévhez ez a képző kapcsolódik a következő településnevekben: *Árkos*: 1. 1330: *Arkus* (Gy. 2: 131, erdélyi Fehér vm.), 1336/1338: *Arcus* (Németh 1997: 25, Szabolcs vm.); *Erdős*: 1243/1335: *Erdes*, p. (Gy. 2: 482, Gömör vm.); *Fövenyes*: 1332–7/Pp.: *Feuenyes ~ Feuenies* (Cs. 1: 731, Zaránd vm.); *Gyepes*: 1274: *Gyepus*, t. (Cs. 3: 57, Zala vm.); *Halmos*: 1. 1341: *Halmas* (Gy. 3: 507, Kraszna vm.), 2. 1343: *Helmus* (Borovszky, Pozsony, 69, Pozsony vm.), 3. 1337: *Halmos* (Cs. 2: 314, Valkó vm.); *Harasztos*: 1319/1320: *Harasztus*, v., p. (Gy. 3: 350, Kolozs vm.); *Mocsaras*: 1334: *Mocharus*, t. (Gy. 2: 517, Gömör vm.); *Sáros*: 1. 1266: *Sarus*, t. (KMHsz. 1: 238, Csongrád vm.), 2. 1275/410: *Sarus* (Gy. 2: 533, Gömör vm.), 3. 1322: *Sarus* (Gy. 3: 559, Küküllő vm.), 4. 1345: *Sarus* (Cs. 1: 287, Sáros vm.); *Tós*: +1194/[1230 k.]: *Thous*, pr. (KMHsz. 1: 280, Borsod vm.) stb. településnevekben.

A -d képző (25%) szintén gyakran vesz részt a földrajzi köznévi eredetű településnevek alkotásában, mint pl. *Beregd*: 1266: *Beregdu*, t. (KMHsz. 1: 53, Csongrád vm.); *Érd*: 1. + 1263/324/580: *Eerd*, p. (Gy. 3: 374, Kolozs vm.), 2. [1243]: *Erdu*, v. (Gy. 4: 570, Pest vm.); *Erdőd*: 1. 1221/1550: *Erdeud* (KMHsz. 1: 92, Abaúj vm.), 2. 1316: *Erdeud*, p. (Németh 1997: 71, Szabolcs vm.), 3. 1215/1550: *Herdeud* (Németh 2008: 78–79, Szatmár vm.), 4. 1264/1291: *Erdeud* (Németh 2008: 78–79, Szatmár vm.), 5. 1173–1196: *Erdeud* (Cs. 2: 282, Valkó vm.); *Fertőd*: 1234: *Ferteud*, v. (Cs. 3: 608, Sopron vm.); *Lázd*: 1214/1550: *Lazd*, v. (KMHsz. 1: 172, Bihar vm.); *Mocsárd*: 1264: *Machard*, t. (Gy. 4: 423, Nyitra vm.); *Sárd*: 1. 1238/1296–1301: *Sard* v. (Gy. 2: 183, erdélyi Fehér vm.), 2. 1346: *Saard* (Cs. 2: 639, Somogy vm.), 3. 1255: *Sard*, v. (Cs. 3: 100, Zala vm.) stb. településnevek.

Az -j képző nagyon ritkán, csupán egy-egy névben figyelhető meg: *Halmaj*: 1. 1234/1243: *Holmoy* (KMHsz. 1: 121, Abaúj vm.), 2. 1234/1243: *Holmoy*, t. (Gy. 3: 98, Heves vm.), 3. 1248/1402/1483: *Holmoy* (Gy. 3: 98, Heves vm.); ugyanígy szerepel a -gy (*Debregy*: 1255: *Debregy*, KMHsz. 1: 81, Abaúj vm.) és a -cs képző is (*Ercsi*: 1233: *Hercz* [Ercz], Gy. 2: 361, Fejér vm.). Néhány településnévben az -sd/-st képzőbokr fordul elő: *Árkosd*: 1299: *Arcusd* [Arkusd] (Németh 1997: 25, Szabolcs vm.); *Berkesd*: +1015/+1158//1403/PR.: *Berkust*, v. (KMHsz. 1: 54, Baranya vm.); *Sárosd*: 1342:

Sarusd (Gy. 2: 402, Fejér vm.); *Segesd*: 1. +1092/+1274//1399: *Segusd*, v. (KMHsz. 1: 240, Bodrog vm.), 2. +1092/ +1272//1399: *Segesd*, v. (Gy. 2: 437, Fejér vm.), 3. 1265: *Segusd* (Cs. 2: 581, Somogy vm.).

Jól láthatjuk, hogy ugyanahhoz az alapszóhoz többféle képző is kapcsolódhat, mint például a fent említett (*árok* >) *Árki*, *Árkos*, *Árkosd*, (*ér* >) *Ercs*, *Érd*, *Érdi*, *Éri*, (*halom* >) *Halmaj*, *Halmos*, *Halmi*, (*sár* >) *Sárd*, *Sári*, *Sáros* stb. településnevek esetében.

E településnevekre szintén kettős arculat, a fent említett átmenetiség jellemző, vagyis számolni kell esetükben azzal a lehetőséggel is, hogy az általános földrajzi viszonyokat tükröző közszavak előbb maguk is helynevekké, természeti nevekké (víznevekké, hegynevekké stb.) alakulhattak, s ezek szolgáltattak aztán a településnevekhez alapul, immáron lokális viszonyt kifejezve.

2.3. A természeti környezetre utaló településnevek harmadik nagy szerkezeti típusát a kétrészes településnevek adják, amelyek a korai ómagyar korban még ritkán fordulnak elő: a teljes általam vizsgált névállományban mindössze a 10%-át teszik ki (Kovács 2019: 164–165). Az itt elemzett, földrajzi köznévvel kapcsolatos településnevek esetében viszont jóval nagyobb, 22%-os arányt figyelhetünk meg.

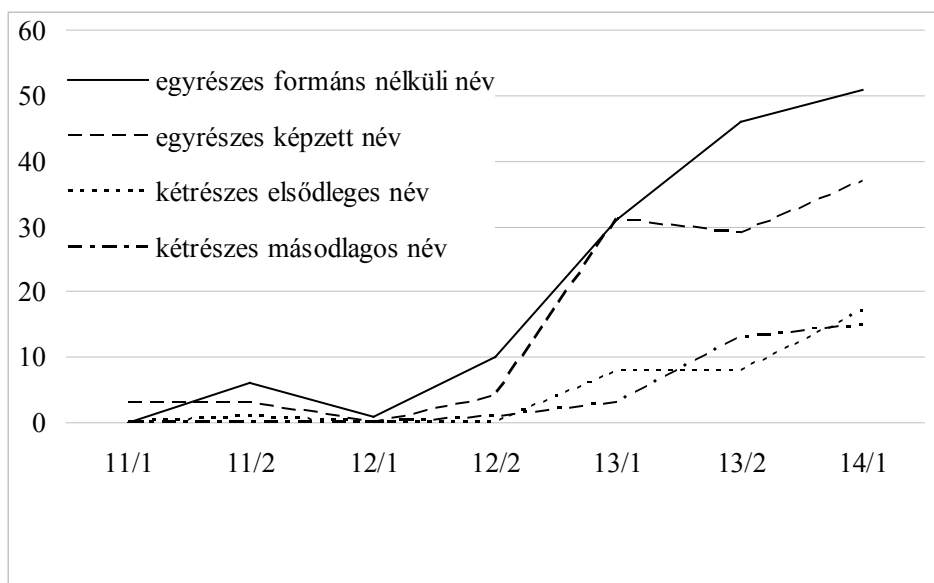
A kétrészes településnevek kicsivel több mint fele (52%) elsődleges településnévként jött létre, azaz második névrészük ’település’ jelentésű földrajzi köznevet tartalmaz, az előtag pedig a település általános földrajzi jellemzőire (pl. vizes, erdős, dombos stb. jellegre) utal. E nevekben előtagként a földrajzi köznév döntő többségben alapalakban áll, de előfordul annak képzős származéka is: pl. *Ároktelek*: 1. 1347: *Aroktelek*, p. (KMHsz. 1: 37, Bihar vm.), 2. 1347: *Aroktelek* (Németh 1997: 25, Szabolcs vm.); *Erdőfalva*: 1272>1344: *Erdeufalua* (KMHsz. 1: 92, Abaúj vm.); *Hegyfalu*: 1337: *Hegfalu* ~ *Hygfalu* (Cs. 2: 754, Vas vm.); *Sármonostora*: 1. 1331/1331: *Sarmonustra* (Németh 2008: 258–259, Szatmár vm.), *Sárvár*: 1. [1285–1300]: *Sar var* (KMHsz. 1: 238, Abaúj vm.), 2. 1345: *Sarwar*, p. (Gy. 2: 86, Doboka vm.), 3. 1341: *Sarwar*, castr. (Cs. 2: 791, Vas vm.); *Szántótelek*: 1337: *Zantotelwk*, p. (Németh 1997: 172, Szabolcs vm.); *Széktelek*: 1228/1305/1361: *Sretteluk* [ɔ: *Scecteluk*] (Gy. 3: 454, Komárom vm.); *Tófalu*: 1272: *Rovfolu* [ɔ: *Tovfolu*], t. (Gy. 2: 410, Fejér vm.), *Tóhely*: [+1077–95]>+1158//1403/PR.: *Tovhel* (KMHsz. 1: 279, Bodrog vm.), *Tósok*: 1266: *Thovsoch*, v. (Cs. 3: 257, Veszprém vm.); *Völgyfalva*: 1323: *Weughfolu*, v. (Cs. 2: 363, Valkó vm.); valamint *Rétifalu*: 1289/1374: *Retyfolu*, p. (KMHsz. 1: 232, Baranya vm.), *Sárorostelek*: 1293/1401: *Sarustelek*, t. (Gy. 2: 201, erdélyi Fehér vm.), *Tóslak*: +1237/[1237–42]: *Thovsloch*, v. (KMHsz. 1: 280, Borsod vm.) stb. telepü-

lésnevek. Az *Apróhalomháza*: [1321]>1381>1448/XV.: *Aprohalmhaza*, p. (KMHsz. 1: 35, Békés vm.), *Hegyalutelte* (1329/1335: *Hygfolateleke* ~ *Hegfoluteleky*, Gy. 4: 396, Nyitra vm.) és a *Sárvármonostora* (1. 1332>1341: *Saruarmonostora*, p., 2. 1347: *Sarvarmonustura*, Németh 2008: 258–259, Szatmár vm.) településnevek előtagjában pedig kétrészes, földrajzi köznevet tartalmazó helynevet találunk, s ezzel lokális viszonyt fejeznek ki.

A földrajzi köznévhöz – ahogyan a fenti példákból is jól látható – a *fal/falva*, *telek/telke* és a *vár* utótagok kapcsolódnak a leggyakrabban. Csúpnán néhány esetben fordul elő a *háza*, *hely*, *lak*, *monostora* és a 'fal' jelentésű *sok* utótag. Előtagként pedig a *sár* földrajzi köznév a leggyakoribb.

A kétrészes településnevek másik fele (48%) földrajzi köznévi jelző szerepű előtaggal állva másodlagos keletkezésű településnévként jött létre. Az ilyen településnevek utótagjában minden esetben településnévi lexéma áll, pl. *Árkosmohi*: 1325>1416: *Arkusmahy*, p. ~ *Arkusmohy*, p. (KMHsz. 1: 36, Bars vm.); *Érdsomlyó*: 1227/PR.: *Erdesumulua* (Gy. 3: 470, 493, Krassó vm.); *Érkece*: 1325: *Herkuche*, p. (Németh 1997: 71, Szabolcs vm.); *Hegyesvalkány*: 1274>1340: *Heyusuolkan* [ɔ: *Hegus*-?] (KMHsz. 1: 126, Csanád vm.); *Mezőbábolna*: [1280 k.]: *Mezeu Babuna*, t. (KMHsz. 1: 187, Borsod vm.), *Mezőharsány*: 1261/1271: *Mezeuharsan* (Gy. 3: 42, 98, Heves vm.), *Mezőkesző*: 1294/1295: *Mezeukezeu*, v. (Gy. 4: 407, Nyitra vm.), *Mezőpetri*: 1316: *Mezeupetri*, p. (Németh 2008: 186, Szatmár vm.), *Mezősomlyó*: 1. 1333–5/PR.: *Mezewsomlaw* (KMHsz. 1: 187, Arad vm.), 2. 1152: *Mezeusumlusiensi* (Gy. 3: 470, 493, Krassó vm.), 3. 1270: *Mezeusumlow* (Borovszky, Temes, 75, Temes vm.), *Mezőtarcsa*: 1278: *Mezeutarcha*, t. (KMHsz. 1: 187, Bihar vm.); *Révkanizsa*: 1332/1572: *Reu Kanysa* (KMHsz. 1: 232, Csanád vm.); *Ságizsidód*: 1225: *Sagisidoud*, v. (Gy. 3: 240, Hont vm.); *Szurdokbénye*: 1326/1375: *Zudukbenye*, p. ~ *Zurdukbenye*, p. (KMHsz. 1: 269, Abauj vm.); *Tófüss*: 1313/1339: *Toufyus*, t. (KMHsz. 1: 279, Bars vm.); *Vízgyala*: 1349: *Vízygala* (KMHsz. 1: 301, Bács vm.) településnevek. A fenti példákból kitűnik, hogy e közszók alapalakban és képzett formában egyaránt állhatnak a településnevek előtagjaként. Az is jól látszik, hogy a *mező* földrajzi köznév a táj mezőségi jellegére utalva nagyon gyakran és szinte az egész Kárpát-medencében megtalálható.

3. A földrajzi köznévből alakult településnevek kronológiai jellemzőit a relatív kronológia, vagyis az egyes névtípusok egymáshoz viszonyított kronológiájának módszerével igyekszem feltárni (ehhez lásd Rácz 2016: 104, valamint Kovács 2020: 121–122). Az egyes névszerkezeti típusok első említéseinek időbeli megoszlását mutatja az 1. ábra.

1. ábra

A földrajzi köznévi településnevek szerkezeti típusainak relatív kronológiája

A névtípus egészét tekintve a 12. század végéig csupán kevés adattal számolhatunk, e korai időszakokban az egyes szerkezeti típusokban is elenyésző az adatok száma. E korai évszázadokban az egyrészes formáns nélküli és képzett településnevek csak szórványosan, alig néhány névben – nemegyszer ott is bizonytalan kronológiai státusszal vagy pontosan nehezen megállapítható nyelvi formában – jelentkeznek, kétrészes névstruktúrákat pedig ekkor még nemigen találunk, pl. *Fok*: 1137: *Fok* (Cs. 2: 606, Somogy vm.), *Halom*: +1093[1325 k.]/1399: *Holm*, v. (Gy. 2: 424, Fejér vm.), valamint *Kereki*: 1193: *Querequi* (Cs. 2: 619, Somogy vm.), *Segesd*: +1092 [1325 k.]/ +1272//1399: *Segusd*, v. (Gy. 2: 437, Fejér vm.).

A 13. század elejétől mutatkozik meg igazán az egyrészes nevek dominanciája (pl. *Erdő*: 1215/1550: *Erdev*, Gy. 3: 90, Heves vm., *Patak*: 1230: *Potahc*, t., Cs. 3: 623, Sopron vm., *Halmi*: 1215/1805: *Halmy* ~ *Holmy*, Kócán 2017: 91, Ugocsa vm. stb.) Mind a formáns nélküli, mind a képzett nevek az egész század folyamán nagyfokú gyarapodást jeleznek, s a növekedés a 14. század első felében sem áll meg. Arányuk együttesen a névtípus teljes állományát tekintve a 12–14. század közepe között végig 70% körüli értéket mutat. Az egyrészes képzett településnevek száma a 13. század második

felében ugyan valamelyest csökken, a 14. században e nevek száma is tovább növekszik, bár ennek üteme nem éri el a formáns nélküli településnevek produktivitási-gyakorisági görbéjét. A korai ómagyar korban a természeti környezetre utaló településneveknek az itt vizsgált (ti. földrajzi köznévi eredetű) szemantikai kategóriájában a formáns nélküli névalkotás, vagyis a jelentéshasadás a meghatározó.

A kétrészes névstruktúrák lényegében a 13. század elejétől jelennek meg (pl. *Sárvár*: [1200 k.]: *Saruuar*, Gy. 4: 454, Nyitra vm., *Széktelek*: 1228/1305/1361: *Sretteluk* [ɔ: *Scecteluk*], Gy. 3: 454, Komárom vm., *Ságizsidód*: 1225: *Sagisidoud*, v., Gy. 3: 240, Hont vm. stb.). Az elsődleges és a másodlagos településnevek között viszont eltérő kép rajzolódik ki: míg az elsődleges nevek aránya a 13. században stagnál, és csupán a 14. század elején mutat jelentős gyarapodást, addig a másodlagos keletkezésű nevek aránya a 13–14. században lassan, de folyamatosan nő.

4. A földrajzi köznevek településnevekbeli gyakorisági megoszlását vizsgálva azt láthatjuk, hogy e településnevekben (319 névben) 50 különböző földrajzi köznév szerepel. Az egy földrajzi köznévre jutó átlagos helynévi gyakoriság mutatója 6,4 helynév/földrajzi köznév, egyes földrajzi köznevek gyakorisága azonban igen eltérő. Mindössze 9 olyan földrajzi köznév fordul elő (a földrajzi köznevek 2%-a), amelyek egyenként több, mint 10 településnév megalkotásában vesznek részt, ezzel pedig a településnevek 48%-ában szerepelnek névalkotó lexémaként. Ezek a leggyakrabban előforduló földrajzi köznevek a következők: *sár* 34, *seg* ~ *ség* ~ *ság* 'halom, domb, erdős magaslat' (TESz.) 24, *szék* ~ *szik* 'időszakos vízállás; esőtlen nyarakon kiszáradó tó; mocsár, mocsaras hely' (TESz.) 21, *mező* 20, *árok* 15, *erdő* 13, *halom* 12, *ér* 10, *kerek* 'erdő' (TESz.) 10 településnévben található meg. Az is jól látható, hogy a négy leggyakrabban használt földrajzi köznév (*sár*, *ség* ~ *ság*, *szék*, *mező*) 99 településnevet hozott létre a Kárpát-medencében, vagyis az itt vizsgált településnevek mintegy harmadában (31%-ában) e gyakori, speciális jelentéstartalommal bíró földrajzi közneveket találjuk.

A *hegy* (9), a *sziget* (8), a *szurdok* (8), a *berek* (7), a *láz* 'erdei tisztás, irtás, hegyi legelő' (FKnT.) (7), a *rét* (7), a *tó* (6), a *szeg* 'sarok, szeglet, kiszögellés' (TESz.) (6), a *mocsolya* 'zavaros vízű állóvíz' (FKnT.) (5), a *patak* (5) lexémák szintén többször előfordulnak a településnevekben. E gyakori földrajzi köznevek között elsősorban vízrajzi és domborzati közneveket, valamint határneveket alkotó, főként erdős, mezős jellegű területre utaló földrajzi közneveket találunk.

A földrajzi köznévi lexémák 63%-a azonban az átlagosnál ritkábban szerepel a településnevekben. Ilyen ritka településnév-alkotó földrajzi köznevek: a *főveny*, *mocsár*, *rév* (4–4), *fertő*, *gyűr* ~ *győr* 'domb, bucka; domboldal' (FKnT.), *homok*, *kút*, *telek* (3–3), *debrő* 'széles, kiterült, lapos fenekű völgy' (FNESz.), *gát*, *láp*, *liget*, *víz* (2–2), *eresztvény*, *fok*, *gyep*, *haraszt*, *morotva*, *pázsit*, *szántó* (1–1) stb.

5. A fenti elemzés jól mutatja, hogy a természeti környezetre utaló, földrajzi köznévi településnevek elsősorban formáns nélkül, jelentéshasadásal keletkeztek. Azt is láthattuk, hogy itt a kétrészes névstruktúra nagyobb szerepet kap, mint általában a korai ómagyar kori településnevek, illetve a természeti környezetre utaló településnevek más csoportjainak körében. A településnevekben gyakran előforduló földrajzi köznevek között elsősorban vízrajzi, domborzati, valamint határneveket alkotó földrajzi köznevek szerepelnek.

Irodalom

- BÁBA BARBARA 2011: Puszta földrajzi köznevek helynévalkotó szerepe az ómagyar korban. A jelentéshasadás. Helynévtörténeti Tanulmányok 6: 121–131.
- BÁRCZI GÉZA 1958: A magyar szókincs eredete. Második kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BOROVSKY SAMU [é. n.]: Magyarország vármegyéi és városai. Pozsony vármegye. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- BOROVSKY SAMU [é. n.]: Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Budapest, 1890–1913.
- FKnT. = BÁBA BARBARA – NEMES MAGDOLNA, Magyar földrajzi köznevek tára. A Magyar Névtörténeti Kiadványai 32. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 2014.
- FNESz. = KISS LAJOS, Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963–1998.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA (szerk.): Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. 4. Liptó–Pilis vármegye. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997, 1999, 2012, 2017.
- HEFTY GYULA ANDOR 1911: A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben. Magyar Nyelvőr 40: 155–169, 206–216, 259–265, 300–308, 361–370, 458–462.

- HOFFMANN ISTVÁN 1993: Helynevek nyelvi elemzése. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen. – Újraközlése: Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN 2005: Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. Névtani Értesítő 27: 117–124.
- KÁLMÁN BÉLA 1989: A nevek világa. Negyedik, átdolgozott kiadás. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- KENYHERCZ RÓBERT [é. n.]: A középkori Szepes vármegye helyneveinek adatbázisa. Kézirat.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN (szerk.), Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen, 2005.
- KOCÁN BÉLA 2017: Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében. A Magyar Névarchívum Kiadványai 45. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KOVÁCS ÉVA 2019: A természeti környezetre utaló településnevek strukturális kérdései. Helynévtörténeti Tanulmányok 15: 163–178.
- KOVÁCS ÉVA 2020: A természeti környezetre utaló településnevek kronológiai viszonyai. Magyar Nyelvjárások 58: 121–132.
- KOVÁCS ÉVA 2021: Vizek a természeti környezetre utaló településnevekben. Helynévtörténeti Tanulmányok 17: 73–85.
- KOVÁCS ÉVA 2023: Növénynevet tartalmazó településnevek. Névtani Értesítő 45: 53–62.
- KOVÁCS ÉVA 2024: Kiemelkedések a természeti környezetre utaló településnevekben. Magyar Nyelvjárások 62: 15–26.
- NÉMETH PÉTER 1997: A középkori Szabolcs megye települései. Ethnica Kiadás, Nyíregyháza.
- NÉMETH PÉTER 2008: A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig. Jóna András Múzeum Kiadványai 60. Nyíregyháza.
- RÁCZ ANITA 2016: Etnonimák a régi magyar településnevekben. A Magyar Névarchívum Kiadványai 37. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RESZEGI KATALIN 2009: A jelentéshasadás mint helynévalkotási mód. Helynévtörténeti Tanulmányok 4: 35–45.
- RESZEGI KATALIN 2022. Kognitív szemléletű névtudományi vizsgálatok. A Magyar Névarchívum Kiadványai 54. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- TESz. = BENKŐ LORÁND (főszerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Budapest, 1967–1976.

Geographical common nouns in settlement names referring to the natural environment

My paper examines the relationship between settlement names referring to the natural environment, and geographical common nouns. It provides a comprehensive picture of the role of geographical common nouns in the formation of settlement names describing the natural environment: what form common nouns take in early Old Hungarian settlement names, when and in what proportion they appear in early Old Hungarian sources, and what shifts in their frequency occurred over the centuries. The study also examines the distribution of certain geographical common nouns.

In conclusion it can be stated that in the early Old Hungarian period, the settlement names derived from geographical common nouns were primarily formed without formants (e.g. *Erdő* 'forest', *Halom* 'hill, hillock'). Methonymic naming played a dominant role in the formation of these settlement names. It was also observed that the two-part name structure (e.g. *Hegyfalu* 'mountain + village', *Tófüss* 'lake + settlement name *Füss*') plays a more significant role here than in general early Old Hungarian settlement names or in other groups of settlement names referring to the natural environment. A significant increase in the number of such settlement names can be seen from the beginning of the 13th century, which continued at a steady pace until the end of the early Old Hungarian period. Among the frequently occurring geographical common nouns in settlement names, hydrographical and topographical common nouns are particularly prominent.

Keywords: *settlement names, natural environment, geographical common nouns, structural analysis, chronological structure, frequency distribution, Early Old Hungarian period*

ÉVA KOVÁCS

Arvi Järventaus ja Unkarin itkupajut
(Arvi Järventauksen matkakertomuksen
Itkevien pajujen maa luonnehdintaa)

Tuomo LAHDELMA

Jyväskylän yliopisto
tuomo.v.k.lahdelma@jyu.fi

Arvi Järventaus (vuoteen 1903 saakka Heikki Arvi Ockenström, 1883–1939) oli ennen muuta eepisellä tuotannollaan ansioitunut suomalainen kirjailija ja evankelisen kirkon pappi. Järventauksella on laaja tuotanto, jonka tunnetuinta osaa ovat hänen varhaistuotantonsa Lappi-aiheiset romaanit sekä neliosainen, Suomen sodasta kertova romaani-tetralogia *Rummut*. Järventauksen tuotannosta on käännetty unkarin kielelle useita teoksia:

Debrecenhez (kääntänyt Jenő Fazekas). Tiszántúli, Debrecen, 1935;
Kis falu a világ végén (Hyljätty kylä, kääntänyt György Lakó ja Virág Móricz). Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938;
Kereszt és varázsdob (Risti ja noitarumpu, kääntänyt János Kodolányi). Turul, Budapest, 1943;
A Mennyei Mester (Taivaallinen puuseppä, kääntänyt János Kodolányi). Jövő Nyomda, Budapest, 1944.

Järventauksen tuotantoon sisältyy myös kolme Unkari-aiheista romaania: *Maahantulo* (”Honfoglalás”) -niminen unkarilaisten Karpaattien altaaseen saapumista kuvaava teos, *Savuava maa* (”Felperzselt föld”), jossa kuvataan unkarilaisten taisteluja turkkilaisia vastaan, sekä *Sydenpolittajat* (”Szénégetők”) -niminen kuvaus Rákóczin vapaustaistelusta.

Nykyään Arvi Järventaus on melko tuntematon kirjailija, mutta omana aikanaan hän oli hyvinkin arvostettu, mitä osoittaa se, että Järventaukselle myönnettiin valtion kirjallisuuspalkinto peräti viidesti: vuosina 1919, 1920, 1928, 1930 ja 1932. Myös Unkarissa tiedetään Järventauksesta, sillä elämänsä loppupuolella hänestä tuli Unkarin ystävä, joka vieraili Unkarissa

puolenkymmentä kertaa ja oleskeli vierailujensa aikana Unkarissa yhteensä reilusti yli vuoden. Unkarin harrastamisen osana Järventaus tutustui läheisesti lukuisiin unkarilaisiin – myös ja erityisesti toisiin kirjailijoihin. Kiinnostavaa unkarilaista näkökulmaa Järventauksen tuotantoon edustavat hänen läheisen ystävänsä János Kodolányin sanat: ”most, halála után, veszik észre, hogy nemcsak író, nemcsak költő, nemcsak a finn nyelv egyik nagy szerelmese és ismerője, hanem bizonyos szempontból sámán is volt. Írói pályáját lapptárgyú művekké kezdte s bizonyos, hogy ezek a legszebb, legharmonikusabb, legmélyebb munkái. Magyartárgyú regényeit a közönség szívesen fogadta ugyan, de nem mondhatók olyan értékeseknek, mint a másiak. Ezeknek másféle jelentőségük van.” (Internet: hakusana „Arvi Järventaus”. Katsottu 19.03.2025.)

Järventauksen pisin yhtäjaksoinen oleskelu Unkarissa ajoittuu vuosille 1937 ja 1938, jolloin kirjailijan matka kesti syksystä seuraavaan kevääseen saakka. Oleskelu tapahtui lääkärin määräyksestä, sillä sydänvaivaisen Järventauksen toivottiin saavan takaisin terveytensä Unkarin Suomea leudommassa ilmalanassa. Tämän jakson satoa on Järventauksen viimeinen teos *Itevien pajujen maa*, sillä – Järventauksen omien sanojen mukaan – ”potilaalle, jolle lääkäri on määrännyt »täydellisen levon«, tulee kaikesta huolimatta aika pitkäksi yhtämittaisessa toimettomuudessa, ja niinpä tämänkin kirjoittaja rupesi varkein merkitsemään muistiin vaikutelmiaan” (ks. s. 7). Tämä Järventauksen tuotannon sulkeva teos on toisaalta suomalaisessa kirjallisuudessa uuden alku: onhan se ensimmäinen Unkaria kuvaava suomalainen matkakirja. Vaikka Järventaus itse selittääkin teoksen syntyä keinona välttää ikävystyminen, on kysymys paljon enemmän, nimittäin kirjailijan tavasta edistää heimotyötä: virittää suomalaisten mielenkiintoa Unkaria kohtaan ja esitellä unkarilaiset myönteisessä valossa. Samaan hengenvetoon on todettava, että Järventaus ei joutunut kuvaamaan Unkaria ilman suomalaisia esikuvia, sillä tämän alan pioneeri kulttuurissamme on Antti Jalava (1846–1907), joka julkaisi useita Unkaria ja unkarilaisuutta kuvaavia opuksia. Lähelle Järventauksen itselleen asettamaa tehtävää tulee muun muassa vuonna 1876 ilmestynyt *Unkarin maa ja kansa* -niminen teos.

Yllättävää kyllä Järventauksen matkakuvauksessa Jalavaa ei edes mainita. Järventauksen Unkari-kuvaus on tyypillisesti kirjailijan laatima matkakertomus. Se ei edes pyri systemaattisuuteen ja runsaan faktuaalisen tiedon antamiseen vaan koostuu ensisijaisesti matkamiehen saamista vaikutelmista. Jo heti matkakuvauksen alkusanoissa Järventaus paljastaa kuvauksensa periaatteen: ”tarkoitukseni ei ole ollut antaa Unkarista täydellistä ja tyhjentävää

kuvaa. Se olisi vaatinut vuosikausien työn. Olen vain merkinnyt sitä, mikä minua on mieskohtaisesti kiinnostanut” (s. 7). Tämän mukaisesti Järventaus luonnehtii esim. kuvaustaan unkarin kielestä näin: ”...tarkoituksemme ei suinkaan ole ruveta pitämään lukijallemme kielitieteellistä luentoa – emmekä siihen kykenisikään. Tarkoituksemme on vain kuvata unkarinkieltä sellaisena, miltä se suomalaisen korvassa kuuluu” (s. 133).

Ja millaiselta unkarin kieli Järventauksen mukaan kuulostaakaan suomalaisen korvissa: ”Kun ensi kerran kuulee unkaria – esim. unkarinkielisen puheen – saa sen vaikutelman, kuin rummut soisivat ja miekat helähtelisivät... aivan kuin suuri sotaleiri yht’äkkiä heräisi... miehet hyppäisivät jalkeille ja tarttuisivat tapparoihinsa. Sellaisen vaikutuksen unkarinkieli teki minuun, kun ...sitä ensi kerran kuulin: mahtavaa, kalskahtelevaa, miehekästä, jäyheää kieltä. Ja sinä päivänä opin sitä rakastamaan” (s. 133).

Se, että *Itkevien pajujen maa* on kirjailijan laatima matkakirja, tulee ennen muuta esille siinä aistivoimaisuudessa, jolla Järventaus kuvaa henkilöitä, miljöitä ja tapahtumia. Esimerkiksi unkarilaista nuorta poikaa Järventaus kuvaa näin: ”Öcsi on kaunis poika, mustatukkainen, mustasilmäinen, ja kasvot ovaalinmuotoiset. Iho on valkoinen, hieno, melkein kuin tytöllä, mutta kaukana on tyttömäisyys Öcsistä. Hän on reipas, terhakka miehen alku. Joku on antanut hänelle Pikku Petöfin nimen, koska hänen ulkomuotonsa muistuttaa tuota kuuluisaa runoilijaa. Mutta – muuten on Öcsi mahdollisimman kaukana runouden ja kirjallisuuden maailmasta. Runojen lukeminen on hänestä suorastaan ikävää. Paljon mielenkiintoisempaa on kissojen jahtaaminen kumipyssyllä tai koppakuoriaisten kerääminen” (s. 170). Ja seuraava sitaatti on katkelma siitä, miten Järventaus kuvaa Dezső Szabóa pitämässä puhetta: ”Puolen tunnin kuluttua nousee kirjailija puhumaan. Se ei ole mikään tavallinen pöytäpuhe, ei – se on tulivuorenpurkaus. Kaikki yhteiskuntaelämän ilmiöt joutuvat siinä ankaran tarkastelun kohteeksi: kirkko, papisto, koulu, kasvatus, hallitus ja sen toimenpiteet. Jokainen saa niin että roikaa. Szabó Dezsőn ääni paisuu mahtavaksi. Vuoroin se on melkein itkuntäysi, ja kuulijoiden veitset ja haarukat pysähtyvät. Ja huulille kohoamaisillaan ollut oluttuoppi pysähtyy puoliväliin ja laskeutuu sitten hiljaa alas. Szabó Dezső koskettelee kaikkein herkimpiä kieliä kuulijainsa sydämissä. Hänen puheensa kohisee profeetallista paatosta, joka yht’äkkiä vaihtuu mitä leppoisisimpaan huumoriin. Kuulijat naurahtavat ja puhkeavat sitten mitä vilkkaimpiin suosionsoituksiin” (s. 157).

Järventauksen miljöön kuvauksesta käyköön esimerkiksi seuraava katkelma luvusta ”Linja-autossa poikki pustan”: ”Kylät olivat loppuneet, ja nyt

alkoi aivan asumaton seutu. Aurinko valoi hohdettaan lumen peittämälle lakeudelle... Kevyt auer leijaili ilmassa antaen maisemalle vielä pehmeämmät piirteet. Tie ujelsi suorana eteenpäin... ja kaukana näköpiirin rajassa tuikki valkoinen piste, jota varjosti pitkien, solakoiden puiden ryhmä: yksinäinen pustan talo ja sen vieressä kasvavat, syypressiä muistuttavat poppelit” (s. 53). Ja esityksen kirjallista kiinnostavuutta on omiaan lisäämään myös Järventauksen taajaan viljelemä itseironia: oman itsen saattaminen koomiseen valaistukseen. Niinpä esimerkiksi Järventaus fantasioi seuraavasti, mitä Hortobágyin csárdan postineiti miettii Suomesta ja millaisena hän näkee talossa asuvan suomalaisen kirjailijan: ”Vähän on postiakin näin talviseen aikaan. Mutta kesällä... lentää kirjekortti melkein joka maailman ääreen – kaukaiseen Suomeenkin. Postineiti on kartasta katsonut, missä se maa on. Ja kaukana se on. Nytkin asuu suomalainen herra yhdessä csárdan huoneessa – omituinen mies, ei puhu paljoa ... kävelee aamuisin pitkin lumista pusta, palaa takaisin ja kirjoittaa. Mitä mahtanee kirjoittaa? Romaania, sanoo herra Németh, joka on maailmoita matkustellut – romaania Lapista. Lapista? Missähän maan kolkassa sekin paikka lieene?” (s. 68).

Epädokumentaarisuuden olennaisena osana Järventaus höystää esitystään jatkuvasti anekdooteilla, millä hän ei tietenkään pyri dokumentaarisuuteen vaan elävöittämään vaikutelmiaan Unkarista. Oman rajoituksensa Järventauksen kuvaukselle Unkarista asettaa toki myös se, että hän oli aloittanut unkarilaisuuteen perehtymisen vasta kypsällä iällä, minkä takia hänen hungarologinen tietämyksensä oli vielä eräiltä osin hyvinkin vaillinainen, mikä näkyy esim. siinä, että Järventaus käsittää termit ”erdélyläinen” ja ”székely” synonyymeiksi (ks. s. 25) ja pistää silmään jo heti teoksen alussa, kun Järventaus kuvaa keskusteluaan Gellért-hotellin tarjoilijan kanssa: ”Hännystakkinen pincér... toi aamukahvini, esiintyen tuolla suurkaupunkien hotellitarjoilijoiden tavanmukaisella pidättyväsyydellä, minkä pitkä ammattitottumus tuo mukanaan. ”Méltóztassék parancsolni” – suvaitkaa olla armollinen ja käskeä. No, minulla ei ollut mitään enempää käskettävää... ja tarjoilija poistui hiljaa kuin henki” (s. 12). Järventaus siteeraa teoksensa mittaan usein unkarilaista voimalausetta ”Az iskoláját neki” ja suomentaa sen yllättävästi näin: ”Se on heidän koulunsa”. – Lisättäköön tähän kuitenkin totuuden nimissä, että *Itkevien pajujen maa* todistaa Järventauksen perehtyneen syvällisesti Unkarin historiaan, mikä tietenkin liittyy siihen, että Unkarin menneisyys on yksi hänen tuotantonsa aihepiirejä.

Järventauksen *Itkevien pajujen maa* jatkaa romantiikassa vahvistunutta subjektiivisten matkakertomuksen perinnettä, jota edustavat esimerkiksi François-René Chateaubriandin matkakuvaukset. Niinpä esimerkiksi teoksessaan,

joka perustuu Chateaubriandin Kreikkaan, Turkkiin, Palestiinaan, Egyptiin, Tunisiaan ja Espanjaan vuosina 1806–1807 suuntautuneeseen matkaan, kirjailija arvioi, että hänen matkakirjansa välittämä historiallinen totuus on vahvasti henkilökohtainen ja ilmoittaa jo ennakolta, että tässä matkakirjassa hän aikoo puhua paljon itsestään, minkä seurauksena teos on pikemminkin kuvaus hänen elämänsä tietyn ajankohdan muistoista kuin varsinainen matkakirja. Chateaubriandin matkakertomus tekee tunnetuksi uudenlaisen kirjoitustyylin, jossa korostuu kokevan minän asema ja jossa tutkaillaan minän suhdetta maailmaan ja käytetään tehokeinoina romaaninomaisuutta sekä anekdotteja (Mikkonen 2019: 94).

Järventauksen teoksen epäsystemaattisuuteen ja subjektiivisuuteen liittyy teoksen hyppelehtivä rakenne. Tätä kuvastaa myös matkakertomuksen alaotsikko: ”Unkaria sieltä ja täältä”. Opukseseen sisältyy muun muassa erilaisten miljöiden kuvauksia, tekijää kiinnostaneiden henkilöiden muotokuvia, eri ihmisryhmien kuvausta, uskonnollisen elämän analysointia, Unkarin kirjallisen elämän esittelyä ja luonnehdintaa sekä selonteko unkarilaisista viineistä ja viininkorjuusta. Teos alkaa ja päättyy Budapestin kuvauksella. Alun Pestin kuvauksen edellä on johdantona ”Rajalla”-niminen luku, ja lopun Budapest-jakson jälkeen on vielä ikään kuin liitteenä ja epilogina ”Unkarilaisia kotejani” -niminen jakso. Rajalla kertoja muistelee aikaisempia käyntejään Unkarissa, etenkin ensimmäistä käyntiään, jolloin hän ”humaltui unkarilaisuudesta”. Hän mainitsee kyseessä olleen kongressimatkan, minkä perustella voimme ajatella, että kyseessä on ollut osallistuminen kesäkuussa vuonna 1928 järjestettyyn kolmanteen suomalais-ugrilaiseen kongressiin. Ja tämä otaksu- ma saa vahvistuksen, kun Järventaus luvussa ”Unkarin kieli” mainitsee kuul- leensa unkarin kieltä ensimmäisen kerran nimenomaan vuonna 1928 (ks. 133). Vuoden 1928 kongressimatkaa voinee pitää Järventauksen heimotyöin- nostuksen lähtökohtana, tai vähintäänkin sen keskeisenä virstanpylväänä.

Tarkasteluun on valikoitunut suomalaisille eksoottisia piirteitä ja toisaalta sellaisia suomalaisille tuttuja aiheita, jotka tarjoavat hyvän lähtökohdan kon- trastiiviselle tarkastelulle. Rajalla olemisen kuvaus on tavanomainen tapa aloittaa matkakirja. Kyseessä on liminaalinen tila, jossa ollaan jättämässä tut- tua ja turvallista ja siirtymässä uuteen, outoon ja pelottavaan. Omintakeisella tavalla Järventauksen teoksessa liminaalinen tila on käänteinen: kokija näet tuntee niin, että hänen viisi aikaisempaa käyntiään Unkarissa ovat jättäneet jäljelle veljesmaahan liittyvän kotoisuuden ja turvallisuuden tunteen. Ja heti Unkarin puolelle saavuttuaan hän vaipuu uneen, vaikka ei ollut pystynyt tätä ennen moneen kuukauteen nukkumaan muuten kuin unilääkkeiden avulla (s. 10–11).

Teoksensa alkusanoissa Järventaus paljastaa käsityksensä Unkarista kaksinaiseksi. Toisaalta hän ei pidä maassa jo useasti vierailtuaan ja pitkän aikaa viivytyään Unkaria enää ”minään taivaanvaltakuntana”. Mutta kuitenkin hänen kokonaisnäkemystään Unkarista hallitsevat myönteiset seikat: ”... sillä on myös paljon hyviä puolia, joiden vuoksi sitä on pakko rakastaa. Meille pohjoismaalaisille se on jo eräällä tavalla eksoottinen maa, jossa henkemme tapaa sellaista, mitä ei Pohjolasta löydä: välitöntä elämän iloa ja hetken viatonta riemua, jotka kutoutuvat jokapäiväisen elämän hyörinään yhtä luonnollisesti ja sopusointuisesti kuin kirkkaat, loistavanväriset kuviot unkarilaisten kansallispukujen pohjaväreihin.” Alkusanojen luonnehdinta unkarilaisista päättyy dityrambinomaiseen huudahdukseen: ”He ovat Jumalan suuria, iloisia lapsia, joilla on hyvä käsitys itsestään – monesti täydellä syyllä” (s. 7–8).

Niin kuin edellä lainatusta katkelmasta ilmenee, Järventaus ei koe itseään Unkarissa ainoastaan Suomen vaan kaikkien Pohjoismaiden edustajaksi. Naapurimaiden välinen jännite ei ole Unkarissa enää läsnä, vaan hänestä tuntuu kodikkaalta, kun skånelainen tilapäistuttavuus ”sorahuttelee ruotsiaan hyvin herttaisesti” (ks. s. 11). Kertojan pohjoismaalaisuuden korostaminen toistuu matkakirjassa alinomaa, ja siinä saa kokonaisen luvun verran tilaa pyrkimys ottaa selvää siitä, millaista reittiä myöten Kaarle XII kulki Unkarissa palatessaan takaisin Ruotsiin viisi vuotta kestäneen Turkissa oleskelun jälkeen, minkä ohella Järventaus ottaa Kaarle XII:n puheeksi useaan otteeseen myös muiden lukujen yhteydessä.

Järventauksen teoksessa Suomi ja Unkari käsitetään hyvinkin erilaisiksi maiksi, mutta ei niin, että toinen olisi parempi kuin toinen. Tässä mielessä *Itkevien pajujen maa* on kokonaan toisenlainen kuin Järventauksen ystävän János Kodolányin samoihin aikoihin valmistunut matkakirja *Suomi, a csend országá*, jossa alusta loppuun ylistetään Suomea ja mollataan Unkaria, mitä selittää osaltaan se, että Kodolányi kuului ns. Népi írók-nimiseen kirjalliseen ryhmittymään, jonka keskeisiä tunnuksia on Pohjoismaiden ihailu. Sitä vastoin Järventaus kirjoittaa sekä suomalaisena nationalistina että Suomen ja Unkarin välisen heimotyön edistäjänä.

Itkevien pajujen maassa osoitetaan erityistä huomiota kahdelle kansanryhmälle, nimittäin mustalaisille ja juutalaisille. Mustalaiset tulevat Järventauksen teoksessa puheeksi useaan otteeseen. Heidät käsitetään osaksi Suomen oloihin vastakohtaistuvaa Unkarin eksotiikkaa: ”Hyvin monella suomalaiselle on se käsitys, että Unkari on mustalaisten maa. Se on tietysti aivan nurinkurinen käsitys. Mutta siinä suhteessa se pitää paikkansa, että tässä maassa todellakin asuu harvinaisen paljon mustalaisia” (s. 85). Järventaus katsoo

Unkarin mustalaisten jakaantuvan jyrkästi kahteen eri luokkaan: soittaja-mustalaisiin ja tavallisiin kuljeskeleviin ”kattilanpaikkaajiin ja hevostohtoreihin”. Soittajamustalaiset nauttivat kertojan arvostusta, ja innostuneena hän kuvailee heidän musisointiaan: hänen mukaansa mustalaisen viulu ”tulkitsee kaikkia sielun tunnelmia ja ailahteluja” (s. 87). Mutta myös ”mustalaisproletariaattia” kuvataan myötätuntoisesti. Järventaus kuvaa huvittuneen oloisena tapaamisiaan köyhien mustalaisten kanssa ja kiinnittää erityistä huomiota heidän asujensa repaleisuuteen, joka Järventauksen mukaan ansaitsee suorastaan mainesanan ”ihana” (ks. s. 19). Kaiken kaikkiaan Järventaus laskee mustalaiset kiinteäksi ja arvokkaaksi osaksi Unkaria: ”Unkarilaista miljöötä olisi vaikea kuvitella ilman heitä. Niin he ovat kasvaneet ja juurtuneet siihen. Ja voitaneen hyvällä syyllä sanoa, että hekin rakastavat tätä laulun ja tulisen lemmen maata yhtä palavasti kuin konsanaan magyarit, maan varsinaiset asukkaat. Sillä ovathan he parhaimmassa tapauksessa sen parhaita tulkitsijoita – viulullaan” (s. 89).

Kertojan käsitys juutalaisista vastakohtaistuu hänen käsitykseensä mustalaisista. Siinä, kun mustalaiset ovat kertojalle virkistävä väriläiskä, hän näkee juutalaiset kielteisesti: unkarilaisuutta jäytäväksi kansanosaksi. Jo heti teoksen ensimmäisillä sivuilla saa sijaa Järventauksen negatiivinen käsitys: ”matkallani tässä maassa olen pakostakin joutunut kiinnittämään huomiota juutalaisuuteen, joka meihin, pohjoismaalaisiin, vaikuttaa vastenmieliseltä ja luotansa työntävältä sekä sekoittaa Unkarissa oleskelevan suomalaisen maljaan aina jonkin verran katkeruutta. Siitä ei pääse mihinkään: maa on juutalaisten käsissä, ja viidenkymmenen vuoden kuluttua ei unkarilaisilla ole varmaankaan paljon sanottavaa, jos tätä menoa jatkuu” (s. 13).

Juutalaisetkin Järventaus jakaa eri ryhmiin: tässä tapauksessa kolmeen eri tyyppiin. Ensinnäkin ovat ”unkarilaisuuden vaippaan verhoutuivat juutalaiset”, jotka Järventauksen mukaan esiintyvät mielellään unkarilaisina mutta jotka pohjimmiltaan yleensä ajavat oman kansallisuutensa etuja ja päämääriä. Toiseksi ryhmäksi Järventaus erottaa ”afäärijuutalaiset”, jotka eivät salaa kansallisuuttaan vaan päinvastoin ylpeilevät sillä. Heidän käsissään ovat liike-elämän langat, ja he halveksivat unkarilaisia, joita pitivät ainoastaan kyvyttöminä kadehtijoina. Kolmanneksi, vähälukuisimmaksi ryhmäksi kirjailija löytää sellaiset juutalaiset, joille aine ei enää merkitse mitään vaan joille henkinen elämä on tullut pääasiaksi. Jatkossa Järventaus esittelee juutalaisia, joita hän on tullut tuntemaan. Näiden esittelyjen myötä hänen käsityksensä juutalaisista osoittautuu moniarvoiseksi, sillä Järventauksen piirtämät henkilökuvat koskevat ensisijaisesti kiinnostavia, häntä syvästi koskettaneita ihmisiä, joiden seura on virkistänyt ja avartanut häntä. Ja kertoopa Järventaus

myös juutalaisesta lääkäristä, jonka yksityispotilaana hän oli ollut sairaalassa kahteen otteeseen ja joka ei ollut suostunut ottamaan häneltä mitään lääkärinpalkkiota. Mutta juutalaisia käsittelevän luvun lopuksi Järventaus kuitenkin vetäytyy takaisin juutalaisia koskevaan antipatiaansa ja tähdentää juutalaisuuden kielteisiä, Unkaria vaarantavia piirteitä. ”Uskon Unkarin selviytyvän kaikista muista kysymyksistään, mutta juutalaiskysymykseensä se tulee aina kompastumaan. Siksi suuri vaikutusvalta on juutalaisilla maassa, ja siksi syvälle on juutalaisystävällinen mieliala tunkeutunut muutamiin yhteiskuntaluokkiin... sitä voinee tuskin kukaan kieltää, etteikö juutalaisten keskuudessa olisi vuosisatojen aikana järjestelmällisesti pyritty rikkauteen ja vaikutusvaltaan toisten kansojen kustannuksella” (s. 187–196).

On sinällään yllättävää, että myötämielisesti ja lempeästi ympäristöönsä tarkasteleva Järventaus esittää kovasanaista kritiikkiä juutalaisia kohtaan. Asia muuttuu kuitenkin ymmärrettävämmäksi, kun muistetaan, että Arvi Järventaus oli paitsi kirjailija myös pappi. 1900-luvun alkupuolen Suomen luterilainen kirkko näet oli kauttaaltaan lievän antisemitismin läpäisemä. Antisemitismiä esiintyi Suomen evankelisen kirkon kaikissa viiteryhmissä. Se oli taustaltaan uskonnollista, ja sitä perusteltiin osana kristillistä historianäkökulmaa, jossa juutalaiset käsitetään kirouksen alaiseksi kansaksi. Kansainvälisestä käytännöstä poiketen suomalainen papisto ei pitänyt juutalaisia alempana rotuna eikä yllyttänyt juutalaisvastaisiin toimiin tai pitänyt tarpeellisena juutalaisten oikeuksien rajoittamista. Yksikään Suomen luterilaisen kirkon keskeinen toimija ei pitänyt itseään antisemitistinä – eikä siihen ollut aihetakaan, koska tuolloin antisemitismi käsitettiin juutalaisvihaksi ja juutalaisten oikeuksien rajaamiseen tähtääväksi poliittiseksi liikkeeksi. Toisaalta kukaan kirkon keskeisistä vaikuttajista ei kyseenalaistanut vallitsevaa kielteistä käsitystä juutalaisten piirteistä ja toimintatavoista (Ahonen 2017).

Suomen evankelisen kirkon piirissä oli ainoastaan muutamia, harvoja tapauksia, joissa antisemiittisyys perustui kansalliseen tai poliittiseen ajatteluun (Ahonen 2017). Edellä esitettyjen seikkojen perusteella voi todeta, että Arvi Järventauksen *Itkevien pajujen maassa* esittämät näkemykset juutalaisista eivät edusta 1900-luvun ensimmäisten vuosikymmenten valtavirtaa luterilaisessa kirkossamme, koska ne perustuvat nimenomaan kansalliseen ja poliittiseen ajatteluun – ja vieläpä monimutkaisella tavalla. Järventaus ei näet esitä juutalaisiin kohdistuvaa kritiikkiä suomalaisena nationalistina vaan ennen muuta unkarilaisten kannalta, seurauksena eläytymisestä veljeskansan tilanteeseen.

Luterilaiseksi papiksi Arvi Järventaus osoittautuu myös siltä kannalta, että matkakirjassaan hän etsii ennen muuta protestanttista Unkaria. Tähän liittyy

muun muassa se, että Unkarin protestanttisuuden keskus, Debrecen, on erityisen lähellä hänen sydäntään: ”Minun on Debrecenissä aina ollut hyvä olla: olen asunut hyvin, syönyt hyvin, nukkunut hyvin. Siellä olen tuntenut olevani kuin Unkarin sydämessä, missä vilpitön sukulaisrakkaus, aitousunkarilainen väärentämätön henki ja täydellinen ymmärtämys on minua ympäröinyt” (s. 58). Järventaus ylistää Debrecenin kaupungin menestystä ja katsoo sen perustuvan kalvinistisen kristillisyyden omaksumiseen: ”...huomattavien taloudellisten ja kaupallisten saavutusten ohella Debrecen on samalla ollut kansallisen kulttuurin tyyssiä Tiszántúlissa – Tisza-joen itäpuolella. Tämän johtavan asemansa se ansaitsi omaksumalla uskonpuhdistuksen kalvinistisessa muodossa. Siinä on ollut sen henkisen voiman ja sitkeyden lähde” (s. 60–61). – Järventaus jättää matkakertomuksessaan Budapestin suhteellisesti varsin vähälle huomiolle verrattuna Debrecenin saamaan huomioon, mikä myös on yhteydessä hänen näkemykseensä protestanttisen kulttuurin ensisijaisuudesta: ”...on syvennyt Debreceniin, koska siellä tämän kirjoittajan mielestä uskonpuhdistuksen elähdyttämä ja läpitunkema kaupunkilaiskulttuuri tulee kaikkein parhaiten näkyviin. Budapest ei silloin kelpaa, sillä se on liian kansainvälinen, liian vähän unkarilainen, liian kirjava, ja ennen kaikkea sen vuoksi, että se – on ylivoittoisesti katolinen” (s. 208). Omalla tavallaan kertoo protestanttisuuden ensisijaisuudesta Järventaukselle myös teokseen sisältyvä tiedonkeruu András Jelkystä: tekijä toivoo hartaasti, että Jelky osoittautuisi protestantiksi (ks. s. 106). ”Eri kirkkokuntia” -luvussa Järventaus esittelee tilastoja, jotka osoittavat luterilaiset kansalaiskunnoltaan valiounkarilaisiksi. Tämän jakson päätteeksi rehellisyyteen pyrkivä Järventaus toki lievästi kyseenalaistaa tilastojen antaman kuvan: ”Tämä on evankelisten laatima tilasto, ja voi olla, että katolilaisten laatimana numerot jonkin verran muuttuisivat. Mutta missään tapauksessa ne eivät voisi muuttua niin suuresti, että luterilaiset menettäisivät kunniaapaikkansa” (s. 182).

On mitä luonnollisinta, että Arvi Järventaus kirjailijana pyrkii esittämään matkakirjansa puitteissa katsauksen Unkarin kirjalliseen elämään. Kertoja ihmettelee Unkarin kirjallisen elämän volyymia, kun ”kirjailijoita tapaa miltei joka askeleella”. Katsauksessaan hän pyrkii keskittymään niihin kirjailijoihin, ”jotka ovat luoneet jotain pysyväistä” ja joita myös ”on paljon” (s. 154). Seikkaperäisen esittelyn saavat osakseen Géza Gárdonyi – jota Järventaus kunnioittaa *Egri csillagok* (ilmestynyt suomeksi 1926–1927 Yrjö Liipolan kääntämänä nimellä *Egerin tähdet*) -romaanin tekijänä sekä Dezső Szabó, Zsigmond Móricz, József Erdélyi ja János Kodolányi. Järventauksen perspektiivistä Szabó, Móricz, Erdélyi ja Kodolányi ovat ajankohdan johtavia

kirjailijoita, mikä varmaan on lähellä hänen ystävänsä ja oppaansa Kodolá-nyin perspektiiviä ja seuraillee pitkälti Unkarin ”kansankirjailijoiden” (népi írók) arvostuksia. Gárdonyin saama ihaileva huomio lähtee kuitenkin eri pohjalta, sillä se näyttää kumpuavan siitä suuresta elämyksestä, jonka *Egri csillagok* -romaanin suomenkieliseen käännökseen tutustuminen on hänelle tuottanut. Ei siis ihme, että teoksen Egerin kaupunkia esittelevä luku keskittyy suurelta osin Gárdonyin henkilöön. Näkökulman kapeudesta tai pikemminkin Järventauksen kyvyttömyydestä perehtyä itsenäisesti ajankohdan unkarilaiseen kirjallisuuteen kertoo se, että teoksessa ei edes mainita sellaisia kirjailijoita kuin Endre Ady, Mihály Babits, Dezső Kosztolányi tai Attila József. Ja myös keskeisten aikalaikirjailijoiden valinta on yhteydessä Järventauksen protestanttisuuteen, sillä esimerkkeinä merkittävistä reformoituista kirjailijoista Järventaus esittelee täsmälleen samat kirjailijat, jotka hän aiemmin on nimennyt koko unkarilaisen aikalaikirjallisuuden johtohahmoiksi.

Arvi Järventauksen matkakertomuksen päällimmäiseksi vaikutelmaksi jää vahva empatia Unkaria ja unkarilaisia kohtaan. Kertojaa on koskettanut syvästi Unkarin kohtalo ensimmäisen maailmansodan jälkeisessä rauhanteossa. Järventaus kokee ilmapiirin Unkarissa melankoliseksi ja traumatisoituneeksi, minkä hän liittää nimenomaan Unkarin pilkkomiseen Trianonin rauhansopimuksessa. Suomalaisen runouden ikiaikaisen erityispiirteen mukaisesti *Itkevien pajujen maa* -teoksessakin katsotaan ihmisen ja luonnon elävän symbioottisessa suhteessa toisiinsa niin, että luonto tulee osalle ihmisten tunteista ja auttaa ihmisiä henkisten taakkojen kantamisessa. Kun otamme tämän seikan huomioon, käy ymmärrettäväksi itkupajujen asettuminen teoksen keskeiseksi, otsikkoon saakka yltäväksi elementiksi. ”Unkarin kevät” -luvun lopussa Järventaus kirjoittaa itkupajuista näin: ”Pysähdyn hetkiseksi Hejőpuron partaalle ja katselen tuttuja itkupajuja. Ne viheriöivät heikosti, niissä on lehden alkua. Parin viikon kuluttua ne ovat täydessä lehdessä, ja niiden pitkät alaspäin riippuvat oksat heiluvat hiljaa tuulessa... Katselen itkupajuja, ja mieleni valtaa alakuloisuus. Itkevä paju – *szomorú fűzfa*! Se symbolisoi niin hyvin tätä Unkaria, tätä rikkirevittyä, raastettua maata, missä itku on aivan kuin pinnan alla... kaikesta seuraelämässä ilmenevästä huvitteluhalusta huolimatta. Alakuloisena nousen tuttua mäkeä ylös. Kevät ja pääsiäinen tuntuvat ironialta täällä – syvältä, viiltävältä ironialta” (s. 114).

Kirjallisuus**Tutkimuskohde:**

JÄRVENTAUS, ARVI: Itkevien pajujen maa. Unkaria sieltä ja täältä. Runsaasti kuvitettu. Werner Söderström Osakeyhtiö. 1939.

Lähteet:

AHONEN, PAAVO JOHANNES 2017: Antisemitismi Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa 1917–1933. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, Helsinki.

Internet-lähde: hakusana Arvi Järventaus. Katsottu 19.3.2025.

KIHO, JUKKA 2008: Sukulaissuhteiden lujittamista ja kulttuuriin puettua politiikkaa. Suomen vuonna 1937 Viron ja Unkarin kanssa solmimien kulttuurisopimusten synty ja toteutus. Pro gradu -tutkielma. Tampereen yliopisto.

MIKKONEN, KAI 2019: Kysymyksiä fiktion ja tosiperäisen matkakertomuksen suhteesta ranskalaisessa 1800-luvun matkakirjallisuudessa. *Avain* 16/4: 90–107.

*

Arvi Järventaus and the Hungarian “weeping willows”

The article describes the first Finnish-language travelogue about Hungary: Arvi Järventaus’s “Itkevien pajujen maa” (The Land of the Weeping Willows), published in 1939. This work is organically connected to Järventaus’s earlier work, which includes fictional descriptions of Hungarian history. Järventaus’s description represents the literary genre of subjective travelogue (as established in the Romantic period), and its merit is not so much its abundant and precise factuality but its lively and empathetic description. Järventaus was not only a writer but also an evangelical priest, and accordingly his work contains features of the anti-Semitism, prevalent among the Finnish clergy in the 1930s. The central image of the work turns out to be the weeping willow, which Järventaus sees as a listener and comforter for the Hungarian people suffering from the trauma caused by the Trianon Peace Treaty, in accordance with the tradition of Finnish nature descriptions. Within the context of Finnish culture at the time, Järventaus’s travelogue can be understood as part of the so-called ‘tribal work,’ which aimed to shape the attitudes of Finns and to bring the nation closer to their related peoples.

Keywords: *Finnish author Järventaus, travelogue, protestantism, anti-Semitism, trauma, tribal work*

TUOMO LAHDELMA

Johan Whelin és a svédországi finnugor kutatások korai története

Lars-Gunnar LARSSON

Uppsalai Egyetem, Uppsala
larsson.larsgunnar@gmail.com

1. Bengt Skytte és szótára

Svédországban van egy régi finnugor kutatási hagyomány, amely az 1600-as években kezdődött, amikor Svédország európai nagyhatalom volt, és 1809-ig folytatódott, amikor az ország keleti – főleg finn nyelvű – felét elfoglalták az oroszok. Ebben a korai kutatásban a legfontosabb személy Bengt Skytte államtanácsos volt (1614–1683), aki a legelőkelőbb társadalmi rétegből származott és Christina királynő idején az ország legmagasabb hivatalait viselte. Később kegyvesztetté vált, először a királynőnél, majd az utódjánál is. Rossz híre volt, megbízhatatlan embernek és politikai köpönyegforgatónak tartották. Skyttének széleskörű nyelvtudása volt, amely megnyilvánult óriási szótárvázlatában, a *Sol præcipuarum linguarum subsolarium sive Lexicon polygloton*-ban (Larsson 2001b). Szótára, amely kéziratban maradt fenn, klasszikus és modern nyelvekből vett szavak zavaros összeállítása. A kézirat tanúskodik a szerző széles nyelvtudásáról, de mivel politikusként rossz híre volt, a szótárvázlatát is sok kritika érte. Még Setälä is – finnugor tudománytörténeti áttekintésében (1892) – negatív értékelést adott Skytte nyelvkutatásáról, de véleménye csupán a korabeli történészek nézetein alapult. Setälä ugyanis sohasem látta Skytte lexikonját, aminek érthető oka volt. Skytte halála után ugyanis a kéziratát három részre osztották. A legkisebb, kb. 17 oldalból álló része Linköpingbe került és ott 1733-ban fedezték fel. A másik kettőt – összesen több mint 600 oldalt – csak a 1900-as századforduló táján találták meg. A linköpingi rész értékeléséhez Anders Fryxell történész adta meg az alaphangot, aki ebben is bizonyítékot látott Skytte közismert jellemhibájára: „Az egész kikürtölt mű 17 oldalból áll!” (Fryxell 1846: 69).

Nyilvánvalóan már az 1700-as évek elején tudtak Skytte kéziratáról, de nem ismerték további sorsát. Amikor a 17 oldalnyi részt megtalálták, Erik

Benzelius, linköpingi püspök, aki az évszázad kiváló tudósai közé tartozott, közölte a lelet hírét öccsével, Gustaf Benzelstiernával, aki királyi könyvtáros volt Stockholmban. Ezáltal újra érdeklődés ébredt a finn és a magyar nyelv viszonya iránt, ugyanis más tudósok – pl. Rudbeckék – mellett ezzel a kérdéssel is foglalkozott Bengt Skytte. Benzelstierna megbízta a finnül tudó Johan Whelint azzal, hogy nézze át Szenczi Molnár Albert magyar szótárát, hogy talál-e hasonló szavakat a két nyelvben. Whelin a lapuai lelkész fia volt, Turkuban tanult, de 1735 és 1737 között Stockholmban tartózkodott (Grape 1949: 142). Nem is tért soha vissza Turkuba, annak ellenére, hogy ott kinevezték a logika és a metafizika professzorának. Párizsban életét vesztette egy tűzvészben 1748-ban (vö. Setälä 1892: 273–274).

2. Whelin szójegyzéke

Whelin kutatásának eredménye egy szójegyzék: *Specimen analogiæ Lingvarum Ungaricæ & Fennicæ rogatu Dn: Gustavi Benzelstiernæ, collectum ex Molnari Lexico Ungarico a cl. Whelino, anno 1736* (Ihre 109: 12), ami kb. 550 egybevetésből áll. A pontos számot nehéz megadni, hiszen néha két összefüggő szót említ az egyik nyelvből, pl. a m. *pap* és *papi* szavakat, mint a finn *pappi* megfelelőit. Mind a magyar, mind a finn szavakat is természetesen latinra fordítja. Néhány példa a whelini listából:

<i>Bab</i> , faba	<i>Papu</i> , idem
<i>Borzas</i> , hirsutus	<i>Porsas</i> , porcus
<i>Elmerites</i> , mersio	<i>Meri</i> , mare
<i>Enec</i> , cantus, <i>Enek</i> , idem	<i>Äni</i> , vox
<i>Esö</i> , pluvia	<i>Vesi</i> , aqva
<i>Ey</i> , nox	<i>Yö</i> , idem
<i>Fessec</i> , nidus	<i>Pesä</i> , idem
<i>Gyalog</i> , pedestes	<i>Jalka</i> , pes
<i>Hir</i> , fama	<i>Hiri</i> , glis, <i>Kijrut</i> , celeribus
<i>Ivo</i> , bibo	3.p.s imperat. <i>Juo</i> , idem, <i>Piva</i> , idem
	Russice inf: Juoda, bibere
<i>Meny</i> , nurus	<i>Miniä</i> , idem
<i>Nyal</i> , saliva	retrograde, <i>Lainet</i> , unda
<i>Nyelem</i> , glutio	<i>Nielen</i> , glutio
<i>Pispec</i> , Episcopus	<i>Pispa</i> , idem
<i>Viz</i> , aqva	<i>Vesi</i> , idem

Már ezek a példák is képet adnak Whelin munkamódszeréről. Az összevetett szavak külső alakjukban és jelentésükben való hasonlóságon alapulnak, de mindkét ismervet elég lazán alkalmazza. A püspököt és a babot jelentő

szavak mutatják, hogy eszébe sem jutott a párhuzamos kölcsönzés lehetősége, ami egyébként – különösen ami a latin eredetű szavakat illeti – kézenfekvő magyarázat lett volna. Whelin megengedi a nagy különbségeket a szavak jelentésében, pl. a *borzas* és *elmerítés* szavak esetében. A legelképesztőbb összevetései közül való a m. *hír* ~ fi. *hiiri* 'egér'.¹ A szavak hangrendjében való fordulatokból, amiket „retrograde”-nak nevez, az engedékeny jelentéstannal együtt fantasztikus összevetések következnek, pl. m. *nyál* ~ fi. *laine*. Egy szó két összevetésben is előfordulhat, mint pl. a finn *vesi*, amit összehoz a magyar *eső*-vel is, a *víz*-zel is. Végül találunk több helytálló összevetést is. Ezek között vannak olyan esetek, mint a m. *ivó* ~ fi. *juo*, ahol a jelentés hasonlósága nyilvánvaló, a hangalak viszont nem, de Whelin féktelen összevetése mégis célba talál. Azok a hangok, amelyek történetileg stabilak, mint pl. a szókezdő *m*-, *r*-, sőt *sz*-, megkönnyítik számára a helyes kombinációt. A listájában található m. *meny*, *rakom*, *szarv*, *szem*, *szív*, *tél* és *tudom* szavak – a mai vélemény szerint is – a megfelelő finn szóval állnak párban. Azok a hangváltozások, amelyeket minden mai finnugrista ismer, Whelin idejében még természetesen ismeretlenek voltak, azért több hasonló szót találhatott a szókezdő *t* alatt, mint a szókezdő *p* alatt. Néha úgy is sikerül neki egy-egy összevetés, hogy gyenge az összehasonlítás alapja. Egy ilyen eset az 'epe' –, „*Epis*, felleus *Sappi*, fel” – ami csak a jelentésen és a szóbeljeji zárhangon alapul.

3. A szójegyzék bírálatai

A finnugrisztikában Johan Whelin és listája nagyon rossz hírben áll. Főleg két kutató írt róla: E. N. Setälä (1892) és G. J. Stipa (1990: 220).

Stipa keményen bírálja a szójegyzéket, de rokonszenvez a kutató személyével. Azt írja, hogy Whelin kutatómunkáját külföldi utazásai akadályozhatták, de erről nem tudunk semmit. Csak azt tudjuk, hogy amikor találtak egy részt Skytte lexikonjából, Benzelstierna rábízta Whelinre azt a feladatot, hogy keressen a finnhez hasonló szavakat Szenczi Molnár szótárából. Ő csak ezt a feladatot hajtotta végre. Nem lehet tudni, hogy akarta-e Whelin folytatni a finnugor kutatást. Stipa szerint a szójegyzékének nincsen tudományos értéke, hiszen „csupa külső hasonlóságoktól” függenek az összevetések (Stipa 1990: 220; ford. LGL). De mitől is függhettek volna 150 évvel az újgrammatikusok előtt, ha nem a külső hasonlóságoktól?

¹ Whelin a fi. *hiiri* szót a latin *glis*-szel, és nem *mus*-szal adja vissza. A *glis* szó jelentése homályos, lehet 'patkány' vagy 'egér'. Maga Carl von Linné (1758: 62) azt írja hogy nem tudja, mit jelent a szó. Köszönöm Hans Helander kollégámnak a készséges segítségét.

Stipához hasonlóan Setälä is (1892: 273–285) figyelembe veszi Whelin életpályáját és tragikus végét, a szójegyzékét viszont ugyanolyan keményen ítéli meg, mint Whelint magát is: módszer nélkül dolgozott, hiányzott a nyelv-érzéke és az ösztöne („kielellistä aistia ja vaistoa”; 1892: 277), az összehasonlításai a tiszta véletlentől függenek. Mivel azonban a szójegyzéke hosszabb, mint a korábbi hasonlóké, több is benne a hibás összevetés. Kifogásolja Whelin úgynevezett „retrograde”-jét is, tehát a mássalhangzók átállítását, mint pl. m. *határ* ’terminus, limes’ ~ fi. *ratas*. Itt érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy éppen ilyen esetek Sajnovics Demonstratio-jában is találhatók, csak ő ezeket nem „retrograde”-nek, hanem „anagramatikai”-nak nevezte. Így kombinálja a lapp *keresz* (mai északi lapp alak *geres* ’szánkó’) ~ m. *szekér* és a lapp *mieel* (északi lapp *miella*) ~ ész. *meel* ~ m. *elme* szavakat (Sajnovics 1770: 65). Ez a „módszer” meg volt engedve akkoriban (Larsson 2001b: 83).

Hogy bemutassa Whelin gyenge eredményeit, Setälä (1892: 282–285) idézi a szójegyzék 58 *h*-val kezdődő szópárosítását. Ezek közül mindössze kettőt tartunk ma is helyesnek. Setälä kritikája azt a benyomást kelti, mintha az lett volna a célja, hogy bemutassa Whelin kutatói alkalmatlanságát és szójegyzékének értéktelenségét. Talán nem véletlenül választotta éppen a *h*-val kezdődő szavakat, hiszen már Setälä korában is jól ismerték e hang bonyolult fejlődését a finnben. Whelinnek természetesen a finn *h* története még teljesen ismeretlen dolog volt, azért hasonlította a magyar szókezdő *h*-s szavakat olyanokkal, amelyek a finnben *h*, *k*, *m* [!], *v*, *s*, *t*, *Ø* vagy *k*-val kezdődnek, az utolsó függetlenül a következő magánhangzó minőségétől. Az eredmény: 29-ből mindössze egy helyes, de ez az arány nem jellemző a szójegyzék egészére. A 29 *m*-mel kezdődő szóból hat helyes, a 13 *n*-nel kezdődőből négy és a 32 *v*-vel kezdődőből hét. Ez azt jelenti, hogy ennél a három kezdőbetűnél minden harmadiktól minden ötödikig helyes az összevetés, szemben a Setälä által idézett 29:1-es aránnyal.

Azt is ki lehetne emelni, hogy Whelinnél 30 új összevetés van, de ez egy gyanús érv lenne, hiszen a munkája nem épült korábbi úttörők eredményére. Csak akkor lehetne újnak nevezni, ha a tanulmány egy másikra épülne. Ebben az esetben azonban Benzelstierna adta Whelinnek a feladatot és csak ő használta a királyi könyvtárban található Szenczi Molnár-szótárt. Azokat az összevetéseket, amelyek a whelini listában vannak, ő maga találta. Skytte kézírata csak közvetett módon segítette Whelin munkáját, hiszen Linköpingben maradt a *Lexicon polygloton* 17 oldala, és ma is ott van. Azért lehet megvédeni Whelin jegyzékét, mert minden helyes párhuzam az ő eredeti felfedezése, noha ugyanakkor más tanult emberek is foglalkoztak a finn–magyar kérdéssel, és ugyanazokat a hasonlóságokat vehették észre.

4. Kutatási hagyományok

Miért becsülte le Setälä Whelint a szólistájával együtt? Egy lehetséges magyarázat az, hogy úgy tűnik, a finnugor kutatás történetírásában egyfajta versengés érvényesül. Setälä (1892) szerint a kutatástörténetben mindennek előtt három ember lehetett a „győztes”: Georg Stiernhielm, Bengt Skytte és Martin Fogel. Stiernhielm nem írt sokat a finn–magyar viszonyról, mégis Skytténél jobb kutatónak tartotta Setälä, ami biztosan összefüggött Skytte politikusi rossz hírével (Larsson 2001b: 84). Vele szemben Stiernhielm, „a svéd költészet atyja”, esélyesebbnek nézett ki. Mind a kettőnél jobb volt Setälä szerint Martin Fogel. A nagy történetírásában Stipa is (1900: 140) foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy kit illet a finnugor rokonság felfedezőjének járó győzelmi koszorú („den Ruhmeskranz”).

Ahelyett, hogy versenynek tekintenénk az első összehasonlító finn–magyar nyelvi kutatásokat, eredményesebb lenne a kutatások közötti kapcsolatok és a különböző hagyományok vizsgálata. Ilyen módon valóságosabb kép érhető el a tudomány fejlődéséről. Sokszor látjuk, hogy valamilyen írás – egy kézirat vagy egy nyomtatott könyv – indított el valakit a kor tudósai közül a nyelvek közötti hasonlóságok vizsgálatára. Egy így létrejött tanulmány alapul szolgálhatott más tudósok számára is, és így születhetett meg egy kutatási hagyomány.

Az első említésre érdemes példa Bengt Skyttével kezdődik. „Legalább a hatalma napjai folyamán”, azaz a 1600-as évek közepén, közvetlen érintkezése volt idősb Olof Rudbeck-kel (Hormia 1964: 20). A polihisztor, az idősb Rudbeck (1630–1702) fedezte fel a nyirokér-rendszert, de még híresebb a Svédország történetéről alkotott sovíniszta véleménye, amit az *Atlantica* c. művében tett közzé. Ez „egy lángelme és örült műve volt, amely az egész világnak be akarta bizonyítani, hogy Svédország valamikor az istenek hazája és a műveltség bölcsője volt” (Lindroth 1976: 78; ford. LGL). Ennél fontosabb, hogy Hormia (1964) ismertette, hogy idősb Rudbecknek megvolt Florinus *Nomenclatura rerum* c. szótára, amelybe beleírt lapp szavakat is, magyar szavakat is. Néhány lapp szót az akkor Uppsalában tanuló Lars Rangiustól (őróla ld. Wilson 2008: 30–48), a magyar szavakat pedig Megiser *Thesaurus Polyglottus* c. többnyelvű lexikonjából (Megiser 1603) vette. Emellett Rudbeck találkozott néhány magyar emberrel is, akiket adatközlőjeként használt. Fontos kiemelni, hogy Megiser könyvéből vette a szóanyagát, nem Molnáréból, pedig megvolt neki Molnár könyve is (Hormia 1946: 16, 37). Megiser thesaurusának 6. fejezete sok nyelvből, köztük finn, lapp, magyar és svéd nyelvből is tartalmaz szavakat (Melich 1906: 172). Ilyen összehasonlítások biztosan érdekelték Rudbecket, már csak azért is, mert ezek hasonlítanak a skyttei lexikon anyagához.

1702-ben meghalt idősb Rudbeck, és a finn–lapp–magyar kutatásait átvette a fia, ifjabb Olof Rudbeck (1660–1740). Bengt Skytte 1683-ban halt meg, és ezt követően az idősb Rudbeck kölcsönvette Skytte kéziratának egy részét az országos levéltárból. A fia, ifjabb Rudbeck a Lappföld iránti érdeklődése és a *Specimen usus linguae gothicae* c. műve miatt volt híres (Rudbeck, fil. 1717). Az utóbbi mű tartalmaz egy finn–magyar összehasonlító szójegyzéket, így főként csak az ifjabb Rudbeck nevét ismerik a finnugor tudományban (vö. Stipa 1990: 188–189). Nem eléggé vették figyelembe, hogy az anyagot a legtöbb összevetéssel együtt az apjától örökölte (Hormia 1964: 35). Tehát a *Specimen usus*-ban található összehasonlításokból elég sok korábbi eredetű, az idősb Rudbecktől származik. Egy hosszabb hagyományról van itt szó, hiszen Rudbeck otthonában többször is megfordult Johan Ihre (1707–1780), az évszázad legnagyobb nyelvésze, és így Rudbeckék közvetítésével került Skytte kéziratának legnagyobb része az ihrei kéziratgyűjteménybe, amelyet 1911-ben átadtak az uppsalai egyetemi könyvtárnak.

A második példa Whelin szójegyzéke, ami szintén Skytte lexiconján alapul, Benzeliusz és az öccse Benzelstierna közvetítésével. Ez egy önálló hagyomány, ami abból is kitűnik, hogy Whelinnek Molnár lexikonja volt a magyar adatbázisa, nem pedig a Megiseré. Felhívjuk a figyelmet Whelin kortársainak véleményére a magyar–finn szólistájáról. Jóval Setälä és Stipa előtt Johan Ihre is idézett egy részletet belőle a *Glossarium suio-gothicum* c. művében (1769). Ennek alapján Sajnovics János is átvett néhány összevetést Whelin jegyzékéből a *Demonstratio*-jában, amelyben egyébként az ifjabb Rudbeck *Specimen usus* c. összehasonlításából is idézett (Sajnovics 1770: 112–116). Whelin szójegyzékét különben „egy, a finn–magyar szavak jelentős gyűjteményének” („luculentum vocabularium”) nevezi Sajnovics (1770: 114). Problematikussá válik így a kutatástörténészek bírálata, amikor Sajnovics is, aki a finnugor nyelvészet megalapítói közé számít, kölcsönzött anyagot Whelintől, sőt jóindulatúnak mutatkozik Whelin iránt, akinek munkáját ma tudománytalannak tartják.

Nyilvánvalóan néhány tudós kinevezése a finnugor nyelvészet alapító hősének nem ad megfelelő képet a tudományunk korai fejlődéséről. Voltak akik önállóan vizsgálták pl. a finn–magyar nyelvhasonlóságot, mint Johan Whelin, voltak akik valamilyen írásos forrás feltárása által alapítottak egyfajta hagyományt, mint az idősb Olof Rudbeck. Mindkét esetben az indító erő Bengt Skytte széleskörű *Lexicon-polygloton* c. kézírata volt, amelyből két iskola fejlődött. Az egyik a Skytte (és kézírata) > idősb Rudbeck > ifjabb Rudbeck > Johan Ihre, illetve a másik a Skytte (kézírata) > Benzelstierna > Johan Whelin > Johan Ihre (*Glossarium-a*) > Sajnovics (> Öhrling) vonal.

A tudósok között voltak érintkezések, sőt személyes barátságok is lehetnek, mint Bengt Skytte és idősb Rudbeck esetében. Fontosabbak ennél a szakirodalmon keresztül történő érintkezések. Sajnovics használta ifjabb Rudbeck Specimen-jét is, Whelin szójegyzékét is a *Demonstratio*-ban. Azt is meg kell példaképp említeni, hogy Emmanuel Öhrling Uppsalában már 1772-ben megvédett egy disszertációt, amelyben kommentálta Sajnovics *Demonstratio*-ját (Larsson 2001a). A védésnél Johan Ihre volt az elnök. Néhány ember neve ugyan gyakran szerepel, mégis a korai finnugor nyelvészet egy bonyolult szövevény, ami hagyományokból, iskolákból, egyedül küzdő tudósokból, publikált és publikálatlan iratokból áll. Tehát, eléggé hasonlít a mai helyzethez.

Irodalom

- FLORINUS, HENRIK 1678: Nomenclatura Rerum brevissima Latino–Sveco–Finnonica, In usum Juventutis patriæ, ordine naturæ in certos Titulos digesta, & publici juris facta, Studio & sumptibus Henrici M. Florini Pastoris Ecclesiæ Pæmarensis. Aboæ.
- FRYXELL, ANDERS 1846: Berättelser ur svenska historien. 14. delen. Sednare afdelnin-gen. Stockholm.
- GRAPE, ANDERS 1949: Ihreska handskriftssamlingen i Uppsala universitets bibliotek II. Uppsala.
- IHRE, JOHAN 1769: Glossarium Suiogothicum, in quo tam hodierno usu frequentata vocabula, quam in legum patriarum tabulis aliisque ævi medii scriptis obvia explicantur [...] 1–2. Upsaliæ.
- LARSSON, LARS-GUNNAR 2001a: Kölcsönhatások a régi magyar–svéd finnugrisztikában. Folia Uralica Debreceniensia 8: 339–344.
- LARSSON, LARS-GUNNAR 2001b: Stiernhielm, Skytte och Ihre – en äldre finsk-ugrisk forskningstradition i Sverige I. Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok 2001. Stockholm. 79–87.
- LINDROTH, STEN 1976: Uppsala universitet 1477–1977. Almqvist & Wiksell, Uppsala.
- LINNÉ, CARL VON 1758: Systema naturae. 10. kiadás Holmiae.
- MEGISER, HIERONYMUS 1603: Thesaurus Polyglottus vel, Dictionarium Multilingue [...]. Francofvrti ad Mœnvum.
- MELICH JÁNOS 1906: A magyar szótárirodalom. (Negyedik közlemény.) Nyelvtudományi Közlemények 36: 165–206.
- RUDBECK, OLOF, FIL. 1717: Specimen usus linguæ gothicæ, in eruendis atque illustrandis obscurissimis quibusvis sacræ scripturæ locis: addita analogia linguæ gothicæ cum sinica, nec non finnonicæ cum ungarica. Upsaliæ.
- SAJNOVICS JÁNOS 1770 (1771): Demonstratio, Idioma Hungarorum et Lapponum idem esse. Tyrnaviæ.

- SETÄLÄ, EEMIL NESTOR 1892: Lisiä suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen historiaan. *Suomi* 3/5: 181–350.
- STIPA, GÜNTER JOHANES 1990: Finnisch-ugrische Sprachforschung von der Renaissance bis zum Neupositivismus. (MSFOu 206.) Helsinki.
- WILSON, KARIN 2008: Markusevangeliet i Lars Rangius översättning från 1713. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi CI.) Uppsala.

*

Johan Whelin and early Finno-Ugric studies in Sweden

The well-known politician, Bengt Skytte (1614-1683), had an extensive knowledge of languages as manifested in his posthumous manuscript *Sol præcipuarum linguarum subsolarium sive Lexicon polygloton*. In the 17th and 18th centuries, this manuscript was the source of two separate Swedish traditions of research into the kinship between Finnish and Hungarian. In 1733, barely 20 pages of Skytte's manuscript were discovered in the diocesan library of Linköping. A scholar, Johan Whelin, was assigned the task of investigating Szenczi Molnár's Hungarian dictionary, in order to find similarities between Hungarian and his own native Finnish. Whelin's study resulted in a list of some 500 words which, however, Setälä and Stipa viewed with contempt in their studies on Finno-Ugric research history. Another tradition allegedly started from Skytte's contacts with Olof Rudbeck the Elder, whose work on Finnish and Hungarian and, to some extent, also on Saami has been referenced by Hormia. Olof Rudbeck the Younger took over his father's research material, including a major part of Skytte's manuscript. The Finnish-Hungarian comparative work of the younger Rudbeck was for a long time well-esteemed, whereas few saw any worth in the work of Whelin. However, it has been overlooked that Whelin worked independently from other scholars and, consequently, the correct etymologies found in his list of words result from his own efforts. It should be noted that János Sajnovics quotes parts of Whelin's list in *Demonstratio*, alongside that of Rudbeck the Younger describing that of Whelin as a brilliant list of words ("luculentum vocabularium"). There were, clearly, research traditions as well as scholars, working on their own in those days, which makes it difficult to establish who the "founding fathers" of Finno-Ugric studies are.

Keywords: *Finno-Ugric research history, Bengt Skytte, Johan Whelin, Olof Rudbeck the Elder, early comparative studies in Sweden, János Sajnovics*

LARS-GUNNAR LARSSON

Az északi számi halnevekről

MÁTÉ József

Debrecen
jmatedr@gmail.com

Találós kérdés: Amikor él, szemei néznek,
amikor meghal, szemei akkor is néznek.
Mi az? – Hal.

Az uráli nyelvek szókészletének kutatásában mindig fontos szerepe volt az állat- és növényneveknek. E két jelentésmező nyelvcsaládunk szókincsének legrégebbi rétegéhez tartozik, hiszen beszélői természetközeli életmódot folytattak, így elengedhetetlen volt a természeti jelenségek megfigyelése, az élőlények megnevezése az élelemszerzés, a fogyaszthatóság és más gazdasági célok felhasználása érdekében. A természeti, őshonos, létszámukban kisebb uráli (finnugor) népek nyelvében a természet, az abban való munkálkodás és ennek szókészlete eredetibb (ősibb) lehet, mint a megváltozott társadalmi struktúrájú államalkotó nemzetek nyelvében.

Témaválasztásomat könnyű indokolnom. Az egyes fogalmi körök szemantikáját vagy szótörténetét, etimológiáját vizsgáló könyvek, publikációk száma szerencsésen megszorodott az elmúlt évtizedekben. A botanikai és zoológiai természetű dolgozatok száma is öröndetesen növekszik. Az utóbbiak legnépszerűbb és legalaposabban feldolgozott területe talán a madárvilág, vö. Mart Mäger: *Eesti linnunnimetused* (1967), Kiss Jenő: *Magyar madárnevek. Az európai madárnevek elnevezései* (1984), Kaisa Häkkinen: *Linnun nimi* (2004), Vest Aikio A. – Aikio, J. – Aikio, E.: *Lottit luonddus* c. művei. E korábbi forrásokat részletesen elemzi Bogár Edit a disszertációjában (1991), majd PhD-értékezésében (2009), és a később megjelenteket is többek közt *Az uráli nyelvek állat- és növényneveinek kutatásáról* című fejezetében. Ami a lapp nyelve(ke)t illeti, az állat- és növénynévkutatás úttörője a norvég J. Qvigstad volt. A madarak megnevezésében az onomatopoezis, illetve a

tollazat színe mindig meghatározó lehet, talán ezért is népszerű tematikus szócsoportha a kutatóknak.

A halaknak ilyen karakterisztikus jegyeik nemigen vannak, sőt még nyelvi szempontból is mostohább sors jutott számukra. Pedig még a magyar oktatásban is ez az uráli (finnugor) nyelvrokonság bizonyítékának elsőként említett iskolapéldája: finn *kala* ~ magyar *hal* (és ezek finnugor és szamojéd megfelelői, pl. számi *guolli*). Rácz János a következőkre hívja fel a figyelmet: „szembeszökő, hogy az uráli nyelvekben – szemben az indogermán nyelvekkel – közös szó van a piscis fogalmára” (RHal 15). Rácz jóvoltából ichthyológiai könyvet is haszonnal forgathatunk *A magyar nyelv halnevei* címmel. Zárójelben jegyzem meg, hogy a *Növénynevek enciklopédiája* (2010) és *Az állatnevek enciklopédiája* (2012) című kötetek szintén az ő gyűjtő, kutató, rendszerező munkáját dicsérik. A halnevek vizsgálata közben figyeltem fel arra, hogy Rácz mennyire törekszik a pontos, helyes etimológiák megállapítására, a népi-nyelvjárási adatok számbavételére, a halnevek keveredésének tisztázására, azaz a fajok összetéveszthetőségének bemutatására, és felhívja a figyelmet a laikusok természetismeretének pontatlanságaira. „A legtöbb gond a nyelvtörténeti anyaggal támadt, mégpedig az azonosítási nehézségek miatt. Más állatneveknél is előfordul a jelentésváltás, de a halnevek csoportjában ez meghatározó jelenség” (RHal 17). A magyar adatokra vonatkozóan az ő könyvei voltak legnagyobb segítségemre.

Lexikológiai, etimológiai érdeklődésű kutatónak élmény lehet egy-egy szócsoporthat, jelentésmezőt vizsgálni, annak elemeit összegyűjteni, rendszerezni. Nem véletlenül használom a „kutató, vizsgál” lexémákat, hiszen valódi nyomozás a különböző szótárak, szójegyzékek, állattani könyvek eltérő adatai közt eligazodni.

De valódi élmény Helsinki halpiacán sétálni, annak bőségét csodálni, főleg az ünnepeltünkkel, aki a halak jó ismerője és a pompás halászlé kiváló készítője. Futó nosztalgia ébred bennünk: idézzük fel tehát a *silli*, *siika*, *muikku*, *silakka*, *kuha*, *lahna*, *lohi* stb. neveket, és tekintsünk Észak vizeibe, vegyünk egy képzeletbeli (halas)kosarat vagy csónakot, és töltsük meg kisebb-nagyobb példányokkal! Utazásunk haladhat Észak-Skandinávia legnagyobb folyóján, a Tanán (norvégul *Tanaelva*, északi számiul *Deatnu*, finnül *Teno* vagy *Tenojoki*, svédül *Tana älv*). Célunk az északi számi halneveket számba venni, azok eredetéről, szerkezetéről minél többet megtudni, a két legnagyobb finnugor nyelv jelentésével, valamint a tudományos névvel egyeztetni.

Munkám során Konrad Nielsen szótárát tekintettem alapnak, majd a bő fél évszázaddal később megjelent két Pekka Sammallahti-szótárat (*Sámi-suoma*

sátnegirji és *Sámi-suoma-sámi sátnegirji*). Utóbbi finn oldalról adhatott támogatást. A számi adatokat lehetőség szerint Sammallahti alapján adom meg, hiszen jelenleg ez a hivatalos ortográfia.

A szócikkek az északi számi halnevekkel kezdődnek, a latin tudományos nevet a finn követi, majd a magyar jelentés.

1. áhká|biddu 'Cottus scorpius' (N); 'Myoxocephalus scorpius' (SET); '(iso)simppu; tengeri skorpióhal'. Összetett szó: *áhká* 'nő, asszony, feleség' + *biddu* 'talán vmilyen lábszárvédő' (N I/ 32, SI 11).

2. áhká|cincu 'Cyclopterus lumpus; rasvakala; tengeri nyúlhal'. Összetett szó: *áhká* 'id.' + *cincu* 'női szeméremtest' (N I/32, SI 11).

3. áhká|lakkis 'Somniosus microcephalus'; 'holkeri; grönlandi cápa'. Összetett szó: *áhká* 'id.' + *lakkis* '?cápa' (N I/32, SI 11).

4. bálddis 'Hippoglossus vulgaris; pallas, ruijanpallas; óriási lepényhal'. Egyszerű szó. Lehtiranta közlapp korinak tartja. Az alapalak **pältēs*. Az SSA szerint valamelyik lapp nyelvjárásból került később a finnbe a szó, vö. fi. *pallas* 'lepényhal' (Korh. 39, N I/120, SI 30 Lr 890, SSA/2 302).

5. botnit 'Pleurenectes flesus; kampela; érdes lepényhal'. Egyszerű szó, eredete ismeretlen (N I/212, SI 57).

6. čuovža 'Coregonus lavaretus; siika; vándormaréna, nagy maréna'. Egyszerű szó. Lehtiranta közlapp korinak tartja. Az alapalak **čōvē* (N I/445, SI 95, Lr 214).

7. dápnot 'Salmo trutta fario; tammukka, purotaimen; sebes pisztráng'. Az SSA szerint a lappból került a finnbe a szó: *dápnot* > *tammukka* 'sebes pisztráng' (Korh. 39, N I/463, SI 104, SSA 3/266).

8. diksu 'Gadus aeglefinus; hyysä, kolja; foltos tőkehal'. Vö. 20. (N I/526, SI 113.)

9. dorski 'Gadus morrhua; morhua, turska; közönséges tőkehal'. A szó germán (közskandináv) eredetre megy vissza, vö. sv., norv. *torsk* (N I/566, SI 337, SSA 337).

10. finddar 'Pleuronectes platessa; punakampela; sima lepényhal' (N I/652, SI 143), vö. ang. *flounder*, norv. *flyndre* (N I/652, SI 143).

11. gulmmit ~ gulmmet 'Gasterosteus aculeatus; kolmipiikki, kulmakko; pikó'. A hal jellegzetessége a hátán levő három tüske. A német neve is erre

utal: *dreistacheliger Stichling* 'háromtüskés pikó' (N I/175, 205b, SI 196, RÁII 372–73).

12. *govda|guolli* 'Abramis brama; lahna; dévérkeszeg'. Összetett szó: *gov-da* 'széles' + *guolli* 'hal'. Az adat nem szerepel az alapszótárakban. Az elnevezés alapja a hal jellegzetes alakja (VL 124).

13. *guorpmat* 'Pleuronectes flesus; kampela; érdes lepényhal'. Nielsen fontosnak tartja: 'a species of flounder which goes up the river Tana', ahogy Sammallahti is: 'Tenoon nouseava' (N II/225, SI 200).

14. *guvžá* 'Salmo eriox; meritaimen; tengeri pisztráng, lazacpisztráng' (N I/251, SI 206).

15. *háhká* 'Sebastes marinus; punasimppu, puna-ahven; vörös álsügér'. A magyar jelentést a legújabb finn–magyar szótár adatolja, Rácznál ilyen névvel nem találkoztam, s *A magyar állatvilág szótárában* sem (N II/291, SI 208, SU 599, SKP 2/539).

16. *hár're ~ hár'ri* 'Thymallus thymallus; harri, harjus; pér, pénzes pér'. A lapp név vagy a norvég/svéd *harr* szóból származik, vagy a finnől került át (N I/307, SI 211, SSA 1/144).

17. *hoahkka* 'Squalus acanthias; piikkihai; tüskécápa'. A szó esetleg a norvégra vezethető vissza, vö. *hå* 'id'. A szó végén képző lehet. Hasonló talán a 23. (N II/328, SI 218.)

18. *hoakērig* 'Somnius microcephalus; holkeri; grönlandi cápa'. A mai norvég alak *haakjāring*, sv. *håkäring* (N II/328, SSA 1/170).

19. *hoapmir* 'Lamna nasus; sillihai; heringcápa'. A szó vége talán képzőszerű toldalék (SI 219).

20. *juksu* 'Gadus aeglefinus, Melanogrammus aeglefinus; kolja; foltos tőkehal'. Vö. 8. (N II/435, SI 239.)

21. *kárpa* 'Cyprinus carpio; karppi; ponty'. Az adat nincs az alapszótárakban. Vö. no., *karpe*, sv. *karp* 'id.' > fi. *karppi* (VL, SSA 1/316).

22. *lággu* 'Molva molva; (pyöreäpyrstö) molva; gadóchal, északi menyhal'. A magyar gadóchal a latin *Gadus* elemből nyelvújítás kori. A lapp elnevezés a norvégra mehet vissza, vö. *lange* (N II/478, SI 252, OM 868).

23. *loahkka* 'Brosmius brosme ~ Brosnius brosnius; keila (turskansukui-nen kala); norvég menyhal'. A binómen második eleme Nielsennél egyenlő a

norvég *brosme* jelentéssel, a tautonímiával alkotott nevet az angol nagyszótár alapján (*torsk*) adtam meg (N II/544, SI 264, OM 1582).

24. loddu 'Mallotus villosus; villakuore; csuklyás hal, Kapellán lazac' Nielsennél angolul *capelan*, az angol nagyszótárban *capelin*, melynek jelentése magyarul 'lapelán (sic!) = kapelán?, sallangos lazac'. A szó norvégul *lodde*, ez a címszó eredetére is utal. Vö. 43. (N II/551, SI 266, OM 209.)

25. luossa 'Salmo solar, lohi, lazac'. Végző soron balti eredetű szó, vö. litván *lāšis*, lett *lasis*, óporosz *lasasso* 'id.'. Lehtirantánál a közlapp alapalak **lōse* (N II/584–85, SI 274, SSA 2/85, Korh 31, Lr 627).

26. njágá ~ njáhká 1. 'Lota lota; made, matikka; menyhal'; 2. 'Brosmius brosmie' (ang. *torsk* 'norvég menyhal'). Ismeretlen eredetű szó (N III/46, SI 312).

27. noarsa 'Phoxinus phoxinus; mutu; fűrge cselle'; ez a Nielsen szótár jelentése, melyet az angol nyelvi adat (*minnow*) is megerősít. Sammallahti szerint viszont a finn *norssi* 'Osmerus eperlanus, viaszlazac' szó átvétele. A finn szó szinonimája a *kuore* (SU 345 (N III/116, SI 324, SU 345).

28. rávdu 'Salmo alpinus; rautu, (pikku) nierä'. Ez utóbbi latin neve *Salvelinus alpinus*; a finn–magyar szótár szerint 'tavi saibling; sarkvidéki szemling'. A lapp szó régi átvétel a közskandinávból (**raudīō*, óno. *reyðr*, mai no. *røie*, *rør*, *røyder*, sv. *röding*), vö. közlapp **rāvtō* (N III/266, SI 360, Lr 1033., SU 493, SSA 3/57).

29. reaská 'Coregonus albula; muikku, törpemaréna; Coregonus lavaretus, siika; maréna' (N III/354, SI 362, SU 468, SN 585).

30. run|čuksu 'Cyclopterus lumpus; rasvakala; tengeri nyúlhal'. Összetett szó, tagjai közelebbről nem határozhatók meg, az előtag talán színnév lehet. Többféle színben „játzó”, türkizes, zöldes hátú halról van szó. Talán a szó eleji mássalhangzó-torlódás megszűntével keletkezhetett az előtag: *run* 'zöld?' + *čuksu* '?' (N III/329, SI 375).

31. run|dierpmis 'Cyclopterus lumpus; rasvakala; tengeri nyúlhal'. Összetett szó. Az előtag jelentésére vö. 30. + *dierpmis* 'villám, mennydörgés, viharisten'. Esetleg az előző szócikkben szereplő hal hímje? (N III/329, SI 375).

32. ruovde|gulmmet 'Gasterostus aculeatus; kolmipiikki; pikó, tüskés pikó'. Összetett szó: *ruovdi* (vö. fi. *rauta*) 'vas' + *gulmmet* 'pikó'. Vö. 11. (N III/ 205, SI 378.)

33. *sáidi* 'Gadus virens; sei, saita; sei ~ seiti, Pollachius virens; fekete tőkehal'. Közskandináv *saiða* > lp. *sai'de*. Lehtiranta szerint közlapp kori szó, az alapalak **sājðē* (N III/367, Sl 384 SSA 3/165, SU 69, Lr 1101).

34. *sallit* 'Clupea harengus; silli; hering'. Egyszerű szó, a finn és a lapp nevek etimológiailag összefügghetnek, vö. *sildi* 'id.' (N III/376, Sl 382).

35. *seavnnját* 'Leuciscus idus; säyne, säynävä; ön'. Ez a halnevünk finn-ugor kori örökség. Rácz szerint téves az etimológiai szótárak jelentésmegadása, mert a ragadozó *ön* ma nem *jászt* (ez is egy halfaj neve), hanem *balint* jelent. A latin név magyar megfelelője *jász*. A *balin* tudományos neve *Aspius aspius*. A lapp szót Lehtiranta közlapp korinak tartja. Az alapalak **sēvne* (Sl 392, Samm 473, SU 755, SSA 3/243–44, RHal 106–107, Lr 1145).

36. *sildi* 'Clupea harengus; silli; hering'. A finnben svéd eredetű, vö. kései ósvéd *sill*, *sild*, korai újsvéd *sill*. Skandináv eredetű a lappban is. Lehtiranta közlapp korinak tartja. Az alapalak **siltē* (N III/376, Sl 396, SSA 3/181, Lr 1134).

37. *sánddat* 'Pleuronectes flesus; oikeasilmäkampela; érdes lepényhal' (N III/379b, Sl 386, SN 620).

38. *seargge* 'Leuciscus rutilus ~ Rutilus rutilus; sárki; kele, bodorka, koncér, veresszárnyú keszeg'. Piros uszonyú és szemű apró pontyfélé hal. A két latin név úgynevezett szinonimanév. Az állatnevek adásában a binominális nomenklatúra (kettős nevezéktan) számos alkalommal tautonímia, azaz az első és második tag megegyezik. A lappban finn jövevényelem (N 625, Sl 391a, SKP 3/212, HFU 1231, SSA 3/241).

39. *sivla* 'Ammodytes tobianus ~ Ammodytes lancea; (pikku)tuulenkala; homoki angolna' (N III/417, Sl 398, SN 640).

40. *skáhthu* 'Raja batis; (valko) rausku; sima rája' (N III/428 Sl 400).

41. *soavvil* 'Thymallus vulgaris; harri, harjus; pénzes pér' (N III/511, Sl 417, SU 141).

42. *stáinnir* ~ *stáidnár* 'Anarrhichas lupus; merikissa; pásztás farkashal' (N III/549, Sl 426, Samm 189).

43. *šákša* 'Mallotus villosus'; villakuore, lota; csuklyás hal, Kapellán lazac'. A finn *lota* skandináv eredetű, vö. norv. *lodde*. Vö. 24. (N III/633, Sl 440, Samm 345, 531, SN 688 SSA 2/95.)

44. *šuddi* 'Stizostedion lucioperca ~ *Luciopera luciopera*; kuha; fogassüllő, süllő' (Samm 315, VL 140, SN 696).

45. *vuoskku* ~ *vuskkon* '1. *Perca fluviatilis*; ahven; sügér 2. *Sebastes marinus*; punasimppu = puna-ahven; vörös álsügér' (N III/822, Sl 486, SU 599).

Érdemes kiemelni északi nyelvrokonaink életében a halak (különösen a lazac) szerepének fontosságát. Sammallahti szótáraiban több lexéma szerepel a különböző súlyú, illetve viselkedésű lazacra (ld. a *lohi* számi megfelelői, Samm 343). Az alábbi két példám bizonyítja ezt: (1) külön nevük van a kisebb lazacra (1–3 kg): számi *diddi*, fi. *tintti* 'apró hal, kis lazac' < svéd nyelvjárási *stint* 'maréna'; no. *stinta*, *stint* 'vmilyen kis hal' (SSA 3/297, Samm 343). (2) A számi *goadjin* megfelelője a finn *kojama* ~ *kojamo* 'hím lazac'. A szókölcsonzés iránya nincs tisztázva, vö. SSA 1/386.

A halnevek felcserélhetősége, jelentésváltozása nem ritka. Effajta „névátvitel” a növénynévadásban is megfigyelhető. Az északi számi halnevek legtöbbje egyszerű szó, de etimológiájuk nem világos, sok esetben ismeretlen eredetűek. Vannak köztük közlapp koriak is (hét adat). Szó lehet a megnevezésben tükörszóról, párhuzamos névadásról is. Az sem mindig világos, mi a kölcsönzés iránya (ahogy a fentebbi példában láthattuk is), illetve van-e valamilyen közvetítő nyelv. A tudományos botanikai vagy zoológiai névadásban a norvég és még inkább a svéd források hat(hat)nak a finnre, ahogy a finn nyelvjárások is hatnak a számira. Az északi nyelvek, nyelvjárások kapcsolatában természetesen a kölcsönösség is megfigyelhető. Két területnek a tematikus számi szókincsét korábban tanulmányozó kutatók disszertációi alapján megállapíthatjuk, hogy különösen az összetett madárneveknél (vö. Bogár) és a növényneveknél (ld. Máté) egy nyelvfejlesztő, tudományos nyelvújító tevékenység mutatkozik meg a kiváló finn nyelvész, Pekka Sammallahti révén. Tény azonban, hogy a halnevekkel kapcsolatban ilyet nem tapasztaltam, jóllehet a vizsgált korpuszom meglehetősen szerény, míg az előbb említett kutatások Lappföld valamennyi nyelvjárását megvizsgálták, az összes megjelent szótárat, szójegyzéket áttanulmányozták. Tény az is, hogy a természetközeli, őshonos népek, népcsoportok nyelvében önmagában is nagyfokú gazdagság érhető tetten a növény- és állatnevekben (lásd a már említett ornitológiai és botanikai kutatásokat). A vizsgált anyagom csupán az északi számi nyelvjárásra terjedt ki, alapvetően mindössze két szótár halnévanyagát tanulmányozva, bár előzetesen némiképp nagyobb szókincset vártam a vizsgálódásaim során.

A szóeredettel foglalkozó kutatót zavarja, ha nem tudja a szóban forgó nyelvi elem etimológiáját megtalálni. Ekkor óvatos javaslatokat tesz. Ilyen megoldás ebben a kis dolgozatban is előfordulhat. Az egyelemű halnevekben az etimont vizsgáltam, a szó eredetét, szerkezetét. Több számi címszóban (32., 34., 35., 37.) talán egy *t*-képző mutatható ki. A képzett szavak mellett az összetételi gyakoriság állapítható meg, ezekben pedig a névhasználat oka lehet igazán érdekes: miért így nevezték el a szóban forgó halat, mi volt az a tulajdonsága, ami ösztönözte ezt a névadást. Egy Számiföldön élő ember általában a szomszéd számi nyelvet, a finnt vagy más, skandináv nyelvet is érti és beszéli. Egy-egy adatközlőtől akár olyan (nép)nyelvi adat is várható, amely csupán szűkebb körben ismert, illetve amelyre a bevezetőmben utaltam, hogy ti. ősbibb elem lehet. A megnevezések bonyolultságát mutathatja a halak összetéveszthetősége is. Az adatok pontosításával jól szolgálható a tudományos világ e szegmense is.

Irodalom

- BOGÁR EDIT 2009: A lapp (számi) madárnevek. PhD-értekezés, Debrecen. (Kézirat.)
- FORSBERG, ULLA-MAIJA – MAGDOLNA KOVÁCS (päätoim.) 2015: Suomi–unkari sanakirja. Finn–magyar szótár. SKS, Helsinki. = SU
- HAARALA, RISTO (päätoim.) 1995: Suomen kielen perussanakirja. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 55, Helsinki. = SKP
- HALÁSZ ELŐD – FÖLDES CSABA – UZONYI PÁL 1998: Német–magyar nagyszótár új német helyesírással. Deutsch–ungarisches Grosswörterbuch mit neuer Rechtschreibung. Akadémiai Kiadó, Budapest. = HFU
- ITKONEN, ERKKI – KULONEN, ULLA-MAIJA (päätoim.) 1992–2000: Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1–3. Helsinki. = SSA
- JOLSVAY ALAJOS – STEINMANN HENRIK – SZILY ERNŐ 1977: A magyar állatvilág szótára. Natura, Budapest.
- KORHONEN, MIKKO 1981: Johdatus lapin kielen historiaan. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. = Korh
- LEHTIRANTA, JUHANI 1989: Yhteissaamelainen sanasto. MSFOu 200. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki. = Lr
- MÁTÉ JÓZSEF 2003: A lapp növénynevek etimológiai rétegei. PhD-értekezés, Debrecen. (Kézirat.)
- NIELSEN, KONRAD 1932–1962: Lappisk ordbok. Lappish Dictionary I–IV. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, B 17, Oslo. = N I–III.
- ORSZÁGH LÁSZLÓ – MAGAY TAMÁS 2000: Angol–magyar nagyszótár. English–Hungarian Dictionary. Akadémiai Kiadó, Budapest. = OM

- RÁCZ JÁNOS 1996: A magyar nyelv halnevei. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 205. = RHal
- RÁCZ JÁNOS 2012: Állatnevek enciklopédiája. A gerincesek elnevezéseinek eredete, az állatok kultúrtörténete, néprajza és mitológiája. Tinta Könyvkiadó, Budapest. = RÁll
- RÉDEI KÁROLY (főszerk.) 1986–1988: Uralisches etymologisches Wörterbuch I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest. = UEW
- SAMMALLAHTI, PEKKA 1989: Sámi–suoma sátnegirji. Sammelais–suomalainen sanakirja. Jorgaleaddji Oy., Ohcejohka. = SI
- SAMMALLAHTI, PEKKA 1993: Sámi–suoma–sámi sátnegirji. Saamelais–suomalainen–saamelainen sanakirja. Girjegiisá Oy., Ohcejohka. = Samm
- SAMMALLAHTI, PEKKA – NICKEL, KLAUS PETER 2006: Sámi–duiska sátnegirji. Saamisch–deutsches Wörterbuch. Davvi Girji os. Karasjok. = SN
- VEST, JOVNNA-ÁNDE – LUUKKONEN, MARSA 1992: Matkalle mukaan. Suomi–saame–suomi sanakirja. Gummerus Kirjapaino Oy, Jyväskylä. = VL
- WHITFIELD, PHILIP (päätoim.) 1994: Suuri eläintieto. WSOY, Helsinki. = SET

*

About North Saami fish names

My paper is about the North Saami names of fish. The research is based on the Dictionaries of Konrad Nielsen and of Pekka Sammallahti. I aim to consider 45 Saami names of fish from structural, semantic and etymological points of view.

My vocabulary entries consist of several languages: the headword is the Saami name for fish, which is followed by the Latin (taxonomical) name as well as by their Finnish and Hungarian equivalents.

Etimological layers of the North Saami names of fish are mainly loanwords from old Skandinavian, Norwegian, Swedish or Finnish and Saami origin (root-word / simplex and compounds) or of uncertain or unknown origin.

Keywords: *North Saami (Lapp), Proto-/Common-Saami, ichthyology, etymology*

JÓZSEF MÁTÉ

Kocsma- és csárdanevek a Hajdúnánási járásban *

E. NAGY Katalin

Debreceni Egyetem
enagy.katalin@arts.unideb.hu

1. A Magyar Nemzeti Helynévtár Program 2022-ben a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával indult útjára, s fő célja, hogy megvalósuljon egy átfogó, a teljes magyar nyelvterületre kiterjedő helynévtár (a program célkitűzéseiről lásd bővebben Hoffmann 2021: 139). Az élőnyelvből és a történeti forrásokból feltárt, majd közreadott helynévadatok számos kutatási lehetőséget rejtenek magukban. Jelen írásomban a tudományos program keretében elsőként napvilágot látott kötet, a *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei* című helynévszótár (MNH. 1) névanyagát vonom vizsgálat alá, méghozzá egy sajátos névfajtát, a kocsma- és csárdaneveket középpontba állítva. Az írás elméleti keretét az a tipológiai modell szolgáltat, amelyet Kis Tamás a kocsma- és csárdanevek funkcionális-szemantikai elemzésére dolgozott ki (1988: 15–124), amely pedig végső soron a Hoffmann-féle helynévelemzési modellen alapul (1993/2007).

2. A vizsgált helynévszótár a Hajdúnánási járás hat településének, Folyásnak, Görbeházának, Hajdúnánásnak, Polgárnak, Tiszagyulaházának és Újti kosnak a teljes helynévanyagát adja közre. A járás területén csaknem 3000 különböző objektum megnevezésére mintegy 5200 helynév adatolható, s ennek az állománynak 1,7, illetve 2%-át teszik ki a kocsma- és csárdanevek. E típusba egyfelől azokat a helyneveket soroltam, amelyek a hely fajtájára utaló *kocsma*, *csárda*, *söröző*, *sörbár*, *csapszék* vagy *presszó* lexémákat tar-

* Az írás a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében és a Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-24-4 kódszámú Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

talmazzák. Másrészt ebben a körben tárgyalom azokat a helyneveket is, amelyek lexikális felépítésükkel ugyan nem utalnak a hely fajtájára, de ténylegesen kocsmát vagy csárdát jelölnek. Így került be a korpuszba például a görbeházi *Sekrestyés* vagy a hajdúnánási *Hangya* és *Tapasztatlan* is.¹ Ugyancsak az állomány részének tekintem a vendéglátóipar különböző üzletfajtáinak – az éttermek, fogadók, vendéglők, kávézók, cukrászdák stb. – megnevezései közül azokat, amelyek valójában kocsmát vagy csárdát jelölnek: a görbeházi *Forfa vendéglő*, *Íves presszó*, a hajdúnánási *Jóbarát vendéglő* helynév is a korpusz részét képezi.

3. A fenti szempontok alapján egybeállított névkorpuszban 107 helynév szerepel, mely mintegy félszáz különböző objektum megnevezésére használatos. Ezek közül a járás kisebb településein, Tiszagyulaházán és Folyáson csupán 1-1, Polgáron 8, Görbeházán 11, Hajdúnánáson 28 megnevezett vendéglátóhellyel számolhatunk. Az újtikosi helynévszótárból pedig nem adatolhatók kocsmá- vagy csárdanevek.

3.1. Az intézmény fajtájának megnevezése. A kötet anyagában csak néhány olyan helynevet találunk, amely csupán a vendéglátóhely fajtáját jelöli meg, azaz jelentéshasadással keletkezett: Görbeházán és Tiszagyulaházán a *Kocsmá*, Hajdúnánáson pedig a *Csárda* és a *Halászcserda* neveket említhetjük meg. Az ilyen jellegű megjelölések esetében nehéz eldönteni, hogy az adott elem közszói vagy tulajdonnévi értékű-e a helybeli nyelvhasználatban. Általánosságban is elmondhatjuk, hogy ezek leginkább „a tulajdonnevek (elnevezések) és a köznevek közötti átmeneti kategória elemeiként értelmezhetők” (Reszegi 2009: 39). Jellemzően mutatja a problémát a hajdúnánási *Csárda* helynév ügye. A város északi határában egykor működő vendéglátóhely megnevezésére a 18. század közepétől napjainkig a *Tedeji csárda*, *Tedej csárda*, *Csárda* és *Külső-Tedej kocsmá* nevek adatolhatók. A megnevezett hely gazdag adatsorában a *Csárda* csupán egyetlen alkalommal, egy 18. századi térképen fordul elő. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy vajon volt-e a korban tulajdonnévi értéke a névnek, s így valós névhasználattal is számolhatunk, vagy a megnevezés csupán a korabeli térképkészítési gyakorlatot tükrözi.

¹ A szótárból idézett helynevek pontos előfordulási helyét nem közlöm, mivel azok az MNH. 1 mutatója alapján könnyen visszakereshetők.

3.2. A kocsmá vagy csárda épületének viszonya más helyhez. A kocsmá vagy csárda valamely határrészhez tartozása fejeződik ki a görbeházi *Réti csárda* (amely a *Rét* nevű területen fekszik), a hajdúnánási *Raduca*, *Raduca csárda*, *Raduca kocsmá* (a *Raduca* területén van), az ugyancsak hajdúnánási *Zajgató*, *Zajgatói csárda*, *Zajgató kocsmá* (a *Zajgató* nevű határrészen áll) megnevezésekben, valamint a hajdúböszörményi, hajdúnánási és görbeházi hármashatáron fekvő *Hármas* nevű határrészre utaló *Hármas csárda*, *Hármasi csárda*, *Hármas és Hármashatár csárda* nevekben is. E nevek esetében sok esetben nem mindig lehet eldönteni, hogy a csárdát vagy az azonos nevű határrészt nevezték-e meg elsődlegesen.

Ugyancsak az épület elhelyezkedésére utal Folyáson a *Pusztá csárda*, Görbeházán a *Király-dombi kocsmá*, *Király-dombi csárda*, Hajdúnánáson pedig a *Nánási csárda* helynév. Külterületi lakott helyen, Bagotán van a *Bagotai kocsmá*, Tedejen pedig a *Tedeji csárda*, *Tedej csárda*. A görbeházi *Íves presszó* a korábban a helyén álló épület alakja miatt kapta a nevét.

Azon nevek csoportjába, amelyekben az fejeződik ki, hogy a kocsmá vagy csárda épülete valamely más hely mellett vagy a közelében van, hét helynév tartozik: Görbeházán *Sekrestyés*, *Seki* a neve annak a kocsmának, amely a templom mellett található. Ugyancsak ezen a településen nevezik *Töltőállomás*-nak és *Benzinkutas kocsmá*-nak a benzinkút melletti, *Sport presszó*-nak és *Sport*-nak pedig a sportpályához vezető utcában álló vendéglátóhelyet. A hajdúnánási *Malom presszó* pedig a Csiha-malom közelsége miatt viseli ezt a nevet.

A más helyhez való viszonyt kifejező nevek csoportjába tartoznak végül a kocsmá vagy csárda épületének viszonyított helyzetére utaló nevek is. A vizsgálat alá vont kötetben csupán néhány ilyen helynevet találunk: *Külső Tedej kocsmá*, *Külső Zajgató*, *Külső Zajgató kocsmá*, *Zajgató Külső csárda*, *Belső Morgó kocsmá*, *Belső Szeles és Alsó csárda*. E megnevezések tulajdonnévi értéke ugyancsak kérdéses. A források tanúsága szerint a körülírásszerű megjelölések azért jöhettek létre, mert a beltelken és a külterületen lévő hajdúnánási csárdákat bérbeadásuk kapcsán a *külső*, *belső*, *alsó* előtagok használatával különítették el.

3.3. A kocsmá vagy csárda épületének jellegzetes tulajdonsága. Az épület mérete fejeződik ki a görbeházi *Kis kocsmá*, *Kis dühöngő* megnevezésekben. A kocsmá vagy csárda alakjára vagy állagára pedig a *Görbe csárda*, *Görbe ház*, *Gugyori kocsmá*, *Gugyori és Tapasztatlan* nevek utalnak. A *Görbe csárda*, *Görbe ház* megnevezések újabb keletkezésű nevek, és azzal a helyi hagyománnyal vannak összefüggésben, miszerint Görbeháza belterüle-

tének északi részén állt egykor egy L-alakú csárda, amelyről a 20. században alapított települést is elnevezték. Külön figyelmet érdemel a hajdúnánási *Gugyori kocsmá*, *Gugyori* névpár is, mivel a *Gugyori* jellegzetes alföldi kocsmánév, amely a *gugyor*- 'guggol' ige-tőből alakult *-i* képzővel, s a kocsmá „guggoló”, félig földbe süllyesztett épületére utalhat, illetve ezzel összefüggésben arra, hogy a vendég csak legugyorodva tudott bemenni a kocsmá ajtaján (Kis 1993: 184). Az ugyancsak hajdúnánási *Tapasztatlan* pedig arról kapta a nevét, hogy az önmagában álló kis épület kívülről nem volt bevakolva.

A kocsmá vagy csárda épületének valamely feltűnő része jelenik meg a *Gerendás csárda* és a *Hétlépcsős* nevekben. Előbbi a terasz gerendás alátámasztásáról, utóbbi pedig a bejáráshoz vezető, téglából épített hét lépcsőfokról kapta a nevét. A kocsmában kapható árura utal az újabb keletkezésű *Sörbár* és *Sörös* név.

Ehelyütt végül azokról a nevekről kell szólnunk, amelyek esetén a kocsmá vagy csárda épületének valamely egyéb jellegzetes tulajdonsága volt a névadó motívum. A hajdúnánási *Szeles kocsmá*, *Szeles*, *Morgó kocsmá*, *Morgó*, *Morgó csapszék* és *Morgó halászcárda* helynevek tartoznak ide. A *Morgó* mint csárdanév a Tiszántúl számos pontjáról adatolható (Kis 1991: 263–264), de határrészek és külterületi lakott helyek neveként is gyakran előfordul. A név a '(természeti jelenség) mozgás közben olyan hangot ad, mint a kutya morgása' jelentésű *morog* igéből képzett igenévből alakult. Az egyik hajdúnánási forrás szerint 1831-ben a kolerajárvány idején a városkapitány megtiltotta, hogy a kocsmában hangosan énekeljenek, csak dúdolni, csevegni volt szabad, erre utal a név. Valószínűbb azonban, hogy a névadás oka – a *Szeles* csárdáéhoz hasonlóan – az volt, hogy a régi, szabadkéményes épületekben erősen hallatszott a szél: a szél morgása jelenik meg tehát a névben (Kis 1991: 264–266).

3.4. A kocsmá vagy csárda épületének viszonya valamilyen külső dologhoz, körülményhez. A Hajdúnánási járás kocsmá- és csárdaneveinek igen jelentős hányada, csaknem az egyharmad része tartozik ebbe a csoportba. A kocsmá tulajdonosára vagy bérlőjére utaló nevek közül csupán néhány, a hajdúnánási *Szikra kocsmá*, *Szikra* és *Hangya* vonatkozik intézményre: előbbi a Szikra téeszről, utóbbi pedig a Hangya Szövetkezetről kapta a nevét.

A kocsmá tulajdonosára – személynévvel megjelölve – ezzel szemben csaknem húsz kocsmánév utal: Görbeházán a *Szabó-kocsmá*, *Szabóné kocsmája*, a *Tanyi-kocsmá*, *Tanyi kocsmája*, Hajdúnánáson az *Ádám-kocsmá*, a *Bajzát-kocsmá*, a *Gottdiener-kocsmá*, a *Hadas-kocsmá*, *Hadas*, a *Lantos-kocsmá* – melyet *Lantos-féle-vendéglő*-nek is hívnak –, a *Molnár-kocsmá* és

a *Pesel-csárda*, Polgáron a *Kón*-, a *Ládi*-, az *Ungár*- és a *Zsani-kocsm*a helynév.

Ugyancsak a kocsmában dolgozó ember volt a névadás indítéka a *Hatos* és *Hatcsecsű* helynevek keletkezésekor: az 1970-es évek elején épült hajdúnánási kocsma azért kapta ezt a nevet, mert három nő dolgozott benne. Kis Tamás e névtípus kapcsán megjegyzi, hogy a nyelvterület egészére kiterjedő kocsma- és csárdanévvizsgálatában *Két*-, *Nyolc*-, vagy annál több *-csöcsű* kocsmanév nem adatolható. Az utóbbi név – *Nyolccsöcsű* ~ *Nyolccsecsű* – hiányát azzal magyarázza, hogy négy csapos már sok egy kocsmában, míg egy csapos esetén szívesebben nevezik a kiszolgáló nőt a nevén (1988: 100).

A kocsma látogatóira utalnak a *Jómadzag*, *Makk hetes kocsm*a és *Tudakozó* nevek. A hajdúnánási vendéglátóhely neve a *jómadzag* ’jómadár, rossz gyerek’ jelentésű szóból alakult, a polgári Felvégen álló *Makk hetes kocsm*a neve pedig egy cigány muzsikus gúnynevéből alakulhatott. A görbeházi *Tudakozó* pedig azért viseli a nevét, mert a helybeliek szerint mindent tudnak ott az emberek.

A kocsmával kapcsolatos nevezetes esemény jelenik meg a hajdúnánási *Romlott csárda* és *Zöldág kocsm*a elnevezésekben. Az előbbi vendéglátóhely a helybeliek szerint azért kapta a nevét, mert a kocsma egy betyár bosszúja miatt elhagyatott, majd romos lett. Az utóbbi elnevezés pedig bizonyára kapcsolatba hozható a népszokással, melynek során május elsején zöldágnak is nevezett májusfát állítanak a kocsmák elé.

3.5. A kocsmával kapcsolatban nem álló dolog a névadó motívum. A magyar nyelvterületen tízezres nagyságrendben lehetnek jelen azok a kocsmanevek, amelyekben a megnevezett hely egyetlen jellegzetes jegye sem fejeződik ki. E fantázianevek jellemzően újabb keletkezésűek, s elsődleges céljuk a hangulatkeltés, a vendégcsalogatás. Az ide sorolható nevek között tárgyaljuk az ún. álcégérneveket, amelyek Kis Tamás szerint a cégérnevek által létrehozott modell mintájára alakultak, s így olyan tipikus kocsmanevek jöttek létre, amelyekről a nevet korábban nem ismerő is sejti, hogy kocsmára vonatkoznak (Kis 1988: 113). A Hajdúnánási járás kocsma- és csárdanevei közül 17 nevet sorolhatunk ide. Hajdúnánáson az *Akác presszó*, *Bagolyvár*, *Búzavirág söröző*, *Búzavirág eszpresszó*, *Búzavirág*, *Fecske söröző*, *Hársfa csárda*, *Jóbarát kocsm*a, *Jóbarát vendéglő*, *Jóbarát*, *Kispipa kocsm*a, *Kispipa*, *Kulacs falatozó* nevek keletkeztek ilyen módon. Ugyancsak ide tartozik a polgári *Almáskerti kocsm*a, *Almáskerti söröző*, *Almás kocsm*a névbokor, amely látszólag az építmény helyét jelöli, azonban a polgári helynévszótárban semmi nem utal egy egykori almáskert meglétére. Végezetül a görbeházi

Pietro kocsmanevet említhetjük meg, amely a kocsmá nyitásának idején népszerű film szereplőjéről kapta a nevét.

3.6. Bizonytalan nevek. E kategóriába csupán egyetlen név, a polgári *Pokol kocsmá* sorolható, amelyhez a kötet nem ad meg névmagyarázatot. A nyelvterületen számos *Pokol csárda*, *Pokol kocsmá* helynév ismeretes (lásd pl. Katona – E. Nagy 2015: 252), ezek alapján feltételezhetjük, hogy a névadás motívuma e nevek esetében a csárda vagy kocsmá környékének sáros, ragadós jellege lehetett, de az is elképzelhető, hogy a név az alvilágképzethez kapcsolható.

4. A Hajdúnánási járásban előforduló kocsmá- és csárdanevek vizsgálata azt mutatta meg, hogy a nevek csaknem egy harmad részében (31%) a kocsmá vagy csárda épületének más helyhez való viszonya fejeződik ki (lásd az 1. ábrán). Ugyancsak nagy számban (27%) vannak jelen a valamilyen külső dologra, körülményre utaló kocsmá- és csárdanevek is. A névanyag mintegy ötödében (21%) az épület valamely jellegzetessége, tulajdonsága fejeződik ki. A vizsgálat során azt találtuk, hogy igen magas azon nevek aránya is (16%), amelyek valamilyen fantázianevet viselnek. Kevés olyan név van, amely csupán a hely fajtáját kifejező szóval nevezi meg a kocsmát (4%), és a bizonytalanul magyarázható nevek száma is alacsony (1%).

A kocsmá vagy csárda épületének viszonya más helyhez	31%
A kocsmá vagy csárda épületének viszonya valamilyen külső dologhoz, körülményhez	27%
A kocsmá vagy csárda épületének jellegzetessége, tulajdonsága	21%
A kocsmával vagy csárdával kapcsolatban nem álló dolog a névadó motívum	16%
Az intézmény fajtájának megnevezése	4%
Bizonytalan származású nevek	1%

A Hajdúnánási járás kocsmá- és csárdaneveinek szemantikai megoszlása

Irodalom

- HOFFMANN ISTVÁN 1993: Helynevek nyelvi elemzése. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen. – Újra-kiadás: Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN 2021: A Magyar Nemzeti Helynévtár Programról. Helynévtörténeti Tanulmányok 17: 139–145.
- KATONA CSILLA – E. NAGY KATALIN 2015: Hajdúböszörmény helynevei. In: Bába Barbara (szerk.), Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 98–253.
- KIS TAMÁS 1988: Kocsma- és csárdaneveink névtani vizsgálata. Kézirat, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet kézirattára. K. 1035.
- KIS TAMÁS 1991: Morgó. Magyar Nyelvőr 115: 263–267.
- KIS TAMÁS 1993: Gogyori és Kutyakaparó I. Névtani Értesítő 15: 180–185.
- MNH. 1 = HOFFMANN ISTVÁN – E. NAGY KATALIN (szerk.) 2024: Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RESZEGI KATALIN 2009: A jelentéshasadás mint helynévalkotási mód. Helynévtörténeti Tanulmányok 4: 35–45.

*

Names of pubs and roadside/inns in the Hajdúnánás district

One of the basic tasks of Hungarian onomastics is to collect toponyms, but it is also important to analyse toponyms from a scientific point of view. In this article, I analyse the first printed book of the *Hungarian National Toponym Registry Programme*, looking at a particular type of toponyms: the names of pubs and inns. The book contains the toponyms of six settlements: *Folyás*, *Görbeháza*, *Hajdúnánás*, *Polgár*, *Tiszagyulaháza* and *Újtikos*. In these settlements, about 100 place names are used to designate pubs or inns. The article focuses on their semantic content.

Keywords: *onomastics, toponyms, names of pubs and roadside/inns, Hajdú-Bihar county*

KATALIN E. NAGY

Módszertani megjegyzések a 11. századi magyar víznévkincs vizsgálatához *

PÓCZOS Rita

Debreceni Egyetem
poczorsr@gmail.com

1. Gottfried Wilhelm Leibniz, a 17. századi gondolkodó és polihisztor nevét főként matematikai és fizikai tézisei miatt őrizte meg, s őrizi a mai napig az utókor. Széles körben kevésbé ismert, hogy Leibniz a nyelvtudomány, különösen a nyelvtörténet iránt is élénken érdeklődött: egyike a legkorábbi tudósoknak, akik a magyar és a finn nyelv között rokonságot feltételeztek, s a nyelvészeti tudománytörténetírás hagyománya szerint elsőként mutatott rá, hogy a helynevek, kiemelten a víznevek utalhatnak egy adott földrajzi terület korábbi lakossága által használt nyelvekre (Robins 1999: 185). Az európai nyelvtörténeti és névtörténeti kutatásokban a 19. századtól fordul egyre inkább a figyelem a víznevek nyelvi eredete, keletkezése és szerkezete felé, a 20. században pedig elindulnak a szisztematikus kutatások. Ezek eredményeit közlik például a *Hydronymia Europae*, *Hydronymia Germania* sorozatok, a legújabb kiadványok közül pedig az ezekhez tematikájában és módszertanában szorosan kapcsolódó *Hydronymia Slovaciae* című projekt keretében megjelent monográfiák (vö. Hladký 2019: 142–143). A vízneveket egyrészt régiségük, másrészt jellegzetes névalkotási mintáik miatt övezi különleges érdeklődés a nyelvtörténeti vizsgálatokban, ezek eredményeire pedig évszázadok óta folyamatosan épít a településtörténet.

A magyar népességtörténeti kutatásokban szintén a kezdetektől nagy szerepet kaptak a víznevek. „Vegyes nemzetiségű lakosság esetében az a nép számít korábbi települőnek, amelynek a nyelvéből az illető terület víznevei megfejthetők” – e sokat idézett tételt Kiss Lajos fogalmazta meg a kilencve-

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készült.

nes évek derekán (1996: 440), de a 19–20. század történész- és névkutató-generációinak sora alkalmazta a magyarság korai településtörténetének vizsgálata során. E munkák közül kiemelendők (Kiss Lajosnak a víznevek nyelvi rétegződéséről szóló írásai mellett, 1994, 1996, 1997) a régiség egy-egy korszakának a népességi viszonyait bemutató szintézisek: Melich János a honfoglalás korára (1925–1929), Kniezsa István a 11. századra (1938), Kristó Gyula pedig Szent István korára (2000) vonatkozóan vont le máig gyakran hivatkozott következtetéseket a korai település- és víznévállományt felhasználva.

E dolgozatok a konkrét név- és nyelvtörténeti elemzések, illetve azok eredményei mellett a tudományterületek módszertanát tekintve is fontos mérföldkövet jelentenek a nyelvészeti és történeti stúdiumok terén. A leglényegesebb akadály a vizsgálatok során ugyanis, hogy mind a honfoglalás és az államalapítás kora, mind az azt követő évszázad még erősen forráshiányos időszaka a magyar történelemnek, ezért az írott forrásokban található kis számú adatot különböző eljárásokkal és eszközökkel igyekeztek használható méretű adatállománnyá bővíteni a korszakot kutatók. A melichi módszertan korrekcióját Kniezsa végezte el hivatkozott munkájában (1938: 367–368), a Kniezsa által alkalmazott módszereket pedig Kristó vonta alapos kritika alá (2000: 5–12), azonban az általa vázolt metódusok sem állták ki a 21. századi (nyelv)tudományosság próbáját: Kristónak az adatok értelmezésével és értékelésével kapcsolatos eljárás módjait Hoffmann István és Tóth Valéria bírálta nagy részletességgel (Hoffmann – Tóth 2016). Tanulmányomban e bírálatok ismertetését nem tekintem feladatommak, a vizsgálatom célja a korábbi kutatások adatválasztásának, korpuszalkotásának a felülvizsgálata lesz.

Az elmúlt mintegy másfél évtizedben újabb lendületet vett a Kárpát-medence 11. századhoz köthető írott forrásainak szisztematikus feldolgozása: ez egyrészt a korábban már feltárt oklevelek és a bennük található helynévi szórványok újraértékelését jelenti, másrészt pedig azoknak a forrásoknak a részletes elemzését, amelyek eddig nem kerültek a nyelvtörténeti kutatások látókörébe (Hoffmann 2010, Szentgyörgyi 2014, Szőke 2015, 2016, 2021a, Kovács 2018, Pelczéder 2022, Sarnyai 2022a, 2022b, Póczos 2015, 2017, 2021). Dolgozatomban azt vizsgálom, hogy a településtörténeti kutatásokban korábban felhasznált 11. századi víznévi adatok állománya hogyan, milyen elvek mentén egészíthető ki az újabb munkák eredményei alapján. A víznevek számbavétele során két kérdésre keresem a választ: 1. Mely szórványok tekinthetők 11. századinak? 2. Mely szórványok tekinthetők víznévnek?

2. A magyar oklevelezési gyakorlat Szent István uralkodásával kezdődik, így a Kárpát-medencére vonatkoztatható víznévi adatokkal sem lehet számolni a 11. század előtt. Ez alól csupán a legnagyobb vizeink ókortól adatolható nevei képeznek kivételt, mint a *Duna*, *Dráva*, *Garam*, *Körös*, *Marcal*, *Száva*, *Tisza* stb. víznevek (Kiss L. 1996: 440–441). Ezek mellett mindössze két-három, bizonytalanul azonosítható kisebb vízfolyás neve maradt fenn 11. század előtti forrásból (Kristó 1997: 130–132, 2003: 27).

Kniezsa István Magyarország 11. századi népességére korai helyneveink alapján következtet. Munkájához gazdag adattár tartozik (1938: 456–472), ennek víznévi adatait, illetve a bevezetőben ismertetett módszertant (i. m. 370–373, 399–401) áttekintve az általa felhasznált források körét a következőképp foglalhatjuk össze. Kniezsa a 11. századra datált oklevelek közül tízet használt fel, az eredeti példányként fennmaradt Tihanyi alapítólevelét (1055) és a Pannonhalmi összeírás (1093) mellett nyolc átiratban megőrzött, illetve interpolált iratot: a Veszprémvölgyi apácakolostor alapítólevelét (1018 u./1109)¹, a Pannonhalmi apátság alapítólevelét (1001/1213/1240 u.), a Veszprémi püspökség alapítólevelét (1009/+1257//1469), a Pécsi püspökség alapítólevelét (1009/+1205–35//1404), a Százdi apátság alapítólevelét ([1067 k.]/1267), a Garamszentbenedeki apátság alapítólevelét (1075/+124/+217), valamint a Bakonybéli apátság birtokainak összeírólevelét (1086/1130–40). Ezek mellett számos olyan adat is szerepel az adattárban, amelyek a 11. századnál későbbi datálású oklevelekből származnak: két 12. századi oklevél névanyaga (a Zobori apátság birtokainak összeírólevele 1113-ból és az Almádi monostor alapítólevele 1121/1420-ból), 11. századi adattal nem rendelkező nagyobb vizek nevei, ezeken túl számos olyan szláv eredetű név a 13–14. századból (esetenként évszám nélkül), amelyekről hangtörténeti okok miatt Kniezsa úgy véli, hogy azok legkésőbb a 11. században átkerültek a magyar nyelvbe (i. m. 370–373). Igaz, Kniezsa jelzi, hogy az elbeszélő kútfők szórványait „elvből nem vettük fel” (i. m. 370), Anonymus gesztájának több víznévét is szerepelteti az adattárban.

Kristó Gyula több munkájában foglalkozik a honfoglalást követő századok településtörténetének és a korai névállománynak a kapcsolatával. Kifejezetten a 11. század eleji, Szent István kori népességi viszonyokat elemző munkáinak (1993, 2000) kiindulópontja az a négy királyi oklevél, amelyet a diplomatika nem eredeti, de hiteles dokumentumokként fogad el (tehát a veszprémvölgyi, a pannonhalmi, a veszprémi és a pécsi okleveleket), ezt a forrásanyagot „második körben” kiegészíti 1038 után, de még „igazolt mó-

¹ Dolgozatomban valamennyi oklevél esetében a DHA. datálását veszem alapul, az idézett szórványok forrása is a DHA.

don a 11. századból való” helynevekkel (2000: 20). Ezek jórészt olyan vár-ispánságok, püspökségek, kolostorok nevei, amelyek korai alapítását feltételezi a történettudomány, tehát jelentős részük nem víznév, emellett felhasználja (igaz, Szent István korára vonatkoztatva) a vízneveket is tartalmazó tihanyi alapítólevelet, valamint a százdi és a garamszentbenedeki alapítólevelek nem interpolált részeit is. Kiemelten kezeli a nagyobb vizek neveinek a vallomását, ezeket akkor is számításba veszi a népességtörténeti következtetések során, ha nincs rájuk vonatkozó 11. századi adat (i. m. 26).

A középkori Magyarországon élt nem magyar népeket bemutató munkájában (2003) Kristó más eljárást választ: nem ismerteti a felhasznált okleveles forrásokat, illetve az abból nyert adatokat, csupán azt jelzi, hogy a 11–14. századra vonatkozóan döntően a saját anyaggyűjtésére, az ezt követő időszakra vonatkozóan pedig a szakirodalmi előzményekre támaszkodik (i. m. 11). A víznevek ebben a dolgozatban is fontos szerepet kapnak, a honfoglalást megelőző idősakra jellemző szláv dominanciát a víznevek állományára alapozza: a nagyobb vízfolyások szláv közvetítéssel átvett nevei mellett mintegy 250 szláv eredetű víznevet sorol fel (i. m. 27–30), melyek szintén a szlávság 9. századi túlsúlyát hivatottak bizonyítani. Mint jelzi: „Az ide vonatkozó anyag túlnyomó része a 11–13/14. századból maradt ránk” (i. m. 28), de „alapos a gyanú, hogy [...] sok víznév már megvolt a 9. században (vagy azt megelőzően), és a magyarok a szlávoktól átvették azokat” (i. m. 30). (A szláv és német lakosságot bemutató fejezetekben is számos víznév előkerül bizonyítékként, mivel azonban az ismertetés rendező elve a területiség, és nem a kronológia, ezeket a részeket nem vizsgálom részletesebben, annyi bizonyos, hogy az imént bemutatott eljárás végigvonul a köteten.)

Mind Kniezsa, mind Kristó módszerében alapvető probléma, hogy a 11. század szűkös írott forrásait olyan nevekkel bővítik, amelyek nem adatolhatók a 11. században, és amelyek visszavezethetősége kérdéses. Kniezsának azt az eljárását, amely során olyan nevekkel egészíti ki a vizsgált korpuszt, amelyeket bizonyos hangváltozások miatt tart 11. századinak, a szláv hangtörténetírás újabb eredményei alapján Kristó részletes kritika alá vonja (2000: 8–9), így erre e helyütt nem térek ki. Szintén nehezen tartható az az elv, hogy az időben közelinek ítélt, 12. század eleji oklevelek, illetve Anonymus egyes hely- és víznevei bekerültek az adattárba. Ezekről ugyanis valóban elképzelhető, hogy jóval a lejegyzésük előtt, a 11. században már léteztek, de épp ennyire lehetséges az is, hogy később keletkeztek. Ugyanez igaz a Kristó által felhasznált szláv eredetű víznevekre: ahogy Kristó maga is látja, minden bizonnyal vannak közöttük korábbi és későbbi keletkezések, de adatok híján aligha lehet megállapítani, hogy melyek (vagy legalább milyen arányban) vezethetők vissza ténylegesen a 12. század előtti.

A fentebb hivatkozott legújabb oklevélvizsgálatok a 11. századra vonatkozó források bővíthetőségét más irányban keresik: a diplomatikai eredményeket szem előtt tartva onomasztikai és nyelvtörténeti eszközökkel arra tesznek kísérletet, hogy azokban az oklevelekben is feltárják a 11. századhoz köthető rétegeket, amelyeket bizonytalan kronológiai státuszuk (átírt, illetve hamis voltak, interpoláltságuk) miatt a korábbi kutatásokban nem vettek figyelembe. A következőkben a víznévi szórványokra fókuszálva foglalom össze, hogy jelenlegi ismereteink szerint mely forrásokra alapozhatunk ezek közül.

A 11. századi eredeti oklevelek felhasználásáról a korábbiakban sem volt vita, ezek a Tihanyi apátság alapítólevele (1055, összesen mintegy 80 helynévi szórványt tartalmaz, melyből kb. 20 víznévi adat),² Dávid dux adománylevele a Tihanyi apátság számára (1089–1090, 7 szórványból 6 víznév), a Pannonhalmi apátság javainak összeírása ([1093–1095], 34 szórványból 4 víznév), míg Guden végrendelete (1079) nem tartalmaz víznevet. Györffy György a DHA.-ban a magyar vonatkozású eredeti iratok közé sorolja ezeken túl a Hainburgi adománylevelet, melyben a *Duna* latin neve mellett két folyóvíznév, a *Lajta* és *Fischa* korai adata (1051: *Litaha*, *Fiscaha*) található (DHA. 1: 142), valamint egy freisingi oklevelet, melyben szintén szerepel a *Lajta* neve (1074: *Litaha*, DHA. 1: 197). Eredeti okleveleinkben tehát összesen mintegy 43 víznév fordul elő.

Szent István tíz oklevele közül a Kniezsa és Kristó által is feldolgozott négy másolatban fennmaradt, de hitelesnek gondolt oklevél összesen kb. 50 helynévi szórványt tartalmaz, ezek közül 8 víznév (ennek a forráscsoportnak csupán egy névadatát, a Pécsi püspökség alapítólevelének *Kwarok* szórványát kell kizárnunk a 11. századhoz köthetők köréből, ez ugyanis későbbi interpoláció során került az oklevél szövegébe, DHA. 1: 58). Az István király korára hamisított hat oklevél közül a legfrissebb kutatások szerint kettő rendelkezik olyan szövegrészekkel, amelynek szórványelemei nagy valószínűséggel visszavezethetők a 11. századba, a Pécsváradi alapítólevél (+1015/+1158//1403/PR.) 135 ilyen helynévi adattal gazdagítja az államalapítás forrásainak a körét, ezek közül 15 víznév (DHA. 1: 72–80, Szőke 2021b: 46–50), míg a Bakonybéli alapítólevél (+1037 [1240 k.]/+1246/1330) 29 Szent István koriként értelmezhető adatának a harmada víznév (DHA. 1: 118–119, Szőke 2019: 319).

² Az azonos oklevélben azonos denotátumra vonatkozó szórványokat egy névként értelmezem, tehát például a TA. *balatin*, *bolatin* formájú szórványait a számoláskor nem értékelem külön névadatként.

A 11. század második felére datált oklevelek közül három kapott nemrégiben monografikus feldolgozást. Ezek alapján a Százdi apátság alapítólevelének ([1067 k.]/1267) 55 helynévi szórványa köthető a 11. századhoz, melyek közül 6 víznév (Kovács É. 2018, DHA. 1: 183–185), a Garamszentbenedeki apátság alapítólevelében (1075/+124/+217) 11. századnak minősül 110 névadat, ebből mintegy 40 víznév (Szőke 2015, DHA. 1: 213–218), a Bakonybéli összeírás (1086/1130–40) nem interpolált, 11. századra visszavezethető részében pedig 90 helynévi szórvány található, ezek között pedig kb. egy tucatnyi jelöl vizet (Pelczéder 2022, DHA. 1: 250–254).

A 11. század első felére összesen tehát kb. 30, a második felére pedig mintegy 80, vizet jelölő szórványt vezethetünk vissza nagy biztonsággal. E nevek köre bővíthető még egyrészt azzal a néhány nagy vizet jelölő névvel, amelyek az ókortól adatolhatók, de nem jelennek meg a 11. századi, illetve arra hitelesnek tekinthető írott forrásokban (pl. *Maros, Olt, Szamos, Temes, Valkó*, vö. Kiss L. 1996: 440–441). Másrészt a 11. századra datált, de egyelőre részletesen nem elemzett iratokban, mint például I. Béla király interpolált szekszárdi összeírólevelében vagy a Zselicszentjakabi monostor alapítólevelében (mindkettő 1061-re datálva, DHA. 1: 166–168, 170–174) szintén számolhatunk valós 11. századi réteggel, ezek értékelése után még néhány további víznévi adat gazdagíthatja forrásaink körét.

Ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy az eredeti oklevelek szórványaival szemben a másolatok és az interpolált oklevelek helynévi szórványainak jóval korlátozottabb a nyelvtörténeti hasznosíthatósága: mivel az átírás során az átírás korára jellemző modernizáló jegyek is megjelenhetnek a szórványok hangalakján, ezért hang- és helyesírástörténeti vizsgálatokra (legalábbis a 11. századra vonatkozóan) kevésbé alkalmasak, ugyanakkor a nevek lexikális-morfológiai struktúráját az eredeti oklevél korára hitelesnek tarthatjuk a másolatok és (alapos mikrofilológiai vizsgálatok után) az interpolált oklevelek eredeti szövegrészeinek adatait, a neveket ugyanis a jogbiztosító szerepük miatt nagy valószínűséggel nem módosították a másolók (Hoffmann – Rác – Tóth 2018: 29–33, vö. Szőke 2021b: 45).

3. Annak, hogy egy oklevél szórványainak, köztük a víznévi szórványoknak a számát csak hozzávetőlegesen tudjuk megadni, több oka is van. Egyrészt egy oklevélben ugyanaz a név több írásváltozatban is megjelenhet (pl. a TA.-ban a *balatin*, *bolatin* szórványok), s az mindig az aktuális vizsgálatok szempontjától függ, hogy ezeket külön adatokként értelmezzük-e. Másrészt ugyanannak a denotátumnak a neve több oklevélben is előfordulhat, a Kárpát-medence fő folyójának, a Dunának a neve az elemzett oklevelek többségében megtalálható latinosított formában (pl. 1009/+1257//1469, 1075/+1124/

+1217, [1093–1095]: *Danubium*, DHA. 1: 52, 215, 300), de a *Tisza* (+1037 [1240 k.]/+1246/1330: *Tyzya*, 1075/+1124/+1217: *Tiza*, [1093–1095]: *Tisciam*, DHA. 1: 118, 215, 301) és a *Lajta* víznevek is többször adatolhatók (1051, 1074: *Litaha*, DHA. 1: 142, 197).

Lényegesen több adatot érint az a kérdés, hogy a korai szórványok közül mi tekinthető víznévnek, sőt távolabbról: mi tekinthető névnek. Mind a mai, mind a történeti névanyag vizsgálatában rendszeresen felmerülő probléma a földrajzi köznevek és a tulajdonnevek elhatárolása, a gazdag szakirodalommal bíró kérdéskör bemutatására nem térek ki dolgozatomban, de néhány példa említésével szeretném szemléltetni, hogy ez a jelenség a legkorábbi szórványok értelmezésében is gondot okoz: *Tó* (+1015/+1158//1403/PR.: *Tow*, DHA. 1: 74), *Vadvíz* (+1015/+1158//1403/PR.: *Voduez*, DHA. 1: 74), *Tanya* (+1037 [1240 k.]/+1246/1330: *Tana*, DHA. 1: 118). Hasonló nehézséget okoz a körülírásos adatok névstátuszának meghatározása. Ez a szórványtípus különösen a Tihanyi apátság alapítólevelére jellemző, pl. *Mortis vasara kuta rea*, *Ohut cuta rea*, *Harmu ferteu*. E szórványok némelyikéről mikrofilológiai vizsgálatokkal, illetve a későbbi továbbélés ismertetében megállapítható, hogy valós víznév áll mögöttük: a TA. *fuk* szórványa a Siófok névben él tovább, így ez az oklevélben is víznévként értelmezhető, bár alakja megegyezik a *fok* vízrajzi közszóval. Az esetek többségében azonban ilyen segítség nem áll rendelkezésre, így – követve az újabb oklevélfeldolgozások gyakorlatát – ezeket a szórványokat nem zárom ki a lehetséges víznevek köréből.

Néhány névadat esetében a jelölt denotátum fajtájának meghatározása okoz problémát. Ez előfordulhat egyes egyedi esetekben akkor, amikor az oklevél szövegében a szórvány előtt nem áll latin fajtajelölő köznév (mint például az *Ozora* név esetében a Pécsi püspökség alapítólevelében, vö. Póczos 2017: 118–123). A denotátumfajta megállapításának másik, rendszerint jelentkező problémája a névfajták osztályozásának területén jelentkezik: elméleti, a kategorizációt érintő kérdés, hogy mely típusokat sorolhatjuk a vizek körébe. Györffy Erzsébet az Árpád-kori folyóvízneveket feldolgozó munkája során számba vette a korábbi helynévtipológiák felosztási kísérleteit (2011: 29–31), ő maga pedig azt az utat választotta, hogy bizonyos folyóvíz jelentésű latin fajtajelölő minősítésekkel álló neveket tekintett csak víznévnek. Jómagam a Hoffmann István által vázolt rendszert tekintettem kiindulási pontnak, ennek főbb kategóriái: folyóvizek, állóvizek, ezek részei, források, kutak (1993: 36), ezeket célszerűnek láttam kiegészíteni a 11. században jelentős gazdasági szereppel bíró halászhelyek, illetve a mocsarak megnevezéseivel, a fenti hozzávetőleges adatszám (110) az ilyen típusú a névadatokat is tartalmazza.

Egyes névfajták esetében csak ritkán lehet eldönteni, hogy azok vízet vagy térszíninformát jelölnek-e. Jellegzetesen ilyen a 11. századi oklevelekben mintegy 20 szórvánnyal megjelenő *Árok*, ezeknek mind a névstátusza, mind a denotátumuk fajtája a legtöbb esetben bizonytalan. Kivételes példa a TA-ban a Kolon tó környéki birtok leírásában szereplő *aruk*, amely nagy valószínűséggel nem vízfolyásra, hanem határárokra vonatkozik (Hoffmann 2010: 184).

Véleményem szerint az adattárat jelenleg még egy ponton lehet bővíteni: azokkal a 11. században adathozható helynevekkel, jellemzően településnevekkel, amelyeket az etimológiai vizsgálatok víznévi eredetűnek tartanak. Ilyen például a Pannonhalmi apátság alapítólevelének *Vág* birtokneve (1001/1213/1240 u.: *Wag*, DHA. 1: 41), a Pécsváradi alapítólevelével *Kovácsséde* településneve (+1015/+1158//1403/PR.: *Kouas sede*, DHA. 1: 75) és a Százdi alapítólevelében először feltűnő *Hortobágy* birtoknév ([1067 k.]/1267: *Charthybak*, DHA. 1: 58). Hasonló megfontolásból érdemes számolni azokkal a helynevekkel, amelyeknek valamely névrésze származik víznévből, mint például a *Marcalfő* településnév (1009/+1257//1469: *Morzolfew*, DHA. 1: 52) vagy a *Bátatöve* településnév (+1015/+1158//1403/PR.: *Batatue*, DHA. 1: 73). (A víznevek és a településnevek viszonyának szintén gazdag szakirodalma van, a régiség névadására vonatkozó legújabb kutatási eredményekhez ld. Györffy 2011: 153–164, Hoffmann – Rác – Tóth 2018: 342–343, 418–419, Kovács É. 2021).

A víznevek meghatározását az imént ismertetett módokon kitágítva a 11. századra datálható víznévállományt még kb. kéttucatnyi névvel bővíthetjük.

4. Dolgozatom a 11. századi víznevek részletesebb vizsgálatának mintegy előtanulmányaként értelmezhető. Bár az átfogó elemzésekre még nem került sor, a munka adatgyűjtő szakasza is számos tanulsággal szolgált. A szórványok összegyűjtése során szem előtt tartottam a 11. századi oklevelek feltárásának legújabb eredményeit, így a korábbi kutatások által használt forrásokhoz képest részben más adatbázis állt össze. Ez a korpusz egyrészt szűkebb, mint az eddig elemzettek, ugyanis kizártam belőle azokat az elemeket, amelyeket a kutatók igazolhatóan 11. századi adat nélkül vezettek vissza a 11. századba, másrészt viszont bővebb is a korábbiaknál, mert bekerültek olyan névadatok is, amelyek a befogadó oklevél bizonytalan kronológiai státusza miatt eddig kimaradtak a vizsgálatokból. Meggyőződésem, hogy ezzel a 11. századhoz sokkal stabilabban kötődő víznévi adatbázis jött létre, még akkor is, ha egyes elemek körül ebben is merülnek fel kérdések.

Az adattár összetételét érintő másik releváns különbség, hogy a korábbiaknál lényegesen nagyobb arányban tartalmaz mikroneveket, amelyek na-

gyobb változási képességüknek köszönhetően sokkal inkább tükrözik a lejegyzés korára (illetve az eredeti oklevél korára) jellemző névhasználatot (vö. Póczos 2010: 103–104), így több szempontból is realisabb képet nyújthatnak a 11. századi név- és nyelvtörténeti viszonyokról, mint a nagyvizek nagy állandósággal jellemezhető nevei.

Irodalom

- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY: *Diplomata Hungariae Antiquissima*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011: *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HLADKÝ, JURAJ 2019: Slovak hydronymy in the European context. *Onomastica* 5: 137–156.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993: Helynevek nyelvi elemzése. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010: A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA 2018: Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai. Gondolat Kiadó, Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA 2016: A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150: 257–318.
- KISS LAJOS 1994: A Felvidék víznevei. *Magyar Nyelv* 90: 1–19.
- KISS LAJOS 1996: A Kárpát-medence régi helynevei. *Magyar Nyelvőr* 120: 104–116.
- KISS LAJOS 1997: Erdély vízneveinek rétegződése. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.), *Honfoglalás és nyelvészet. A honfoglalásról sok szemmel III*. Balassi Kiadó, Budapest. 199–210.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938: Magyarország népei a XI. században. In: Serédi Jusztinián (szerk.), *Emlékkönyv Szent István halálának 900. évfordulóján II*. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest. 365–472.
- KOVÁCS ÉVA 2018: A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A Magyar Névarchívum Kiadványai 48. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KOVÁCS ÉVA 2021: Vizek a természeti környezetre utaló településnevekben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 17: 73–85.
- KRISTÓ GYULA 1993: Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulóján. *Névtani Értesítő* 15: 200–205.
- KRISTÓ GYULA 1997: A Kárpát-medence X. századi helyneveiről. *Magyar Nyelv* 93: 129–135.
- KRISTÓ GYULA 2000: Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.

- KRISTÓ GYULA 2003: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Lucidus Kiadó, Budapest.
- MELICH JÁNOS 1925–1929: A honfoglaláskori Magyarország. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- PELCZÉDER KATALIN 2022: A Bakonybél összeírás mint nyelvtörténeti forrás. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- PÓCZOS RITA 2010: Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása. A Magyar Névtörténeti Kiadványai 18. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- PÓCZOS RITA 2015: A Pécsi püspökség alapítólevelének helynévi szórványai: *Lupa, Kapos*. Helynévtörténeti Tanulmányok 11: 69–83.
- PÓCZOS RITA 2017: A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: *Ozora, Győr*. Helynévtörténeti Tanulmányok 13: 117–141.
- PÓCZOS RITA 2021: A Pannonhalmi apátság alapítólevelének nyelv- és névtörténeti forrásértékéhez. Helynévtörténeti Tanulmányok 17: 7–42.
- ROBINS, HENRY ROBERTS 1999: A nyelvészet rövid története. Osiris Kiadó, Budapest.
- SARNYAI VIVIEN 2022a: A Pannonhalmi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Szakdolgozat. Kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- SARNYAI VIVIEN 2022b: Szent István veszprémi püspökségnek írt adománylevele mint nyelvtörténeti forrás. Magyar Nyelv 118: 289–300, 444–459.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014: A tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- SZŐKE MELINDA 2015: A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- SZŐKE MELINDA 2016: A bakonybéli apátság 1037. évi alapítóleveléről. Helynévtörténeti Tanulmányok 12: 45–58.
- SZŐKE MELINDA 2019: Adalékok a Bakonybéli alapítólevél nyelvtörténeti forrásértékéhez. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 311–322.
- SZŐKE MELINDA 2021a: Szent István Zalavári okleveleiről. Magyar Nyelvjárások 59: 27–38.
- SZŐKE MELINDA 2021b: A hamis oklevelek helynévtörténeti forrásértékének meghatározásáról. Helynévtörténeti Tanulmányok 17: 43–54.

**Methodological notes on the study
of 11th-century Hungarian hydronyms**

Hungarian onomastics research in the 19th and 20th centuries placed great emphasis on the study of hydronyms, partly because of their antiquity and partly because of their characteristic mode of construction. This is especially true for the study of periods with a lack of sources, such as the 11th century, the time of the foundation of the Hungarian state, because the etymology of old water names also served as a basis for ethno-historical studies. In the last two decades, new research has been launched to reassess the earliest written sources of the Hungarian language, using modern tools and methods to uncover data from early charters. The aim of this study is to take stock of the earliest hydronymic data. The data are interpreted from two aspects: which can be considered 11th-century and which can be considered water names. The reassessed corpus is both narrower than the database previously used as it excludes water names that have no verifiable 11th-century data, and broader as it includes data from charters that were not considered in previous studies.

Keywords: *onomastics, Hungarian hydronyms, 11th century, charters*

RITA PÓCZOS

Kathaj felé félúton
Jan Huygen van Linschoten 1594–1595-ös leírása
a szamojédokról, lappokról és finnekről

PUSZTAI Gábor

Debreceni Egyetem
gpusztai@unideb.hu

A holland utazó, felfedező, kereskedő, író és kém Jan Huygen van Linschoten (1563–1611) harmadik könyve 1601-ben jelent meg a következő kisértéssel: *Jan Huygen van Linschoten utazása vagyis hajóútja Észak felé, Norvégia, az Északi-fok, Lappföld, Finnország, Oroszország, a Fehér-tenger, Candenus, Swetenus, Pecsora stb. partjai mentén, a Nassau-szoroson keresztül az Ob folyón túlra. Melyben nagyon hasznosan leírásra és bemutatásra kerül, hogy a nevezett úton napról napra mi történt. A partok, fokok, országok, magaslatok, irányok és útvonalak képeivel, valamint még sok érdekes dologgal: ahogyan azt a szerző saját szemével látta és valóságosan leírta. Anno 1594 és 1595* (Linschoten 1601:1).

Van Linschoten útjának nem az volt a célja, hogy az észak-oroszországi vagy a szibériai finnugor népeket kutassa. Nem igazán, vagy csak mellékesen érdekelték a nyelvek, népszokások, népviseletek és egyéb etnográfiai adatok. A holland kereskedő azért indult útnak, hogy megtalálja az északkeleti átjáratot Ázsiába, és ezzel az alternatív, eddig ismeretlen útvonal feltárásával utat nyisson a tengeri kereskedelemnek a legendás Kathaj és Hollandia között. Az, hogy Van Linschoten Oroszország északi partvidékén találkozott lappokkal, finnekkel és szamojédokkal, számára csak egy mellékszál volt, de leírása a 21. századi finnugrisztikai kutatások számára kellemes színfolt. Ebben a tanulmányban Van Linschoten szamojédokkal, finnekkel és lappokkal kapcsolatos leírását mutatom be.

1. Kathaj gazdagsága

Kathaj a kora újkori Európában a gazdagság és a bőség szimbóluma volt, egyfajta ázsiai Eldorádó. Az európai olvasó Marco Polo (1254–1324) leírásából ismerhette a Nagy Kán országának központi és leggazdagabb tartományát, Kathajt, melynek fővárosa Kambaluk volt (Polo 2003: 194). Polo 1298-ban egy genovai börtönben mondta tollba élettörténetét és útikalandjait, és noha a kortársak meglehetősen szkeptikusan viszonyultak a könyvhöz, minden hajós, kalandor és kereskedő Európa-szerte fulta az információkat a messzi országok gazdagságáról. Kambalukról a következőket írta Marco Polo:

„És hitemre mondom, a városba annyi értékes és ritka dolgot oly bőségben és választékban szállítanak, mint a világ egyetlen más városába sem. Mert minden fajtájú és minden vidékről származó ember megfordul itt portékájával beleértve India drágaságait és Kathajnak, Manzinak meg tartományainak javait, ritka csemegéket, fűszereket, selymeket, drágaköveket, gyöngyöket (...)” (Polo 2003: 196).

Ez a mérhetetlen gazdagság évszázadokon keresztül az itáliai kereskedővárosokon, Velencén és Genován keresztül jutott el Európába. Az európai fogyasztóig vezető út hosszú és költséges volt, számos kereskedőn, országon, karavánúton és tengeren keresztül jutottak el az ázsiai luxuscikkek az európai elithez. Velence és Genova monopóliuma a 15. század végén tört meg, mikor Kolumbusz felfedezését követően (1492) a spanyolok és a portugálok befolyási övezetekre osztották a világot a tordesillasi szerződésben (1494), és a portugálok elindultak kelet felé, majd 1498-ban Vasco da Gama kikötött az indiai Kálikutban, és ezzel megnyílt a közvetlen kereskedelmi út India és Portugália között. Az európai kereskedők, elsősorban az angolok és a hollandok irigykedve nézték a portugálok gazdagodását, és sóvárogva áhítoztak hasonló gazdasági sikerek után. A portugálok azonban hétpecsétes titokként őrizték az Ázsiába vezető tengeri útvonalak titkát. Az európai fűszerkereskedés központja Lisszabon lett, ide jártak az európai kereskedők ázsiai fűszerekért, és innen terítették Európa kikötővárosaiba a hön áhított borsot, szegfűszeget, szerecsendiót, fahéjat és Ázsia többi kincsét. A rendszer majd száz éven keresztül olajozott szerkezetként működött, azonban a németalföldi tartományok 1568-ban fellázadtak a spanyol korona ellen, és kitört a holland függetlenségi háború. 1580-ban II. Fülöp spanyol király megszerezte a portugál trónt is, és egy korona alatt egyesítette a két országot. Ez azt jelentette, hogy a holland kereskedők előtt bezárultak a portugál kikötők kapui, hiszen a két ország háborúban állt egymással. A hollandok nem tudtak több fűszert

vásárolni Lisszabonban, ezért arra kényszerültek, hogy maguk kutassák fel az ázsiai fűszerek forrását, meg kellett találniuk a tengeri útvonalat Kathajba.

2. A szerző

Amikor Van Linschoten könyve 1601-ben megjelent, akkor ő már egész Hollandiában, sőt, azon túl is ismert és híres vagy éppen hírhedt személyiségnek számított. A hollandok ünnepelték, a portugálokátkozták. Van Linschoten 1563-ban született a hollandiai Haarlem városában, egy jegyző fiaként. A katolikus család tehetősnek számított. Az apa Jan Huygent kereskedőnek szánta, ezért 1579-ben Spanyolországba küldte. Sevillában João Vincente da Vonseca alkalmazta mint írnokot, azonban 1582-ben Vonsecát kinevezték a Kelet-Indiák püspökének. Így Vonseca hajóra szállt és magával vitte írnokát, Jan Huygent is az indiai Goába. A holland írnok 1589-ig tartózkodott Ázsiában, ahol hozzájutott a portugálok által féltve őrzött információkhoz. A tengeri útvonalak, kereskedelmi, üzleti és hajózási információk, a portugálok száz évig jól őrzött titkai most egy holland írnok kezébe kerültek, aki nem tévovázott, és minden fontos adatot lemásolt, térképeket rajzolt és feljegyzéseket készített. Ez a fajta kémkedés nem volt veszélytelen, Van Linschoten is tiszttában volt vele, hogy már csak azért is halálbüntetés jár Portugáliában, ha valaki külföldinek ad el portugál térképeket. Ha lelepleződik, ő is a legrosszabbra számíthat. 1592-ben Van Linschoten visszatért Lisszabonba, ahonnan haza utazott Hollandiába, és egy kis kikötővárosban, Enkhuizenben telepedett le. Keleti útjáról szerzett tapasztalatait papírra vetette, és 1595-ben Amszterdamban megjelent *A portugálok hajózási útvonalának leírása Kelet felé* (Linschoten 1595). 1596-ban pedig főműve az *Útleírás avagy Jan Huygen van Linschoten hajóútja a Kelet- vagyis Portugál Indiákra 1579–1592* (Linschoten 1596). Ezzel a portugálok üzleti titkai egyszerre csak bárki számára hozzáférhető információnak számítottak. A portugálok valószínűleg elátkozták azt a percet, amikor Van Linschotent a bizalmukba fogadták. A hollandok viszont első expedíciós flottájuk fedélzetén, mely négy hajóval, Cornelis de Houtman (1565–1599) parancsnoksága alatt, 1595-ben, déli irányba indult, hogy eljusson Ázsiába, Van Linschoten útmutatása szerint ke-resték és találták is meg sikeresen az útvonalat (Pusztai 2016, 2017, 2019).

3. Az út

Az 1595-ös sikeres ázsiai expedíciót megelőzte egy északi próbálkozás. 1594-ben, az antwerpeni származású kereskedő, Balthazar de Moucheron (1552–1630) kezdeményezésére indult el az első északi holland expedíció,¹ melynek célja egy északkeleti átjáró megtalálása volt. Az akkori elméletek szerint Európa északi partjai mentén hajóval is elérhető Kathaj gazdagsága, ráadásul ezt az útvonalat rövidebbnek, biztonságosabbnak (erre nem jártak a portugálok) és egészségesebbnek (nem volt olyan meleg, a trópusi betegségek itt nem pusztítottak) vélték a hollandok. Az expedíciót annyira fontosnak tartotta Hollandia, hogy állami pénzen Amszterdam és Zeeland tartomány négy hajót szerelt fel. Willem Barentsz (1550–1597) Amszterdam, Cornelis Nay Zeeland megbízásából irányította a flottát. Ezen az expedíción vett részt Jan Huygen van Linschoten is.

1. kép

Jan Huygen van Linschoten portréja

¹ De Moucheron valószínűleg Olivier Brunel (1552–1585) írásai és történetei inspirálták, aki éveken keresztül az orosz Sztroganov kereskedőház szolgálatában állt, a dán király megbízásából expedíciót vezetett Grönlandra, megpróbált eljutni Kathajba az északkeleti átjárón keresztül, de végül a Pecsora torkolatánál vízbefulladt. Brunel előtt a flamand Philips Winterkoning (1542–1566), előtte pedig az angolok (Hugh Willoughby, Richard Chacelor, Stephen Burrough, Charles Jackman és Arthur Pet) próbálkoztak az átjáró megtalálásával, akiknek érdeklődését Sigismund Herberstein (1486–1566) Oroszország-leírása (*Rerum Moscoviticarum Commentarii*) keltette fel.

A flotta 1594. június 5-én indult el. A Barentsz által vezetett hajó Novaja Zemljánál az amszterdami földrajztudós és térképész Petrus Plancius (1552–1622) utasításai szerint Észak felé vette az irányt, míg a Cornelis Nay által irányított másik két hajó (a *De Zwaan* és a *Mercurius*) a Vajgacs-szoroson keresztül igyekezett megtalálni a Kathaj felé vezető utat (Spies 1994: 123).

1594. június 24-én érték el Kilduyn szigetét.² Van Linschoten a sziget leírása során kitért a lappok és a finnek jellemzésére is, akiket általában együtt említ (*Vinnen en Lappen*) nem téve különbséget a két nép között. A finnek és a lappok tehát a leírás szerint csak a nyári hónapokban tartózkodnak a szigeten, halásznak és halat szárítanak. Itt ágakból és sárból tapasztott kicsiny kunyhókban élnek, és úgy fekszenek egymáson „mint a disznók” (Linschoten 1601: 4v). Ruházatuk szegényes, rénszarvasbőrből van, koszosak és általában egy „szegény és nyomorult nép” (Linschoten 1601: 4v). Mind a férfiak, mind a nők kistermetűek, és „vadembereknek sőt inkább vadállatoknak néznek ki” (Linschoten 1601: 4v). Az oroszok kegyetlenül kihasználják és kiszípolozzák őket, értéktelen árukat kínálnak nekik, és általában úgy bánnak velük, mint „macska az egérrel” (Linschoten 1601: 4v).

1594. július 2-án az expedíció megpillantotta Vajgacs szigetét. Nem voltak benne biztosak, hogy valóban Vajgacshoz érkeztek, ezért egy kisebb hajóval a part közelébe eveztek, ahol egy öbölben két idegen hajót pillantottak meg. Mivel senkit sem láttak a hajók körül, partra szálltak, hogy keressenek valakit, akitől megtudhatják, valóban Vajgacson vannak-e. A partról a sziget belseje felé mentek, abban a reményben, hogy csak találkoznak valakivel, aki útba igazíthatja őket.

„Egy kissé beljebb mentünk a sziget belseje felé, párhuzamosan a parttal, és végre megpillantottunk egy embert, akihez odamentünk. Ez egy lapp volt, vagyis egy szigetlakó, de nem akart velünk szóba állni, noha kiderült, hogy egy kicsit beszél oroszul. Megijedt tőlünk, hátrálni kezdett, és futtában azt mondta, hogy keressük meg a csoportot, de semmi mást nem mondott és elfutott. Olyan gyorsan futott, hogy semmiképpen nem tudtuk utolérni, noha egy jó darabon követtük őt. De mindhiába, mert úgy mozgott, mint egy szellem, annak ellenére, hogy úgy tűnt, mindkét lábára sántít, mert úgy bicegett, ahogy a lappok és a finnek szoktak. Mind természetét, mind ruházatát tekintve olyan volt, mint a „kilduyni” (kildini) lappok és a finnek, amiből azt a következtetést vontuk le, hogy ez itt minden bizonnyal Vajgacs kell hogy legyen,

² Kilduyn volt a holland elnevezése Kildin szigetének, a Kola-félszigettől északra.

azok alapján az információk alapján amit az oroszoktól kaptunk, mert ezzel minden egybevágott”³ (Linschoten 1601: 8v).

1594. július 27-én egy kis szigethez értek, melynek partján 300-400 fából készült bálványt találtak, melyet a lappok, illetve a finnek bálványainak tartottak, mivel ezek köztudomásúlag nem keresztények, hanem pogányok (Linschoten 1601: 11r).

2. kép

Van Linschoten 1601-es könyvének címlapja

³ „Liepen onser een weynich t’landt opwaerts aen, als oock langhes de strant heen, ende wierden eyndtlicken eenen Man ghewaer, daer wy nae toe liepen, zijnde een Lappaer ofte Inghebooren van’t Eylandt, maer en woude ons niet te spraeck staen, hoe wel het scheen aen sijn woorden, dat hy een weynich Rusch verstondt, liep al deysende achter uyt, als van ons verveert zijnde, segghende int loopen, dat wy by den hoop soudén comen, sonder dat wy oyt yet meer van hem conden te verstaen comen, ende steldent op een loopen, in sulcker voeghen, dat wy hem in gheenderley wijse conden achterhalen, hoe wel wy hem een groot stuc weechs nae jaechden, doch was te vergheefs, want liep ghelijck een schim, niet teghenstaende, dat hy scheen over beyde zijden lam te wesen int loopen en wagghele, ghelijck ghemeenlick alle de Lappen ende Vinnen aerdt is: Was sijns persoons-halven ende ghestaltenisse, als oock van cleederen, in alles de Lappen ende Vinnen van Kilduyn ghelijck: Waer door wy voor ghewis ende voor seker hielden, dat het Vaygats moeste wesen, door d’informatie die wy van de Ruschen hadden, daert in alles meestendeel mede accordeerde.”

A tanulmányban idézett holland szövegeket Pusztai Gábor fordította magyarra.

1594. július 31-én átkeltek a Vajgacs-szoroson, és a parton láttak néhány embert, akik azonban elszaladtak, mikor észrevették őket. Egy kisebb hajóval a hollandok közül néhányan partra szálltak, köztük a tolmácsuk is, egy Michiel (valószínűleg Mihail) nevű orosz, akit Enkhuizenből hoztak magukkal, és aki már évek óta Hollandiában élt családjával (Linschoten 1601: 12v).

Végül sikerült némi kenyérrel és sajttal a hollandoknak megnyugtatót a menekülő szamojédokat, hogy nem akarják bántani őket. Mikor mindkét fél belátta, hogy nem ellenséges a másik, és nem tör az életére, szóba elegyedtek egymással. A hollandoknak volt lehetőségük megfigyelni az idegenek külsejét is.

„A Nassau-szorosnál⁴ élő, szamojédoknak nevezett nép külleme és ruházata. Ami ezeknek az embereknek a küllemét és ruházatát illeti, elmondhatjuk, hogy ők kicsi vagy közepes termetűek, arcuk lapos, szemük kicsiny, majdhogynem nincs szakálluk, mivel (ahogy nekünk elmesélték) azt kihúzgálják, mert így szebbnek gondolják magukat. Koromfekete, csúnya, egyenes hajukat úgy megnövesztik, hogy eltakarja a fülüket. Csúnya fekete színük van, mint a spanyol mulattoknak, de ez a feketeség alapján véve inkább vöröses. Ez a szín az én véleményem szerint inkább alapvetően onnan ered, hogy télen barlangokban vagy üregekben élnek, és ott a füst miatt lesz ilyen színük. A ruházatuk prémekből áll, amit szőrmével befelé, bőrével kifelé fordítva hordanak. A ruhájuk ujjához van erősítve a kesztyűjük, hogy azt könnyen le, illetve fel tudják húzni. Ugyanígy a kapucnijuk is, melyet a fejükön hordanak, hozzá van erősítve a kabátjukhoz. A nadrágjuk hasonlít a holland parasztok nadrágjához, mely felül bő és lefelé szűkül úgy, hogy a szára belemegy a cipőjükbe, sőt náluk össze is van varrva a nadrágszár a cipőjükkel. Többeknek nagy szőrmesapkájuk volt, olyasmi, mint amelyet az emdeni nők hordanak. Voltak, akik közülük úgy néztek ki mint a majmok vagy valami szörnyek, és olyan íjuk és nyilaik voltak, mint a perzsáknak, mint amelyeket én Indiában láttam. Gyorsbeszédű és jó mozgású emberek, gyorsak, jól ugranak és bátrak is. Úgy ugrálnak, mint fiatal, szilaj csödörök, akik merész éberséggel figyelnek, mindig hátra pillantva. Szinte már Bellicceusra hasonlítanak. És ami a futást illeti, közülünk senki sem tudja lehagyni őket. A szánok nagyon különböznek az oroszok és a lappok kildini szánjaitól. Míg azok igen hasonlítottak egymáshoz, ezek majdnem olyanok voltak mint a kocsik, meg voltak emelve, alul és felül szegélyük volt, melyet mívesen kötöttek egymáshoz, így a szán nyitott és szellős volt, amit nyári szállítóeszközként

⁴ A Vajgacs-szoros holland elnevezése.

használtak. Úgy tűnik, hogy ez a nép egyáltalán nem szokott halászni vagy hajózni. Kizárólag vadászatból és a vadállatok elejtéséből élnek, mert semmi jelét nem láttuk, hogy hajóik lennének, vagy a tengert járnák, sem annak, hogy a tengerparton házaik vagy kunyhóik lennének. És mivel nem értettük a nyelvüket, az embereink nemigen tudtak mulatni velük, nem akartunk így tovább maradni, elbúcsúztunk hát tőlük, és visszamentünk a hajókra. Induláskor megfűjtük a trombitákat, amittől a szamojédek először nagyon megijedtek és elszaladtak, de mikor megértették, hogy ez egy barátságos búcsú jele, akkor mindannyian lejöttek a partra, levették a fejfedőjüket, és nagy kiabálások és karlengetések közepette hajlongva vettek búcsút tőlünk”⁵ (Linschoten 1601: 13r).

⁵ „Ghedaente ende habijten vant volck aen de Straet van Nassau, Samoyeden ghenaeamt. Wat nu henlieder persoonen ende habijten is beroerende, waren van persoons ende ghestaltenis halven van cleyne ende middelbare statueren, plat ende seer difforme van aensicht, cleyne ooghen, gantsch gheen baert altoos, welcken sy (naer men ons seyden) uyt trecken voor een fraeyicheyt, met een peck swart ende seer slecht en glat hayr tot over d’ooren hanghende: hebben een seer swarte ende leelicke couleur ghelijck de Mulaten van Spangien, doch de swarticheyt is in de gront rosachtich aen te sien, dat mijns bedunckens principalicken moet comen van des winters in haer holen in den roock te sitten: de habijten zijn van vel-werck, t’hayr ofte wol binnewaerts ghekeert ende t’bloot buyten, hebbende de handt-schoenen aen de mouwen vast diese alsoo uyt en aen connen trecken, zijnde insghelijcks de Cappen ofte keuvelen, diese op’t hooft draghen, aen de rock vast: de boxen zijn ghelijck alsommighe Landt-lieden in Hollandt: noch draghen van bovenen af slecht eng neer gaende tot in de schoenen, hoe wel dat hare schoenen daer mede vast aen waren: Etlicke hadden bonte huyven op het hooft, ghelijck als d’Emder vrouwen draghen: Eyntlicken schenen Apen en Monstren te wesen, ende hadden al te samen boghen en pijlen der Persianer niet onghelijck, ghelijck als ickse in Indien wel ghesien hebbe: waren fluxe mannen en seer lichtvaerdich int springhen, en thoonden een stoute couragie en raddicheyt van lijf en leden, spronghen als jonghe ongetoomde Heyngsten, met een dappere wackerheyt int wacht houden van om ende wederom te sien, soo datse Bellicceus schijnen te wesen: ende wat het loopen is belanghende, daer en isser gheen uyt den onsen, diese daer in souden connen achterhalen: Hadden de sleetkens seer different van die van de Lappen ende Ruschen van Kilduyn, want waren bynaest waghens ghelijck, verheven, hebbende onder en boven een omligghende randt, zijnde alsoo metstijlen aen den anderen vast, en soo voorts oopen en doorluchtich, welcke schijnen haer des Somers zijn dienende om t’een en t’ander te vervoeren: dit volck naer’t scheen, en hebben gantsch geen ghebruyck van Visscherije ofte van te varen, maer leven alleen van de jacht ende het wildt ghedierte, soo ghenoech te vermoeden is, want en hebben in gheenighe van alle dese plaetsen eenighe teyckenen connen vermercken van Schuyten, ofte datse haer ter Zee ghenennen, noch van huysen ofte hutten aen de zee-cant, ende om dat wy niet meer en conden

A holland hajó tovább haladt kelet felé, de a tengeren annyi jégtábla volt, hogy attól féltek, nem tudnak tovább haladni. Augusztus 6-án a jég ritkulni kezdett és a hajósok reménykedtek, hogy talán jégmentes részre érnek. Az egyik pici szigeten kiszálltak, hogy egy magaslatról jobban szemügyre vegyék a tengert, és ekkor a szárazföldön, a parton egy szamojéd férfit pillantottak meg, aki egy fehér kendővel vagy rénszarvasbőrrel a kezében integgett feléjük és kiabált. Megpróbáltak közelebb menni hozzá, kenyérrel, sajttal és némi konyakkal akarták magukhoz csalogatni, de a férfi inkább a menekülést választotta. Felpattant szánjára, melyet két rénszarvas húzott, és olyan sebességgel suhant tova, hogy a hollandoknak úgy tűnt, mintha egy szellem száguldott volna el mellettük. A hollandok megpróbálták utolérni, sőt még azt is látni vélték, hogy a férfi intett nekik, hogy kövessék, de a hollandok erre képtelenek voltak. Egy idő után a nyomát is elvesztették, így visszatértek a hajójukra (Linschoten 1601: 15r).

Folytatták útjukat kelet felé abban a reményben, hogy nyílt, jégmentes tengeri útvonalat találnak egészen Kína partjaiig. Ebben megerősítette őket az a szamojédoktól kapott értesülés, miszerint a hollandok által észlelt jégtáblák és jéghegyek el fognak olvadni, és még 5-6 hétig nem fog fagyni, de utána beköszönt a tél, és ismét kemény fagyok jönnek. A hollandok számítása szerint ez szeptember 20-a körül volt várható (Linschoten 1601: 15v).

Végül a hollandok elérték az Ob torkolatát, de innen nem tudtak tovább hajózni. Jégtáblákat ugyan nem láttak, de a víz sekély volt, a part élesen északnak kanyarodott, nekik pedig nem maradt sok idejük a fagyok beállta előtt. Meg voltak győződve arról, hogy karnyújtásnyira van tőlük a Tabin-fok, amin túl már Ázsia kezdődik, és onnan már csak egy ugrás Kathaj. Viszont attól tartottak, ha most tovább mennek, akkor túl sok időt pazarolnak el, visszaúton már befagy a Vajgacs-szoros és ottrekednek. Ezért abban a biztos tudatban fordultak vissza, hogy megtalálták az északkeleti átjárót, szabad az út Kathajba (Spies 1994: 127). Visszatértek Hollandiába, és szeptember 16-án kikötöttek Texelben. Mindenki biztosra vette, hogy jövő tavasszal ismét elindulhatnak, hogy akkor észak felé most már biztosan eljussanak Kathajba.

verstaen, als oock dat ons volck qualick in de Iacht te houden was, waer door sy qualick langher wilden stal houden, namen oorlof ende ginghen weder in ons jacht, latende int afsteecken de trompet blasen. De Samoyeden verschricken vant blasen der trompetten. Ze waer van sy int eerste schenen te verschricken, ende het op een loepen wilden stellen: maer verstaende dat het een vriendtlick afscheyt was, quamen al te samen op den Oever loopen, strijkende de capproenen van't hooft, neyghden ende booghen haer met een ghecrijs ende smijten der handen, als tot een Adieu, waer mede wy weder daer vandaen scheydden.”

Az előkészületek túl sok időbe kerültek, így az expedíció csak 1595 júliusában tudott indulni, vagyis túl későn, hogy még a tél beállta előtt visszaérjenek. Van Linschoten ismét tagja volt az expedíciónak.

1595. augusztus 31-én a Vajgacs-szoros előtt a felderítésre kiküldött hajó jelentette, hogy a szorost teljesen elzárja a jég, tovább menni reménytelen. A hajó legénysége azonban nem csak a vizet figyelte, találkozott emberekkel a parton, akik valószínűleg szamojédok voltak. A bizalmatlanság kölcsönös volt. A szamojédok sokan voltak, és íjjal, nyíllal fel voltak fegyverezve. A hollandok próbáltak barátságosak lenni, kenyérrel, sajttal és borral kínálták a helyieket. Ez használt, a hangulat oldódott, és sikerült információt szerezni a szamojédoktól, akik elmondták, hogy 3-4 hét múlva megint jönnek a fagyok és tenger olyan keményre fog fagyni, hogy a szárazföldről a közeli szigetekre a jégen át lehet majd gyalogolni. A szamojédok főnöke elmondta a hollandoknak, hogy ők keresztények, és hogy ellenségeik, Novaja Zemlja lakói, a Vajgacs-szigetről elűzték őket, de majd eljön az idő, hogy bosszút állnak rajtuk. Emellett a szamojédok főnöke felajánlotta a hollandoknak, hogy ha jövőre is eljönnek, akkor jó üzletet tudnának kötni, mert a szamojédok prémeket, bálnazsirt és más termékeket is fel tudnak kínálni. A szamojédok ezek után útba igazították a hollandokat, elmondták, hogy a Vajgacs-szoros után nagy nyílt vízre jutnak ki, amit a hollandok Tatár-tengernek (*Tartarische zee*) hívtak, ami után öt nap hajóútra van a következő szoros, ami után egy még nagyobb tenger következik. A tolmács, egy amszterdami matróz, aki tudott oroszul, minden tőle telhetőt megtett, de Van Linschoten feljegyezte, hogy azért sok dolog volt, amit ő sem értett (Linschoten 1601: 30v).

Mivel nem bíztak az amszterdami tolmács információiban, a hollandok másnap visszamentek ugyanarra a helyre, hogy ismét tárgyaljanak a szamojédokkal, de most a kereskedő, Francois de la Dale ment velük, aki jól tudott oroszul. A szamojédok barátságosan fogadták őket, kezet nyújtottak és meghajoltak. Ellenségeskedésről már szó sem volt. A hollandok csak a rendkívül gyors, három, négy rénszarvas húzta szánoktól riadtak meg egy kicsit, azok sebessége miatt, és a megjelent fegyveres szamojédok nagy száma is aggasztotta őket. Egy ötven év körüli szamojéd főnökkel beszéltek, aki ugyanúgy volt öltözve mint a többiek, csak neki a hód prém sapkáján egy csillag forma minta volt látható. A főnök elmondta, hogy ő a vezére a Novaja Zemlján, Vajgacson és a Pecsora vidékén élő szamojédoknak, akik egészen az Obig lakják a területet. Csak nyaranta vannak itt, hogy vadásszanak (de idén kevés volt a zsákmány), és hamarosan indulnak téli szálláshelyükre, a Pecsora vidékére, ahol több a tűzifa, mint itt a partvidéken. Elmondta azt is, hogy ők nem keresztények, hanem pogányok, és azokat a bálványokat imád-

ják, melyeket a hollandok a hajójukból is láthattak, valamint a Napot és az égitesteket is istenként tisztelik. Ha esküsznek, vagy fogadalmat tesznek, mindig a Nap felé emelik a kezüket. A szamojédok a moszkvai nagy fejedelem (*Groot-Vorst*) fennhatósága alá tartoznak. Azt is elmondta a szamojédok főnöke, hogy az Obon túl még vannak nagy folyók, a *Gillissy* és a *Molconsay* ahol szintén szamojédok élnek, de amíg a *Molconsay* innenső oldala még orosz felségterület, annak túloldala már a tatárok földje.⁶ A nagy folyók torkolatánál zajlik a prémkereskedelem, és a folyók elég mélyek ahhoz, hogy nagy hajók is közlekedjenek rajta, noha ők, szamojédok nem sokat értenek a hajózáshoz (Linschoten 1601: 31r).

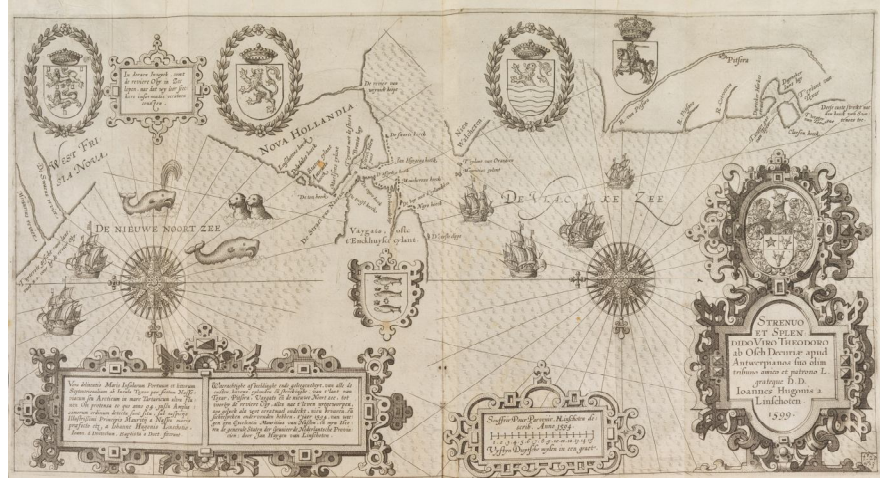
3. kép

Van Linschoten 1594-es útjának térképe, szamojédok illusztrációival: viseletük, fegyvereik, rénszarvas szánjuk és bálványaik

A hollandok megköszönték az információkat és folytatták útjukat. A hazaút küzdelmes volt. Köd, jégtorlaszok, a beköszöntő fagyok, sok haláleset és a lázadozó legénység hátráltatta az útjukat. De végül is 1595. október 26-án sikerült hazajutniuk Hollandiába. Az eredmény siralmas volt. A remélt át-törést nem sikerült elérni, nem találták meg az Ázsiába vezető utat. A hollandok le is mondtak a további, állami pénzen szervezett expedíciókról. Viszont egy 25 000 guldenes jutalmat tűztek ki annak a bátor hajósnak, aki sa-

⁶ Hogy a két nevezett folyónak mi a mai neve, csak sejteni lehet.

ját költségén megtalálja az északi átjárót, és elsőként eljut a mesés keletre (Spies 1994: 133). Kathaj felé félúton a hollandok csak a hideggel, a jégtáblákkal meg persze oroszokkal és finnugor népekkel találkoztak. Így Jan Huygen van Linschotennek köszönhetően a 16. századi szamojédok, lappok és finnek leírásával is gazdagodhattunk.

4. kép

Van Linschoten Dél felé tájolt térképe a Vajgacs-szorosról

Irodalom

- LINSCHOTEN, JAN HUYGEN VAN 1595: Reys-geschrift vande navigatien der Portugaloy-sers in Orient. Cornelis Claesz., Amsterdam.
- LINSCHOTEN, JAN HUYGEN VAN 1596: Itinerario ofte schipvaart van Jan Huygen van Linschoten naer Oost ofte Portugaels Indien, 1579–1592. Cornelis Claesz., Amsterdam.
- LINSCHOTEN, JAN HUYGEN VAN 1601: Voyagie, ofte schip-vaert, van Ian Huyghen van Linschoten, van by Noorden om langes Noorvvegen de Noortcaep, Laplant, Vinlant, Ruslandt, de Witte Zee, de custen van candenoës, Svvetenoës, Pitzora etc. door de Strate ofte Engte van Nassau tot voorbij de Rivier Oby. Waer inne seer distinctelicken verhaels-ghewijse beschreven ende aenghewesen wordt, alle t'ghene dat hem op de selve reyse van dach tot dach bejeghent en voorghecomen is. Met de afbeeldtsels van alle de Custen, Hoecken, Landen, Opdoeningen, Streckingen, Coursen, Mijlen, ende d' andermerckelicke dingen meer: Gelijk als hy 't alles selfs sichtelijcken ende waerachtelicken nae 't leven uytgeworpen ende gheannoteert heeft ect. Anno 1594. ende 1595. Gerard Ketel, Franeker.

- POLO, MARCO 2003: Marco Polo utazásai. Osiris, Budapest.
- PUSZTAI GÁBOR 2016: Migráció Hollandia „Arany Évszázadában”: Flamandok, zsidók, hugenották és magyarok. In: Papp Klára – Kerepeszki Róbert (szerk.), Migránsok, menekültek, új hazát keresők. Erdély-történeti Alapítvány, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen. 65–91.
- PUSZTAI GÁBOR 2017: A holland tengeren túli expanzió kezdetei. Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica 69: 212–222.
- PUSZTAI GÁBOR 2019: A barátságos vademberek: Szamojédok és lappok Gerrit de Veer 1598-as leírásában. Folia Uralica Debreceniensia 26: 225–244.
- SPIES, MARIJKE 1994: Bij noorden om. Olivier Brunel en de doorvaart naar China en Cathay in de zestiende eeuw. Amsterdam University Press, Amsterdam.

*

Halfway to Cathay

The third book of the Dutch traveller, explorer, merchant, writer and spy, Jan Huygen van Linschoten (1563–1611), was published in 1601 under the title: *The voyage of Jan Huygen van Linschoten, or his ship-journey northwards, along the coasts of Norway, the Northern Cape, Lapland, Finland, Russia, the White Sea, the Candenus, Swetenus, Pechora, etc., through the Nassau Strait and beyond the Ob River. In which is very usefully described and illustrated what happened day by day on the said route. With pictures of coasts, points, countries, high places, directions and routes, and many other interesting things: as seen and realistically described by the author with his own eyes. In 1594 and 1595.* Van Linschoten's voyage was not intended to explore the Finno-Ugric peoples of northern Russia or Siberia. He had little or no interest in languages, folk customs, costumes and other ethnographic data. The Dutch trader set out to find the north-eastern gateway to Asia and, by exploring this alternative and hitherto unknown route, also to open the way for maritime trade between the legendary Cathay and the Netherlands. Van Linschoten's encounters with Laplanders, Finns and Samoyeds on the northern coast of Russia were a side story for him, but his description is a welcome addition to 21st century Finno-Ugric studies. In this paper, I present Van Linschoten's description of Samoyeds, Finns and Lapps (Saami people).

Keywords: *Jan Huygen van Linschoten, Dutch explorers in the 16th century, Samoyeds, Finns, Saami people (Lapps)*

GÁBOR PUSZTAI

Kis mordvin szójegyzék egy chefnek és gourmet-nak

PUSZTAY János

ELTE, Budapest
janos_pusztay@hotmail.com

Bár ünnepeltünk receptjeinek tárháza kimeríthetetlen, talán mégsem hiábavaló, ha megkísérlem ezzel a kis írással gazdagítani azt. A nem kulinárisnak szánt szakirodalomból sikerült kinyerni néhány, talán még a mi tájainkon is előállítható és élvezhető fogást – elsősorban az ételek területén, az italoktól viszont mindenkit óvnék. De hát minden ízlés kérdése. Álljon itt ezek után az ét- és itallap! (A cirillbetűs, nem mindig tökéletes lejegyzést legjobb tudásom szerint igyekeztem latin betűs írásmódra áttenni, megőrizve az eredeti változatot is.)

al (ал) (moksa, erza) 'tyúktojás' (1/320). Az *al* a hagyományos étkezés eleme volt, többnyire keményre főzve fogyasztották, sőt héjában kemencében meg is sütötték, de készítettek tojásrántottát is. A tojás a termékenység szimbóluma (1/320).

at'añ pu'ë (атянь пупе) 'mézes kvász' (< *at'a* 'apa, öreg', *pu'ë* 'mézsör, ld. a *pu'ë* címszó alatt), tkp. 'ősök kvásza' (4/291).

avañ poza (авань поза) 'női sör' (1/320) (< *ava* 'nő, asszony', *poza* 'házi-sör', ld. a *poza* címszó alatt). – Moksa ünnep, amelyet tavasszal rendeztek, húsvét után egy héttel. Mintegy 30 házból gyűltek össze az asszonyok egy nagyobb házban, tojást, kenyeret, palacsintát, lisztet vittek magukkal, s ebből sört főztek. Ennek elkészültével kölcsönösen megvendégelték egymást, kívánva jó gabonatermést. A végén egy kancsó sört vittek abba a házba, ahol a következő évben tartották meg ezt a rituálét. Ennek a házi-sörnek az elkészítése munkaigényes volt, és különös jártasságot igényelt; rozslisztból készült, később céklából vagy cukorrépából. A rozslisztból előbb malátát készítettek, aztán a kemencében párolt és kiszáritott rozsszemeket megőrölték vagy mozsárban összetörték, a malátát összekeverték

meghatározott arányban rozsliszttel, hideg vizet öntöttek rá, vasfazékban két-három napra betették a kemencébe. Az így nyert főzetet speciális hordóba öntötték, amelynek az alsó felén csap volt, köles vagy hajdinahéjat tettek hozzá, jól megkeverték, majd vasfazekakba szétöntötték, és forró kemencébe tették, hogy megsűrűsödjék, és barna kéreg alakuljon ki rajta. A második lefejtés után a keveréket kis kádba öntötték, forró vizet öntöttek rá, a kihűlt cefrét leszűrték, és melegen savanyított tejet adtak hozzá (1/321).

babań kaša (бабаń каша) ünnep, Péter nap utáni első vasárnap (4/299).

Jelentése: 'öregasszony kásátja' (6/331). A *babań kaša* az ún. *moljana* ünnepek közé tartozik. A *moljana* olyan pogány ünnep, amikor a mordvinok istenített tárgyaknak, lényeknek áldozatul visznek megszentelt ételt. Megtarthatják ezt akár családi körben otthon, akár összehíva az egész rokonságot, vagy a szabad ég alatt, az egész faluközösség részvételével (6/331). A mordvinok szerint a *moljana*, amely szó az orosz *молить* 'könyörög, imádkozik' szóból ered, igazi jelentése 'megszentelt ételt enni' (6/331). Egy másik forrás szerint a *бабаń каша* ünnepet évente egy alkalommal rendezték meg, tavasszal, a vetési munkák megkezdése előtt, a faluhoz közel eső tó mellett. Az ünnep előtti napon rendszerint megvettek egy bikát, a nők mindenféle ételeket készítettek, tyúkokat sütöttek, húst, tojást, vaját, szalonnát, sört, kenyeret stb. főztek, sütöttek. A következő nap napkeltekor a kijelölt helyen gyülekezett a nép. A leölt és előkészített áldozati bikát egészben egy hatalmas üstre tették, amibe különösen sok kölest, aztán tojást, vaját és szalonnát raktak. Főzés közben kiválasztottak két vagy egy tapasztalt öregasszonyt (*baba* – баба), aki vezette az imádkozást. Erről kapta a rendezvény az 'öregasszony kásátja' elnevezést. Az egyik szintén irányító asszony az elkészített étel elfogyasztása előtt beszédet intézett a néphez, amelyben elmondta, hogy a vetésudvarról jöve át kell keresztelődni, aztán útközben lehetőség szerint nem bámészkodni, kerülni kell a pópával való találkozást, különösen, amikor át akar menni az úton. Ezen a napon kölcsönt senkinek sem szabad adni, megérkezve a karámhoz a szekérről jobb lábbal kell leszállni stb. A beszéd befejeztével mindenki imádkozni kezdett, a vezető-*baba*, elől állva az oszlopnál, elmondta a mindenki számára közös imákat, aztán mindenki leült az oszlop körül, és megkezdődött a lakoma. Mindent ettek, amit előkészítettek, vodkát is ittak, de főleg sört. A lakoma során mindenki egy külön edénybe kását tett félre, ami hasznos volt minden dolog megkezdésekor és betegségek esetén. Így a vetéskor először kását hajítottak a mezőre. A halászhok

halászat előtt a vízbe dobtak kását. A vadászok kását etettek a kutyáikkal. Vagyis mindenféle foglalkozás során először kását használták, ahol és ahogy szükséges volt (10/501).

braga (*бpаzа*) 'híg házisör' (< orosz *бpаzа*) (1/320, 4/291). Régi italuk a híg házisör; akárcsak más földművelő népnél. A rituális italok közé tartozik, akárcsak a *puře* (1/320) – ld. a megfelelő címszó alatt. – A *бpаzа* megvan az ukránban is, onnan bekerült a magyar nyelvjárásokba, vö. *braha* 'pálinkaseprő, silány pálinka'. A keleti szláv nyelvekbe a volgai bolgárból kerülhetett át (részletesebben ld. Maticsák 2023: 172).

ćorvaj (*цёрвай*) (moksa) 'kendermagolaj' (lásd *каницёрой*).

ćukor (*цукор*) (moksa) 'húsos káposztaleves (scsi)' (8/387).

čapamo lovso (*чaпaмo лoвco*) (erza) 'aludttej' (3/319), **čapan lavso** (*чaпaн лaвco*) 'aludttej' (9/416, 418) (< *čapamo* 'savanyú', *lovso* 'tej'). – Kenyérrel, krumplival, kásával vagy palacsintával fogyasztották (1/320). Egyik forrásunk szerint a mordvinok nemzeti étele és itala az aludttej. Ezt télen készítik hatalmas mennyiségben, aztán nyáron a mezei munkák során ez az egyetlen ételük, felhívítva pedig az italuk (10/508).

jam (*ям*) 'scsi' (káposztaleves), 'leves' (4/293, 15/602).

kal (*кал*) (moksa, erza) 'hal' (1/320). Régóta fogyasztanak halat is. A frissen fogott halat ették elő- és főételként egyaránt (1/320).

kanćoroj (*каницёрой*) (erza) 'kendermagolaj' 1/318). Sok étel elkészítéséhez használták. Előtagja a *kańšt'* 'kender' szó.

kapsta jam (*капста ям*) (erza), **kapsta l'äm** (*капста лям*) (moksa) 'káposztaleves, scsi' (1/317) < *kapsta* 'káposzta' (orosz jövevényszó), E *jam* 'leves', M *l'äm* 'scsi' (~ fi. *liemi*, m. *lé*). Burgonyával, káposztával, sóskával főzték (1/317).

kaša (*каша*) 'kása' (1/317, 4/292). A *kašado jarsamo či* (*кашaдo яpcaмo чи*) 'az erza lakodalom első napja, amikor a menyasszony az utolsó napot tölti szülei házában' (tkp. 'a kásaevés napja') (1/317). A köleskása a lakodalom, a keresztelő, a halotti tor keresett étele (1/317).

?k'ol'ängemen (*кёлянгемён*) 'köleskásával töltött pirog' (3/84). A szókezdet miatt bizonytalan adat. Leginkább a '30' jelentésű számnévre hasonlít, vö. E *kolońgemen*, M *kolmańgeməń*.

kopšat (*кoпшaт*) 'keltésztából készült töltelék nélküli cipók' (1/316).

kši (кши) 'kenyér' (1/316). A kenyér a mordvinok életében nagy jelentőségű volt; kenyérrel és sóval fogadták a jó vendégeket, indultak megkérni a lány kezét, jósolták a sorsot. A kenyeret kovásszal keltett tésztából sütötték – rozslisztből (1/316). Pallas feljegyzése szerint a 18. század végén a kenyeret sótlanul, káposztaleveleken sütötték (1/316).

kši-sal (кши-сал) 'kenyér-só' (4/293). Ezzel várják a vendéget: *kši-sal aneks-tinek* (кши-сал анэкстынэк) '(elő)készítettünk (nektek) kenyeret-sót' (4/293). Az orenburgi expedíció (1769–74) egyik részlegvezetője, I. I. Lepjohin leír egy mordvin lánykérést, melynek során a kérő kenyeret és sót vitt a lányos házba (bővebben ld. Maticsák 2004a: 103–104).

kujmakt (куймакт) 'lángosféle' (nem kerek formájú, hanem kígyó alakú) (8/387).

kulaga (кулага) (moksa, erza) 'egy kásaféle' (1/317). Savanyított malátából készült és kemencében párolódott.

kurńik (курник) (erza) 'ünnepi pirog' (1/316), **kurńiki** (курники) (az erzáknál) 'nagy pirog' (14/582) (< orosz) – ld. *лукиа*. Tölteléke tejben főzött köleskása, tojás, tyúkhús. A pirogot madárfigurákkal, valamint szalagokkal, papírvirágokkal, faágakkal vagy tésztadíszekkel díszítették (1/316). A pirog hét rétegű: 1. réteg: tészta kásával, 2. réteg: túró, 3. réteg: palacsinta, 4. réteg: hús, 5. réteg: tojás, 6. réteg: köleslisztből készült palacsinta, 7. réteg: dióval díszített „tető” (14/582).

lofca (лофца) (moksa), **lovso** (ловсо) (erza) 'tej' (1/319). Fontos szerepet töltött be az étkezésben a tej, sajtot, vaját, túrót készítettek belőle, de leginkább aludttejet (ld. *šapama lofca*, *čapamo lovso* (шапама ловца, чапамо ловсо) (3/319).

lukš (лукии) (moksa) 'ünnepi pirog' (1/316), **lukša** (лукиа) 'nagy kerek böjti pirog, másfél arsin (kb. egy méter) átmérőjű' (7/350), **lukša** (лукиа) (moksa) 'nagy pirog' (14/582) – ld. *курник*. A *lukša*-t az esküvői előkészületek során a vőlegény házában sütik. A vőlegény rokonai adják össze a lisztet, a legtapasztaltabb öregasszonyok gyúrnák a vőlegény jelenlétében a tésztát, és közben ugratják a vőlegényt, akit tésztával, liszttel is megszórnak. A kész tésztát a vőlegénynek kell a sütőbe tennie (7/350).

mičke (мичке) (moksa) 'sós ízű sajt' (1/320). Az ellés utáni első fejs tejéből, főcstejből készítették. Kenyérrel ették (1/320).

modamar' (модамарь) (moksa, erza) 'burgonya' (1/318) < *moda* 'föld', *umar'* 'alma'. A 19. század második felétől jelentős helyet foglalt el a mordvinok étkezésében. Előbb megfőzték, aztán meghámozták, vajjal, tejjel, tejszínnel összepaszírozták. Néha az ilyen krumplit (vagy a felszelettet is) megsütötték vagy kemencében párolták.

navšemat (навсемат) 'metélt' (1/317). A moksák kelttésztából készítették. A tésztát hosszú csíkokra nyújtották, ebből kis darabokat szaggattak le, kenderolajba mártogatták, cserépköcsögbe tették és kemencében megfőzték (1/317). Alapszava a *navse-* 'bemárt, belemárt'.

numələn p'raça (нумолонь пряца) (moksa) 'nyúlhússal vagy vérrel töltött pirogok' (8/386); **numələn p'rika** (нумулунь пряка) 'nyúlhússal töltött pirog' < *numələ* 'nyúl', *p'raça* 'pirog'. Ez a mordvinok nemzeti eledele (12/523).

pača (пача) 'palacsinta' (8/387), **pačat** (пачат) (moksa) (1/317, 4/291), **pačalkšet'** (пачалксеть) (erza) 'id.' (1/317). A mordvinok kedvelt étele (1/317). Búza-, köles- vagy borsólisztből készült, vastagra sütötték, tejjel és vajjal ették (1/317). A tésztába keményítőt és főtt tört krumplit kevertek, ezáltal lett lágy és könnyű (1/317).

pärü (пяря), **päraka** (пяряка) 'pirog' (12/527), **pärakat** (пярякат) (moksa), (1/316), **peřaka** (пэряка) (moksa) (5/324). Orosz jövevényszó. – Többnyire kelttésztából sütik, különböző töltelékekkel: burgonya, káposzta, hagyma, sárgarépa, gombák, gyümölcsök, bogyók, hal, ritkábban hús (1/316).

piv'ez lovco (пивтезь ловцо) (erza), **piht'em lofca** (пихтем лофца) (moksa), 'köpülés után maradt író' (1/320) < *nusme-* 'köpül' (-*ž* participiumképző), *lovco* 'tej' (ld. fentebb). – Krumplival ették, de itták is (1/320).

počam (почам) (moksa) 'egy kásaféle' (1/317). Az új termés lisztjéből sütötték. A magot megdarálták, forró vizet öntöttek rá és cserépköcsögben a szükséges sűrűségig főzték, kenderolajjal ízesítették (1/317).

poza (ноза) 'híg házisör' (1/320). Tatár eredetű szó, innen bekerült a oroszba és a tatárba is. Számos törökségi nyelvben megvan. A magyarban kun jövevényszó (*boza*) (Maticsák 2023: 174, 2024b: 191).

přaga (пřага) 'sárgarépa-pirog' (9/418), (13/554) **přaka** (пřака) 'pirog' (13/554), **přakat** (пřакат) (erza) 'pirogok' (1/316).

puře (*nype*) (moksa, erza) 'mézből készült ital' (1/320), **pure** (*nyрэ*) 'id.' (8/387), **puřü** (*nyря*) 'a legerősebb mézsörből főzött ital', amiből ha az ember megiszik két pohárral, eszméletlenségig berúg (11/516). Ez a mordvinok legrégibb itala. Az ún. szent **puře**-t méz, komló és árpa keverékéből készítették, ugyanúgy főzték ki, mint a sört (1/320). Van olyan, amit úgy lehet inni, akár a kvászt, de olyan is, amitől, ha egy merőkanállal iszol, elszédülsz. A receptje: megfőzik az egyszerű, paraszti sört, komlót kevernek hozzá, hat deciliter sörpempőhöz adnak négy deciliter természetes mézzel ízesített vizet, és mindezt összefőzik, majd agyagsuprokba szétöntik, és beássák a földbe. A frissen főzött **puře** könnyű sörre emlékeztet, míg az ún. „öreg **puře**” íze semmilyen ismert italéra nem emlékeztet. Rendkívül egészséges, ha kis mennyiségben fogyasztják, nagyobb mennyiségben gyomorbántalmakat okoz és károsan hat az agyműködésre; egy pohár vodka és egy merőkanál **puře** lerészegít (8/387). – A szó végső soron volgai bolgár eredetű (**bora*), ez az őstörök **boza* folytatása, így tehát összefügg a *poza* szóval (Maticsák 2023: 174–175).

salmat (*салмат*) (moksa, erza) 'gombóc' (1/317). Édeskés, sótlan tésztából készült. A tésztát gombóc formára alakították és forró vízben megfőzték.

sira (*сыра*) 'sör' (1/321). A karatájoknál ünnepi ital volt. A malátát összekeverték rozsszalmatőrekkkel és rozsliszttel, az agyagedényt egész napra kemencébe tették, este felöntötték forró vízzel, a cefrét kádba öntötték, komlót adtak hozzá, és hagyták erjedni. – Törökségi jövevényszó, akárcsak a magyar *sör* (Maticsák 2024b: 190–191).

šivəl' (*сиволь*) (moksa), **sivel'** (*сивель*) (erza) 'főtt hús' (1/318). Az állattartásból nyert termékeket főként ünnepi vagy rituális étkekhez fogyasztották. Főtt húst önmagában ritkán ettek, inkább lisztből készült ételek töltelékeként alkalmazták.

šahgi (*шаньги*) 'túróval töltött pirog', amelyet ünnepnap sütnek (10/508).

šapama lovca (*шапама ловца*) (moksa) 'aludttej' (3/319), **šapama lofca** (*шапама лофца*) 'id.' (8/386) – ld. *čapamo lovso*.

šongařam (*шонгарям*) (moksa) 'kölesleves' – ld. *vecajam* (1/317).

šähapt (*шяняпт*) 'sült hagymás hús' (talán leginkább a magyar hagymás rostélyosnak felel meg), ezt a gyermek születésekor tartott ünnepre készítik.

řužeň kopšat (*тюжень копшат*) 'sárga pirogok' (8/387) < *řuža* 'sárga', *kopša*, ld. fentebb.

vecajam (вещаям) (erza) 'kölesleves' (1/317). Burgonya hozzáadásával készül (1/317). Összetett szó: *veca(na)* 'híg' + *jam* 'leves'.

vel'im-biva (велим-бува) 'faluközösségi sör' (мирское пиво) (5/326) (a *бува* orosz jövevényszó, *нуво*). Ткр. E *vel'en piva* 'a falu söre'. A kiejtés szerinti átírás a kölcsönös hasonulásokat tükrözi: a dentális *n* zöngésítette az összetétel utótagját, ugyanakkor maga is igazodott az ajakhanghoz. Paasonen is adatolt egy *vel'en pija*, *väl'in piva* alakot (MdWb 2615, ld. még Maticsák 2023: 170–171). – Pünkösöd előtt egy héttel kenyeret gyűjtenek sörfőzés céljából; a megfőzött sört közös hordóba töltik, és valakinek a pincéjében őrzik (5/326). Hétköznap a munkával vannak elfoglalva, de ünnepnapokon a kis falvakban is derekasan isznak, a gyerektől az öregekig. A gyerekek 7-8 éves koruktól fogyasztanak alkoholt (2/24), ahogy a halotti toron és a lakodalomban is (2/26), sört és bort (2/28).

Ezek után mit is kívánhatnék még, leginkább azt, hogy bár csábítók lehetnek ezek a mordvin receptek, de azért őrizd meg szellemi és kulinárius receptjeidet – *ad multos annos*.

Irodalom

- (1) БАЛАШОВ, В. А. – ЛУЗГИН, А. С. – МЕЗИН, П. М. 2004: Пища и домашняя утварь. In: Мордва. Саранск, 316–321.
- (2) МАРТЫНОВ, А.: Модва в Нижегородском уезде. (Из заметок 1863 года.) In: Мордва в Российской империи. Саранск, 2014. 21–30.
- (3) МЕЛЬНИКОВ, П. И. (АНДРЕЙ ПЕЧЕРСКИЙ): Очерки мордвы (1867). In: Мордва в Российском империи. Саранск, 2014. 31–91.
- (4) ЕВСЕВЬЕВ, М. Е.: Братчины и другие религиозные обряды мордвы Пензенской губернии (1914 г.). In: Мордва в Российской империи. Саранск, 2014. 278–303.
- (5) АУНОВСКИЙ, В. А.: Этнографический очерк мордвы-мокши (1869 г.). In: Мордва в Российской империи. Саранск, 2014. 314–330.
- (6) ЗЕРНОВСКИЙ, Ф.: Бабань каша (Очерк мордовского моляна) (1869 г.). In: Мордва в Российской империи. Саранск, 2014. 331–333.
- (7) БАРАНОВ, П. В.: Свадебные обряды мордвы-эрзи (из быта крестьян Бузаевской и Неклюдовской волостей, Ардатовского уезда, Симбирской губернии (1910 г.). In: Мордва в Российской империи. Саранск, 2014. 345–353.
- (8) МАЙНОВ, В.: Один день среди мокши (отрывок из записной книжки) (1878 г.). In: Мордва в Российской империи. Саранск, 2014. 380–390.
- (9) ФУКС, К.: Поездка из Казани к Мордве Казанской губернии в 1839 году (1839 г.). In: Мордва в Российской империи. Саранск, 2014. 416–419.

- (10) ГРЕБНЕВ, М.: Мордва Самарской губернии. Историко-этнографический очерк. (1887 г.). In: Мордва в Российской империи. Саранск, 2014, 474–508.
 - (11) АРХАНГЕЛЬСКИЙ, С.: Одежда, пища и питье мордвов (1844 г.). In: Мордва в Российской империи. Саранск, 2014. 516.
 - (12) Мордва в Саратовской губернии (1854 г.). In: Мордва в Российской империи. Саранск, 2014. 521–528.
 - (13) ЛЕОНТЬЕВ, А. С.: Село Оркино (1884 г.). In: Мордва в Российской империи. Саранск, 2014. 544–568.
 - (14) ГОЛИЦЫН, С.: Мордва в Хвалынском уезде (1891 г.). In: Мордва в Российской империи. Саранск, 2014. 576–585.
 - (15) ЧЕРЕМШАНСКИЙ, В. М.: Описание Оренбургской губернии (1859 г.). In: Мордва в Российской империи. Саранск, 2014. 601–602.
- MATICSÁK SÁNDOR 2023: A mordvin sör. Folia Uralica Debreceniensia 30: 167–180.
- MATICSÁK SÁNDOR 2024a: Megtalált szavak. Az orenburgi expedíció (1768–1774) Volga–Káma-vidéki finnugor anyaga. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- MATICSÁK SÁNDOR 2024b: Vándorszavak nyomában: finn sör, magyar sör. In: Kelemen Ivett (szerk.), A Baltikumtól a Kárpát-medencéig. Hungaro-Baltica 2. Collegium Fenno-Ugricum – Tokaj-Hegyalja Egyetem. Badacsony – Budapest – Sárospatak. 181–196.
- MdWb = PAASONEN, HEIKKI 1990–1998: Mordwinisches Wörterbuch I–VI. Zusammen- gestellt von Kaino Heikkilä. Bearbeitet und herausgegeben von Martti Kahla. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

*

A small Mordvin vocabulary for a chef and a gourmet

In Russian historical sources, one can find folk descriptions of several Mordvin (both Erzya and Moksha) names for food and drink. The author presents a collection of those, approximately fifty words and expressions. Besides introducing the Mordvin terms, preparatory methods are revealed; weekly and festive occasions for having meals are also described. The paper's author wishes *ad multos annos* for the jubilee person with this culinary selection of food and drink.

Keywords: *food and drinks, folk tradition, customs, Mordvin (Erzya, Moksha)*

JÁNOS PUSZTAY

A *Szőlős* helynév eredetéről*

RÁCZ Anita

Debreceni Egyetem
racz.anita@arts.unideb.hu

1. Az ómagyar kori *Szőlős* településnevek eredetét a névtörténetben régóta kétféle módon szokás magyarázni. Az egyik elképzelés szerint benne a *szőlő* növénynév -s melléknévképzős alakja szerepel, amely eredetileg szőlőtermesztésre használt terület megnevezésére szolgáló mikronévként jött létre, s ennek főnevesült formájából alakult ki metonimikusan a településnév. A másik elgondolás szerint a *Szőlős* nevű falvak elnevezésében a *szőlős* (lat. *vinitor*) foglalkozásnév szerepel, eszerint tehát az egyént jelölő szó a névadás során gyűjtőnévként az egész falu nevévé lett. Ezeket a településeket a középkori ún. szolgálónépi falvak (lat. *ministeriales conditionarii*) településtípusaként azonosítják, ahol a település lakosai együtt vagy legalább a lakosainak egy része valamilyen szolgálatra volt kötelezve. Emellett megemlítendő ugyanakkor az is, hogy a korszakban a foglalkozásnévből gyakorta személynév is kialakult, így nem minden foglalkozásnévi alapú településnév nyerte nevét közvetlenül a benne lakók foglalkozásáról, illetve szolgáltatásáról. Nem zárható ki tehát az sem, hogy a foglalkozásnév előbb személynévvé vált, és e személynév lett a névadás alapja. Ennek a metonimikus névadási folyamatnak az elvi lehetőségével az Árpád-kori személynévtár adatai szerint az ómagyar korban személynévi megfelelővel is rendelkező *szőlős* foglalkozásnév esetében is számolni lehet (vö. pl. 1211: *Zeuleus* szn., ÁSz. 849). Írásomban arra teszek kísérletet, hogy elsősorban nyelvi-névrendszertani szempontokat figyelembe véve vizsgáljam meg a fenti településnévi eredetmagyarázatok lehetőségének ómagyar kori valószínűségét.

* A tanulmány a Magyar Nemzeti Helynévtár Program (az MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program egyik alprogramja) keretében készült.

A helynévetimológiai vizsgálatok során a kutatók immár több mint négy évtizede elsőként Kiss Lajos *Földrajzi nevek etimológiai szótára* (FNESz.) című munkáját lapozzák fel, amely a hasonló kutatási témákban megalapozottan szolgál viszonyítási pontként. Az általam elemzett *Szőlős* név a kötet 22 településének második névrészában szerepel. Közülük azonban csak 15 elnevezése adathozható az ómagyar korból:¹ *Alsószőlős* (1113: *Zoulous*, CDES. 1: 67), *Babarcszőlős* (1332–5: *Pop(r)uzeuleuse*, Györffy 1: 393), *Balaton-szőlős* (1121/1420: *Zeulus*, MNy. 23: 364, 369), *Csigérszőlős* (1498: *Zewlews et Chygerffalwa*, BánffyOkl. 2: 350, 1489: *Zewles*, Csánki 1: 745), *Garamszőlős* (1075/+1124/+1217: *Sceulleus*, CDES. 1: 54), *Hercegszőlős* (1341: *Zeulus*, Csánki 2: 529; és 1330: ? *Zeuleus*, Györffy 1: 393), *Kisszőlős* (1367: *Kyszewleus*, Csánki 3: 254, de l. 1266: *Sceuleus*, ÁÜO. 3: 141 is), *Kővágószőlős* (1290 k.: *Sceuleus*, Györffy 1: 393), *Mátraszőlős* (1348: *Zeuleus*, AnjouOkm. 5: 245), *Nagyszőlős* (1262/1319/1329: *Zceuleus*, Sztp. KritJ. 2/1: 11), *Somlósztőlős* (1267/1297: *Sceuleus*, PRT. 10: 626), *Tiszaszőlős* (1332–7: *Zeuleus*, Ortvy: EgyhFöldl. 1: 174 és 1256/1344: *Zeuleus*, Györffy 3: 137), *Váradszőlős* (1213/1550: *Sceuleus*, VárReg. 272), *Vértesszőlős* (1244: ? *Sceuleus*, MVV. Komárom vm. 124; 1440: *Zewles*, Csánki 3: 515), *Vindornyasztőlős* (1274: *Vyndurna Sceuleus*, Csánki 3: 113).

A kérdéses névrész eredetének magyarázatát a felsorolt települések mindegyikénél a következőképpen fogalmazza meg Kiss Lajos: „A *Szőlős* hn. szőlőművesek települését/lakóhelyét jelöli” (FNESz. *Alsószőlős*, *Babarcszőlős*, *Csigérszőlős*, *Váradszőlős*). „A *Szőlős* hn. arra mutat, hogy a falu lakosai szőlőműveléssel foglalkoztak” (FNESz. *Balaton-szőlős*, *Kisszőlős*, *Somlósztőlős*). „A *Szőlős* hn. szőlőművesek településére utal” (FNESz. *Garamszőlős*, *Hercegszőlős*). „A *Szőlős* hn. szőlőművelőkre [...] utal” (FNESz. *Tiszaszőlős*). „Tkp. értelmé tehát ’szőlőművelettel, vincellérektől lakott helység’ lehetett” (FNESz. *Vindornyasztőlős*). „A (falu határában folytatott) szőlőművelésre/szőlőtermelésre utal” (FNESz. *Kővágószőlős*, *Mátraszőlős*, *Vértesszőlős*). *Nagyszőlős* település *Asszonyságszőlős* névalakja kapcsán pedig így ír: „Az 1284: *Azunsagzeuleus* (TörtSz. 15: 278) névváltozat királynéi szőlő-

¹ A későbbiek: *Bácsszőlős* (< a bácsalmási *Ószőlők*, *Teleki szőlők* stb. egy részéből kialakítva, 1952), *Cserkeszölő* (< Tiszakürt *Cserke*, *Cukrosszölő*, *Kurázsszölő* stb. nevű határrészeiből alakult), *Érszőlős* (hatósági úton megállapított, 1912), *Gömörszőlős* (hatósági úton megállapított, a falu határában folytatott szőlőművelésre utalt, 1906), *Nyírszőlős* (< Kótaj határának *Kótaji szőlők* nevű részéből alakult, 1922), *Sérsekszőlős* (< a Zalához tartozó *Sérsek-hegy* és *Szóllópuszta* (1808: *Szóllós*) községgé alakítása *Szóllóssérsek*, majd *Sérsekszőlős* néven, 1921), *Szandaszőlős* (< a Szolnokhoz tartozó *Szandaszőlő* és környékéből alakult, 1944), *Tápiószőlős* (hatósági úton megállapított, 1948).

művelők lakóhelyére utal.” A szócikkekben tehát kizárólag foglalkozásnévi eredetet feltételező magyarázatot kapunk. Kiss Lajosnak ez a településnév-etimológiája a kutatók széles körében elfogadott, jóllehet másutt rendre felbukkan a *szőlő* növénynév -s képzős alakjából való származtatás eshetősége is. Érdeemes áttekinteni az elmúlt években napvilágot látott, az egyes vármegyék helynévanyagát feldolgozó történeti-etimológiai szótárakban megjelenő eredetmagyarázatokat.

A Bodrog vármegyebeli *Alsószőlős* nevét Póczos Rita így magyarázza: „Közszoí alapja a m. *szőlős* főnév. A helység szőlőművesek települését jelöli” (2001: 114), s ide utalja vissza az olvasót a két Borsod megyei *Szőlős* etimológiája kapcsán is.

A felsorolt települések közül *Garamszőlős* névmagyarázatát illetően a Garamszentbenedeki apátság alapítólevelét elemző Szőke Melinda a következőképpen foglalt állást: „A *szőlő* növénynév -s képzős származékából alakult, s szőlőművesek települését nevezi meg. Ezt támaszthatja alá az, hogy az alapítólevel szerint I. Géza király 1075-ben szőlőműveseket és 15 szőlőt adott itt a garamszentbenedeki apátságnak (vö. Gy. 1: 478, FNESz. *Garamszőlős*). A *szőlős* főnév területre és szőlőművesekre (vö. ehhez 1395 k.: *vinitor: zelews*, BesztSzj. 801, FNESz. *Nagyszőlős*) egyaránt utalhat. A *szőlős* ’szőlőműves’ foglalkozásnévből pedig személynév is alakult (vö. 1211: *Zeuleus* szn., ÁSz. 849 [...]).” (Szőke 2015: 198–199). Hasonlóan vélekedik a település nevééről Tóth Valéria is (2001: 240).

Magam a középkori Bihar vármegyében fekvő *Váradszőlős* kapcsán ugyancsak megfogalmazom a fenti névmagyarázatok lehetőségét, Jakó Zsigmond nyomán azonban azt is megemlítve, hogy a települést a történeti források szerint szőlőműveléssel foglalkozó királyi udvarnokok lakták (Jakó 1940: 359, Rácz A. 2007: 273, 2022: 282).

Kovács Éva *Balatonszőlős* és *Somlőszőlős* nevének magyarázatakor így ír: „A *Szőlős* helynévnek a *szőlős* ’szőlőművelő’ foglalkozásnév (vö. 1395 k.: *zeleus* ~ *zelews*, 1481: *zeles* ’Weinbauer, Winzer’, RMG1. 665) az alapja (vö. Heckenast 1970: 123, FNESz. *Alsószőlős*). Erre a körülményre olykor maguk az oklevelek is utalnak: az almádi monostor alapítólevelében például arról van szó, hogy *Szőlős* (a későbbi *Balatonszőlős*) településen szőlősök éltek (1121/1420: *in loco, qui dicitur Zeuleus, vineas II cum totidem cultoribus*, Szentpétery 1927: 364). Ugyanezt bizonyítja a Tihanyi összeírás is, hiszen a 18. birtokként szereplő *Szőlős* településen két szőlőművelőt említenek (1211: *in villa Zeuleus (Zeuleus) iuxta Balatin duo vinitores sunt ecclesie*, PRT. 10: 507)” (Kovács É. 2015: 98). Emellett azonban még felveti a *szőlős* ’szőlőtermő terület’, esetleg ’(vad)szőlővel benőtt hely’ jelentésének lehetőségét is.

Kocán Béla az Ugocsa vármegyei *Nagyszőlős* kapcsán határozottan érvel a település nevének foglalkozásnévi eredete mellett: „Az általánosan elfogadott magyarázat szerint a régi magyar *szőlős* ’szőlőműves’ foglalkozásnévből alakult településnév, amelynek funkcionális-szemantikai tartalma: ’szőlőművesek települése’, amit több analóg példa is bizonyít (Sz. 50, FNESz. *Nagyszőlős*, vö. Bényei 2012: 95–100). Ezt igazolja a *Szőlős* határában, a Tisza partján található *Szőlősi-hegy*, amely kitűnő szőlőtermelő hely volt már az ómagyar korban is. A *szőlős* foglalkozásnév a *szőlő* növénynév -s képzős származéka. A magyar szakirodalomban a *Szőlős* típusú helynevek magyarázatában egyesek emellett más lehetőségekkel is számolnak, további két névkeletkezéssel kapcsolatos motivációt kiemelve: utalhat növényzetre, vagy személynév is lehet (Reuter 1978: 63–66, vö. Kristó 1976: 81–82). A magyar nyelvterületen számos *Szőlős* településnév ismeretes” (2022: 357).

Pelczéder Katalin a Zala vármegyei és a Bakonybéli összeírásban szereplő *Vindornyaszőlős* település nevének vizsgálatakor megállapítja: „A [Vindornya] név utótaggal kiegészülve az összetett *Vindornyaszőlős*, illetve *Szőlős-vindornya* formában is használatos volt a lakosság foglalkozására utalva” (2022: 149).

2. A *Szőlős* helynevek eredetének kérdése a nyelvtudomány képviselői mellett több évtizede foglalkoztatja a történettudomány kutatóit is. Ennek az a magyarázata, hogy a tudomány – ahogyan a magyarság kora középkori, a letelepedést közvetlenül követő korszakáról általában is – a szolgáltatófalvak történetéről meglehetősen kevés ismerettel rendelkezett. A történészek így a rendelkezésükre álló korai írott források nyelvi adataira támaszkodva szerettek volna e kérdésről is többet megtudni. Makkai László az 1940-es években megfogalmazott véleménye szerint „a nominativusban álló foglalkozásnevek mint helységnevek [...] a királyi uradalmak egy-egy sajátos szolgálati beosztásban tevékenykedő népeinek csoportos települései” (1947: 112–113). A szolgálónépi rendszerrel és a hozzá kapcsolható névtípussal kapcsolatban Györffy György arra hívta fel a figyelmet, hogy mind maga a szolgáltató falvak rendszere, mind annak helynévi lenyomata a középkori Cseh- és Lengyelországban is létezett. Makkaival szemben megfogalmazott álláspontja szerint azonban a korabeli településeken többféle mesterséget folytató emberek éltek, az efféle névadás motivációja tehát a települések lakosainak többsége által végzett szolgáltató tevékenység volt (Györffy 1972: 263). Hasonlóan vélekedett a kérdésről Kristó Gyula (1976: 80) és Kiss Lajos (1997: 180) is. Az Árpád-kori fejedelmi (királyi) szolgálónépekről átfogó munkát jelentetett meg Heckenast Gusztáv (1970), aki kutatásában alapvető forrásként

használta fel a szolgálnépi településneveket, s a névtípushoz tartozó települések első névelőfordulásait összegyűjtve 38 foglalkozásnév alkotta helynévtípust állapított meg. A *Szöllős* címszó alatt azonban az ide vonható településnevek adatait mellőzi (a címszó maga is zárójelbe téve áll), amit az alábbiakkal indokol: „Nagyon valószínű, hogy e helységek egy része lakóinak szőlőművelő szolgálatáról kapta a nevét.² [...] Feltételezhetjük a szőlőművelő szolgálatot a szomszédság figyelembevétele alapján is³ [...]. Más esetekben viszont éppen a helynévi szomszédság figyelmeztet rá,⁴ hogy a Szöllős inkább növényzetre, mint foglalkozásra utaló földrajzi név is lehet” (1970: 123). Eljárását emellett azzal a véleményével is alá kívánja támasztani, mely szerint a helynév végén álló -s helynévképzőnek a név keletkezési idejére vonatkozóan nincs kronológiai értéke (szemben az -i, -d képzővel), így *Szöllős*, *Nádas*, *Cseresznyés* nevek bármikor keletkezhetnek, ezért helyesebb eltekinteni a kérdéses nevek közlésétől. Mindezekkel együtt lábjegyzetben felsorolja azokat a vármegyéket (s a történeti forrásokat is megadja), ahol egyértelműen bizonyítható a *Szöllős* településnevek foglalkozásnévi eredete (lásd e dolgozat lábjegyzeteit is). Heckenast munkájára reagálva, azt tovább gondolva végezte el Györffy György a szolgálnépi települések rendszerének, az Árpád-kori társadalomban betöltött szerepének újraértékelését, magyarországi kronológiájának vizsgálatát (1972). Ebben a dolgozatában a jelen írás szempontjából fontos, helyhez kötött, földet művelő *szőlős* szolgáltatókról külön is szól. „Ami a *Szöllős* telepeket illeti, bizonyítható, hogy több Szöllős faluban »vinitorok«, szőlőművesek laktak, és a Besztercei és Schlägli szójegyzék szerint *szöllős* volt régi magyar nevük. A *Szöllős* helyneveket nem tekinthetjük olyan növényföldrajzi elnevezésnek, mint a *Nyáras* és a *Nádas*, egyrészt, mert a szöllős helyett *szöllő*-nek nevezték és nevezik ma is, másrészt mert a szőlő csak addig létezik amíg művelik; a *szöllős* munkája előfeltétele a szöllő létezésének míg nyáras és nádas az ember beavatkozásától függetlenül van. A *szöllős* = *vinitor* megfelelésre mutat a Pozsony melletti Árpád-kori Prácsa második *Szöllős* nevének német *Weinern* fordítása is (ebből a szlovák *Vajnory*)” (Györffy 1972: 277–278). Györffy egyúttal tételezen

² „Erre kell gondolnunk például a Bars megyei Szöllős esetében, a bodrogi, vagy a csanádi vár Szöllős nevű földjével, vagy a Győr megyei Szöllösön lakó királyi vincellérekkel kapcsolatban” (Heckenast 1970: 123).

³ „így a Komárom megye északi szélén fekvő Szöllösnél, amely Zsitvafödémes mellé esik” (Heckenast i. h.).

⁴ „pl. a Küküllő megyei Kisszöllős, amely mellett Magyarós, Nádas helyneveket találunk” (Heckenast i. h.).

felsorolja azokat a *Szöllős* nevű településeket, amelyekben véleménye szerint a vinitor foglalkozásnévnek megfelelő magyar lexémát kell keresni (1972: 304–305). A fentebb idézett írások tanulságait is megfontolva az ómagyar kori foglalkozásnévi eredetű településnevek névrendszertani, kronológiai sajátosságait vizsgálva a témához kapcsolódó korábbi írásaimban a *szőlős*-t magam is a korabeli foglalkozásnevek között tartottam számon (Rác A. 2015a, 2015b).

Ide kívánczik még egy rövid megjegyzés. Egyfelől tudnunk kell, hogy a szolgálnépi települések esetében a névadásnak csupán az egyik lehetséges motivációja lehetett a lakosság jellemző foglalkozása. Másfelől az is egyértelmű, hogy nem minden szolgáltató település neve tükrözte a szolgáltatói feladatot: amennyiben egy településnek már a szolgáltatás kijelölése előtt is volt neve, azt nem feltétlenül kellett megváltoztatni. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy élhettek szolgálnépek olyan falvakban is, amelyek elnevezése erre nem utalt.

Az ómagyar kori településnevek mellett a *szőlő* és a *szőlős* használatára vonatkozóan fontos információval szolgálhatnak az ómagyar kori mikronevek is. A *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból* (HA) című munka négy kötetének (Abaúj–Pilis vármegye) és a *Korai magyar helynévszótár* (KMHsz.) (Abaúj–Csongrád vármegye) anyagának áttekintése után azt állapíthatjuk meg, hogy leginkább kiemelkedést, vízfolyást vagy szőlőt jelölnek a következőkben bemutatott elnevezések. A két lexéma közül gyakrabban előforduló *szőlő* a mikronevek alaptagjaként szerepel, így egyértelműen hely(fajta)jelölő szerepe van a *Fő-szőlő* (1086: *Feusceuleu*, HA 2: 77, Győr vm., hely); a *C(s)ár szőleje* (1350: *Char-zeleye*, vin., KMHsz. 72, Baranya vm.) és a *Gug? szőleje* (1350: *Gughzeuley*, vin., KMHsz. 114, Baranya vm., szőlő) elnevezésekben. A helynevek előtagjaként kap szerepet a *Szőlő halma* (+1214/1334: *Sceleu Holmy*, HA 1: 80, KMHsz. 1: 268, Bihar vm., hely); *Szőlő-aszó* (1258/1352/1436: *Zeulenoza* [*Zeuleuozo*], HA 2: 81, Győr vm., hely); *Szőlő-mál* (1295: *berch Seleumal*, HA 3: 29, Heves vm., kiemelkedés); *Szőlő-mál* ([1219]/1219: *Zevlevmal*, HA 3: 42, Hont vm., kiemelkedés) mikronevekben. Egy Borsod megyei vízfolyás nevének előtagjában a *szőlő* és a *szőlős* egyaránt adatolható: *Szőlő(s) pataka* (1281/XVIII.: *Zelepataka* ~ *Zölőspataka*, KMHsz. 268, Borsod vm., víz). Egyetlen adat olvasata igen bizonytalan, Györffy György *Szőlő-szeg*-nek olvassa (1193: *Celeu ceg*, HA 2: 48, Fejér vm.).

A *szőlős* csekélyebb számú mikronév névalkotó eleme, s vagy egyrészes névben áll előttünk, vagy kétrészes név jelzői szerepű első névrészában: *Szőlős* (1256>1344: *Zeuleus*, HA 3: 30, Heves vm., mocsár); *Szőlős* [1265]/

1265: *Zeuleus* (HA 3: 30, Heves vm., kiemelkedés); **Szőlős-hegy** (1260: *Sceleushy*, HA 3: 42, Hont vm., hely); **Szőlős-halom** (1338: *Zewlesholm*, mo., HA 3: 48, Keve vm., kunhalom).

3. Az ómagyar kori *Szőlős* településnevek eredetének megvilágításához tanulságos lehet a fontosabb régebbi szójegyzékek (BesztSzj., SchlSzj.) és szótárak (SzM., PP., Kreszn., CzF., Ball.), a nyelvtörténeti szótárak (NySz., OklSz., a SzT.), az etimológia szótárak (TESz., EWUng., ÚESz., FNESz.), illetve a földrajzi köznevek szótárának (FKnT.), valamint a tájszótárak (MTsz., SzamSz., ÚMTsz.) *szőlő* és *szőlős* szócikkeinek az áttekintése. E munkák segítségével arra keresem a választ, hogy az egyes szótárak adatai által képviselt korokban milyen jelentésben használták a fenti két lexémát. Megfigyelhető-e a jellemzően területjelölő jelentés ('az a földterület, amelyen szőlőt termesztenek'), illetve a foglalkozásnévi 'szőlőművelő' használat, továbbá milyen mértékben esik egybe a két lexéma jelentése?

A legkorábbi szójegyzékek és szótárak külön lexémákkal, világosan elkülönítik a két jelentést. Az 1395 körülről való Besztercei szójegyzék (BesztSzj.), illetve az 1405 körülől fennmaradt Schlägli szójegyzék (SchlSzj.) a kétféle szemantikai tartalmat egyértelműen megkülönböztetve határozza meg. A *szőlő* (*zelew*, *zele*) szót mindkét munka a lat. *vinea* 'szőlőültetvény, szőlőbirtok', *uva* 'szőlő (gyümölcs)' jelentéssel határozza meg, míg a *szőlős* (*zelews*, *zeles*) lexémát a lat. *vinitor*, *vineator* 'szőlőműves' jelentésével adja meg. Kissé összetettebb, árnyaltabb jelentésmagyarázatot olvashatunk a 17. századtól megjelent korai szótárainkban, amelyekben nem csupán a fent említett két címszót érdemes szemügyre vennünk, hanem a jelentésmező miatt célszerű ezeket kiegészíteni más, ide tartozó címszavak vizsgálatával is.

Szenczi Molnár Albert 1611-ben kiadott latin–görög–magyar szótárában (SzM.) a **szőlő** címszó alatt a lat. *vinea* 'újonnan palántált szőlő' növénynévi, a lat. *uva* 'ennivaló szőlő' gyümölcsnévi; a **szőlős** alatt pedig a lat. *vites et uvas habens*, azaz 'ahol szőlőtőke és szőlő van' területjelölő jelentés szerepel. Egyértelmű a **szőlőskert** területjelentése, hiszen szemantikai tartalmát a szótár a szerkezetében is hasonló lat. *hortus vitifer* kifejezéssel világítja meg. Hasonlóan vitathatatlan a foglalkozásnévi jelentés a szótár által külön megadott **szőlősemler** címszó esetében, ahol a lat. *vinitor* megfeleltetés található. Ha azonban Szenczi Molnár szócikkeit a korábbi szójegyzékek szócikkeivel összevetjük, azt láthatjuk, hogy Szenczi sokkal pontosabban, akkurátusabban kívánja megadni a latin szavak magyar nyelvű megfelelőit, kifejezéseit. Ez talán magyarázhatja azt is, hogy a foglalkozásjelentés nem a *szőlős* alatt szerepel, hanem az egyértelműség érdekében egy önálló címszót (mintegy

értelmező szóösszetételt) ad meg. Szenczi Molnár eljárását követi a szűk egy évszázaddal később, 1708-ban Pápai-Páriz Ferenc munkájaként napvilágot látott latin–magyar szótár (PP.), illetve az újabb bő száz év elteltével, 1831–1832-ben megjelent Kresznerics Ferenc-féle magyar szótár (Kreszn.), amelyek ugyanezeket a címszavakat tartalmazzák, s a fentiekkel azonos jelentéseket határoznak meg.

Ettől kezdve a további fontos értelmező szótárak a fent említett címszók alatt foglalkozásnévi jelentést semmilyen formában nem közölnek. Ez a jelentés a nyelvtörténeti szótárakban jelenik meg újra.

A 19. századi szótárakban a továbbiakban arra érdemes figyelni, hogy a területjelölő jelentés a *szőlő* és a *szőlős* esetében hogyan alakul. Megfigyelhető-e esetükben valamilyen funkciómegoszlás a területjelölő főnévi, illetve a növényben való gazdagságot jelző melléknévi jelentés kifejezését illetően? A Czuczor Gergely – Fogarasi János által készített *A magyar nyelv szótárának* (CzF.) szócikkei a fentiekhez képest is jóval részletezőbben magyarázzák a vizsgált szavakat, amit az is jól mutat, hogy a *szőlő* címszóhoz négy jelentést társítanak. Ezek közül az első három a gyümölcshez kapcsolódik, a negyedikként megadott jelentés azonban területjelölő értelmű: 4. 'Ilyetén növényekkel beültetett hely, telek, vagy kert.' E helyütt példamondat is demonstrálja a pontos jelentést, a helyjelölő funkciót: *Szőlőbe menni*. A szótárban ugyancsak területjelölő jelentéssel szerepel a *szőlőkert* 'szőlőtőkékkel beültetett kert'. A címszó sajátossága, hogy *szőlő* előtagja az -s képző nélkül áll. Önálló szócikket alkot a *szőlős*, amelynek főnévi jelentése nincs megadva, csupán melléknévi szófaji jelöléssel szerepel. A szinte ugyanebben az időben kiadott Ballagi Mór-féle szótár a *szőlő* címszó alatt lényegében megismétli a CzF. által írottakat, ahhoz képest újabb információval nem szolgál.

A 20. sz. közepén közreadott értelmező szótár, *A magyar nyelv értelmező szótára* (ÉrtSz.) a *szőlő* főnév három jelentését írja le. Az első két jelentés a növényre vonatkozik, a harmadik területjelölő szemantikai tartalommal szerepel: 'Az a földterület, ahol ez a növény terem.' A *szőlős* címszó alatt ugyancsak három jelentés olvasható, de mindhárom melléknévi használatú. Itt is szerepel önálló címszóként a *szőlőkert* a fentiekben bemutatott jelentéssel.

A történeti szótárak anyagát azt szem előtt tartva érdemes áttekintenünk, hogy ezek az egyes szavak jelentését természetesen nem mint a megjelenés korában ismert jelentéseket adják meg, hanem az egyes korszakok nyelvtörténeti forrásai alapján értelmezhető szemantikai tartalmakat, azaz a lexémák jelentéstörténetét igyekeznek elénk állítani.

A 19. századi értelmező szótárakban tapasztalhatóhoz hasonló kép rajzolódik ki a *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig* (NySz.) megfelelő adatait áttekintve. A munka a **szőlő**, **szőlős** szavak jelentésmagyarázatánál egyaránt Szenczi Molnár szótárára hivatkozik, s az ott olvasható értelmezéseket találjuk meg itt is. A **szőlő** 'szőlőskert' jelentéséhez a Müncheneri Kódex egy szöveghelyét is idézi: „*Mēnnetec az en zólómbe*, MünchK. 51”. A citált szövegrész azért is fontos, mert azt bizonyítja, hogy az alapalakban álló **szőlő** lexéma helyjelölő funkcióban nem csupán a legkorábbi szótárak idején volt jelen a magyarban, de a kódex születésének korában, a 15. század közepén is egyértelműen használatban volt. A **szőlős** jelentését a lat. *vites et uvas habens* szerkezettel adja vissza, és itt szerepeltet néhány korai településnévi adatot is. A fenti latin szerkezet értelmezését a szótárak között elsőként itt felbukkanó német jelentésmegadás egyértelművé teszi: a ném. *was weinstöcke und trauben hat* 'amiben/ahol szőlőtöke és szőlő van' a **szőlős** helyjelölő funkcióban való használatát bizonyítja.

A *Magyar oklevél-szótárban* (OkLSz.) a **szőlő** címszónál a korai szójegyzékek magyarázatát közli, míg a **szőlős** esetében a *vites et uvas habens* 'akinek szőlője van' (1075/1217) jelentés szerepel. Ez utóbbi jelentésmagyarázathoz kapcsolva találhatók példaként felsorolva a villa, terra, possessio helyfajta-jelölőkkel álló **Szőlős** településnevek is. A területjelentés kifejezésére a szótár a **szőlőskert**, lat. *vinea* (1243/1354) szóösszetételt adja meg.

Az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* (SzT.) az eddig áttekintett munkákhoz képest későbbi írásos anyagra tud támaszkodni, adatai jóval későbből származnak, mint az említett nyelvtörténeti szótáraké. A **szőlő** lexéma előfordulásait a 16. sz. második felétől adatolja 'szőlőskert' jelentéssel. E szemantikai tartalom reprezentálójaként számos helynevet sorol fel a szótár. A SzT. emellett igen gazdagon adatolja a **szőlős** melléknévi megjelenéseit, köztük a **szőlős hely**, illetve a **szőlős ember** típusú szerkezetekkel.

A *magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (TESz.) a **szőlő** legkorábbi előfordulásait 'az a földterület, ahol ezt a növényt termesztik' jelentéssel, a 14. század második felétől adatolja. A **szőlős** származékszóként jelenik meg a szócikkben, s első előfordulásaként településnévi adat áll. Első közszói említésként a Besztercei szójegyzék 1395 körüli, általam is idézett, 'vinitor' szemantikai tartalmú adata szerepel. Az etimológiai szótár német nyelvű változata, az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* (EWUng.), illetve az interneten elérhető *Új magyar etimológiai szótár* (ÚESz.) lényegében a TESz. adatait ismétli.

Szőke Melinda a Pécsváradi alapítólevélben szereplő *Scedluc* település nevét nyelvtörténeti módszerekkel önálló tanulmányban megvizsgálva meggyőzően bizonyította a *szőlő* lexémára visszavezethető eredetet (2019). Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a növénynév legkorábbi előfordulása az alapítólevélbeli településnévben kereshető (+1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR., DHA. 1: 67–68).

Mindezek után érdemes lehet megvizsgálni a legfontosabb tájnyelvi szótárak anyagát is (MTsz., SzamSz., ÚMTsz., DCSz.), amelyekről azonban azt állapíthatjuk meg, hogy a fenti ismeretekhez újabb adalékkal nem járulnak hozzá.

Sajátos szótárfajtának tekinthető a *Magyar földrajzi köznevek tára* (FKnT.), amely a magyar szókinsz egy speciális rétegét, a helynevek helyfajtajelölő szókinszrétegének elemeit tartalmazza számos forrásból összegyűjtve (célját tekintve hasonlóan az ÚMTsz.-hez, de annak megjelenése utáni számos forrás anyagát, illetve a tájszótár által csak utalás szintjén említett forrásokat is feldolgozva), ezért érdemes ennek a munkának a kérdéses szócikkeit is áttekintenünk. A kötetben szereplő *szőlő* szócikkben a magyar nyelvterület legkülönbözőbb vidékeiről származó adatok egy teljes hasábon keresztül sorakoznak egyetlen, területet jelölő szemantikai tartalommal magyarázva: 'földterület, ahol szőlőt termesztene'. Ezzel szemben a *szőlős* címszó alatt jóval gyérebb, mindössze négy forrásterületről (Szeged, Pered, Kórógy, Moldva) adatolható a 'szőlőskert', tehát szintén területjelölő jelentés. Emellett a *szőlőskert* 'szőlővel beültetett terület' önálló címszóként is szerepel, de hasonlóan csekély előfordulással.

4. Írásom bevezetőjében már megemlítettem azt a tényt, hogy a magyar személynévrendszerben jelentős számban vannak jelen azok a nevek, amelyek foglalkozásnévből metonimikus úton alakultak. A *Szőlős* személynév korai ómagyar kori legkorábbi előfordulása a 13. század elejéről adatolható: 1211: *Zeuleus* szn. (ÁSz. 849). A családnévrendszer kialakulásával ebben a névfajtában is megjelennek a *Szőlő*, *Szőlős* elnevezések. A 14–17. századi családneveket bemutató *Régi magyar családnevek szótára* (RMCsSz.) a *Szőlő* szócikkben mindössze két adatot mutat be, amelyek viszonylag kései adatolásúak, a 17. század végéről, illetve a 18. század elejéről származnak (1685: Casparus *Szőlő*, 1720: Demetrius *Szölő*, RMCsSz. 1025). A névmagyarázatban Kázmér Miklós valószínűnek tartja a *szőlőgazda*, *szőlőmetsző* vagy *szőlőműves*, *szőlőpásztor* foglalkozásnév rövidülésével való kialakulást. Jelentősen több, közel három tucat adat sorakozik azonban a *Szőlős* címszó után, amelyek közül az első helynév részeként szerepel (1320/1322: *Zeulos* Jacab-

folde, RMCsSz. 1025). Míg a *Szőlő* névforma esetében Kázmér csak valószínűsíti a foglalkozásnévi eredetet, addig a *Szőlős* családneveket kétségtelenül a *szőlős* 'szőlőműves, szőlősgazda' foglalkozásnévre vezeti vissza. A szótár szócikkei közül megemlítendő még a *Szőlősi* és a *Szőlőskei*. A *Szőlősi* családneveket majd egy teljes oldalon olvashatjuk, amelyek a *Szőlős* helynévből jöttek létre *-i* képzővel. Nem meglepő, hogy a vizsgált nevek közül ez a családnév van jelen a legjelentősebb számban, hiszen az ómagyar korban a magyar nyelvterületen számos *Szőlős* településnevet ismerünk. Ugyancsak településnévre megy vissza az említett *Szőlőskei* családnév is.

5. Az áttekintett források alapján a következő tanulságok vonhatók le a *szőlő* és a *szőlős* lexémák jelentéséről:

A) A *szőlős* lexémának a magyar nyelv korai, ómagyar kori időszakában meglévő foglalkozásnévi (vinitor) jelentését legkorábbi, a 14–15. század fordulójáról származó szójegyzékeink (BesztSzj., SchlSzj.) egyértelműen bizonyítják. E források tanúsága szerint nagy valószínűséggel következtethetünk a kérdéses szó hasonló használatára az ezt megelőző, a szolgáltató népek meglétének korszakában, azaz a magyar nyelv korai ómagyar kori szakaszában is. Ezek alapján adatolják a szó foglalkozásnévként való korai használatát az etimológiai szótárak (TESz., EWUng., ÚEtsz.). Noha a magyar nyelv legkorábbi, írásos korszakából, a korai ómagyar kor kezdetéről nem tudnak közvetlenül közszói adatokat idézni, legkorábbi előfordulásainak felsorolásakor, jelentésének meghatározásakor rendszeresen a korai datálású *Szőlős* helyneveket adják meg példaként. Ennek a jelentésnek a meglétét támaszthatják alá a korai személynévi, majd családnévi előfordulások is. Az ómagyar kori mikronevek a szó jellemző melléknévi használatát mutatják: jelzőként a *szőlős* 'szőlővel beültetett, vadszőlővel benőtt' (terület, hely) értelmű. E nevek körében – eltérően más növénynévi származékoktól (pl. *körtvélyes*, *nyíres*) – a területet jelölő főnévi előzményre csak igen ritkán következtethetünk.

A 17. századtól a lexéma újabb jelentéssel jelenik meg a korai szótárakban, amelyekben főnévként (SzM., PP., Kreszn., CzF., ÉrtSz., ÉrtKsz.) 'szőlővel beültetett terület' szemantikai tartalommal szerepel. Ezzel párhuzamosan pedig – véleményem szerint éppen az itt leírt, elterjedt használat következtében, a foglalkozás megjelölésére – egy új szóösszetétel, a *szőlősemler* bukkan fel. A *szőlős* ebben a jelentésben ezt követően nem szerepel a szótárakban.

B) A *szőlő* lexéma elsődleges jelentése magára a növényre vonatkozott több konkrét jelentésben is: 'bogyóféle gyümölcs', 'szőlő gyümölcs', 'szőlő-

tőke', 'szőlő cserje'. Az efféle használatot szinte kivétel nélkül jelzik az átvizsgált munkák. A 19. század második felétől (CzF.) kezdve ugyanakkor egy új szemantikai tartalom is megjelenik a szótárakban: a *szőlő* területjelölő 'szőlőskert' funkcióját is jelzik ezek a munkák. Azonban arra, hogy ez a használat valójában nem ebben a korban alakult ki, bizonyítékul szolgál a Müncheni kódexből (1466) fentebb idézett adat. Emellett bizonyítják a jelentés meglétét a korai ómagyar kori mikronévi adatok is, amelyek első megjelenése már a 11. századi forrásokban is kimutatható.

A fentiek alapján tehát azt láthatjuk, hogy a régiségben helyet jelölő értelemben elsősorban a *szőlő* volt használatos, a *szőlős* pedig főként foglalkozásnévként funkcionált. Ennek alapján pedig azt mondhatjuk, hogy a korai ómagyar *Szőlős* településnevek esetében – bár nem kizárólagosan, de nagyobb valószínűséggel – feltételezhető a foglalkozásnévi eredet.

Irodalom

- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN: Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
- ÁÚO. = Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzéteszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Budapest), 1860–1874.
- Ball. = BALLAGI MÓR: A magyar nyelv teljes szótára 1–2. Franklin, Pest, 1867–1872. – Reprint: Nap Kiadó, Budapest, 1998.
- BesztSzj. = Besztercei Szójegyzék, 1395 k. Kiadva: Finály Henrik: A besztercei szöszedet. Budapest, 1892.
- CDES. = Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–. Ad edendum praeparavit RICHARD MARSINA. Bratislavae, 1971–.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS: A magyar nyelv szótára 1–6. Emich Gusztáv/Athenaeum, Pest/Budapest, 1862–1874. – Reprint: Miskolci Bölcsész Egyesület, Miskolc – Nyíregyháza, 1999–2009.
- Csánki = CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Budapest, 1890–1913. IV. FEKETE NAGY ANTAL. Budapest, 1941.
- DCSz. = KÁLNÁSI ÁRPÁD: Debreceni cívis szótár. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete, Debrecen, 2005.
- ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ (főszerk.): A magyar nyelv értelmező szótára 1–7. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- EWUng. = BENKŐ, LORÁND (Hrsg.): Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- FKnT. = BÁBA BARBARA – NEMES MAGDOLNA: Magyar földrajzi köznevek tára. A Magyar Névtárhivatal Kiadványai 32. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2014.

- FNESz. = KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1972: Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez. Történelmi Szemle 15: 261–321.
- HA = HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA: Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1. Abaúj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. 4. Liptó–Pilis vármegye. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997, 1999, 2012, 2017.
- HECKENAST GUSZTÁV 1970: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JAKÓ ZSIGMOND 1940: Bihar megye a török pusztítás előtt. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KISS LAJOS 1997: Korai magyar helységnévtípusok. In: Kovács László – Veszprémi László (szerk.), Honfoglalás és nyelvészet. Balassi Kiadó, Budapest. 177–187. – Újraközlése: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba. 1999. 133–140.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN (szerk.), Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye. A Magyar Névtárhívum Kiadványai 10. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen, 2005.
- KOCÁN BÉLA 2022: A régi Ugocsa vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára. A Magyar Névtárhívum Kiadványai 55. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KOVÁCS ÉVA 2015: A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás. A Magyar Névtárhívum Kiadványai 34. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Kreszn. = KRESZNERICS FERENC: Magyar szótár gyökérrenddel és deákozáttal 1–2. Buda, 1831–1832.
- KRISTÓ GYULA 1976: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szeged.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1947: A Csallóköz településtörténeti vázlata. Századok 81: 109–135.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF: Magyar tájszótár 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901. – Reprint: Nap Kiadó, Budapest. 2003.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND: Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvművelektől a nyelvújításig 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- OklSz. = Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Gyűjt. SZAMOTA ISTVÁN. Szerk. ZOLNAI GYULA. Hornyánszky, Budapest, 1902–1906.
- PELCZÉDER KATALIN 2022: A Bakonybéli összeírás mint nyelvtörténeti forrás. A Magyar Névtárhívum Kiadványai 56. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

- PÓCZOS RITA 2001: Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. A Magyar Névarchívum Kiadványai 5. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- PP. = PÁPAI PÁRIZ FERENC: *Dictionarium Latino-Hungaricum, succum & medullam purioris Latinitatis, ejusque genuinum in Lingvam Hungaricam conversionem, ad mentem & sensum proprium scriptorum Classicorum, exhibens: Indefesso XV. Annorum labore, subcisivis ab ordinariis negotiis, temporibus collectum, & in hoc Corpus coactum. Leutschoviae, 1708.* (Következik külön címlappal: *Dictionarium Hungarico-Latinum, olim magnâ curâ à Clarissimo viro Alberto Molnár Szentziensi collectum; Nunc vero revisum, & aliquot vocabulorum, in Molnariano desideratorum, millibus Latinè redditus locupletatum. Leutschoviae, 1708.*) – Újabb kiadások: Nagyszombat, 1762. Szeben és Pozsony, 1767, 1772, 1801.
- RÁCZ ANITA 2007: A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára. A Magyar Névarchívum Kiadványai 12. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- RÁCZ ANITA 2015a: A foglalkozásnévi eredetű településnevek történeti tipológiai sajátosságai. In: Bárh M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.), *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére.* Megjelent az ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékén, Budapest. 410–421.
- RÁCZ ANITA 2015b: Profession names in old Hungarian settlement names. *Nyelvtudományi Közlemények* 111: 117–131.
- RÁCZ ANITA 2022: A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára. 2., javított és bővített kiadás. Partium Kiadó, Nagyvárad.
- RMCSz. = KÁZMÉR MIKLÓS: Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993.
- SchlSzj. = Schlägli Szójegyzék. 1405 k. Kiadva: SZAMOTA ISTVÁN: A schlägli magyar szójegyzék. A XV. század első negyedéből. Budapest, 1894.
- SzamSz. = CSÜRY BÁLINT: Szamosháti szótár 1–2. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1935–1936. – Reprint: Nap Kiadó, Budapest. 2004.
- SZENTPÉTERY IMRE 1927: Az almási monostor alapító oklevele II. István korából. *Magyar Nyelv* 23: 360–370.
- SzM. = SZENCZI MOLNÁR ALBERT: *Lexicon Latino-Graeco-Hungaricum: summa diligentia collectum, adauctum et nunc recens excusum, in quo & propria nominapro studiosis orthographiae Graece sunt expressa, & appellativis synonyma Graeca passim inspersa sunt non pauca: vocibusvero positione & diphthongis carentibus, subjecti sunt versus veterum poetarum, quantitates syllabarum indicantes.* Hanoviae, 1611.
- SZŐKE MELINDA 2015: A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata. A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

- SZŐKE MELINDA 2019: Pécsváradi oklevél *Scedluc* helynevééről. Helynévtörténeti tanulmányok 15: 107–120.
- SzT. = Erdélyi magyar szótörténeti tár 1–14. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA etc. Kritérion Könyvkiadó etc., Bukarest etc., 1975–2014.
- TESz. = BENKŐ LORÁND (főszerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2001: Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- ÚESz. = GERSTNER KÁROLY (szerk.): Új magyar etimológiai szótár. <https://uesz.nyud.hu/index.html> (A letöltés ideje 2025. 02. 01.)
- ÚMTsz. = B. LÖRINCZY ÉVA (főszerk.): Új magyar tájszótár 1–5. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

*

On the origin of the place name *Szőlős*

The origin of the Old Hungarian settlement name *Szőlős* has long been explained in two ways. One theory suggests that it derives from the adjectival form of the word for grape, originally used as a microname to designate an area for grape cultivation together with the settlement name later formed metonymically from the noun. The other theory posits that *Szőlős* comes from the occupational name for a vineyard worker (Latin: *vinitor*), together with the term for an individual, eventually becoming the collective name for the entire village. These settlements are associated with the medieval *ministeriales conditionarii*, a type of village where all or some of the inhabitants were required to perform specific services. However, during this period, occupational names frequently evolved into personal names, meaning that not all settlement names directly reflected the occupations or services of their inhabitants. It is therefore possible that the occupational term first became a personal name, which then served as the basis for the settlement name. This metonymic naming process could also apply to the occupational term for a vineyard worker.

In the paper, I examine the probability of these proposed etymologies for *Szőlős* from a linguistic and onomastic perspective. To do so, I analyze relevant sections of key historical works on this name type, historical-etymological dictionaries that have previously studied the name, entries on *szőlő* and *szőlős* from older glossaries and dictionaries, linguistic history

dictionaries, etymological dictionaries, dictionaries of geographical common names, as well as explanatory and dialect dictionaries. Through this examination, I aim to determine the meanings in which these two lexemes were used in different historical periods. Did one or both exhibit typical adjectival usage? Did they primarily refer to a geographical area ('land where grapes are grown') or to an occupation ('vine-grower')? Additionally, I explore the extent to which these lexemes overlapped in meaning. To support my analysis, I also draw on evidence from Old Hungarian micronames and early personal names.

As a result of this study, the most probable origin of the Early Old Hungarian settlement name *Szőlős* emerges.

Keywords: *Early Old Hungarian period, occupational settlement names, place-name etymology*

ANITA RÁCZ

Névköltöztetés^{*}

RESZEGI Katalin

Debreceni Egyetem
reszegi.katalin@arts.unideb.hu

1. A világ megismerésével és a nyelvelsajátítással együtt fokozatosan kiépül a helyek megnevezéséről való tudásunk. Ennek alapja, hogy a mentális rendszerünkben az elsajátított nevek a formai és használati sajátosságaik alapján szorosabb-lazább hálózattá szerveződnek, s erre a hálózatra, az onomasztikonra, a konkrét nevekre, illetve a belőlük kiváló sémákra támaszkodunk az újabb helynevek feldolgozásában, illetve esetleges névadási szituációkban.

A konkrét nevek leggyakrabban olyan esetekben használatosak további helyek megnevezésére, amikor valamilyen térbeli kapcsolat, érintkezés van a denotátumok között. Ez a folyamat a metonímia fogalmi mechanizmusán alapul, s olyan neveket eredményez, mint például a *Hegyes-halom* domborzati névből alakult *Hegyeshalom* településnév. Jóval ritkábban két hely valamilyen közösnek észlelt tulajdonságjegye alapján használnak fel egy már meglévő helynevet a másik hely megnevezésére is: a metafora mechanizmusára támaszkodva s jellemzően sztereotip ismeretek alapján, pl. *Szibéria* a távoli, elhagyatott részek megjelölésére. Ezzel részben átfed az a névadási mód, melynek során népszerű, divatos helyek megjelöléseit adják más helyeknek is, pl. *Bellevue* a világ számtalan országában, *Athén* nagy számban az USA-ban, Kanadában stb., vagy az északi mitológiában is szereplő *Uppsala* név a skandináv térségben számos hely megjelölésére. A nemzetközi szakirodalomban ezt a folyamatot az eponimizáció körébe sorolják (eponymization, Brink 2016). Itt a megfeleltetés alapja a név eredeti denotátumát jellemző (vágyott) rang, elegancia. A nevek újbóli felhasználásának azonban van egy jellegzetes helyzetből adódó sajátos további esete is: az emberek, embercso-

^{*} Az írás a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készült.

portok migrációjával, új helyre költözésével összefüggő névköltöztetés, tehát az a jelenség, amikor az elvándorlók az új lakóhely megjelölésére a korábbi lakhelyük nevét/neveit használják fel. Ennek a névadási módnak a legismertebb példái az Amerikába és Ausztráliába bevándorlók, ott új területeket meghódítók elnevezései. Amerikában közismerten így alakult: *Plymouth, Boston, Cambridge, Balmoral, New York, Stockholm, Karlstad, Hamburg, New Amsterdam*, Ausztráliában: *New South Wales, New Hamburg, Berlin Rock* stb. A jelenségre magyar példák is idézhetők: az 1848–49-es szabadságharc leverése után Amerikába menekült magyar emigránsok *Új Buda* néven hoztak létre települést Iowa állam területén (vö. még Kálmán 1970: 42–43), s Ausztráliában is sokáig a *Buda* nevet viselte egy magyar család tulajdonában lévő villa.

A nevek költöztetését azonban nem csupán az új földrészek névanyagában lehet megragadni, földrészen belüli, sőt országon belüli migráció is eredményezett ilyen neveket. Ráadásul a magyar és a nemzetközi szakirodalom alapján az európai helynévanyagban a középkortól kezdve kimutatható ez a jelenség. Annak ellenére tehát, hogy nagyobb számú példa az elmúlt két évszázadból ismert csupán a névköltöztetésre, ez a jelenség hosszú múltra tekinthet vissza. A Maticsák Sándort köszöntő írásomban ezt a sajátos névadási módot, hátterét és típusait járom körül röviden, ezzel kapcsolódva az ünnepektől szerteágazó munkásságának névtani vonulatához.

2. A névköltöztetés viszonylag ritkán tárgyalt névadási mód mind a nemzetközi, mind a hazai szakirodalomban, s névrendszertani besorolása sem egyértelmű. A nemzetközi névtani szakmunkákban jórészt a névátvitel (*transfer names, transferred names*) egy sajátos fajtájaként különítik el a migrációval összefüggő névköltöztetést (Ainiala – Saarelma – Sjöblom 2012: 48, Stewart 1954: 6). Stefan Brink nemzetközi példák alapján *pszichológiai névátvitel*-ként (2016: 163–164), Tiina Laansalu az észti helynévanyag kapcsán *migrációs névátvitel*-ként tárgyalja (*migratory transferred names*, 2019: 110). A magyar névkutatásban J. Soltész Katalin is a névátvitelek egyik típusaként, *emlékeztető szándékú névátvitel*-ként említi az ide vágó példákat (1979: 34, 84, 87–88, vö. még Kristó 1976: 12–13). Inczeff Géza a *jelölésátvitel* terminust javasolja valamennyi olyan esetre, amikor egy már meglévő helynevet egy másik hely megjelölésére is felhasználnak (1964: 81). Hajdú Mihály és Mező András a *névvándorlás* kifejezést preferálják (Hajdú 1979, Mező 1985), noha Mező szinonimaként a *névköltöztetés*-t is használja. A névadási mód másik aspektusát megragadva Juhász Dezső Benkő Lorándra hivatkozva *hozott tájnevek*-ről beszél (1988: 69), Mollay Károly egy speciális altípus, a

más nyelvterületről, más országból betelepült lakosság által hozott és újrafelhasznált nevekről *importált nevek*-ként beszél (1991). Napjainkban Hoffmann István helynévtipológiája nyomán a *névköltöztetés* terminus használata a legáltalánosabb (1993/2007: 135–136), ami több szempontból is előnyös: egyrészt a kizárólag az adott jelenséget megjelölő kifejezés elkülöníti e sajátos névcsoportot és e névadás mechanizmusait más névátvitelektől, másrészt azt is kifejezi, hogy valós költözéssel, külső és belső migrációval összefüggő névadási módról van szó, melynek során a beszélők a nevet is magukkal költöztetik az új környezetükbe.

A jelenség hátterét többen is megpróbálták feltárni, jellemzően egy-két motívum szerepét kiemelve. Amint már utaltam rá, névadási szituációkban alapvetően az onomasztikonunkra támaszkodunk, az ezen alapuló névmodell többféleképpen érvényesülhet: jellemzően konkrét nevekből kiváló sémák, illetve az azokat reprezentáló prototipikus nevek alapján hozunk létre azokhoz hasonló felépítésű új neveket. Máskor egy-egy konkrét névformát használunk fel újra. Ez utóbbi sajátos esete a névköltöztetés, ami az új helyre költözés körülményével függ össze, csakis azzal együtt értelmezhető. S a névadás itt komplex célokat szolgál. Az új környezetbe, különösen egy új földrészre érkezést gyakran kulturális sokként élik meg az emberek. Az ismert név az új környezetben az otthonteremtés eszköze lehet, általa az ismeretlen otthonossá, biztonságossá válik (vö. Mező 1985: 27). Jól szemlélteti ezt Hank Nelson 20. századi pápua új-guineai példája: amikor a biami törzs tagjai ismeretlen területen járnak, az otthonról ismert helyneveiket használják az új (ellenséges) terület hasonló földrajzi objektumaira, s az ismerős nevek hangoztatása egyfajta biztonságérzetet ad az új környezetben (Brink 2016: 162). Noha az idézett eljárás mögött már egy általánosabb, a névhasználatot befolyásoló stratégia húzódik, az azt megalapozó gondolat, az otthonosság érzetének előidézése, valamennyi névköltöztetésben szerepet játszhat. A biami törzs eljárásában jelen van a névköltöztetés egy másik összetevője is: a táj hasonlóságának érzete előidézheti egy másutt funkcionáló név újbóli felhasználását. Brink emellett egyéb érzelmi tényezőket is említ: a nosztalgia és a szentimentalizmus is hozzájárulhat a korábbi lakóhelyről hozott neveknél az új lakóhelyen való használatához. Hoffmann István részben emlékeztető funkcióként utal a nevek e szerepére, illetve az orosz szakirodalom alapján a tradíció meghatározó voltát is hangsúlyozza (1993/2007: 135). Mindemellett az újra felhasznált névformának a birtokláskifejező, illetve identitásjelző hatásával is számolhatunk. Az áttekintett motívumokat semmiképpen sem szabad figyelmen kívül hagyni, ezek és esetleg további hasonló tényezők konstellációi motiválják a névköltöztetést.

Ez a fajta névadás az eponimizáció idézett eseteivel együttesen Amerikában viszonylag nagy számban eredményezett új helyneveket. Ezzel összefüggésben a régi világból származó helyneveknek az Újvilágban való újbóli felhasználása fokozatosan modellhatásúvá válhatott, vagyis ezeket az elnevezéseket nem csupán egymástól független egyedi eseteknek lehet tekinteni. Az Európán belüli névköltöztetéseknél ugyanakkor ilyen névadási sémával nem igazán számolhatunk. Érdeemesnek tűnik ezt a két színteret bizonyos mértékig külön választani tehát, s nem az újvilágbeli névköltöztetések alapján értelmezni a földrészen és országon belüli migrációval összefüggő példákat.

A névadási mód nyelvi szempontból elsődlegesen jelentésbeli névalkotás-ként írható le, hiszen egy már meglévő hangsornak, névformának új jelentését hozzák létre a beszélők azáltal, hogy új hely megjelölésére is használni kezdik. A névforma gyakorta változatlan marad, ám az sem ritka, hogy jelzővel (mint a fenti példákban az 'új' előtaggal) együtt használják. Ez utóbbi esetekben komplex folyamatról, a jelentésbeli és alaki névadás mechanizmusainak összefonódásáról van szó, melyben a régi lakóhely nevétől való megkülönböztetés igénye is kifejezésre jut. Fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy a névköltöztetés mint névadási mód leírását semmiképpen sem szűkíthetjük le kizárólag a nyelvi, névrendszertani aspektusra, ez ugyanis csupán az egyik vetülete ennek a komplex folyamatnak.

A névköltöztetés épp ebből a sajátos komplexitásából, a valós költözéssel mint előfeltétellel való összefüggéséből adódóan (a névadási mód amerikai és ausztráliai felfutását nem tekintve) igen ritka. Az új környezetben az embereknek ugyanis több lehetősége van a névalkotásra: átvehetik a már ott élők neveit, de alkothatnak maguk is a helyek valamilyen sajátosságát leíró nevet. Csak elenyésző arányban használják fel az új környezetben is a régi neveiket. Ráadásul a jelenség a régi korok vonatkozásában adatokkal nehezen igazolható. Minthogy azonban az új helyre költözés, vándorlás mindig is jellemezte az emberek csoportjait, feltehető, hogy a másodlagos névadásnak tekinthető névköltöztetés a nyelv és a helynevek megjelenését követően nem sokkal meg lehetett már. Annyi bizonyos, hogy a középkortól már több hazai és európai példa is említhető.

3. A továbbiakban a témával foglalkozó hazai szakmunkákban és a névtárakban névköltöztetéssel magyarázott neveket egybegyűjtve tekintem át az elemzések elveit, illetve a névadási módot övező kérdéseket, s ezzel együtt mérlegelem a besorolások megalapozottságát, megbízhatóságát is. A névköltöztetés példáit az elsődleges név és a másodlagos név által jelölt hely fajtája szerint csoportosítva tárgyalom, így megmutatkoznak az adatolási tendenci-

ák. Ezen belül annak alapján rendezem el a neveket, hogy mi alapján minősítik őket a névköltöztetés eseteinek.

3.1. A belső migrációval összefüggő névköltöztetés jelensége döntően településnevek újrafelhasználása kapcsán merül fel új telepek, települések, birtokok megjelölésére. A névnek a – jellemzően birtokszerzéssel együtt zajló telepítéssel vagy a népességfelesleg elvándorlásával összefüggésben végbe menő – újra felhasználása, átköltöztetése az esetek egy részében korabeli dokumentumokkal igazolható, míg máskor csak valószínűsíthető.

3.1.1. Az újkori példák között több jól dokumentálható esetet találunk. A Tolna vármegyei Szekszárd és környéke lakosainak egy csoportja (54 család) 1871-ben 15 000 forintért birtokot vásárolt a Krassó megyei Bunyán, ahol önálló falut alapítottak, s *Bunyaszekszárd*-nak nevezték el, azaz az elhagyott vármegye székhelyének nevét kapcsolták az új otthonukhoz legközelebb eső település nevéhez (Mező 1985: 24, Kaczián 1999). A gömöri Klenócról telepített lakosokat az 1820-as években a Schönborn család Bereg vármegyébe, településük neve *Újklenóc* (*Novi-Klenovczi*) lett (Lehoczky 3: 362, Sebestyén 2010: 141). A névköltöztetés példái között említenek olyan eseteket is, amelyeknél a helyiek névhasználatáról nincs információnk, a hivatalosság szintjén viszont csak később jelentkezik a korábbi lakóhely nevének az új településükre való használata. Az 1790-es években az egykori szerb lakosaitól elhagyott Debelják falut (Hódmező)Vásárhelyről és környékéről származó református magyarokkal telepítették be, a települést 1888-tól hívták hivatalosan *Torontálvásárhely*-nek (Borovszky 1911, Mező 1985: 24). A 19. század második felében hagyta el Szentest a lakosság egy része, s Vadászerdő területén alapított új falut Temes vármegyében, melynek a lakosok 1906-ban beadott kérvényének megfelelően – időben tehát jócskán a költözést követően – lett a származási helyüket megörökítő *Újszentes* a hivatalos neve (Mező 1985: 24).

A középkorból csupán néhány egyértelműen dokumentált példa idézhető. A 15. században az Al-Duna menti Keve szerb lakói a Csepel-sziget egy lakatlan részére menekültek a török elől, s ott hozták létre *Keve*, illetve *Kiskeve* néven a mai Ráckeve alapjait (Cs. 3: 313). A Veszprémi regestrumban olvashatunk a 14. században létrehozott *Jukkal* formában szereplő telep létrejöttéről: „13-an pedig nemrég *Kueskal*-ból [Köveskál] egy külön helyre vonulva, ott templomot építettek s telepüket *Jukkal*-nak [Lyuk ~ Jukkál] nevezték el” (Veszpr.Reg. 137, Kristó 1976: 12).

Kérdéses viszont, hogy egyáltalán mit tekintünk költözésnek. Földeák falut 1843-ban és 1845-ben is árvíz pusztította el, lakosai ezt követően körülbelül 4 kilométerrel keletebbre költöztek, s új településüket is *Földeák*-nak nevezték, amit Inczeffi Géza nyomán szintén a névköltöztetés eseteként szokás említeni. A régi falu helye határrésszé vált (*Földeákpuszt*), melyen később tanyavilág jött létre, *Óföldeák* néven (1964: 81–82, Horváth 2000). Hasonló példaként idézhető *Újkenéz* esete: 1888-ban a Tisza árvize a korábbi Cserepeskenéz falu (későbbi *Ókenéz* határrész) nagy részét romba döntötte, s a lakosság kb. 3 km-rel északabbra, magasabban fekvő helyen települt újra. Az új települések térben nem érintkeznek a korábbival, nem is mindig könnyű a két hely között az átjárás. Ezek az esetek a külső körülményekkel összefüggésben a névköltöztetés kevésbé tipikus határesetének tekinthetők. Esetükben a névhasználók mentális rendszerében a fent tárgyalt érzelmi tényezők szerepe kevésbé egyértelmű.

3.1.2. A névköltöztetés körébe sorolt nevek nagyobb részénél nem dokumentálható a névadási mód alapjául szolgáló költözés. Egyéb, például szemantikai érvek alapján azonban az esetek egy részében mégis viszonylag egyértelmű a nevek besorolása. Mollay Károly a nyugat-magyarországi középkori német helynevek kapcsán hívja fel a figyelmet arra, hogy a nevek egy része nem ott alakult ki, hanem az oda települt németiség vitte magával. A Sopron melletti *Kelénpatak* neve alapjául szolgáló 13. századi *Klingenbach* 'szurdok patak' megjelölést Felső-Ausztria hegyes vidékeiről hozhatták magukkal német telepések a 231 méter tengerszint feletti magasságú birtokra (1991: 454).

A nevek nagyobb hányadánál a kapcsolat ténye dokumentált az azonos nevű helyek között, s erre alapozva feltételezik kisebb-nagyobb valószínűséggel a névköltöztetést. A Borsmonostort a 13. század elején jelölő *Sattelbach* formát a területet birtokló heiligenkreuzi ciszterci apátságnál folyó Sattelbach patak nevére vezeti vissza Mollay, mellyel az apátság alatti falut is jelölték (1991: 453). A beregi Kisábránka ruszin *Kusnica* megfelelője kapcsán is felmerül a névköltöztetés lehetősége, mivel az alapító kenézek kusnicaiak voltak (Sebestyén 2010: 72). A nyugat-dunántúli Vasvárhoz tartozott, s ezért *Vasvár*-nak nevezték két Csanád vármegyei birtokot a 13. században (1238/1377: in C-u Chenad duo praedia, quae ambo vocantur Voswar quae quondam ad castrum ferreum pertinebant; Gy. 1: 876, Kristó 1976: 12). A Gömör vármegyei *Kisilsva* Jolsva várának tartozéka volt, lakosai onnan jöttek, s hozhatták magukkal a nevet (Ila 2: 508, Kristó 1976: 13). Borsodban és Biharban a *Bábolna* név kapcsán szintén birtoklástörténeti okokból merül fel

a névköltöztetés lehetősége, a feltételezések szerint a Katapán nembeli Bábolnai család Komárom vármegyei (Tolma)Bábolna birtokának nevét vihették át a szintén általuk birtokolt Bihar vármegyei (*Tisza*)Bábolná-ra és az egykori *Babna*-ként adatolható településre (Mező 1985: 26–27), valamint a borsodi (*Mező*)Bábolna helysége is (Póczos 2001: 158). A Baranya vármegyei Matucsina tulajdonosa a 14. században Szatmár vármegyében kapott birtokot, s – a fenti magyarázatok logikája mentén Mező András szerint – jobbágyaival együtt vihette magával a település *Matucsina* (> *Matolcs*) nevét is (1985: 26). Kiss Lajos a kisalföldi *Dör* településnevet a *Győr* helynév átplántálásával magyarázza, felbukkanásakor ugyanis a falu győri várjobbágyoké volt (1220: ville *Der* videlicet iobagionum castri Geuriensis ecclesie, FNESz.). A két név között valóban feltehető etimológiai kapcsolat, a *Győr* névnek azonban az Árpád-korból nincsenek *d*-s adatai (vö. Gy. 2: 590–594).

Az Európán belüli migráció emlékeiként idézhető nevek nagyobb részénél a névkörnyezetet is figyelembe véve feltételezik a névköltöztetést. A Fejér vármegyei Velence (1486 u./1568: *Venetia*, Cs. 3: 315) első telepesei az olaszországi Velencéből származtak (vö. FNESz.), a Bihar vármegyei (*Várad*)Velence ([1291–1294]: *Venecia*, Gy. 1: 691) esetében is olasz telepések névadását valószínűsítik, ezt erősíthetik a megyében másutt szereplő *Olaszi*, *Olasz* településnevek (FNESz., Rácz 2005: 179–180). (*Sümeg*)Prága esetében a szomszédos Sümegcsehi neve is cseh lakókra utal, s a néphagyomány ma is őrzi, hogy „Csehországból telepítették ide az ősoket, ezért nevezték el a falut Prágának” (Balogh – Ördög szerk. 1982: 16, Mező 1985, Hoffmann 1993/2007: 136, vö. még *Gácsprága*, FNESz.). Kérdéses, hogy ezek a megjelölések valóban a betelepülőtől származnak-e, vagy a már ott lakók nevezték meg a települést a betelepülők származási helyéről.

A leginkább bizonytalan példák esetében alapvetően a névegyezésen alapul a névköltöztetés feltételezése, a név arculata és névrendszertani szempontok (az adott térség névrendszeréből kilógó név, távoli analógiák) figyelembe vételével. *Dör* fenti magyarázatához hasonlóan a 13. századi Győr vármegye névanyagából *Moson* neve kapcsán is azt valószínűsítik, hogy a mosoni várhoz tartozó népek lakhatták, s ők vihették magukkal a nevet (Bényei – Pethő 1998: 37, Gy. 2: 610). A névegyezés alapján feltételezik a névköltöztetést a Bihar vármegyei *Engolaszi* esetében: „Eng- előneve arra mutathat, hogy lakossága Engről való, a szerémségi Nagyolaszi közelében fekvő városból” (Gy. 1: 648, Kristó 1976: 12). Névegyezés alapján a tolnai Majosból elköltözött emberek alapíthatták a Turóc vármegyei *Kismajos*-t, s a 13. század óta adatolható bihari Bikács népfelnevelése hozhatta létre a 16. századi adatolású (*Pusztá*)Bikács-ot (Kristó 1976: 12, 13). Az erdélyi *Kisdebrecen*-t a hagyó-

mány szerint Debrecenből származók alapították (Kádár 2: 530). Bizonytalanul névköltöztetést feltételeznek a Győr vármegyei *Barbacs* helységnév esetében is, mivel a közelében is található egy ilyen nevű település, amit azonban a névköltöztetés mellett a közös birtokos nevéből birtokviszonyt kifejező leíró névként is magyarázhatunk (vö. Bényei – Pethő 1998: 21–22, 37, 102).¹ A 16. században megült máramarosi *Dombó* nevét Kristó Gyula a névegyezésen túl hangtani érvek alapján (a megőrződött szláv nazális miatt) szintén névköltöztetéssel látja magyarázhatónak (1976: 13).² Két egyébként viszonylag nem túl gyakori név alaki egyezése nyomán azonban még messze nem lehet megbízhatóan következtetni a névköltöztetés tényére. Inczeffi Géza szerint például a 15. században a dél-alföldi Győ (a mai Algyő) település lakosságának egy része elvándorolt, és létrehozta *Felgyő*-t (Inczeffi 1964: 81), Györffy György adatai szerint azonban mindkét település Árpád-kori, s adataik nem mutatnak szerves kapcsolatot a kialakulásukat illetően (Gy. 1: 895).

3.2. Jóval kisebb számban találunk példát településnév vagy egyéb makrotoponima mikronévként történő másodlagos felhasználására.³ Hoffmann István a Tapolcai és a Pápai járás névanyagában mindössze három ilyen jellegű névköltöztetést említ: Sikáron a Felvidékről ide telepített cselédektől származhat a *Kassa* szántónév, Balatonrendesen egy Hargitáról ide áthelyezett jegyző villája viselte a *Hargita* nevet, s Penészleken egy Amerikából hazatelepült gazda *Kinkorá*-nak nevezte el a házát (feltehetően a New Jersey-i Kinkora településről, 1993/2007: 136). Hasonlóan elvétele találunk példákat névköltöztetésre a Hajdúnánási járásban, de egyértelműen itt említhető a hajdúnánási *Szentimre* tanyabokor- és határrésznév, melynek első lakói Tiszaszentimréről kerültek ide (MNH. 1: 224). A polgári *Andornak* határnév kapcsán is felmerül a gyanú, hogy esetleg az Eger melletti Andornakról ér-

¹ A *Szűz* településnév példája még kevésbé tartható, ezt a győri Szűz Mária székesegyház nevéből magyarázzák, mert a települést győri várjobbágyok lakták. A partocíniumot latinul valóban *szent szűz*-ként említik, de a korban ezt *Boldogasszony*-ként használták magyarul. Az is kérdés, hogy valóban számolhatunk-e partocíniumnevekkel mint a névköltöztetés alapjai, a szerzők által felhozott további példák hasonlóan bizonytalanok, tehát feltevésüket nem erősítik (Bényei – Pethő 1998: 51).

² A névköltöztetés példái között szerepeltetik a Hont vármegyei *Zebegény* birtokot is, amelyet a Baranya vármegyei Zebegény apátsága birtokolt, az oklevélrészlet azonban csupán a birtoklásra utal, a név átvitelét nem mutatja (1280: in t. *Sob iuxta Danubium* ve. v-m Almas, t-e abb-is de Zbegen vicinatic) (Gy. 4: 226, Kristó 1976: 12–13).

³ Nem sorolom ide azokat az eseteket, amikor az új település elnéptelenedése után vált határnévvé a korábban névköltöztetéssel létrehozott név.

kező betelepülők hozták magukkal az egri káptalan birtokára (MNH 1: 266). Itt említhető egyes feltevések szerint a sok magyar városban és faluban, például Debrecenben, Kecskeméten, Vácon stb. előforduló vagy egykor használt *Burgundia* városrésznév (Vácon emellett lásd még *Luxemburg*, vö. Dóra 2008). A Nyírbátori járásbeli két *Burgundia utca*-t is 'burgundiai kereskedők utcája'-ként értelmezik (Jakab – Kálnási 1987: 241, 262, Hoffmann 1993/2007: 136). Az efféle nevek esetében azonban azok a magyar lakosok is lehettek a névadók, akik mellé, közé az új népesség betelepült.

A középkorból még kevesebb mikronév kapcsán merül fel a névköltöztetés lehetősége. A már idézett (Rác)Keve kapcsán viszont két további helynevet is felhasználtak az ide menekülők. Keve városa ugyanis korábban megkapta Zsigmond királytól Bálványos és Szkronovec községeket, az 1440-es menekülést és a Csepel-szigeti letelepedést követően pedig a helységnév mellett ezeket is újra használni kezdték a Duna bal partján fekvő Kapufa és Izra nevű régi pusztákra, vö. egy későbbi iratból: 1828: a mostani ráckevei lakosok az itteni pusztákat... kények szerint *Bálványos*-nak és *Szkronovetz*-nek nevezték... a' Bálványos és Szkronovetz nevezetű hajdani Pusztákról (Hajdú 1979: 25). Ebben az esetben tehát csoportos névköltöztetésről beszélhetünk.

3.3. Arra is van példa, hogy víznevet költöztetnek magukkal az emberek, így kerülhetett az egykor a Vas vármegyei Ösztörményt jelölő *Csík* folyónév Erdélybe, az oda telepített székelyeknek köszönhetően (vö. még *Küsmöd*, Benkő 1985: 26).

Határnevek költöztetésével is számolhatunk, melyekkel az új környezetben szintén a határ kisebb részeit jelölhették meg. Ezeknek a kimutatása azonban egyrészt az adatok szerencsés fennmaradását, másrészt a népességtörténeti kutatásoknak és az egyes mikrotoponímiai rendszerek történeti elemzésének összekapcsolását, illetve igen alapos mikrofilológiai feldolgozást igényel (vö. Hoffmann 1993/2007: 136). Inczeffi Géza szerint határnevek költöztetéséről lehet szó a dél-alföldi településeken szereplő *Bánom*, *Kutyabont* és *Tigérhát* nevek esetében, melyeket a Szegedről kirajzó lakosság vitt magával (1964: 83–84), példái azonban – főként az első két név általánosabb használata miatt – kevésbé meggyőzőek.

4. A fenti áttekintés jól mutatja, hogy a névköltöztetés csak a legritkább esetben igazolható egyértelműen, egyrészt épp abból adódóan, hogy egy sajátos külső körülmény az alapja. Ráadásul a költözéssel összefüggő név az új szomszédoktól is származhat, akárcsak az *Olaszi*, *Olasz* stb. nevek, az új telepéseknek ugyanis a szomszédok a származási helyét is megjelölhetik. Más oldalról a betelepülők számára ez ugyanúgy működhet, mintha ők adták volna a nevet. A névköltöztetés nem mindig könnyen határolható el más névadási mechanizmusoktól sem, a birtoklással összefüggő régi adatok esetében például nyilvánvalóan ez a motívum is szerepet játszhatott az egymástól távol eső birtokok azonos névvel jelölésében. Maga a költözés is kérdéseket vet fel: mekkora távolság vehető figyelembe a névköltöztetésnél, s hol a határ a településosztódást kísérő névadástól? Erre nyilvánvalóan nem adható egyértelmű válasz, de érdemes egy példával szemléltetni az átmenetet a két folyamat között: a Gömör vármegyei Nagyrőce lakossága kezdett erdőt irtani a 14. század második felében a település szomszédságában, ahol azután Kistrőce néven leánytelepülést alapítottak (Ila 1944: 512). Ez már egyértelműen nem tipikus, vitatható esete a névköltöztetésnek.

Amint a példák egy része jelzi, a jelentésbeli névalkotásnak tekintett névköltöztetés mechanizmusa alaki változással is együtt járhat. Leggyakrabban az *új* jelzővel, néhány valószínűsített példa esetében a *kis* előtaggal együtt használják a magukkal hozott nevet. Ez azonban nem a névköltöztetés sémáját jellemzi, hanem általánosabb sémákba illeszkednek (vö. a névdifferenciálódás jelensége).

A jelenleg rendelkezésre álló források alapján a névadás motívumát és alaki vonatkozásait összegezve arra mutathatunk rá, hogy noha végső soron közös motívum áll a névköltöztetés hátterében, nem tekinthető séma alapú névadásnak, az így alakult nevek mind egyedi esetek, s a jelenség az egyes eseteket tekintve igen változatos képet mutat, számos átmeneti helyzetű példával. A magyar nyelvterület egészének feltárására indított helynévgyűjtési program révén összeálló járási és települési névtárak nyilvánvalóan tovább árnyalják majd ismereteinket e névalkotási mód kapcsán is.

Irodalom

- AINIALA, TERHI – SAARELMA, MINNA – SJÖBLOM, PAULA 2012: Names in focus. An introduction to Finnish onomastics. Finnish Literature Society, Helsinki.
- BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC (szerk.) 1982: Veszprém megye földrajzi nevei 1. Tápolcai járás. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 156. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1985: Adalékok a székelyek korai történetéhez. Honismeret 1985/5: 22–29.
- BÉNYEI ÁGNES – PETHŐ GERGELY 1998: Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. Debrecen.
- BOROVSKY SAMU 1911: Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye. Budapest.
- BRINK STEFAN 2016: Transferred names and analogy in name-formation. In: Hough, Carole (ed.), The Oxford handbook of names and naming. Oxford University Press, Oxford. 158–166.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3., 5. Budapest, 1890–1913.
- DÓRA ZOLTÁN 2008: Kaphatta-e nevét a váci Burgundia német telepesekről? Névtani Értesítő 30: 83–88.
- FNESz. = KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987–1998.
- HAJDÚ MIHÁLY 1979: Helynevek vándorlása a XV. században. Névtani Értesítő 1: 21–26.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993/2007: Helynevek nyelvi elemzése. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézet. – Második kiadás: Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HORVÁTH MIHÁLY 2000: Földeák rövid története és bibliográfiája (1970–1995 folyóirat-cikkei, 1970 előtti és 1995 utáni újságcikkei). Szakdolgozat, kézirat. Szeged – Földeák.
- Ila = ILA BÁLINT: Gömör megye 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1944–1976.
- INCZEFI GÉZA 1964: A földrajzi nevek átvitelének néhány kérdése. Magyar Nyelv 60: 80–86.
- JAKAB LÁSZLÓ – KÁLNÁSI ÁRPÁD 1987: A Nyírbátori járás földrajzi nevei. Nyírbátor Városi Tanácsa, Nyírbátor.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1988: A magyar tájnévadás. Nyelvtudományi Értekezések 126. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KACZIÁN JÁNOS 1999: Bunyaszekszárd – egy kirajzás története. Honismeret 1999/2: 64–68.
- Kádár = KÁDÁR JÓZSEF: Szolnok-Doboka vármegye monographiája 1–7. A vármegye községeinek részletes története. Deés, 1900–1905.

- KÁLMÁN BÉLA 1970: Amerikai magyar helynevek. In: Kázmér Miklós – Végh József (szerk.), Névtudományi előadások II. Névtudományi konferencia. Nyelvtudományi Értekezések 70. Akadémiai Kiadó, Budapest. 42–44.
- KRISTÓ GYULA 1976: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 40. Szeged.
- LAANSALU, TIINA 2019: Transferred place names in Central Harjumaa. Linguistica Uralica 55: 109–125.
- LEHOCZKY TIVADAR 1881–1882. Bereg vármegye monographiája 1–3. Ungvár.
- MEZŐ ANDRÁS 1985: A helynevek vándorlása a középkorban. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 170. Budapest. 23–28.
- MNH. 1. = HOFFMANN ISTVÁN – E. NAGY KATALIN (szerk.), Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2024.
- MOLLAY KÁROLY 1991: Importált földrajzi nevek. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.), Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Budapest. 453–456.
- PÓCZOS RITA 2001: AZ Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. Debrecen.
- RÁCZ ANITA 2005: A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- SEBESTYÉN ZSOLT 2010: Bereg megye helységneveinek etimológiai szótára. Bessenyei Könyvkiadó, Nyíregyháza.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979: A tulajdonnév funkciója és jelentése. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- STEWART, GEORGE R. 1954: A classification of place names. Names 2/1: 1–13.
- Veszpr.Reg. = KUMOROVITZ L. BERNÁT: Veszprémi regeszták (1301–1387). Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 2. Budapest, 1953.

*

Transferred names in Hungary

Transferred names form a special subcategory among secondary toponyms. These are already existing place names that were transferred from one place to another in connection with the migration of inhabitants. The paper discusses the background of transferred names that could contribute to the marginality of this name giving method. Additionally, it provides a critical overview of the names categorized as transferred names in Hungarian onomastics from Medieval times to the 20th century.

Keywords: *transferred names, Hungarian toponyms, critical overview*

KATALIN RESZEGI

Die Mari-Texte von Mihail Smorodinov

Sirkka SAARINEN

Universität Turku
sirkka.saarinen@utu.fi

Einleitung

Auch in gut geordneten Archiven kann man weiterhin Überraschungen entdecken. Der Forscher des Skoltsamischen Markus Juutinen stieß überraschend auf Texte in Mari, als er das skoltsamische Material durchging, das Erkki Itkonen in den Jahren 1942 und 1943 in Helsinki und in den Kriegsgefangenenlagern in Hanko gesammelt hatte und das die Finnisch-Ugrische Gesellschaft im Finnischen Nationalarchiv deponiert hat. Der Mari-Wortschatz, den Itkonen bei vier Informanten gesammelt hat, wurde in das 2008 erschienene, von Arto Moisio und Sirkka Saarinen herausgegebene *Tscheremissische Wörterbuch* aufgenommen, das auch Material von mehreren anderen finnischen Forschern enthält. Bei der Herausgabe des Wörterbuchs war jedoch nicht bekannt, dass Itkonen bei denselben Informanten auch Texte gesammelt hatte. Zum Teil fanden diese sich im skoltsamischen Material von Erkki Itkonens Bruder T. I. Itkonen, zum Teil in Erkki Itkonens Mari-Material, gesondert von den Belegzetteln. Das gesamte jetzt aufgefundene Material von Itkonen erscheint mit Übersetzung in der Ausgabe zum hundertjährigen Bestehen des JSFOu (Juutinen – Saarinen 2025, im Druck).

Der größte Teil von Itkonens Material stammt von Mihail Grigorjevič Smorodinov, der am 24.5.1916 im Dorf Kuruknur geboren wurde und im Dorf Mari Ušem 14 Kilometer nordöstlich der Hauptstadt Joškar-Ola lebte (im Wörterbuch als Dialektabkürzung Mmu). Die bei Smorodinov aufgetragenen Texte machen mehr als die Hälfte aller von Itkonen gesammelten Mari-Texte aus. Sie enthalten vor allem Märchen sowie einige Lieder, Rätsel und Sprichwörter. Smorodinovs Märchen sind dem Mari-Stil entsprechend kurz und lakonisch. In ihnen fehlen Wiederholungen sowie weitläufige Schilderung und Erzählung. Alles in allem ist von Smorodinov eine Textmasse von ca. 11 000 Wörtern (ca. 88 400 Zeichen) zusammengekommen. (Die

Worttrennung entspricht nicht vollständig der heutigen Sprache, zum Beispiel wurde ein Teil der Suffixe getrennt von ihrem Bezugswort geschrieben usw.)

Aufgrund seines Wohnorts sprach Smorodinov den sog. Dialekt von Joškar-Ola. Die Dialekte des Mari werden in vier Hauptgruppen gegliedert: als westliche Dialekte werden das Bergmari (das den Status einer eigenständigen Sprache hat) und das Nordwestmari bezeichnet; zur östlichen Gruppe wiederum gehören das sog. Wiesenmari (in der mittleren Region der Republik) und das Ostmari (in den von der Republik nach Osten reichenden Gebieten), auf deren Basis die gemeinsame Wiesen-Ostmari-Schriftsprache geschaffen wurde. Im Wiesenmari unterscheidet man drei verschiedene Dialektgruppen. Unter diesen ist der Morki-Sernur-Dialekt (M-S) am weitesten verbreitet. Südlich davon wird der Wolga-Dialekt und westlich der Dialekt von Joškar-Ola gesprochen. Itkonens Material enthält neben dem Dialekt von Joškar-Ola Proben aus drei Dialektgruppen: dem Bergmari, dem Wolga-Dialekt und dem zum Ostmari gehörenden Kaltasa-Dialekt. Die Texte aus den beiden letztgenannten sind so kurz, dass sich aus ihnen kein Gesamtbild der Dialektmerkmale ableiten lässt. Die Texte in Westmari sind umfangreicher, unterscheiden sich aber nicht wesentlich von der heutigen westlichen Schriftsprache.

Ich untersuche in diesem Beitrag Smorodinovs Sprache und ihre Besonderheiten. Als Vergleichsmaterial verwende ich die Beschreibung des Dialekts von Joškar-Ola von E. I. Kovedjaeva (1976: 11–12) und I. G. Ivanov (1981: 37–39). Meine Absicht ist es, zu klären, in welchen Punkten und auf welche Weise Smorodinovs Idiolekt möglicherweise vom Dialekt von Joškar-Ola abweicht. Aufgrund seines Wohnorts hat Smorodinov den größten Teil seines Lebens im Kerngebiet des Dialekts verbracht. Die von ihm aufgezeichnete Textmenge reicht natürlich nicht, um alle in Frage kommenden Dialektmerkmale zu erfassen, denn sie deckt die Formkategorien der Sprache nicht vollständig ab. Bei der Untersuchung muss auch der Einfluss des Aufzeichnenden Erkki Itkonen berücksichtigt werden: Er hatte im Voraus wohl keine genaue Kenntnis über die Art der Unterdialekte des Wiesenmari und über die Unterschiede zwischen ihnen, was sich möglicherweise in einigen seiner Interpretationen und deren Veränderungen widerspiegelt.

Die Vokale

Der Dialekt von Joškar-Ola weist Einflüsse des Berg- und Nordwestmari auf, die in seiner Nachbarschaft gesprochen werden. Ivanov (1981: 37) hält ihn für eine Art Brücke oder Übergangsdialekt zwischen dem westlichen und

dem östlichen Mari. Die deutlichsten Unterschiede zwischen den östlichen und den westlichen Dialekten zeigen sich im Vokalismus, denn im Bergmari gibt es zehn Vokale und die von ihnen hervorgebrachte palatale Vokalharmonie. Das Wiesenmari wiederum kommt mit acht Vokalphonemen aus und weist nur labiale Vokalharmonie auf (Alhoniemi 1993: 19).

Im Dialekt von Joškar-Ola gibt es zehn Vokale: *a, o, ö, u, ü, i, ə, e, ɤ, ɛ̥*. Dieselbe Anzahl begegnet auch im Bergmari, aber ihrer Qualität nach decken sich nicht alle Vokale in diesen Sprachformen. Das im Bergmari hochfrequente *ä* fehlt im Dialekt von Joškar-Ola ganz. Im Bergmari gibt es sowohl einen vorderen als auch einen hinteren illabialen Schwa-Vokal, aber keine anderen reduzierten Vokale.

Im Dialekt von Joškar-Ola wiederum finden sich ein illabialer und zwei labiale reduzierte Vokale (Ivanov 1981: 37). Itkonen bereitete es Schwierigkeiten, die Qualität der verschiedenen Schwa-Vokale zu erkennen, was verständlich ist. In Itkonens Transkription begegnen jedoch sowohl *ə* als auch *ə̂*, wenn auch zu einem gewissen Grad unregelmäßig. Hinsichtlich der illabialen reduzierten Vokale bemüht er sich wenigstens in einem Teil von Smorodinovs Texten, *ə* und *ə̂* aufgrund der umgebenden Vokale der Vokalharmonie entsprechend voneinander zu unterscheiden. Dies gelingt ihm nicht ganz durchgängig, vgl. z.B. den in aufeinanderfolgenden Absätzen desselben Märchens anzutreffenden Wechsel *pə·ləš-əškə-že ~ pə̂·ləš̂-ə̂škə̂-že* ‘Ohr-ILL-PX3SG’ (T6) (in der Publikation Juutinen – Saarinen 2025 haben wir bei solchen Vokalwechseln nicht eingegriffen). In den Belegzetteln, die er für das Wörterbuch bearbeitete, hält Itkonen die illabialen Schwa des Mmu weiterhin auseinander: In vordervokalischer Umgebung verwendet er das Zeichen *ə̂* und in hintervokalischer *ə̃*.

Die labialen reduzierten Vokale *ɤ* ja *ɛ̥* des Dialekts von Joškar-Ola haben Entsprechungen auch im Nordwestmari und im Wolga-Dialekt. Ivanov (1981: 38–39) weist jedoch darauf hin, dass *ɛ̥* im Gebiet von Joškar-Ola seltener begegnet als in den erwähnten Sprachformen. Auch in Smorodinovs Texten tritt *ɛ̥* nur zweimal in nichterster Silbe auf: *üδ^ur-ɛ̥m* ‘Mädchen-ACC’ (T6)¹, *βü̃-δ-ɛ̥š* ‘Wasser-ILL’ (T12). (Im ersten Beispiel ist auch der über der Zeile stehende, d.h. überkurze Vokal ^u zu sehen, den Itkonen recht oft im Text markiert hat. Beim Auftreten dieser Vokale findet sich jedoch so gut wie keine Regelmäßigkeit, weshalb ich sie für von den Artikulationsorganen hervorgebrachte zufällige Erscheinungen halte.) *ɤ* wiederum begegnet in den

¹ Der in Klammern gesetzte Code verweist auf die Nummer des Textes in JSFOu. Leider waren mir die Seitenzahlen bei der Abfassung dieses Beitrags nicht bekannt.

Texten häufiger, besonders in den nichtersten Silben des sein-Verbs, z.B. *ul-ɤt* 'sein-PRS.3PL' (T6), aber auch dort nicht systematisch, sowie ziemlich sporadisch in Einzelfällen, z.B. *kù·ðɤ-ško* 'Zuhause-ILL' (T11), *oľm-ɤm* 'Stroh-ACC' (T4). Laut Ivanov (1981: 39) ist es typisch für den Dialekt, dass auf den labialen reduzierten Vokal der ersten Silbe in allen folgenden Silben dasselbe labiale Schwa folgt wie in der ersten, z.B. *kɤrɤk* 'Berg', *mɤndɤr* 'fern'. Davon ist jedoch in Smorodinovs Texten nichts zu sehen.

Der Vergleich mit den Beispielwörtern, die in Untersuchungen zum Mari (u.a. Ivanov 1981: 38–39) gegeben werden, zeigt, dass anstelle der dort vorkommenden reduzierten labialen Vokale der ersten Silbe im Dialekt von Joškar-Ola bei Smorodinov der entsprechende Vollvokal auftritt: Ivanov zufolge *lɤm* 'Schnee', *ɤðɤr* 'Mädchen', aber bei Smorodinov *lum*, *üðü·r*. In Smorodinovs Texten tritt das labiale Schwa in der ersten Wortsilbe gar nicht auf. In dieser Hinsicht unterscheiden sie sich deutlich vom typischen Dialekt von Joškar-Ola.

Variation (oder Unschlüssigkeit?) ist auch bei der Markierung der in nichtersten Silben auftretenden reduzierten Vokale erkennbar: Wenn in der ersten Silbe eines zwei- oder mehrsilbigen Wortes der Labialvokal *o*, *u* oder *ü* vorkommt, markiert Itkonen den reduzierten Vokal der folgenden Silbe als illabial, fügt aber hinter dem Vokal ein unter der Zeile stehendes *o* an, um zu zeigen, dass der Vokal ins Labiale changiert, z.B. *lù·ðð_om* 'Ente-ACC' (T9), *šokšð_o-ra·k* 'heiß-COMP' (T5). Diese Fälle sind erheblich häufiger als diejenigen, in denen das Zeichen für reduziertes labiales Schwa verwendet wird. Lückenlos ist diese Markierung jedoch nicht.

Bei der Bearbeitung des Wörterbuchmaterials hat Itkonen sich für eine Lösung entschieden, in der das *o* zweisilbiger, auf *o* auslautender Wörter immer als offener als normal markiert wird: *ø*. Dasselbe gilt für die Flexionsformen: *ku-štø* 'was-INE', *ku-škø* 'was-ILL?' (TW 278). Bei der Transkription von Dialekttexten verwendet er nur das *o*. Beinahe nebeneinander können unterschiedliche Lösungen auftreten, z.B. *ø·γ-ɤt* 'NEG-PL3' (T4), aber *ø·γ-ð_ol* 'NEG-SG3' (T4) (obwohl der reduzierte Vokal des letzteren Wortes auf das 'sein'-Verb *ul-* zurückgeht).

In Smorodinovs Texten fällt die Endung der Possessivsuffixe der dritten Person Singular auf: Sie enden immer auf einen der Vokalharmonie entsprechenden Vollvokal, anders als im Morki-Sernur-Dialekt, wo sie regelmäßig reduziert werden, z.B. *tuγù·r-ð_oškð_o-žo* 'Hemd-ILL-PX3SG' (T8), *pð·lðs·ðškð-ž_e* 'Ohr-ILL-PX3SG' (T6).

Ivanov (1981: 37–39) zählt mehrere für den Vokalismus des Dialekts von Joškar-Ola typische lautliche Kennzeichen auf, die vom Morki-Sernur-Dia-

lekt abweichen, und sie finden sich auch in Smorodinovs Texten: u.a. das Auftreten von *o* statt *ö*, z.B. *joralt-en* ‘lieben-PST.SG3’ (T8) (M-S *jöraten*), *sorà-le* ‘schön’ (T9) (M-S *sörà-le*), und *u* statt *ü*, z.B. *jule-n* ‘brennen-PST.SG3’ (T2) (M-S *jülen*), *kuzukte-n* ‘heben-PST.SG3’ (T7) (M-S *küzakten*), aber auch umgekehrt beim selben Stammverb: *küze-n* ‘klettern-GER’ (T1). Anstelle des *e*-Vokals des Morki-Sernur-Dialekts steht bei Smorodinov *i*, z.B. *šim* ‘schwarz’ (T11) (M-S *šem*), *ira-t* ‘Morgen-CLT’ (Rätsel) (M-S *erat*).

Die Konsonanten

Ivanov (1981: 39) zufolge weicht der Dialekt von Joškar-Ola in seinem Konsonantismus nicht sehr vom benachbarten Morki-Sernur-Dialekt ab. Er erwähnt nur zwei deutliche Unterschiede: Im Dialekt gibt es den palatalen Konsonanten *tʲ*, aber dort fehlt *tʃ* (*č*). Seiner Ansicht nach ersetzt das *c* systematisch das *č* und tsokanje ist eine deutliche Besonderheit des Dialekts, auch wenn die weiche Affrikate russischen Typs in den 1980er Jahren begonnen hat, um sich zu greifen. Kovedjaeva (1976: 11) wiederum stellt fest, dass sowohl *tʲ* als auch *c* im Dialekt von Joškar-Ola anstelle der Affrikate *č* auftreten. In Smorodinovs Material begegnet jedoch ausschließlich *tʃ* (*č*). *tʲ* tritt in Mari-Worten so gut wie gar nicht auf, weder im Wortinneren noch am Wortanfang. Die einzigen Ausnahmen sind das russische Lehnwort *turma* ‘Gefängnis’ (T8) und einmal das Wort ‘Vater’: *aʔa-t tek* ‘Vater-PX.SG2 zu’ (T14), aber schon im nächsten Satz *aʔša-ž dek* ‘Vater-PX.SG3 zu’ (T14). Das Verb *tutʃ-è-š* ‘fühlen-PRS.SG3’ (T2) (M-S *čučeš*) ist von seinem anlautenden Konsonanten her die einzige Ausnahme, aber die Palatalisierung des Konsonanten fehlt.

Ivanov (1981: 39) zufolge begegnet im Dialekt von Joškar-Ola *j* nicht am Wortanfang, sondern wird durch *dʲ* ersetzt. In Smorodinovs Material ist *j* am Wortanfang jedoch ausgesprochen häufig, z.B. *joδ-e-š* ‘fragen-PRS.SG3’ (T5). Von den letzten Zeilen des sechsten Märchens an erscheint als Variante *ɟj-*, wo dem *j* ein überkurzes palatales *ɟ* vorangeht. Alles in allem begegnet *ɟj-* in Smorodinovs Texten 101 Mal am Wortanfang, z.B. *ɟjü-t* ‘trinken-PL3’ (T7), *ɟjəβa-n* ‘Ivan’ (T12), *ɟjeŋgà-že* ‘Schwägerin-PX.SG3’ (T14) sowie in den russischen Lehnwörtern *ɟji-kiŋ* ‘wild’ (T13), *ɟje-sli* ‘wenn’ (T15).

Grammatische Merkmale

Ivanov (1981: 40) zufolge verbinden viele Merkmale des Dialekts von Joškar-Ola ihn mit in den Nachbarregionen gesprochenen Wolgadialekt und den Dialekten des Bergmari. Dies zeigt sich in der Verbflexion, besonders in den Formen der dritten Person Plural des Imperfekts (des sog. 1. Präteri-

tums), die nicht auf das *t* des Plurals enden wie generell in den Ostdialekten, sondern auf das Suffix *-eβə/eβe* (das auf das historische Suffix **-pA* zurückgeht). In Smorodinovs Texten findet sich hierfür nur ein Beispiel, weil Mari-Märchen vorwiegend im Präsens erzählt werden:

- (1) *kumut-ən-a-t* *oxo·tnik* *əl'-e-βe* (T10)
 drei-GEN-CLT Jäger leben-PST1.3PL
 ‘-- die Jäger lebten zu dritt.’

Die entsprechenden verneinenden Formen werden gebildet, indem man das Negationsverb verwendet und die Endung *ep* an das Hauptverb anhängt. Das einzige Beispiel hierfür in Smorodinovs Text ist (2):

- (2) *zβer šà·mätš* *jəβa-n-letš* *niyù·š* *ok* *oj̣rl-e-p* *ulma·š* (T16)
 Tier-PL Ivan-ABL nirgendwohin nicht trennen-3PL DER
 ‘Die Tiere gingen von Ivan nirgendwohin.’

Wie auch Ivanov (1981: 40) feststellt, unterscheidet sich der Dialekt von Joškar-Ola darin von seinen Nachbarn, dass in den Verneinungsformen der dritten Person Plural des Perfekts (des sog. 2. Präteritums) das Suffix *ep* nicht an das Ende des Hauptverbs angefügt wird wie in den anderen Zeitformen, sondern an das dem Hauptverb folgende Negationswort (3–4).

- (3) -- *pà·tôr jeŋ-šà·mätš* *izi·* *uryù·žō-m* *joralt-e-n* *òγəl-e-p* (T13)
 -- Kraftmensch-PL klein Schneider-ACC lieben-GER NEG.3PL
 ‘-- die Kraftmenschen mochten den kleinen Schneider nicht.’

- (4) *kaža·pa·tšə-šà·mätš* *turk-e-n* *òγəl-e-p* (T5)
 Ziege-Geißlein-PL aushalten-GER NEG.3PL
 ‘Die Geißlein der Ziege hielten es nicht aus.’

In Smorodinovs Texten findet sich nur ein Satz, in dem die Negationsform der dritten Person Plural des Desiderativs vorkommt. Sie endet auch mit dem Suffix *ep* (5):

- (5) -- *mə·j-ən* *sš·ndžžə-me* *tù·mō-m* *ə·nže* *kürl-e-p* (T13)
 -- ich-GEN sitzen-PTCP Eiche-ACC NEG.DES fällen-3PL
 ‘-- wenn sie nur nicht die Eiche fällen, auf der ich sitze.’

Die Bejahungsformen des Desiderativs unterscheiden sich nicht von den entsprechenden Formen in den anderen Dialekten (6):

- (6) *kuyuzà· ti·de jè·ŋ-əm pe·š pal³-nè·že* (T6)
 Zar dieser Mann-ACC sehr kennen-DES-3SG
 ‘Der Zar wollte diesen Mann sehr gern kennen.’

Eine ungewöhnliche Verbkonstruktion findet sich bei Smorodinov. Darin wird dem Grundinfinitiv das ‘sein’-Verb in der zweiten Person Singular hinzugefügt (7):

- (7) *aləm-e-ṭ γò·δām pò·p-ām otal-a·š ə-lə-ṭš* (T4)
 Leben-PX2SG während Pfarrer-ACC betrügen-INF sein-PST1.2SG
 ‘Während deines Lebens hast du den Pfarrer betrogen.’

In Smorodinovs Texten fehlt die im Wiesenmari hochfrequente Postposition *detš* ‘von weg’ ganz. An deren Stelle verwendet er den Ablativ mit der Endung *letš*, der allgemein als typisches Merkmal der Ostdialekte angesehen wird, obwohl er auch in den Dialekten des Wolgagebiets und Joškar-Ola begegnet. Neben dem *letš*-Ablativ wird die Postposition *γətš* verwendet, deren Funktion es ist, die Bedeutung ‘hinaus/weg aus/von etwas’ auszudrücken. Sie wird in älteren Texten mit ihrem Bezugswort zusammengeschrieben, gilt in der heutigen Sprache aber als Postposition. In Smorodinovs Material schreibt Itkonen sie nur dann mit dem Bezugswort zusammen, wenn das Bezugswort einsilbig ist:

- (8) *tèr βe·rγətš oḳ ta·rβan-a.* (T4)
 Schlitten Platz-POSTP NEG sich bewegen-PRS.3SG
 ‘Der Schlitten bewegt sich nicht von seinem Platz.’

- (9) -- *βà·tə-žə-m ü·p-γətš-še kụtš-e-n* -- (T10)
 -- Frau-PX3SG-ACC Haar-POSTP-PX3SG packen-PST1.3SG
 ‘-- packte seine Frau an den Haaren --.

Manchmal treten der *letš*-Ablativ und *γətš* in derselben Bedeutung auf (10–11):

- (10) -- *kai-k-sà-mətš ere· i·k i·γə-γətš pu-e-n ù-l-ɹt.* (T16)
 -- Tier PL immer eines Junges-POSTP geben-GER sein-PRS.3PL
 ‘-- die Tiere gaben immer eines ihrer Jungen.’
- (11) -- *kai-k-letš i·γə-št-əm nal-e·š.* (T16)
 -- Tier-ABL Junges-3PL-ACC nehmen-PRS.3SG
 ‘-- nimmt den Tieren ihre Jungen.’

Der Verwendungsbereich des *let's*-Ablativs ist breit. Er bezeichnet u.a. ‘von jemandem/jemanden etwas nehmen/bekommen/fragen’ (12), und er dient auch z.B. als Rektionsbestimmung des ‘fürchten’-Verbs (13). Außerdem wird mit dem Ablativ der Gegenstand eines Vergleichs gekennzeichnet (14), und bei Zeitausdrücken gibt er an, vor was etwas geschieht (15) oder ohne was etwas ist (16).

- (12) -- *ere·* *ᵈjeŋga-ž-let's* *joδ-e·š* *ulma·š*. (T14)
 -- immer Schwägerin-PX3SG-ABL fragen-PRS.3SG DER
 ‘-- er fragt immer seine Schwägerin.’

- (13) -- *pì-let's* *i-t* *lüt*. (T8)
 -- Hund-ABL NEG-IMP.2SG fürchten
 ‘-- fürchte dich nicht vor dem Hund.’

- (14) *šoyerte-n let's pot's-šo kužù·*. (Rätsel 1.)
 Elster ABL Schwanz-SG3PX lang
 ‘Länger als die Elster ist ihr Schwanz.’

- (15) -- *kò-l̥m̥-ž^o* *let's* *o-nd'žât's*-- (T6)
 -- Tod-PX3SG ABL vor --
 ‘-- vor seinem Tod --

- (16) -- *pò-t's-let's* *posnà·* *koδ-ân-a-m*. (T2)
 -- Schwanz-ABL ohne bleiben-PST2-1SG
 ‘-- ich blieb ohne Schwanz’

Zum Schluss

Es versteht sich, dass man auf Basis der knappen verfügbaren Textmenge kein lückenloses Bild von Smorodinovs Idiolekt zeichnen kann. Viele grammatische Kategorien können nicht untersucht werden, weil sie in den erzählenden Märchentexten nicht vorkommen. Smorodinovs Sprache repräsentiert von ihren Formenkategorien her eindeutig den Wiesendialekt des Mari, als dessen Unterdialekt, den Dialekt von Joškar-Ola, sie auch klassifiziert wurde.

Smorodinovs Idiolekt enthält auch Merkmale des weiter westlich gesprochenen Bergmari und des südlicheren Wolga-Unterdialekts. Sie betreffen vor allem die Flexion der Negationsformen des Verbs, die teilweise mit dem Bergmari und dem Wolga-Unterdialekt übereinstimmt. Die Verwendung des Ablativ-Kasus wiederum verbindet den Dialekt von Joškar-Ola einerseits mit dem Wolga-Dialekt und andererseits mit den Ostdialekten.

Die größten Unterschiede in Smorodinovs Idiolekt im Vergleich zu dem Bild, das die Mari-Forschung vom Dialekt von Joškar-Ola zeichnet, betreffen lautliche Gesichtspunkte. Im Dialekt von Joškar-Ola sind die Frequenz und Distribution der reduzierten Labialvokale $\approx$, $\approx$ beachtlich: Sie treten häufig in der ersten Silbe des Wortes auf. Wenn die erste Silbe eines Wortes zum Beispiel ein labiales Schwa enthält, tritt auch in den nichtersten Silben dasselbe Schwa auf. In Smorodinovs Idiolekt finden sich jedoch gar keine Wörter mit einem reduzierten Labialvokal in der ersten Silbe. In den nichtersten Silben begegnet er dann und wann.

Was das Vorkommen der Konsonanten betrifft, findet sich der bemerkenswerteste Unterschied zwischen Smorodinovs Idiolekt und den Dialekt-darstellungen des Mari bei den wortanlautenden Konsonanten. Sowohl Kovedjaeva (1976: 11) als auch Ivanov (1981: 40) konstatieren, dass im Dialekt von Joškar-Ola das weiche $tʃ$, also die Sibilant-Affrikate nicht im Wortanlaut auftritt, sondern durch t' oder c ersetzt wird. Smorodinov hat jedoch ausschließlich $tʃ$ verwendet.

Da es sich um Archivmaterial handelt, das vor bald hundert Jahren gesammelt wurde, ist es unmöglich festzustellen, ob die Abweichungen auf örtliche Unterschiede in der Sprechweise zurückzuführen sind oder auf von anderswoher übernommene Merkmale.

Literatur

- ALHONIEMI, ALHO 1985: *Marin kieliooppi*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- IVANOV, I. G. [Иванов, И. Г.] 1981: *Марий диалектологий*. Марий государственный университет, Йошкар-Ола.
- JUUTINEN, MARKUS – SAARINEN, SIRKKA 2025: *Erkki Itkosen marilaisilta sotavangeilta keräämät murretekstit*. Journal de la Société Finno-Ougrienne 100. Helsinki. Im Druck.
- KOVEDJAEVA, E. I. [Коведяева, Е. И.] 1976: *Марийский язык*. In: Лыткин, В. И. – Майтинская, К. Е. – Редей, Карой (ред.), *Основы финно-угорского языкознания* 3. *Марийский, пермские и угорские языки*. Наука, Москва. Наука, Москва. 3–96.
- TW = Moisio, Arto – Saarinen, Sirkka: *Tscheremissisches Wörterbuch*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXXII. Suomalais-Ugrilainen Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki, 2008.

Mikhail Smorodinov's Mari texts

Academician, Erkki Itkonen's, collection of Mari texts were rediscovered some years ago in the National Archives of Finland. Itkonen had collected language samples of Mari prisoners of war during a positional warfare between 1942 and 1943. Since there was practically no academic contact between Finland and the Soviet Union after the October Revolution, Finnish scholars used this short period to collect linguistic material from nearly 4,000 war captives of Finno-Ugric origin.

Itkonen's Mari sample covers four different dialects: Western or so-called Hill Mari; two different subdialects of Central or so-called Meadow Mari; and one subdialect of Eastern Mari. The most significant sample representing the Yoshkar-Ola subdialect of Meadow Mari consists of 16 fairy tales, plus a few proverbs and riddles. These texts were written on the Mikhail Smorodinov's account of them.

My paper deals with the characteristic traits of Smorodinov's idiolect, raising the question whether they match the description of the Yoshkar-Ola dialect. The largest discrepancies concern the so-called reduced vowels (schwas). Moreover, there are also some divergences involving consonants and grammar.

Keywords: *Mari (Cheremis) language, Yoshkar-Ola dialect, reduced vowel*

SIRKKA SAARINEN

Vellaat jää maksamati

Suomen murteiden *mAti*-rakenteen syntaksia ja semantiikkaa

Maria SARHEMAA – Jari SIVONEN

Helsingin yliopisto – maria.sarhema@alumni.helsinki.fi
Oulun yliopisto – jari.sivonen@oulu.fi

1. Johdanto

Nykysuomen yleiskielessä 3. infinitiivin eli Ison suomen kieliopin (VISK § 492, 121, 515) termein MA-infinitiivin abessiivi (myös *mAttA*-rakenne) on muotoa *ostamatta*, *tekemättä*, mutta murteissa se voi edustua myös geminaatattomana eli muodoissa *ostamat*, *tekemät*; *ostamate*, *tekemäte*; *ostamatin*, *tekemätin* ja *ostamati*, *tekemäti* (Kettunen 1969: kartta 36, Pantermöller 2010: 197–215, Hamunen 2019: 22). Tässä artikkelissa tarkastelemme viimeiseksi mainitun *ti*-loppuisen allomorfin eli *mAti*-rakenteeksi kutsumamme abessiivin käyttöä ja merkitystä suomen murteissa (1). Tutkimuksemme tavoitteena on selvittää, millainen on suomen murteiden *mAti*-rakenne syntaktisesti ja semanttisesti.

(1) *Mää luulen sillai, et neev vellaat jää maksamati.* (Loimaa)

MA-infinitiivin abessiivirakenteet toimivat syntaktisesti lauseissa sekä valinnaisina adverbialimääritteinä (2) että pakollisina elementteinä osana verbiliittomuotoisia predikaatteja (3) (VISK § 494). Perinteisemmän fennistisen tulkinnan mukaan jälkimmäisiä voisi pitää adverbiaaleina, jotka luonnehtivat predikaattiverbin ilmaiseman tekemisen tapaa, mutta tässä tarkastelussa olemme hyödyntäneet VISK:n esittämää verbiliittonäkemyä.

(2) *Lähdin huoneesta sanomatta sanaakaan.*

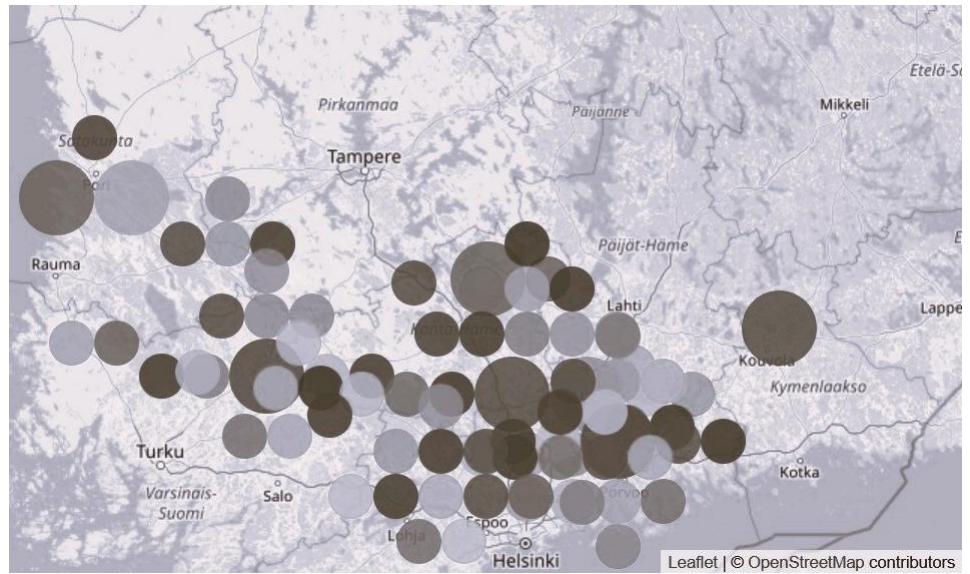
(3) *Liisa ei voi olla katsomatta uutisia.*

MA-infinitiivin abessiivin muotoja esiintyy kielessä myös adverbiksi leksikaalistuneina, kuten esimerkiksi *epäilemättä* (VISK § 390). VISK:n (§ 515) mukaan adverbeiksi leksikaalistuneilla muodoilla on usein *mAttOmAsti*-muotoinen synonyymi (esim. *väistämättä* vrt. *väistämättömästi*).

2. Tutkimusaineisto

Tutkimusaineistomme on 92 *mAti*-rakenteen sisältävää esimerkkilausetta syntaktisessa lähikontekstissaan. Olemme koonneet aineistomme Kielipankin Korp-käyttöliittymän avulla Digitaalisesta muoto-opin arkistosta (Helsingin yliopisto, suomen kielen, suomalais-ugrilaisten ja pohjoismaisten kielten ja kirjallisuksien laitos 2003), joka sisältää 403 963 murrelause-esimerkkiä eri puolilta Suomea yhteensä 160 paikkakunnalta. Olemme poimineet aineiston Korpin laajennetulla haulla hakusanalla ”sana loppuu *mati*” tai ”sana loppuu *mäti*”.¹ Olemme poistaneet hakutuloksista osumat, joissa ei esiinny tutki-
maamme rakennetta (esim. *mäti*, *samati* ’samaten’, *ammati* ’ammatin’). Ku-
vat 1 ja 2 näyttävät aineiston *mAti*-rakenteen esimerkkien levikin.² Kuvissa
ympyrän koko havainnollistaa esiintymien määrää ja väri eri verbileksemejä.

Kuva 1.
mAti-rakenteen levikki eteläisessä Suomessa

¹ Teimme vastaavan haun myös Lauseopin arkiston murrekorpuksista. Aineistoon sopivia osumia löytyi siitä kuitenkin vain kaksi, joten päädyimme keräämään tutkimusaineiston yksinomaan Digitaalisesta muoto-opin arkistosta.

² Kuvat on muodostettu Korp-käyttöliittymällä. Kartta: OpenStreetMap®, lisenssi Open Database. <https://www.openstreetmap.org/copyright>.

Kuva 2.

mAti-rakenteen levikki kokonaisuudessaan

Kuten kuvat 1 ja 2 osoittavat, aineistomme *mAti*-rakenteen esiintymät ovat peräisin pääosin hämäläismurteiden ja lounaisten välimurteiden alueelta. Aineistomme ja aiemman tutkimuksen (Kettunen 1969: kartta 36) valossa näyttää siten siltä, että muoto on käytössä etenkin näillä murrealueilla, kun taas muualla sitä ei juuri käytetä. Kuvasta 2 näkyy, että aineistossa on vain yksi esimerkki, joka on kuvan 1 kartan osoittaman alueen ulkopuolelta. Se on peräisin Ylihärmästä Etelä-Pohjanmaalta. On hyvä ottaa huomioon, että hämäläismurteiden ja lounaisten välimurteiden alueella on käytössä myös muita MA-infinitiivin abessiivin variantteja eikä *-mAti* siten ole yksinomainen alueilla esiintyvä muoto.

3. *mAti*-rakenteen syntaksia

Syntaktisesti *mAti*-rakenne esiintyy osana lauseen predikaattia, jolloin se muodostaa kieltomerkitäyksiä verbiliittoja verbien *olla*, *jääda* ja *jättää*

kanssa, mutta se voi esiintyä lauseessa myös vapaana adverbiaalimääritteenä (ks. VISK § 452). Rakenteen esiintyminen verbiliitossa on selvästi yleisempää, ja aineistomme lauseiden *mAti*-rakenteista peräti 67 % edustaa verbiliittoa (4) ja 33 % adverbiaalimääritettä (5).

(4) *ne* [silakat] *perraatti koto-olois, osa perraattii ja osa jätettii perkaamati.* (Pori)

(5) *mää sanoin ihan noi huamaamati* [sen, mitä ei olisi pitänyt sanoa]. (Vihti)

Aineistomme *mAti*-rakenteiden infinitiiviverbit ilmaisevat tyypillisesti konkreettista toimintaa, mikä selittyy materiaalin laadulla. Murrehaastatteluja tehtäessä informantteja on tyypillisesti pyydetty kertomaan menneistä ajoista ja maaseudun arkielämästä, kuten maataloustöistä (ks. esim. Hakulinen 1924: 6, 9–11; ks. myös Virtaranta 1960: 187). Niinpä 92 esimerkin aineistossamme tyypillisimmät verbit ovat *syödä* (8 esiintymää), *maksaa* (4), *keritä* (3), *käs-keä* (3), *käydä* (2) ja *nähdä* (2), eikä *mAti*-rakenteen voi sanoa erityisesti suosivan mitään verbityyppiä. Myöskään verbiliiton osana ja itsenäisinä adverbiaalimääritteinä esiintyvien lekseemien välillä ei ole havaittavaa eroa.

Erityisesti puhekielessä ja vanhoissa suomen murteissa samassa lauseessa voi olla sekä kieltosana että toinen kieltomerkityksinen aines (ks. VISK § 1632, 1638, Pantermöller 2010: 17–27, Hamunen 2018: 363–364). Siten omaksi syntaktiseksi ryhmäkseen voi aineistostamme nostaa rakenteet, joissa kielteisyyttä ilmaistaan kahteen kertaan eli *ilman*-adverbilla ja *mAti*-rakenteella (6, 7).³ Normitetussa suomen yleiskielessä tällaista kaksoiskieltorakennetta pidetään kielenhuollon suositusten vastaisena (Ikola 1979: 35).

(6) *Välillä ne* [lehmät] *kyllä tuli kotio ilman hakemati.* (Hausjärvi)

(7) *Eikä kestännny kaua ku tuli meile kaks tuhatta markkaa takasin silloir rahaa ja, ilmam pyytämäti.* (Askola)

Ilman mAti -rakenne on suhteellisen yleinen aineistossamme (15 %). Sille näyttää olevan ominaista se, että lauseet, joissa se esiintyy, ilmaisevat jonkin puhujalle myönteisen asian toteutumista siten, että puhujan ei tarvitse nähdä (tavanomaista) vaivaa sen eteen. Esimerkin 6 tilanteessa lehmät saapuvat koptipiiriin omin neuvoin, ja esimerkissä 7 puolestaan puhutaan rahan saamisesta ilman sen pyytämistä.

Aineistossamme on myös *mAti*-rakenteita, joita voi pitää idiomeina. Esimerkki tällaisesta on lause (8). Siinä *mAti*-rakenne esiintyy iteratiivisena

³ VISK:n (§ 1632) mukaan näitä voi pitää myös *ilman*-sanana rektiona.

idiomikonstruktiona eli idiomaattisena rakenteena, joka sisältää toistoa (idiomikonstruktioista ks. Nenonen 2002: 27–28, Penttilä 2006: 17, Sarhema 2024: 19).

(8) *Koului pykätääm pykäämäti.* (Vihti)

Esimerkin 8 *pykätääm pykäämäti* muistuttaa Räsänen (2010: 114) tarkastelemaa MA-infinitiivin adessiivin sisältävää konstruktiota *näkemällä nähdä*. Siinä verbivartalo toistuu, MA-infinitiivin adessiivi intensifioi samakantaista finiittimuotoa ja tekemiselle syntyy tyypillisesti merkitys 'voimakkaasti' (Räsänen 2010: 114). Koska esimerkissä 8 MA-infinitiivi on abessiivissa, idiomien merkitys on ikään kuin päinvastainen adessiivilliseen konstruktion nähden. Konstruktion merkitys on myös sisäisesti ristiriitainen: jotakin tehdään ilman, että sitä tehdään. Rakenteen merkitys hahmottuu automatiiviseksi, eli lopputulos syntyy ikään kuin itsestään. Esimerkissä 8 kouluja siis rakennetaan vaivatta, ilman erityisiä ponnisteluja. Tällainen toistokonstruktio lienee harvinainen, sillä aineistossamme on vain tämä yksi esimerkki, jossa sama verbikanta toistuu finiittiverbissä ja *mAti*-rakenteessa, eikä esimerkiksi Räsänen (2010) tutkimuksessa ole tarkasteltu vastaavaa abessiivimuodon sisältävää konstruktiota lainkaan.

4. *mAti*-rakenteen semantiikkaa

4.1. Verbiliittojen merkitys

Silloin kun *mAti*-rakenne esiintyy verbiliitossa, se noudattaa yleiskielen MA-infinitiivin abessiivin yleistä merkitystä eli muodostaa kieltoimerkityksisiä verbiliittoja verbien *olla*, *jääda* ja *jättää* kanssa. Rakenteen ilmaisema kielto sijoittuu lause- ja lausekekiellon välimaastoon. VISK (§ 515) linjaa, että rakenne ei ole yhtä spesifinen kuin *en-* ja *mALLA*-rakenteet (*ostaen*, *ostamalla*) ja että se toimii molempien kielteisenä vastineena. Epäspesifisyys on ymmärrettävissä siten, että *mAti*-rakenne ilmaisee sen, mitä ei tehdä, jolloin voi jäädä eksplikoimatta se, mitä tehdään.

Intransitiivisilla *olla ~ jäädä tekemättä* -rakenteilla on monipersonaisen passiivin piirteitä, kun taas transitiivinen *jättää tekemättä* on niiden kausatiivinen vastine (VISK § 452, 1615, 1627).⁴ Tällainen verbiliitto jäsentyy syntakti-

⁴ Luonnollisesti myös muiden verbien MA-infinitiivin abessiivin yhteydessä rakenne toimii samalla tavalla. Monipersonaisella passiivilla tarkoitetaan sitä, että finiittiverbin subjektina on se argumentti, joka aktiivimuotoisessa transitiivilauseessa olisi objektina, joten monipersonaisen passiivin voi muodostaa vain transitiiviverbistä (VISK § 1313, 1332, 1341).

sesti monipersonaisen passiivin tavoin. Siten rakenteen subjektina toimii MA-infinitiivin semanttinen patientti, ja subjekti myös kongruoi lauseen finitiiviverbin kanssa. Esimerkissä 9 lauseen syntaktisena, kongruoivana subjektina on substantiivi *velka*, joka on semanttisesti maksamisen kohde eli infiniittisen *maksaa*-verbin sisällöllinen ”objekti”. Semanttinen tekijä tai muu subjektiargumentti jää rakenteessa implisiittiseksi, mutta asiaintilassa esiintyvää taho- tonta osallistujaa voidaan ilmaista ablatiivisijaisen adverbiaalilla avulla (VISK § 1341). Niinpä esimerkissä 10 asiaintilan tekijää edustaa *minä*-pronominin tar- koite, ablatiiviagentti *minulta*, joka tyypillisesti saa lauseessa teemapaikkanen aseman (vrt. ⁵*Tämä velka on jäänyt maksamatta minulta*).

(9) *Velka on maksamatta. ~ Velat ovat maksamatta.*

(10) *Minulta on jäänyt tämä velka maksamatta.*

VISK (§ 1341) toteaa, että intransitiivisen infinitiivin yhteydessä *mAtta*-ra- kenteen subjekti on epäagenttiivinen (*Mies jäi tulematta kokoukseen*). Aiem- massa tutkimuksessa on kuitenkin jäänyt huomaamatta se, että intransitiivinen infinitiiviverbi itse saa rakenteessa usein transitiiviverbin piirteitä, jolloin lau- seen subjekti hahmottuu helposti infinitiivin ilmaiseman toiminnan kohteeksi verbin intransitiivisuudesta huolimatta. Esimerkiksi lauseissa *Talo on asu- matta*, *Yö on nukkumatta* ja *Elämä jäi elämättä* subjektien tarkoitteet hahmot- tuvat MA-infinitiivin osoittaman toiminnan kohteiksi huolimatta siitä, että infi- niittinen verbi on intransitiivinen. Näille yleiskielisille esimerkeille on omi- naista se, että infinitiivinä on sellainen verbi, joka voi muutoinkin saada niin kutsutun sisällönobjektin. Toisin sanoen infinitiivimuodossa esiintyvä verbi on intransitiivinen, mutta se voi saada objektin, joka sisältää saman leksikaalisen vartalon kuin verbi tai on muuten sille semanttisesti läheinen. (Hakulinen – Karlsson 1979: 179, VISK § 929.) Esimerkiksi intransitiivisen *asua*-verbin ob- jektina voi olla vain jokin semanttisesti rajattu objekti eli asumusta tai asumis- paikkaa ilmaiseva substantiivi (esim. *Pekka asui tätä taloa vain vuoden*). Aineistomme esimerkeissä tilanne on kuitenkin toinen. Esimerkin 11 infinitii- vimuodossa esiintyvän *alkaa*-verbin ei voi ajatella edellyttävän ainoastaan se- manttisesti tietynlaista kohdetta, vaan pikemminkin sen kohteena voi olla min- kä tahansa (usein prosessia ilmaisevan) sanan tarkoite. Siitä huolimatta lauseen subjekti *leikekirja* hahmottuu konstruktiossa toiminnan kohteena, eli puhe on leikekirjan kokoamisen tai täyttämisen aloittamisesta.⁵

(11) *Leikekirja o iha **alkamati** viäl.* (Laitila)

⁵ Esimerkin 11 infinitiivin merkitys on ’aloittaa tekeminen’.

Vastaavan kaltainen kyky ”muuttaa” intransitiiviverbi tilapäisesti transitiviseksi on niin kutsutulla resultatiivikonstruktiolla, jossa intransitiivinen verbi saa objektin ja toiminnan tulosta ilmaisevan adverbialin (esim. *Juoksin kenkäni puhki*) (Pälsi 2000: 211–212; ks. myös VISK § 449). Intransitiivisen infinitiiviverbin yhteydessä *mAti*-rakenteessa ei ole tulosta ilmaisevaa adverbialia, mutta siinäkin rakenne ilmaisee toimintaa, joka kohdistuu johonkin entiteettiin. Olennaista on se, että itse konstruktio ohjaa hahmottamaan intransitiiviselle (infinitiivimuotoiselle) verбилle semanttisen kohteen, joka edustuu lauseessa syntaktisena subjektina. Kyse on siten konstruktion vallasta infinitiivisen verbin leksikaaliseen semantiikkaan nähden (ks. Sivonen 2024: 224).

4.2. Adverbiaalimääritteiden merkitys

Adverbiaalimääritteenä toimiva kielteinen *mAttA*-rakenne ilmaisee, että hallitsevan lauseen kuvaama tilanne toteutuu tai voi toteutua ilman rakenteen tarkoittamaa toimintaa (ks. VISK § 515, 1262). Toisin sanoen jotakin tapahtuu ilman, että puheena oleva toinen, *mAti*-rakenteen ilmaisema tilanne toteutuu. VISK:n (§ 1262) mukaan abessiivisijainen adverbialia ilmaisee tavan lisäksi syytä, tulosta, perustetta, lupaa tai jonkin tilanteeseen liittyvän entiteetin puuttumista, ja käytämme tätä jaottelua oman semanttisen *mAti*-adverbiaalimääritteiden luokittelumme perustana. Kielteisen *mAti*-rakenteen tapauksessa kyse on siis siitä, että adverbiaalimäärite ilmaisee esimerkiksi syyn tai perusteen puuttumista, joskaan näiden välinen semanttinen ero ei aina ole yksiselitteinen.

Aineistomme 30:stä adverbiaalimääritteenä toimivasta *mAti*-rakenteesta suurin osa ilmaisee odotuksenmukaisesti predikaattiverbin kuvaaman toiminnan tapaa (ks. Hamunen 2018: 369–371, 2019: 120–121). Esimerkissä 12 adverbiaalimäärite *vastustamati* kuvaa sitä, että lauseen subjektin tarkoite (kissa) siirtyy ulos jouhevasti vastustamatta (ilmeisesti enemmän tai vähemmän pakotettua) liikkumistaan.

(12) *Se [kissa] meni sitte **vastustamati** [ulos].* (Hausjärvi)

Muita aineistossamme esiintyviä *mAti*-adverbiaalimääritteen semanttisia tyyppejä ovat syy (13), peruste (14) ja lupa (15), joskin näiden esiintymismäärät otannassamme ovat niin pieniä, ettei ryhmien keskinäistä yleisyysjärjestystä ole mielekästä laskea. Esimerkissä 13 raha on saapunut puhujalle ilman, että sitä olisi erikseen pyydetty (= ilman syytä), esimerkissä 14 puheena olevaa aluetta voi pitää samana suona, koska se jatkuu samanlaisena katkeamatta (= ilman perustetta), ja esimerkissä 15 puhutaan siitä, voiko onkia ilman maanomistajan suostumista (= ilman lupaa).

- (13) *Eikä kestännä kaua ku tuli meile kaks tuhatta markkaa takasin silloir rahaa ja, ilmam pyytämäti.* (Askola)
 (14) *Se [Kilpisuo] on samaa suata katkeemati.* (Hausjärvi)
 (15) *[Ei] ilmam maanomistajaa kuulemati* [saa onkia]. (Hausjärvi)

Kaikissa adverbiaalimääritteen tapauksissa lauseet ilmaisevat siis sitä, että hallitsevan lauseen kuvaama tilanne (rahan tuleminen, suon oleminen, onkiminen) toteutuu ilman, että *mAti*-adverbiaalimääritteessä ilmaistu toinen tilanne (pyytäminen, katkeaminen, kuuleminen) toteutuisi.

5. Lopuksi

Tässä artikkelissa tarkastelun kohteena on ollut suomen hämäläismurteissa ja lounaisissa välimurteissa esiintyvä *mAti*-rakenne eli MA-infinitiivin abessiivin *mAti*-loppuinen muoto (esim. *juomati*). Olemme tarkastelleet rakennetta syntaktisesti ja semanttisesti 92 murrelauseessa ja havainneet, että tyypillisimmin (67 %) rakenne esiintyy osana verbiliittoa verbien *olla*, *jäädä* ja *jättää* kanssa, mutta sitä käytetään myös adverbiaalimääritteenä (33 %).

Tarkastelussamme nousi esiin kaksi sellaista seikkaa, jotka ovat aiemmassa tutkimuksessa jääneet huomiotta. Ensinnäkin *mAti*-rakennetta voi käyttää konstruktiossa, jossa se esiintyy samakantaisen finiittiverbin kanssa (*pykätään pykäämät*), jolloin konstruktion merkitys on paradoksaalinen. Jotain siis tehdään ilman että sitä tehdään. Toisekseen *mAti*-rakenteessa intransitiivinen infinitiiviverbi voi saada transitiiviverbin piirteitä: vaikka verbi on intransitiivinen, lauseen subjekti hahmottuu toiminnan kohteeksi (*leikekirja on alkamati*). Tällaisessa tapauksessa konstruktio ohjaa hahmottamaan intransitiiviverbille semanttisen kohteen, joka syntaktisesti on lauseen subjekti. Konstruktion merkitys siis ikään kuin ylittää verbin intransitiivisuuden.

Olemme tarkastelleet tässä artikkelissa suomen murteiden *mAti*-rakenteiden syntaktisia ja semanttisia ominaisuuksia, mutta ei ole mitään syytä olettaa, etteivätkö esittämämme huomiot koskisi laajemmin myös muita murteiden MA-infinitiivin abessiivin esiintymiä.

Lähteet

Aineisto

Helsingin yliopisto, suomen kielen, suomalais-ugrilaisten ja pohjoismaisten kielten ja kirjallisuuksien laitos 2003: Digitaalinen muoto-opin arkisto [korpus]. Kielipankki. Saatavilla <http://urn.fi/urn:nbn:fi:lb-201403261>

Kirjallisuus

- HAKULINEN, AULI – KARLSSON, FRED 1979: Nykysuomen lauseoppia. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 350. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- HAKULINEN, LAURI 1924: Opas suomen kielen murteiden sanavarain kerääjille. Suomi V:3. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- HAMUNEN, MARKUS 2018: *MATTI*-rakenteen kognitiivista semantiikkaa. *Virittäjä* 122/3: 356–386.
- HAMUNEN, MARKUS 2019: Tavattomat infinitiivit. Eräiden myötätapahtumisen infinitiivirakenteiden konstruktiokielioppia suomen murteissa. Helsingin yliopisto, Helsinki.
- IKOLA, OSMO 1979: Kielioppi ja kielenopas. In: Osmo Ikola (toim.), *Nykysuomen käsi-kirja*. Weilin + Göös, Espoo. 9–186.
- KETTUNEN, LAURI 1969: Suomen murteet III. Murrekartasto. Kolmas, supistettu laitos. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- KS = Kielitoimiston sanakirja. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. Saatavilla <http://www.kielitoimistonsanakirja.fi/> [viitattu 15.10.2024].
- NENONEN, MARJA 2002: Idiomit ja leksikko. Lausekeidiomien syntaktisia, semanttisia ja morfologisia piirteitä suomen kielessä. Joensuun yliopisto, Joensuu.
- PANTERMÖLLER, MARKO 2010: *Der finnische Abessiv. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 80*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- PENTTILÄ, ESA 2006: It takes an age to do a Chomsky. Idiomaticity and verb phrase constructions in English. University of Joensuu, Joensuu.
- PÄLSI, MARJA 2000: Finnish resultative sentences. *SKY Journal of Linguistics* 13: 211–250.
- RÄSÄNEN, MATTI 2010: Päivä päivältä enemmän ja enemmän. Suomen toistokonstruktiota. Helsingin yliopiston suomen kielen, suomalais-ugrilaisten ja pohjoismaisten kielten ja kirjallisuuksien laitos, Helsinki. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-10-6561-3>
- SARHEMAA, MARIA 2024: Jonnet ei muista ja urpot ei tajua sentraalisantroja. Etunimien appellatiivistuminen suomen kielessä. *Dissertationes Universitatis Helsingiensis* 64/2024. Helsingin yliopisto, Helsinki. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-9693-4>
- SIVONEN, JARI 2024: Tuloslauseen syntaktis-semanttista tarkastelua. *Sananjalka* 65: 223–232.
- VIRTARANTA, PERTTI 1960: Kielimiehenä Unkarissa v. 1960. *Virittäjä* 64/3: 185–197.
- VISK = HAKULINEN, AULI – VILKUNA, MARIA – KORHONEN, RIITTA – KOIVISTO, VESA – HEINONEN, TARJA RIITTA – ALHO, IRJA 2008: Iso suomen kieliopin verkkoversio. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsingin yliopiston suomen kielen ja kotimaisen kirjallisuuden laitos, Helsinki. URN:ISBN:978-952-5446-35-7. <https://scripta.kotus.fi/visk/etusivu.php>.

**The syntax and semantics of the dialectal form
of the Finnish *MA* infinitive abessive *mAti***

The article discusses a particular dialectal form of the Finnish *MA* infinitive abessive, namely, the so-called *mAti* structure (for example, *osta-ma-ti* buy-INF-ABE 'without buying'). The data consists of 92 dialectal clauses compiled from the Digital Morphology Archives. The analysis illustrates that in most of the cases (67 %), the *mAti* structure appears in a verb chain with the verbs *olla* ('to be'), *jääda* ('to stay') or *jättää* ('to leave'), whereas in 33 % of the sentences, it is an adverbial modifier. In addition, the analysis illustrates that in the *mAti* construction, an intransitive *MA* infinitive can act as transitive as its correlate is conceived as a semantic patient. The observations given in the article are likely to be applied also more broadly to other variants of the *MA* infinitive abessive in Finnish dialects.

Keywords: *abessive, Finnish dialects, semantics, syntax*

MARIA SARHEMAA – JARI SIVONEN

Határozottan? Az északi hanti *in* szó funkciójáról*

SIPOS Mária

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest
sipos.maria@nytud.hun-ren.hu

*Now the speaker must always be supposed to know
which individual he is thinking of;
the interesting thing is that the the-form supposes
that the hearer knows it too.*
(Christophersen 1939: 28)

1. Bevezetés

A jelen írásban egy határozottságot kifejező északi hanti nyelvi elem, az *in* (1. 'most', 2. 'ez') jelentőségére igyekszem rámutatni.

Ismeretes, hogy a hantiban nincsenek névelők (pl. Kaksin 2010: 122). Azonban a határozottság jelölése más eszközökkel a hantiban is lehetséges. Az ismert munkák jelentős részében az *in* partikulának ilyen szerepe nem kap említést. Az alábbiakban határozottságot jelölő funkcióját egy kazimi nyelvjárású mese szövegében elemzem, ami a kérdéskörnek csak korlátozott vizsgálatát teszi lehetővé, ezért a témára a későbbiekben más szöveganyagon is tervezek visszatérni.

Elsőként [2] a határozottságjelöléssel kapcsolatos előzményeket veszem sorra. Ezt követően [3] a vizsgált szöveget mutatom be. Majd [4] az *in* használatát elemzem a választott mesében. Először [4.1] a szó jelentését, etimológiáját tekintem át. Ezután [4.2] kizárok néhány szóba jövő funkciót. A [4.3] összefoglalja, hogy milyen determináló elemek fordulnak elő a szövegben. A következő alfejezet [4.4] azt tárgyalja, hogyan jelenik meg a mesében az *in* szó. A [4.5] az *in* gyakoriságát elemzi. Az írást összegzés zárja [5].

* Az írás az SA-106/2021-es számú ELKH-projekt, illetve a NKFIH 2020-2-1.1-ED-2021-00189 projekt keretében készült.

2. A határozottság jelöléséről

Amint a fenti mottó frappánsan megfogalmazza, a kommunikáció során a határozottság biztosítja azt, hogy a beszélő és hallgatója egyformán értelmezze a mondottakat/hallottakat. A legegyszerűbb definíció szerint határozott az, ami korábban már be lett vezetve a diskurzusba, illetve aminek háttérében közös ismeretanyag, kulturális kontextus áll.

A határozottságot és a határozatlanságot Kirtchuk egy skála két végpontjaként fogja fel, amelyek között a határozottságnak sok közbülső fajtája van. A határozottságot emellett sokdimenziós fogalomként értelmezi, amelyben kombinálódhat sokféle aspektus, egyebek között: referencialitás, specifikuság, azonosítás, aktualizálás, közös tudás stb. Így például az angol *The book I am reading is Tom Sawyer* mondatban¹ a névelővel ellátott főnév referenciális, specifikus, valamint azonosító (Kirtchuk 2004: 1). Ha egy kategória egy tagja határozott, de nem specifikus, nem referenciális, és nem egyedített, akkor generikus. Az egyedi dolgok mindig határozottak (pl. a Nap), ha azonban a főnév az állítmány részét képezi, akkor mindig határozatlan (pl. medvére vadászik) (Kirtchuk 2004: 1–2). Említik még az ún. asszociatív–anaforikus használatot, amikor határozottként jelenik meg egy korábban már említett elem része, vagy a hozzá köthető dolog, fogalom.² Ez utóbbi esetben determináló elemként tényleges névelő jelenik meg (Egedi 2014: 98).³

A határozottság jelölésének kezelése a nyelvekben időben változhat:⁴ nem feltétlenül állandó, hogy a határozottságnak milyen fajtáit, illetve hogyan jelölik (Egedi 2011). Egedi Barbara például az ómagyarban részletesen megvizsgálta, hogy a határozottság szemantikai-pragmatikai tartományán belül mely esetekben volt használatos a névelő, és mely esetekben nem, és a mai gyakorlathoz képest több eltérésre is rámutatott (Egedi 2011). Nyilvánvalóan a hantiban sem kizárt, hogy változik a határozottság jelölése.

A hanti határozottságjelölésről szóló munkák jellemzően a mutató névmásokat és a birtokos személyjelölők non-poszesszív használatát említik.

¹ Írásom anonim lektora és a szerkesztők mellett, akik igen gondosan átnézték a cikket, köszönettel tartozom még Egedi Barbarának, aki a cikk írásának egy szakaszában pontosításokat javasolt, valamint fontos szempontokra hívta fel a figyelmemet. Az írás végső változatában azonban minden tévedés és hiányosság a saját felelősségem.

² Egedi Barbara példájában (Egedi 2014: 98) korábban a színházi előadást említették, de az arra szóló jegyek már első említésükkor is határozottnak minősülnek, így megkapják a határozott névelőt: *Ma este mutatják be a Diótörőt. A jegyek mind elkeltek.*

³ Implicit utalásnak nevezi Kirtchuk 2004: 2.

⁴ Magától értetődő példa a magyar és az angol mutató névmások névelővé válása.

Chrestomathiájának determinálásról szóló fejezetében Honti a kiemelő jelzőt, a mutató névmást és a személyjelet sorolja fel (Honti 1984: 89). A példákból ítélve a személyjelezést, különösen az SG3 személyűt tartja a jelentősnek, hozzátéve, hogy ritkábban 2. személyű is lehet (Honti 1984: 90).

Schmidt Éva ezt pontosítja az 1978-ban írt, de nagy példányszámban csak évtizedekkel később megjelent művében: „Mivel az osztjában nincs határozott névelő, a főnévi mondatrészek határozottságát gyakran birtokos személyjel, ill. a mutató névmás és a Px együttes használatával fejezik ki. Ilyenkor a Px nem utal valódi birtokviszonyra. A Px kiválasztása többnyire attól függ, hogy az előző mondatokban az alany milyen számú és személyű volt. Leggyakoribb az Sg1/2/3 személyű alak (...)” (Schmidt 2008: 39). Valóban megfigyelhető, hogy párbeszédes szövegekben az 1–2. személyű, elbeszélő művekben azonban a 3. személyű gyakoribb, ahogy ez a folytatásban Schmidt Éva példáiból is kiderül. Ugyanebben a műben a mutató névmási tövekről is szó esik.

A névmásokról szóló monográfiájában csaknem hat évtizede Vértés Edit már írt az *in* határozottságot jelölő használatáról (Vértés 1967: 131), azonban a jelek szerint ez kevésbé került bele a tudományos köztudatba. Használatát a szerző legnagyobbbrészt színjai példákkal illusztrálta (Vértés 1967: 131).

Szalacsek Margit disszertációja a határozottság kifejezésének lehetőségeit veszi sorra az északi hantiban.⁵ Vértés (1967) alapján kitér az *in* ilyen szerepére is, két újabb, északi hanti példával illusztrálva e funkciót (Szalacsek 1986: 47). A már említett birtokos személyjelölők használatán és a demonstratívumokon kívül Szalacsek egyébként tárgyalja az *ij* 'egy' szó sajátos fejleményét is: noha azt várnánk tőle, hogy határozatlan névelő grammatikalizálódjék belőle, az *ij* az 'egyazon, ugyanaz' jelentésen keresztül – és vélhetőleg hangsúlyosan ejtve – határozottságot fejez ki (Szalacsek 1986: 45–55).

Azt tehát nem mondhatjuk, hogy az *in* determináló funkciója ismeretlen az osztjakológiában, de nagy figyelmet bizonyosan nem kapott.⁶

⁵ Ezek között tárgyalja a tárgyas ragozást is, de mivel a jelen írás csak a főnévi szerkezeten megfigyelhető jelölőket vizsgálja, ennek ismertetésétől ezúttal eltekintek.

⁶ Ennek több oka lehet: vagy nem volt korábban komoly szerepe, vagy a gyűjtött szövegekből a későbbi feldolgozás és szerkesztés során eltűnhettek előfordulások.

3. A vizsgált mese

3.1. A szöveg nyelvészeti jellemzői

Schmidt Éva egyik, még kéziratban levő felső-kazimi gyűjtésének⁷ kommentárjában szintén utal arra, hogy az *in* szó – amelyet inkább ’most’ jelentésű szóként ismerünk – „névelőszerű” funkciót is betölthet. Azonban jóval gyakoribb egy kazim-torkolati mesében (Homljak 2002: 58–72), a jelen áttekintéshez ezért esett erre a választás. Összesen 211 mondatból áll (a szavak száma 1790), és az *in* szó 66 alkalommal fordul elő benne.

P. A. Griskina meséje olyan kötetben jelent meg (Homljak 2002), amelynek szerkesztésében még közreműködött Schmidt Éva. Ennek az a jelentősége, hogy a belojarszkiji folklórarchívum gyakorlatának megfelelően⁸ a lejegyzés őrizkedik a preconcepcióktól. Ezt a mesét sem szerkesztett szöveggé tették közzé: utólagos pontosítások (1)⁹, illetve orosz eredetű elemek a megszokottnál nagyobb mértékben maradtak benne (2):

- (1) *in iki – jalań-iki, jőɣan jor šopi*
 DET férfi óriás-férfi folyó meder keresztbe
*őłłł-m ət, – nōɣ kił-s, (...) (H-58)*¹⁰
 fekszik-PTCP.PRF dolog fel kel-PST.SG3
 ’A férfi – az óriás-apó, a folyón keresztbe feküdt fickó (tkp. feküdt dolog) – felkelt (...)’
- (2) *ńi jɨŋk kətɔwɨt-mał...* (H-62)
 se(Ru) víz előkészít(Ru)-EVID.PST.SG3
 ’Se víz nincs előkészítve (a jelek szerint)...’

Más szóval folklórnyelvi sajátságokat (pl. letisztult, tömör, formulaszerű szerkezetek) is felmutató, de a beszélt nyelvtől sem távoli szövegről van szó.

⁷ Hamarosan megjelenik a Schmidt Éva Könyvtár egyik soron következő kötetében.

⁸ *folklórniŋ arɣiwn mŋj širn ɣānnexɔ pōtarta, ši širn ɣāšai* ’a folklórarchívumban ahogyan az ember beszél, úgy jegyzi le’ (Homljak 2002: 14).

⁹ A morfológiai tagolásban a következő rövidítések fordulnak elő: DET: determináló elem; DU: duális, kettős szám; EVID: evidenciális; IMP: felszólító mód; INF: főnévi igenév; LAT: latívusz; PASS: szenvedő; PL: többes szám; PRT: partikula; PST: múlt idő; PTCP.IMP: folyamatos melléknévi igenév; PTCP.PRF: befejezett melléknévi igenév; SG: egyes szám; 2: második személy; 3: harmadik személy.

¹⁰ Mivel a példák egyazon szövegből származnak, csak rövid utalás áll a jelentésmegadás után a kötet (Homljak 2002) megfelelő oldalára, pl. (H-58).

Talán ezzel függ össze, hogy az *in* előfordulása nem egyenletes a mesében: az első két oldalon 3, illetve 6 előfordulás van, a következőkön 8, 11, 7, 15, 13 alkalommal található meg (az utolsó, töredékoldalon egyetlen rövid bekezdésében 3 van). A szövegmondás paralelizmusokban bővelkedő formulákkal indul, ahogyan a hanti mesékben megszoktuk, a későbbiekben azonban a stílus közelebb kerül az élőbeszédhez.

3.2. A mese tartalma

A szöveg a magyar Fehérlófiával rokonságot tartó mese. A hanti változat híján van a főhős¹¹ gyerekkorának leírásával, amikor hét évig anyja tején nevelkedett és erősödött – ehelyett a hanti mesehős sorban elveszti a szüleit. A továbbiakban azonban a legény ugyanúgy megismerkedik három nagyerejű óriással (vö. Fanyűvő, Vasgyúró/Kőmorzsoló, Hegyhengergető). Az értelmetlen erőfitogtatás helyett inkább útra kelnek négyesben. Útjuk során őket is meglepi egy gonosz kis lény, aki azonban nem hasonlít a felejthetetlen nevű Kaponyányi Monyókra: egy kesztyű nagyságú nőszemély, aki sorra alaposan eltángálja a három nagyerejűt. Nem fog ki azonban a legényen, aki foglyul ejti, később azonban a megkötözött szipirtyó megszökik. Őt üldözve a főhős leereszkedik az alvilágba, megismeri a nőszemély három lányát, és végül a legkisebbik hasznos tanácsát megfogadva sikeresen megküzd a némberral. Menne is fel a három lánnyal a földi világba, csakhogy társai aljasul elvágják a kötelet, miután a lányokat felhúzták, a legény pedig lent reked. Azonban egy viharban nagylelkűen megmenti egy sasmadár fiókáit, aki hálából felviszi. Felfelé repülés közben elfogy a madár elemózsiája, ezért a legény a saját combjai húásával eteti a sast, amelyeket ugyanúgy visszakap a végén, mint Fehérlófia a magyar mesében. Végül a legény megszerzi még a legkisebb lányt is.

A főhős és társai útjuk során számos új szereplővel, szituációval találkoznak, ami módot ad a történet univerzumában még nem ismert és már ismertnek tekinthető tényezők megnevezésének megfigyelésére, az anaforikus használat vizsgálatára. Az ismétlődő jelenetek egyazon tartalom különböző megformálásainak összevetésére adnak alkalmat.

¹¹ Ő névvel sosem jelenik meg, különböző szavak ('fiú', 'férfi', 'bácsi/öreg', 'kis mós-férfi') jelölik, a jelentésmegadásokban mindegyiknek *legény* szó lesz a megfelelője.

4. Az *in* determináló elem használata egy kazimi mesében

4.1. Az *in* szóról

Az uráli etimológiai szótár szerint az *in* szó az *e*¹ 'dieser, -e, -es' biztos uráli etimológiához tartozik (Rédei 1988–1991: 67). Változatos fejleményei között található 'hogya', 'egy', 'első', 'módjára', 'még', 'ez', 'ilyen', 'most' stb. Ez azt is jelenti, hogy nincs szükség e két jelentés valamelyikét a másiktól magyarázni, hiszen az említett névmástöböl függetlenül is létrejöhetek.

A DEWOS szerint (Steinitz 1966–1991: 3) a hantiban a 'most' jelentés az, amely a keleti nyelvjárásoktól a legészakabbiakig gyakorlatilag az egész nyelvterületen adatolt. Második jelentésként a kondai 'der, er (von e. nicht näher bekannten, Entfernten)' mellett a téma szempontjából fontos 'этот, dieser, jener (von einem od. etwas schon Erwähnten)' jelentést északi (serkáli és színjai) nyelvjárásokból dokumentálja.

Míg az északi hanti szövegekben a 'most' jelentésre lehet példát találni, a közelre mutató névmási jelentés legalábbis ritkának mondható: ebben a funkcióban egyértelműen a *tām* névmás szokott megjelenni.

Ahogy a DEWOS-szócikk alapján is sejthető, hogy a vizsgált jelentés nem újkeletű, előfordul a 20. század elején gyűjtött szövegekben is.

Az *in* szónak a mintegy 10 éve megjelent, kazimi hanti anyanyelvű szerző által összeállított hanti–orosz szótár (Szolovar 2014: 74) szerint is két jelentése van: 1. сейчас, теперь 'most';¹² 2. этот 'ez'.¹³

4.2. Az *in* lehetséges szerepei

4.2.1. Noha a szakirodalmi előzmények kimondták, hogy az *in* szónak van determináló szerepe, a következő néhány példa azt bizonyítja, hogy a 'most' jelentésén kívül más jelentéssel vagy szereppel is számolni kell. A következő mondatokban nehezen képzelhető el 'most' jelentés (3) (4):

- (3) *in iki šāta pa ši šqšemə-s.* (H-70)
 DET férfi aztán pedig PRT ellépdél-PST.SG3
 'A férfi azután pedig elindult.' (? 'Most a férfi azután ...'?)

¹² A vizsgált mesében nem fordul elő ilyen jelentésben, a példa más műből származik:
nin in mōnti itana ij pūḡəḷ-ən šqš-atən. (Rédei 1968: 72)
 DU2 most imént módjára egy oldal-LOC lépdél-IMP.DU2

'Ti ketten most, úgy, ahogy az előbb, ballagjatok egymás mellett!'

¹³ Amint a cikk anonim lektora kiemelte, a manysi nyelvben is van hasonló jelenség: az *añ* mind etimológiailag, mind pedig szemantikailag megfelelője a tárgyalt hanti elemnek; határozottság kifejezésére használható, de nem kötelezően.

- (4) *in ime-λ mǎn-əm jǔpijn*
 DET asszony-SG3 megy-PTCP.PRF után
nõχ wǔrat-əs (...) (H-62)
 fel erőlködik-PST.SG3
 'A néember eltávozta után feltápáskodott (...)' vö. ('?Most a néember eltávozta után...?')

4.2.2. Szintén nem lehet szó a magyar *na* (*most*)-szerű partikuláról, amely a szöveg nagyobb egységei közötti váltások jelzésére szolgál.¹⁴ Az (5)-ben a második tagmondat következményes vagy magyarázó kapcsolatban van az elsővel, így semmi nem indokol efféle funkciót a második tagmondat elején:

- (5) *in keλ-əλ ewtmə-s-eλ šqpi,*
 DET kötél-SG3 elnyisszant-PST-PL3>SG szét
in χq iλ śi rǎkn-əs. (H-70)
 DET legény le PRT esik-PST.SG3
 'A kötelet elnyisszantották, (így/ezért) a legény lezuhant.'

Másképpen az *in* szó mindig egy főnévi szerkezet előtt jelenik meg, azaz a tárgyalt elem és a főnév(i szerkezet) közé sem a korpuszul szolgáló mesében, sem az adatközlő többi szövegében nem ékelődik be például határozó.¹⁵

4.2.3. A szöveg számos mondata alapján kizárható, hogy az *in* topikjelölő funkciót tölt be. A következő példában az előzményben szereplő, itt azonban meg nem jelenő agresszív nőszemély a topik, az *in* az új közléselemhez kapcsolódik (6):

- (6) *in jǎlañ-ike-λ χōši nǎpt-əs pa,*
 DET óriás-apó-SG3 -hOz ugrik-PST.3SG PRT
śi šōmraλ-ti pit-s-i, śi kūš-ti
 PRT csipked-INF kezd-PST-PASS.SG3 PRT mar-INF
pit-s-i. (H-60)
 kezd-PST-PASS.SG3
 'Az óriás-bácsinál termett, elkezdte tépni-marni (tkp. csipkedni kezdetett, marni kezdetett).'

¹⁴ Témaváltás, a mondanivaló továbbvitele (Schirm 2022: 223).

¹⁵ Erre a szempontra Egedi Barbara hívta fel a figyelmemet, segítségét itt is köszönöm!

Fontos leszögezni azt is, hogy az *in* nem csupán mondatkezdő pozícióban jelenik meg, ami szintén azt támasztja alá, hogy nem topikjelölő (7). Másrészt egy mondaton belül két alkalommal is előfordulhat (8):

- (7) *śi śqš-əs, śqš-əs pa śi*
 PRT lépdél-PST.SG3 lépdél-PST.SG3 és PRT
wqjt-s-əle in őt-ΛΛΛ. (H-70)
 talál-PST-SG3>PL DET lény-SG3>PL
 'Ment, mendegélt, és meg is találta a társait.'
- (8) *in kūr-k-əΛ in ike-Λ peΛi lõp-əΛ: (...) (H-70)*
 DET sas-SG3 DET férfi-SG3 -nEk mond-PRS.SG3
 'Azt mondja a sas a legénynek: (...)'

4.3. Határozottságot jelölő elemek a mesében

A mesében az osztjakológiában jól ismert determináló elemek, a birtokos személyjelölők és a mutató névmások is előfordulnak. Az alábbiakban úgy hozok rájuk példákat, hogy azok a hasonló használatot és a gyakori kombinálódást is illusztrálják. A mese példái alapján nehéz volna funkciómegosztást találni a determináló elemek között.

4.3.1. A diskurzusba már bevezetett elem újbóli említésekor gyakran szerepel az *in* szó (9):

- (9) *in xqΛəm ne nõχ jōχt-əm kəm̃n*
 DET három nő fel érkezik-PTCL.PRF idején
in jǎlań iki-ΛΛΛ lõp-Λ-ət: (H-70)
 DET óriás férfi-SG3>PL szól-PRS-PL3
 'A három lány felérkeztek azt mondják az óriások: (...)'

Előfordulhat ugyanilyen szerepben a *śi* névmás is (10):

- (10) *kūr-k-tiχəΛ wqjt-əs pa śi kūr-k-tiχəΛ-a*
 sas-fészek talál-PST.3SG és az sas-fészek-LAT
nõχ xqηχ-əs. (H-70)
 fel mászik-PST.3SG
 'Talált egy sasfészket, és (abba) a sasfészekbe felmászott.'

Az óriások elagyabugyálása után a nőszemély távozik. Ugyanaz a történet kétféle megfogalmazásban jelenik meg, egyszer az *in* (11), másszor a *śi* (és a fejen megjelenő birtokos személyjelölő) fejezi ki a határozottságot (12):

- (11) *in imi etm-as, paši mǎn-s.* (H-62)
 DET néne megjelenik-PST.SG3 megint megy-PST.SG3
 'A néne (ahogy) megjelent, (úgy) megint elment.'
- (12) *ši kūña-pəs ime-a ši mǎn-s.* (H-62)
 DET k.-kesztyű asszony-SG3 PRT megy-PST.SG3
 'A Kunya-kesztyű néne elment.'

4.3.2. Négyyszer történik meg, hogy a vadászatra ment férfiak hazatérnek. A társakat megnevező szerkezet egyszer *in* + főnév + birtokos személyjelölő (13), kétszer főnév + birtokos személyjelölő, pl. (14), egyszer pedig a *tõm* (távolra mutató)¹⁶ névmás + főnév + birtokos személyjelölő (15):

- (13) *in jox-aaa šiti ši jõxt-s-ət.* (H-62)
 DET nép-SG3>PL így PRT érkezik-PST-PL3
 'Így érkeztek meg a társai.'
- (14) *jox-aaa jõxt-s-ət, (...)* (H-62)
 nép-SG3>PL érkezik-PST-PL3
 'Megérkeztek a társai, (...)'
- (15) *tõm jox-aaa tɔp ǎa jõxt-s-ət.* (H-64)
 az nép-SG3>PL csak egyszerűen érkezik-PST-PL3
 'A társai megérkeztek.'

A fenti példákból az is kiderül, hogy az *in* elem előfordul birtokos személyjelölő nélküli főnévvel (11) és azzal ellátottal is (13).

4.4. Az *in* használata

Az *in* determináló elem névelő volta ezzel a szöveggel nem bizonyítható. Egyedi létezők, illetve kollektíven elfogadott és ismert alakok, mint a Nap, az istenségek stb. nem szerepelnek a mesében, amelyekkel az együttes előfordulása a névelő státuszt bizonyítaná. Vannak viszont a már említett objektumokhoz valamilyen módon hozzátartozó részek, bennfoglalt tárgyak. Az összecsapások színhelyéül szolgáló hajlék több része (ablak, ajtó, ágy) számtalanszor előkerül a szövegben, de egyszer sem determináló elemmel. Vagyis az asszociatív-anaforikus használat nem tűnik jelöltnek ebben a mesében.

Ami a tulajdonneveket illeti, a szereplők többé-kevésbé állandó igeneves szerkezettel vannak megnevezve (pl. folyót rekesztett vagy rekesztő bátyó

¹⁶ A mutató névmás proximális párja is szerepel a szövegben (*tām*), de a *tõm*-hoz hasonlóan szintén nagyon alacsony előfordulással.

/bácsi/), és nem világos, hogy ezek mennyiben tekinthetők tulajdonnévnek. E szerkezetek determináló elemmel (16) és anélkül is megjelennek (17):

- (16) *in jōḡan-jijḡ jertia-əm ake-ᵅ iki*
 DET folyó-víz rekeszt-PRST.PRF bátyó-SG3 bácsi
ši ḡś-əs. (H-60)
 PRT marad-PST.SG3
 'A(z a) bátyó (bácsi), aki a folyót rekesztette el, otthon (is) maradt.'
 Vagy: 'A Folyórekesztő (bátyó) bácsi (pediglen) otthon maradt.'
- (17) *tāwaj – jōḡan-jijḡ jert-ti ake-ᵅ pei*
 nosza folyó-víz rekeszt-PTCP.IMPF bátyó-SG3 -hOz
lōp-ᵅ (H-64)
 szól-PRS.SG3
 'Gyerünk – szól a Folyórekesztő bátyóhoz – (...)'

Az anaforikus használat elvileg könnyebben vizsgálható egy meseszövegben. A példák többségében papírformaszerűen teljesül, hogy a korábban már bevezetett ember, objektum, tárgy determináltként jelenik meg a rákövetkező mondatban.

Az alábbi mondat a mese elején hangzik el, benne a család minimális leírása ('egy fiuk volt'), és a szülők elhalálzásának elmesélése után a legény először jelenik meg aktorként (18):

- (18) *in ḡᵅ ateat ḡś-əs pa,*
 DET férfi egyedül marad-PST.SG3 PRT
ḡw wqs, wan wqs (...) (H-58)
 sokáig él.PST.SG3 rövid.ideig él.PST.SG3
 'A legény egyedül maradt hát; hosszan élt, röviden élt (...)'

Ez igaz a *ši* névmásra (19) és a birtokos személyjelölő non-posszesszív használatára is (20):

- (19) *ijmōatirn ij ḡt-a jōḡt-s-ət. (H-60)*
 egyszercsak egy ház-LAT érkezik-PST-PL3
ši ḡt isa taᵅ, (...)
 az ház teljesen üres
 'Egyszer csak egy házhoz érkeztek. A ház teljesen üres, (...)'

- (20) *in iki šǎata pa ši šošemə-s.*
 DET férfi aztán pedig PRT elindul-PST.SG3
kürk-ə pa isi tǎxe-ə-a ši
 sas-SG3 pedig ugyanúgy hely-SG3-LAT PRT
mǎn-s. (H-70)
 megy-PST.SG3
 'Aztán a legény útnak indult. A sas pedig ugyanúgy elment a maga hazájába.'

Azonban az is megfigyelhető, hogy a már bevezetett entitás (a folyó) determináló elem nélkül szerepel (21):

- (21) *šiti mǎn-s, mǎn-s, jōxan-a*
 így megy-PST.SG3 megy-PST.SG3 folyó-LAT
jōxt-əs, wan'-ə-əle: jōxan isa
 érkezik-PST.SG3 néz-PRS-SG3>SG folyó egészen
šorm-a pit-ma. (H-58)
 száraz-LAT esik-EVID.PST.SG3
 'Így ment, mendegélt, **egy/a folyóhoz** ért, nézi, (hát, úgy fest) **a folyó** egészen kiszáradt!'

Vagyis e példák alapján nehéz megragadni, hogy az anaforikus határozottság mikor jelölt – bármelyik determináló elemmel – és mikor nem.¹⁷

4.5. Az *in* gyakorisága

A vizsgált szövegben az *in* nem ritka. A szöveg 211 mondatból áll (a szavak száma 1790), a vizsgált szó 66 alkalommal fordul elő benne.¹⁸

Az *in* és a birtokos személyjelölő abszolút előfordulása hasonló (66 vs 73). A birtokos személyjelölő alkalmazásának csaknem fele (31+2+1=34) társul valamilyen névmási elemmel, és kicsivel több, mint fele önállóan determinál. Az *in* előfordulásainak körülbelül fele önálló (35), a másik fele birtokos személyjellel ellátott főnévi szerkezethez járul (31). Ezeket az adatokat az alábbi táblázat összegzi:

¹⁷ Elképzelhető, hogy ez összefüggésben van a nyelvezet változásával a mese szövegén belül, azaz kezdetben sokkal inkább folklórnyelvi a stílus, később pedig kissé közelít az élőbeszédhez.

¹⁸ Ez a magyarhoz képest nem tűnik soknak. A magyar Fehérlófia első 211 mondatában csak határozott névelőből 195-öt találunk, pedig a mai élőbeszéd biztosan többet is használna, vö. „*Hanem gyere aranyszűrűmre, birkózzunk meg!*”.
<https://www.nepmese.hu/mesetar/mesek/feherlofia> (2025. január 31.)

A determináló elem	Előfordulása Px nélkül	Előfordulása Px-szel	Összes előfordulása
<i>in</i>	35	31	66
<i>ši</i>	6	2	8
<i>tām</i>	2	0	2
<i>tōm</i>	0	1	1
Px	–	–	73

Determináló elemek és kombinálódásuk a vizsgált mesében

A fenti számok alapján az *in* mint determináló elem jelentősége a birtokos személyjelölő non-poszesszív használatával mérhető össze. Az, hogy előfordulásainak csaknem felében a birtokos személyjelölővel együttesen tölt be determináló szerepet, talán azzal függ össze, hogy a birtokos személyjelölőknek ez a funkciója hamarabb kialakulhatott, de ennek a kérdésnek a tisztázásához további (később gyűjtött) szövegek elemzése is szükséges.

5. Összefoglalás

Írásomban egy határozottságot kifejező északi hanti elem jelentőségére igyekeztem rávilágítani, amelyet a szakirodalom számon tartott ugyan, de a nem ítélt különösebben fontosnak.

A korpusz egy ezredforduló körül gyűjtött és szerkesztői módosítások nélkül közzétett mese. E dokumentációs elvnek nyelvi szempontból nagy jelentősége van. A műfaj lehetőséget ad ugyanazon tartalom többféle megformálásának összehasonlítására, továbbá bővelkedik anaforában.

A tárgyalás először arra tért ki, hogy az *in* nem más jelentéssel vagy funkcióban van jelen a szövegben, hanem determinánsként. Ezután, mivel az északi hantiban több eszköz is van a határozottság kifejezésére, az *in* elemet azokkal összefüggésben vizsgáltam. Előfordulásának gyakorisága a birtokos személyjelölők non-poszesszív használatához mérhető, amely kétségkívül máig a legfontosabb eszköze a determinálásnak – vagyis az *in* jelentősége egyáltalán nem elhanyagolható.

A számbeli arányok meggyőző volta ellenére hangsúlyozni kell, hogy az *in* mellett más elemek is használatosak a szóban forgó funkcióban. Továbbá a determinálás szabályai sem világosak: egyelőre nem sikerült megállapítani, hogy mi határozza meg, hogy jelöli-e a nyelv a határozottságot. Szintén későbbi kutatások tárgya, hogy vajon ez a folklórszövegek stílusával van-e összefüggésben, és az is, hogy milyen változást lehet kimutatni a hantiban.

Irodalom

- CHRISTOPHERSEN, PAUL 1939: The articles: A study of their theory and use in English. Munksgaard, Copenhagen.
- EGEDI BARBARA 2011: Névelőtlenül, de határozottan: Lépések egy magyar grammatikailizációs ösvényen. In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.), Szinkronikus nyelvjárás és diakrónia. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 110–127.
- EGEDI BARBARA 2014: Főnévi kifejezések: határozottság, névelőhasználat, birtokos szerkezetek. In: É. Kiss Katalin (szerk.), Magyar generatív történeti mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest. 95–126.
- НОМЛЯК, Л. Р. [Хомляк, Л. Р.] 2002: Арем-моньшэм ел ки манл... Если моя сказка-песня дальше идёт... Групп Полиграфист, Ханты-Мансийск.
- HONTI LÁSZLÓ 1984: Chrestomathia Ostiacica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- КАКСИН, А. Д. [Каксин, А. Д.] 2010: Казымский диалект хантыйского языка. Обско-угорский институт, Ханты-Мансийск.
- KIRTCHUK, PABLO 2004: Definiteness. Encyclopedia of language and linguistics. Routledge, New York. 1–3.
- LYONS, CHRISTOPHER 1999: Definiteness. Cambridge University Press, Cambridge.
- NIKOLAEVA, IRINA 1999: Ostyak. Languages of the World / Materials 305. Lincom Europa, München – Newcastle.
- RÉDEI, KÁROLY 1968: Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- RÉDEI KÁROLY (Hrsg.) 1988–1991: Uralisches etymologisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SCHIRM ANITA 2021: Diskurzusjelölők szövegeken innen és túl. Loisir Kiadó, Budapest.
- SCHMIDT ÉVA 2008: Északi osztják nyelvtani jegyzet (serkáli nyelvjárás). In: Fejes László (szerk.), Serkáli osztják chrestomathia. Schmidt Éva Könyvtár 3. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 13–75.
- STEINITZ, WOLFGANG 1966–1991: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Akademie Verlag, Berlin. = DEWOS
- SZALACSEK MARGIT 1986: A határozottság kifejezése az északi osztják nyelvben. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat. <http://doktori.ek.szte.hu/5960> (2025. 01. 31.)
- SZOLOVAR, V. N. [Соловар, В. Н.] 2014: Хантыйско-русский словарь. ООО «Формат», Ханты-Мансийск.
- VÉRTES, EDITH 1967: Die ostjakischen Pronomina. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Definitely?**On the function of the North Khanty word *in***

The paper aims to point out the importance of an element of the North Khanty language, namely that of *in* (1. 'now', 2. 'this') expressing definiteness. Its role has been recognized in the literature but, on the basis of earlier texts, it has not been considered too significant.

This marker of definiteness is analysed in the text of a Kazym Khanty folk tale. This genre offers the possibility of comparing various ways of expressing the very same content, and it is generally rich in anaphoric relations as well.

In the North Khanty language, there are several markers of definiteness. The word *in* is examined in relation to other such markers. In terms of numbers, its importance can be measured in terms of the use of possessive suffixes, which have undoubtedly been the most important markers of definiteness in Khanty. However, concerning the rules for marking or not marking definiteness, they cannot be deduced from this text.

As this folktale as a corpus allows only a limited study of the issue, I plan to return to this research topic in further texts.

Keywords: *marker of definiteness, demonstratives, possessive suffixes, North Khanty (Ostyak)*

MÁRIA SIPOS

Az erza-mordvin *cedeŭ* 'szív'

SIPŐCZ Katalin – KAZAJEVA, Nyina

Szegedi Tudományegyetem – sipocz@hung.u-szeged.hu

Mordvin Nemzeti N. P. Ogarjov Tudományegyetem, Szaranszk – nikazaeva@yandex.ru

*Cedeŭstə молиця вал'*¹

Bevezetés

Írásunkban a SZÍV konceptualizációját vizsgáljuk az erza-mordvinban a *cedeŭ* 'szív' szó figuratív használata alapján. Vizsgálatunk keretét egyrészt a kognitív metaforaelmélet adja (Lakoff – Johnson 1980, Kövecses 2000, 2005a, 2005b), továbbá a metaforák kultúrspecifikus természetét hangsúlyozó kulturális nyelvészeti irányzat (Sharifian 2017). Az erza adatok kétnyelvű és frazeológiai szótárakból származnak (Mészáros et al. 2008, Sirmankina 1998, Szerebrennyikov 1993), valamint írásunk erza-mordvin szerzőjének anyanyelvi tudásán alapulnak. A metaforikus kifejezések bemutatásánál többnyire magyar párhuzamokat említünk, de esetenként más uráli nyelvek példái is szerepelnek.

1. A 'szív' lexéma kutatásának elméleti kérdései. Az érzelmek nyelvi megjelenésének vizsgálata

A nyelvek 'szív' lexémája testrésznévi jelentésén túl kiemelkedő szerepet játszik az érzelmek és tulajdonságok megnevezésében. Ez olyan figuratív kifejezésekben nyilvánul meg, melyek kognitív és kulturális szempontból is érdekes kutatási területet jelentenek, hiszen a világ nyelveiben különféle egyezéseket és eltéréseket vagy akár mintázatokot mutatnak.

Az érzelmek kutatásának egyik lehetséges aspektusa azok nyelvi megnyilvánulásainak vizsgálata, ez gyakorlatilag a nyelvészet, a pszichológia és a megismeréstudomány határterülete, és az utóbbi időben a kognitív nyelvészeti kutatások egyik kedvelt vizsgálati területe. (Pl. Baranyiné – Sipőcz 2023 (szerk.), Enfield – Wierzbicka 2002, Kövecses 2000, 2005a, 2005b, Kraska-Szlenk 2014, Lakoff – Johnson 1980, Sharifian et al. 2008, Yu 2002 stb.)

¹ *Cedeŭstə молиця вал* jelentése: 'szívből jövő szó'.

Mind külső, mind belső testrészek elnevezései részt vesznek az érzelmek nyelvi megjelenítésében, de jellemzően különböző módon. A külső testrészekhez kapcsolódó kifejezések metonimikusak, ahol az érzelmek látható külső jelekként jelennek meg (pl. elvörösödött arc, kitágult szemek, felemelt fejtartás, bizonyos testtartások stb. – vö. *kidülleszti a mellét, meggorrol, pironkodik* stb.). Ezek a kifejezések A TESTRÉS AZ ÉRZELEM HELYETT típusú kognitív metonímiához köthetők. A belső szervekkel kapcsolatos érzelmi kifejezések pedig inkább metaforikusak, és alapjuk az ÉRZELEM HELYE EGY (KONKRÉT) TESTRÉS fogalmi metafora. A nyelvek jelentős részében a szív a leggyakoribb ilyen testrész, de más kultúrákban akár egyéb belső szerv is lehetséges ebben a szerepben, pl. a „máj” (indonéz) vagy a „gyomor/has” (japán) is szerepelhet forrásdomainként.

Az érzelem „olyan lelki jelenség, amelyben a környező világ jelenségeihez és önmagunkhoz való viszonyunk tükröződik” (Pusztai 2003), „a külső v. belső világ eseményeire, jelenségeire adott szubjektív egyéni reakció, belső indulati megmozdulás” (NSzT). Ortony et al. (1988) így fogalmaznak: „Emotions have many facets. They involve feelings and experience, they involve physiology and behavior, and they involve cognitions and conceptualizations.” Míg az érzés (*feeling*) fogalma univerzálisnak tűnik, az érzelem (*emotion*) fogalom kulturálisan kötöttebb és erősen kognitív aspektusú. Érzelem esetén a fizikai érzetnek kapcsolódnia kell valamilyen gondolat(ok)hoz (pl. szomorúság, izgalom), a „puszta” fizikai érzetek (pl. éhség) pedig csak valamilyen testi érzéshez kapcsolódnak. Könnyen szemlélteti az érzetnek és érzelmenek ezt a különbségét a *fáj a szívem* kifejezés számos nyelvben lehetséges kétféle olvasata: (1) '(fizikailag) fáj a szívem valamilyen fiziológiai okból'; (2) 'szomorú vagyok, aggódom valamilyen lelki gond miatt' (vö. Wierzbicka 1999: 2–5).

Az érzelmek nyelvi kifejeződésének vizsgálatában nehézséget jelent, hogy olyan jelenségek megnevezéséről van szó, melyek nem láthatóak, nem mérhetőek, a jelentések egzakt meghatározása meglehetősen problematikus. Ezt a nehézséget kiküszöbölhetjük, ha vizsgálatunk alapjául olyan nyelvi jelenséget választunk, mely a kutatás stabil pillére lehet. Ilyen jelenség lehet az érzelmek és a testrésznevek összekapcsolódása, s ennek kutatása pedig természetesen kapcsolódik a kognitív metaforaelmélethez és a testesültség (*embodiment*) jelenségéhez. Az ilyen keretben végzett vizsgálatok teszik lehetővé azt is, hogy az érzelmi kifejezések jellemzőiről nyelveken átívelő módon (*crosslinguistically*) beszélhessünk.

Minden nyelv emocionális szókészletében tehát jelentős szerepet játszik az emberi test és annak részei. A nyelvek univerzális jelensége, hogy érzé-

seinket nyelvileg egy-egy testrészünkhöz kapcsoljuk, tehát azokat testünkbe vetítve látatjuk. Mindez összefügg az emberi nyelv általános antropocentrikus és antropomorf jellegével, továbbá kapcsolatban van az érzelmek fiziológiai vonatkozásaival, testi tüneteivel. A testesültség fogalma, mely a kognitív tudományok egyik központi terminusává vált, azt fejezi ki, hogy a világ kognitív megismerésében az emberi test kiemelkedő szerepet játszik. Az emberi gondolkodás nyelvi leképezésében a metaforáknak és metonímiáknak kiemelt szerepük van, ezek alapvető eszközök fogalmi rendszerünk strukturalásához, és jellemzően fizikai és testi tapasztalatokon alapulnak.

A kognitív metaforaelmélet keretében számos kutatás irányult az érzelmi szókészlet metaforikus és metonimikus jellegére, és mutatta ki, hogy az ezen a területen megnyilvánuló nagyfokú univerzalitás alapja éppen az emberi test és az emberi fiziológiai folyamatok, ugyanakkor az érzelmi kifejezések esetében erős kulturális kötöttség is megfigyelhető (vö. Kövecses 2005a: 174–178). A több nyelvre irányuló, összehasonlító jellegű kutatások feltárták, hogy különféle nyelvekben többé-kevésbé azonos érzelmek „helye” más-más testrészekben van, vagy akár egy nyelven belül is a hasonló/azonos érzelmek több testrészt is „érintenek”. Vö. egy érzelem – több testrész: BÁNAT szív, gyomor, MÉREG epe, szív, vér / egy testrész – többféle érzelem: epe VÁGYÓDÁS, MÉREG (magyar), MÉREG (finn), BÁTORSÁG (kínai) stb. Ez nem meglepő, hisz egy-egy érzelem több testi folyamatot is kiválthat, és ezáltal eltérő konceptualizálódás mehet végbe egy nyelven belül is, és több nyelvet összehasonlítva is. Továbbá tény, hogy bizonyos érzelmek kifejezése esetében „fiziológiailag” nem is tudjuk megindokolni, hogy miért éppen az adott testrészhez kapcsolja azt a nyelv (például BÁTORSÁG, MÉREG – epe). Emellett több tanulmány is utal rá, hogy az érzelmek testrésznévi alapú konceptualizálódását kulturális, spirituális és népi gyógyászati tradíciók is alakíthatják, melyek areális mintázatot is kialakíthatnak megfelelő nagyobb kultúrköröknek. A fogalomalkotás (*konceptualizáció*) és a fogalmi metaforák/metonímiák összefüggésben vannak a beszélők környezetével és kultúrájával. Ebből következik, hogy a nyelvek metaforikus természete egyaránt eredményez univerzális és kultúrspecifikus jegyeket. Kövecses szerint a különböző nyelvi közösségek környezete és mindennapi tapasztalatai a metaforák forrás- és céltartományainak különbözőségében is tükröződnek, gyakran az egyébként univerzálisnak tekinthető fogalmi metaforák metaforikus kifejezéseinek eltérései kulturális és környezeti tényezőkkel magyarázhatók (Kövecses 2005a: 167–200, 2005b, Kövecses – Benczes 2010: 95–104).

A kognitív irányzathoz kapcsolódó kulturális nyelvészet (Baranyiné 2017, Sharifian 2017) a nyelv és a kulturális konceptualizáció viszonyát vizsgálva kö-

zelíti meg a metaforákat, és rámutat arra, hogy a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat számos aspektusa kapcsolódik kulturális konceptualizációhoz.

2. Az erza-mordvin *cedeŭ* 'szív' etimológiája és jelentései

Az erza-mordvinban a szív testrészt a *cedeŭ* (erza *śed'ej*, *śed'eŋ*, moksa *śed'i*) szó jelöli, és nincs más lexéma, melynek elsődleges jelentése ugyanennek a testrésznek a jelölésére szolgálna. A szó uráli eredetű, az uráli alapszóra rekonstruált alak: **śidä* (*śidä-m3*), *śüdä* (*śüdä-m3*). Szinte minden uráli nyelvben van folytatása (vö. magyar *szív*, finn *sydän* ~ *sydäme*-, udmurt *śulem*, manysi *sim* stb). A **-m3* képző már a finnugor korban a szóhoz járulhatott, de a képző nélküli alakok is megmaradtak. A mordvin alakok szóvégi *j* és *ŋ* eleme képző (UEW 477).²

A mordvin szó a testrésznévi használat mellett egyéb jelentésekkel is bír, melyek más nyelvekben is gyakoriak. Ilyen a 'valaminek a közepe/központja' jelentés, vö. *Саранское – Мордовиянть cedeезэ* 'Szaranszk – Mordvinföld központja' (Szaranszk – Mordvinföld szíve),³ továbbá 'valaminek a belső része, belseje' értelemben is használatos, vö. *умарень cedeŷ* 'az alma közepe/belseje' (az alma szíve). A 'valaminek a közepe' jelentés absztraktabb, például időre vonatkozó használatú is lehet, vö. *кизэнь cedeŷ* 'a nyár dereka' (a nyár szíve).

Több uráli nyelvhez hasonlóan a szónak gyomorra utaló jelentései is vannak, ezek összetételekben, szószerkezetekben jelentkeznek: *cedeŷчапамо* 'gyomorégés' (*чапамо* 'keserűség; keserű, savanyú íz'), *cedeенть чапамо кери* 'gyomorégés kínozza' (gyomorégés vágja/gyötri a szívet); *cedeем човоряты* 'hányingerem van' (a szívem összekeveredik). Az éhség érzete is kapcsolódik a szóhoz: *кинъ-бути cedeезэ нурьгамсь* 'éhesnek érezte magát' (valakinek a szíve éhséget érzett). Ez utóbbi használatához vö. manysi *sime ētilaŋke patwəs* 'éhezni kezdett' (a szíve éhezni kezdett), *sim-talēx nāsiñ pūl* 'finom ennivaló' (szív csúcsára való ízletes falat), vö. még magyar régi nyelvi *jonh* 'szív, lélek, has, gyomor, belső rész, epe, ágyék, máj' (Sipőcz 2023: 330, ÚESz).⁴

² Uralonet № 960. http://www.uralonet.nytud.hu/eintrag.cgi?id_eintrag=960; 2025.02.21.

³ A nyelvi példánál zárójelben a szószerinti jelentéseket adjuk meg.

⁴ <https://uesz.nytud.hu/index.html>, 2025.02.21.

3. Az erza *cedeŋ* konceptualizálódása

3.1. A SZÍV AZ ÉRZELMEK HELYETT / A SZÍV AZ EMBERI TULAJDONSÁGOK HELYETT

A mordvinban más nyelvekhez hasonlóan általános, hogy maga a szív reprezentálja az ember érzelmeit vagy bizonyos tulajdonságait, azaz ezek a kifejezések a SZÍV AZ ÉRZELMEK HELYETT / A SZÍV AZ EMBERI TULAJDONSÁGOK HELYETT metonímia megvalósulásai. Ezeknek a metaforikus kifejezései további alcsoportokba sorolhatók, amelyekben a szív rendelkezhet különféle emberi (pl. *a szíve irányítja, sír a szíve, azt súgja a szíve*) vagy tárgyi tulajdonságokkal (pl. *melegszíví, nagy szíve van, meghasad a szíve*).

3.1.1. A SZÍV ÉLŐ ENTITÁS

Több olyan kifejezés használatos az erzában, melyekben a szív emberi tulajdonságokkal bír, azaz A SZÍV ANTROPOMORF LÉNY metafora megvalósulásai, és ugyanakkor A SZÍV AZ ÉRZELMEK HELYETT metonímiához tartoznak. Ezekben a kifejezésekben a szív emberre jellemző cselekvéseket, állapotokat mutat: kételkedik, megnyugszik, megelégszik, bír, tart, jön stb. Vö.:

cedeεεэ рожами/рожомоми 'valaki megnyugszik, nyugodt; (már) nem fél, nem kételkedik' (a szíve megnyugszik)

кинъгак седей рожомты 'megnyugtat valakit' (nyugtatja a szívét valakinek)

кинъ-бути cedeεεэ витеви 'örül; valaki elégedett lesz' (valakinek a szíve kiegyenesedik, kisimul)

кинъ-бути cedeεεэ кавтолды 'valaki této vázik, nem tudja, mit tegyen' (valakinek a szíve kételkedik)

кинъ-бути cedeεεэ а кирди 'valaki nem tud ellenállni megtenni valamit' (valakinek nem bírja/tartja a szíve)

кинъ-бути cedeεεэ а сы 'valakinek nem tetszik valami, nem a kedve szerint van' (valakinek a szíve nem jön)

A SZÍV ANTROPOMORF LÉNY FOGALMI metaforán belül sok nyelvben érdekes csoportot képviselnek azok a kifejezések, melyek egyfajta kontrasztot mutatnak a gondolkodás és az érzelmek között olyan módon, hogy a szív érez, a fej – vagy ahhoz köthető egyéb testrészek (agy, ész stb.) – pedig gondolkodik, a racionalitást képviseli. A két „tényező” akár egyfajta küzdelmet mutathat, az irányítást igyekszik birtokolni az ember felett, vö. *valakit a szíve vezet, valaki a szívére hallgat és nem az eszére*. A nyugati kultúrkörhöz tartozó nyelveket ez a fajta dualizmus jellemzi (Niemeier 2008). Vannak nyelv-

vek azonban, melyekben nincs nyoma az érzelmek és gondolatok ilyen típusú megosztottságnak, a kínaiban (Yu 2007, 2008) – és ebből a szempontból hasonló a thai is (Berendt – Tanita 2011) – a szív mint a legfőbb emberi szerv nemcsak az érzelmek, hanem a gondolkodás helye is, és e felfogás gyökerei a tradicionális kínai orvoslásban és az ősi kínai filozófiában találhatók. A nyugati dualisztikus és a távol-keleti holisztikus minta mellett megemlíten-dő még az felfogás is, ahol az érzelmek és a gondolkodás lokalizálása nem választható el élesen egymástól, hanem egyfajta kontinuumot alkot, például ilyen a perzsa (Baranyiné – Sipőcz 2023: 35–36). Több, alapvetően dualisztikusnak tartott nyelvben is megfigyelhető, hogy az emlékek, emlékezet, a titkos gondolatok, a negatív gondolatok, kételyek stb., tehát a gondolkodásnak erősebben emocionális részei a szívhez kapcsolódnak, a ráció egyéb területei viszont a fejhez, vö. *emléke a szívekben él, a szíve mélyén tudja*, angol *learn by heart* 'emlékezetből megtanul' (szívvel tanul) stb. (Baranyiné – Sipőcz 2023: 36, Kraska-Szlenk 2014). Ez utóbbira vö.:

сови киньгак седейс 'megjegyez', 'emlékezetébe vés' (belép, bemegy valakinek a szívébe)

а тукины киньгак седейстэ 'valaki nem tud felejtetni valamit' (nem megy / jön ki valakinek a szívéből)

Az alábbi erza kifejezés pedig a dualisztikus mintát tükrözi:

Превсэ/Прясо чарькодян, ды седеесь а мери / нолды. 'Eszemmel / Fejemmel értem, de a szívem nem engedi meg.'

A SZÍV ÉLŐ ENTITÁS metaforához kapcsolódó jelenségek (cselekvések, tulajdonságok) egy része nem csak emberre, hanem állatra is vonatkozhat, az ebbe a csoportba sorolható metaforák nem feltétlenül pontosítják, hogy emberi vagy állati lény jelenik-e meg a kifejezésben. Az állatok jelenléte viszont egyértelmű azokban a metaforákban, amelyekben egy adott állat jellegzetes külső vagy belső tulajdonsága metaforikusan megfeleltethető egy emberrel (Sommer – Sommer 2011): tehát AZ ÁLLAT AZ EMBER HELYETT és A SZÍV AZ EMBER HELYETT metonímiák kapcsolódnak össze, és az idetartozó kifejezések jellemzően emberi tulajdonságot jelenítenek meg, vö. *oroszlánszívű*, *nyúl-szívű*, angol *heart of chicken* 'gyáva, félénk' (csirke szívű), orosz *zajačje serdce* ~ *zajačja duša* / *заячье сердце* ~ *заячья душа* 'gyáva, félénk' (nyúl-szívű, nyúl lelkű), udmurt *ludkeć šulem* 'ua.' stb. Az alábbi erza példában a kutya szerepel, és a kutyának a negatív tulajdonságokkal való összekapcsolódása más nyelvekben sem ritka (*kutya hideg*, *kutya rossz*), vö.:

кискань седей 'gonosz, rossz [ember]' (kutya szívű)⁵

3.1.2. A SZÍV TÁRGY

Azok a kifejezések, melyek a szívet tárgyiasítják, lehetőséget teremtenek ahhoz, hogy ontológiai metaforaként⁶ a szív különféle, tárgyakra jellemző tulajdonságokkal rendelkezzen. Ezek a jellemzők többnyire emberi tulajdonságokat jelenítenek meg, pl. a szív keménysége, hidegsége az ember durvaságára, érzéketlenségére utalhat (vö. *kőszívű, lágy szívű, meleg szívű*). Ugyanakkor a kifejezések nem csak emberi tulajdonságra (A SZÍV AZ EMBERI TULAJDONSÁGOK HELYETT), hanem érzelmekre is vonatkozhatnak, tehát A SZÍV AZ ÉRZELMEK HELYETT metonímiához is tartozhatnak. Így például a szív nehézsége aggodalmat, bánatot írhat le, könnyű súlya pedig örömet, megkönnyebbülést (vö. *nehéz szívvel, könnyű szívvel*). A tárgyiasított szívvel kapcsolatban megjelenő tulajdonságok a nyelvekben sokfélék, és a nyelvenkénti megvalósulások gyakran eltérnek, a fizikai jellemzőkhöz kapcsolódó konkrét jelentések különfélék lehetnek. A szívnek a tárgyi tulajdonságai a különféle nyelvekben többnyire a **szilárdság, hőmérséklet, méret, súly, tisztaság, szín, íz** stb., és gyakran – de nem mindig – ellentétpárba rendeződve pozitív és negatív tulajdonságok, érzések kifejezését teszik lehetővé, s ez utóbbi esetben pedig alapvető orientációs metaforákat reprezentálnak: például A JÓ DOLGOK MELEGEK / A ROSSZ DOLGOK HIDEGEK, vö. *melegsívű, jégszívű* stb. (Baranyiné – Sipőcz 2023: 17–25).

A továbbiakban áttekintjük, hogy az erzában A SZÍV TÁRGY metafora milyen tárgyi tulajdonságokat jeleníthet meg.

a szív szilárdsága

Az erzában – sok más nyelvhez, így a magyarhoz is hasonlóan – megtalálható A SZÍV SZILÁRD TÁRGY metafora, és a szív keménysége a szeretet, empátia hiányára utal, puhasága pedig a kedvesség, megértés kifejezésére szolgál. Ugyanakkor az erzában – a magyar *megpuhítani valakinek a szívét* -féle kife-

⁵ A kazakban szintén használatos ez a kifejezés, de más jelentéssel: *um жүрек* 'engedelmes, alázatos (ember)' (kutya szívű) (Abdramanova 2023: 64).

⁶ A konceptuális metaforák fő típusai az ontológiai, strukturális és orientációs metaforák. Az ontológiai metaforák az elvont célfogalmakat általános kategóriákba sorolják be (tárgyak, anyagok, tartályok stb.), a strukturális metaforákban a forrástartomány rendszerezettségén alapján fejeződik ki a céltartomány (pl. AZ ÉLET UTAZÁS), és az orientációs metaforák pedig a célfogalmakat egymással összefüggővé, összevethetővé teszik, pl. A BOLDOGSÁG FELFELÉ IRÁNYULTSÁG / A SZOMORÚSÁG LEFELÉ IRÁNYULTSÁG (vö. *fel vagyok dobva, le vagyok törve*) (Kövecses 2005a: 48–52).

jezés értelmével szemben – a szív puhává válása nem a megértésre, hanem a szelídségre utal:

кевень седей (ломань) 'érzéketlen, szívtelen, kegyetlen ember' (kőszívű [ember])

чевте седей (ломань) 'lágyszívű, megértő ember' (puha szívű [ember])

кинъ-бути седеезэ чевтеми 'valaki szelíddé válik, megszelídül', 'valaki elérzékenyül' (valakinek a szíve megpuhul)

a szív hőmérséklete

A SZÍV A HŐMÉRSÉKLET MUTATÓJA metafora érhető tetten azokban a kifejezésekben, ahol a szív melegsége a kedvességre, hidegsége pedig az érzéketlenségre, érzelmek nélküliségre utal (pl. *melegszívű, jégszívű*), vö.:

лембе седей (ломань) 'kedves, szívélyes ember' (melegszívű [ember])

кельме седей (ломань) 'érzéketlen, szívtelen ember, érzelmek nélküli ember' (hideg szívű [ember])

a szív mérete

A szív méretére vonatkoznak azok a kifejezések, ahol annak nagysága önzetlenséget, kedvességet fejez ki, kicsi volta pedig ellentétes értelmű. Gyakori, hogy csak a pozitív pólus használatos, vö. a magyarban a *hatalmas/nagy szíve van valakinek* használatos, viszont *kis szíve van* típusú kifejezések nincsenek, ezzel szemben a manysiban például mindkét pólus előfordul: *taw si-me mǎh* 'szívtelen, érzéketlen' (a szíve kicsi) (Sipőcz 2023: 334). Ebbe a csoportba tartoznak a szív méretének a változását kifejező példák is, vö. *dagad a szíve a büszkeségtől, összeszorul a szíve*. Az erzában nem jellemző a szív méretét megjelenítő metafora, de orosz analógiára mindenesetre előfordulhat a nagy szív, a szív kicsi voltán alapuló megfogalmazásra azonban az erza-mordvinban sincs példa, vö.:

сонзэ покии седеезэ 'nagy-lelkű, készséges, érzékeny' (nagy szíve van)

a szív súlya

Sok más nyelvhez hasonlóan az erzában is a szív könnyű súlya pozitív értelmű, megkönnyebbülést fejez ki, nehéz súlya pedig ezzel ellentétesen aggodást, szorongást. A szív súlyán alapuló konceptualizációk a példák alapján tehát nem emberi tulajdonság, hanem érzelm megjelenítésére szolgálnak, miképpen a magyar *nehéz szívvel* AGGÓDÁS / *könnyű szívvel* MEGKÖNNYEBBÜLÉS példája is mutatja. Vö.:

стака cedeŭcə 'nyomott hangulatban, szorongva, rossz előérzettel'
(nehéz szívvel)

cedeŭcə cталмо мару 'nyomott hangulatban, szorongva, rossz előérzettel' (a szívben a nehézséget/súlyt érzi)

шождa cedeŭcə 'emelkedett hangulatban, nyugodtan, félelem nélkül'
(könnyű szívvel)

a szív tisztasága

A szív tisztasága többnyire őszinteséget, nyitottságot fejez ki, vö. *tiszta szívű, tiszta szívvel*. Hasonló értelme van az erza-mordvinban is, és ellentétes értelmű példa (piszkos szív) nem használatos. Vö.:

ванькс cedeŭ (ломань) 'őszinte, nyitott ember; ember tiszta vágyakkal' (tiszta szívű [ember])

a szív színe

Az erzában a szív színére az arany jelző fordul elő (megjegyzendő, hogy ez utalhat a szív anyagára is, hisz ugyanaz a szó használatos mind színre, mind anyagra vonatkoztatva). A jóság, kedvesség kifejezésére szolgál. Negatív jelentést hordoz a fekete szín, mely bánatra szomorúságra utal. Más nyelvekben találkozunk akár vörös színnel is (burját), vagy a fekete ellentétékeként fehérrel (Baranyiné – Sipőcz 2023: 20–25). Az erza használatra vö.:

сырнень cedeŭ (ломань) 'jó, kedves, készséges ember' (aranszívű [ember])

кинъгак cedeезэ раужкады 'nagyon elszomorodik, bánkódik' (a szíve feketévé válik)

szilárdság		hőmérséklet		méret	súly		tisztaság	szín	
puha	kő	meleg	hideg	nagy	könnyű	nehéz	tiszta	arany	fekete
jó-szívű, meg-értő	érzéketlen, kegyetlen	kedves	szív-telen, érzéketlen	jó-szívű, nagy-lelkű	félelem nélküli	aggódó	őszinte, nyitott	jószívű	szomorú

1. táblázat: A SZÍV TÁRGY metaforák összefoglaló táblázata az erzában
(A kicsi/méret és piszkos/tisztaság nem fordult elő anyagunkban.)

3.1.3. A SZÍV TÁRGY metaforák további megjelenései

a szív ragadós tárgy

A SZÍV TÁRGY metafora csoportjába sorolhatók azok az erza kifejezések is, melyek a szív ragadós tulajdonságára utalnak. Több nyelvben is megfigyelhető, hogy a szív vonz, húz, és ez vágyakozást fejez ki (vö. *hazahúzza szíve, a szíve valaki felé hajlik*, manysi *takwi janəyman māte nupəl simen xartwes* 'gyerekkora helyére visszavágyódik' (a szíve a gyerekkora helyére húzza) (Sipőcz 2023: 332) stb.). Ezek alapja A SZÍV MÁGNESES ENTITÁS metafora (Baranyiné 2023). Az alábbi erza kifejezésekben a szív nem húzóerővel rendelkezik, hanem ragad, ez a tetszés és szeretet kifejezésére szolgál, és kétirányú abban az értelemben, hogy mind a szív ragadhat a tetszés tárgyához, mind pedig a tetszés tárgya a szívhez. Vö.:

(*кинь-бути*) *сеедээ педи киненьгак* 'valaki tetszik/(meg)tetszik valakinek' (a szíve ragad valakihez)

педи седейс киньгак '(meg)tetszik valakinek' (ragad valakinek a szívéhez)

(*киньгак*) *сеедээ а педи кускак/мезескак* 'valakinek nem tetszik valaki / valami', 'valaki nem tud megszokni valakit / valamit' (valakinek a szíve nem ragad valakihez / valamihez)

a szív törékeny tárgy

A SZÍV TÁRGY csoportban meglehetősen gyakoriak a nyelvekben azok a metaforikus kifejezések, melyek a szív sérülékenységre utalnak, és a szívnek okozott sérülés jellemzően szomorúságot, boldogtalanságot, csalódottságot jelent (vö. *összetöri a szívét, meghasad a szíve, szívfacsaró, szívrepesztő, szívet tépő* stb.). Az alábbi példák alapján látható, hogy az erzában is hasonló érzelmek kapcsolódnak a szív törékenységehez. Ugyanakkor az erza-mordvinban ez a metafora olyan értelemben is használatos, hogy valaki megértőbbé, engedékenyebbé, kedvesebbé tehető a szíve eltörésével, ez a jelentés viszont sok nyelvben inkább a szív puhításával, lágyításával jelenik meg. Mint fentebb láttuk, az erzában is megtalálható A SZÍV PUHA TÁRGY metafora, (vö. *чевте седей* 'megértő' (puha szívű)), de a szív puhává válása a megszéledülést fejezi ki. Vö.:

киньгак седей колы / ману 'boldogtalanná tesz valakit, szomorúságot, csalódottságot okoz' (összetöri valakinek a szívét)

киньгак седей калавты 1) 'lehangoltta tesz valakit; elrontja valakinek a kedvét; elszomorít' 2) 'meglágyítja valakinek a szívét, szánalmat ébreszt' (eltöri/ összetöri valakinek a szívét)

A szívnek nem a törekenységén, hanem inkább az elronthatóságán és megjavíthatóságán alapulnak azok a kifejezések, amelyek jó / rossz vagy megjavult / elromlott szívet jelenítenek meg. Ezek is kifejezhetnek érzelmeket, tulajdonságokat, de akár fizikai állapotokat is (szívbetegség, éhség). Az erzában a szív romlása utalhat a szomorúságra, de az éhségre is, összefüggésben azzal, hogy a *cedeû* 'szív' szónak gyomorral kapcsolatos használatai is vannak (ld. 2. pont). Vö.:

cedeŭ bumemc (nememc) 'jó étvággal eszik, elégedett az étellel' (szívet rendbe hoz, megjavít)

Gyakorri a nyelvekben, hogy a szív a metaforikus kifejezésekben tulajdonként, akár valamilyen értékes tárgyként jelenik meg, lehet például ajándék vagy megnyerhető díj (vö. *odaadja a szívét, elnyeri a szívét* stb.), vagy egyszerű birtokolható tárgy (vö. *nincs szíve*). A szív értékességére utalnak azok a megfogalmazások is, melyek annak ellopásáról szólnak (vö. *elrabolja szívét*), továbbá a szív possesszív és fosztóképzős alakulatai is idesorolhatók (vö. *szíves, szívtelen*). A manysiban például a 'szíves' jelző a 19. századi és 20. század eleji folklórszövegekben inkább a bátorsággal, haraggal hozható kapcsolatba (manysi *siməŋ* 'dühös, haragos; bátor'), s ennek megfelelően a fosztóképzős származék (*simtal* – szív nélküli) jelentése 'békés, jámbor'. Ugyanakkor az újabb manysi–orosz szótárakban, melyek a manysi–orosz kétnyelvűség előrehaladott állapotát tükrözik, a szív possesszív képzős származékai a pozitív érzelmek konceptualizálódását mutatják: *siməŋ* 'kedves', 'szorgalmas', és a fosztóképzős alakulat ily módon a népköltési gyűjtésekhez képest ellentétes jelentésű: *simtal* 'szívtelen, kegyetlen' (Sipőcz 2023: 341–342). Az erzában a 'szíves' és 'szívtelen' jelentésű származékok használata a magyarhoz vagy a mai manysihoz hasonló, vö.:

cedeŭmeme 'szívtelen, érzéketlen' (szívtelen)

3.2. A szív képi sémái

A konceptualizáció kognitív nyelvészeti felfogásában a képi sémáknak fontos szerepe van. Ezek olyan kognitív struktúrák, melyek a legalapvetőbb emberi tapasztalatokon és az érzékelésen alapulnak. A sémák forrásául gyakran maga az emberi test szolgál, továbbá környezetünk leggyakoribb elemei és a legáltalánosabb észleléseink (pl. térbeli mozgás, erők és hatások).

3.2.1. A tartály séma

A szív konceptualizálódásával kapcsolatban a legtipikusabb képi séma a tartály. A tartály séma a testi tapasztalaton alapul, az emberi test a legalapvetőbb tartály, mely tartalmazza a testrészeket, üregeket, testnedveket stb., de emellett a közvetlen emberi környezet számos egyéb, tartályként felfogható elemet tartalmaz (pl. lakóépületek) (Kövecses – Benczes 2010: 134). A SZÍV TARTÁLY képi séma az alapja minden olyan metaforikus kifejezésnek, melyben a szív tartalmazza az emberi érzelmeket vagy tulajdonságokat: a szív az érzelmek tartálya. Nyelvileg erre utalhatnak belső helyviszonyt kifejező lokális esetragok és adpozíciók, továbbá a tartályra vagy annak részeire vonatkozó főnevek, melléknevek, igék. Vö. *a szívében őrzí, a szíve mélyén van, üres lett a szíve, megnyílik a szíve, kitárja a szívét, manysi simt šāyt rāti* 'örül' (a szívben dobog az öröm), *sim kēlpāl putyi* 'izgatott' (a szív vérrrel dobog), *simən rōwne* 'szeretett, kedves' (szívbe illő), *simən šāltne* 'ua.' (szívbe lépő), *simen pati* 'megszeret valakit, szerelmes lesz' (valakinek a szívébe esik) stb. A tartály alakja, formája különféle az egyes nyelvekben, lehet nyitott és zárt, és jellemezhetik egyéb tulajdonságok is, mint a tartály falának az anyaga, ép-sége stb. (A fentiekben már tárgyalt, kőszívre, összetört szívre utaló metaforák is voltaképpen idesorolhatók.) A kifejezések többnyire explicit módon nem nevezik meg a tartályt, de arra is van példa, hogy a kifejezés tartalmazza a tartály konkrét mibenlétét, és ez akár speciális kulturális háttért tükröz. A magyarban és a kínaiban például házként is reprezentálódhat a szív (vö. *kulcs valakinek a szívéhez*), a törökben pedig börtönként, vagy a portugálban, ahol általánosak a tengeri környezethez kapcsolódó kifejezések, a szív szivacsként szívja magába a negatív érzelmeket (Baranyiné – Sipőcz 2023: 13–14).

Nemcsak a tartály megjelenése ölthet változatos formákat, hanem a szívben, azaz a tartályban található anyagok is (folyadék, gőz, pára, növény, élő-lény stb.), szintén akár explicit, akár implicit módon kifejezve. Vö.: *csordul-tig van a szíve boldogsággal, a szívében él a remény, a szíve mélyén gyökere-zik, nem lehet kiirtani a szívéből, udmurt solen šulemaz jaraton pyčam* 'sze-relmes' (átáztatja szívét a szerelem) stb.

Az alábbi erza érzelmi kifejezések szintén a tartály séma megvalósulásai:

чи ки́ньгак седейс '1) elviselhetetlenné válik; 2) nem tűr/bír tovább valamit' (befut/eljut valakinek a szívébe)

а ту́кинны ки́ньгак седейстэ 'valaki nem tud felejtetni valamit' (nem megy/ jön ki valakinek a szívéből)

сови ки́ньгак седейс 'megjegyez', 'emlékezetébe vés' (belép, bemegy valakinek a szívébe)

чамды седей киненьгак 'megnyílik, mindent elmond' (kiüríti a szívét valakinek)

пры ки́ньгак седейс 'megtetszik valakinek' (valakinek a szívébe esik)

3.2.2. A szív mozgásához kapcsolódó képi sémák

Az érzelmi kifejezésekben a szív gyakran jelenik meg mozgó dologként (vö. A SZÍV MOZGÓ ENTITÁS), az ezen a sémán alapuló metaforikus kifejezések a szívnek a helyéről való elmozdulását jelenítik meg. Ha a szív a helyén van, annak pozitív tartalma van (vö. *helyén van a szíve*), a rendeltetésszerű helyéről való elmozdulása azonban többnyire negatív tartalommal bír (pl. *gatyájában a szíve*, finn *sydän syrjällään* 'aggódik, fél' (a szív az oldalán van) (Baranyiné 2023: 81, Bíró – Orava 2023: 114). Az elmozdulás általában vertikális, és hogy felfelé vagy lefelé irányuló-e a mozgás, az nyelvenként változatos, de többnyire az ijedtséget, félelmet jeleníti meg: manysi *sime jol-patəs* 'megijedt' (a szíve leesett), *sime jol-rayatas* 'megijedt' (a szíve lerogyott). A manysiban például nemcsak lefelé, hanem felfelé is történhet a mozgás, és A BOLDOGSÁG FENT VAN / A SZOMORÚSÁG LENT VAN orientációs metaforának megfelelően a szív felfelé történő mozgása örömet fejez ki, ellentétben a lefelé irányulóval: *tawe kasalēyəm, siməm nox-lapi* 'mikor meglátom, örülök' (amikor meglátom, a szívem felemelkedik) (Sipőcz 2023: 335).

A mozgás többnyire a testen belül történik, vö. udmurt *śulmyz pydyškaz vuemyn* 'megijedt' (a szíve a sarkába ment, vö. magyar *inába szállt a bátorsága*) (Kubitsch 2023: 185), de akad olyan metaforikus kifejezés is, ahol a szívet nem feltétlenül a testen belül képzeljük el az elmozdulás után, vö. *szív-repesve*, manysi *sim kon-rayatas* 'megijedt' (a szív kiesett) (Sipőcz 2023: 335). A szív testen belüli függőleges mozgása figyelhető meg abban az esetben is, mikor a szív a torokba kerül, ez mindig ijedtséget fejez ki. Mivel ez egyértelműen kapcsolatot mutat az ijedtség fiziológiai tüneteivel, számos nyelvben találkozunk olyan kifejezésekkel, melyekben a torokban van valami ijedtség esetén, vö. magyar *gombócot érez a torkában* 'megijed, szorong'. A torokba kerülő dolog tehát a szív is lehet, vö. *torkában dobog a szíve*, finn

sydän on kurkussa 'ijedt' (a szív a torokban van), manysi *sim turən joxti* 'megijed' (a szív a torokba jön).

Az alábbi erza példák a mozgás képi sémáján alapulnak, s a fent leírt tendenciáknak megfelelően mutatják, hogy a nem helyén levő szív negatív jelentést hordoz. Vö.:

кинъ-бути седеезэ кочкарыс туй 'fél, megijed, a szíve összeszorul' (a szíve a sarkába megy)

кинъ-бути седеезэ ашти а таркасонзо 'tétovázik' (a szíve nem a helyén van)

кинъ-бути седеезэ а сы 'valami nem a kedve szerint van, valami nem tetszik' (a szíve nem jön)

кинъ-бути седеезэ кирнявты 'ijedtséget, izgalmat érez' (a szíve kiugrik)

4. Összegzés

Az erza-mordvinban a szív számos nyelvhez hasonlóan központi szerepet játszik az érzelmek nyelvi megjelenítésében, és mind pozitív, mind negatív érzelmek kapcsolódnak hozzá. Az érzelmek mellett az emberi tulajdonságok kifejezésének is fontos eszköze. A szív lexémát tartalmazó metaforikus kifejezésekben a szív reprezentálódhat tárgyként, különféle tárgyi tulajdonságokat kiemelve, és megjelenhet élőlényként is. A szív konceptualizációjának alapjában többféle képi séma jelenik meg, kiemelendő a tartály és mozgás képi sémája, s ezek nyelvi manifesztációja szintén univerzális mintákat követ.

Irodalom

- ABDRAMANOVA, SAULE 2023: Heart in the Kazakh language. In: Baranyiné – Sipőcz 2023a: 53–74.
- BARANYINÉ KÓCZY JUDIT 2017: Mi a kulturális metafora? Magyar Nyelvőr 140: 404–425.
- BARANYINÉ KÓCZY, JUDIT 2023: More than emotions: Cultural conceptualizations of *szív* 'heart' in Hungarian. In: Baranyiné – Sipőcz 2023a: 75–107.
- BARANYINÉ KÓCZY, JUDIT – SIPŐCZ KATALIN (eds) 2023a: Embodiment in cross-linguistic studies: The 'heart'. Brill, Leiden, Hollandia.
- BARANYINÉ KÓCZY JUDIT – SIPŐCZ KATALIN 2023b: Introduction: Cultural conceptualizations of the heart across languages and cultures. In: Baranyiné – Sipőcz 2023a: 1–53.
- BERENDT, ERICH A. – TANITA, KEIKO 2011: The 'heart' of things: A conceptual metaphoric analysis of heart and related body parts in Thai, Japanese and English. Inter-cultural Communication Studies 20/1: 65–78.

- BÍRÓ, BERNADETT – ORAVA, ANNA 2023: The conceptualization of the Finnish *sydän* 'heart'. In: Baranyiné – Sipőcz 2023a: 108–126.
- ENFIELD, NICK J. – WIERZBICKA, ANNA (eds) 2002: The body in description of emotion: Cross-linguistic studies. (Special issue.) *Pragmatics and Cognition* 10/1–2.
- KÖVECSES, ZOLTÁN 2000: *Metaphor and emotion: Language, culture and the body in human feeling*. Cambridge University Press, Cambridge.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005a: A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Typotex, Budapest.
- KÖVECSES, ZOLTÁN 2005b: *Metaphor in culture: Universality and variation*. Cambridge University Press, Cambridge.
- KÖVECSES ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010: *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KRASKA-SZLENK, IWONA 2014: Semantic extensions of body part terms: common patterns and their interpretation. *Language Sciences* 44: 15–39.
- KRASKA-SZLENK, IWONA 2023: Polish *serce* 'heart': usage patterns and cultural conceptualizations. In: Baranyiné – Sipőcz 2023a: 148–173.
- KUBITSCH, REBEKA 2023: The role of 'heart' in the conceptualization of emotions in Udmurt. In: Baranyiné – Sipőcz 2023a: 174–198.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980: *Metaphors we live by*. University of Chicago Press, Chicago.
- MÉSZÁROS EDIT – MOTORKINA SVETLANA – KAZAEVA NINA – FELFÖLDI ÁGNES – ŠIRMANKINA RAISA 2008: Magyar–erza-mordvin szótár. *Studia Uralo-Altaica Suppl.* 8. Szeged.
- NIEMEIER, SUSANNE 2008: To be in control: Kind-hearted and cool-headed. The head-heart dichotomy in English. In: Sharifian – Dirven – Yu – Niemeier 2008: 349–372.
- NSzT = ITTÉZÉS NÓRA (szerk.): *A magyar nyelv nagyszótára*. Budapest, 2006–. <https://nagyszotar.nytud.hu/index.html>
- ORTONY, ANDREW – GERALD L., CLORE – ALLAN, COLLINS 1988: *The cognitive structure of emotions*. Cambridge University Press, Canada.
- PUSZTAI FERENC (szerk.) 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*. (Második, átdolgozott kiadás.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SHARIFIAN, FARZAD 2017: *Cultural linguistics*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.
- SHARIFIAN, FARZAD – DIRVEN, RENÉ – YU, NING – NIEMEIER, SUSANNE (eds) 2008: *Culture, body, and language: Conceptualizations of internal body organs across cultures and languages*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- SIPŐCZ KATALIN 2023: The conceptualization of mansi *sim* 'heart'. In: Baranyiné – Sipőcz 2023a: 325–349.
- SIRMANKINA, R. SZ. [Ширманкина Р. С.] 1998: *Фразеологиянь валкс: кемекставозь меревксэнь. Фразеологический словарь. Саранск*.

- SOMMER, ROBERT – SOMMER, BARBARA A. 2011: Zoomorphy: Animal metaphors for human personality. *Anthrozoös: A multidisciplinary journal of the interactions of people and animals* 24/3: 237–248.
- SZERE BRENNYIKOV, B. A. et al. [Серебренников, Б. А. – Бузакова, Р. Н. – Мосин, М. В.] 1993: Эрзянско-русский словарь. Эрзянь-рузонь валкс. Дигора, Москва.
- UEW = RÉDEI KÁROLY (Hrsg.): Uralisches etymologisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden, 1986–1988.
- WIERZBICKA, ANNA 1999: Emotions across languages and cultures: Diversity and universals. Cambridge University Press, Cambridge.
- YU, NING 2002: Body and emotion: body parts in Chinese expression of emotion. *Pragmatics and Cognition* 10/1–2: 341–367.
- YU, NING 2007: Heart and cognition in ancient Chinese philosophy. *Journal of Cognition and Culture* 7: 27–47.
- YU, NING 2008: The Chinese heart as the central faculty of cognition. In: Sharifian – Dirven – Yu – Niemeier 2008: 131–168.

*

The Erzya Mordvin *cedeŭ* ‘heart’

The paper investigates the role of the Erzya lexeme *cedeŭ* ‘heart’ in the conceptualization of emotions and human traits in the Erzya Mordvin language. The framework for the analysis is provided by the theory of cognitive metaphor (Lakoff – Johnson 1980, Kövecses 2000, 2005) and the cultural linguistics approach emphasizing the culture-specific nature of metaphors (Sharifian 2017). The research material comprises phrases and idioms with the lexeme *cedeŭ* gathered from bilingual Erzya Mordvin dictionaries as well as dictionaries of phrases and idioms. Language data are also derived from a native Erzya speaker.

In Erzya Mordvin, in the many other languages, the heart plays a central role in the linguistic representation of emotions, encompassing both positive and negative feelings. Beyond emotions, it is also an important means of expressing human traits. In metaphorical expressions, the lexeme ‘heart’ can be conceptualized as an object, highlighting various material properties, or as a living entity. The conceptualization of the heart is based on multiple image schemas with the container and movement schemas being particularly prominent; their linguistic manifestations also follow universal patterns.

Keywords: *Erzya Mordvin, cognitive metaphor, conceptualization, heart*

KATALIN SIPŐCZ – NINA KAZAJEVA

Az észti diaszpórák kialakulásának és nemzeti identitásuk megőrzésének vizsgálata

SZABÓ Melinda

Pannon Egyetem, Veszprém
szabo.melinda@htk.uni-pannon.hu

1. Bevezetés

2022-ben online kutatás indult az Észtországban élő észtek nemzeti identitásának elemzésére. A vizsgálati háttérrel már születtek írások (vö. Vigh-Szabó 2020, 2021), az eredmények könyv formájában látnak majd napvilágot. Jelen tanulmány a még le nem zárt kutatómunka kiegészítésének bemutatása: a vizsgálat célja a nem Észtországban élő, onnan több hullámban kivándorolt észtek nemzeti identitásának, az anyaországgal és a kultúrával való kapcsolataiknak feltérképezése.

Az észtek (észt állampolgárok, vö. Tiit 2015: 15) etnikai szülőföldjükön kívüli közösségei három nagyobb kivándorlási hullám során alakultak ki. Az első kivándorlási hullám a 19. század közepétől a 20. század második évtizedéig tartott. A második, tömeges kivándorlást a második világháború eseményei okozták. A harmadik hullám a függetlenség 1991-es kikiáltásához köthető, amelyet Észtország EU-hoz való csatlakozása fel is erősített.

Ezeket a migrációs mozgásokat a tanulmány részletesebben is bemutatja. A diaszpórák nemzeti (nyelvi és kulturális) identitásának bemutatására egy következő írásban kerül sor.

A migrációs hullámok mindegyike társadalmilag sokszínű volt: az emigrálók között a munkaképes korú férfiak voltak többségben (20–39 éves korcsoport), majd a fiatalok, végül a gyermekes családok következtek. Az iskolai végzettség tekintetében az alapkörű végzettség dominált (Tiit 2015). A munkavállalás során a leggyakoribb mesterségek a kézműves vagy szakmunkás munkakörök voltak, míg a felsőfokú szakemberek a külföldön dolgozók mintegy 5%-át tették ki (Krusell 2013).

A vándorlások irányát a tömegközlekedés fejlődése is meghatározta: 1870-ben kezdte meg működését a Tallinn–Szentpétervár, majd innen 1894-ben az Omszkba vezető transzszibériai vasútvonal.

A diaszpórában élő észt állampolgárok száma a becslések szerint legalább 120 000 fő, és körülbelül kétharmaduk (kb. 80 000) található Európában (Tiit 2015). 2014-ben a külföldön élő észtek számát már 200 000 főre becsülték (Praxis 2015). A külföldön élő észtek becsült száma valahol 150 000 és 200 000 között mozog, ami azt jelenti, hogy az észtek körülbelül 15%-a él Észtországon kívül.

A célországok közül a legjelentősebbek, ahol nagyobb lélekszámú észt közösség él: Argentína, Ausztrália, Ausztria, Brazília, Kanada, Kína, Kolumbia, Dánia, Finnország, Franciaország, Németország, Hong-Kong, Új-Zéland, Norvégia, Oroszország, Spanyolország, Svédország, Nagy-Britannia, USA és Venezuela (Krusell 2013). Az 1. táblázat azokat az országokat mutatja, ahol az észt kisebbség nemcsak jelen van, de 2012 és 2015 között számuk emelkedett.

	2012	2015	Növekedés
Finnország	30 700	49 020	18 320
Oroszország	13 223	16 669	3 446
Nagy-Britannia	2 683	6 863	4 180
Svédország	3 218	4 226	1 008
Németország	2 462	4 003	1 541
USA	2 646	3 501	855
Kanada	2 688	3 031	343
Ausztrália	1 577	2 341	764

1. táblázat

*A külföldön élő észt állampolgárok száma 2012-ben és 2015-ben
(Tiit 2015: 9)*

2. Az első kivándorlási hullám

A demográfiai átalakulás Észtországban a 19. század közepén kezdődött, korábban, mint Oroszország többi részén (Kumer-Haukanõmm et al. 2017).

Az első kivándorlási hullám kezdete előtt többnyire fiatal férfiak hagyták el Észtországot, és legtöbbször a Balti-tenger környéki országokba, ritkábban pedig Amerikába emigráltak, hogy az Orosz Birodalomban akkoriban érvényben levő kötelező 25 éves hadkötelezettség elől próbáljanak kibújni (Kumer-Haukanõmm et al. 2017). Az 1918-as függetlenséget megelőzően az észt közösség Oroszországon kívül meglehetősen kicsi volt. Az észtek legnagyobb nyugati tömbje Észak-Amerikában élt, amely Észtország tengerparti területeiről származó emberekből, az orosz hadi- és teherhajókról disszidált tengerészekből, az 1905-ös forradalom elől menekülő politikai emigránsokból, valamint az Oroszországból továbbvándorló emberekből állt. Az Észt Köztársaság megalakulása előtt a szomszédos Lettországon, Finnországon és Svédországon is voltak kisebb észt közösségek (Kumer-Haukanõmm et al. 2017).

A mai Észtország területe akkoriban fontos ipari központ volt az Orosz Birodalomban. A gyors iparosítás és a ruszifikációs politika az ipari munkások bevándorlását eredményezte Oroszországból Észtország nagyobb ipari városaiba (Kulu 1992, Jürgenson 2002). 1850-ben Észtország területén mintegy 660 000 észt élt, míg a külföldön élő észtek számát akkoriban közel 30 000-re becsülték.

Az első migrációs hullám a 19. század közepétől az első világháborúig tartott. A kedvezőtlen természeti viszonyok, az éhínség, az Orosz Birodalom migrációbarát politikája, a jobbágyság eltörlése Észtországban és Livóniában, az útlevéltörvény 1863-as hatálybalépése, a felsőfokú oktatás megszerzésének lehetősége, a vasúthálózat bővítése Szibéria felé mind-mind hatással voltak a lakosság elvándorlására. Emellett az orosz központi kormányzat támogatásokat kínált a telepeseknek az ország lakatlan területeinek benépesítésére (Jürgenson 2002, Jansen 2007).

Az első kivándorlási hullám eredményeként a külföldön élő észtek száma 1917-re 215 000-re nőtt. A hivatalos adatok szerint 200 000 észt élt keleten és 15 000 nyugaton (Kumer-Haukanõmm et al. 2017). Oroszországban több mint 300 észt települést számoltak össze ekkoriban, köztük Szentpéterváron a legnagyobb észt közösséget. A legtöbb észt (90%) Oroszország európai részén élt, de voltak észt falvak Szibériában, a Krímben és a Távol-Keleten is. Az első kivándorlási hullám során a telepesek fokozatosan távolodtak el a kezdeti „magtelepülésekről” a környező területek felé, valamint Oroszország teljesen új régióiba. Ez a mozgás évtizedekig, azaz több generáción keresztül

folytatódott. Az első kivándorlási hullám során általános gyakorlat volt, hogy az Észtország ugyanazon régiójából érkező észtek ugyanazon oroszországi településekre koncentráálódtak, és ez hozzájárult ahhoz, hogy az észt nyelv, sőt néha annak dialektusai is megmaradjanak a kommunikáció nyelveként (Kulu 1992, Tammaru et al. 2010).

Amikor Észtország 1918 elején függetlenné vált, ez véget vetett az Oroszországba irányuló tömeges kivándorlásnak. Az észtek kezdtek visszatérni függetlenné vált hazájukba. A külföldön felsőfokú végzettséget szerzett észtek számára az Észt Köztársaság az önmegvalósítás, a megszerzett tudás és készségek megvalósításának helyszínévé vált. A vártnál többen akartak Észtországba visszatérni, ezért a kormány korhatárt vezetett be, és egyéb feltételeket szabott. Nem elhanyagolható tény az sem, hogy Szovjet-Oroszország, majd a Szovjetunió számos akadályt gördítve az észtek hazaköltözése elé, fokozatosan megnehezítette a visszavándorlók mozgását (Bereczki 2024). Ekkoriban mintegy 37 500 fő tért vissza az anyaországba (Tammaru et al. 2010).

3. A második kivándorlási hullám

A második tömeges kivándorlás a második világháború következményeként nyugat felé indult. Ez a hullám jelentősen kiegészítette a nyugati országokban korábban létrejött észt közösségeket. Az elsőhöz képest a második hullám intenzív, nagyrészt kényszerű, rövid idő alatt lezajló kivándorlást jelentett. A háború alatt és után sok észtet deportáltak keletre, de azok többsége, akiknek sikerült túlélniük az ottani zord körülményeket, amint lehetőségük nyílt rá, visszatértek a szülőföldjükre (Kumer-Haukanõmm et al. 2017).

1939-ben a náci Németország és a Szovjetunió megkötötte a Molotov–Ribbentropp paktumot, melyben a közöttük fekvő kis országokat felosztották egymás között. Az elvileg semleges Észtország a szovjet zónába került. A második kivándorlási hullám már ekkor elindult, amikor észtek csatlakoztak a kitelepítési program keretében a Németországba távozó balti németekhez. Németország 1941. június 22-én támadta meg a Szovjetuniót, majd Észtország náci uralom alá került. A háború alatt a Szovjetunió több mint 30 000 észtet sorozott be a hadseregébe. A katonai kötelezettség elől sokan próbáltak menekülni. 1942-től számos észt került a német fegyveres erőkbe is. A mozgósítás elől az észtek Finnországba menekültek, ahol külön ezredet alakítottak, hogy segítsék a finneket a függetlenségükért folytatott harcban (Kumer-Haukanõmm et al. 2017).

Az észtek kivándorlása 1944 nyarán, őszén érte el a csúcspontját: a Vörös Hadsereg közeledtével a civilek nagy számban menekültek Finnországba, Svédországba és Németországba. Észtország 1944 szeptemberében szovjet hatalom alá került, a határokat lezárták (Kumer-Haukanõmm 2012). Az ekkor távozók háborús menekültekké váltak. Sokan éveket töltöttek táborokban (1945-re 42 000 észtt élt ezeken a helyeken), mielőtt Ausztráliába, Kanadába vagy az Egyesült Államokba telepítették volna őket. Az észtek számára a szovjet kommunista irányítástól való félelem erős visszatartó erőt jelentett. Internetes forrás (1).

Becslések szerint a második világháború következtében közel 80 000 észtt indult nyugatra, akiknek 6–9%-a meghalt útközben. Több mint 40 000 észtt jutott el Németországba és körülbelül 26 000 Svédországba. Valamivel több mint 1000 menekült érkezett Ausztriába és Dániába. A Svédországba jutott észtek nagy része tartósan ott maradt, míg a Németországban, Dániában és Ausztriában élő honfitársaiknak néhány évtől akár hét évig tartó táborozás után tovább kellett költözniük. A fő célországok közé tartozott az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália, Anglia, Brazília és más tengerentúli államok.

A nyugatra jutott vagy oda tartó észtek egy része a háború után azonnal hazatért – összesen mintegy 11 000 civil és 10 000 (volt) katona (Kumer-Haukanõmm 2012).

A korábbi kivándorlókkal együtt a nyugati közösség becsült mérete 1945-ben több mint 90 000 fő volt (Kulu 1992).

4. A harmadik kivándorlási hullám

A harmadik kivándorlási hullám kiváltó oka a Szovjetunió felbomlása volt, amely ismét új lehetőséget adott a nemzetközi mozgásra. A függetlenség 1991-es helyreállítása ideiglenesen az új migrációs minta kezdetének nevezhető, bár a kivándorlás első jelei már ezt megelőzően is láthatóak voltak. Az észtek nyugat felé irányuló polgári migrációja, amely az orosz hadsereg keletre való visszatérésével egyidejűleg zajlott, az 1990-es években elhanyagolható volt a következő évtizedhez képest. A függetlenség helyreállítása után a migrációs áramlásokat az eredetileg a Szovjetunió köztársaságaiból származó emberek visszavándorlása is uralta: mintegy 144 000 személy, azaz az összes etnikai kisebbség egynegyede hagyta el Észtországot (Anniste 2014).

Észtország függetlenségének 1991-es helyreállításakor a legnagyobb észtt közösség (46 000 fő) még mindig Oroszországban volt. Észtország függetlenné válása után az Oroszországban élő közösség közel egynegyede vissza akart térni, míg a nyugati államokban élő észtek közül 1989 és 2000 között

csak körülbelül 1000-en fordultak vissza (Tammaru et al. 2010). 2000-re az Oroszországban élő észtek száma 28 000 főre csökkent, ami az USA és Kanada észti közösségeihez hasonlítható (Kumer-Haukanõmm et al. 2017).

A visszatérők száma talán gazdasági okokból vagy a fiatal állam által nyújtható szűkös szociális garanciák miatt volt ilyen alacsony, emellett az utazás is egyre könnyebbé vált a világban. Ez a szabadság arra ösztönözte az embereket, hogy munkát, önmegvalósítást, kihívásokat és új otthont keressenek Nyugat-Európa országaiban. A nyugatra irányuló kivándorlás azonban mérsékelt maradt, és a nyugati közösség mérete alig változott. A függetlenség helyreállítását követő első évtizedben a nyugati országokban élők száma összesen mintegy 85 000 fő lehetett (Kumer-Haukanõmm et al. 2017).

A harmadik hullám Észtország Európai Unióhoz való csatlakozása után ismét új lendületet kapott (Tammaru et al. 2010). A nyugat-európai országok lettek a fő célországok, elsősorban Nagy-Britannia, Írország, Finnország és Svédország. Az ezekbe az országokba irányuló kivándorlás 2000 és 2008 között akár nyolcszorosára is növekedhetett (Anniste 2014).

2014-ben jelentős változások történtek az észti közösséggel rendelkező országok listáján is. Történelmileg Oroszországban volt a legnagyobb közösség, de 2014-re Finnország lett a legnépszerűbb külföldi letelepedési célország az észtek körében. A nagy észti közösséggel rendelkező országok között továbbra is Oroszország, Svédország, Németország, az USA, Kanada és Ausztrália szerepelt (Tiit 2015).

Az Észtországból Finnországba irányuló kivándorlás már az 1990-es évek elején jelentős volt. A finn nyelv ismerete és a két ország földrajzi közelsége sok észtet motivált a kivándorlásra. A következő években a kivándorlás csökkent, majd az 1990-es évek végi gazdasági recesszió és az EU-hoz való 2004-es csatlakozás után ismét növekedni kezdett, és a 2008-ban kezdődött gazdasági válság idején érte el a csúcspontját (Kumer-Haukanõmm et al. 2017).

Finnország még mindig a legnépszerűbb ország a kivándorlók körében, hiszen az Észtországot elhagyók közel fele oda megy, és mintegy 50 000 észti állampolgár él ott állandó jelleggel (Tiit 2015). Emellett legalább további 15 000 olyan ingázó van, akik Észtországban élnek, de Finnországban dolgoznak (Krussel 2013). Az észak felé irányuló migráció mellett egy Észtországba való visszavándorlással is számolni kell, amely a kivándorlással párhuzamosan nőtt az utóbbi években (Kumer-Haukanõmm et al. 2017).

5. Napjainkban

A 21. században az észteket a hálózati alapú migráció jellemzi. A migráció hálózati elméleti megközelítésének szakirodalmi szerinti (vö. DaVanzo 1981, Deléchat 2001, Nowotny et al. 2012) az emberek olyan országokat részesítenek előnyben, ahol már élnek honfitársaik, így a gazdasági lehetőségeken és az intézményi adottságokon túl a kapcsolati tőke határozza meg az egyén migrációs hajlandóságát és a letelepedési hely kiválasztását.

A transznacionalizmus fogalma az 1990-es években jelent meg a migrációkutatásban, és abban jelentett új megközelítést, hogy rámutatott: a vándorló egyének nem számolják fel teljesen korábbi életüket a származási országukban, hanem a közlekedés és telekommunikáció fejlődésével egyre inkább képesek egyszerre kapcsolódni mind a származási, mind a befogadó országhoz; az emberek befogadó országbeli integrációja egyidejűleg létezhet a származási országhoz való kötődésük fenntartásával (Glick et al. 1992). Ezzel a nagyfokú mobilitással az egyén mindennapi tevékenységei több országot is áthidalnak. Az 1990-es években „nemcsak a migrációs folyamatok gyorsultak fel jelentős mértékben, hanem a telekommunikáció is olyan fejlődésen ment keresztül, amely által a külföldre költöző és ott letelepedő személyek virtuálisan tagjai maradhatnak egykori anyaországuk társadalmának, vagyis a »transznacionális« életforma korábban ismeretlen minőségi szintre jutott, ami új helyzetet teremtett az anyaországi politikák számára is” (Kovács 2018: 155). Az Észtország által kínált elektronikus állami szolgáltatások tovább könnyítik a transznacionalizmust, segítve a mindennapi tevékenységek elvégzését és az aktív állampolgári létet bárhol a világon, ahol van internetkapcsolat (Kumer-Haukanõmm et al. 2017).

Ha kitekintünk Európából, Ausztráliában, az Amerikai Egyesült Államokban és Kanadában találunk nagyobb lélekszámmal rendelkező észt diaszpórákat. A 2021-es statisztikai adatok szerint Ausztráliában közel 12 000, az USA-ban csaknem 30 000, Kanadában pedig több mint 23 000 észt lakos él (2, 3, 4).

6. A transznacionalista kötődések alakulása

Az észt Külügyminisztérium becslése szerint világszerte közel 200 000 észt származású ember élhet, ez Észtország lakosságát tekintve jelentős szám. A felmérések szerint a külföldön élő észtek közel 80%-a szeretné a kapcsolatát Észtországgal továbbra is fenntartani, szeretne tájékozódni az észtországi életéről, és hozzájárulni Észtország népszerűsítéséhez világszerte (5).

2021 márciusától ennek a tevékenységnek a támogatását a Globális Észtl Diaszpóra program koordinálja a világ más érintett minisztériumainak, partnerügynökségeinek és különböző észtl szervezetek segítségével. A Külügyminisztérium honlapján a külföldi észtl folyamatosan tájékozódhatnak az észtlországi eseményekről, kulturális rendezvényekről. Ez a program is jól mutatja, hogy a digitalizáció segítségével a származási ország csak egy karnyújtásnyira van az emberektől.

A diaszpóra program elődje az 1954-ben létrehozott Észtl Világtanács (Ülemaailmne Eesti Kesknõukogu) volt, amely nonprofit szervezetként a külföldön élő észtl összefogását támogatja napjainkban is (6). Az éves találkozások helyszínéül váltakozva szolgál Észak-Amerika, Európa és Észtlország. 2018 májusában Tallinnban az észtl kormány az anyaország és a külföldön élő észtltek közötti kapcsolatok erősítésére vonatkozó javaslatokat fogadott el. Az Észtl Világtanács tagjai ezen célok elérésén dolgoznak.

Visszatekintve a három kivándorlási hullámról elmondható, hogy az embereket összekötő legerősebb kapocs az észtl nyelv, a hagyományok ápolása és az észtlországi honfitársakkal való kapcsolattartás volt az akkori technológiának megfelelően (Kumer-Haukanõmm et al. 2017).

Az első hullám esetében az összetartó erőt a templom jelentette, amely vallási, oktatási és közösségi központ volt egyszerre. Saját templom híján az Oroszország különböző részein élő észtltek gyakran használták a németek vagy finnek templomait. Sokszor azonban igazi templomra sem volt szükség, az épület szerepét egy imaterem is betölthette. Később, a templommal együtt általában iskolai helyiségeket is építettek, és a gyerekeket ott tanították észtlül. Az Orosz Birodalomban akkoriban érvényes jogszabályok és kedvezmények hamarosan lehetővé tették, hogy a gyermekek öt éven keresztül anyanyelvi oktatásban részesüljenek (Jürgenson 2002).

Az első hullám egyik legfontosabb központja Oroszországban Szentpétervár volt, ahol a 19. század végén és a 20. század elején nemcsak kulturális társaságok, hanem diák- és politikai szervezetek is működtek (Jansen 2007– Jürgenson 2002).

Az első és második hullámmal külföldre utazó észtltek fontos szerepet játszottak országuk fejlődésében, amikor visszatértek etnikai hazájukba. Az első világháború végén az Oroszországban, különösen Szentpéterváron egyetemre járt fiatal, tanult észtltek megkezdhatték az újonnan létrehozott állam építését. Hasonló helyzet bontakozott ki az 1990-es évek elején, a függetlenség helyreállítása időszakában, amikor a hazatérő észtltek a függetlenség megteremtésének folyamatát segítették.

Az elmúlt közel 30 évben elvándorolt észti közösségek esetében azonban felmerül a kérdés: vajon ezek a csoportok egy „transznacionális Észtország” tagjai lesznek, szorosan kötődve hazájukhoz, esetleg a befogadó ország életébe integrálódnak, vagy hazatérnek, hogy az észti társadalom részévé váljanak (Kumer-Haukanõmm et al. 2017)? A Tartui Egyetem Alkalmazott Társadalomkutatói Központja és a Balti Kutatóintézet által kiadott hatástanulmány szerint (2013) az identitásmegőrzésben és az anyaországgal való kapcsolattartásban fontos elemek azok a kezdeményezések, amelyek a diaszpórák tagjait Észtországgal összekapcsolják: észtországi tanulási lehetőségek, szakmai gyakorlatok észti vállalatoknál, részvétel nyelvi táborokban és az öt évente megrendezésre kerülő dalosünnepeken, észti gyerekeket célzó nyári nyelvi és kulturális táborok szervezése. Talán ennek is köszönhető, hogy 2017 óta évente több észti állampolgár vándorolt be Észtországba, mint amennyi kivándorolt. A legtöbb visszatérés Finnországból, Nagy-Britanniából, valamint Oroszországból történt. A 2021–2024 és a 2024–2027 közötti időszakokat átívelő integrációs programoknak köszönhetően a külföldi észteket és a visszatérők beilleszkedését támogató eszközrendszerek nagymértékben elősegítik a sikeres identitásmegőrzést (7, 8).

Egy friss kutatás szerint azonban (vö. Toomistu et al. 2024) a külföldre költözött, 20–35 év közötti észti fiatalokat a jelenleg jobb gazdasági helyzetük és az általuk kelet-európainak tartott értékektől való félelem akadályozhatja abban, hogy visszatérjenek Észtországba. A megkérdezettek többsége (több mint 80%-a) ugyanakkor fontosnak tartja, hogy továbbra is észtként határozza meg magát. A kutatás rámutatott az ún. „affektív disszonancia” jelenségére is: a külföldön élő fiatalok egyrészt nosztalgiát, vágyat, büszkeséget éreznek, ha hazájukra gondolnak, másrészt szégyent, csalódottságot, elidegenedést is megtapasztalnak (Harrik 2024).

7. Utószó

Sokszor felmerül a kérdés – annak ellenére, hogy Észtország példaértékű nyelv- és oktatáspolitikával segíti az észti nyelv és a kulturális értékek fennmaradását –, hogy meddig képes egy etnikai közösség öröksége életben maradni, meddig látja el a nemzeti identitás nemzetösszetartó funkcióját. Tiit szavai jól példázzák ezt a dilemmát: „Ma senki sem ismeri a kritikus határát annak, hogy egy nemzet meddig tud kulturális nemzetként létezni, de a nemzeti kultúra folytonossága azt jelenti, hogy a nemzet nyelvének meg kell teremtenie számos tudomány fejlődését, egy működő felsőoktatási rendszer, gazdag hazai irodalom és előadóművészet kialakulását. (...) És mindezen embereknek érezniük kell, hogy kapcsolatban vannak a földdel, és csak ezt a

földet tekintik otthonuknak. A tapasztalatok szerint ma az ehhez szükséges népességszám egészen közel van a milliós határhoz, bár vannak kisebb nemzetállamok is [a szerző ford.] – írja Tiit 2011-ben.

A kevesebb mint egymillió főt számláló észti állam fennmaradásának egyik kulcsa többek között az is, hogy az észti állam a külföldi észteket megfelelő, elköteleződésre irányuló diaszpórapolitikával tudja megszólítani és megnyerni, a hazatérőknek pedig megfelelő esélyeket tudjon teremteni az önálló élethez és jóléthez.

A kutatás új fázisában a szerző a harmadik hullámban kivándorolt észteket kívánja vizsgálni a közösségi média és online kérdőív segítségével. Kutatóként az érdekli, hogy mi befolyásolja azt a döntést, hogy a megkérdezettek külföldön maradnak-e, avagy visszatérnek Észtországba, illetve milyen identitásmintázatokkal rendelkeznek, ha az észti nyelvről és kultúráról esik szó.

Irodalom

- ANNISTE, KRISTI 2014: East-West migration in Europe: The case of Estonia after regaining independence. (Doctoral thesis, University of Tartu.) Tartu Ülikool, loodus- ja tehnoloogiateaduskond, Tartu Ülikooli ökoloogia- ja maateaduste instituut, geograafia osakond.
- BERECZKI ANDRÁS 2024: A finn és az észti állam megszületése. *Pro Minoritate: Ősz*, 33–69.
- DAVANZO, JULIE 1981: Repeat migration, information costs, and location-specific capital. *Journal of Population and Environment* 4/1: 45–73.
<https://doi.org/10.1007/BF01362575>.
- DELÉCHAT, CORINNE 2001: International migration dynamics: The role of experience and social networks. *Labour* 15/3: 457–486. <https://doi.org/10.1111/14679914.00173>.
- GLICK SCHILLER, NINA – BASCH, LINDA – BLANC-SZANTON, CRISTINA 1992: Transnationalism: A New analytic framework for understanding migration. *Annals of the New York Academy of Sciences* 645/1: 1–24.
- HARRIK, AIRIKA 2024: Y-põlvkonna noor võib eelistada elada välismaal Eesti väärtusruumi tõttu. <https://novaator.err.ee/1609333584/y-polvkonna-noor-voib-eelistada-elada-valismaal-eesti-vaartusruumi-tottu>
- JANSEN, EA 2007: Eestlane muutuv asjas. Seisusühiskonnast kodanikuühiskonda. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu.
- JÜRGENSON, AIVAR 2002: Siberi eestlaste territoriaalsus ja identiteet. (Doctoral thesis, Tallinn Pedagogical University.) Tallinna Pedagoogikaülikool, Tallinn.
- KOVÁCS ESZTER 2018: Klasszikus és kelet-európai diaszpórapolitikák. *Tipologizálás. REGIO* 26/3: 155–234.

- KRUSELL, SIIM 2013: Eesti elanike töötamine välismaal. Pilte rahvaloendusest. Estonian citizen working abroad. Census snapshots. Statistikaamet, Tallinn. 129–146.
- KULU, HILL 1992: Eestlased maailmas: ülevaade arvukusest ja paiknemisest. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu.
- KUMER-HAUKANÖMM, KAJA 2012: Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste probleematika aastatel 1945–1952 Eesti pagulaste näitel. (Doctoral thesis, University of Tartu.) Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu.
- KUMER-HAUKANÖMM, KAJA – TELVE, KEIU 2017: Estonians in the world. Estonian human development report 2016/2017. Estonia at the age of migration. <https://2017.inimareng.ee/en/open-to-the-world/estonians-in-the-world/>
- NOWOTNY, KLAUS – PENNERSTORFER, DIETER 2012: Ethnic networks and the location choice of migrants in Europe. Working Papers in Economics and Finance – University of Salzburg – No. 2012-07. <http://hdl.handle.net/10419/128949>.
- TAMMARU, TIIT – KUMER-HAUKANÖMM, KAJA – ANNISTE, KRISTI 2010: Eesti diasporaa kujunemise kolm lainet. In: Praakli, Kristiina – Viikberg, Jüri (toim.), Eestlased ja eesti keel välismaal. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn. 35–57.
- TIIT, ENE-MARGIT 2011: Eesti rahvastik: viis põlvkonda ja kümme loendust. Eesti. Statistikaamet, Tallinn.
- TIIT, ENE-MARGIT 2015: Eesti viimase veerandsajandi välisränne. Statistiline hinnang. Rahvastiku areng. Population Trends. Statistikaamet, Tallinn.
- TOOMISTU, TERJE – ANNIST, AET – MURAKAS, REIN 2024: Unbearable “eastern European mentality”: the affective contradiction in the national belonging of Estonians with a migratory experience. <https://doi.org/10.1080/01629778.2024.2329072>
- VÍGH-SZABÓ MELINDA 2020: Az észti nemzeti identitás alakító tényezői. Alkalmazott Nyelvtudomány 20/1: 1–17.
- VÍGH-SZABÓ MELINDA 2021: Nyelvek és nyelvváltozatok Észtországbán. Folia Uralica Debreceniensia 28: 465–482.

Internetes források

- (1) Our new home – Meie uus kodu: Estonian-Australian Stories. <http://www.migrationheritage.nsw.gov.au/exhibitions/ournewhome/fleeing/>
- (2) Ausztrál Statisztikai Hivatal. <https://www.abs.gov.au/statistics/people/people-and-communities/cultural-diversity-census/2021#data-downloads>
- (3) USA Statisztikai Hivatal. <https://www.census.gov/>
- (4) Kanadai Statisztikai Hivatal. <https://www150.statcan.gc.ca/t1/tbl1/en/tv.action?pid=9810035501>
- (5) Észt Külügyminisztérium. <https://vm.ee/en/activity/global-estonian-diaspora/aim-global-estonian-diaspora>
- (6) Észt Világтанács. <https://uekn.ee/en/>

- (7) Integrációs program 2021–2024: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://www.fin.ee/sites/default/files/documents/2020-10/L%C3%B5imumisprogramm%202021%E2%80%932024.pdf
- (8) Integrációs program 2024–2027: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://www.kul.ee/sites/default/files/documents/2024-02/L%C3%B5imumisprogramm_2024_2027

*

An examination of the formation of Estonian diasporas and the preservation of their national identity

In 2022, an online survey was launched to analyse the national identity of Estonians living in Estonia. The present study is an extension of this ongoing research, which aims to explore the national identity of non-Estonians who have emigrated from Estonia in several waves as well as their relations with the mother country and culture. Communities of Estonians outside their ethnic homeland were formed during three major waves of emigration. The first wave of emigration lasted from the mid-19th to the second decade of the 20th century. The second mass emigration was caused by the events of the Second World War. The third wave was linked to the declaration of independence in 1991, which was reinforced by Estonia's accession to the EU. The number of Estonians living abroad is estimated to be somewhere between 150 000 and 200 000, which means that about 15% of Estonians live outside Estonia.

One of the keys to the survival of the Estonian state, which has less than a million inhabitants, is the diaspora policy that the Estonian state can implement to attract and engage Estonians abroad and to create opportunities for those returning home to live independently and to prosper.

Keywords: *national identity, waves of emigration, diaspora policy, Estonia*

MELINDA SZABÓ

A *beana* 'kutya' előtagú északi számi növénynevekről

SZALÓCZY Bettina

Debreceni Egyetem, Nyelvtudományok Doktori Iskola
Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet
sz.bettina96@gmail.com

1. Bevezetés

A számi nép életmódja a rénszarvastenyésztésre, vadászatra, halászatra és gyűjtögetésre épült, ezáltal közeli kapcsolat alakult ki az ember és a természet között. A környezet megismerése és megnevezése tehát kulcsfontosságú szerepet játszott a belső keletkezésű szókincs kialakulásában.

Az állatok és növények megnevezései nem csupán biológiai szakkifejezések, hanem az emberek mindennapi életét, valamint a természethez való kapcsolatát is tükrözik. A növényvilág elnevezése során, ahogy a világ számos nyelvén, úgy az északi számiban is, sok esetben jelennek meg állatok nevei. Ezek a megnevezések szimbolikus jelentéseket hordoznak, amelyek rámutathatnak arra, hogy például a különböző növények a névadót az állatok mely tulajdonságaira emlékeztették.

Egy-egy növény elnevezése tükrözheti a növények és az állatok közötti külső megjelenés hasonlóságát, a névben szereplő állatnak adott növényvel való kapcsolatát. Például a táplálkozáshoz köthető a *rievssatmuorji* 'hófajd bogyó', mely a *rievssat* 'sarki hófajd' állatnevet tartalmazza, és egy olyan bogyóra (*muorji*) vonatkozik, amelyet ez a madár szívesen fogyaszt. Ugyanez a növénynév előfordul a *guovžžamuorji* 'medvebogyó' névben is. Ez a *guovža* 'medve' szót tartalmazza, mert a medvék szívesen eszik ezt a bogyót. A növény harmadik elnevezése a *guovžžalasta* 'medvelevél', amelyben az állat étele helyett a medve testrésze lesz a növény nevének motiválója (levelei ugyanis olyan alakúak, mint a medve mancsa).

2. A névadások motivációja

A szavak háromféle módon lehetnek motiváltak: fonetikailag, morfológiai és szemantikailag.

2.1. Fonetikai motiváció. A fonetikai motiváció az onomatopoetikus, hangutánzó szavak esetében figyelhető meg. Az állatnevek közül talán legismertebb onomatopoetikus név a *kakukk* neve: ang. *cuckoo*, ném. *Kuckuck*, ol. *cuculo*, or. *kykyuka*, fi. *käki* stb. (Ulmann 1972: 82, 84, 86–87).

A növénynevek névadásának motivációját is képezhetik a hangutánzó szavak, bár számi adataim között nem szerepel erre adat; a magyarban azonban ilyen a *csattanó maszlag*, vagy a svéd nyelvben a *sprängört* 'gyilkos csomorik; *Cicuta virosa*' (< *spräng* 'robbanás').

2.2. Morfológiai motiváció. A morfológiai szerkezetük által motivált szavak csoportjába az összetett és a képzett szavak tartoznak. Az állatnevek esetén is számolhatunk ilyen morfológiai motivációval, jóllehet sok esetben az összetételi tagok kapcsolata már elhomályosult, ilyen például az ang. *butterfly* 'pillangó' (= *butter* 'vaj' + *fly* 'légy'), amely eredetileg vagy csak a vajhoz hasonló, sárga színű pillangókra volt használatos, vagy azon a hiedelmen alapszik, miszerint a pillangók tejet és vajat ettek. Hasonló az ang. *lady-bird* 'katicabogár' elnevezése (*lady* 'nemes hölgy, nő' + *bird* 'leányka, fiatal lány; itt: Szűz Mária'), amely a középkorból származik, amikor a katicát „a Szűzanya bogarának” (ang. *Beetle of Our Lady*) nevezték, mivel Szűz Máriát ekkoriban gyakran ábrázolták piros ruhában (Ulmann 1972: 91–92).

3. Szemantikai motiváció. A szemantikai motivációhoz tartoznak a főként metaforákon és metonímiákon alapuló jelentések. A növénymegnevezések lehetnek leírók vagy metaforikusak. A leíró megnevezések valamilyen konkrét információt hordoznak, mint például a növény színe, míg a metaforikusak esetében valamilyen átvitt, nem mindig egyértelmű jelentésre kell gondolni, mint például, amikor egy állatra vagy egy állat testrészére utal a növény elnevezése (Láncz 2002: 129). A leíró megnevezések csoportjába sorolhatjuk például, amikor a név a növény színére utal, pl. számi *čáhppeslukti* 'fekete alpesi sás; *Carex atrata*' (< *čáhppes* 'fekete' + *lukti* 'sás'). A metaforikus megnevezések csoportjába tartozik például a *beatnatnjuovččarássi* 'közönséges aranyvessző; *Solidago virgaurea*' elnevezésű növény az északi számiban, ennek a jelentése 'kutyanyelvű'. Magyarul ez az aranyvessző elnevezést kapta. Ebből is látható, hogy nyelvenként eltérő, mi kerül fókuszba a névadási folyamat során. Ezeknek a növényeknek ugyanis a virágzata élénk-sárga, viszont a számik inkább a növény hosszúkas leveléről nevezték el, amely a kutya nyelvéhez hasonlít.

Az állatokra utaló növénynevek esetében morfológiai és szemantikai motivációról együttesen beszélhetünk, mivel ezek szinte mindig összetett szavak, és sokszor metaforikus jelentésen alapulnak. Egy szó tehát egyszerre

lehet morfológiailag és szemantikailag is motivált. Például az angol *bluebell* 'kék harangvirág' egy transzparens összetett szó, amely egyszerre tükrözi a virág formáját és színét (*blue* 'kék' + *bell* 'harang'), így szemantikailag is motivált (Karhu 1998: 185). A morfológiai és szemantikai motiváció jól látható az északi számiban is. Ere példa az *alitbiellorássi* 'kereklevelű harangvirág; *Campanula rotundifolia*', amelynek első tagja, az *alit* 'kék' szó a virág színére utal, a *biello* 'harang' pedig a virág formájára (ez valószínűleg tükörfordítás a skandinávból, vö. norvég *blåklokke* 'kék + harang'). A számi *rássi* utótag jelentése 'fű', ez gyakori elem a növénymegnevezésekben. A haranghoz való hasonlítás több nyelvben is jelen van, vö. például finn *kissan-kello* 'macska + harang'.

3. A 'kutya' előtagú növénynevekről

Az állatok nevét tartalmazó növénynév-összetételek között a magyarban is gyakoriak a *kutya*- vagy *eb*- előtagú elnevezések. Nemcsak a népi botanikában használatos névadási forma ez, hanem a hivatalos, binomiális nomenclaturában is sok esetben helyet kaptak az állatok, köztük a kutya (lat. *canis*). Érdekes mindenekelőtt körüljárni, hogy mi lehet a 'kutya' előtagú növényneveknek a névadási háttere (Haber 1963: 33–37).

a) Mérgező vagy gyógyító növény. Ebbe a csoportba olyan növények sorolhatók, melyek vagy mérgezőek, vagy ellenkezőleg, gyógyszerként használhatók az állat számára. Ennek a csoportnak a klasszikus képviselője a lat. *Rosa canina* 'kutya-rózsa' (m. *vadrózsa/ebrozsa*). E növény megnevezésében több európai nyelvben is megtalálható a 'kutya' előtag, vö. ném. *Hundsrose*, ang. *dog-rose*, sv. *hundros*, fi. *koiranruusu*. Bár eredményessége nem lett bizonyítva, a rómaiak a veszett kutya harapásának kezelésére ajánlották ezt a növényt (Vermeulen 2005: 249).

b) A növény (vagy annak valamely része) hasonlít a kutya valamely testrészére. Ilyen a m. *ebnyelvfü*, fi. *koirankieli(heinä)*, ném. *Hundszunge*, fr. *langue de chien*, amelynek hosszúkas levelei a kutya nyelvére utalnak metaforikusan (Rácz 2001: 424).

c) Nem vonzó, értéktelen növény. Ezek jellemzően olyan növényeket jelölnek, amelyeket az ember értéktelennek, élvezhetetlennek tart. Gyakran gyomokra, vadon termő vagy haszontalan fajokra utalnak, szembeállítva őket egy hasznosabb, nemesített növényvel (például *székfű* ~ *ebszékfű*, *szőlő* ~ *eb-szőlő*) (Rácz 2001: 419). A legtöbb 'kutya' elemű növénynév névadási motivációja alapján e típusba sorolható.

4. Az északi számi 'kutya' előtagú növénynevek

Cikkemben az északi számi állatneveket tartalmazó növényneveken belül a *beana* 'kutya' előtagúakkal foglalkozom, 16 északi számi *beana* 'kutya' előtagú növénynevet mutatok be. Az adatokat Samuli Aikio 2005-ben megjelent *Šaddonamahusat* [Növénynevek] című könyve alapján készült online adatbázisból,¹ valamint Máté József *A lapp növénynevek etimológiai rétegei* (2003) című PhD-disszertációjából gyűjtöttem. Mivel Samuli Aikio könyvében megadta az adott növény latin, norvég és finn megnevezéseit is, célszerűnek láttam az egyes nyelvek névadási motivációjának kontrasztív vizsgálatát is elvégezni. Az adatokat az északi számi címszavak alfabetikus sorrendjében közlöm, megadva a latin, finn, norvég és magyar megfelelőjüket is. Ahol lehet, kísérletet teszek a névadási motiváció hátterének megfejtésére is. Előtagként mindegyik esetben az állatnév genitivusi alakja (*beatnat*) szerepel, utótagként pedig jellemzően valamilyen növényfaj, pl. *beatnatguoita* 'szálkás tarackbúza; Elymus caninus' (*beana* 'kutya' + *guoita* 'búza'), vagyis tkp. 'kutyabúza'.

1. *beatnat|ávji*

lat. *Agrostis canina*, no. *hundekvein*, fi. *koiranrölly*, m. *ebtippan*

Számi *ávji* 'széna' *beatnat* (Gen, *beana* Nom) 'kutya'; lat. *agrostis* 'füfélékhez tartozó növény' + *canis* 'kutya'; no. *hund* 'kutya' + *kvein* 'füfélé'; fi. *koira* 'kutya' + *rölly* 'füfélé'. A növény elnevezése a vizsgált nyelvekben 'kutyaszéna, kutyafű'. A megnevezés a növény értéktelenségére utal. Vélhetően mindegyik nyelvben a latin, tudományos elnevezés alapján kapta a nevét.

2. *beatnat|boska*

lat. *Anthriscus sylvestris*, no. *hundekjeks*, fi. *koiranputki*, m. *erdei turbolya*

Számi *boska* 'orvosi angyalgyökér'; lat. *anthriscus* 'turbolya' + *sylvestris* 'erdei, vad'; no. *kjeks* 'hosszú, üreges szár'; fi. *putki* 'cső, szár'. Az északi számiban a 'kutya' előtag az értéktelenségre utal. A finn és norvég megnevezés motivációja a külső megjelenés, a hosszú, üreges szár.

3. *beatnat|daŋas*

lat. *Cornus suecica*, no. *skrubbaer*, fi. *ruohokanukka*, m. *svéd som*

Számi *daŋas* 'vessző'; lat. *cornus* 'som' + *suecicus* 'svéd'; no. *skrubbaer* 'durva, érdes' + *baer* 'bogyó'; fi. *ruoho* 'fű' + *kanukka* 'som'. Csak a számi elnevezésben szerepel a 'kutya' előtag, a vessző utótag a növény hosszúkás szárára utal. A latin, finn és magyar megnevezés a somhoz kapcsolódik.

¹ <https://www.calliidlagadus.org/web/index.php?sladja=48&giella1=sam>

4. beatnat|gielldá

lat. *Lycopodium clavatum*, no. *myk kråkefot*, fi. *katinlieko*, m. *kapcsos korpafü*

Számi *gielldá* 'lapos korpafü'; lat. *lycopodium* 'farkasharapófü' + *clavatum* 'bunkós'; no. *myk* 'puha' + *kråkefot* 'varjú lába'; fi. *katti* 'macska' + *lieko* 'korpafü'. Csak a számi elnevezésben található a 'kutya' előtag, a növény értéktelenségére utal.

5. beatnat|guoita

lat. *Elymus caninus*, no. *hundekveke*, fi. *koiranvehnä*, m. *szálkás tarackbúza*

Számi *guoita* 'búza'; lat. *elymus* 'tarackbúza'; no. *kveke* 'búza'; fi. *vehnä* 'búza'. A magyart kivéve minden névben szerepel a 'kutya' jelentésű szó. A számi, finn és a norvég elnevezés teljesen ekvivalens, 'kutya + búza' szerkezetet mutat. Ez egy gyomnövény, amely külsőre hasonlít a búzára, így valószínűsíthető, hogy a kutya jelző az utótagban szereplő értékes, megbecsült növényvel szemben az értéktelenségre utal.

6. beatnat|guppol|suoidni

lat. *Alopecurus aequalis*, no. *vassreverumpe*, fi. *rantapuntarpää*, m. *mocsári ecsetpázsit*

Számi *guppol* 'tönk' + *suoidni* 'széna'; lat. *alopecurus* 'rókafarok fűfélé' + *aequal* 'egyenlő'; no. *vass* 'víz' + *reverumpe* 'rókafarok'; fi. *ranta* 'part' + *puntarpää* 'rókafarok'. Egyedül a számi megnevezésben található a 'kutya' elnevezés. A többi nyelvben a név előtagja a növény vízi élőhelyére (víz, mocsár, part), az utótag a növény külső megjelenésére (rókafarok, ecset) fókuszál.

7. beatnat|juopmu

lat. *Potentilla*, no. *murer*, fi. *hanhikki*, m. *pimpó*

A növénynevek alapvető szerkezeti eltérést mutatnak: csak az északi számi név összetétel (*juopmu* 'sóska'), a magyar és a norvég egyszerű szó 'pimpó' jelentéssel, míg a finn képzett szó (*hanhi* 'liba' + *-kki* kicsinyítő képző). Az alapvetően étkezési célokat szolgáló haszonnövény (sóska) a 'kutya' előtaggal annak értéktelenségére utal.

8. beatnat|miestta

lat. *Viburnum opulus*, no. *krossved*, fi. *koiranheisi*, m. *kányabangita*

Számi *miestta* 'bokor, cserje'; lat. *viburnum* 'bangita' + *opulus* 'juharleve-lű'; no. *kross* 'kereszt' + *ved* 'fa'; fi. *heisi* 'bangita'. A számin kívül a finn név tartalmazza a 'kutya' előtagot. A növény külsőre hasonlít a név utótagjában

szereplő bangitára (*heisi*), viszont kevésbé hasznos, erre utalhat a kutya előtag. A norvég 'keresztfa' elnevezés abból adódik, hogy az egymással szemben lévő ágpaók felülről nézve merőlegesek egymásra, keresztet alkotnak.

9. *beatnat|muorji*

lat. *Actaea spicata*, no. *trollbær*, fi. *konna*, m. *fekete békabogyó*

Számi *muorji* 'bogyó'; lat. *actaea* 'békabogyó' + *spica* 'kalász'; norv. *troll* 'troll, manó' + *bær* 'bogyó'; fi. *konna* 'béka' + *marja* 'bogyó'. A 'kutya' előtag csak a számi nyelvben van meg. A magyar és a finn a 'béka' előtagot használja, míg a norvég a *troll* 'manó, troll' szót, ami itt feltehetőleg 'mérgező' jelentésben értendő. Az egész növény, különösen a fekete bogyói ugyanis erősen mérgezőek. A növénynevek előtagjai erre a tulajdonságra utalnak a 'kutya, béka' előtagokkal, az utótagok esetén pedig a növény legjellegzetesebb része, a fekete bogyói jelentették a névadás hátterét.

10. *beatnat|njuovčča|rássi*²

lat. *Solidago virgaurea*, fi. *kultapiisku*, no. *gullris*, m. *közönséges aranyvessző*

Számi *njuovčča* 'nyelv' + *rássi* 'virág, fű'; lat. *solidago* 'erőssé tesz' + *virgaurea* 'aranyág'; no. *gull* 'arany' + *ris* 'cserje'; fi. *kulta* 'arany' + *piisku* 'vessző'. Csak a számi növénynévben van jelen a 'kutya' előtag, itt a kutya-nyelv alakú levelek alapján nevezték el a növényt (vö. a következő szócikket). A többi nyelv az 'aranyvessző' elnevezést használja, a sárga virágzat alapján (a latinban a generikus névben a növény gyógyító hatására tett utalás is megjelenik).

11. *beatnat|rássi*

lat. *Cynoglossum officinale*, no. *hundetunge*, fi. *koirankieli*, m. *ebnyelvfü*

Számi *rássi* 'virág, fű'; lat. *cyno* 'eb' + *glossa* 'nyelv' + *officinale* 'gyógyászati célú'; no. *tunge* 'nyelv'; fi. *kieli* 'nyelv'. A növény leveleinek felszíne és formája hasonlít a kutya nyelvéhez. Érdekes, hogy ez a szerkezet (és a névadási motiváció) az északi számiban az előző szócikkben szereplő adatban (*beatnatnjuovččarássi*) jelent meg, itt 'kutya-fű' jelentése van.

12. *beatnat|rávda*

lat. *Dactylis glomerata*, no. *hundegräs*, fi. *koiranheinä*, m. *csomós ebír*

Számi *rávda* 'lápi nyúlfarkfű'; lat. *dactylis* 'csomós fűféle' + *glomerata* 'csomós'; no. *gräs* 'fű'; fi. *heinä* 'fű'. Rácz János leírásából tudható, hogy a növény a beteg kutya orvossága: „az eb megeszi, mikor hányásra van szüksége”

² Máté József disszertációjában még egy *beatnatsuoidni* 'kutya-fű/-széna' nevet is adatl, 'Solidago virgaurea' jelentéssel (Máté 2003: 120).

(Rácz 2001: 423). A finn alakot eredetileg Lönnrot a svédből (*hundäxing*) fordította *koiranruoho* (*ruoho* 'fű') formában, de később az itt bemutatott *koiranheinä* alakban szilárdult meg (Karhu 1998: 196).

13. *beatnat|rávra*

lat. *Schoenoplectus lacustris*, no. *sjøsivaks*, fi. *järvikaisla*, m. *tavi káka*

Számi *rávra* 'nád'; lat. *schoenoplectus* 'káka' + *lacustris* 'tavi, vízi'; no. *sjø* 'tenger, víz' + *sivaks* 'sásféle'; fi. *järvi* 'tó' + *kaisla* 'káka, nád'. Egyedül a számban található meg a 'kutya' előtag. A többi nyelvben a növény előfordulási helye lett a névadás motivációja.

14. *beatnat|ruvso|muorji*

lat. *Rosa canina*, no. *steinnype*, fi. *koiranruusu*, m. *vadrózsa/ebrozsa*

Számi *ruvso* 'rózsa' + *muorji* 'bogyó'; lat. *rosa* 'rózsa' + *canina* 'kutya-'; no. *stein* 'kő' + *nype* 'csipkebogyó'; fi. *ruusu* 'rózsa'. A számi összetétel harmadik tagja a növény termését jelöli. A 'kutya' előtag a számin kívül a finnben van jelen (tkp. a latin tudományos forma finnre fordítva), és a magyarban is létezik az *ebrozsa* népnyelvi forma (Rácz 2001: 424). A kutya megnevezés szintén ennek a rózsának az értéktelenségét hivatott kifejezni (a kertben nevelt, nemesített fajtákkal szemben), de a névadás háttérében egy másik magyarázat is ismert: a 18–19. században veszett kutyák harapásának kezelésére is használták.³ Sőt, Rácz János szerint a kutya előtag a növény szúróságára is utalhat (Rácz 2001: 424).

15. *beatnat|sarrit*

lat. *Arctostaphylos uva-ursi*, no. *melbær*, fi. *sianpuolukka*,
m. *orvosi medveszőlő*

Számi *sarrit* 'fekete áfonya'; lat. *arctostaphylos* 'medvebogyó' + *uva-ursi* 'medve szőlője'; no. *mel* 'liszt' + *bær* 'bogyó'; fi. *sian* 'disznó' (a *sika* birtokos esete) + *puolukka* 'vörös áfonya'. Egyedül a számi elnevezésben van jelen a 'kutya' előtag, de a többi nyelvben is állati tagokat találunk: lat. *ursus*, m. *medve*, fi. *sika* 'disznó'. A medve előszeretettel fogyasztja ennek a növénynek a szőlőfürtszerűen megjelenő bogyóit. A finn *sika* 'disznó' és vélhetően a számi *beana* 'kutya' állatnevek előtagként annak jelölésére szolgálnak, hogy ezek jóval értéktelenebb, kevésbé vagy nem fogyasztható bogyók, mint a név másik, az eredeti bogyót jelölő eleme (Karhu 1998: 188). A norvég névadás lehetséges alapja az, hogy a bogyók ízetlenek.

³ <https://findmeacure.com/tag/ethylhexyl-palmitate/>

16. *beatnat|viola*

lat. *Viola canina*, no. *hundefiol*, fi. *aho-orvokki*, m. *sovány ibolya*

Számi *viola* 'ibolya'; lat. *viola* 'ibolya' + *canina* 'kutya-'; no. *fiol* 'ibolya'; fi. *aho* 'mező' + *orvokki* 'ibolya'. A 'kutya' előtag a számin kívül a latin és a norvég elnevezésben van jelen. A finn az előfordulási helyet jelöli, míg a többi nyelvek 'kutya' eleme valószínűleg a növény értéktelenségre, satnya megjelenésére utal.

5. Összegzés

5.1. Az északi számi növénynevek szerkezete

Az északi számi összetételek a *beana-* 'kutya-' előtagot tartalmazzák, míg az utótagokban a) valamilyen **általános** növénynév szerepel (*ávji* 'széna', *danas* 'vessző', *guoita* 'gabona', *suoidni* 'széna', *miestta* 'bokor, cserje', *muorji* 'bogyó', *rássi* 'virág, fű', *rávra* 'nád'), vagy b) valamilyen **konkrét** növény neve fordul elő: *boska* 'orvosi angyalgyökér', *giedá* 'lapos korpafű', *juopmu* 'sóska', *rávda* 'lápi nyúlfarkfű', *sarrit* 'fekete áfonya', *viola* 'ibolya'.

5.2. Lehetséges névadási motiváció

- 1) A növény értéktelensége, használhatatlansága (8): *beatnat|ávji*, *-boska*, *-gielá*, *-guoita*, *-juopmu*, *-ruvsomuorji*, *-sarrit*, *-viola*;
- 2) külső megjelenés, a növény tulajdonsága (4): *beatnat|danas*, *-muorji*, *-njuovččarássi*, *-rávda*;
- 3) bizonytalan névadási motiváció (2): *beatnat|miestta*, *-rávra*.

Mint látható, a 'kutya' névelem jelenléte a számi névadásban (is) leginkább a növény gyomnövény jellegét kívánja kifejezni. Ez különösen igaz azokra az északi számi növénynevekre, amelyek konkrét növényt jelölő utótagot tartalmaznak, ekkor ugyanis a 'kutya + X' növénynév szerkezet minden esetben a 'nem olyan értékes, mint X' jelentést hordozza. Ez más nyelvekben is jellemző névadási eljárás (vö. Rácz 2001: 419, Karhu 1998: 188). A növények tulajdonságai közül a külső megjelenés motiválhatta pl. a *beatnat-njuovččarássi* 'kutyanyelvvirág' nevet, ez a növénynek a kutya nyelvéhez hasonló leveleire utal. A 'kutya' előtag a növény mérgező jellegére is utalhat (*beatnatmuorji* 'kutyabogyó'), vagy ellenkezőleg, a kutyára gyakorolt pozitív hatására (*beatnatrávda* 'kutya lápinyúlfarkfű'). Két összetételben (*beatnat-miestta*, *-rávra*) nem sikerült megfejtetem a névadás motivációját.

5.3. A 'kutya' névelemet tartalmazó növénynevek összevetése

Ahogy az a táblázatból is látható, a 16 adatból csak nyolc esetben fordul elő a kutya állatnév csak az északi számiban (*beatnatdanas*, *-gielá*,

-guppolsuoidni, -juopmu, -muorji, -njuovččarássi, -rávra, -sarrit). Ezek tehát egyértelműen saját, belső keletkezésű megnevezések, melyek mögött esetleg már tudatos terminológiai fejlesztést is feltételezhetünk. Két esetben fordult elő, hogy minden nyelv használta a 'kutya' összetételi tagot. Ezekben a latin tudományos megnevezést tekinthetjük kiindulópontnak, melyek mintájára a többi nyelv is megalkotta a saját nevét. Érdekes, hogy a várt erőteljes norvég és finn mintakövetés nem jelenik meg: egyetlen olyan esetet sem találtam, amikor vagy csak a finn, vagy csak a norvég névalak került volna át a számiba.⁴

északi számi	latin	finn	norvég	magyar
<i>beatnatávji</i>	+	+	+	+
<i>beatnatboska</i>		+	+	
<i>beatnadanas</i>				
<i>beatnatgielá</i>				
<i>beatnatguoita</i>	+	+	+	
<i>beatnatguppolsuoidni</i>				
<i>beatnatjuopmu</i>				
<i>beatnatmiestta</i>		+		
<i>beatnatmuorji</i>				
<i>beatnatnjuovččarássi</i>				
<i>beatnatrássi</i>	+	+	+	+
<i>beatnatrávda</i>		+	+	+
<i>beatnatrávra</i>				
<i>beatnatruvsomuorji</i>	+	+		(+)
<i>beatnatsarrit</i>				
<i>beatnatviola</i>	+		+	
16	5	7	6	4

A 'kutya' előtag megjelenése a latin, a finn, a norvég és a magyar nevekben

Irodalom

AIKIO, SAMULI 2005: Šaddonamahusat. Ohcejohka.

<https://www.calliidlagadus.org/web/index.php?sladja=48&vuolitsladja=50>

HABER, TOM BURNES 1963: Canine terms in popular names of plants. American Speech 8/1: 28–41. <https://www.jstor.org/stable/453581?seq=1>

⁴ Ezekből az adatokból messzemenő, általános következtetéseket nem vonhatunk le, mivel nem ismerjük az adott növény névére használt valamennyi névformánst (pl. a népi megnevezéseket, vö. pl. *vadrózsa* ~ *ebrózsa*). Ezért csak óvatos megállapításokat teszek.

- KARHU, JARNA 1998: Eläinaiheiset luonnonkasvien nimet kansankielessä. *Virittäjä* 102/2: 184–201.
- LÁNCZ IRÉN 2002: A bácskai és bánáti népi növénynevek alaktani és szemantikai sajátosságai. *Hungarológiai Közlemények* 3: 122–129.
- LINNÉ, CARL VON 1737: *Flora Lapponica*. Apud Salomonem Schouten, Amstelaedami.
- MÁTÉ JÓZSEF 2003: A lapp növénynevek etimológiai rétegei. PhD-disszertáció, Debreceni Egyetem, Debrecen. [Kézirat.]
- RÁCZ JÁNOS 2001: Kutya van a kertben. *Magyar Nyelvőr* 125/4: 419–436.
- SAMMALLAHTI, PEKKA 1989: Sámi-suoma sátnegirji. *Saamelais-suomalainen sanakirja*. Jorgaleaddji Oy., Ohcejohka.
- ULMANN, STEPHEN 1972: *Semantics. An introduction to the science of meaning*. Blackwell, Oxford.
- VERMEULEN, N. 2005: *Gyógynövények enciklopédiája*. Ventus Libro, Budapest.

*

On North Saami plant names with the prefix *beana* ‘dog’

In this article, I present 16 North Saami plant names with the prefix *beana* ‘dog’ (it’s Genitive form *beatnat-*). In my paper, I examine the Latin, Norwegian, Finnish and Hungarian names of plants in addition to North Saami. I also attempt to make a contrastive analysis of the naming motivations of the individual languages.

On the basis of the study, it can be said that all of the North Saami compounds contain the prefix *beana-* ‘dog-’, and the suffixes contain some general plant names (e.g. *ávji* ‘hay’, *danjas* ‘rod’, *guoita* ‘grain’) or the name of some specific plants (*boska* ‘cow parsley, *Anthriscus sylvestris*’; *giel dá* ‘ground cedar, *Diphasium complanatum*’).

When examining the naming motivation of North Saami names, it can be observed that the prefix ‘dog’ mostly expresses the worthlessness and uselessness of the plant.

The most striking result of the contrastive study is that in seven cases, the word ‘dog’ can only be found in North Saami names which means that they are clearly names of internal origin, in which case conscious terminological development can be suspected.

Keywords: *plant names with beana- (beatnat-) ‘dog’ prefix, North Saami (Lapp), Latin, Norwegian, Finnish, motivation of naming*

BETTINA SZALÓCZY

**Материалы рукописных лексикографических памятников
XIX века и словарь В. П. Троицкого:
к 130-летию издания первого марийского словаря в России**

Олег СЕРГЕЕВ

Марийский научно-исследовательский институт языка, литературы и истории
им. В.М. Васильева, Йошкар-Ола
olsemar@rambler.ru

«Черемисско-русский словарь» является первым печатным лексикографическим произведением, опубликованным в России. Он вышел в свет в 1894 г. в Казани. Составителем является учитель Памъяльской и Помарской волостей Чебоксарского уезда В. П. Троицкий. Его биография, к сожалению, как и у многих передовых людей XIX века, выходцев из марийской среды, остается почти неизвестной. Однако из предисловия словаря, анализированного нами памятника, можно выявить некоторые факты из жизни просветителя. О месте своего рождения (приблизительное) Виктор Порфирьевич писал: «Я родился и выросъ въ горномъ черемисскомъ селѣ и теперъ 10 лѣтъ учительствую въ луговыхъ черемисскихъ сельскихъ школахъ» (Троицкий 1894: I). Не исключено, малой родиной просветителя является с. Пайгусово (мар. *Пайскырык*) современного Горномарийского района Республики Марий Эл. Сохранившиеся архивные документы свидетельствуют, что отец Виктора, Порфирий Львович Троицкий, был иереем церкви Рождества Христова с. Пайгусово,¹ где, вполне вероятно, родился Виктор Троицкий. Из другого источника узнаем, Виктор Порфирьевич – деятель Русской православной церкви, был священником церкви Троицы Живоначальной с. Красный Яр (с. Большой Памъял) Памъяльской волости Казанской губернии,² член Переводческой комиссии Братства святителя Гурия. В начале 1880-х гг. В. П. Троицкий жил и работал в Казани. Как член пе-

¹ <http://ortho-hist-12.ru/index.php?page=tserkov-rozhdestva-hristova-s-pajgusovo>

² <http://marihistory.ru/2011-01-01-20-11-43/3251-2014-01-05-14-55-44.html>

реводческой комиссии принимал участие в обработке неопубликованного «Словаря черемисско-русского» преподавателя марийского языка Казанской духовной семинарии Флавиана Земляницкого (подробнее о словаре Ф. Земляницкого см.: Сергеев 1988: 292–295). Кроме вычитки рукописи на первых 13 листах памятника В. Троицким введены дополнения. В конце каждой приписки стоит помета «Тр.», т. е. Троицкий, ср., например: *ага-надерамъ* (л., в.),³ *агапаримъ* ‘весенний черемисский праздник перед посевом ярового хлеба’. *Агабаремъ* (в.) – *Ага-пайрэм-кугу-Юмо* ‘великий бог’ Тр.; *ача* (зват. *ачи!*) (л.), см. *атя* – *ку-ача* ‘дед’ Тр.; *ватэ* (л.) ‘жена, супруга, женщина’, см. *вята* (г.) – *ватэр* ‘квартира’ Тр.; *вурсо* (л.) ‘брань, война’ – (чув. *вурсь*) Тр. (после знака *тире* дана приписка В. П. Троицкого).

О казанском периоде просветителя также может подтвердить «прошение» Максимилина Троицкого. Из текста заявления выясняется, что он – родной брат Виктора Троицкого. Знал чувашский язык. Максимилиан Порфирьевич учился в Казанской учительской семинарии, закончил её в сентябре 1879 года. К сожалению, в этом же году он потерял свидетельства «на звание сельского учителя» и «о знании чувашского языка». Для восстановления утерянных документов М. П. Троицкий написал «прошение его Превосходительству Господину Директору Казанской учительской семинарии» Н. И. Ильминскому о получении дубликатов. Заявление было отправлено из Козьмодемьянска «в октября числа 1880 г.». Максимилиан Порфирьевич восстановленные документы просил передать Виктору Троицкому. В. П. Троицкий получил дубликаты брата 15 ноября 1880 г. (ф. 93, оп. 1, д. № 1597, л. 30–30 об.).

Как уже отмечалось выше, «Черемисско-русский словарь» В. П. Троицкого считается первым печатным словарем, изданным в России. Однако появление первого лексикографического труда сам автор связывает с лексиконом, помещенным в грамматику протоиерея Фёдора Васильева (Троицкий 1894: I). Она увидела свет в 1887 г. в Казани. Словарь Ф. И. Васильева «включает всего около 1400 словарных статей, большинство из которых является далеко не полным или же состоит из одиночных слов» (Казанцев – Патрушев 1972: 160). В лексикографическом произведении В. П. Троицкого, согласно нашим подсчетам, насчитывается более 4000 словарных единиц. Нам остается не известным, знал ли В. П. Троицкий о существовании «Словаря лесных и горных черемис» Й. Буденца (Pest, 1866). Это же высказывание относится и к

³ Слова даны в оригинальном виде.

словнику (*Index Vocabulorum*), приложенного в грамматику М. А. Кастрена (Kuorio, 1845). Если первый словарь содержит около 3700 слов лугового и горного наречий мари́йского языка, то второй включает всего 712 словарных статей, представляющий простой перевод горно-мари́йских слов на латинский язык (Казанцев – Патрушев 1972: 157, 158).

Идея подготовки лексикографического произведения принадлежит доктору медицины М. Ф. Кандаратскому.⁴ Это констатирует и сам автор словаря: «будучи знакомъ съ черемисскимъ языкомъ я съ удовольствіемъ принялъ предложеніе М. Ф. Кандаратскаго – составить черемисскій луговой словарь...» (Троицкій 1894: I).

Сбор лексических материалов В. П. Троицкий начал в конце 80-х гг. XIX столетия будучи священником и учителем сел Красный Яр и Исменцы Казанской губернии. Не случайно в основу словаря легли лексические богатства этих этнотерриториальных регионов. Принадлежность слов к этим населенным пунктам обозначена В. П. Троицким разграничительными пометами: *Кр. Яр, Исм.*, сокращения которых означают названия сёл Красный Яр (мар. *Чакмарий*) и Исменцы (мар. *Эсмекпяк*) Звениговского района Республики Марий Эл. Продемонстрируем некоторые словарные статьи: *арня*⁵ (чув. *арня*) ‘неделя’, *изи-ў-арня* Кр. Яр. ‘прощенное воскресенье’; *ишѐм* Кр. Яр. (чув. *иш*) ‘гребу веслом’; *кыльчак* Кр. Яр. ‘чахоня (рыба)’; *шамба* Кр. Яр. (тат. *жумба*, чув. *шамба*) ‘налим’; *копрак* Исм. ‘колодки, прикрепляемые весной к лаптям для предохранения их от мокра’; *курукиш* Исм. ‘кузов (сосуд для сыпучих

⁴ Михаил Фёдорович Кандаратский (1854–1912) родился в г. Свияжске Казанской губернии (https://ru.wikipedia.org/wiki/Кандаратский,_Михаил_Фёдорович). Русский учёный-медик, хирург, доктор медицины (1888), приват-доцент Казанского Императорского университета (1889), профессор (1905). Автор трудов по топографической анатомии. В 1886–1888 годах он провел медицинское обследование мари́йского населения 23 населенных пунктов. По его итогам появились доклад «Эндемическое распространение зоба и идиотизма среди луговых черемис Казанской губернии Чебоксарского и Царевококшайского уездов, в связи с фактами вымирания населения» (Санкт-Петербург, 1888 г.) и книга «Признаки вымирания луговых черемис Казанской губернии» (Казань, 1889 г.). В них Михаил Фёдорович указал и социально-экономические причины данной проблемы [<http://marhistory.ru/2011-01-01-20-06-40/3014-2012-11-07-12-10-17.ht>].

⁵ Здесь и далее надстрочный знак обозначает «акцент», т. е. знак ударения. В. П. Троицкий пользуется не акутом (´), а грависом (˘). По его замечанию, «Безъ акцента напечатаны слова, которыя имѣють удареніе на первомъ слогѣ» (Троицкій 1894: I).

тел)»; *чалка* Исм. 'синий'. Пометка «Исм.» встречается после 15 словарных статей. Разговор жителей этого куста входит в состав волжско-звениговского говора лугового наречия марийского языка.

В памятник для сравнения включены и лексические единицы горного наречия. Они собраны В. П. Троицким в селе «Виловатомъ Врагѣ» (Виловатый Враг, также см.: Этапная, Никольское, совр. назв. с. Вилловатово (мар. *Виловат*) Горномарийского района. – О.С.) во время «экспедиции в Козьмодемьянскій уѣздъ» (Троицкій 1894: IV). Экспедиция состоялась в 1889 году. Кроме того, в корпус словаря для «сравненія двухъ однородныхъ нарѣчій» введены слова «тюркского племени», а именно, татарские и чувашские. Они, «сходныя по звукамъ» помещены «параллельно черемисскимъ въ скобкахъ». Таким же образом даны и слова из горного наречия марийского языка, например: *кіяръ* (тат. *кыяр*,⁶ г. чер. *охрѣц*; чув. *хыяр*) 'огурец'; *окса* (тат. *окча*; чув. *окся*) 'деньги, монета, кредитный билет'; *омыж* (тат. *камыш*; г. чер. *амыж*; чув. *хумуш*) 'камыш'; *ѳмюръ* (тат. *ѳмаръ*, *гумеръ*, чув. *ѳмюръ*, г. чер. *курум*) 'век, вечность'. Лексемы горномарийского наречия даны и отдельной словарной статей, ср.: *лпш* г. чер., см. *лпш* (*лпш* дан с пометой Земл. – Земляницкий. – О.С.) 'колыбель'; *папа* г. чер. 'бабушка, праматерь'; *понѣш* г. чер. говорить; *пюэрга* г. чер. Земл. 'мужчина'; *мюгрѣп* г. чер. 'погреб'; *пяртни* г. чер. Земл. 'почка на растении', *чинь* г. чер. Земл. 'громко' и некоторые другие.

Одно из достоинств лексикографа-практика В. П. Троицкого заключается в том, что он поднял из пыли, лежавшие многие годы, рукописные словари второй половины XIX столетия. Дал памятникам пись-

⁶ Для отдельных марийских слов В. П. Троицкий приводит варианты из татарского и чувашского языков. Таким образом он сопоставлял марийские лексические единицы с соседними тюркскими языками. Татарские слова «сходственные с черемисскими продиктовал священник М. В. Апаков»⁶ (Троицкій 1894: VI). В. Троицкий лексические единицы из чувашского языка мог заимствовать из «Корневого чувашско-русского словаря» (Казань, 1875) Н. И. Золотницкого. Не исключено, что, как и его брат, Максимилиан Троицкий, владел чувашским языком. М. В. Апаков – иерей Михаил Апаков. В одно время его местом служения было с. Красный Яр, год рукоположения указан 1883 (<https://pomnirod.ru/materialy-k-statyam/administrativno-territorialnoe-delenie-rossijskoj-imperii/gubernii-rossii/kazanskaya-guberniya/metricheskie-knigimaterialy-v-pomoshh-genealogicheskikh-issledovaniyah-svoih-rodoslovnyh-poiskam-predkov-sostavleniyu-semejnyh-derevev1/татары/kreshhenye-tatary/список-дореволюционных-крещенских-священников.html>).

менности мари́йского языка «вторую» жизнь. К таким лексикографическим произведениям относятся словари просветителей Михаила Кроковского, Александра Смирнова и Флавиана Земляницкого.⁷ В настоящее время неопубликованный «Словарь Черемисскаго горнаго нарѣчія» (1853 г.) священника М. С. Кроковского хранится в Архиве Финно-угорского общества в Хельсинки, а ценнейшие глоссарии законоучителя А. Н. Смирнова (три словаря – 1867, 1869 и начало 70-х гг. XIX в.), учителя «черемисского» языка Казанской духовной семинарии Ф. П. Земляницкого (70-е гг. XIX в.) содержатся в отделе рукописей и редких книг Научной библиотеки им. Н. И. Лобачевского Казанского федерального университета.

Рукописный словарь священника с. Петнур Козьмодемьянского уезда М. Кроковского составлен в середине XIX века, по структуре является мари́йско-русским. Дialeктную основу памятника составляют слова горномари́йского наречия. В. Троицкий, почерпнув слова из памятника М. Кроковского, пользуется сокращением «Крок.», ср.: *анм̄аиш* Крок. ‘отрасль’; *арда* Крок. ‘лядвѣя’, см. *эрдэ*; *арлу* Крок. ‘косяк у окна или двери’; *какляка* Крок. ‘горбатый’; *какляка шамак* ‘льстивое слово, лесть’; *кюршюнюж* Крок. ‘коршун’; *липи* Крок. ‘колыбель’; *парга* Крок. ‘торопливый, поспешный’; *рвалтэиш* Крок. ‘волнуется’; *сюльк* Крок. ‘супонь’; *танькыйи* ‘свидетельство, показание’; *таньиштараш* ‘свидетельствовать’; *тор* (Крок. тат. *тар*) ‘тесный, сжатый, не пространнѣй’; *торэмдэм* ‘утесняю’; *цаклэм̄аиш* Крок. ‘тайнство’; *цѣркн̄аиш* Крок. ‘надувать’; *шарем̄аиш* Крок. ‘убирать, снаряжать’ и другие. Так он умело пополнил корпус словаря лексическими единицами горного наречия.

Слова лугового наречия мари́йского языка В. П. Троицкий одолжил из рукописного сочинения А. Н. Смирнова. Так лексемы волжско-звениговского говора он пополнил единицами аринского и коркатовского подговоров. Относительно источника, откуда черпал материал, В. Троицкий упомянул «рукописный словарь русско-черемисскій луговаго нарѣчія». По нашим данным, этим памятником является «Русско-Черемисскій словарь» (ОРРК НБ КФУ, д. № 1146) священника из с. Арино

⁷ К сожалению, названия письменных памятников не указаны. В. П. Троицкий, просто расшифровав сокращенные слова *Земл.*, *Смирн.*, *Крок.*, подчеркивал: Земляницкѣй, рукописный словарь; Смирновъ, рукописный словарь; Кроковскѣй, рукописный словарь (Троицкий 1894: VI). Наши материалы, обнаруженные в архивах, могут удостоверить названия памятников.

А. Смирнова, см. также его рукописный «Русско-Черемисский словарь луговаго нарѣчія с предисловіемъ» (ОРРК НБ КФУ, д. № 1755).

В. П. Троицкий, включая в свое произведение лексические единицы из рукописного словаря Александра Смирнова, пользовался пометкой «Смирн.». Для наглядности проиллюстрируем некоторые словарные статьи: *абда* Смирн. ‘баба яга’, см. *овдя*; ⁸ *кадыртэм* Смирн. см. *кагыртэм*; *казылак* Смирн. ‘чирик’; *пи-ломбо* Смирн. ‘крушина’; *нылдыр* Смирн. ‘гривенник’; *пап* Смирн. ‘мякиш’; *пелькемъм* Смирн. ‘важничая’; *изи-ачи* Смирн. ‘вотчим’; *керемет* (тат. *керемет*) ‘высшее существо в царстве злых духов, злой бог’; *керемет-шар* Смирн. ‘всякий идол’; *си* (чув. *сый*) Смирн. ‘честь, угощение’; *солган* Смирн. (тат. *жылган*) ‘вздор, ложь’; *тюлем* Смирн. ‘миллион’ и другие.

Третьим неопубликованным памятником, который был под рукой В. П. Троицкого, является словарь «...черемисско-русский, обоихъ нарѣчій учителя Казанскаго духовнаго училища Канцеровскаго, переписанный Земляницкимъ» (Троицкий 1894: I) (подробнее об этих памятниках см.: Сергеев 2024: 285–290). Заимствовав ту или иную лексическую единицу из рукописного словаря Ф. Земляницкого (ОРРК НБ КФУ, д. № 1420; д. № 2581), В. П. Троицкий ставил помету «Земл.», например: *корлана* г. чер. Земл. ‘шелуха’; *көреш-уло* г. чер. Земл., см. *чики*; *лапшѣмъ* г. чер. Земл. ‘повод у узды’; *лелемтаиш* Земл. ‘обременять’; *мушландарайш* Земл. (от *муш*) ‘конопатить’; *пreekтаиш* г. чер. Земл. ‘парить, распаривать’; *таныйк* (тат. *танык*) г. чер. Земл. ‘свидетель’; *цулук* Земл. ‘супонь’; *ыфлаиш* Земл. ‘дуть’; *ырдэ* Земл. см. *рюдо*.

В корпус словаря В. П. Троицкий включал также лексические единицы своих современников. В частности, пользовался словником Фёдора Васильева и этнографическими изысканиями марийского просветителя Гавриила Яковлева. Обе работы были изданы в 1887 г. Православным миссионерским обществом в Казани. Умелое включение иллюстративных материалов немало обогатило содержание словарных статей памятника. По замечанию самого составителя «Черемисско-русского словаря», «...при словахъ, заимствованныхъ изъ другихъ словарей» (Троицкий 1894: V–VI) в сокращенной форме даны начальные буквы фамилии авторов. Проиллюстрируем некоторые единицы: *ажгындарэм* Вас. ‘мучаю, изнуряю’; *вюдэм* Вас. ‘сею’; *кудэмъм* Вас. ‘смирюсь от угрозы’; *кыр* Вас. см. *киря*, *кирь*; *мек*, *мурля* (тат. *мөрзә*) Вас. ‘дымовая труба’; *насыл* (тат. *насыл*) Вас. ‘род, потомство, предки’; *пинь* Вас. ‘сосна-

⁸ После пометы *см.* дан вариант, зафиксированный В. П. Троицким.

семенник'; *сюлюк* Вас. (чув. *сьу́лүх*) 'пиявка'; *чоя* (тат. *чая*) Вас. 'чуткий, бойкий'; *чунгула́* Вас. см. *ушмён*; *пунча́л-пумо* Яковл. 'сговор для назначения дня свадьбы'. Анализ памятника XIX в. показывает, что в преобладающем большинстве использованы лексические единицы из лексикона Ф. Васильева, а из собраний Г. Яковлева главным образом заимствованы «... названия языческих божеств из брошюры «Религиозные обряды черемись» (Троицкий 1894: VI). Рассмотрим, введенные В. Троицким, иллюстративные примеры: ...*вуй-ўмбяль-ку́го-юмо* 'великий бог над нашей головой'; *вуй-ўмбяль-ку́го-пу́йрошо* 'великий создатель над нашей головой'; *вюд-он-ку́го-юмо* 'великий бог, владыка воды'; *икшы́вэ-шочы́н-ку́го-йумо* 'великий бог рождения детей'; *эр-кече-куго-юмо* 'великий бог утреннего дня'; *эр-кече сахче* 'утренний ангел'; *кугэ́чэ-йумон-ава́жо* 'мать божьей пасхи'; *кюдүрчо-куго-юмо* 'великий бог грома'; *ош-кечы́ куго-пу́йрошо* 'великий создатель благо дня'; *ош-кечы-шочы́н-ава́* 'мать рождения или бытия благо дня', *руш-арня-куго-юмо* 'великий бог воскресенья' и некоторые другие.

В. П. Троицкий, как член Переводческой комиссии Братства святителя Гурия, был осведомлен о существовании «Корневого чувашско-русского словаря» (Казань, 1875) ученого-тюрколога Н. И. Золотницкого. При необходимости лексикограф включал некоторые лексические единицы в корпус произведения. В отдельных местах сравнивал свой источник с материалами Н. И. Золотницкого и другого памятника письменности мари́йского языка. Данные Н. И. Золотницкого включены с пометой «Зол.», «Золот.» или «Золотн.», ср., например: *вюд-вара-шы́дыр* (кормысло звезды) "Петров крест" 'созвездие', по Золотн. 'Орионь'; *пильгом* Земл. и Золот. 'небо', *пиль* 'облако', *пильгом* Зол., *пиль-пом* Прав. Мисс. Общ.⁹ 'небо', см. *түнча умбяль*; *томга* Зол. (тат. *тамга*, чув. *тамга*) 'клеймо', у Крок. 'пятнышко, помарка', *тамгаэм-дэм* 'пятнаю', *тамгаэмяш* 'пятнаться'; *темья́н* Зол. 'ладонь, фимиам'; *түэ́* (тат. *дöя*, чув. *түвэ́*) Зол. 'верблюд'; *шоваки-вочко* (чув. *шобаши́ка*), *шоваки-ленеж* 'кадка для одежды' – вместо сундука.

Итак, произведение мари́йской лексикографии В. П. Троицкого является первым изданным словарем в России. В основе памятника лежит волжско-звениговский говор лугового наречия. Дополнительно словарные статьи обогащены лексемами моркинского говора и горного наречия виловатовского ареала. Заслуга В. Троицкого заключается в том,

⁹ Очевидно слово приводится одной из переводных церковных книг, изданной Православно-миссионерским обществом.

что он впервые вернулся к неопубликованным материалам марийского языка, которые в единственном экземпляре хранились в библиотеке Казанского миссионерского приюта. Безусловно, словарь сыграл определенную роль в развитии марийского литературного языка, также послужил пособием для переводчиков православно-вероучительных книг на марийский язык.

Сокращения

в. — восточное наречие марийского языка; г. чер. — горночеремисский; д. — дело; л. — листок; л. — луговое наречие марийского языка; мар. — марийский язык; об. — оборот; оп. — опись; с. — село; см. — смотри; совр. — современный; тат. — татарский язык; ф. — фонд; чув. — чувашский язык.

Литература

- Золотницкий, Н. И. 1875: Корневой чувашско-русский словарь, сравненный съ языками и нарѣчіями разныхъ народовъ тюркскаго, финскаго и другихъ племень. Въ типографіи Императорскаго университета, Казань.
- КАЗАНЦЕВ, Д. Е. — ПАТРУШЕВ, Г. С. 1972: Современный марийский язык. Лексикология. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.
- СЕРГЕЕВ, О. 1988: Рукописный словарь марийского языка Земляницкого. Советское финно-угроведение 4: 292–295.
- СЕРГЕЕВ, О. А. 2024: В. К. Магницкий — цензор «Словаря черемисско-русского» Флавиана Земляницкого: к 185-летию со дня рождения В. К. Магницкого. Проблемы развития просвещения и национальной культуры народов России». Издательство: Чувашский государственный педагогический университет им. И. Я. Яковлева, Чебоксары. 285–290.
- Троицкий, В. П. 1894: Черемисско-русский словарь. Типо-литография Императорскаго Университета, Казань.
- <http://marihistory.ru/2011-01-01-20-06-40/3014-2012-11-07-12-10-17.ht>: дата обращения 10.12. 2024.
- <http://marihistory.ru/2011-01-01-20-11-43/3251-2014-01-05-14-55-44.html>: дата обращения 10.12. 2024.
- <http://ortho-hist-12.ru/index.php?page=tserkov-rozhdestva-hristova-s-pajgusovo>: дата обращения 10.12. 2024.

<https://pomnirod.ru/materialy-k-statyam/administrativno-territorialnoe-delenie-rossijskoj-imperii/gubernii-rossii/kazanskaya-guberniya/metricheskie-knigimaterialy-v-pomoshh-genealogicheskikh-issledovaniyah-svoih-rodoslovnih-poiskam-predkov-sostavleniyu-semejnyh-derevev1/татары/kreshhenye-tatary/список-дореволюционных-крещенских-священников.html>: дата обращения 11.12. 2024.
https://ru.ruwiki.ru/wiki/Кандаратский,_Михаил_Фёдорович: дата обращения 1.12. 2024.

Список использованных рукописных источников

Национальный архив Республики Татарстан (далее НА РТ) НА РТ. Ф. 93, оп. 1, д. № 1597.
Отдел рукописей и редких книг Научной библиотеки им. Н.И. Лобачевского Казанского федерального университета (ОРРК НБ КФУ).
Словарь черемисско-русский. Отрывок от «цал» до «шим». – № 2581.
Словарь черемисско-русский учителя духовного училища Земляничного. – № 1420.
СМИРНОВ А. Русско-черемисский словарь с лугового наречия (№ 1146).
СМИРНОВ А. Русско-черемисский словарь с лугового наречия (№ 1755).

*

Materials of handwritten lexicographic monuments of the 19th century and V. P. Troitsky's dictionary: on the 130th anniversary of the publication of the first Mari dictionary in Russia

The Cheremissky-Russian Dictionary by the priest and teacher, V. P. Troitsky, is the first published lexicographic work in Russia. It dates back to 1894. The dialect basis of the monument is the Volga-Zvenigovo subdialect of the Lugovoi dialect of the Mari language. The materials of other dialects, in particular of the Morkinsky area, are borrowed from other unpublished dictionaries of the 19th century. V. Troitsky included lexical units of the mountain dialect in the dictionary corpus. They were collected by the compiler on the Vilotovskaya side of the modern Gornomariysky district of the Republic of Mari El. Some dictionary entries are extracted from other handwritten sources. After individual Mari words, lexemes from Tatar and Chuvash are given for comparison.

V. Troitsky's merit is that he was the first to raise the forgotten handwritten dictionaries of the Mari language from the dust. Such works are unpublished monuments of priests such as M. Krovovsky, A. Smirnov and the teacher of the "Cheremissky language" of the Kazan Theological Seminary, F. Zemlyanitsky. The printed editions by F. Vasilyev, G. Yakovlev and N. Zolotnitsky were not left out. Many lexemes from these works are included in the Cheremissky-Russian Dictionary. All borrowed lexemes from other sources are marked by V. Troitsky: Krok., Smirn., Zeml., Vas., Yakov., Zol. (Zolot., Zolotn.).

Keywords: *Mari (Cheremis) language, monuments of writing, translation commission, handwritten dictionaries, priest, teacher's seminary*

OLEG SERGEEV

Harctéri tudósítások az ugor–török háborúból

SZEVERÉNYI Sándor

Szegedi Tudományegyetem
szervers@hung.u-szeged.hu

1. Bevezetés

Egy olyan témának a felszínét kapirgálja csupán ez a dolgozat, amelynek mindenki tudja a végeredményét, esetleg ismeri néhány részletét és talán néhány kapcsolódó anekdotát. Ebben nagy szerepet játszott Pusztay János nagyon fontos könyve, *Az „ugor–török háború” után* (1977), amelyben talán ő foglalta össze a legrészletesebben az *ugor–török háború* néven illetett tudományos vitát. Sokan elemezték, ismertették e diskurzus tudományos részét Munkácsi Bernáttól kezdve legutóbb Pusztay Jánosig (2020), ugyanakkor van két olyan szegmense a vitának, amelyből az egyik az elmúlt években szerencsére már nagyobb figyelmet kapott – ez pedig az ugor–török háború leegyszerűsítésére és mítoszként rögzült jellemzőire való rámutatás (pl. Sándor 2011: 419–421). A másik pedig a közéletre, közbeszédre, az emberek mindennapjaira tett hatása, a vita heves, gyakran indulatos jellege, vagyis a tudományon kívüli események bemutatása és elemzése – erre szintén általában csak jelzésszerű utalások vannak. Ebben az írásban ehhez kívánok szólni: a közéleti sajtóban megjelent tudósításokra, beszámolókra koncentrálok.

Noha a teljes áttekintésre itt nem törekedhetek, céloom hármas. Egyrészt az *ugor–török háború* megnevezés első előfordulásait kerestem, másrészt a vitáról történt beszámolók militáns nyelvezetét vizsgáltam. A harmadik cél a „háborús” kronológia felállítása, meghatározni azok fázisait és elhelyezni olyan közéleti események kontextusában, amelyek közvetlenül nem tartoztak a vitához, de a résztvevő személyek – itt most elsősorban Hunfalvy Pál, Budenz József és Vámbéry Ármin – érintettek voltak benne. A legaktívabb évek eseményeit tekintem át a korabeli sajtó tükrében, a háborús szóhasználat első megjelenésétől számított kb. két évet, 1882 novemberétől 1884 novemberéig, mindezt idézetekkel a terjedelem adta lehetőségekig bőséggel illusztrálva.

A magyar nyelv eredete régóta vita tárgya. Az elmúlt 250 évből kiemelkedő jelentőségű az az időszak, amit a tudománytörténetírás ugor–török háborúként tart számon. A legaktívabb szakasz az 1880-as évek első fele volt. Az ugor–török háború jelentőségét napjaink tudomány- és esztétörténeti munkái is fontosnak tartják. Egyik legfontosabb jellemzőjeként annak heves-ségét, színtereit és szereplőit emelik ki, ugyanakkor nagyon kevés olyan írás született eddig, amely valóban visszaadná annak a kornak és vitának a hangulatát, amelyre egyébként oly sokan hivatkoznak. Legutóbb Ablonczy Balázs írta monográfiájában (2016: 30–33), hogy (az ugor–török háború) „a magyar őstörténet és nyelvészet, illetve áttételesen az egész magyar nemzet-tudat kialakulásának kulcspillanata volt. Ma már nehéz elképzelni azt a mi-liőt és azt a hevületet, amelyet (...) a munka kiváltott. Akadémiai folyóira-tokban, napilapokban, a nyilvánosság minden létező fórumán a nyolcvanas években csaknem végig zajló, öldöklő harc vette kezdetét.” Valóban csak ak-kor tudjuk mindezt elképzelni, ha beleolvassunk ezekbe az írásokba.

2. A vizsgálat anyaga és módszere

Vizsgálatom módszertana egyszerű, és nem törekszik teljességre. Az ada-tokat az Arcanum „Újságok” adatbázisából,¹ a korabeli folyóiratok, napila-pok archívumából gyűjtöttem ki. A teljes archívumban végeztem keresést, de elsősorban azokra a lapokra koncentráltam, amelyek szélesebb olvasóközön-séget céloztak meg. Ezek elsősorban a következők: A Hon (majd Nemzet), Budapesti Hírlap, Ellenzék, Egyetértés, Pesti Hírlap, Pesti Napló, Fővárosi lapok, Vasárnapi Újság. A vice- és élclapokban is szép számmal bukkan fel mind Vámbéry, mind Budenz, ugyanakkor ezek jellege miatt egy másik tanulmányban fogok foglalkozni ezekkel a kérdésekkel. Természetesen kö-vettem a tudományos sajtót is, de ezeket most szintén kizártam (pl. Magyar Nyelvőr, Nyelvtudományi Közlemények, Budapesti Szemle, Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből, Egyetemes Philológiai Közlöny stb.). Vannak adatok a korabeli német nyelvű sajtóból is (Pester Lloyd, Ungarische Revue), de ezeket sem elemzem ebben az írásban. Fontos megjegyezni, hogy a folyóiratok nem minden esetben teljesek az adatbázisban, így sajnos pl. a Pesti Napló 1882. és 1883. évei is hiányosak, illetve pl. a Nemzet nem min-den melléklete található meg.

Először az *ugor–török háború* megnevezés első előfordulását kerestem, és a hasonló szerkezetű elnevezéseket (a két tábornak megnevező harc, csata vagy háború). Előzetes keresések alapján ezeket a következőkre szűkítettem:

¹ <https://adt.arcanum.com/hu/discover/> (2025. január 12.)

- ugor–török/török–ugor háború/harc/csata
- finn–török/török–finn háború/harc/csata

Ezt követően részletesen vizsgáltam a két „vezérrel”, Budenz Józseffel és Vámbéry Árminnal, valamint kisebb mértékben Hunfalvy Pállal kapcsolatos híreket, tudósításokat az adott időszakban.

3. Előzetes eredmények

3.1. Az „ugor–török háború” megnevezés és variánsainak első megjelenése a sajtóban (1880–1899)

év	ugor– török háború	török– ugor háború	finn– török háború	török– ugor harc	török– finn háború	finn– török harc
1882			3			
1883	2	1	1		1	4
1884	3		1	1		
1885	1					
1886				1		1
1893		1				
1895		1			1	
1896	2					
összesen	8	3	5	2	2	5

1. táblázat

Az „ugor–török háború” megnevezés és variánsai 1880 és 1899 között

A sajtóban először 1882-ben jelenik meg az ugor–török háború elnevezés valamelyik formája (Nemzet, Pesti Hírlap, Fehérvári Hírmondó), s válik a VITA HÁBORÚ metafora használata általánossá a témával foglalkozó cikkekben, 1883-ban pedig a legtöbbször és a legtöbb változatban fordul elő, 1885-től kezdődően viszont alig. 1895-től pedig már mint visszatekintés jelenik meg az írásokban (ekkor már nem él sem Hunfalvy, sem Budenz). Magát a háború szó első használatát egyébként Munkácsi Bernát vállalja magára: „Küszöbön a háború! cízzel e sorok írója röppentette ki az első bombát a törökellenes vélemény kisdud csapatából a Pesti Napló 1882 szeptember 23-iki számának tárczájában, melyet a napisajtó mint ünneprontó merényletet fölzúdulással fogadott” (Munkácsi 1912: 49).

Az első előfordulások 1883 tavaszára datálhatók. Szinnyei egy írásán belül használja az *ugor–török háború* és a *török–ugor háború* kifejezéseket (A mi jó atyáinkfiai, Nemzet, 1883. április 12.).

A terminus első megjelenését követő közel 150 év szakaszolása jól mutatja a kanonizáció folyamatát. A 20. században már csak az *ugor–török* és a *török–ugor* fordul elő, utóbbi is csak szórványosan az előbbihez képest. Az is jól kimutatható, hogy a kanonizáció az 1920–39 közötti időszakban kezdődik (ebben nagy szerepet játszanak az ekkor született köszöntők, emlékezések), de igazán az 1970-es és 80-as években történik meg, ennek oka az ekkoriban megjelent tudománytörténeti munkák, összefoglalók, elsősorban Pusztay János említett könyve, amelynek a címében is szerepel az elnevezés.

3.2. Kronológia

Az alábbiakban terjedelmi okok miatt csak egy leegyszerűsített kronológiát mutatok be a közéleti sajtó nyomán 1882 ősze és 1884 ősze között. A bemutatott kronológia a militáns stílus megjelenését követi nyomon. Ez különböző műfajokat érintett: rövid hírek, hirdetések, tárcák, akadémiai tudósítások, jelentések. Vagyis fontos kiemelni, hogy az olvasóközönség először nem a tudományos munkákból értesült, hanem az akadémiai felolvasásokról, vitákról szóló beszámolókból, amelyek gyakran csak hetekkel vagy akár hónapokkal később jelentek meg nyomtatásban, tudományos formában, és ezekben az újságcikkekben fontos szempont volt az ülések hangulatának szemléltetése is. Az akadémiai eseményekről, osztályülésekről szinte mindegyik lap rendszeresen beszámolt sokszínű módon, eltérő terjedelemben és eltérő stílusban. Azt ki kell emelni, hogy militáns nyelvhasználat nem jellemezte a tudományos munkákat, csak elvétve bukkant fel, noha Hunfalvy, Budenz és Vámbéry sem kerülhette el a személyesebb megjegyzéseket (Vámbéry ebben a tekintetben inkább neheztelt Hunfalvyra, mint Budenzre), ugyanakkor Szinnyei, Hunfalvy és Munkácsi a napilapokban is publikáltak, ott gyakran keményebb stílusban.

A vizsgált időszak legfontosabb eseményei:

1882. február 20.	Vámbéry felolvasása Julianusról, mely készülő munkájának része. Vitába keveredik Hunfalvyval.
1882. jún.–júl.	Egy öttagú nyenyec család költözik az állatkertbe.
1882. szept. vége	Megjelenik Vámbéry könyve, <i>A magyarság eredete</i> , 700 példányban, amiről már október 4-én azt írják, hogy elfogyott, de még ugyanebben az évben újranyomják.

1882. november 13. Budenz bejelenti az akadémián, hogy több felolvasást fog tartani Vámbéry könyvéről.
1882. november 20. Budenz megtartja az első felolvasását Vámbéry munkájáról.
1883. január 8. Hunfalvy felolvasása az akadémián Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet? címmel.
1883. február 11. Hunfalvy kritikája megjelenik a Nemzetben.
1883. március Hunfalvy kritikája önálló értekezésként is megjelenik.
1883. március 6. Vámbéry felolvasása a csuvasokról.
1883. április 8. Budenz megtartja második felolvasását Vámbéry munkájáról.
1883. április 12. Szinnyei az *ugor–török háború* megnevezést használja a Nemzetben megjelent tárcájában.
1884. március 4. Vámbéry felolvasása válaszként a kritikákra (*A magyarok eredete és a finnugor nyelvészet*).
1884. március 15. A Budenz-ünnepség és a Budenz-album megjelenése.
1884. május Budenz *Felelet*-ének megjelenése a Nyelvtudományi Közleményekben.
1884. november 3. Vámbéry reagál Budenz kritikájára, (akkori) szándéka szerint utoljára.

Noha a háborús terminológia 1882 végén jelenik meg a sajtóban, már a megelőző hónapok eseményei is okot szolgáltathattak volna erre. A vita apropója Vámbéry 1882 szeptemberében megjelent kötete, ennek nyomán a háború 1882 őszén robbant ki, de mivel Vámbéry már februárban felolvasást tartott az akadémián a témában, az a sajtót már tavasszal is foglalkoztatta. Néhány sokat mondó szemelvény mindezeket alátámasztandó (dőlt szedéssel kiemelve a VITA HÁBORÚ metaforákat):

1882. február 20.

Vámbéry felolvasásáról *Észak és kelet, a finnség és törökség harca ismét kitört az akadémiában* címmel számol be a Fővárosi Lapok február 22-én. A beszámolók alapján nem egyértelmű, valahol inkább érdektelenként jelenik meg, máshol meg pont az élénkséget emelik ki:

„Az akadémiában ma az első (nyelv- s széptudományi) osztály tartotta ülését Pulszky Ferencz elnöklete alatt aránylag csekély számú közönség jelenlétében, bár ritkább élvezet, zongorahang is mulattatta a végig ott maradtakat.” (A Hon, febr. 21.)

„Élénk ülése volt ma az akadémia nyelv- és széptudományi osztályának. Annyiban volt élénk, hogy Vámbéry és Hunfalvy Pál között heves vita fejlődött ki, Julián nagy magyarországi utazására vonatkozólag, melyet Vámbéry költeménynek, Hunfalvy pedig ténynek tart. A két érdemes tudós vitája oly heves volt hogy az elnöki csengettyűnek is derekasan közbe kellett lépni.” (Ellenzék, febr. 22.)

1882. június, július

Érdekes és népszerű látványosság volt a nyáron egy nyenyec család beköltöztetése az állatkertbe. A lapok rendszeresen beszámoltak róla, s noha a rokonság többször előkerült a beszámolókbán, és pl. Budenz is gyűjtött nyenyec adatokat tőlük (sokatmondó az *Állatkerti rokonaink* c. tárcá címe a Fővárosi Lapok június 18-i számában). Annak nem találtam nyomát, hogy a vitával közvetlenül összekapcsolták volna.

1882. szeptember–november

Szeptember végén megjelenik Vámbéry könyve – ennek kapcsán születik meg a fiatal Munkácsi *Küszöbön a háború!* c. írása, s amely könyv megjelenéséről bőszéggel beszámolnak a lapok. Október 1-jén a Fővárosi Lapok szerint az akadémia a szünidő utáni első ülését tartja, melyen előad Vámbéry is, de tárgya más: Baskír szerelmi dalok. Az októberi sajtó még csendes. 1882. október 4-én a Fővárosi Lapok (1409) az Örvendetes hírek között számol be arról, hogy „Vámbéry Ármin »A magyarok eredete« című nagy könyvéből csak hétszáz példányt nyomtatott az akadémia; ebből százat megtartott tisztelet- és cserepéldányok, továbbá akadémikusok részére; a többi hatszáz példány pedig pár nap alatt úgy elkelt, hogy ma már csak itt-ott kapható belőle egy. Látszik, mennyire érdekli nemzetünk értelmiségét az eredet kérdése.” Novemberben viszont elszabadulnak az indulatok:

„A finn-ugor és török-tatár küzdelem legközelebb újra meg fog indulni tudományos irodalmunkban. E napokban kerül a könyvpiacra Vámbéry Ármin-

nak »A magyarok eredete« című nagy munkája, melyet magyarul az akadémia ad ki s mely egyidejűleg Lipcsében német, Párisban pedig francia nyelven fog megjelenni. (...) A finn-ugor elmélet *védői* kétség kívül *fölveszik a kesztyűt* s érdekes *tudományos harcot* várhatunk.” (Fővárosi Lapok, szept. 22.)

„Hunfalvy Pál és Budenz József, a finn-ugor-magyar nyelvrokonság tudós bajnokai, az akadémia legközelebbi üléseire *erős támadást készítenek elő* a Vámbéry Ármin legújabb nagy műve ellen, mely a török-tatár rokonságot vitatja.” (Fővárosi Lapok, nov. 3.)

„A magyar tud. akadémia e hó 13iki ülését nagy érdeklődéssel várta a közönség. Ez ülésre volt bejelentve a finn-ugorok *támadásának megkezdése* Vámbéry ellen, ki most megjelent művében a magyarok eredete miatt *szembeszáll* a finn rokonság hirdetőivel és a török-tatár atyafiságot vallja. Az ülésre nagy közönség gyűlt össze, de a *harcz* voltaképen még nem *tört ki*, csupán bejelentette azt Budenz József az akadémiának.” (Vasárnapi Újság, nov. 26.)

„A m. t. akadémia I. osztályának hétfői ülése igen érdekesnek ígérkezik. Ez ülésen fogja ugyanis Budenz József megtenni nyelvészeti észrevételeit Vámbéry Árminnak „A magyarok eredete” című, nem rég megjelent nagy munkájára, Budenz egyetemi előadásain már eddig is czáfolta Vámbéry nyelvészeti themáit; de e felolvasással fogja megkezdeni azt az irodalmi *harczot*, melyben Barna Ferdinand s ifj. Szinnyei József finnistáink is részt fognak venni.” (Ellenzék, nov. 17.)

„Ma történt meg az *első ütközet* az akadémia nyelv- és széptudományi osztályának ülésén. Nem a Jeges tenger mellől tört elő a vihar, az arab tenger környékén se bontogatják a próféta zászlaját; mindössze is két magyar tudós *birkózott* össze, a finn-ugor rokonság apostolainak *vezére*, Budenz Vámbéryval, a török-tatár rokonság szószólójával. A felolvasás nem csak azért volt érdekes, mert egy világhírű tudóst *támadott meg* egy másik európai hírnevű tudós, hanem, mert két nagy párt, a finn-ugor rokonságnak s tagadóinak pártja leste a *harc el dúltét* izgatottan.” (Pesti Hírlap, nov. 21.)

„A Ligeti nyájas hangulatú tájképei közt tegnap *harsant föl először a finn-ugor atyafiság harci trombitája* – Vámbéry ellen. Maga ez a *bősz ellenség*, (a török atyafiság bajnoka,) nem volt jelen, de ez egy *tudományos háború* folytatásához nem is éppen szükséges. A szellemi *csatapiacon* nincs térhez kötve a *szembeszállás*. Itt az argumentumok *ágyúgolyói* épp úgy, mint a gúny röpkei *nyila*, egyik világrészből akár a másikba hullhatnak. (...)

Budenz József e tanár, valamint a *harci kürt* megharsantója is. (...) Budenz szatirikus hangon *védte* szótárát, melyben – úgy mond – *ellensége nem sok kárt* tett, mert hogy ethnologiai célját érje s ennek útjában álló ugor

nyelvrokonságot félre dobja, nagyon erőszakosan bánt el az ugor tanúkkal, hol fél füllel hallgatta ki őket, hol rájuk parancsolt: hogyan valljanak; hol badarságokra kényszeríté őket, hogy aztán másnak a nyakába köthesse a hibát; hol pedig ugyanolyan eljárást gyakorolt, a minőt a szótár szerzőjében meg rótt. Mindezekre példák voltak idézve. Különben a tegnapi felolvasás, melyre a korridorban taps és éljen keletkezett, *nem volt még maga a harc, csak a hadüzenet*. A nagyja később következik, mert – mint Budenz bejelenté – koronként felolvasást fog tartani az akadémiában, egyfelől bírálva azt, a mit Vámbéry állít, másfelől előadva a finn-ugor nyelvrokonság bizonyítékait.” (Fővárosi Lapok, nov. 21.)

„...miután Vámbéry a kérdést ismét szőnyegre hozta s közte és a finnisták között nagy valószínűséggel a legközelebbi napokban ki fog törni a *tudományos háború*...” (Ellenzék, nov. 21.)

1882. december

December elején elkezdődik Budenz József köszöntésének előkészítése. Erről több napilap rendszeresen beszámol. De Vámbéry is mással foglalkozik, a földrajzi társaságban tartott előadást a jakutokról. A lapok arról is beszámolnak, hogy az „akadémia könyvkiadó vállalata megkezdte a folyó évi könyvilletmény szétküldését pártoló tagjai számára.” A most kiadott hat kötet közül az egyik *A magyarok eredete*, Vámbéry Ármintól, „a miveit nagy közönség igényeihez alkalmazott népszerű kiadás”. (Fővárosi Lapok, dec. 9.)

Vámbéry a köznevelési egyesület választmány felolvasó ülésén is ott volt 23-án, 27-én pedig az angol körben tartott előadást a magyarok eredetéről: „Az előadót vonzó fejtegetéseiért harsogó éljenzés és cheers jutalmazták s Novak, a kör alelnöke, fejezte ki a társaság köszönetét. Ezután kedélyes vacsora volt, utána pedig táncz, melyben díszes hölgy koszorú vett részt.” (Egyenlőség, dec. 31.)

1883. január-február

Elkezdenek megjelenni a kritikák és a Vámbéryt védő írások. A Pesti Napló beszámol Szinnyi könyvének megjelenéséről, de fontosabb, hogy 8-án Hunfalvy felolvas az akadémián: Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet? (Ellenzék, Magyar Polgár, Nemzet). Ez aztán februárban publicisztikaként a Nemzetben, márciusban értekezésként lát napvilágot, több napilap is hirdeti. Munkácsi ír Budenz szótáráról a Magyar Nyelvőrben, erről a Pesti Napló is hírt ad. Február 14-én arról ír a Budapesti Hírlap, hogy az „Egyetemes Philológiai Közlöny legújabb februári füzetében egy hosszú értekezés jelent meg »Ethnológiánk módszerei«-ről. A cikk szerzője egy eddig

ismeretlen név: Tury József. A ritka alapossággal és elmeéllel irt értekezés, melylyel a finn-török *harcban* Vámbéry Ármin mellett foglal határozott álláspontot...”

1883. március 6.: vaklárma

„Ma megint *puskaporos* szaga volt a levegőnek. Vámbéry felolvasása a »csuvasokról« volt kitűzve napirendre. A finnisták izgatottan feszengtek helyeiken, hja, nem tudni micsoda rakéták fognak kiszabadulni fejeik felé abból a vaskos papírcsomagból, melyből a jámbor, dervis-arcultu tudós ép egy hírlapírónak diktál fel egyes részeket. A »közönség körében«, már t. i. a hátsó, oszlopmögötti helyen néhány kíváncsi hölgy háta mögött mérges tekintetű ifjúság sorakozik; ezek az egyetem Budenzistái, és a Simonyi nyelvészeti társaságának vitézei, a kik most kétségbe vannak esve, hogy a nyolc szemeszteren át bevett tudomány a mellett a kis asztal mellett véglegesen elúszik.” (Pesti Hírlap, márc. 6.)

1883. április 9.: a „második ütközet”

„Vámbéry Ármin jeles tudósunknak »A magyarok eredete« című munkája által felidézett *nyelvharc*, mely egyrészt Budenz József, másrészt ifj. Szinnyei József által megindított, koránt sincs még befejezve, sőt Budenz a finn-rokonság és nyelvtudomány főképviselője most készül a nagy, a *döntő csapásra*. Az akadémia első (nyelv- és széptudományi) osztályának hétfői ülésén fogja felolvasni „Nyelvészeti észrevételek Vámbéry Árminnak »A magyarok eredete« című munkájára” cím alatt támadásának második részét, melyben gazdag nyelvészeti adatokkal s példákkal igyekszik Vámbérynak a magyar-török rokonságra vonatkozó nyelvészeti adatait megcáfolni.” (Budapesti Hírlap, ápr. 7.)

„Az akadémiában tegnap az első osztály tartott ülést. Az *ugor-török háború* újabb érdekes *csatája* zajlott le: Budenz József tett észrevételeket Vámbérynek »A magyarok eredete« című művére. Bevezetőig csípősen bírálta Vámbéry eljárását, melylyel az értekező ugor-magyar szótára adatait megdönteni s a mérleget a török-magyar nyelvrokonság javára billenteni akarja. Az értekező szerint Vámbéry sok olyan adatot elhallgatott, mely a mérleget ellene fordította volna, 340 ugor-magyar szóegyeztést zárt ki, másrészt ugyanegy török szónak, a szerint a mint szüksége volt rá, más-más alakot és jelentést adott. Végül megjegyzé, hogy Vámbéry az általa kultivált okoskodással s ha hívő közönségre talált, csakugyan bebizonyítja a török magyar rokonságot. Az értekezés egy kis eszmecserére is adott alkalmat.” (Fővárosi Lapok, ápr. 10.)

„(A magyar tudományos akadémia) I-ső osztályának mai ülésén Budenz József tett észrevételeket Vámbéry Armin »A magyarok eredete« című munkájára. Értekezése első fejezetében, melynek az ugor-magyar szótár mérlege címet adja, csipős modorban bírálja Vámbéry eljárását, melylyel az ő ugor-magyar szótára adatait megdönteni s a mérleget a török-magyar rokonságok javára dönteni akarja. A fölolvast megéljenezték.” (Budapesti Hírlap, ápr. 10.)

„A nem régiben megindult *ugor-török háboru* fölkelte a nagy közönség érdeklődését népünk eredete és rokonsága iránt. A ki csak olvas ujságot, – és ugyan ki ne olvasna, mikor annyi van! – az mind vagy Hunfalvyhoz és Budenzhez, vagy pedig Vámbéryhez szegődött. Mi türes-tagadás, – mi »ugorok« bizony keveskén vagyunk, ellenben a török nép dicső voltának zengedezői s a »halzsiros atyafiság« megvetői számosak.” (Szinyei József, Nemzet, ápr. 12, 100. szám melléklete.)

1883. május 21.

„A magyar nyelv eredetének kérdése, melyet az akadémia Vámbéry Armin r. tag munkájának kiadásával újra előtérbe helyezett – mondhatjuk – az összes műveit körök érdeklődését keltette fel. A nagy nyugati irodalmakban is örömdetesnek jeleznek azt a tényt, hogy szorosan tudományos és szakszerű természete dacára, e munka utat talált a nagy közönséghez és rövid idő alatt a második kiadás szükségessége merült föl.

Előre lehetett látni, hogy az ellentétes irány vezetőinek beható bírálatát és éles *támadásait* fogja magára vonni. Az akadémia ülésein Hunfalvy Pál, Budenz József és Barna Ferdinánd az értekezések egész sorozatában védelmezték álláspontjukat: a finn-ugor eredet előéletét, a török-tatár származtatás ellenében. Az összehasonlító nyelvtudomány és az ethnologia képezik a tért, melyen a *küzdelem* foly, nem szenvedély nélkül, de mindig tudományos meggyőződés által vezérelve. És ezért megnyugvással nézhetünk kimenetele elé.” (Pesti Hírlap, május 21., melléklet, Fraknói Vilmos főtitkár jelentése az akadémia nagygyűlésén.)

1884. november 3.: tűzszünet

„Az ülés különben közérdeklődés közt nyílt meg. Hallgatóság is számos volt. Vámbéry *újabb támadást* intézett a magyarok finn-ugor eredetét hirdetők ellen, illetőleg védelmezte magát az ő támadásuk *tábora* ellen. A magyarok török eredetéről szóló munkáját az akadémia előtt megtámadta először Hunfalvy Pál. E támadásra, szintén az akadémiában, válaszolt már Vámbéry. Aztán Budenz József támadta meg. Erre ma válaszolt Vámbéry, kijelentve

végül, hogy ez utolsó szava ebben a kritikai polémiaiban, de munkája azért még nem ért véget. Az akadémiának be fogja nyújtani a nagy török-magyar összehasonlító szótárat, mely a vitában a legnyomósabb bizonyíték lesz.” (Egyetértés, nov. 4.)

4. Összegzés

A militáns nyelvezet 1882 ősze és 1884 ősze között volt leginkább jellemző a finnugor vs. török (nyelv)rokonsági vitáról szóló híradásokban. Már az 1890-es években is inkább csak visszautaltak rá, mint pl. a Vasárnapi Újságban (1892. április 14., 290): „Igazán szólva, ezt sem olvasták a nyelvészek kis körén kívül, de mindenki beszélt róla s Budenz és Vámbéry harcza azon kérdés felett, a török vagy a finn népcsoporttal állunk-e közelebbi rokonságban, *egy időben valóságos divatos tárgy volt.*”

További jellemző, hogy a TUDOMÁNYOS VITA HÁBORÚ metafora széles körű használata jellemzően a finnugor „tábor” képviselőinél fordul elő, elsősorban a fiatal tanítványoknál, Szinnyeieinél, Munkácsinál mutatható ki (ahol a szerző beazonosítható). Ez azt is jelenti egyben, hogy nem a tudománytörténet-írók nevezték el e korszakot utólag, hanem a lelkes kortársak „háborús készülődése” szülte a terminust.

Ez a rövid írás inkább tervek és koncepciót tartalmaz, mint eredményeket – ezzel köszöntve Maticsák Sándort, remélve, hogy a későbbiekben ebben a témában is tudunk majd együtt gondolkodni.

Irodalom

- ABLONCZY BALÁZS 2016: Keletre magyar! Jaffa Kiadó, Budapest.
 FOKOS DÁVID 1930: Munkácsi Bernát. In: Emlékkönyv Munkácsi Bernát hetvenedik születésnapja alkalmából. [A Magyar Nyelvőr 1930. évi (59. kötet) 3–6. száma.]
 MUNKÁCSI BERNÁT 1912: Hunfálvy Pál emlékezete. MTA emlékbeszédek 17. II. sz. Budapest.
 PUSZTAY JÁNOS 1977: Az „ugor–török háború” után. Magvető, Budapest.
 PUSZTAY JÁNOS 2020: Még mindig ugor–török háború. Nap Kiadó, Budapest.
 SÁNDOR KLÁRA 2011: Nyelvrokonság és hunhagyomány. Typotex, Budapest.

Reports from the battlefields of the "Ugric-Turkic War"

The paper analyses the impact of the Ugric–Turkic War/Battle on public life and discourse and on people’s everyday lives, as well as the heated, often passionate nature of the debate. In other words, it analyses the representation of academic life in the public press, which is usually mentioned in the literature only sporadically. The paper has three aims: 1. it seeks to find the first inversions of the name of the Ugric–Turkic war; 2. it examines the militant style of the reports and the news on the debate; 3. my aim is to establish a chronology of the "war," in order to identify its phases and place it in the context of public events not directly related to the dispute. I will look at the events of the most active years in the light of the contemporary press, from November 1882 to November 1884, about two years after the first appearance of the term "war", exemplified, as much as possible, by quotations. Two important features should be highlighted: 1. the militant language was most dominant between the autumn of 1882 – that of 1884 in the news on the Finno-Ugric vs. Turkish language dispute; 2. the extensive use of the metaphor of the ARGUMENT IS WAR is typical of the Finno-Ugric "army," especially in papers by Szinnyei, Simonyi and Munkácsi, but more typical is anonymous reporting.

Keywords: *Ugric-Turkic War, József Budenz, Ármin Vámbéry, public press in the 19th century, ARGUMENT IS WAR metaphor*

SÁNDOR SZEVERÉNYI

**Néhány (láb)jegyzet egy 18. századi latin nyelvű
finnugor tudománytörténeti íráshoz**

**Simon Lindheim: *De diversa origine
Finlandorum et Lapponum observationes***

SZÍJ Enikő – C. VLADÁR Zsuzsa

ELTE, Budapest – szij.eniko@gmail.com

Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Bp. – Constantinovitsne.Vladar.Zsuzsanna@uni-nke.hu

Írásunk itt és most közreadásakor idéznünk kell a debreceni egyetemről a pesti egyetemre került Bárczi professzor meghatározását, aki az ELTE-s nyelv-járásgyűjtő kirándulásokon a gyűjtés helyeként kijelölt faluhoz közeledve szertartásosan így szólt: „most következik az ürügy ...”. A mi írásunk köz-readásának „ürügye” írásunk vége felé derül ki. Nem falu. Város. Nagyon is!

„Hänet on ansiottomasti unohdettu” ’érdemei elismerése nélkül felejtették el’ – így emlékezett meg Simon Lindheimről Iiro Kajanto finn nyelvész az 1980-as évek elején a finnországi tudománytörténet „felfrissítésekor” (Kajanto 1982). Lindheim művére teljes mértékben ráillik az 1960-as évek neves irodalomtörténészének és politikusának, Kardos/Pándi Pálnak a kedvenc minősítése: problémabokor. A latin népevek és földrajzi nevek, különösen az „eredet” szóval együtt említése a flora et fauna nélkül is bokros teendőt biztosítanak a mindenkori kutatóknak.

A címben említett mű szerzője karolin, jogot végzett karolin. A *karolin* (lat. *carolinus*) – szakkifejezés. XI. Károly és főleg XII. Károly svéd király (1682–1718) katonáit nevezték karolinoknak, közöttük szép számmal voltak svéd királyi alattvaló finnek is. XII. Károly svéd király és I. Péter orosz cár ún. nagy északi háborújának (1700–1721) legismertebb „felvonása” az 1709-es poltavai ütközet, melynek eredményeként Oroszországba került és 1721-ig változatos hadi és civil szerencséivel boldogult bő 20 ezer (!) svéd hadifogoly. Az oroszokra nézve előnyös – a leendő nagyhatalmi helyzetükhöz őket hozzásegítő – 1721-es svéd–orosz béke tette lehetővé a hazatérésüket. Az eleve tanultabb, műveltebb, gazdagabb hadifogoly svédek, pl. a karolin tiszt-

tek, de a közkatona iparosok, bárki, ha ügyes volt és tanulékony – a hazameneteltől eltekintve „vendégmunkásként” viszonylag szabadon mozgott a nagypéteri birodalomban, és ha megtanulta a nyelvet, vagy pedig már eleve tudott pl. németül, akkor csak a honvágytól szenvedett.

Günter Johannes Stipa finnugor tudománytörténetében (Stipa 1990: 177–180) három karolinról olvashatunk: Ph. J. von Strahlenberg [Tabbert] (1676–1747) és a 1720-as Messerschmidt-expedíció; P. Schönström (1682–1746) és S. von Lindheim (Paulin) (1686–1760).

Közülük Strahlenberg 1730-ban megjelent alapos és terjedelmes munkája a finnugor népekről Európa-szerte, így nálunk is szinte azonnal ismertté vált, pl. a peregrinus diákok egymásnak adták a belőle készült másolmányokat, jegyzeteket. Lindheim munkája azonban valójában alig ismert, ennek okait maguk a finnek is keresik. Megállapítják, hogy tulajdonképpen Sajnovics tudományos elődje, sőt, tárgyyszerű és módszertani utat mutatott a finn tudományok atyjának, H. G. Porthannak is, ezért mint úttörő elődnek az utókor az adója. Maga a Lindheim-írás a megjelenésénél jóval korábban, az 1750-es években készült el, és mint tudományos munka lehetne „feszesebb” szerkezetű, „tudományosabb” stílusú, de azért ... méltatni lehet, sőt kell, hiszen „érdemei elismerése nélkül felejtették el” (Kajanto 1982).

De ki is ez a Lindheim, akinek adója az utókor?

A családfával kezdődnek a problémák, ti. az akkori bevett egyházi-világi szokások szerint keverednek a svéd–finn–latin nyelvű adatok, utalások, címek, rangok és évszámok. Lindheiméről szólván talán azt kell hinnünk, hogy testvérekről, sőt egymást segítő testvérekről van szó, amikor három különböző svéd nemesi nevet látunk egy finnországi lelkész kb. négy fia említésekor, akik a svéd államért végzett sokféle érdemeik elismeréséért kaptak nemesi címet, és ráadásul a nevüket nem mindig írták ugyanazon módon.

A parókus lelkész családneve Paulin, latinosan Paulinus Raumannus, azaz ’Raumába való Paulin’. Fia, Johan avagy Juhana Paulinus (Pori 1655–1732), névváltozatai: Johan Lillienstett, Lillienstedt, Liljenstedt gróf, nem akárki: a legfelső bíróság titkára, államtanácsos, tapasztalt és megbecsült állami hivatalnok, ismert író és költő. A nevét megtaláljuk az 1721-es svéd–orosz békekötés dokumentumaiban, mint a két orosz tárgyalóval szemben ülő két svéd tárgyaló egyike.

Simon Lindheim eredetileg Simon Paulinus, és a Paulin-familia tagja, Lagerflycht, a turkui feljebbviteli bíróság elnöke is, az ő halála után kerülnek a turkui könyvtárba Lindheim jegyzetei, köztük az oroszországi iratai, amelyek aztán a turkui tűzvészben odavesztek.

A minket érdeklő Simon Lindheim [or. Lindgeim] (1686–1760) végzettsége szerint jogász. Hadifogolyként szabadon járt-kelt, megtanult oroszul, érdeklődéssel és otthonosan mozgott az orosz történelemben, a történeti dokumentumokban, az orosz birodalom orosz és egyéb népei között. Magas hivatali posztokat töltött be, több ízben, különféle előkelő diplomáciai megbízatásokkal járt Oroszországban, egy időben a pétervári svéd követség titkára volt. Nehéz lenne szerteágazó életrajzát a töredékekből egységes és főleg hiteles egészévé összeállítani.

A svéd tudományos társaság, amelynek tagja volt, jóval Lindheim halála után jelentette meg azt a latinul írt művét, amelyből itt és most, magyarul alább csak egy memoár jellegű epizódot, illetve ettől és egymástól független két nevet emelünk ki. Az egész mű kétnyelvű közreadásával pedig szeretnénk majd megmutatni, hogy a finn kutatóknak igazuk van, amikor tudománytörténeti értéket látnak a tárgyalt kérdés súlyosságához mérten nem nagy terjedelmű tanulmányban. A munka a maga módján sajátos fordítási feladat: tele van tanulmányos megfigyelésekkel és értelmezésre váró népnévvel, földrajzi nevekkal, és ami a műfajt illetően nem mindennapi: saját élő tapasztalataira utalásokkal, vagyis kortörténeti adalékokkal. A kiemelt személyek, illetve epizód tehát a következők:

1. Högström, az élő kortárs tudós szaktekintély

Pehr Högström (1714–1784) svéd misszionárius 1748-as *Beschreibung* című munkájára Sajnovics is bőséggel hivatkozik, amikor amellett érvel, hogy a lappnak sok különböző nyelvjárása van, melyekből hiányzik a kölcsönös érthetőség: „Ez a férfiú, aki alapos jártasságra tett szert a lapp nyelvben, míg sok esztendőn át misszionárius és lelkipásztor volt a svédországi lappok között, művének 73. oldalán ezt mondja [...]” (Sajnovics 1771/1994: 28).

Lindheim szintén nagyra becsülte őt, és egyetértett vele: „... amit össze szoktak hordani, hogy tudniillik a finlandiaiak és a lappok azonos természetűek lennének, és hasonló lelkületük folytán egyaránt lusták, gyávák, babonások stb. lennének, még szerzőhöz sem lehet kötni, és cáfolni sem érdemes. Sokkal igazságosabb és méltányosabb volt az igen tudós Högström, mint hogy ilyesmiket tárgyaljon könyvében, amit igen nagyra becsülök, és aki leginkább hatott rám, hogy a saját gyönyörűségemre rendbe szedjem azokat, amiket életem teljében feljegyeztem.”

2. A memoár-jelleget, valamint az ismeretek és a kérdések láncolatát „a pszkovi püspök”-epizódban láthatjuk.

Lindheim:

„... ahol akkor leginkább Tziudi (Finnar) éltek, őket fokozatosan szétkergetve megalapították a novgorodi fejedelemséget, a stargradi fejedelemség leendő vetélytársát (novo, új; star, régi), annak a hajdaninak az emlékére, amit a nagyobb erő által elűzetvén Germániában hagytak. Így volt az orosz évkönyvek hiteles tanúsága szerint, ahogy ezt Theophanes pszkovi püspök mesélte a fülem hallatára 1725-ben a svédgót király és királyság boldog emlékezetű szenátorának, a neves Cederhielmus báró úrnak, aki svéd nagykövet volt akkor az orosz udvarban. Nekem akkor nem adatott meg, hogy végignézzem azokat az évkönyveket, és a minapi békekötés után királyunk megbízásából ismét oda érkezve sem volt lehetőségem találkozni a püspökkel, akit közben elragadott a halál.”

Lindheim szövegéhez néhány értelmező megjegyzés:

a) Theophanes – Feofán Prokopóvics (1681–1736) a vallástörténet nevezetes alakja, főpap, valóságos regényhős, Nagy Péter cár lelkes híve, Európát megjárt nagy műveltségű, sokoldalú, sok tekintetben újtó kiválóság – számos korhű fogyatékossgal. A „pszkovi püspök” megnevezésben Pszkovot ne gondoljuk helyszínnak, ez „csak” titulus, ti. a püspökről feljegyzik, hogy nem ment Pszkovba, főpapként szinte kizárólag Péterváron volt, közel a cári udvarhoz.¹

b) „1725-ben a fülem hallatára” – ahol a püspök, a követ és Lindheim egy időben egy helyen tartózkodott, az feltehetően Pétervár.

c) „a minapi békekötés” az 1741–43-as svéd–orosz háborút lezáró turkui béke (1743. aug. 7.) lehetett, ennek idején a pszkovi püspök már nem élt.

d) a „királyunk” ekkor I. Frigyes, uralkodott 1720–1751.

e) a boldog emlékezetű Cederhielmus báró, svéd követ az orosz udvarban – akire gyanakszunk, az Carl Wilhelm Cederhielm (1705–1769) diplomata, pétervári svéd követ, az 1739-ben alapított Svéd Királyi Tudományos Akadémia hat alapítója közül az egyetlen, aki akkor éppen nem volt jelen. Hogy valóban „boldog emlékezetűnek”-nek nevezhető-e Cederhielmus báró, ahhoz tudnunk kellene, hogy ez a Cederhielmus volt-e 1725-ben svéd követ Péterváron (maga Lindheim 1723-ban titkár ugyanott), csakhogy a báró „megboldogulásával” az a baj, hogy 1760-ban már maga Lindheim vált boldog emlékezetűvé, tehát aligha nevezhette így az őt túlélő diplomatát.

¹ <https://drevo-info.ru/arésticles/3899.html>

f) az „ismét oda érkeze” – Lindheim esetében ez az „oda” nagy valószínűséggel Pétervár.

3. Kirilov, vagyis Iván Kirillovics Kirilov

Lindheimnél van egy odavetett megjegyzés egy valahol látott – máig azonosítatlan – térképről... [15]: „Amíg hadifogságban voltam Oroszországban I. Péter alatt, véletlenül alkalmam adódott belépni egy középületbe, ahol az egyik falon egy elég régi, egyszerű, dísztelen térképet pillantottam meg. Noha nem tudtam alaposabban megvizsgálni az egészet, észrevettem, hogy külön színnel és nagy betűkkel volt ráírva, hogy Tziuchonskaia Semlia (Finlandia vagy Fennonica föld), amivel a készítő Észtországot akarta jelölni, és azon a részen a legfontosabb városként külön színnel volt jelölve Haapsalu.”

Később következik egy szintén odavetett hivatkozás a térképészetre és a név szerinti utalás Kirilovra: „Ellenben az osztjácokról és a zürjénekről, akiket Schöning hasonlóképp ismertet, egészen mást kell mondanunk. Ezeknek a nyelve ugyanaz a dialektus, amit a finnek is használnak. De ezeknek sincs köze a szamojédokhoz. Nem a Jeges-tenger partján laknak, ahol a szamojédok; távoli határaik és eltérő szavaik alapján elkülönítette őket a szamojédoktól Perri is, Strahlenberg is, és ugyanígy járt el az oroszok hazai geográfusa, Szibéria vajdája, Kirilov is.” (A „Szibéria vajdája” titulus további magyarázatra vár.)

Miért figyeltünk fel Kirilovra? (NB. „most jön az ürügy”!)

Ivan Kirillovics Kirilov (1689–1737) az időrendben első orenburgi expedíció „ötletgazdája” és időrendben első hivatalos vezetője (1734–1737). Tüdőbajban halt meg 1737-ben 48 éves korában. Az egymást követő négy expedícióvezető közül a második az orosz történetírás kiemelkedő alakja, Vaszilij Nyikityics Tatyiscsev (1686–1750) lett (Akmanov – Amirhanov 2015). Ami magát Orenburgot illeti, az orenburgi KGST-földgázvezeték építése (1973–1979) is eszébe juthatna az embernek (Nagylaki 2008), legutóbb pedig az orenburgi–orszki árvízen szörnyülködhetnek az emberek.

A tudománytörténet iránt érdeklődőknek pedig az *Orenburg* szó hallatán Maticsák Sándornak a 18. századi finnugor tudománytörténetet vizsgáló részletes és alapos munkálkodására kell gondolniuk, tehát „az ürügy” – Maticsák Sándor (2024).

A Nagy Péter-féle új orosz világba „belenövő” Kirilov 1712-ben lépett állami szolgálatba, meggyőződéses híve volt a Nagy Péter-féle reformoknak. 1727-ben a Szenátus titkára lett. A topográfiai-kartográfiai ügyekkel is ő foglalkozott, és ez megkönnyítette országos hatáskörű nagy tervének, a birodá-

lom természeti-gazdaságföldrajzi atlaszának a készítését. (Megjegyzendő, hogy Kirilovnál a meridián észtországi: Hiiuma és Saaremaa.)

1727-re datálódik Kirilov sajátos című munkája: *Цветущее состояние Всероссийского государства* [Az oroszországi állam virágzó állapota], amelyet az akkori cári birodalom gazdaságföldrajzi helyzetének első korszerű bemutatásaként, méltatásaként említenek. A címe helyesen és szó szerint korszerűen: *Цветущее состояние Всероссийского Государства, в какое начал, привел и оставил неизреченными трудами Петр Великий, отец Отечества, император и самодержец Всероссийский и прочая, и прочая, и прочая. Книга первая, в которой описаны губернии и провинции, в них города, гарнизоны, артиллерия, канцелярии, конторы, управители с подчиненными, епархии, монастыри, церкви, число душ, расположенные полки и доходы, как оные ныне состоят губернии. Санкт-Петербургская, Московская, Смоленская, Киевская, Воронежская, Рижская, Ревельская.*

Terve, hogy három kötetben közreadja az orosz birodalom térképeit, akadozott. Ebben közrejátszott az Oroszországban működő nagyszámú külföldi, tehát eleve nagy tudású tudósok közül név szerint L. Delil (И. Н. Делиль/Louis de l'Isle), aki a csillagászzal és a térképészettel orosz akadémiai kéreésre foglalkozott. Az atlaszának első kötetét 1734-ben Kirilov saját költségén adta ki. Méltatásaiban említi, hogy ma is használható adatokat szolgáltatott.

A „déli vad” puszták, a baskírok és a dél-uráli sztyeppe lázadó népei ellen erődítményépítésekre kényszerülő udvar nem véletlenül bízta Kirilovra egy expedíció szervezését, ez az állami (nem akadémiai és nem tudományos) expedíció az ún. orenburgi expedíció. (NB. az expedíció könyvelője Kirilov főnöksége idején P. I. Ricskov volt.) A Dél-Urál irányába nagyon hiányzó orosz erődítményrendszer útvonalának kijelöléséhez és a vidék(ek) gazdasági hasznosíthatóságához szükséges ismeretek megszerzéséhez hozzájáruló expedíció „ötletgazdája” (iniciátora) lett tehát a vállalkozás vezetője. Ő jelölte ki a felépítendő Orenburg helyét, amelyet aztán a később szerzett ismeretek alapján módosítani kellett, így végül a mai Orenburgnak három „születési helye” és „három születésnapja” van: 1. 1734. aug. 31., a cárnő aláírása: legyen város, 2. 1738. aug. 20., ukáz, 3. 1743. ápr. 19.

Kirilov megfogalmazta az udvar távolabbi terveit is: az Orenburg körül kialakított Orenburgi kormányzóság (Novaja Rosszija, vö. Novorosszijszk) után Közép-Ázsián keresztül egészen Indiáig (-ba?) vezethetett volna az út (Heller 1996: 564).

Hogy Kirilov miféle tudományos munkát végzett, arról meggyőződhetünk, ha megnézzük a személyesen általa készített térképeket (számukat ma 41-re becsülik) és kimutatásokat abban az atlaszban, amelyet reprintben kiadtak 2008-ban ünnepélyes kivitelben a jelenleg legelismertebb szakértő, Olga Krasznyikova közreműködésével, 25 példányban.²

Irodalom

- AKMANOV, I. G. – AMIRHANOV, A. Z. [Ахманов, И. Г. – Амирханов, А. З.] 2015: В. Н. Татищев и его вклад в реализацию задач Оренбургской экспедиции. Вестник Башкирского Университета 20/1: 298–301.
- HELLER, MIHAIL 1996: Oroszország története I. Osiris, Budapest.
- HÖGSTRÖM, PEHR 1748: Beschreibung des der Crone Schweden gehörende Lapplandes Gabriel Christian Rothe, Copenhagen und Leipzig.
- KAJANTO, IIRO 1982: Muuan Porthanin edelläkävijä. Virittäjä 86: 315–325.
- LINDHEIM, SIMON 1775: De diversa origine Finlandorum et Lapponum observationes. Nova Acta Societatis Regiae Scientiarum Upsaliensis 2: 264–302.
- LINDHEIM, SIMON 1775: Megjegyzések a finlandiaiak és a lappok eltérő eredetéről. Ford. C. Vladár Zsuzsa. Szerk. Szij Enikő. – Előkészületben.
- MATICSÁK SÁNDOR 2024: Megtalált szavak. Az orenburgi expedíció (1768–1774) Volga–Káma-vidéki finnugor anyaga. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- NAGYLAKEI ENDRE 2008: Az orenburgi gázvezeték építése. ArchivNet 8/4. https://www.archivnet.hu/gazdasag/az_orenburgi_gazvezetek_epitese.html
- SAJNOVICS JÁNOS 1771/1994: SZIJ ENIKŐ (szerk.), Sajnovics János: Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos. Bibliotheca Regulyana 2. ELTE, Budapest, 1994.
- STIPA, GÜNTER JOHANNES 1990: Finnisch-ugrische Sprachforschung von der Renaissance bis zum Neupositivismus. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.

Internetes források

<https://drevo-info.ru/arésticles/3899.html>
<https://runivers.ru/bookreader/book16667/#page/13/mode/1up>
<https://runivers.ru/lib/book3294/16667/>

² <https://runivers.ru/bookreader/book16667/#page/13/mode/1up>
<https://runivers.ru/lib/book3294/16667/>

**Some (foot)notes to an 18th-century Latin-language
Finno-Ugric scientific history work**

Simon Lindheim: *De diversa origine
Finlandorum et Lapponum observationes.*

The paper presents three distinct episodes from Simon Lindheim's Latin language study on the historical connections between the Saami and the Finns: Lindheim expresses gratitude to the contemporary Swedish researcher, Högström, for not repeating the common negative and unfounded opinions about the Saami people. Through Lindheim's recollection, we gain a glimpse into the imperial court of Peter the Great. The third episode honors Ivan Kirilovich Kirilov (1689–1737), the first leader of the so-called Orenburg Expedition in the early 1730s.

Keywords: *Simon Lindheim, Ivan Kirilov, Högström, Saami (Lapp), Finn*

ENIKŐ SZÍJ – ZSUZSA C. VLADÁR

Lehet-e 11. századi (Szent István-kori) forrásértéke az egri püspökség 1261/1271. évi oklevelének?*

SZÓKE Melinda

Debreceni Egyetem
mszokem@gmail.com

1. A latin nyelvű oklevélírásunk I. István uralkodásával kezdődött, de csak a következő századokban vált igazán jelentőssé. Ekkoriban ugyanis még a nemesség nagy része is az írástudatlanok közé tartozott, ezért a szóbeli bizonyítást helyezték előtérbe az oklevélkiállítással szemben. Az egyháznak ugyanakkor már ebben a korai időszakban is fontos volt, hogy a királytól kapott privilégiumaikat oklevéllel is biztosítsák a maguk számára. Ezzel magyarázható, hogy a latin írásbeliség kezdeti időszakában, a 11–12. században meglehetősen kevés volt a világi emberek számára kiadott oklevél, és kezdetben az egyházak számára sem sokat állítottak ki (vö. Szentpétery 1930: 34–44, Kniezsa 1952: 9–10). A latin betűs írásbeliségünk kialakulásának az idejéből, a 11. századból mindössze négy eredetiben fennmaradt hiteles oklevelet ismerünk (vö. DHA. 1.). Ezek mellett a 11. századhoz köthető magyarországi oklevelek nagy része későbbi korokban keletkezett másolatban maradt fenn. A 19. század vége óta jelen lévő kritikai szemlélet (lásd pl. Karácsonyi 1902, Szentpétery 1923) eredményeképpen az erre a korai időszakra datált oklevelek egy másik jelentős részéről pedig bebizonyosodott, hogy valójában nem is a 11. században, hanem később, akár évszázadokkal később állították ki (hamisították) őket.

Györffy György a korai oklevelek kritikai szövegkiadását tartalmazó munkájának (*Diplomata Hungariae Antiquissima*, DHA.) első része 115 oklevelet sorol a 11. századhoz. A ma ismert korai, 11. századi (vonatkozású) okleveleknek tehát kevesebb, mint 4%-át teszik ki azok a hiteles oklevelek, amelyek eredeti, egy évezreddel ezelőtti formájukban maradtak ránk. Szükség-

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készült.

szerű ezért, hogy az említett négy oklevél mellett a korszak nem hiteles és nem eredeti (azaz bizonytalan kronológiai státuszú, vö. Szőke 2015: 16) okleveleit is bevonjuk – persze szigorú módszertant követve – a kutatásainkba.

A korszak megismerése szempontjából ugyanis ezeknek a forrásoknak kiemelt jelentősége van még akkor is, ha a bizonytalan státuszú oklevelek egyik-másikáról az analízis során az igazolódik, hogy nyelvtörténeti kutatásainkhoz egyáltalán nem vagy csak csekély mértékben használhatók. Egy oklevél feltárása nem csak akkor lehet eredményes, ha az irat egészének a forrásértékét meg tudjuk határozni, az is nagy eredménynek számít, ha egy oklevél magyar nyelvű tulajdonnevei (helynevei) között vannak olyanok, amelyeknek egyértelműek a kronológiai jellemzői. A forrásszegény időszak pontosabb megismerése szempontjából a 11. századhoz kapcsolható hiteles névelőfordulások körének akár egy-egy adattal való gyarapítása is nagy haszonnal jár. A bizonytalan kronológiai státuszú okleveleknek egyébként is az egyik legmeghatározóbb ismertetőjegye az, hogy a helynevek forrásértéke különböző szinteken értelmezhető, és csak kivételes esetekben lehet akár helynévtörténeti, akár nyelvtörténeti szempontból az oklevél egészéről egységesen véleményt alkotni. Ez pedig azt jelenti, hogy valójában az egyes nevekre külön-külön kell koncentrálnunk (vö. Szőke 2018: 428).

Koraiságukat tekintve ezek között a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek között a Szent Istvánhoz köthető oklevelek a legfontosabbak. Első királyunktól tíz (1 görög¹ és 9 latin nyelvű) egyházi tárgyú oklevél maradt fenn, mindegyik átiratban, nyelvészeti szempontból tehát mindegyik bizonytalan kronológiai státuszú oklevélnek minősül. A ránk maradt 10 oklevél közül hitelesnek csak a görög nyelvű Veszprémvölgyi adománylevél tűnik (DHA. 1: 81–85). A 9 latin nyelvű oklevél közül 3: a Pannonhalmi (DHA. 1: 25–41), a Veszprémi (DHA. 1: 49–53) és a Pécsi (DHA. 1: 54–59) interpolált oklevelek, azaz az eredeti oklevelek utólagos betoldásokkal kiegészített változatai. A további 6: a Pécsváradi (DHA. 1: 63–80), a két Zalavári (DHA. 1: 86–92, 98–102), a Bakonybéli (DHA. 1: 113–119), a Ravennai (DHA. 1: 121–123) és a Nyitrai (DHA. 1: 434) oklevél pedig századokkal később ké-

¹ A görög nyelvű Veszprémvölgyi adománylevél keletkezési idejét illetően nincs egységes álláspont a kutatók körében. Egyesek nem is István, hanem apja, Géza uralkodásának idejére datálják az alapítást (vö. Balogh A. 1947, Kristó 1986: 61, 1999: 59). Az adománylevél keletkezési idejéhez lásd Thoroczkay 2009: 1386–1390, illetve Holler 2011 és Szentgyörgyi 2012. Ebben a kérdésben Szentgyörgyi Rudolf álláspontja tűnik a leginkább meggyőzőnek, így magam is az oklevél 1001 e./1109-es datálását fogadom el.

szült hamisítványok (vö. Szentpétery 1930: 36, Solymosi 2006: 193–195, Thoroczkay 2009).

2. A latin rítusú egyház meghonosításának első lépései Géza nagyfejedlemhez kötődnek, művét azonban fia, Szent István fejezte be. Ennek egyik alappillére a püspökségek alapítása volt (Györffy 1977: 177–190, Török 2002: 32–47, Kristó 2019: 107). A püspökségek a katolikus egyház kormányzati egységei. Az egyházmegyék élén püspökök állnak, innen a püspökség elnevezés (ÉrtSz. *püspökség*).

Kétségtelen, hogy a Szent János evangélista tiszteletére felszentelt egri püspökség is a legkorábbi alapítások közé tartozik: az egri egyházmegyét Szent István király idejében szervezték meg (Balanyi 1938: 350, Kovács B. 1987: 13, DHA. 1: 60). Az alapítás dátuma ugyanakkor bizonytalan, de 1009-ben valószínűleg már létezett a püspökség (Gy. 3: 84, Györffy 1977: 178, 183, Kristó 2000: 126, Török 2002: 41, vö. Galambosi 2020: 5–6).

A Szent István-kori alapításról nem maradt fenn korabeli oklevél, egy 13. századi oklevél őrizte meg az emlékét: „ezzel az írással mindenki tudomására kívánjuk hozni, hogy a Szent János apostol és evangélista tiszteletére szentelt egri anyaszentegyházat, amelynek alapítója és adománytevője Szent István, Magyarország első királya és jeles apostola volt, és ma is az csodálatos módon, s Szent László király ezt az egyházat bővebb jövedelmekkel és gazdagabb birtokokkal növelte, és utódai, Magyarország királyai, a mi elődeink különféle birtokokkal és halastavakkal és sokféle kiváltsággal ékesítették és erősítették meg, ezért a szent királyok által adományozott és átengedett oly sok adomány és kiváltság révén Magyarország többi székesegyháza fölött mint a népek úrnője ül méltósága trónusán, a szépség koronájával ékesítve” (DHev 24). Az oklevélrészlet IV. Béla 1261. évi okleveléből származik, melyben összeírja az apátság javait (RegArp. 1267). Ez a 13. századi oklevél nem maradt fenn eredetiben, tartalma többek között az 1271. évi átíró oklevél (RegArp. 2123) alapján rekonstruálható (DHA. 1: 60–61, DHev. 23): IV. Béla 1261. évi oklevelét így V. István 1271. évi átíratában ismerjük (DHA. 1: 60–61).

Az egri püspökségnek tehát nem őrződött meg az alapítás korából oklevele, de Györffy György szerint egykor vélhetően létezett egy ilyen irat, ahogyan a veszprémi és a pécsi püspökségnek is fennmaradt ilyen (igaz, interpolált) okmánya (DHA. 1: 61). Ezt az 1261/1271. évi oklevél egy részlete is megerősíti, amikor azt mondja, hogy „a mi időnkben a tatárok dúlása és örvöngő támadása során az említett egri egyházat teljes egészében lerombolták és felégették, az egyház összes javait, ingóságait és a szent királyok által a

birtokokról és kiváltságokról kiállított kiváltságleveleit teljesen széthordták és elégették, több kanonokát megölték. Tehát mi az igaz király, Jézus Krisztus nyomdokait akarván követni, az ő vérével szentelt egri egyházat a birtokairól és hajdani kiváltságairól írott, elpusztult kiváltságlevelei alapján helyreállítani és támogatni kívánjuk, valamennyi püspöki birtokot és a püspöki birtokok, továbbá a városok, falvak és mezővárosok, s a polgárok, vendégek, zsellérek, kondicionárius és hűbéres nemesek kiváltságait kettős pecsétünk alatt egy kiváltságlevelünkbe biztos tudomásunk szerint belefoglalva meg akarjuk erősíteni, nehogy kiessék az emberek emlékezetéből, és az egri egyházat megfosszák jogaitól” (DHev. 24).

A Szent István neve alatt fennmaradt, már említett oklevelek kapcsán Györffy György úgy véli, hogy a ténylegesen kiállított oklevelek száma ennél több is lehetett: legalább 20, Szent István egyházi alapításait megörökítő oklevelet feltételez (1977: 268). Horváth Mihály az oklevelek hiányát a birtokviszonyok rendezettsége mellett azzal indokolja, hogy a szerzeteseknek és a papoknak a térítő munka mellett már nem jutott idejük a földi dolgokkal foglalkozni, így pedig az uralkodótól kapott adományok írásba foglalásával sem törődtek (1878: 180–207, különösen 182, 185–187, 206, 278).

3. Az elmondottakból következik, hogy az 1261/1271. évi oklevél azon részleteit, amelyek Szent István alapításkori adományairól adnak számot, és vélhetően a tatárjáráskor elpusztult 11. század eleji oklevélben is szerepeltek már, érdemes számon tartanunk a lehetséges 11. század eleji források között. A DHA. nem közli az egész oklevelet (ehhez lásd RegArp. 2123 és DHev. 23–29), csak a Szent István korára (1: 60), illetőleg a Szent László korára vonatkozó részleteket (1: 307). A továbbiakban én magam a Szent István korára vonatkozó részletekkel foglalkozom.

Az 1261/1271. évi oklevél a következő falvakat említi az egri püspökség alapításkori adományaként (mindehhez vö. DHA. 1: 60, DHev. 23–28, Gy. 1: 84, Besze 2005: 112).

Heves vármegyéből Örvény (villa *Eurem*), Szurdokpüspöki (*Zurdukpispuký*), Gyöngyöspüspöki (*Gunguspispuký*), illetve Tiszapüspöki (*Tizapispuký* cum clausura *Ticie zege* ... piscinis de *Zoyli* et de *Bala*) falut.

Zaránd vármegyéből Zsomboly (villa *Sombol* cum *Sombolhege* in toto), Pecér (*Pecher*) és Nevegy (*Neueg* iuxta *Crisium Album* ... ac libero transitu *Crisii* in comitatu de *Zarand*) falut.

Zemplén vármegyéből Hídvége falut (villa *Hýduege* cum *Mechteluk*), a lúci vám harmadrészét (tercia pars tributí de *Luch*), illetve Szentmária (villa

Zenthmaria in vicinitate castri *Zemlenuar* ... de villa *Zemlen* versus eandem villam *Maria*) falut.

Abaújvár vármegyéből Hejce (*Heyce* in comitatu *Abawyuar*) falut.

Szabolcs vármegyéből pedig Csöszd (*Cheuzd* cum piscaturis et piscinis ac cum silva *Danath* vocata prope *Ticiam*), Kékes (*Kekus*), Oszlár (*Ozlaar*), Tímár (*Timar*), Bagszeg (*Bagzegh* prope *Hortubaguize*), Fejerszentmargita (*Feierzenthmargita*) és Papegyház (alia villa *Popeghaz* vocata iuxta *Hortubaguize* cum piscaturis in comitatu de *Zabouch*) falut.

A nyelvészeti bizonyítatlan kronológiai státuszú okleveleknek az az egyik legfontosabb jellemzője, hogy szövegükben – a keletkezési és fennmaradási körülményeikből adódóan – több időbeli réteg feltételezhető. Ezt a kronológiai rétegzettséget névtörténeti és nyelvtörténeti – sőt mint látni fogjuk, akár helytörténeti – szempontból külön kell kezelnünk, és a nyelvészeti elemzés során a névtörténeti rétegek vizsgálatát kell először elvégeznünk. Ahhoz ugyanis, hogy az egyes helynevek nyelvtörténeti jellemzőit meg tudjuk határozni, előzetesen tisztáznunk kell, hogy a helynevek szerepelhettek-e az eredeti oklevélben (ha volt eredeti oklevél), illetve léteztek-e már abban az időben, amikor a hamisító az iratot datálja, vagy csak később kerültek bele az oklevélbe, és korábbi létezésük nem tehető fel (Szőke 2015: 56–82).

Az egri püspökségről szóló 1261/1271. évi oklevél nem tartható a szó szoros értelmében bizonyítatlan kronológiai státuszú oklevélnek. Ebbe a csoportba az átiratban fennmaradt oklevelek mellett a hamis oklevelek (köztük az interpolált oklevelek) tartoznak. Ugyanakkor egyrészt annak alapján, hogy István alapította az egri püspökséget a 11. század elején, amely javak adományozásával is együtt járt, másrészt azért, mert valószínűleg volt egy, az alapítótól származó oklevele is a püspökségnek, érdemes feltennünk azt a kérdést, hogy nyelvészeti szempontból lehet-e 11. század eleji forrásértéke az 1261/1271-re datált oklevélnek. Egy olyan oklevélnek, amelyet első ránézésre mind nyelvtörténeti, mind helynévtörténeti szempontból a 13. századhoz kötnénk.

Abban az esetben, ha azt feltételezhetnénk, hogy a 13. században István király oklevele alapján jegyezték le az alapításra, illetőleg az alapító adományaira vonatkozó részleteket, mind helynévtörténeti, mind nyelvtörténeti szempontból jó eséllyel kereshetnénk 11. századi nyomokat az oklevélben. Mivel az oklevél tanúsága szerint ez az irat nem így készült, az ide kapcsolható helynevek 11. századi nyelvtörténeti forrásértéke véleményem szerint egyértelműen kizárható: a helyneveket valószínűleg a 13. századi írásszokásoknak megfelelően jegyezték le. A helynevek rögzítéséről ugyanis a következőket mondja az oklevél: „Ezeknek a birtokoknak a nevét pedig

úgy tesszük közzé, ahogyan biztos ismeretekből előttünk ismertté vált a szomszédok, határosok, főpapok, bárók, igazmondó öregek, nemesek és nem nemesek, valamint várjobbágyok jelentései és az esztergomi, váci és óbudai káptalanok vizsgálatai alapján” (DHev. 25).

4. Ez az oklevélrészlet a nevek helynévtörténeti forrásértéke szempontjából sem elhanyagolható. Ezt vizsgálva arra keressük a választ, hogy a név létezhetett-e már Szent István korában. Kevésbé lenne bizonytalan a kutatás ezen a téren, ha az elemzett oklevél forrásai között Szent István oklevelét is feltételezhetnénk, noha még ilyen esetekben is előfordult, hogy egyes helyneveket a későbbi használatban lévőre cseréltek (vö. Szőke 2021: 45–50). A modernizálást az oklevelek jogi természete, a jogbiztosító funkciójuk indokolja (vö. Szentpétery 1930: 2, Györffy 1970: 200). Ha egy 11. század elején eladományozott helynek a neve később megváltozott, akkor a birtokos érdekeit az szolgálta, hogy az adomány később már az új névvel szerepeljen az iratokban. Ahogyan azonban a szórványok hangjelölésének a modernizálása sem volt egységes az oklevelek átírása során, úgy egy névváltozás jelölése is lehet esetleges (vö. Kenyhercz 2016: 15). Bár amíg egy hangjelölési különbség alapvetően nem befolyásolta az oklevél jogi hitelét (vö. Szentpétery 1942: 404, 408, Kenyhercz 2016: 13, 16), addig egy névváltozásról ez nem mondható el, ezekben az esetekben ezért talán nagyobb következetességet várhatunk el.

A következőkben az 1261/1271. évi oklevél három helynevével (*Tiszapüspöki*, *Szurdokpüspöki* és *Gyöngyöspüspöki*) foglalkozom helynévtörténeti szempontból. Az akkor Heves vármegyében fekvő (Gy. 3: 127–128) települések kétrészes neveiről első ránézésre megállapítható, hogy ebben a formában biztosan nem szerepelhettek a tűzvésznek áldozatul esett 11. század eleji oklevélben. A nevek másodlagos jellege az eredeti egyrészes (*Püspöki*) adat hiányában is feltételezhető (vö. Tóth V. 2008: 66–67), a névváltozást azonban Tiszapüspöki (*1266: *Pispuki* > 1261/1271: *Tizapispuky*, Gy. 3: 127, DHA. 1: 60), Gyöngyöspüspöki (1301: *Pyspuky* > 1261/1271: *Gunguspispuky*, Gy. 3: 127, DHA. 1: 60) és Szurdokpüspöki (1331: *Pyspuky* > 1261/1271: *Zurdukpispuky*, Gy. 3: 127, DHA. 1: 60) esetében egyaránt alá tudjuk adatokkal is támasztani. A Heves vármegyei kétrészes neveknek 13. század közepi névtörténeti és nyelvtörténeti forrásértéke lehet, és jelzővel való elkülönítésük feltűnően korainak mutatkozik (vö. Tóth V. 2008: 70). A jelzői előtaggal ugyanis jobbra jóval később, és leginkább más, azonos nevű helységtől való megkülönböztetés szándékával egészültek ki a nevek (Mező 1996: 240).

Azt sem mondhatjuk ugyanakkor, hogy biztosan a *Püspöki* név szerepelt a korai oklevélben. 1009-ben ugyanis, amikor az egri egyházmegye vélhetően megkapta ezeket a területeket, még nem lehetett olyan nevük, amely a püspökség birtoklását volt hivatott kifejezni. Két dolgot feltételezhetünk: vagy nem volt még ebben az időben nevük, vagy más nevük volt, amit nem tartott fenn számunkra az emlékezet. Lehet, hogy éppen azért, mert Szent István egri püspökségnek adott oklevele megsemmisült a 13. század folyamán. Györffy is amellet érvel egyrésztől, hogy a falvak nevei nem a 11., hanem a 13. századra mutatnak, amikor egy birtokon belül már több falu található. Másrésztől azonban azt is mondja, hogy a Szent István-i hagyománynak kiváló bizonyítékai a nevek kezdetleges formái, és ő maga idesorolja a három itt tárgyalt, a püspökség birtoklására utaló nevet is (DHA. 1: 61).

5. Összegezve azt mondhatjuk tehát, hogy az itt említett három név alapján az 1261/1271. évi oklevél Szent Istvánhoz kapcsolható részeinek névtörténeti szempontból sem támasztható alá a 11. század eleji forrásértéke. Ez ugyanakkor nem jelenti egyúttal azt is, hogy ez valamennyi, korábban felsorolt névre egyformán igaz. Ahogyan említettem, a nyelvészeti szempontból bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek esetében kiemelt jelentősége van annak, hogy az egyes nevekről, és ne az egész oklevélről mondjuk véleményt a forrásértékük tekintetében. Ennek tisztázásához érdemes lehet a későbbiekben az 1261/1271. évi oklevél Szent István-i adományokat részletező részeiben szereplő többi helynevet is megvizsgálnunk ebből a szempontból. Ezáltal vagy találunk a szövegben olyan adatokat, amelyek a 11. századra vonatkoznak, vagy éppenséggel nyelvészeti szempontból teljes egészében kizárhatjuk ezt az oklevelet a korai forrásaink köréből. A nyelvtörténeti és helynévtörténeti vizsgálatok mellett a helynevek nyelvészeti forrásértékének minél pontosabb meghatározása érdekében a helytörténeti kutatások eredményeire is tekintettel kell lennünk.

Az 1261/1271. évi oklevélnek a Szent István adományait tartalmazó részeit helytörténeti szempontból kétségtelenül fontos és korai (11. századi eleji) forrásunknak tarthatjuk (vö. Solymosi 2023: 867). Egy 11. századi oklevelet mint forrást felhasználó, nyelvészetileg bizonytalan státuszú okmány esetében is előfordulhat – ahogyan már utaltam is rá –, hogy a névváltozás esetén a régi név helyett az újat rögzítették az oklevélben. Ilyenkor természetesen az adott helyeknek a 11. század eleji létezését és említését, illetve a helyekkel kapcsolatos adományoknak a hitelességét nincs okunk kétségbe vonni (vö. Szőke 2021: 45).

A *Tiszapüspöki* névvel megnevezett helynek a története is korábbra mutat a 13. század közepénél. Amellett, hogy az 1261/1271. évi oklevél is a hely régiségét kívánta igazolni azáltal, hogy a *Tiszapüspöki* névvel megjelölt javakat a püspökség alapítójának, Szent Istvánnak az adományaként tünteti fel (vö. Solymosi 2023: 867), a régészeti leletek is ezt támasztották alá. 1968-ban a település Törökszentmiklós felé eső részén előkerült sírok mélysége, illetve tájolása alapján ugyanis egy kora Árpád-kori temetőt azonosítottak a területen (vö. Benedek 1970: 31). A régészeti kutatások eredményei is arra mutatnak tehát, amire a nyelvi jellemzők alapján én magam is gondolok, hogy a dokumentumokban szereplő *Tiszapüspöki* és *Püspöki* elnevezéseket megelőzően a helynek lehetett egy korábbi neve is. A nyelv- és névtörténeti érveket így egészíthetik ki a helytörténeti, régészeti feltárások eredményei.

Irodalom

- BALANYI GYÖRGY 1938: Szent István mint a magyar keresztény egyház megalapítója és szervezője. In: Serédi Jusztinián (szerk.), Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. 1: 331–359.
- BALOGH ALBIN 1947: A veszprémvölgyi görög monostor alapítása. A legrégibb magyarországi oklevél. *Regnum* 6 (1944–46): 21–30.
- BENEDEK GYULA 1970: Tiszapüspöki története. A Damjanich János Múzeum Közleményei, Szolnok. 25–27.
- BESZE TIBOR 2005: Fejezetek az egri egyházmegye Árpád-kori történetéből. In: Löffler Erzsébet – Seregély György (szerk.), Emlékkönyv Dr. Seregély István egri érsek aranymiséje alkalmából. Csathó Nyomda, Eger. 109–125.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY: *Diplomata Hungariae Antiquissima* 1. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- DHev. = KONDORNÉ LÁTKÓCZKI ERZSÉBET: Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. *Diplomata aetatis Arpadiana in archivo comitatus Hevesiensis conservata*. Heves Megyei Levéltár, Eger. 1997.
- ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ (főszerk.): *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1959–1962.
- GALAMBOSI PÉTER 2020: Az egri püspökség kezdetei. *Egyháztörténeti Szemle* 66: 3–20.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1970: A helynevek és a történettudomány. In: Kázmér Miklós – Végh József (szerk.), *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia*. Budapest, 1969. *Nyelvtudományi Értekezések* 70. Akadémiai Kiadó, Budapest. 196–200.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977: *István király és műve*. Gondolat, Budapest.

- HOLLER LÁSZLÓ 2011: Géza vagy István idejében alapították-e a veszprémvölgyi monostort? *Magyar Nyelv* 107: 276–298.
- HORVÁTH MIHÁLY 1878: A kereszténység első százada Magyarországon. Ráth Mór, Budapest.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1902: A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- KENYHERCZ RÓBERT 2016: A középkori oklevelek átírási gyakorlatának nyelvtörténeti vonatkozásai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12: 7–44.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952: Helyesírásunk a könyvnyomtatás koráig. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOVÁCS BÉLA 1987: Az egri egyházmegye története. Eger.
- KRISTÓ GYULA 1986: Magyarország története 895–1301. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KRISTÓ GYULA 1999: A tizenegyedik század története. Pannonica Kiadó, Budapest.
- KRISTÓ GYULA 2000: Írások Szent Istvánról és koráról. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged.
- KRISTÓ GYULA 2019: Magyarország története 895-1301. Osiris Kiadó, Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 1996: A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század). Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- RegArp. = SZENTPÉTERY IMRE (szerk.): Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1–2/1. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1923–1943. SZENTPÉTERY IMRE – BORSA IVÁN (szerk.), Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 2/2–4. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1961–1987.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2006: Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Argumentum Kiadó, Budapest.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2023: Főpapi méltóságnevek a középkori helynevekben. *Magyar Nyelvjárások* 61: 861–879.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2012: A veszprémvölgyi monostor görög nyelvű adománylevele – legelső hazai nyelvemlékünk? *Magyar Nyelv* 108: 303–322, 385–399.
- SZENTPÉTERY IMRE 1923: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930: Magyar oklevéltan. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- SZENTPÉTERY IMRE 1942: A középkori oklevélátíratok hibáinak elemzése. In: Emlékkönyv Melich János 70. születésnapjára. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 401–423.
- SZŐKE MELINDA 2015: A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata. *A Magyar Névarchívum Kiadványai* 33. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- SZŐKE MELINDA 2018: A hamis oklevelek a magyar nyelvtörténeti vizsgálatok szemszögéből. *Századok* 152: 419–434.

- SZŐKE MELINDA 2021: A hamis oklevelek helynévtörténeti forrásértékének meghatározásáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 17: 43–54.
- THOROCZKAY GÁBOR 2009: Szent István okleveleiről. *Századok* 143: 1385–1412.
- TÓTH VALÉRIA 2008: Településnevek változástipológiája. *A Magyar Névtörténeti Kiadványai* 14. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- TÖRÖK JÓZSEF 2002: A tizenegyedik század magyar egyháztörténete. Mikes Kiadó, Budapest.

*

**Can the 1261/1271 charter of the archbishopric of Eger
have an 11th-century (Saint Stephen's era) source value?**

From the early period of our Latin alphabet literacy, the 11th century, few documents have survived in their original form. Therefore, from a linguistic point of view, it is important to analyse those documents which do not date from the 11th century, but which may contain place names with a 11th-century source value. The 1261/1271 charter of the Archbishopric of Eger belongs to this group. This charter may have a 11th-century source value because the archbishopric of Eger was founded in the time of St Stephen. The founder provided the archbishopric with donations, and it is assumed that a charter may have been issued at this time. This early charter, together with other documents of the bishopric, was destroyed during the Tatar invasion. The 13th-century charter was therefore not used as a source for the early 11th-century charter. However, the surviving document mentions each donation with its donor. In my study, I will concentrate on the passages relating to St Stephen. For three of the names (*Tiszapüspöki*, *Szurdokpüspöki*, *Gyöngyöspüspöki*), I have examined whether they could have a 11th-century source value, i.e. whether these names existed in the 11th century. These names were motivated by the fact that the places in question were owned by the archbishopric, i.e. they could not have been so named in the 11th century. This does not mean that these places did not exist in the time of St Stephen as is well supported by local historical research. The fact that these names have no 11th-century source value does not mean that the other names, which are attributed to St Stephen, are not of 11th-century origin.

Keywords: *mediavel charters, toponyms, source value, 11th century*

MELINDA SZŐKE

A nyelvrokonság kérdése és terminológiája Pápay Sámuel irodalomtörténet-írásában

TAKÁCS Judit

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger
takacs.judit@uni-eszterhazy.hu

1. Feltehetően Pápay Sámuel *A' Magyar Literatura' esmérete* című irodalomtörténet-írása volt az első olyan magyar tankönyv, amely nyelvtörténeti szakirodalomként hivatkozik Sajnovics János *Demonstratio*-jára (Takács 2023), annak is 1771-es, jelentősen bővített nagyszombati kiadására. Pápay az egri jogakadémia hallgatóinak 1796–1799 ősze között tartott literatúra előadásokat, ezek kéziratosa anyagából állította össze, és Veszprémben, 1808-ban jelentette meg kötetét. Bár a kiadvány jelentős része a magyar nyelv eredetének meghatározásához, leírásához és jellemzéséhez kapcsolódik, nyelvtörténészeink figyelmét ezidáig elkerülte, s ugyan számos elemzése is született, ezek a művet elsősorban irodalomtörténeti szempontból vizsgálták (Badics 1897, Lőkös 1974, Horváth 1980, Margócsy 1980, Kuser 2024).

Korábbi tanulmányomban (Takács 2023) Pápay művének elemzésével támasztottam alá, hogy szerzője behatóan ismerte Sajnovics *Demonstratio*-ját, és erősen hatott nyelvünk eredetéről vallott elképzeléseire Sajnovics művének szemlélete. Jelen írásomban a kötet szerkezetének rövid bemutatása után a nyelvhasználatához és nyelvrokonsághoz kapcsolódó fejezeteket tekintem át, elsősorban a szerző terminushasználatát a középpontba állítva.

2. Művének címlapján a szerző vármegyei táblabíróként és uradalmi fiskálisként szerepel. A megjelenés időpontjában Pápay már valóban elhagyta Egert. Pártfogójának, Eszterházy Károlynak 1799. márciusi halálát követően még másfél évig tanított Egerben és vezette az Érseki Jogakadémia magyar nyelvi és literatúra tanszékét, majd betegsége miatt lemondott posztjáról, és Pápára költözve a továbbiakban ügyvédként tevékenykedett (Badics 1897: 11).

A címlap arról árulkodik, hogy sem tanulmányai, sem a négy évnyi egri tanárkodás és tanszékvezetés után nem tartotta magát nyelvtudósnak, s bár a visszaemlékezések és bizonyítványai tanúsága szerint már joghallgatóként is nagy tehetséget és kiváló előmenetelt mutatott mind az irodalmi, mind pedig a nyelvészeti stúdiumokban (Badics 1897: 7), önmagára elsősorban az irodalom és nyelv kérdései iránt érdeklődő jogászemberként (táblabíróként és ügyvédként) tekintett.

Hasonló szerénységgel és visszafogottsággal írt munkájának céljáról is. Kötetét tankönyvnek szánta, melynek célja, hogy „az igazi Nyelvtudományban ’s az írásbeli szép előadásban való oktatás mellett, kedvet adgyak, ’s jó utat mutassak a’ Literátori pályafutásra is” (Pápay 1808: VII). Ugyancsak az előszóban írt arról, hogy mivel Révai Miklóst halála megakadályozta készülő és régen várt irodalomtörténetének kiadásában, kizárólag ezt a hiányt pótolandó adta ki – barátja, Takáts József unszolására – saját egri előadásainak tankönyvvé szerkesztett gyűjteményét (Pápay 1808: VI–VII).

3. A tankönyv két részből áll, melyeket a szerző szakaszokra oszt, azokat pedig fejezetekre tagolja. Az első rész *A’ magyar nyelv’ eredetéről ’s természeti tulajdonságairól* címet viseli. A fejezeteken belül paragrafusokat különít el, s ezek aránya jól mutatja a nyelvészeti és irodalmi részek arányait is: a második, *A’ magyar Literaturának régi, s’ mostani állapotjáról* című, a magyar irodalom történetét is bemutató része a 108. §-sal kezdődik, azaz a bevezetésen kívül a szerző 90 paragrafusban (alpontban) foglalkozik a magyar nyelv eredetével és különböző szempontú leírásával, és 35 alpontban a magyar irodalom¹ történetével. Nyelvünk eredetéről az első rész első szakaszában, a 26–33. § között ír Pápay (1808: 51–71) (ld. az 1. képet), a főcímben említett „természeti tulajdonságait” pedig a 35–107. § között fejti ki.

Közvetlenül a magyar nyelv eredetének bemutatása előtt Pápay hosszabban értekezik a nyelvek rokonságának kérdéséről, amikor is párhuzamba állítja a népek és nyelvük „elágazásának” történetét (Pápay 1808: 48–49). Később még egyértelműbben megfogalmazza, hogy a nyelvi rokonságot – kortársaihoz hasonlóan – ő is genetikai rokonságként, népek rokonságaként értelmezi. A nyelvrokonság megállapításának módszere a nyelvhasználat, s „Ha egyszer az ilyen egybehasonlítás által Nyelvünk származásáról valamit

¹ Az *irodalom* kifejezés használata Pápayval kapcsolatban anakronisztikus, hiszen a kötet megjelenésekor ez a szó még nem volt használatos (Simonfi 1913). Kortársaihoz hasonlóan Pápay is a *literatúra* kifejezést használta, de a maitól eltérő, „Könyvekből ’s írás olvasás által szerzett tudomány” (1808: 1) értelemben.

kitanúlhatunk, rá lehet azt azután Nemzetünk' rokonságára, 's eredetére is némünémüképpen alkalmaztatni, mivel a' melly nemzetek' nyelvei között szembetűnő hasonlatosság vagyon, tagadhatatlan lesz azoknak egymás között való rokonsága is" (Pápay 1808: 53).

ELSŐ SZAKASZ.
A' MAGYAR NYELV' SZÁRMAZÁ-
SÁRÚL.

27. §.

*Nyelvünket más Nyelvekkel szükség
egybehasonlítani, hogy származá-*
sát kitanúlhassuk.

A' Nyelveknek származása, és története magoknak a' Nemzeteknek eredetével, 's viszonyosságaival egy nyomonn járván. (25. §.) ezokáért színt' olly nehéz nekünk Magyaroknak nyelvünk' származását meghatározni, mint bajos Nemzetünknek eredetét, 's hajdani Lakhelyét a' régi setétségből világosságra hozni. Még eddig közönségesen tsak oda ment ki Történetiróinknak Nemzetünk' eredetéről való vélekedése, hogy a' Magyarok a' régi Scitháktól származtak, 's három ízben Hunn, Avar, és Magyar nevezet alatt költöztek ide által Scithiából. Mivel azonban a' Scitha, Hunn, és Avar Nyelvekről sem nem láhattunk, sem nem olvashattunk, soha tsak egy betűt is, és azért Magyar Nyelvünket azokkal egybehasonlítani nem is tudgyuk: azért a' mondott vélekedés a' mi tárgyunkra nézve olly igen sovány,

53

hogy abból Nyelvünk' származására nézve teljességgel semmit sem tanúlhatunk. A' Nyelvek' származásának kitanulása végett szükséges a' nyelveket egymással összevetni, mert ennek más módgya nem is lehet; szükséges tehát a' mi nyelvünk' rokonságát is olly nyelvekhez vinni, mellyek még vagy valamelly nemzetnek heszédében, vagy legalább az Írásban megvagnak. Ha egyszer az illyen egybehasonlítás által Nyelvünk' származásáról valamit kitanúlhatunk, rá lehet azt azután Nemzetünk' rokonságára, 's eredetére is némünémüképpen alkalmaztatni, mivel a' melly nemzetek' nyelvei között szembetűnő hasonlatosság vagyon, tagadhatatlan lesz azoknak egymás között való rokonsága is, hanemha az a' megeshető környüállás adta volna magát elő, hogy valamelly Nemzet idegen országás alá esvén, az országlo nyelv a' meghódolt uj nemzetnek nyelvét megzavarta, 's magához hasonlóvá tette volna.

28. §.

*Útmutatás a' Nyelvek' származásának
keresésében.*

Minckelölte Nyelvünk' származásának vizsgálásához fognánk, hogy ebben az igaz útát el ne vettük, szükséges azt az útmutatást megállapítanunk, mellynek vezérlése alatt a' nyelvek között való rokonságot legigazabban kitanúlhattuk. Tartsuk meg tehát, hogy a' nyelvek' rokonságának nem egyedül való bi-

1. kép

Pápay Sámuel: *A' Magyar Literatura' esmérete* 27–28. § (52–53. oldal)

A *Demonstratio* hatását mutatja, hogy Pápay felidézi Sajnovics megállapítását a hasonlóságról és a nyelvrokonság fokozatairól: „a nyelvek' rokonságának nem egyedül való bizonyossága az, ha köztük sok egyforma szó találkozik” (Pápay 1808: 53–54), illetve a „Rokonságnak is lehetnek ismét kisebb és nagyobb graditsai, a' hasonlatosságnak kisebb, nagyobb mértéke szerint” (Pápay 1808: 55).

A hasonlóság fokozatainak kapcsán elsősorban a nyelveket és a nyelvjárá-sokat (melyeket ő beszédejtésnek nevez) különíti el, ezek egymástól legfel-

jebb a hangrendszerükben mutatnak eltéréseket. Ha két nyelvváltozat (Pápaynál nyelv) szókincsének legfeljebb negyed része egyezik meg, de a szóalkotásmódjuk, ragozásuk, morfológiai rendszerük és mondattanuk is mutat hasonlóságokat, akkor azokat közeli rokonoknak tartja, melyekre példaként az újlatin és a szláv nyelveket hozza. Ha két nyelv szókincsének csak tizede vagy huszada mutat hasonlóságot, de a szóalkotásmódjuk, ragozásuk, morfológiai rendszerük és mondattanuk között „némünémű, nem ugyan erőltetett, hanem magában kitetsző hasonlatosság találtatik, az ilyen nyelvektől sem lehet megtagadni a rokonságot, tsak hogy ezek már távol való rokonságban vagynak egymással” (Pápay 1808: 56). Ilyen mértékű szerinte a görög és a német rokonsága. Ha azonban két nyelv ragozása, szóalakításának módja nem mutat hasonlóságokat, még akkor sem tartja őket rokonnak, ha a gyökök hasonlókat mutatnának. Ilyen kapcsolatban van szerinte „a deák, a német és a tót” (Pápay 1808: 56).

Ahogy láthatjuk, bár korábban a nyelvek közti szembetűnő hasonlatosságot (Pápay 1808: 53), a rokonság fokozatainak leírásakor pedig a szótövek („gyökök”) hasonlóságát említette (Pápay 1808: 55–56), a nyelvrokonság megállapításának alapvető módszere szerinte is a nyelvhasználat (Pápay 1808: 53), azaz a rokonnak feltételezett nyelvek részrendszereinek és nyelvi sajátosságainak összevetése, s ezeket a megfeleléseket fontosabbnak tartja a szókincs (véletlenszerű vagy átvétel miatt létrejövő) hasonlóságánál (ld. a 4. regulát, Pápay 1808: 56).

4. Pápay azokat a nyelveket, amelyekből „más nyelveknek származását lehetett lehúzni, Anyanyelveknek, a’ származottakat az anyához képest Leánynyelveknek, ezeket egymás között pedig Rokonoknak” (Pápay 1808: 49) nevezi, mely terminushasználat csak kismértékben különbözik a maitól.

Anyanyelvként Pápay a zsidó, görög, deák, teuton és tót nyelveket említi, melyek közül a legrégebbnek a zsidót tartja (1808: 49). Ennek három leánya a khaldeai, szíriai és arábiai, melyeket a zsidóval együtt napkeleti nyelveknek nevez (Pápay 1808: 49–50), és kortársaihoz hasonlóan ő is ezekkel rokonítja a magyart, mely meglátása szerint a napnyugati nyelvektől („Deák, Franczia, Olasz, Spanyol, Angoly, Német, Tót, Cseh, Lengyel, Orosz, Rátz ’s a ’t.”) egészen idegen (Pápay 1808: 57). A napkeleti nyelvekkel való rokonság bizonyítékait a korszak legfontosabb szerzőinek (Otrokótsi, Oertel, Kalmár, Révai, Verseggy, Beregszászi) műveire hivatkozva sorolja fel hat pontban (Pápay 1808: 58–62).

A két nyelv esetén hasonlóságokat mutató szavakra nem a nyelvrokonság bizonyítékeként tekint, hanem átvételnek vagy az *eredeti közönséges nyelv-*

ből valónak gondolja, melyet korábban a nyelvek különbségének részletezésekor „eredeti egygyűgyű nyelv”-ként említett (Pápay 1808: 44). Ez az eredeti nyelv a természeti hangok utánzása révén jött létre: „a’ hangnak követése által formáltatott, homályos értelmű, durva hangokból állott” (Pápay 1808: 44).

Ahogy korábban láthattuk, anyanyelven Pápay a leánynyelvek őseit, mai terminussal alapnyelvét értette. Ír azonban „anyai nyelv”-ről (Pápay 1808: 21) és „anyai nyelvéről a’ Nemzetnek” (Pápay 1808: 3), melyen az egyes népek nyelvét értette, ez máskor *nemzeti nyelv*-ként is megjelenik: „nemzeti nyelvnek mondjuk azon Szóknak ’s Szókötéseknek egész öszveségét, mellyek által valamelly Nemzetnek tagjai egymás között a’ magok képzettyeit megérthetőkké teszik” (Pápay 1808: 35–36). Kortársaihoz hasonlóan ő is úgy vélte, hogy a nemzeti nyelv fejlesztése és gyarapítása az alapja a nemzeti irodalom fejlődésének (Pápay 1808: 21).

5. Sajnovics szemléletének hatása mutatkozhat meg abban is, hogy Pápay munkájában a *Demonstratio*-ban megjelenő, sokszor bírált (erről ld. C. Vládár 2021: 61–62) *idem esse* (‘azonos’) szinonimáját (*megegyezik*) használja: a 31. §-ban a kifejezés már a címben is megjelenik (*A’ Finn és Lapp Nyelvekkel még jobban megegygez*) (Pápay 1808: 62) (ld. a 2. képet), és később megegyezésekről ír a magyar és lapp szókincs kapcsán is (Pápay 1808: 65).

Először azonban a napkeleti nyelvekkel kapcsolatban használta kötetében a szót: „igen szembetűnőek azon tulajdonságok, mellyekben a’ mi Nyelvünk a’ Zsidó és többi napkeleti nyelvekkel megegygez” (Pápay 1808: 58), s ez után sorolja fel hat pontban a napkeleti nyelvekkel való nyelvrokonság hangtani, alaktani és szókincs-értekezési bizonyítékait (Pápay 1808: 58–62).

Sokkal többször jelenik azonban meg a nyelvek rokonítás alapjául szolgáló jelenségeire utalva a *hasonlít* (Pápay 1808: 57), *hasonlatosság* (Pápay 1808: 58, 62, 65, 67), sőt *hasonlatosság ’s rokonság* (Pápay 1808: 58) kifejezés. Ha azonban a hasonlatosságra hozott példákat is áttekintjük, azt láthatjuk, hogy ezek dominánsan a rokonnak tartott nyelvek hangtani és grammatikai jellegzetességei közül valók, azaz Pápay nem hangzásbeli hasonlóságot ért rajta.

Amikor azt vizsgálja, hogy a magyar „mitsoda nyelvekkel vagyon rokonságban” (Pápay 1808: 51), a *nyelvek rokonsága* (Pápay 1808: 53, 66), *egy-más között való rokonság* (Pápay 1808: 53) és a *rokonok egymással* (Pápay 1808: 55) kifejezéseket használja. Ezeknek a nyelveknek *egy származása van* (Pápay 1808: 65, 66), köztük *atyafiság* (Pápay 1808: 56, 57) vagy *rokonság*

(Pápay 1808: 57) van, azaz *atyafiságos nyelvek* (Pápay 1808: 44, 62) vagy *rokonos nyelvek* (Pápay 1808: 58, 62, 63, 65).

A *nyelvrokonság* kifejezést Pápay csak *nyelvek rokonsága* formában (Pápay 1808: 53, 56, 57, 66) használja, ír azonban Sajnovics „gráditst”-t követve a nyelvrokonság fokozatairól, a *távol való és közeli rokonság*-ról (Pápay 1808: 53–56).

62

Fr. Versegi *Prolud. in Institut. Ling. Hung.*
Pest. 1793.
Beregszászi Pauli *Ueber die Aehnlichkeit
der Hungarischen Sprache mit den Morgenländi-
schen*, Leipzig 1796.
Révai *Elaborator Grammatica Hung.* Pest.
1803.

31. §.

A' Finn és Lapp Nyelvekkel még jobban megegygyez.

Némelly Tudósok ismét a' Finn és Lapp Nemzetek' Nyelvében találták Nyelvünknek hasonlatosságát. Elsőben is *Rudbeck* figyelemességét vonta ez magára, múlt századnak még az elején, 's utánna még jobban megerősödtek ezen vélekedésben sok nagy emberek, mint *Gatterer*, *Schlötzer*, *Büsching*, *Fischer*, *Lindahl*, *Oehrling*, *Ihre*, *Eccard*, és *Häger*. Magyaraink közül pedig *Pater Hell* és *Pater Sajnovits*, igen nevezetes Egvisgáló Jezsuiták, megjárván 1769-dik Esztendőben az említett Északi' nemzetek' földgyét, azoknak nyelvéhez a' miénket sokban hasonlónak találták. Legnagyobb világosságra hozta pedig ezt *Dr. Gyarmothy Sámuel* nagy érdemű Nyelvtudósunk, — azon betses Munkájában, melyet tsupán ezen tárgyról nagy szorgalmatossággal kidolgozott. Az itt említett Hasonlatosság a' Finn és. azzal atyafiságos Nyelvek', 's a' mi Magyar Nyelvünk között leginkább ezekben áll:

1.) Valaminthogy Magyar nyelvünk a' ó hangzatonn mintegy fő talpkövéön épülvén

63

fel, minden Magyar szó vagy tsak a, o, u, vagy tsak e, ö, ü, Magánhangzóból áll, egyedül i; és a' huzásos e közös természetű: szinte azon szerént a' Finn nyelvben is a' szavak és azoknak mindennemű változásai vagy tsupán a, o, u, vagy ä, ö, y, és a' közös természetű e és i Magánhangzókbul állanak, mint ezt *Vhael'* Finnai Gramatikájából is világosan látni lehet.

2.) A' Lapp Nyelvben is több Ejtést formálnak a' Declinációban, valamint a' Magyarban, p. o. a' Lapp Nyelvben ez: *cabmag*: an annyit tesz, mint magyarul *sarunn*, in calceo, super calceum; ez *cabmak*-en annyi mint *saruvá*, az az avvá formálódott; ismét ezt is *ül ül* (instar) így teszik ki: *cala*-na, *halúl*, instar piscis: *leipá-ná*, *kenyérül*.

3.) A' Finn és vele rokonos Nyelvekben nintsen semmi Nembéli különbség (*Genus*) a' szók között, mint nálunk sintsen.

4.) Azoknális szokásban van a' *Tulajdon* és *Rokonságot* jelentő *Neveknek* ilyen kétféle Többses száma: *Bátyak*, és *bátyámék*, *sógorok*, *sógorék*.

5.) Az Egybehasonlításban, (*Comparatio*) a' közép gráditst ott is *b* betűvel készül meg, valamint a' Magyarban, p. o. ez a' Lapp szó *nioska* (nedves) és *zjabbe* (szép) így formállyá a' közép Gráditst *nioskab* nedvesebb; *zjabbeb* szebb.

6.) A' Számnevek között a' Rendelők vagyis ordinálisok a' Lappoknál is *d* betűvel

2. kép

Pápay Sámuel: A' Magyar Literatura' esmérete 31. § (62–63. oldal)

6. Pápay „józan középúton haladt az egykorú viták végletes álláspontjai közt” – írta Horváth János (1980: 248), a magyar nyelv eredetével kapcsolatban ugyanis Pápay hasonlóan vélekedett, mint kortársainak többsége (vö. Sándor 2011: 411, Domokos 1991: 80–84): elfogadta a Sajnovics *Demonstratio*-jában szereplő, a finnségi nyelvekkel való rokonság bizonyítékait, de nem vetette el a hunokkal, szkítákkal, s a többi napkeleti nyelvvel való rokonságot sem.

Horváth Elek irodalmunk elfelejtett harcosának nevezte Pápay Sámuel (1941), de úgy vélem, hogy az sem áll távol a valóságtól, ha nyelvtörténünk méltatlanul elfelejtett alakjának nevezzük. Bár irodalomtörténészeink az első magyar regulázott, grammatikán alapuló stílus- és irodalomtörténet írójaként tartják számon, a kötet terjedelmének csaknem kétharmadát kitevő leíró és nyelvtörténeti fejezetek anyaga és szemlélete saját korában párját ritkítónan korszerűnek számított, és a legfrissebb kutatási eredményeken alapult. Ennek ellenére sem kortársai, sem utódai nem méltatták a művet súlyának megfelelően, Pápay neve és műve eddig ugyanis sem Sajnovics magyarországi recepciójának történetében, sem pedig az összehasonlító nyelvtudomány történetének leírásában (ld. pl. Domokos 1990: 45–101, Maticsák 2020: 468) nem jelent meg.

Irodalom

- BADICS FERENC 1897: Az első magyar irodalomtörténetíró. Irodalomtudományi Közlemények 7: 1–15.
- DOMOKOS PÉTER 1990: Szkitiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéseinek irodalmunkban. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HORVÁTH ELEK 1941: Irodalmunk elfelejtett harcosa. Erdélyi Helikon. 167–174.
- HORVÁTH JÁNOS 1980: A magyar irodalom fejlődéstörténete. Második, változatlan kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest. 245–248.
- KUSPER JUDIT 2024: Az első magyar irodalomtörténet egri és itáliai gyökerei. Pápay Sámuel: A magyar irodalomtörténet 1808. In: H. Szilasi Ágota (szerk.), Örökségünk védelme és jövője: Itália öröksége Egerben. Dobó István Vármúzeum, Eger. 117–129.
- LÖKÖS ISTVÁN 1974: Pápay Sámuel irodalomtudományi előadásai. In: Szauder József – Tarnai Andor (szerk.), Irodalom és felvilágosodás. Akadémiai Kiadó, Budapest. 873–900.
- MARGÓCSY ISTVÁN 1980: Pápay Sámuel és irodalomtudománya. Irodalomtörténet 62/2: 377–404.
- MATICSÁK SÁNDOR 2020: A magyar nyelv eredete és rokonsága. Gondolat Kiadó, Budapest.
- PÁPAY SÁMUEL 1808: A magyar irodalomtörténet. Magyar Minerva. Negyedik Kötet. Veszprém.
- SAJNOVICS JÁNOS 1994: Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos. Ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, szerk. Szij Enikő. Bibliotheca Regulyana 2. ELTE, Budapest.
- SÁNDOR KLÁRA 2011: Nyelvrokonság és hunhagyomány. Rénszarvas vagy csodaszarvas. Nyelvtörténet és művelődéstörténet. Typotex Kiadó, Budapest.

- SIMONFI JÁNOS 1913: Az irodalom szó története. Nyelvészeti Füzetek 68. Különnyomat a Magyar Nyelvőről. Budapest.
- SZÍJ ENIKŐ (szerk.) 2021: A Koppenhágai Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos. 1770. Fordította Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. Bibliotheca Regulyana 7. ELTE, Budapest.
- TAKÁCS JUDIT 2023. Hogyan lett a Demonstratio tananyag? A magyar nyelv eredetének bemutatása Pápay Sámuel A Magyar Literatúra' esmérete című művében. Folia Uralica Debreceniensia 30: 289–298.
- C. VLADÁR ZSUZSA 2021: A koppenhágai Demonstratio, és ami utána történt. In: Szíj (szerk.) 2021: 37–93.

*

The question of language relationship and its terminology in Sámuel Pápay's literary history writing

It is likely that Sámuel Pápay's *A' Magyar Literatúra' esmérete* (*The knowledge of Hungarian literature*) was the first Hungarian textbook in which János Sajnovics's *Demonstratio* appeared as a historical linguistic work. Although a significant portion of the publication is related to the definition, description and characterization of the origin of the Hungarian language, it has so far escaped the attention of our historical linguists. Despite the numerous analyses that have been written about it, these works have primarily examined the text from the perspective of literary history.

A detailed analysis of Pápay's work supports the idea that the author was well-acquainted with *Demonstratio* and that Sajnovics's work strongly influenced his ideas on the origin of our language. In the paper, after a brief introduction to the structure of the volume, I focused on the chapters related to language comparison and language relationship, primarily examining the author's terminology.

Keywords: Sámuel Pápay, János Sajnovics, language relationship, Saami (Lapp) languages

JUDIT TAKÁCS

A számi revitalizáció új trendje*

TAMÁS Ildikó

HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest
tamas.ildiko@abtk.hu

A népviselet vagy etnodizájn kapcsán általában mindenki néprajzi gyűjtésekből ismert, illetve a hagyományosnak és autentikusnak tekintett viselet-kultúrára gondol. A történeti forrásokban, etnográfiai leírásokban rögzített tárgyi világot előnyben részesítő hivatalos és publikus reprezentációk mellett érdemes reflektálni az őshonos közösségek és a kisebbségek új trendeket kialakító vagy követő öltözködési szokásaira is. A kultúra nem statikus és soha nem is volt az. Egy-egy közösség tagjai hajlamosak úgy tekinteni a 19. században rögzített kulturális hagyatékokra, mint ami egy több száz éves mozdulatlanág utoljára „elkapott” pillanatképe, és ami a modernizáció és a globalizáció terjedésével örökre eltűnik (Hobsawm – Rangers 1983). Nem véletlenül használják a revitalizációs mozgalmakban is az autentikusnak és a külső hatásoktól mentesnek vélt, történeti források által is legitimált kulturális elemeket. Ez utóbbiak különösen értékessé válnak, ha veszélyeztetett kisebbségek korábban leértékelt, vagy kifejezetten stigmatizált hagyományának részei (Eidheim 1969, 1971, Tamás 2015).

A finnugor kisebbségek esetében is megfigyelhető, hogy a 20. század végi nemzetépítő és/vagy az etnikai identitást erősítő folyamatokban kiemelt szerepet kap a vizuális elemek rehabilitációja. Mindezek között az egyik legkézenfekvőbb eszköz az etnikai identitást és lokalitást is közvetítő ruha (Tamás 2025). A revitalizációs folyamatokban kezdetekben mindenütt megfigyelhető az archaizáló szemléletmód, tehát valami szebb, érintetlenebb, a maga teljességében működő korszakból ihletet meríteni (Bjørklund 2000, Lehtola 2010, Magga 2015). A retrospektív megközelítés hegemoniája azonban a 2010-es évektől hanyatlani látszik, és éppen a veszélyeztetett kisebbségek reagálnak

* A tanulmány az MMA MMKI *Az értékörzés, értékteremtés és értékközvetítés a kortárs magyar divattervezés és design területén* című projektjének keretében készült.

rosszallóan, ha kultúrájukra, hagyományaikra múzeumi kategóriaként tekintenek, vagy egy kimerevített múlt regiszterébe zárják. Ebben komoly felelőssége van a turizmusnak és a külső szemlélőnek is létezik egy idealizált képe arról, hogyan kell kinéznie a kisebbségi vagy őshonos közösség hiteles tagjának. Ez többnyire egy olyan elvárással párosul, hogy a néprajzi-múzeumi interpretáció tapasztalatát keresik a személyes találkozósaik viszonylatában is (Mahtisen 2004, 2010).

Ami hagyományos, nem jelenti azt, hogy statikus is, jelenleg is tanúi lehetünk az öltözködési kultúra átalakulásának, még ha ennek mértéke jelentős különbségeket is mutat a különböző közösségekben vagy régiókban. Bármely hagyomány akkor tud fennmaradni és tovább élni, ha korszerű, azaz megfelel az adott kor igényeinek mindamelllett, hogy karakterében a változások ellenére – vagy azok mellett – is egyértelműen felismerhető marad, tehát megőrzi a múltat a jelennel összekötő szerepét (Hobsawm – Rangers 1983). A korszerű és a hagyományos jelenleg a globális trendekben is szerencsésen találkozunk, hiszen a fenntarthatóság és környezetvédelem jegyében az őslakos technikák és szemléletmód felértékelődését tapasztalhatjuk.

A számi divattervezők valóban a fenntartható és kézműves technikákat viszik tovább, és alapanyagokban is a természeteset és helyben elérhető részesítik előnyben. Mindemelllett egyre inkább próbálják átvezetni a tradicionális viseletmintákat, színeket, motívumokat a fiatalok igényeihez közelebb álló dizájnba. A modern, egyedi tervezésű ruhák pedig egyre sikeresebbek a számik és nem számik körében egyaránt. A korszerűség mellett a számi ruha-tervezők arra is mindig hangsúlyt fektetnek, hogy a hagyományos viselet-szimbolika a megfelelő módon érvényesüljön a modern öltözetekben is: az ornamentika és a formavilág fontos jelentéseket hordoz. A számik által készített és új divattrendeket is képviselő termékek ugyanúgy megfelelnek a *duodji* (azaz a számi kézműves munkák) jogi szabályozásban is rögzített kritériumainak, miként a korábbi dizájnt képviselő tárgyak (Solbakk 2007).¹ Használatukat közösségi normák szabályozzák, miként a korábbi korszakokban is. A *gákti* 'számi viselet' a hagyományos kommunikációs funkcióját is részben megőrizve (miként a viselőre vonatkozó lokális és társadalmi információk vizuális megjelenítése), a 20. század második felében új jelentésekkel is gazdagodott. Többek között a számik emberi jogi küzdelmeinek szimbólumává vált és politikai szerepet is betöltött a számi nemzetépítésben (Magga 2015: 448–449). Jól példázza ezt a viselet színvilágát tükröző számi zászló és az érdekvédelmi szervezetek vizuális kommunikációja is (Näkkäläjärvä 2003).

¹ Ld. még <https://samitrademarks.com/om-sami-duodji/>

A számi viselet revitalizációja tehát nemcsak abban nyilvánult meg, hogy egyre több számi ruhatárába tért vissza, hanem abban is, hogy a számi *gákti* színvilága láthatóvá vált az élet minden területén (üzleti vállalkozások, szervezetek, polgári társulások logójában, online reprezentációjában), még a számi művészek formanyelvét és kifejezésmódját is szinte egyöntetűen meghatározta. Ezért is keltette fel a figyelmemet az elsősorban a közösségi médiában követhető új trend, ami a viselet színeinek jelentős átalakulását mutatja.

Változó szín és formavilág

Bár a számi divattervezők a fenntarthatóság és a kézművesség elveit követve készítenek modern ruhadarabokat, abban szigorú következetességet visznek tovább, hogy kizárólag természetes és lehetőség szerint helyben elérhető anyagokkal dolgoznak. Ez a szemlélet különösen hangsúlyossá válik a fast fashion káros hatásait taglaló kortárs diskurzusokban. A számik által készített modern ruhadarabok minden esetben megfelelnek a *duodji*, azaz a számi kézműves hagyomány jogi és kulturális elvárásainak, és a tervezők használják is ezt a védjegyet munkáik hitelesítésére. Az anyaghasználaton túl igyekeznek a hagyományos mintákat, színeket és motívumokat is megőrizni, oly módon, hogy a fiatalabb generációk számára vonzó dizájn formájában gondolják és alkossák újra azokat. Kiemelt figyelmet fordítanak arra is, hogy a hagyományos öltözkész szimbolikája ne vesszen el: a díszítéseknek és a formáknak továbbra is fontos jelentésük van. A *gákti* a számi identitás legfőbb kifejeződése ma is, az eszköz, ami a láthatóvá teszi a számik kortárs világban elfoglalt helyét, és ami összeköti őket az őseikkel.²

A *gákti* az utóbbi 10 évben anyaghasználatában és a szabásvonalalaiban is erőteljesebb variálódást mutat. A kétféle folyamatban az utóbbi konzervatívabbnak tekinthető, a színhasználatban azonban jóval nagyobb a szabadság: egyre gyakrabban jelennek meg új alapszínek a rózsaszíntől a narancson át a barnáig és az egyszínű alapanyagok mellett a virágmintás textíliák is nagyon elterjedtek. Ez a változatosság is hozzájárul, hogy a *gákti*t hétköznapi ruhadarabként és ünnepi vagy partiöltözékként is viselik, a fiatalok is jellemzően ebben a viseletben járnak koncertekre és szórakozóhelyekre. Manapság gyakori, hogy különböző alkalmakra különböző *gákti*kat viselnek, amelyek anyagválasztása és szabása személyesebb, mint a korábbi időszakokban. A hivatalos vagy állami eseményeken, egyházi ünnepeken ma is gyakoribb a

² <https://talvatis.tumblr.com/post/666035845761007616/gapta-design-the-s%C3%A1mi-gapta-g%C3%A1ktikoltkotte>

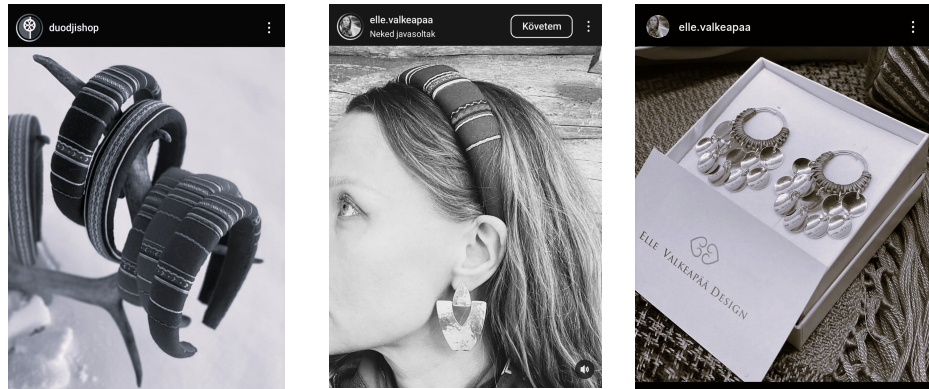
hagyományos viselet, míg a hétköznapiakban, a szórakozóhelyeken és a médiában egyre nagyobb teret hódít az új stílusú *gákti*.

1–2. kép³

Újításként figyelhető meg az is, hogy a hagyományos díszítőelemek önálló (és különálló, az alapruhától függetlenül használható) kiegészítőkké alakulnak – karkötő, hajpánt, nyaklánc vagy fülbevaló formájában. Ezek olyan viseleti elemek, amelyek a számi nők hagyományos öltözetén nem jelentek meg. Ékszer jellegű kiegészítőként leginkább csak a kendőt összefogó kerek lemezekből álló és kör formájú csat, a *risku* volt jellemző. A *risku* új funkciójában történő felhasználásával és a korábban a ruhára varrt szalagdíszek ékszerré alakulásával újfajta haj-, kar- és nyakdíszek, fülbevalók születnek.

³ Forrás: <https://www.instagram.com/skealbmanieida?igsh=MTY5NW1iaWhlbHRraA==>

3–5. kép⁴

Egy harmadik trend pedig úgy jellemezhető, hogy a ruhadarabok szabásukban már jelentősen eltérnek a hagyományostól, (négy)színviláguk (kék, piros, sárga és zöld) és motívumaik megőrzése révén azonban továbbra is egyértelműen azonosíthatók számi viseletként. Egy negyedik pedig a ruhákon korábban nem jellemző számi motívumok szerepeltetése, és a karakteres kiegészítők és az ornamentika printként megjelenése. Ezeket a motívumokat korábban hétköznapi vagy rituális használati tárgyakon (például a sámádobon) alkalmazták, nem az öltözeten.

6–7. kép⁵

⁴ Forrás: <https://www.instagram.com/duodjishop?igsh=MWs4OWd1Z2s3N2V6bg==>;
<https://www.instagram.com/elle.valkeapaa/?igsh=MXNncml3MjZkN3d4MA%3D%3D#>

⁵ Forrás: <https://www.instagram.com/duodjishop?igsh=MWs4OWd1Z2s3N2V6bg==>

Ami leginkább összefűzi a hagyományos és kortárs divatot, az őslakos technikák és gondolkodásmódok folytonossága, ami szépen egybeesik a globális fenntarthatóságról szóló diskurzussal is. Ez azért is jelent fontos kontextust az új divattrendek elhelyezésében, mert a hagyományos, kézműves technikák nem szennyezik a környezetet, ezért mintaeértékűek a gyártási folyamatokban. A lassú dizájn felérékelődése pedig segíti a régi–új vagy a hagyományos–korszerű oppozíciók feloldását is (Broderstad 2011).

Sokszor nem az érintett közösségek tagjai, hanem a kívülállók aggódnak amiatt, hogy a bizonyos hagyományok – mint például a viselet – változnak, átalakulnak. A változatlan és statikus kultúra mint elvárás azonban az egyes etnikumok esetében az őket archaizáló perspektívát is fenntartja (Nagy 2014), és erősíti azt az elképzelést, hogy a változás kizárólag hanyatlást jelent. A számuk ezzel szemben egyszerre kívánják megőrizni gyökereiket és élni a jelen kor lehetőségeivel és kihívásaival – amit nagyon hatásosan láttat a divat, azaz a *gákkti* jelenkori változása.

Irodalom

- BJØRKLUND, IVAR 2000: Sápmi – nášuvdna rieggáda. Tromsø Musea, Tromsø universiteahta, Tromsø.
- BRODERSTAD, ELSE GRETE 2011: The promises and challenges of indigenous self-determination. *International Journal* 66/ 4: 893–907.
- EIDHEIM, HARALD 1969: When ethnic identity is a social stigma. In: Barth, Fredrik (ed.), *Ethnic groups and boundaries: The social organization of cultural difference*. Universitetsforlaget, Bergen. 39–57.
- EIDHEIM, HARALD 1971: Aspects of the Lappish minority situation. Universitetsforlaget, Oslo.
- HOBBSAWM, ERIC – RANGERS, TERENCE (ed.) 1983: *Invented traditions*. Cambridge University Press, Cambridge.
- LEHTOLA, VELI-PEKKA 2010: *The Sámi people. Traditions in transition*. Kustannus-Puntsi Publisher, Inari.
- MAGGA, SIGGA-MARJA 2015: The Process of creating Sámi handicraft Duodji – From national symbol to norm and resistance. In: Mantila, Harri – Sivonen, Jari – Brunni, Sisko – Leinonen, Kaisa – Palviainen, Santeri (eds.), *Congressus Duodecimus Internationalis Fenno-Ugristarum. Book of Abstracts*. University of Oulu, Oulu. 448–449.
- MAHTISEN, STEIN 2004: Hegemonic representations of Sámi culture. From narratives of noble savages to discourses on ecological Sámi. In: Siikala, Anna Leena – Klein, Barbo – Mahtisen, Stein (eds): *Creating diversities. Folklore, religion and the politics of heritage*. Finnish Literature Society, Helsinki. 167–188.

- MAHTISEN, STEIN 2010: Indigenous spirituality in the touristic borderzone: Virtual performances of Sámi shamanism in Sápmi park. *Temenos* 46/1: 53–72.
- NAGY ZOLTÁN 2014: Sámántánc a konferencián: A néprajztudomány teologizálódása Oroszországban. *Ethnographia* 125/2: 234–249.
- NÄKKÄLÄJÄRVI, KLEMETTI 2003: The Sámi flag. In: Pennanen, Jukka – Näkkäläjärvi, Klemetti (ed.), *Siidastallan. From Lapp communities to modern Sámi life*. Inari, Sámi Siida Museum 21: 114–121.
- SOLBAKK, JOHN 2007: Traditional knowledge and copyright. *Sámikopijja*, Karasjok.
- TAMÁS ILDIKÓ 2015: A sarki fény színei. Szimbólumok a számi nemzeti identitáskonstrukció folyamatában. *Ethno-Lore* 32: 415–446.
- TAMÁS ILDIKÓ 2025: Az „etnodivat” a számi nemzeti identitásépítésben és az interneti-konfliktusok reprezentációjában. *Szépirodalmi Figyelő* 2025/1: 97–109.

*

The new trends in Saami revitalization

When hearing the term ethnodesign, most people think of clothing known from ethnographic collections and regarded as traditional and authentic. Beyond the material world documented in historical sources, it is also worth reflecting on the clothing habits of indigenous communities and minorities that create or follow new trends. Culture is not static, nor has it ever been. Members of a community often perceive their cultural heritage, as known from the 19th century, as a snapshot capturing the last moment of centuries-long immobility, which they fear will disappear forever with the spread of modernization and globalization. It is no coincidence that revitalization movements also utilize cultural elements deemed authentic and free from external influences, validated by historical sources. However, in recent decades, significant shifts have been observed in what is considered traditional attire. In my paper, I examine the reasons behind these changes.

Keywords: *Saami, gákti, fashion, indigenous, identity, modernity*

ILDIKÓ TAMÁS

Személynévrendszerek különböző nyelvekben és kultúrákban^{*}

TÓTH Valéria

Debreceni Egyetem
toth.valeria@arts.unideb.hu

2023 őszén nemzetközi kutatási programot indítottam el a különböző nyelvek és kultúrák személynévrendszereinek történeti szempontú összehasonlító bemutatására. A program elméleti keretét az a pragmatikai és kognitív szemléletű személynévelemzési modell adja, amelyet a *Personal Names in a Medieval Context* című munkámban (Tóth 2022) mutattam be, és alkalmaztam a régi magyar személynévadás jellemzésére.

A kutatási program célja az, hogy a pragmatikai-kognitív megközelítés, személynév-tipológia és módszertan alapján jellemezve a lehető legszélesebb körben megismerhessük az egyes nyelvek személynévrendszereinek sajátosságait. Ehhez a programhoz kértem fel olyan személynévkutatókat, akik egyrészt ez iránt a modell iránt, másrészt a történeti aspektus iránt is érdeklődést mutatnak. Sokféle megközelítése van és lehet a személynévrendszereknek, és ezek között természetesen vannak olyanok, amelyek valóban koherens, jól használható modellt képviselnek. E programnak azonban fontos elméleti-módszertani alapja az, hogy minden kutató ugyanazzal a modellel dolgozzon, mert így válnak igazán összevethetővé a különböző nyelvek személynévrendszereinek jellemzői.

Az egyes nyelvek, országok személynévrendszereit bemutató tanulmányokat angol nyelvű kötetben jelentetjük meg 2025-ben. Eddig a következő nyelvekre vonatkozóan érkeztek tanulmányok: a magyar mellett a cseh, a lengyel, a román, a német, a francia, a portugál és a finn személynévrendszert mutatták be a szerzők. A cél azonban természetesen az, hogy a kutatási program minél tágabb kulturális és nyelvi kört fogjon át.

^{*} A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készült.

Írásomban ennek a nemzetközi kutatási programnak néhány részeredményét mutatom be.

1. A személynévrendszerek leírásának **kognitív-pragmatikai modelljét** már több előadásban, könyvben és tanulmányban (pl. Hoffmann – Tóth 2015, Tóth 2016, 2017, 2022) is tárgyaltam, ezért itt csak röviden térek ki rá, és csak azokra a részletekre, amelyek a továbbiak megértéséhez feltétlenül szükségesek.

A személynév mindig valamilyen névadási aktus folytán lesz valakinek a nevévé, e mozzanat révén nyeri el konkrét, egyeditő szerepét. A névadási rendszerek **pragmatikai** tényezőinek vizsgálatában elsősorban arra kell figyelmet fordítanunk, hogy a névadás hogyan valósul meg, azaz bizonyos nyelvi elemek mint személynév-fajták milyen körülmények, feltételek (cselekvések, hagyományok, eljárások) révén rendelődnek hozzá az adott személyhez mint névviselőhöz.

Pragmatikai szempontból (a névadás körülményeire fókuszálva) a következő személynév-fajtákat különíthetjük el.

a) A *választott név* vagy *listanév* terminussal megjelölhető személynév-fajta tudatos döntés, választás eredményeként és bizonyos személyek (szülő, pap, törzsfőnök, sámán stb.) közreműködésével elvégzett hozzárendelés révén, viszonylag zárt névállományból (listából) választva válik az egyén nevévé (általában a születéskor).

b) A személynévek másik típusa automatikusan – szokásjog vagy törvény alapján – kapcsolódik az egyénhez: az egyéni elnevezői szándéktól lényegében függetlenül, közösségi névadási előírások alapján válik az illető személy nevévé. A mai személynévadásban így rendelődik az egyénhez a családneve, de az *automatikus név* típusával a középkorban is feltétlenül számolhatunk.

c) A *kreált nevek*-et nem kötik formális szabályok (szemben a másik két névfajtaival), ez a névadás az egész szókincsre, valamint a névadó nyelvi kreativitására támaszkodik, és gyakran nemcsak a név – névviselő kapcsolata, de maga az elnevezés is a névadási aktussal teremődik meg.

Funkcionális-kognitív szempontból az alapnévfajták közül

a) a névviselővel a legszorosabb kapcsolatban a kreált nevek állnak (hiszen e névformák az egyén valamely tulajdonságát, társadalmi helyzetét stb. tükrözik). E névfajta elemei mindig motiváltak, gazdag információtartalmuk van, s ennek folytán leíró jellegűek: kognitív szempontból ezért *leíró* vagy *sajátosságjelölő nevek*-nek nevezzük őket.

b) Az automatikus nevekre is jellemző bizonyos fokú motiváltság és információtartalom, de csupán egyféle információt közvetítenek, mivel ezek valamilyen hagyományosan genetikai, illetve működési alapon szerveződő közösséghez (anyához, apához, családhoz, klánhoz, nemzetséghez stb.) tartozást fejeznek ki. E névfajtára alkalmazzuk a *kapcsolati* vagy *nexusnév* terminust.

c) A listanevek esetében nem beszélhetünk az elnevezetthez kapcsolódó közvetlen motiváltságról, e nevek legfőbb funkciója az, hogy egy kisebb közösségen (elsősorban családon) belül azonosítsa az elnevezettet. Kognitív szempontból ezeket nevezzük *referáló nevek*-nek.

d) Az említett három névfajta, az ún. alapnévfajták mellett meg kell említenünk egy negyedik személynévfajtát is, amely az előzőekhez képest másodlagos jellegű kategória: az ún. *affektív nevek*-nek a névadó és a megnevezett személy közötti érzelmi viszony adja a meghatározó kognitív-szemantikai tartalmát. Minthogy ez a névfajta más nevek módosításával jön létre, pragmatikai szempontból módosított névként definiálhatjuk. Ezekben a nevekben az elsődleges, azonosító szerephez az affektív funkció olyan módon társul, hogy az dominánsan van bennük jelen, gyakran az eredeti funkciókat teljesen háttérbe szorítva.

Mivel az emberek elnevezése univerzális jegy, a különböző kultúrák személynévei több tekintetben is számos **univerzális pragmatikai sajátosságot** mutatnak: az emberek például minden kultúrában kapnak nevet vagy neveket; a szokások által a névadó is sok esetben meg van határozva (szülők, nagyszülők, a közösség más tagja); egyidejűleg bizonyos személynévfajtákat rendszerint valamilyen rögzített gyakorlat alapján s nem önkényesen adnak; sok kultúrában a névadás magában foglalhat speciális közösségi vagy privát névadási ceremóniát stb. Az egyetemes sajátosságok mellett ugyanakkor több tekintetben **eltéréseket** is megfigyelhetünk az egyes nyelvek személynévadási gyakorlatában. Jól illusztrálja ezt az a hasonlósági-különbözőségi mátrix, amelyet Edwin D. Lawson rajzolt fel 15 nyelv névrendszerének jellemzői alapján (2016: 190–198). Több eltérésre rámutatott Richard D. Alford is, aki a világ más-más tájairól 60 különböző (preindusztriális) kultúra névadási szokásait tanulmányozta (1988, lásd még Saarelma 2013: 126–129). F. Niyi Akinnaso tanulmányából (1981) pedig az tűnik ki, hogy noha egyes afrikai névminták meglehetősen távol állnak az európai névadási szokásoktól, több vonásuk is emlékeztet ugyanakkor például a magyarság bő egy évezreddel ezelőtti, ún. ősmagyar, korai ómagyar kori nomád névadási sajátosságaira.

2. A kutatási program középpontjában a személynévadás **középkori története** áll: az európai névadási gyakorlatban ugyanis ez az az időszak, amely többnyire már viszonylag jól dokumentálható az írott források alapján, és amelyben a személynévrendszerek jelentős (az európai személynévrendszerek kapcsán talán azt is mondhatjuk, hogy a legjelentősebb) átalakulásokon mentek keresztül. A következőkben az egyes nyelvek névrendszereinek hasonlóságaira és különbségeire mutatok be néhány konkrét példát, mégpedig három nyelv vonatkozásában: a **magyar** (Tóth 2022), a **cseh** (Boháčová – Dvořáková 2025) és a **finn** (Raunamaa 2025) **személynévadás** szolgáltatja ehhez a nyelvi anyagot. A nyelvek kiválasztásakor abból a gondolatból indultam ki, hogy mivel a személynévrendszerre sokkal inkább jellemző a kulturális-társadalmi meghatározottság, mint a nyelvi; ezért a sajátosságaikra és a folyamataikra az adott nyelvek rokonságánál (mint a magyar és a finn esetében, amelyek a finnugor/uráli nyelvcsaládba tartoznak) meghatározóbb szerepe lehet a kulturális-területi kapcsolatoknak (mint a magyar és a cseh esetében, amelyek a közép-európai, dunai nyelvi areába, kultúrkörbe tartoznak).

Az összevetés eredményeként előbb néhány általános megfigyelést teszek a vizsgált nyelvek névrendszereinek tágabb, szociokulturális kontextusáról: történeti háttéréről, vallási-kulturális jellemzőiről, forrásadottságairól, majd az egyes személynévformákra vonatkozóan mutatok be jellegzetes eltéréseket és hasonlóságokat.

2.1. A nyelven kívüli (extralingvális) körülményekre a személynévadás vizsgálatakor feltétlenül figyelemmel kell lennünk, mert ezek eltérései a névrendszerekre is hatással lehetnek.

A középkori magyar, illetve a cseh személynévrendszer a Magyar Királyság, illetve a Cseh Királyság mint önálló középkori államok keretei között funkcionált, a finneknek viszont az a finn nyelvterület jelentette a történeti háttérrel, amely az idő tájt a Svéd Birodalomhoz tartozott, annak keleti részeként.

A kereszténység mindegyik területen teret nyert, de jelentős időbeli eltérésekkel: a cseh területeken a 9. századtól kezdődően jelentkezik, a magyar királyságban a 10–11. századtól, és a személynévrendszerben mindkét országban a 11. századi forrásoktól kezdve látjuk a keresztény nevek megjelenését. Finnországban később veszi kezdetét ez a folyamat: a 13–15. századot szokás úgy tekinteni, mint a kereszténység elterjedésének időszakát (régiónként jelentősebb különbségekkel).

Ez a két nem-nyelvi körülmény az írott források jellegén, nyelvén és a bennük szereplő személyjelölő szerkezeteken is nyomot hagyott. A magyar

személynévrendszer legkorábbi adatai a 9. század közepéről valók, és a források (főképpen az oklevelek) jelentős felszaporodása a 12. század második felétől, de még inkább a 13–14. századtól következik be. Az oklevelek nyelve a latin (szórványosan görög nyelvűek is vannak közöttük). A cseh nyelvterület legkorábbi írott forrásai a 9–10. századra datálhatók, de ezek még kis számúak, és az oklevélkiadás csak a 13–14. században válik jelentősebbé. Ezek a dokumentumok is latin nyelvűek, de kisebb számban német nyelvű oklevelek is fennmaradtak a térségből. Mindkét nyelvterületen a latin nyelvű oklevelekben a személynévi adatok (és a helynéviek is) vulgáris nyelven (magyar, illetve szláv nyelven) szerepelnek, de olykor előfordul a nevek latin formában szerepeltetése is. Néhány illusztráló példa a Magyar Királyság területéről: 1211: In Tichon artifices ... *Paulus filius Johannis*; pistores: filius *Petri*, Stephan cum filio suo *Paulo*; filius *Petri*, *Paulus* (ÁSz. 619); a Cseh Királyság területéről: *Johannes alias dictus Hanko* de Stikowicz. Finn területen a 13–14. századból csak nagyon kis számú forrás maradt fenn, valójában csak a 15. századtól kezdődik Finnországban az írásbeliség. Az írott források között sok latin nyelvű található, de a többségük svéd nyelven íródott, és a svéd formák alkalmazása a személynévi adatok rögzítésére is jellemző. Például egy földekről szóló hivatalos jogi iratban a finn *kocko heyki j kukola* ('Kokko/Kukko Henrik-je Kukola-ból') névformát svédre adaptálták: *Henric j Kukola*.

2.2. A személynévfajták közül az idő tájt mindhárom nyelvben a **sajátosságjelölő nevek** adták a névrendszer gerincét. Ez a legősibb személynévfajta (ez feltehetően univerzális sajátossága a személynévrendszereknek),¹ és a források alapján két fő rétege különíthető el. Vannak olyan sajátosságjelölő nevek, amelyek pragmatikai szempontból elsődleges nevek, vagyis az adott személyek „fő” neveként funkcionálnak, és sajátosságjelölő jelentésük van. A másik altípusba a másodlagos nevek tartoznak, amelyek sajátosságjelölő névként az illető személyhez a már meglévő neve mellett kapcsolódnak (pl. a jelentős névazonosság miatt, amit elsősorban a keresztény nevek elterjedése

¹ Emellett szól a mai és a régi névrendszer belső összefüggéseinek az elemzése és az a körülmény is, hogy a többi személynévfajta valójában ebből vezethető le. És ezt igazolják a konkrét kutatások is. Richard D. Alford az általa megvizsgált 60 különböző kultúra kétharmadában találta jellegzetesnek azt, hogy a gyerekeknek transzparens, sajátosságjelölő névformát adtak (1988, illetve lásd még Saarelma 2013: 127). Ez jellemzi például a zulu névadásban az ún. otthoni (születési) neveket is (Lawson 2016: 189, Adrian Koopman közlése nyomán). A régiségre vonatkozóan pedig a prekeresztény személynévadás karakterét szintén ez határozta meg (Leibring 2016: 201).

okozott). A két névréteg elkülönítése azonban nem egyszerű feladat; pl. a magyarban: 1277/1356: Mychael dictus *Tar* (ÁSz. 740; vö. *tar* 'kopasz'); a csehben: 1419: Johannes *Holub* de Bitreho; vö. *holub* 'galamb'; a finnben: *Henrich Sonni* (< 'bika'), *Jöns Söppä* (*seppä* 'kovács'). Emellett azt is szem előtt kell tartanunk, hogy noha a korai írott forrásokban fennmaradt személynévek névhasználati (pragmatikai és névszociológiai) szempontból nehezen értékelhetők, a személynévhasználat általános jellemzői, valamint a különböző kultúrák együttélésének tapasztalatai alapján joggal gondolhatunk arra, hogy valamely személy az élete során, de akár egy időben is több nevet viselhetett egyszerre, s ez a legkorábbi időszaktól kezdve jellemezhetette a névhasználatot.

Az egyes nyelvekben a sajátosságjelölő nevek szemantikai-motivációs jellemzői (minthogy ezek a személynéveknek nem alaki-nyelvi komponensei) sok hasonlóságot mutatnak,² lexikális-morfológiai szinten (tisztán nyelvi síkon) azonban akár lényeges eltéréseket is megfigyelhetünk közöttük. A szláv nyelvekben egyáltalán nem ritka összetett (több lexémából álló) sajátosságjelölő személynévek például a magyarban és a finnben jóval szórványosabban fordulnak elő; vö. pl. a magyarban: *Hatujjú* (1389: Andreas *Hothwyw*), *Jóleány* (1282/1327: ancillas ... *Jolyan* nominatas); a finnben: *Oluff Mustasilmä* (< *musta* 'fekete' + *silmä* 'szem'). A nevek létrehozásában szerepet játszó másik fontos morfológiai eszköznek, a képzőknek – a személynévek alkotásában általában és a sajátosságjelölő nevek kapcsán is – a csehben és a magyarban is gazdag rendszerét láthatjuk a középkorban. Például a magyarban: *Szolgád* (1198: *Sculgad* < *szolga* + *-d* képző), *Leáncs* (1273/1274: *Leanch* < *leány* + *-cs* képző), *Farkasd* (1138/1329: *Farcasti* < *farkas* + *-ti* képző); a csehben: 1387: Buzko dictus *Babka* de Tomycz recepti (< *bába* 'nagyamama' + *-ka* képző); 1483: *Vopička* (< *opice*, *vopice* 'majom' + *-ka* képző); 1316: Hinc dictus *Hlawacz* (< *hlava* 'fej' + *-áč* képző). A finnben viszont csak néhány képző játszott szerepet a személynévadásban. A metafora és a metonímia – mint a jelentésbeli névalkotás két fő eszköze – mindhárom személynévrendszer sajátosságjelölő neveinek létrehozásában részt vett; vö. pl. a magyarban: 1198: *Bika*; a csehben: 13. század: *Osel* (< *osel* 'szamár'); a finnben: *Magnus Hirj* (< *hiiri* 'egér').

² Kisebbségi különbségek persze e téren is megfigyelhetők: egyik vagy másik szemantikai jegy gyakoribb vagy ritkább lehet az egyes személynévrendszerekben. De még akár olyan eltérésekre is rávilágíthat az összevető vizsgálat, hogy pl. a finn sajátosságjelölő személynévek a „békés”, míg a szláv vagy a skandináv nevek a „harcias” szemantikai tartományokban mozognak inkább.

A **referáló nevek** legfontosabb forrását minden nyelvben a más nyelvek személynévrendszereiből átvett nevek jelentik. Ezek közvetlen népi-nyelvi érintkezéssel éppúgy átkerülhetnek egyik nyelvből a másikba, mint felsőbb társadalmi rétegek által közvetített kulturális hatás eredményeképpen. Az egyes nyelvek referáló személynéveinek állományát ezért egyrészt a nyelvi érintkezései határozzák meg, másrészt pedig az a kultúrkör, amelybe beletartozik (tehát a kulturális kapcsolatai).

A magyar nyelv nagy számú személynévet vett át a Kárpát-medencébe történő megérkezése előtt, a vándorlásai időszakában a török nyelvekből (pl. 1146: *Acus* < török *Aq-quš* 'fehér sólyom'), majd a Kárpát-medencében letelepedve a környező szláv nyelvek és a német volt a személynévrendszerre jelentős hatással (pl. 1211: *Bogat* < szláv *Bogatъ*; 1111: *Theobaldus* < német *Theutbald*), később pedig újlatin nevek is bekerültek a középkori személynévállományba. Valamennyi nyelv hatását jócskán felülmúlta azonban a kereszténység felvételével együtt járó folyamatként a középkori latin személynévek integrálódása a magyar személynévrendszerbe (pl. 1131: *principes ... Janus, Marcus*; 1134: *Laurentius filius Salamonis canonici Waradiensis ecclesie*). Emellett egy vékony réteget alkotja a névrendszernek a középkorban Nyugat-Európa-szerte divatos francia lovagregények hőseinek és hősnőinek a neveit magába foglaló névállomány. Ezek az elnevezések a világi kulturális-művelődési szféra indukálta névadás és névhasználat színterét képviselik a régi magyar személynévrendszerben (pl. 1264: *Rolando preposito de Saag*).

A középkori cseh személynévrendszerben a német és a kereszténység felvételének eredményeként a latin nyelvi hatás mutatkozik messze a legjelentősebbnek; vö. pl. *Konrád, Adalbert, Ulrich* (> *Oldřich*), *Heinrich* (> *Jindřich*); *Johannes* (> *Jan, Johann*), *Nicolaus* (> *Mikuláš*), *Petrus* (> *Petr, Peter*), *Venceslaus* (> *Václav*); de emellett itt is láthatjuk az irodalom közvetítette francia személynévek jelentkezését; pl. *Tristam, Isolda, Parcifal*.

A finnben a skandináv (végső soron a némettel rokon) eredetű személynévek jelentik a referáló nevek legkorábbi rétegét; pl. *Vargh* (< svéd *varg* 'farkas'), *Anundi* (< óskandináv *Anund*), *Azico* (< germán *Aziko, Asicko*), majd a kereszténység felvételének nyelvi hatásaként a 15. században már a latin (keresztény) személynévek dominanciáját figyelhetjük meg; pl. *Matthias, Ollj* (< *Saint Olof*), *Pauo* (< *Pavel, Páva*).

A kereszténység felvételének következtében elterjedő egyházi névadás nemcsak azzal járt együtt ezekben a nyelvekben, hogy a személynévadás főbb vonásait érintően néhány évszázad alatt alapvető átrendeződést okozott, hanem azzal is, hogy a jövevényneveknek az átvevő nyelvbe kerülésének és

ottani használatának korábbi feltételei, jellemzői is módosultak. A névadás körülményeiből adódóan bizonyos értelemben hivatalosnak minősülő egyházi nevek elterjedése ugyanis azt is magával hozta, hogy ez a fajta névadási gyakorlat a nevek legáltalánosabb és ezért természetes összetevőjének mutatta a jelentésnélküliségüket, vagyis a leíró jellegük hiányát. Ennek következtében a személynévtől a névadó közösség az ilyen jellegű nevek egyre bővülő használata következtében egyre kevésbé várta el a leíró jelleget, vagyis azt, hogy valamiféle közszói értelme, jelentésvonatkozása legyen a számára, ahogyan ez korábban jellemző jegye volt a nevek egy jelentős rétegének.

Ez a folyamat két további következménnyel járt a személynévrendszerekre vonatkozóan: egyfelől a referáló nevek egyfajta homogenizálódásához, zártabbá, kötöttebbé válásához vezetett,³ másfelől pedig azt eredményezte, hogy a referáló személynév-fajta legfontosabb csoportját máig ez a névfajta adja a magyar, a cseh, a finn és még jó néhány, a nyugati keresztény kultúrkörbe tartozó nyelvben.

A **nexusnevek** legjellemzőbb kategóriáját a családnevek alkotják. Egyes kultúrákban és nyelvekben azonban más nexusnévfajta is kialakultak a középkor folyamán. A magyarban ilyenek voltak a 13–14. században a nemzetségnevek (pl. 1204: *Tyba de genere Tomoy*, ÁSz. 762; 1214: *comitem Henricum de genere Zolouc*, ÁSz. 838), amelyek használatát erős társadalmi kötöttségek szabályozták: csak a földbirtokosi rétegbe tartozók tartották számon ilyen módon a rokonságukat. A családnevek ezzel szemben idővel a társadalom valamennyi rétegének névhasználatára kiterjedtek.

Nemzetségnevek a csehben és a finnben nem voltak, a csehben azonban a nexusneveknek egy sajátos típusa létezett, amelyet angol terminussal *family names after the roof* (vagy *roof name* tkp. 'tetőnév') formában említene.

³ A névanyag homogenizálódása jól megmutatkozik például a következőkben. A női neveket illetően kezdetben változatosabb volt ugyan az egyházi névanyag Magyarországon, a 14. század második felére viszont már a hat leggyakoribb néven osztozik az egyházi nevet viselők háromnegyede, s az *Erzsébet*, *Margit*, *Katalin*, *Ilona*, *Klára*, *Anna* mellett elenyészően csekély a más nevet viselő nők száma. A csehben a leggyakoribb női nevek listája nagyon hasonló: *Anna*, *Margaretha* (Markéta), *Katherina*, *Elisabeth* (Eliška), *Dorothea*; a finnben pedig: *Margareta*, *Katerina*, *Kristina*, *Brigita*, *Elin*. A férfinevek kapcsán még erőteljesebb ez a tendencia: egy időben az európai férfiak harmada a legnépszerűbb *Johannes* néven szerepelt a forrásokban (vö. Saarelma 2013: 152, Wilson 1998: 89). E névnek persze az egyes nyelvekben különféle változatai keletkeztek: *Giovanni* (ol.), *Jean* (fr.), *Juan* (sp.), *John* (ang.), *Johan* (svéd), *Jöns* (fi.), *János* (m.), *Jan* (cseh), *Ivan* (or.) stb.

Ezek olyan családnevek, amelyeket egy ház vagy mesterség új tulajdonosa a korábbi tulajdonos után szerzett: pl. amikor *Martin ze Šestajovic* vett egy házat *Jan Chudoba*-tól 1404-ben, ezt követően *Martin Chudoba*-ként szerepelt a forrásokban. A *roof name*-nek mint sajátos nexusnévnek fontos szerepe volt a vidéki környezetben, főleg a 16. századtól kezdődően. Noha ezek a névformák nem individuális nevek, hanem egész családokat neveznek meg, nem állandóak, mert pl. az adott család más helyre (más tető alá) költözve más nevet vesz fel. Emellett a forrásokban olykor együtt szerepelnek ezek a megjelölések az illető családnévvel: pl. *Václav Chvátal, jínak Svoboda* (a *jínak* jelentése: 'vagy, más néven'). Ilyen módon pedig a *roof name*-ek mint az egyes személyek lokális viszonyait kifejező elemek – más családnév-előzményekhez hasonlóan – a sajátosságjelölő nevekhez tartoznak inkább.

A nexusjelölő szerkezetek tehát nem feltétlenül tekinthetők nexusneveknek. Ez utóbbiak fontos kritériuma ugyanis az, hogy öröklődnek. A magyarországi oklevelek *-fi(a)* elemű személynevei (1474: Nicolaus *Banfi*, RMCsSz. 82; < *bán fia*) vagy a finnországi középkori dokumentumok *poika*-kifejezései (*Michel Petherinpoyca* 'Péter fia') nem tekinthetők családnévnek (és nexusnévnek) mindaddig, amíg ezek nem hagyományozódnak generációról generációra, hanem mint sajátosságjegyet kifejezőkre a változékonyság jellemző rájuk. Az apanévből (patronimikumból) alakult családnevek egyébként mindegyik itt tárgyalt családnévrendszernek fontos, meghatározó altípusát alkotják.

A családnevek kialakulása s megszilárdulása mindegyik nyelvben hosszabb folyamatként jellemezhető: a magyarban a 14–17. századra tehető, a csehben a 14–15. századra (de tényleges családnévnek csak a törvényi szabályozást követően minősül; erre 1786-ban került sor). A finnben pedig a forrásadottságok csak annak a megállapítását teszik lehetővé, hogy a 16. századi írott forrásokban már biztosan vannak családnevek a parasztság körében is.

Az **affektív nevekkel** kapcsolatban egyetlen dologra utalok csupán. E személynév-fajta helyzete ugyanis az egyes nyelvekben egy fontos elméleti kérdést is a felszínre hozott. Noha a sajátosságjelölő nevek között igen nagy számban találunk olyan elnevezéseket, amelyek a névadó érzelmi attitűdjét is kifejezik a névviselő irányába (pl. fi. *Ihalempi* < **iha* 'vidámság, jókedv, szépség' > *ihana* 'kedves, elbűvölő, bájos') és *lempi* 'szerelem, szerelmeskedés'). (Vö. Maticsák – Buzgó 2013: 96.) Ezek per definitionem csak akkor tekinthetők az itt alkalmazott modell értelmében affektív neveknek, ha másodlagosan jöttek létre az illető személy valamely másik személynévből:

maga az előzményszemélynév referáló név, sajátosságjelölő név vagy nexus-név egyaránt lehet.

Azt remélem, hogy a különböző személynévrendszerek sajátos jegyeinek – a fenti, csupán igen nagy vonalakban felvázolt – összevetése is szemléletesen igazolja az ilyen természetű kutatások fontosságát, s azt is, hogy milyen előnyökkel jár az, ha ugyanolyan szemléletű megközelítést alkalmazunk a vizsgálatok során. Az itt bemutatott kognitív-pragmatikai modell megítélésem szerint ezeket a célokat eredményesen szolgálhatja.

Irodalom

- AKINNASO, F. NIYI 1981: Names and naming principles in cross-cultural perspective. *Names* 29: 37–63.
- ALFORD, RICHARD D. 1988: Naming and identity: a cross-cultural study of personal naming practices. HRAF Press, New Haven.
- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN: Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
- BOHÁČOVÁ, MICHAELA – DVOŘÁKOVÁ, ŽANETA 2025: The development of the Czech anthroponymic system from a cognitive-pragmatic perspective. *Onomastica Uralica*. Megjelenés alatt.
- HOFFMANN, ISTVÁN – TÓTH, VALÉRIA 2015: Viewpoints on the cognitive-pragmatic description of personal names. *Word* 61/1: 141–164.
- LAWSON, EDWIN D. 2016: Personal naming systems. In: Hough, Carole (ed.), *The Oxford handbook of names and naming*. Oxford University Press, Oxford. 169–198.
- LEIBRING, KATHARINA 2016: Given names in European naming systems. In: Hough, Carole (ed.), *The Oxford handbook of names and naming*. Oxford University Press, Oxford. 199–213.
- MATICSÁK SÁNDOR – BUZGÓ ANITA 2013: A finn személynevek történeti rétegei. In: Vörös Ferenc (szerk.), *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig*. Savaria University Press, Szombathely. 95–108.
- RAUNAMAA, JAAKKO 2025: Finnish anthroponyms in the Middle Ages. *Onomastica Uralica*. Megjelenés alatt.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS: Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993.
- SAARELMA, MINNA 2013: Personal names. In: Ainiala, Terhi – Saarelma, Minna – Sjöblom, Paula, *Names in focus. An introduction to Finnish onomastics*. Finnish Literature Society, Helsinki. 124–201.
- TÓTH VALÉRIA 2016: Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

TÓTH, VALÉRIA 2017: The history of the Hungarian personal name system in the context of cognitive-pragmatic description. In: Terhi Ainala – Janne Saarikivi (eds), Personal name systems in Finnic and beyond. *Uralica Helsingiensia* 12. Tiedekirja, Helsinki. 363–380

TÓTH, VALÉRIA 2022: Personal names in a medieval context. Buske, Hamburg.

WILSON, STEPHEN 1998: The means of naming. A social and cultural history of personal naming in Western Europe. UCL Press, London.

*

Personal name systems in different languages and cultures

The paper presents the initial findings of an international research project launched in the autumn of 2023. The project aims to examine personal naming practices across various languages and cultures from a historical perspective. The participating researchers adopt a shared approach grounded in a cognitive-pragmatic model of personal name analysis.

The paper offers a comparative analysis of Hungarian, Finnish, and Czech personal naming systems with a focus on the socio-cultural factors that have historically shaped these systems. It highlights both the similarities and differences among the naming conventions of these languages. References to naming systems in other languages are also included to illustrate specific phenomena, emphasizing the value of research that spans a diverse range of languages and cultures.

Keywords: *anthroponym systems and cultures, anthroponym categories, historical perspective*

VALÉRIA TÓTH

A 'magyaráz' jelentésű halott (igei) metaforák jelentésszerkezetének vizsgálata néhány európai nyelvben

H. VARGA Márta

Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
hvargamarta@gmail.com

Az élet szép... Tenéked magyarázzam?
(Heltai Jenő: A néma levente)

1. Bevezetés

A metaforák vizsgálata Arisztotelésztől napjainkig nagy múltra tekint vissza. A metaforikus nyelvhasználat tanulmányozása eredetileg a retorika érdeklődési körébe tartozott, amennyiben úgy tartották, hogy a metafora elsősorban a rábeszélés, illetőleg a világosabb, szemléletesebb, elegánsabb stílus szolgálatában áll. Arisztotelész szerint a metafora kiválóan alkalmas a tanításra, mert a meglepetést a megértés, a felfedezés öröme kíséri (vö. Arisztotelész 1982: 197–206). A hagyományos vélekedés szerint a metafora igazi nagy mesterei kizárólag nagy költők és kiváló szónokok lehetnek, akik a metaforát alapvetően retorikai, művészi vagy esztétikai célból alkalmazzák. Általános nézet volt az is, hogy az irodalmi díszítésen kívül nincs igazán szükségünk metaforákra, hiszen azok nem szerves részei a mindennapi kommunikációnak. Az pedig sokáig fel sem merült, hogy gondolkodásunkban, fogalmi rendszerünk működésében bármiféle szerepük volna (vö. Kövecses 2005: 14).

2. Hétköznapi metaforáink

George Lakoff és Mark Johnson 1980-ban megjelent *Metaphors we live by* [Hétköznapi metaforáink] című műve hozott fordulatot az évszázadokra visszatekintő metaforakutatásban. A kötet megjelenését követően a metaforák vizsgálata az egyik legnépszerűbb, legintenzívebben kutatott terület lett a kognitív tudományban: nyelvészek, filozófusok és pszichológusok is sok kérdést, koncepciót, elméletet fogalmaztak meg a metafora működéséről.

A hagyományos metaforafelfogással szemben Lakoff és Johnson (1980) újfajta megvilágításba helyezték a metaforát: rámutattak, hogy a metafora nemcsak a kreatív költői képzelőerő eredménye, a metaforikus nyelvhasználat nem csupán szónoki fogás, nemcsak az irodalmi nyelvhasználatához kötődő alapszókép (trópus) vagy díszítőeszközként értelmezett nyelvi jelenség, hanem annál jóval több: fontos kognitív eszköz, a nyelvi kompetencia szerves része, az emberi gondolkodásnak és a megértésnek elengedhetetlen kelléke, valamint a nyelvi kreativitásnak, az analogikus gondolkodásmódnak a megnyilvánulása. A metafora az új jelentések létrehozásának nélkülözhetetlen eszközeként is fontos kognitív funkciót tölt be a nyelvben, amennyiben minden új jelenséget már ismert kognitív struktúrákkal való analógia alapján próbál megragadni.

A metafora azért is játszik alapvető szerepet gondolkodásunkban, fogalmi rendszerünkben, mert még a közönséges, hétköznapi nyelvhasználatot is áthatja (Lakoff – Johnson 1980: 3), mintha minden fogalom mélyén metafora lappangana. Nemcsak művészek, hanem minden beszélő folyamatosan és erőfeszítések nélkül használ metaforákat, mert ezek az emberi gondolkodásnak és a megértésnek nélkülözhetetlen eszközei. Lakoff és Johnson meggyőzően igazolták (1980), hogy hétköznapi jellegüknél fogva uralják az emberi gondolkodást, így aztán minden metafora élőnek tekintendő: a kognitív felfogás szerint holt metaforák nincsenek.

A kognitív metaforaelmélet újszerűsége talán éppen abban ragadható meg, hogy a hagyományos metaforafelfogáshoz képest jelentősen kiterjeszti a metaforaként értékelt jelenségek körét. Természetesen továbbra is vizsgálja az irodalmi metaforákat is, de azokra a köznap metaforák vizsgálatának részeként, kiterjesztéseként tekint, és főként azokra a mindennapi beszédhelyzetekben ösztönösen használt metaforákra összpontosítja a figyelmet, amelyekkel hétköznapi beszédünk is tele van, és amelyek központi szerepet játszanak a beszélt nyelv szemantikájában is. A hétköznapi társalgás, de a politikai és tudományos nyelv is tele van metaforikus kifejezésekkel, hiszen nem létezik szókép nélküli nyelv, pl. *kapcsolatuk már évek óta betegeskedik, romokban hever a gazdaság, megnyirbálták a költségvetést, a cég virágzásnak indult*. Talán azért nem tudatosul bennünk a minket körülvevő metaforák tömeges jelenléte, mert nagy részük már többé-kevésbé egyezményes, azaz konvencionális jelentésű nyelvi fordulattá vált, pl. *kiakad valamin, beleáll valamibe, átfésül valamit, görcsösen ragaszkodik valamihez*.

Míg az irodalmi metaforáknak nincsen a fent ismertetettekhez hasonlóan konvencionális alapjuk, ezért általában „kiugranak” a szövegből, kifejezőerejük nagyon erős, legtöbbször azonnal megragadják a figyelmet, és megfej-

tésük jóval nehezebb, mint a kognitív metaforákon alapuló kifejezéseké (pl. *a lelkem ódon, babonás vár* – Ady), addig a Lakoff és Johnson által „köznapi metaforáknak” nevezett metaforák „valamikor »élő« és »erőtéljes« metaforák voltak, de az állandó használat során annyira elkoptak, köznapivá és közhelyessé váltak, hogy már elvesztették »erejüket«, és nem is tekinthetők metaforának” (Kövecses 2005: 15). Ezek a velünk együtt élő metaforák (*metaphors we live by*) alighanem a legaktívabbak a tudatunkban, éppen mély beágyazottságuknak és erőfeszítések nélküli, könnyed használatuknak köszönhetően észrevétlenül irányítják gondolkodásunkat.

A kognitív megközelítés szerint a beszélt nyelvben használatos úgynevezett konvencionális metaforák az elméleti, „fogalmi metaforák” nyelvi kivételései, tehát nem szavak, hanem fogalmak közötti viszony, amelyben az egyik fogalom segítségével tesszük érthetővé a másikat: az elvont fogalmakat nagyrészt metaforikus folyamatokon keresztül érthetjük meg. Minden metaforikus kivetítésnek van egy forrástartomány (source domain) és egy céltartomány (target domain), ahonnan, illetve ahová a kivetítés történik. A forrástartomány többnyire konkrét, empirikus alapú, érzéki tapasztalásokra épülő ismeret, és a kivetítésnél ez a tartomány adja meg a céltartomány szerkezetét. Lakoff ezért nevezi elméletét invariancia-hipotézisnek és a kivetítést rátérképezésnek (*mapping*). Mindezek alapján azt állítja, hogy minden elvont gondolkodás végső soron sémaalapú képi (metaforikus) gondolkodás. A hétköznapi metaforahasználat során az elvont fogalmakat konkrét, uzuális fogalmak segítségével írunk le, pl. AZ ÉLET UTAZÁS (pl. *messzire jut az életben, választ előtt áll, jó ~ rossz útra tért*), A HALÁL ELTÁVOZÁS (pl. *X elment, elköltözött*), A SZERELEM TŰZ (pl. *ég a vágytól*), A HARAG TESTI HŐ (pl. *felforr az agyvize, szétrobban a méregtől*), azaz a forrástartományt (konkrét fogalmak) leképezzük a céltartományra (elvont fogalmak), hogy mondandónkat érthetőbbé tegyük. Az uzuális jelentésben szemantikai újításként mindig ott lappang a metaforikus, hiszen valamit új nézőpontból kezdünk látni, értelmezni. A metaforában a jelenségek új arca úgy mutatkozik meg, hogy a mindennapiba, a megszokottba van ágyazva: „ha nem így volna, reményem sem lehetne, hogy megértsek egy valóban »új« metaforát. (...) A metafora szuggesztivitása, hatása nemcsak a metafora által keltett meglepetés, hanem a megszokottól eltérés; a meglepetés inkább következmény” (Kállay 2008).

A szemantikai fogalmak tehát a forrástartományból leképezett és annak alapján metaforikusan megértett céltartományok. Mivel a forrástartománnyal kapcsolatos tudás a céltartománnyal kapcsolatos tudásra képeződik le, a metaforák segítségével kifejezhetővé válnak olyan elvont fogalmak is, amelyek megértése egyébként komoly mentális erőfeszítést igényelne (Lakoff – John-

son 1980: 10–13). „A metafora nyelvi teljesítménye megmutatja, hogyan fogjuk hálóbba a körülöttünk lévő világot, hogyan ábrázoljuk a minket körülvevő valóságot” (Kállay 2008). Ezért sem tekinthetjük a metaforát csupán díszítőelemként: „szó sincs arról, hogy a metaforával »csak egy kicsit szebben mondom« azt, amit hétköznapi (fogalmi) nyelven ugyanúgy elmondhatnék” (Kállay 2008).

3. Halott metaforák

Ahogy fentebb már tisztáztuk, a kognitív felfogás szerint halott metaforák valójában nem léteznek: a könnyedén és gyakran használt, konvencionális metaforák is élőknek számítanak, hiszen ezek a legaktívabbak a tudatunkban.

Az ún. halott metafora terminust a továbbiakban a konvencionális metaforák azon eseteire alkalmazom, amelyek mindennapi nyelvtudatunk számára azért nem azonosíthatók metaforaként, mert ez a státusuk csupán céltudatos etimológiai elemzések segítségével tárható fel. Ilyen „halott” metafora például a *fiók*, amely a *fiú* ~ R. *fi* szóból jött létre -ók kicsinyítő képzőbokkal (TESz 1: 917), az *állat*, mely az *áll* ige származékszava, és amelynek régi jelentése ’létezik’. A ’létező dolog’ > ’élőlény’ > állat’ jelentéskéjlődés egyes lépéseit jelentéstapadásos folyamatok is segíthették, minthogy a szó gyakran szerepelt olyan jelzős kapcsolatokban, amelyekben a jelzett szó fogalomkörét a jelző leszűkítette: *asszony(i) állat*, *élő állat*... (TESz 1: 138). Ilyen a *fő* melléknév is, amely a *fej* főnév eredetibb *fő* alakváltozatának melléknevesülésével jött létre, s amely eltérő jelentése és mondattani funkciója miatt alakilag el is különült főnévi előzményétől (TESz 1: 862). A halott metaforákról szólva megemlítem még a *fiatal* melléknevet is, amelynek alapszava a *fiú* főnév *fi* változata, a -*tal* végződés pedig a fosztóképző eredeti alakváltozata. Ezt a melléknevet korábban olyan fákra, élőlényekre alkalmazták, amelyeknek még nem volt hajtásuk (*fiuk*), csak később kezdték emberekre is használni (vö TESz 1: 903–904).

A „halott metafora”-elmélet szerint a fenti, mára konvencionalizálódott jelentéssel rendelkező kifejezések is eredendően metaforikusak voltak, de metaforikus jellegük – a gyakori használat következtében – megkopott, fényét vesztté vált, „meghalt”: „elfogyott mögölük a ráismerés gyönyöre, olyanok lettek, mint az egyik oldalán simára koptatott érme” (Schiller 2007), így aztán ma már senki sem azonosítja őket metaforaként. Mára már annyira általánossá és hatástalanná váltak, hogy egyikünk képzeletét sem mozgatja meg, nem érzünk feszültséget a metafora szemantikai komponensei (pólusai) között, és nagy meglepetés sincs, amelyet a megértés és/vagy a felfedezés

öröme kísérne. A használat kétségtelenül „rongálja” a metaforát, de a kiürült szókép általában új használatra talál: önálló lexéma lesz, a mindennapok nyelvhasználatában – régi jelentésétől függetlenül – rögzített értelmet nyer, amely már nem metafora (pl. a *golyóstoll*nak nyilván van köze a *madártoll*-hoz, de a *golyóstoll* szóban a *toll*nak már saját jelentése van: önálló szó lett, amely mögött a korábbi szemléleti összefüggés elhalványult, vö. Kállai 2008). A „halott” metaforák egy idő után önálló, rögzített jelentéssel kerülnek be a szótárba, hozzájárulva a szó poliszémiaiához.

4. A 'magyaráz' jelentésű halott (igei) metaforák szemantikai szerkezetének vizsgálata

A továbbiakban a 'magyaráz' (azaz 'jelenséget, eseményt, viselkedést, állapotot okainak, indítékainak, összefüggéseinek feltárásával, illetőleg / egy szót, kifejezést, szöveget fogalmat példákkal szemléltetve teljesen érthetővé igyekszik tenni') jelentésű halott (igei) metaforák szemantikai szerkezetével, jelentésösszetevőik vizsgálatával kívánok foglalkozni néhány európai nyelvben annak érdekében, hogy feltárhatóvá váljon eredeti, metaforikus jelentésük, illetve az a folyamat, amelynek eredményeképpen – a metaforikus jelentések kiüresedését követően – a halott metafora a maga jogán a köznyelv szókincsének része lesz új (rögzített) jelentésben.

Az általam vizsgált európai nyelvekben (magyar, finn, észt, angol, német, holland, olasz, francia és orosz) a 'magyaráz', 'érthetővé tesz' jelentésű igeik forrástartományaként (mögöttes jelentéseként) a következő cselekvésjelentések jelennek meg:

1. ANYANYELVEN MOND VALAMIT, ANYANYELVRE FORDÍT VALAMIT,
2. MEGVILÁGÍT VALAMIT, VILÁGOSSÁ, JÓL LÁTHATÓVÁ, ÁTLÁTSZÓVÁ TESZ VALAMIT,
3. APRÓ DARABOKBÓL (PUZZLE-KÉNT) ÖSSZERAK, ÖSSZEÁLLÍT VALAMIT,
4. SIMÁVÁ TESZ, AKADÁLYT ELHÁRÍT VALAMI ELŐL.

4.1. ANYANYELVEN MOND VALAMIT, ANYANYELVRE FORDÍT VALAMIT

A m. *magyaráz* ige a *magyar* lexéma -z képzős származéka. A *magyaráz* -á-jában lativusrag van (vö. TESz 2: 816–817). Eredeti jelentése 'magyarul mond, magyarul beszél, magyarra fordít' lehetett, ti. valamit világosan előadni az általunk (legjobban) elsajátított nyelven, vagyis anyanyelvünkön vagyunk képesek, miként más nyelvhasználók is saját anyanyelvükön képesek

erre, vö. „magyaráz... Die urspr Bed dürfte 'auf Ungarisch sagen' gewesen sein.” (EWUng 2: 924a).

A *magyarán mond* ~ *magyarán szól* kifejezésekben szintén a *magyar* népnévből keletkezett a *magyarán* határozószó (amelynek *-n* ragja előtt birtokos személyjel van, vö. TESz 2: 817), amely szintén a 'félreérthetetlen világossággal, nyíltsággal, kertelés nélkül, érthetően' jelentést erősíti.

Voltaképpen hasonló a helyzet az egymáshoz közeli két germán nyelvben, a németben és a hollandban is, de a német és a holland anyanyelvi beszélők számára már nem feltétlenül világos a nép és a nyelv jelentésű *deutsch* melléknévnek és az ebből képzett 'értelmez, kifej' igével való kapcsolata, ld. né. *deutsch* > *deuten*, holl. *duits* > *duiden* (vö. Honti 2016: 48).

Jelentéstani szempontból párhuzam vonható a m. *magyaráz* ige és a német *verdeutschen* 'németre fordít' ige között is, mely szintén a német *deutsch* 'német' népnévre vezethető vissza.

Talán nem érdektelen, hogy a 'semmit nem értek valamiből' jelentésű idiomatikus kifejezésekben is gyakran szerepelnek népnevek, valójában az adott nép anyanyelvének a neve. A magyarban használatos *ez nekem kínai* ~ *ez nekem kínaiul van* idiomatikus kifejezés arra utal, hogy a magyar anyanyelvű beszélők számára talán a kínai nyelv és a kínai írás tűnik a legfurcsábbnak, legszokatlanabbnak. Más nyelvek hasonló jelentésű idiómáiban is gyakran fordul elő a *kínai* melléknév, pl. az arabban, a bolgárban, a franciában, a görögben, a héberben, a hollandban, a japánban, a lengyelben, a lettben, a litvánban, az oroszban, a portugálban, a románban, a spanyolban, a szerbben, az ukránban. Az *ez nekem kínai* kifejezés angol ekvivalense azonban a *that is Greek to me* 'ez nekem görög' kifejezés. Az angol anyanyelvűeken kívül pl. a dánok és a svédek is a görög nyelv és írás érthetlenségére hivatkoznak, de találni olyan nyelveket is, amelyekben a spanyol (pl. horvát, német, szerb, szlovák, szlovén), a héber (pl. finn), az arab (pl. olasz) vagy a francia (pl. török) nyelvnév tűnik fel mint különös, furcsa, megfejthetetlen, érthetetlen képződmény.

4.2. MEGVILÁGÍT VALAMIT, VILÁGOSSÁ, JÓL LÁTHATÓVÁ, ÁTLÁTSZÓVÁ TESZ VALAMIT

német	<i>erklären</i>	← <i>klar</i> 'világos', <i>er-</i> igekötő
holland	<i>verklaren</i>	← <i>klar</i> 'világos', <i>ver-</i> igekötő
orosz	<i>объяснять</i>	← <i>ясный</i> 'világos, fényes', <i>об-</i> igekötő
finn	<i>selittää</i>	← <i>selkeä</i> 'világos, felhőtlen; könnyen érthető'

A szoros rokoni kapcsolatban álló német és holland ige germán elemekből jött létre szóösszetétellel (igekötőzéssel): a *klar* 'világos' melléknévből kiindulva *er-*, ill. *ver-* igekötővel alkotta meg az ilyen jelentésű igét, ném. *erklären*, holl. *verklaren*, amely tkp. szó szerint kb. a 'megvilágít' jelentés hordozója (Kluge 2002: 374b, de Vries 1987: 325a).

A szláv nyelvek 'magyaráz' jelentésű igéi is többnyire a 'világos, fényes' jelentésű indoeurópai melléknévi töre mennek vissza: **ai-sk-n(o)-* 'jasnyj, javnyj' (vö. Pokorny 1959: 16), pl. orosz *объяснять*, lengyel *wyjaśnić*, horvát *objasniti*, bolgár *обяснявам* (vö. Preobrazsenszki 2010: 556–557).

A finn *selittää* szintén melléknévi eredetű, amelynek alapszava a *selkeä* 'világos, felhőtlen; könnyen érthető' (Kulonen 2000: 167a). Az észti *selitama*, *selgitama* tkp. a finn *selittää* testvérszavai, ezek alapszava a *selge* (~ finn *selkeä*) 'világos, nyilvánvaló stb.' (Kulonen 2000: 167a).

4.3. ÖSSZERAK VALAMIT APRÓ DARABOKBÓL (vö. 'összeáll a kép')

olasz *spiegare* ← latin *explicāre* ← *ex-* igekötő + *plicāre* 'összerak'

francia *expliquer* ← latin *explicāre* ← *ex-* igekötő + *plicāre* 'összerak'

Tehát az olasz *spiegare* és a francia *expliquer* a lat. *plicāre* 'összerak' és ugyancsak az *ex-* elem összekapcsolásának köszönheti létét (vö. Dauzat 1946: 307b, DELI 2008: 1587).

4.4. SIMÁVÁ TESZ, AKADÁLYT ELHÁRÍT VALAMI ELŐL

angol *explain* ← latin *explānāre* 'kifejt, megmagyaráz' ← *ex-* igekötő
lat. *plānus* > ang. *plain*

Az angol *explain* igéje (ó)francia közvetítésű latin jövevénytörzs, vö. lat. *explānāre* 'kifejt, (meg)magyaráz', amely a *plānus* 'tiszt, világos' latin melléknévből jött létre az igekötői funkciójúvá lett *ex* '-ból/-ből, -ról/-ről stb.' határozó- és előjárósó alkalmazása révén (Partridge 1978: 500b, 2006: 2442, Onions 1998: 337b). A latin *plānus* 'tiszt, világos' angol megfelelőjének, a *plain* melléknévnek a jelentései:

1. 'világos, szemmel látható, nyilvánvaló, közérthető',
2. 'egyszerű, sima, lapos, szimpla, díztelen',
3. 'leplezetlen, meztelen, őszinte'.

Az angolban bekövetkezett jelentésváltozás nyilvánvaló: az érthető, az világos, amit jól lehet látni, ami előtt nincsenek akadályok, amit megfosztunk mindenféle díszről / sallangtól.

A fentebbi vizsgálódásokból az alábbi következtetések vonhatók le:

– A különböző európai nyelvek 'magyaráz' jelentésű metaforikus igéinek forrástartományából kikerülő kifejezések többé-kevésbé univerzálisak, amelyek a fogalmi metaforák tapasztalati alapúsága szolgálhat magyarázatul, ti. az átvitel gondolata az érzékszervekkel felfogható, valóságos, konkrét (látható, tapintható, szagolható stb.) és a közvetlenül nem érzékelhető megkülönböztetésén alapul. A vizsgált jelentés a különböző nyelvekben és kultúrákban nagyon hasonló módon jelenik meg, hasonló képzetekhez fűződik az emberek tudatában (vö. Kövecses 2005).

– Feltárhatóvá vált, hogy a vizsgált metaforikus kifejezések – metaforikus jellegük elhalványodása, kiüresedése, eltűnése után – halott metaforákká váltak, amelyek mindennapi nyelvtudatunk számára ugyan már nem azonosíthatók metaforaként, de a maguk jogán a köznyelv szókincsének részei lettek régi jelentésüktől független, új (rögzített) jelentésben.

5. Befejezés

Örökös Főszerkem, kedves Jubiláns! Remélem, a 'magyaráz' jelentésű igék szemantikai szerkezetének bemutatásával Tenéked bizonyára nem kell tovább magyaráznom, hogy az ÉLET SZÉP! Születésnapodon szeretettel köszöntelek! Isten éltesen sokáig, adjon jó egészséget, vidámságot és alkotókedvet a nyelvészet további tanulmányozásához. Világ körüli utazásaitokhoz, kalandozásaitokhoz pedig jó szelet a vitorlákba!

Irodalom

- ARISZTOTELÉSZ 1982: Rétorika (ford. és szerk. Adamik Tamás). Gondolat, Budapest.
- DAUZAT, ALBERT 1946: Dictionnaire etymologique de la langue française. 4e édition, revue et augmentée. Librairie Larousse, Paris.
- DELI = CORTELAZZO, M. – ZOLLI, P. (eds): Dizionario etimologico della lingua italiana. Zanichelli, Bologna, 2008.
- EWUng = BENKŐ, LORÁND (Hrsg.): Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band II. Kor–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995.
- FASMER, M. [Фасмер, М.] 1973: Этимологический словарь русского языка. Том IV. Издательство Прогресс, Москва. 565–566.

- FÓNAGY IVÁN 1998: A kognitív metaforákról. In: Zoltán András (szerk.), *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. Budapest. 140–153.
- HONTI LÁSZLÓ 2016: Uráli etimológiai és hangtörténeti jegyzetek. *Nyelvtudományi Közlemények* 112: 7–74.
- KÁLLAI GÉZA 2008: „Zsákot hord hátán az idő, uram”. A metafora az irodalomban és a filozófiában. <https://ligetmuhely.com/liget/zsakot-hord-hatan-az-ido-uram/>
- KLUGE, FRIEDRICH 2002: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 24. Auflage. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- KÖVECSES, ZOLTÁN 2002: *Metaphor: A practical introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005: A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metafora-elméletbe. Typotex Kiadó, Budapest.
- KULONEN, ULLA-MAIJA (toim.) 2000: Suomen sanojen alkuperä. 3. R–Ö. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556 – Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980: *Metaphors we live by*. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- ONIONS, C. T. (ed.) 1998: *The Oxford dictionary of English etymology*. Clarendon Press, Oxford.
- PARTRIDGE, ERIC 1978: *Origins. A short etymological dictionary of Modern English*. Book Club Associates, London.
- PARTRIDGE, ERIC 2006: *Origins. A short etymological dictionary of Modern English*. Routledge, London – New York.
- POKORNY, JULIUS 1959: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. I. Band. Francke Verlag, Bern – München.
- PREOBRAZSENSKIJ A. G. [Преображенский, А. Г.] 2010: *Етимологический словарь русского языка*. П–Я. Издательство ЛКИ, Москва. 556–557.
- SCHILLER RÓBERT 2007: Metaforák cserebomlása. *Ponticulus Hungaricus* XI/3, <https://www.ponticulus.hu/rovatok/hidverok/metafor.html#gsc.tab=0>
- TESz 1–3 = BENKŐ LORÁND (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- DE VRIES, JAN 1987: *Nederlands etymologisch woordenboek*. E. J. Brill, Leiden.

**Investigation of "dead" (verbal) metaphors
with the meaning of 'to explain' in some languages spoken in Europe**

A regular living (or creative) metaphor is traditionally defined as a figure of speech that, for rhetorical and poetical effect, directly refers to one thing by mentioning another. In contrast to it, a metaphor that is no longer connected to its original imagery is known as "dead" (conventional, frozen or historical) metaphor which was once fresh but, through frequent use and overfamiliarity, it has lost its original metaphoric sense and imaginative effectiveness. These types of metaphors do not *die* literally only metaphorically. Many metaphors have been literalized into everyday items of language. Some recent linguistic theories view all languages in essence as metaphorical, but the etymology of some words may uncover a metaphorical usage which has since become obscured by persistent use, such as the Hungarian word, *állat*, which is etymologically equivalent to 'existing (living) being.'

The aim of the study is to present an overview of the relevant features of the cognitive metaphor theory of Lakoff and Johnson (*Metaphors we live by* 1980). After a brief description of the role of metaphor in our ordinary conceptual system, the author examines "dead" verbal metaphors with the meaning of 'explain' in some languages spoken in Europe, in order to prove that these metaphors are not "dead," on the contrary, "they are 'alive' in the most important sense – they govern our thought, they are 'metaphors we live by'" (Kövecses 2002).

Keywords: *living metaphor, conventional metaphor, dead metaphor, "metaphors we live by", cognitive metaphor-theory*

MÁRTA H. VARGA

Pohjoismansin infinitiivimuotojen morfofonologiaa

Susanna VIRTANEN

Helsingin yliopisto
susanna.s.virtanen@helsinki.fi

1. Johdanto

Tässä artikkelissa käsittelen pohjoismansin verbien suffiksaalista morfofonologista vaihtelua infinitiivien osalta. Keskityn verbien *-yukve-* ja *-aŋkve-* päätteisten infinitiivien jakauman perusteiden kuvailuun. Tarkastelen ennen kaikkea johdinaineisten vaikutusta infinitiivin pätevariantin valintaan. Mansia kirjoitetaan kyrillisin kirjaimin, joten seuraavissa luvuissa esitän kieliesimerkit kyrillisin aakkosin kirjoitettuna.

1.1. Pohjoismansin verbijärjestelmä ja taivutusmuodot lyhyesti

Pohjoismansissa, kuten kaikissa mansin kielen varianteissa, verbien enemmistö edustaa verrattain yhtenäistä säännöllisten verbien luokkaa. Epäsäännöllisten verbien rajattuun luokkaan kuuluu vain kuusi verbiä. Verbit taipuvat kolmessa luvussa (yksikkö, kaksikko ja monikko) ja kolmessa persoonassa (1, 2. ja 3. persoona). Aikamuotoja on vain kaksi: preesens ja preteriti. Lisäksi on moduksia sekä nyky- ja menneen ajan partisiipeja ja nominaalimuotoja, joita käytetään lauseenvastikkeiden tavoin sivulauseiden sijaan.

Johto-opiltaan mansin verbijärjestelmä on hyvin rikas (ks. esim. Riese 58–59). Suuri osa verbivartaloista on johdettu nomineista yksinkertaisilla johtimilla *-m*, *-l*, *-ŋ/-aŋ*, *-t* ja *-lmt* esim. *wōp* 'metsä' > *wōpajukve* 'metsästää', *onŋyŋ* 'apu' > *onŋyŋtaŋkve* 'auttaa', *pēg* 'kuumuus' > *pēgylmtaŋkve* 'lämmittää'. Lisäksi esim. *-t*-päätteinen substantiivi voi myös sellaisenaan muuntua verbivartaloksi: *wōt* 'tuuli' – *wōtjukve* 'tuulla'. Edelleen yksittäinen verbikanta voi saada useita peräkkäisiä deverbaalisia johtimia, joilla tarkennetaan tietoa esim. toiminnan jatkuvuudesta, toistuvuudesta, kausatiivisuudesta tai refleksiivisyydestä, esim. *minjukve* 'mennä' – *minmygtālyglaŋkve* 'lähteä toistuvasti liikkeelle'. Verbin eteen lisättävillä prefikseillä taas ilmaistaan toiminnan aspektia (ks. esim. Riese 2001: 59–60).

1.2. Pohjoismansin infinitiivin pääte ja sen allomorfit

Pohjoismansin infinitiivin pääte kattaa kolme allomorfia: *-уке*, *-уке-* ja *-аке*. Jo aiemmassa kirjallisuudessa (ks. esim. Kálmán 1976, Riese 2001, Skribnik ja Afanaseva 2004, Rombandeeva 2017) on todettu, että konsonantti-alkuinen päätevariantti *-уке-* esiintyy vain yksitavuisten epäsäännöllisten vartaloiden yhteydessä. Näitä vartaloita pohjoismansin kielessä on tasan kuusi: *йуке* 'tulla', *лыке* 'heittää', *муке* 'antaa', *тэке* 'syödä', *ви́ке* 'ottaa', *вэ́ке* 'nähdä, tietää, tunnistaa'. Oma aineistoni tukee tätä näkemystä täysin.

Sen sijaan *-уке-* ja *-аке-*päätteiden esiintymien distribuutiosta ei ole tähän saakka luotu kattavaa aineistopohjaista kuvausta. Aiemmissä tutkimuksissa esitetyt perusteet eivät ole aineistoni perusteella sovellettavissa kaikkiin tapauksiin. Seuraavissa luvuissa esitän oman laajaan aineistoon perustuvan näkemykseni jakaumasta. Lähestyn asiaa luokittelevan analyysin kautta. Tarkastelen ennen kaikkea johdinainesten vaikutusta infinitiivin päätevariantin valintaan. Tämän tutkimuksen on tarkoitus paitsi esittää argumentteja, myös toimia johdantona jatkotutkimuksille: on täysin mahdollista, että johdinaineksen vaikutuksen takana on perustavanlaatuinen foneettisen ympäristön vaikutus.

Artikkelin rakenne on seuraavanlainen. Luvussa 2 esittelen lyhyesti morfofonologian perusperiaatteet sekä ne morfofonologian alueet, joihin oma tutkimukseni kohdistuu. Luvussa 3 esittelen tutkimusaineistoni ja tutkimuksessa sovelletun metodiikan. Luku 4 sisältää varsinaisen analyysin, ja loppupäätelmät ja jatkokokysymykset on koottu lukuun 5.

2. Morfofonologiasta kielitieteen osa-alueena

2.1. Morfofonologia käsitteenä

Morfofonologia on kielitieteen ala, jolla kuvataan fonologista vaihtelua morfologiassa: morfologia tarkastelee sanojen koostumista morfeemeista eli pienimmistä mahdollisista merkitysyksiköistä, kun taas fonologia tarkastelee äänteitä eli foneemeja merkityksen erottamisen kannalta. Kuten esim. Dressler (1985) ja Basbøll (2015) toteavat, morfofonologia on kahden kielitieteen osa-alueen, fonologian ja morfologian, dynaamista vuorovaikutusta. Käytännössä morfofonologia tarkastelee mm. tilanteita, joissa morfologisia päätteitä sanavartaloon liitettäessä joko vartalolla tai päätteellä on useita variantteja eli allomorfeja. Bloomfield (1939) kuvaa vaihtelusääntöjä foneemin toiseen muotoon muuttumisena, joka tapahtuu vain tietyssä ympäristössä.

Trubetzkoy (1931: 161ff) jakaa morfofonologian kolmeen osa-alueeseen: 1) morfeemien fonologisen rakenteen tutkimus, 2) morfeemiliitosten yhteydessä tapahtuvan äännevaihtelun tutkiminen sekä 3) morfologisen funktion omaavien säännöllisten vaihteluiden tutkiminen. Osa-alue 1 on jo mansin osalta hyvin selvitetty ja alue 3 tässä yhteydessä vähemmän relevantti, joten tässä yhteydessä keskityn osa-alueeseen 2: tarkastelen mansin kielen fonologista vaihtelua morfeemien liitoskohdissa keskittyen verbien infinitiiveihin.

Suomen kielen morfofonologisessa tutkimuksessa erotetaan toisistaan vartalonvaihtelu ja suffiksaalinen vaihtelu (ks. esim. ISK § 40), ja sama jaottelu on sovellettavissa mansin kieleen. Mansin kielessä verbien vartalonvaihtelua tapahtuu laajemmin epäsäännöllisten verbien yhteydessä, mutta se on myös säännöllisillä verbeillä mahdollista. Mansin verbien vartalonvaihtelu on jo hyvin kartoitettu, joten tässä tutkimuksessa keskityn verbien suffiksaaliseen vaihteluun.

2.2. Aiemmat tutkimukset aiheesta

Kaikki alan perusteokset (ks. esim. Kálmán 1976, Riese 2001, Skribnik ja Afanaseva 2004, Rombandeeva 2017) mainitsevat pohjoismansin infinitiivin päätteelle kolme eri varianttia: *-уке*, *-ууке* ja *-ауке*. Kaikki eivät kuitenkaan kuvaa niiden välistä distribuutiota, ja kuten tuonnempana oman aineistoni valossa esitän, distribuutiosta luodut tähänastiset kuvaukset eivät ole paikansäilyttäviä tai kaikissa tilanteissa sovellettavia. Kálmán (1976: 62) määrittelee asian niin, että pääte on paritontavuisten vartaloiden yhteydessä *-ууке* ja parillistavuisisten yhteydessä *-ауке*. Aiemmassa verkko-opetusmateriaalissa (Virtanen – Horváth – Merova 2021) olen itse kollegoineni todennut, että pääte olisi 1- ja 2-taivuisilla vartaloilla *-ууке* ja 3- tai useampitaivuisissa vartaloissa *-ауке*.

Nyt keräämäni laajemman materiaalin perusteella kumpikaan yllä mainituista kuvauksista ei pidä täysin paikkaansa (tästä tarkemmin luvussa 5). Kálmánin näkemystä vastaan argumentoivat omassa aineistossani esim. paritontavuiset *-ауке*-verbit *номсауке* 'pohtia' ja *мўрсауке* 'sukeltaa' sekä parillistavuiset *-ууке*-verbit *аиглāлууке* 'juoda; juopotella' ja *атхатууке* 'kerätä (yhteen)'. Oman aiemman kuvaukseni vastaisia taas ovat esim. kolmetai useampitaivuiset *ууке*-verbit *вāтимāтууке* 'lähestyä' ja *вёрмыглāлууке* 'osata; pystyä' sekä alle kolmetavuiset *ауке*-verbit *ханлауке* 'liimata' ja *āстлауке* 'lopettaa; päättää'. Molempia mainittuja hypoteeseja vastaan on runsaasti esimerkkejä.

Seuraavissa luvuissa pyrin systemaattisen aineistoanalyysin avulla osoittamaan, miksi aiemmat kuvaukset eivät pidä paikkaansa, ja mitä oma aineistoni sen sijaan osoittaa.

3. Tutkimusaineisto ja metodiikka

Analyysin aineistona toimii itse keräämäni korpus, jossa on 1790 mansin kielen verbin infinitiivimuodot. Tutkimuksen luonteen vuoksi johtamattomat ja johdetut verbivartalot on kaikki laskettu omiksi verbeikseen. Lisäksi mainittuun lukuun sisältyy jonkin verran päällekkäisyyksiä, joiden syynä on saman verbivartalon esiintyminen yhdessä eri verbiprefiksien kanssa. Verbit on kerätty mm. Szegedin yliopistossa tuotetun mansin kielen verkkosanakirjan raakaversiosta. Aineistooni sisältyy 1022 *-yуkве-* tai *-юуkве-*päätteistä ja 751 *-ауkве-* tai *-яуkве-*päätteistä infinitiiviä (vartalon päättyessä liudentuneeseen konsonanttiin infinitiivin pääte assimiloituu muotoon *-юуkве* tai *-яуkве*). Loput 17 infinitiivimuotoa kuuluvat edellä mainitun kuuden *-уkве-*päätteisen epäsäännöllisen verbin esiintymille: mainitut verbit esiintyvät sanastossa myös erilaisten verbiprefiksien kanssa.

Metodisesti tutkimus perustuu yksinkertaiseen luokittelevaan morfofonologiseen analyysiin. Jokainen verbivartalo luokitellaan eri ominaisuuksia koskevin koodein: esim. tavujen määrä, vartalon sisältämät johtimet, vartalon konsonantti- tai vokaaliloppuisuus ja sananloppuiset äänneyhtymät sekä edelleen sananloppuisten konsonanttien ja vokaalien laatu. Monitasoisesti luokiteltu aineisto (verbivartalot) lajitellaan eri muotokategorioiden eri allomorfien mukaan, jolloin säännönmukaisuuksien havaitseminen on mahdollista. Tässä artikkelissa ei käsitellä koko aineistoa: tarkastelun alle on valittu yleisimmät ja helpoimmin analysoitavat johdinainekset, joiden käsittelyyn analyysi perustuu.

4. Analyysi ja tulokset

Tässä luvussa esittelen ensin hypoteesini pääpiirteet ja infinitiivin päätteen valintaan vaikuttavat tekijät (4.1), sitten *-yуkве-*päätteiset verbit (4.2) sekä ja lopuksi *-ауkве-*päätteiset verbit (4.3).

4.1. Yleisiä tekijöitä

Aineistoni perusteella konsonanttivartaloisten verbien infinitiivin päätevariantin valintaan vaikuttavat seuraavat tekijät: johtamattomilla vartaloilla verbivartalon tavumäärä sekä johdetuille vartaloilla infinitiivin päätettä edeltävä johdin. Oleellista on siis huomioida, onko vartalo johdettu vai ei.

Yksittäinen johdettu verbivartalo voi sisältää useita peräkkäisiä johtimia, mutta infinitiivin päätevariantti määräytyy aina viimeisimmän johtimen mukaan. Näin siis infinitiivin päätevariantti muuttuu sen myötä, kun vartaloon lisätään johtimia, esim. *воянтаушке* 'suojata' – *воянтахтаушке* 'suojeilla' – *воянтылыглаушке* 'puolustaa'. Edellä mainitusta ensimmäinen, suoraan nominista johdettu vartalo saa denominaalisen johtimensa perusteella infinitiivin päätteet *-аушке*, toinen *-ахт*-johtimen ansiosta päätteet *-ушке* ja kolmas *-ыгл*-johtimen perusteella jälleen päätteet *-аушке*.

Aineistossani on joitain harvoja johtimia, kuten denominaalinen verbin johdin *-м*-, joka esiintyy sekä *-ушке*- että *-аушке*-päätteisten infinitiivien yhteydessä.

4.2. *-ушке*-päätteiset infinitiivit

Aineistoni perusteella infinitiivin pääte *-ушке* liittyy seuraavanlaisiin verbivartaloihin ja johtimiin:

- 1) yksitavuiset konsonanttipäätteiset johtamattomat vartalot,
- 2) *-лахт*- ja *-м*-johtimilla nomineista johdetut vartalot sekä
- 3) *-т*-, *-хат*-, *-лал*-, *-лахт*-johtimeen päättyvät muista verbeistä johdetut verbivartalot.

Lisäksi ryhmään hyvin todennäköisesti kuuluu johtimia, joita oma analyysini ei vielä kata.

Yksitavuisia johtamattomia konsonanttivartaloita edustavat esim. verbit *агтаушке* 'uskoa', *вәртаушке* 'tehdä', *пувтаушке* 'pitää; tarttua', *патаушке* 'alkaa; tulla joksikin', *мотаушке* 'tuoda', *әхтаушке* 'tulla' tai *уртаушке* 'odottaa'. Tässä yhteydessä yksitavuisuudella tarkoitetaan sitä, että vartalo yksin muodostuu yhdestä tavusta, esim. *вәрт*-, *пув*-, *пат*-, *әхт*- jne. Noin kolmasosa kaikista *-ушке*-päätteisistä infinitiiveistä aineistossani sisältää johtamattoman vartalon; tässäkin luvussa on mukana päällekkäisyyttä eli samoja vartaloita eri verbiprefiksien kanssa. *-ушке*-päätteen saavat myös yksitavuiset johtamattomista vartaloista *-т*-johtimella muodostetut kausatiivit, kuten *айтаушке* 'juottaa' (< *аюшке* 'juoda'), *олтаушке* 'yhdistää; kiinnittää' (< *олушке* 'olla'), *әл-унттаушке* 'laittaa paikoilleen' (*әл-унт* 'laskeutua').

Denominaalisista verbinjohdoksista *-ушке*-tyypin infinitiivin saavat kaikki *-лахт*-johtimelliset ja osa *-м*-johtimellisista johdoksista. *-лахт*-johtimella tuotetaan kyseessä olevan nominin tekemiseen tai suorittamiseen liittyviä verbejä. Aineistostani löytyy yhteensä 39 *-лахт*-johtimellista verbiä, esim. *паццалахтаушке* 'tervehtiä', *пәслахтаушке* 'ottaa valokuvia' tai *вораццалахтаушке* 'riidellä'. Harvinaisempi *-м*-johdin taas esiintyy lähinnä muu-

tostilojen ilmaisijana adjektiivikantaisissa johdoksissa, kuten *мāньмууке* 'pienentyä', *нусмууке* 'parantua; tulla terveeksi' sekä *эл-ротмууке* 'rauhottua'. Aineistossa ei esiinny yhtään *-лахт*-johtimeen päättyvää vartaloa, joka saisi *-ауке*-päätteisen infinitiivin. Sen sijaan *-м*-johtimellisia *-ауке*-infinitiivejä on joitain (ks. 4.2).

Yleisimpiä *-ууке*-päätteiden infinitiivin saavia deverbaalisia verbinjohtimia ovat *-хат*-, *-лāl*- ja *-лтахт*-. Aineistossani on yhteensä 85 *-ууке*-päätteistä infinitiiviä, joiden johdettu vartalo päättyy refleksiivijohtimeen *-хат*-, esim. *алхатууке* 'tapella', *атхатууке* 'kokoontua', *вāйхатууке* 'tuntea; olla tuttu', *лāвхатууке* 'sopia; olla samaa mieltä'. Frekventatiivijohtimeen *-лāl*- taas päättyy 53:n *-ууке*-päätteisen infinitiivin vartalo, kuten *аулāl-лууке* 'juopotella', *акван-мōртыглālлууке* 'vertailla' tai *вōтлыглālлууке* 'tuulettaa; tuuletella'. Toiminnan alkamiseen viittaavaan momentaaniseen *-лтахт*-johtimeen päättyviä *-ууке*-päätteisiä infinitiivejä on yhteensä 30, esim. *ēнгалтахтууке* 'alkaa leikkiä', *ōвылтахтууке* 'aloitella; käydä toimeen' sekä *нусмалтахтууке* 'ruveta paranemaan'. Vertailun vuoksi voidaan todeta, että aineistossani ei esiinny yhtään *-хат*-, *-лāl*- tai *-лтахт*-johtimeen päättyvää vartaloa, joka saisi infinitiivin *-ауке*-päätteen. *-м*-johtimella varustettuja *-ауке*-päätteisiä infinitiivejä on runsaasti, mutta tähänastisten havaintojeni mukaan yksikään niistä ei edusta juuri kausatiivista *-м*-johdinta.

4.3. *-ауке*-päätteiset infinitiivit

Aineistoni perusteella infinitiivin *-ауке*-pääte liittyy seuraaviin vartalotyyppeihin:

- 1) mahdolliset useampitavuiset johtamattomat vartalot,
- 2) *-л*- ja *-м*-johtimelliset nomineista johdetut vartalot sekä
- 3) *-ыл*-, *-ал*-, *-н*- ja *-лт*-johtimeen päättyvät toisista verbeistä johdetut verbivartalot.

Lisäksi ryhmään hyvin todennäköisesti kuuluu johtimia, joita oma analyysini ei vielä kata.

Useampitavuisia johtamattomia vartaloita on yleensä ottaen niukasti, jos lainkaan. Tähänastisten havaintojeni mukaan hyvin suuri osa kaksitavuisen vartalon omaavista *-ауке*-päätteisistä infinitiiveistä edustaa lähemmässä tarkastelussa nomini- tai verbikantaista johdosta, vaikka ensisilmäyksellä syn-tyisikin vaikutelma johtamattomasta vartalosta. Näin siis jätän koko useampitavuisista johtamattomien vartaloiden mahdollisuuden tässä yhteydessä auki.

Tässä yhteydessä on hyvä myös mainita, että aineistosta löytyy myös 27 vartaloa, jotka voisi luvun 4.2. määritelmän perusteella tulkita yksitavuisiksi, mutta jotka silti saavat *-ауқве*-päätteisen infinitiivin. Tarkemmassa tarkastelussa voimme kuitenkin todeta, että nämä vartalot eivät ole johtamattomia, ts. näiden verbien vartaloista 18 päättyykin frekventatiiviseen *-л*-johtimeen, esim. *а́стлауқве* 'lopettaa; päättää' (< *а́стууқве* 'keskeyttää'), *ё́слауқве* 'kastella' (*ё́сууқве* 'kastua'). Lisäksi esimerkeistä neljä sisältää niin ikään frekventatiivisen deverbaliijohtimen *-с-* ja viidessä on konsonanttiyhtymä, joka voidaan švaa-vokaalien vuoksi todeta kahdeksi eri tavuksi.

Nominikantaisia *-ауқве*-infinitiivin saavia johdettuja verbivartaloita ovat aineistossa esim. *-л-* ja *-м-*johtimilla muodostetut verbit, kuten *алыулауқве* 'pyydystää; metsästää' (< *алыу* 'ase, metsästysväline') ja *ляпамануқве* 'lähestyä' (< *ляпа* 'läheinen').

Niin ikään frekventatiiviseen *-ыгл-*johtimeen päättyviä vartaloita, joihin liittyy infinitiivin *ауқве*-pääte, on aineistossa 155, esim. *минмыгтаыглауқве* 'lähteä toistuvasti liikkeelle', *оилматыглауқве* 'torkahdella', *намталахтыглауқве* 'suuttua toisinaan' tai *оцатахтыглауқве* 'ihastella'. Kuten esimerkeistä käy ilmi, johdin esiintyy usein yhdistettynä useampaankin edeltävään johtimeen.

Momentaanijohdin *-ал-* esiintyy 37 *-ауқве*-infinitiivisen verbin vartalon lopussa, esim. *ёхталауқве* 'saapua', *ёмталауқве* 'tapahtua', *лāкквa-ўнт-талауқве* 'pystyttää; laittaa näytteille'. Toinen monentaanijohdin *-н-* löytyy 33:n *-ауқве*-päätteisen infinitiivin vartalosta, kuten *а́стапануқве* 'lopettaa', *вāрапануқве* 'suorittaa nopeasti', *ёмтапануқве* 'muuttua joksikin'. Kausatiivijohdin *-лт-* esiintyy 49 *-ауқве*-päätteisen infinitiivin yhteydessä, esim. *ёл-ротмалтауқве* 'rauhottaa; rauhoitella', *ёл-хўтылтауқве* 'taivuttaa alaspäin' tai *лāвылтауқве* 'kutsua/sanoa joksikin'.

Jälleen vertailun vuoksi voidaan todeta, että aineistossani ei esiinny yhtään *-ууқве*-päätteistä infinitiiviä, jonka vartalo päättyisi *-ыгл-*, *-ал-*, *-н-* tai *-лт-*johtimeen.

5. Lopuksi

Tässä artikkelissa olen aineiston avulla osoittanut, ettei *-ууқве*- ja *-ауқве*-päätteisten infinitiivien distribuutio perustu pelkkään vartaloiden tavumäärään, vaan kyseessä on kahden vaihtoehdoisen tekijän tulos. Kuten jo aiemmin on todettu, konsonanttialkuinen *-уқве*-variantti rajoittuu kuuteen epä säännölliseen verbiin, joilla on vokaalipäätteiset vartalot. Lisäksi kaikki yksitavuiset konsonanttipäätteiset johtamattomat vartalot saavat *-ууқве*-päätteisen infinitiivin. Johtamattomat useampitavuiset vartalot taas – mikäli niitä on

– saavat infinitiivin päätteen *-аукее*. Johdetuissa vartaloissa oikean päätteen valintaan vaikuttaa johdetun vartalon viimeinen johdin.

Aineisto ei osoita, että infinitiivin päätevariantin valintaan olisi semanttista motivaatiota. Infinitiivin *-уукее*- ja *-аукее*-päätteet jakautuvat samanmerkityksisten päätteidenkin kesken hyvin tasaisesti. Esim. kausatiivijohdoksissa *-уукее*-pääte asettuu *-m*-johtimellisiin johdoksiin ja *-аукее*-pääte *-лm*-johtimellisiin, samoin kuin momentaanijohtimista *лmaxm*-johdin saa seurakseen infinitiivin *-уукее*-päätteen ja *-ал-* ja *n*-johtimelliset *-аукее*-päätteisen. Frekventantiivijohtimista *-ыгл*-johtimeen liittyy infinitiivin *аукее*-pääte ja *-лāl*-johtimeen *-уукее*-pääte. Lisäksi on joitain johtimia, kuten denominaalinen johdin *-м-*, joka voi esiintyä molempien vokaalialkuisen infinitiivin päätteiden kanssa.

Tutkimuksen tarkoitus oli todistaa oikeaksi hypoteesi, että infinitiivin päätevariantin ja sitä edeltävän johtimen välillä on ainakin hyvin suuressa osassa tapauksia yhteys. Tutkimusta varten ei ole käyty läpi aivan kaikkia mansinkielessä esiintyviä johtimia – oman aineistoni verbeistä tämän artikkelin otanta kattaa noin kaksi kolmasosaa – mutta tällä otannalla johtimen vaikutusta infinitiivin päätteen valintaan voi pitää hyvin ilmeisenä.

Tästä analyysistä on jätetty kokonaan ulkopuolelle eri johdinten luomat foneettiset ympäristöt ja niiden myötä tarkemmat äännelailliset motiivit. Analyysi keskittyy pelkkiin konkreettisiin johtimiin, mutta foneettisiin ympäristöihin detajitasolla on tarkoitus palata jatkotutkimuksissa, joille nämä tutkimustulokset antavat hyvän pohjan.

Tulos antaa aihetta jatkotutkimuksille, mutta sellaisenaankin helpottaa morfofonologisen analyysin soveltamista muiden muotojen saralle. Aieman työskentelyni puitteissa olen tehnyt havaintoja esim. infinitiivin päätevariantin ja preesenspartisiipin päätevariantin korrelaation suhteen.

Lähdeluettelo

- BASBØLL, HANS 2015: Morphophonology. In: International encyclopedia of social and behavioral sciences 2. ed. Elsevier. 826–833.
- BLOOMFIELD, LEONARD 1939: Menomini morphophonemics. Travaux du Cercle Linguistique de Prague 8: 105–115.
- DRESSLER, WOLFGANG U. 1985: Morphology: the dynamics of derivation. Edited by Kenneth C. Hill. Linguistica Extranea, Studia 12. Karoma Publischer, Ann Arbor.

- ISK = HAKULINEN, AULI – VILKUNA, MARIA – KORHONEN, RIITTA – KOIVISTO, VESA – HEINONEN, TARJA RIITTA – ALHO, IRJA 2004: Iso suomen kielioppi. SKS:n toimituksia 950. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura,
- KÁLMÁN, BÉLA 1976: Chrestomathia Vogulica. Második, átdolgozott kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- RIESE, TIMOTHY 2001: Vogul. Languages of the World/Materials 158. Lincom, München.
- ROMBANDEEVA, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] 2017: Современный мансийский язык (лексика, фонетика, графика, орфография, морфология, словообразование). Обско-угорский институт прикладных исследований и разработок, Тюмень.
- SKRIBNIK, E. K. – AFANASEVA, K. V. [Скрибник Е. К. – Афанасьева К. В.] 2004: Практический курс мансийского языка. Полиграфист, Ханты-Мансийск.
- TRUBETZKOY, NIKOLAJ S. 1931: Gedanken über Morphologie. Travaux du Cercle Linguistique de Prague 4: 160–163.
- VIRTANEN, SUSANNA – HORVÁTH CSILLA – MEROVA, TAMARA 2021: Pohjoismansin peruskurssi: Pohjoismansin peruskurssin kurssimateriaali. Helsingin yliopisto, Helsinki.

*

The distribution of infinitive suffix variants in North Mansi

The article examines the distribution of infinitive suffix variants in North Mansi and the factors driving this morphophonological variation. The research is based on a dataset of 1,790 infinitive forms and follows a data-driven, classificatory morphophonological approach. North Mansi infinitives exhibit three suffix variants: /-ŋkwe/, /-aŋkwe/, and /-uŋkwe/. The consonant-initial /-ŋkwe/ variant occurs with irregular verbs. However, the alternation between /-aŋkwe/ and /-uŋkwe/ has not been thoroughly described before. The data reveal that this variation is a complex phenomenon influenced by two primary factors: the number of syllables in the base stem and the final derivational suffix in a derived stem.

Keywords: *Mansi (Vogul) language, morphophonology, infinitives, verb derivations*

SUSANNA VIRTANEN

Most melyik igével vadásszak?

WAGNER-NAGY Beáta

Universität Hamburg
beata.wagner-nagy@uni-hamburg.de

1. Bevezetés

A szelkup nyelvet Nyugat-Szibériában beszélik a Jenyiszej és az Ob mellékfolyói mentén a Tomszki területen, a Jamal-Nyenyec Autonóm Területen, valamint a Krasnojarszki Terület Turuhanszki járásában. A szelkup nép ma már valamennyi etnikai területen kisebbségben van, a lakosok többsége orosz ajkú. A szelkup nyelvjárásilag igen tagolt, három vagy akár négy nyelvjárási csoport is megkülönböztethető, amelyek között jelentős grammatikai és lexikai különbségek mutathatók ki (vö. Kuznyecova 1995, Helimski 1998, Gluskov et al. 2011 stb.). Ebben a tanulmányban a következő csoportosítást használom:

északi	középső	déli	ket
Taz	Tym	Ob	felső Ket
Baiha	Narm	Csaja	középső Ket
Jeloguj	Vaszjugan	Csulym	
Tolka			

A szelkupok korábban főként vadászból és gyűjtögetésből tartották el magukat. Annak ellenére, hogy a vadászat és a gyűjtögetés az egyik legfontosabb gazdasági tevékenység volt, ennek a területnek a szókincese még nem vált mélyreható kutatás tárgyává.

A 'vadászni' és 'gyűjtögetni' jelentésű szavak egy tevékenység összetett folyamatait jelölik. A vadászat első lépései a csapdák elkészítésével, a hálók kifeszítésével vagy a fegyverek (nyíl és íj, puska) elővételével kezdődnek. A következő lépés az állatok tartózkodási helyére való eljutás és a csapdák, hálók ellenőrzése, valamint az állat célba vétele. Sikeres vadászat esetén a vadász hazaviszi az elpusztult állatot, ahol megkopasztják vagy megnyúzzák, mielőtt az táplálékkul szolgálna. Nyugat-Szibéria állatvilága sokrétű: rénszar-

vas, jávorszarvas, (jeges)medve, farkas, róka, coboly, rozsomák, gímszarvas, hód, mókus, nyúl, különböző kacsá- és lúd-fajok, valamint különböző halfajok találhatók itt (bővebben ld. Kusterer 1987). Mint ahogy látni fogjuk, ezeknek az állatoknak az elejtésére a szelkupban különböző igék használatosak.

A bogyók vagy gombák gyűjtése sem véletlenszerű tevékenység: első lépésként elő kell készíteni az edényt, majd el kell indulni az erdő vagy a tundra megfelelő helyeire. Mindkét tevékenységhez átfogó ismeretekre van szükség az állatok életkörülményeiről és viselkedéséről, valamint a bogyók és gombák legjobb termőhelyeiről. Ráadásul mind a vadászat, mind a gyűjtögetés esetében a folyamat kimenetele bizonytalan: előfordulhat, hogy a vadásznak nem sikerül csapdába ejtenie vagy lelőnie az állatokat, és az is megeshet, hogy az ember nem tud bogyókat vagy gombákat gyűjteni, mert az állatok már megették azokat, vagy az időjárás vagy más környezeti hatások megváltoztatták a termőhelyi feltételeket. Nyilvánvaló tehát, hogy mindkét tevékenység magában foglal egy tervezési és egy végrehajtási szakaszt.

A vadászatot hagyományosan a férfiak, a gyűjtögetést pedig a nők és a gyerekek végezték. Mindkét nép esetében két fő vadászidény volt: az őszi-téli és a téli-tavaszi. A szelkupok esetében az őszi-téli szezonban a fogoly és az erdőben élő más madarak, valamint a prémes állatok vadászata volt jellemző, míg a téli-tavaszi szezonban a vadászat a szibériai mókusra és a lúdra összpontosult.

E tanulmány célja nem lehet egy átfogó kutatás, így csak a vadászat és gyűjtögetés igei kifejezéseinek morfológiai és szemantikai vizsgálatára szorítkozom. Az ebben a tanulmányban szereplő lexikális adatok az ismert szótárakból (pl. Alatalo 1998, Bykonya 2005, Kazakevics – Budnyanszkaja 2010) és egy szelkup korpusz (Brykina et al. 2021) kibővített anyagából származnak. A korpusz minden nyelvjárásból tartalmaz szövegeket, és jelenleg 93 356 szót (16 450 mondatot) foglal magában. Elicitált adatokat nem használtam fel. Egy adott mondat idézéséhez a példák alatt megjelenő hivatkozási kódot használom (pl. NST_1965_Tyrshaqol_flk.001). A hivatkozási kódok tartalmazzák a szöveg nevét és a mondat számát (folyamatos számozás minden egyes beszélő esetében).

2. A 'vadászni' kifejezés alapigéi

A szelkupban a szótárak több 'vadászni' jelentésű igét tartanak számon, de a korpuszban található még olyan ige is, amely a szótárakból hiányzik. Az adatokat nyelvjáráscsoportonként osztályozva az 1. táblázat tartalmazza. Azt a szót, amivel az adott ige összefüggésbe hozható, az északi nyelvjárásban megtalálható alak szerint szintén megadom. Bykonya az általa szerkesztett

szótárban (2005: 122) megad egy olyan igét is, amely csak a középső, a déli és a két nyelvjárásokban fordul elő, és az 'erdő' szóval hozható kapcsolatba. Mivel az ige a korpuszban nem fordul elő, és a használatára a szótárban csak egyetlen példa van, az ige bővebb szemantikájáról nem lehet megállapításokat tenni.

alapszó	északi	középső	déli	két
<i>suuri</i> 'vadállat'	<i>suuriš-</i>	<i>huuruču-</i>	<i>suuruḡ-</i>	<i>suuruḡ-</i>
	<i>minir-</i>	<i>mener-</i>		
				<i>peemi-</i>
	<i>kora-</i>			
<i>maṭṭi</i> 'erdő'		<i>maže-</i>	<i>maže-</i> <i>maṭe-</i>	<i>madiḡ-</i>
		<i>uročati-</i>		
<i>ahotničat</i> 'vadászik' < or.			<i>axotniču-</i>	
<i>promyšljat</i> 'vadászik' < or.		<i>promišl'ajču-</i>	<i>promišl'ajču-</i>	

1. táblázat

A 'vadászni' ige

Csupán egy olyan ige van, amelyik mindegyik nyelvjárásban előfordul, ez pedig a Taz *suurišqo* ige, ami a vadállat szóval hozható kapcsolatba. Minden alakon megtalálható egy képző, amelynek elemzésére a 4. pontban térek vissza. Egyes szótárak azt is megemlítik, hogy ez az ige csak kis állatokra való vadászattal kapcsolatban használható. A korpuszadatok alapján az is megállapítható, hogy ez az ige általában (de nem kizárólag) mozgást jelentő igék mellett áll, és a vadászatra mint tevékenységre utal. Az ige mellett nem állhat tárgy.

- (1) *era-t* *aj* *köč'-ku-ḡ* *suuru-l'e*
 férj-POSS3SG megint megy-HAB-3SG vadászik-CVB
 'A férj megint elment vadászni.'
 PMP_1966_BodylessHead_flk.007 (Csaja)

Ezzel az igével szemantikailag szemben állnak azok az igék, amelyeket csak nagy állatra való vadászattal kapcsolatban lehet használni. Az északi nyelvjárásban ez a *minirqo* ige (Kuznyecova et al. 1980: 33, Kazakevics – Budnyanskaja 2010: 73). Az ige ritkán használatos, leggyakrabban a közép szelkup nyelvjárásokban használják. Az ige – hasonlóan a *suurišqo* igéhez – nem használható direkt tárggyal, viszont gyakran fordul elő mozgást jelentő igék mellett. Mindkét ige a vadászatot mint cselekvést írja le. Ugyanez

mondható el a *pemi-* igéről, amely azonban csak a ket nyelvjárásban fordul elő. A beszélők gyakran használják a *suuruj-* ige variánsaként. Az ige használatát a (3) példamondat szemlélteti.

- (2) *tab fa mener-ešpi-ya*
 ő jó vadászik-HAB-CO.3SG
 'Jól vadászott.'
 ChDN_1983_MotherInLaw_nar.021 (Vaszjugan)
- (3) *peemi-za-ŋ qwäs-sa-w šittə nāja-m.*
 vadászik-PST-3SG öl-PST-1SG.O kettő mókus-ACC
 'Vadásztam, elejtettem két mókust.'
 KMS_1960_Hunting_nar.050 (közép Ket)

Ezen kívül a taz nyelvjárásban adatolt a *koraqo* ige is, amelyet többnyire szintén a vadászat tárgyának további tisztázása nélkül használnak. Az ige csak olyan kontextusban fordul elő, ami azt aényt írja le, hogy a mondat alanya vadászatra indul(t). Tehát itt a mozgás kifejezésére kerül a hangsúly, nem pedig a vadászatra mint tevékenységre. Ezt akár úgy is felfoghatjuk, hogy az ige szemantikájában a cselekvés kezdetén van a hangsúly. Erdélyi szótárában (1969: 105) az ige csak 'megy, utazik' jelentéssel áll és ezt a korpuszadatok is alátámasztják. Következésképpen ez az ige tehát nem 'vadászni' jelentéssel bír, hanem 'mennni, elmenni'. A korpuszból származó mondatokban gyakran szerepel a *suurišqo* 'vadászni' igével. Ezt az alábbi két példával szemléltetem.

- (4) *aj suriš-kəw-min, kora-kkəw-min suuril'-lā*
 na vadászik-HAB-1PL megy-HAB-1PL vadászik-CVB
 'Na, mi is vadászunk, mi is járunk vadászni.'
 SMI_1965_IWasBornInChaselka_nar.004, (Taz)
- (5) *qəəli-l-la kora-mpəw-tit*
 hal-CAP-CVB megy-DUR-3PL
 'Ők is halászni járnak.'
 AZF_196X_Lifestory_nar.013 (Taz)

A fent bemutatott igék mellett a középső és a déli nyelvjárást beszélők két olyan igét (*axothiču-* és *promiš'ajču-*) is használnak, amelyeket az oroszról vettek át. Mindkét ige egy *-ču* képző segítségével épült be a nyelvbe, aminek azonban a szerepe csak arra korlátozódik, hogy a szó igei mivoltát jelölje. Az *axothičugu* ige csak szótárban (Bykonya 2005: 20) adatolt, míg a *promiš'aj-*

čugu a korpuszban is előfordul. Ennek az az érdekessége, hogy az igejelölő (-*ču*) az eredeti orosz ige felszólító módú alakjához járul. Ez tipikus jelenség a szelkupban az idegen eredetű igék beillesztésekor. Az orosz igéek a következő jelentései vannak: 'kereskedni, kézműves tevékenységet folytatni, vmit beszerezni, olyan tevékenységet folytatni, ami a létfenntartáshoz szükséges'. A szelkup ige jelentése sokkal szűkebb, csak a létfenntartásra szűkült le, és mivel ez a szelkup kultúrában a vadászatot jelenti, ebben a jelentésben használatos.

- (6) *tat suurul'-gu* (promišl'ajču-gu) *aza tānu-a-nt.*
 te vadászni-INF vadászni-INF NEG tud-CO-2SG
 'Te nem tudod, hogy kell vadászni.'
 TFF_1967_FedkaVillageThief_flk.019 (közép Ob)

A fenti példamondatok alapján megállapíthatjuk, hogy a vadászat alapigéi mellett rendszerint nem áll tárgy. Ezeknek a jelentése a vadászat folyamatát mint cselekvést írja le.

3. A 'valamit beszerezni' jelentésű igék

Ahogy a 2. pontban láttuk, a szelkup igék egy része valamilyen igeképzőt hordoz. Ezt Janurik (1987: 56) kaptatív képzőnek nevezi, amihez a következő jelentést társítja: „valaminek (az alapszóban megjelölt dolognak) a beszerzésével foglalkozni”. Ugyanezt a jelentést társítja hozzá Helimski is (1998: 572). Azonban mindketten csak az északi nyelvjárásra koncentrálnak, de ez a funkció minden nyelvjárásban egy képzőhöz társítható, amelynek a formája azonban nem egységes. Az alapszó csak olyan főnév lehet, amely állat vagy egy növény (többnyire bogyók vagy fa) nevét fejezi ki, így az alapszó szemantikája korlátozott. Alapszóként állhatnak még pl. a 'víz', 'tej' stb. szavak is, hiszen ezeknek a beszerzésével is lehet foglalkozni. A képző más számjegyű nyelvekben is megvan, de az alakok etimológiailag nem kapcsolhatók össze. A nyenyecben a képző alakja *-n* (Fancsaly 1983, a nganaszanban *-tu*; Wagner-Nagy 2019: 529). Érdemes megjegyezni azt is, hogy a halászati tevékenységet kifejező ige (*qəəlišqo* 'halászni, horgászni' < *qəəli* 'hal') is ezzel a képzővel van ellátva, ugyanúgy, mint a fentebb bemutatott *suurišqo* ige, amelynek az alapszava *suuri* 'vadállat' (ld. 1. táblázat). A képző produktív, amit az is jelez, hogy jövevényszavakhoz is kapcsolható, pl. *kurpakašqo* 'fogolyra vadászni' < *kurpaka* 'fogoly' (oroszról). A 2. táblázat az egyes nyelvjárásokban előforduló képzők alakjait, valamint néhány példát mutat be. Jól látható, hogy egyes nyelvjárások párhuzamosan több alakot is használnak.

Nyelvjárás	Alak	Igei alak	Alapszó
közép Taz	-š	<i>qorqišqo</i> 'medvére vadászni'	<i>qorqi</i> 'medve'
		<i>kurišqo</i> 'hermelinre vadászni'	<i>kuri</i> 'hermelin'
		<i>topirišqo</i> 'bogyót szedni'	<i>topir</i> 'bogyó'
		<i>ütišqo</i> 'vizet hozni'	<i>üti</i> 'víz'
Tym	-ču	<i>tabečuğu</i> 'mókusra vadászni'	<i>tabek</i> 'mókus'
	-š	<i>täbešku</i> 'mókusra vadászni'	<i>täbe</i> 'mókus'
Narym	-ču	<i>tapeččegu</i> 'mókusra vadászni'	<i>tapek</i> 'mókus'
		<i>k^welčuğu</i> 'halászni'	<i>k^wel</i> 'hal'
Csaja	-s	<i>q^welisku</i> 'halászni'	<i>q^weli</i> 'hal'
közép Ob	-ču	<i>q^wälčuğu</i> 'halászni'	<i>q^wäl</i> 'hal'
	-s	<i>q^wälisku</i> 'halászni'	<i>q^wäl</i> 'hal'
közép Ket	-j	<i>näjajgu</i> 'mókusra vadászni'	<i>näja</i> 'mókus'
		<i>q^wäljigu</i> 'halászni'	<i>q^wäl</i> 'hal'
felső Ket	-s	<i>näjasgu</i> 'mókusra vadászni'	<i>näja</i> 'mókus'

2. táblázat

Kaptatív képző

Az alábbi példamondatok a kaptatív képző használatát szemléltetik.

- (7) *tabe-ča-j* *Sańka-xe* *šede-yut*.
mókus-CAP-1DU Szányka-COM kettő-LOC
'Mi ketten Szánykával mókusra vadásztunk.'
KFN_1967_Lifestory_nar.010 (Tym)
- (8) *näja-j-gu-s* *čoppir-i-j-gu-s*
mókus-CAP-HAB-PST.3SG bogyó-EP-CAP-HAB-PST.3SG
swänqi-j-gu-s
dió-CAP-HAB-PST.3SG
'Mókusra vadászott, bogyókat és diót szedett.'
KMS_1963_BearAteTwoWomen_nar.007 (Ket)

Amint azt a fenti példamondatokban láthatjuk, a kaptatív képző a 'bogyó' és a 'dió' szavakkal kapcsolatban is használható. A bogyó- vagy gombagyűjtés cselekvésének kifejezésére a 'szed, gyűjt(öget)' igék is alkalmasak. Ezt a (9)-es és (10)-es mondatok szemléltetik.

- (9) *man* *tamd'el* *qwas-sa-n* *kribi-m* *taqqil-gu*
én ma megy-PST-1SG gomba-ACC gyűjt-INF
'Ma elmentem gombát szedni.' BaEF 196X_Fishing_nar.008 (Csaja)

- (10) *naagur-to-ttə* *qwas-su-tt* *čobir-i-m* *wadi-gu*
három-DEF-POSS.3PL megy-PST-3PL bogyó-EP-ACC szed-INF
'Mindhárman elmentek bogyót gyűjteni.'
ChAE_196X_PickingBerries_nar.001 (Csaja)

A (10)-es mondatban a mondat alanya bogyókat gyűjtőget. Ez jól mutatja, hogy a két szerkezet párhuzamosan használható. Azonban a *wadigu-* ige csak a középső és a déli nyelvjárásokban fordul elő.

4. Összefoglalás

Láthattuk, hogy a szelkupban számos lehetőség van a vadászat és a gyűjtögetés tevékenységének kifejezésére. A 'vadászni' jelentésű alapigék többnyire a vadászat folyamatának a kifejezésére szolgálnak. Az igék mellett igen ritkán fordul elő tárgy, ha ezek mégis megjelennek, akkor ez nagy állatra – mint pl. rénszarvas, jávorszarvas vagy medve – utal. Az ige legtöbbször mozgást jelentő ige mellett konverbiumi alakban áll.

Azok a főnevek, amelyekhez a kaptatív képző kapcsolódik, túlnyomórészt kis állatokra, mint mókus, kacska, hal stb. utalnak vagy kis méretű növényi élelmiszerekre, mint dió és bogyó. Ezeket az igéket tárgy-fókuszú igéknek is nevezhetjük. Mint a fenti példák szemléltetik, a képző alakja nyelvjárási eltér, egy közös eredetre visszavezethető képző nem mutatható ki.

Irodalom

- ALATALO, JARMO 1998: Сўссыгўй ғжипсан Кэткый кулани. Maksimkin-Jar, Helsinki.
BRYKINA, MARIA – JOSEFINA BUDZISCH [é.n.]: Dialectal variation in Selkup: challenges of a corpus study. (Kézirat)
BRYKINA, MARIA – ORLOVA, SVETLANA – WAGNER-NAGY, BEÁTA 2021: INEL Selkup Corpus. Version 2.0. Publication date 2021-12-31. Archived at Universität Hamburg. <https://hdl.handle.net/11022/0000-0007-F4D9-1>
BYKONYA, VALENTINA [Быконя, Валентина] (ред.) 2005: Селькупско-русский диалектный словарь. Изд. Томского гос. пед. университета, Томск.
ERDÉLYI, ISTVÁN 1969: Selkupisches Wörterverzeichnis: Tas-Dialekt. Akadémiai Kiadó, Budapest.
FANCALY, ÉVA 1983: A *jōnc* típusú igék és a PlGen. In: Bereczki, Gábor – Domokos, Péter (szerk.): Urálsztikai tanulmányok 1. (Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére.) ELTE, Budapest. 133–137.
GLUSKOV, SERGEJ – BAIDAK, ALEXANDRA – MAKSIMOVA, N. [Глушков, Сергей – Байдак, Александра – Максимова, Н.] 2011: Диалекты селькупского языка. In: Селькупы. Очерки традиционной культуры и селькупского языка. Томск, 49–63.

- HELIMSKI, EUGENE 1998: Selkup. In: Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic languages*. Routledge, London. 480–515.
- JANURIK, TAMÁS 1987: Das Funktionssystem der sölkupischen Verbalsuffixe. In: Hajdú, Péter – Mikola, Tibor – Róna-Tas, András (eds), *Papers on derivation in Uralic*. Szegeder und Turkuer Beiträge zur uralischen Derivation, Szeged. 47–61.
- KAZAKEVICS, OLGA – BUDNYANSZKAJA, E. M. [Казакевич, Ольга – Буднянская, Е. М.] 2010: *Диалектологический словарь селькупского языка (северное наречие)*. Баско, Екатеринбург.
- KUSTERER, KARIN 1987: *Die Jagd im Leben der Völker Westsibiriens*. Lang, Frankfurt am Main.
- KUZYNECOVA, NAGYEZSDA [Кузнецова, Надежда] 1995: *Грамматические категории южноселькупского глагола*. Томск.
- KUZYNECOVA, ARIADNA – HELIMSZKIJ, JEVGENYIJ – GRUSKINA, E. V. [Кузнецова, Ариадна – Хелимский, Евгений – Грушкина, Е. В.] 1980: *Очерки по селькупскому языку*. Издательство Московского университета, Москва.
- WAGNER-NAGY, BEÁTA 2019: *A grammar of Nganasan*. Brill, Leiden.

Rövidítések

1	1. személy	CVB	konverbium	LOC	lokatívusz
2	2. személy	DEF	határozott	NEG	tagadó
3	3. személy	DU	duális	O	tárgyas ragozás
ACC	tárgy eset	DUR	duratív	PL	többes szám
CAP	kaptatív képző	ep	kötő hangzó	POSS	birtokos
CO	koaffix	HAB	habituatív képző	PST	múlt idő
COM	komitatív	INF	főnévi igenév	SG	egyes szám

*

Which verb should I use to hunt?

The paper presents the linguistic means used to express the complex act of hunting, fishing and gathering in Selkup. The basic verbs of this act, which are monolexemic, such as ‘hunt,’ ‘fish’ and ‘gather,’ are presented and analyzed. In addition, the object-focused verbs, which are formed by a special suffix and denote the act of hunting a particular animal or obtaining a plant, are also analyzed.

Keywords: *hunting terminology, Selkup, captative suffix*

BEÁTA WAGNER-NAGY

E számunk szerzői

Adamovský, Vít	Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
Agyagási Klára	Debreceni Egyetem
Bába Barbara	Debreceni Egyetem
Bakró-Nagy Marianne	HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Bp.; Szegedi Tudományegyetem
Baksa Máté	Debreceni Egyetem
Csepregi Márta	HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Bp.
Csúcs Sándor	Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest
Debreczeni Attila	Debreceni Egyetem
Dobi Edit	Debreceni Egyetem
Egey Emese	Tokaj-Hegyalja Egyetem, Sárospatak
Erkkilä, Riku	Universität München; Helsingin yliopisto
Fejes László	HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Bp.
Forisek Péter	Debreceni Egyetem
Gheno, Danilo	Firenze
Grünthal, Riho	Helsingin yliopisto
Gugán Katalin	HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Bp.
Györfly Erzsébet	Debreceni Egyetem
Hlavacska Edit	Debreceni Egyetem
Hoffmann István	Debreceni Egyetem
Honti László	Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
Imre László	Debreceni Egyetem
Kazajeva, Nyina	Mordvin Nemzeti N. P. Ogarjov Egyetem, Szaransk
Kelemen Ivett	Debreceni Egyetem
Keményfi Róbert	Debreceni Egyetem
Keresztes László	Debreceni Egyetem
Kis Tamás	Debreceni Egyetem
Koivunen, Tomi	Turun yliopisto; Debreceni Egyetem
Kormos Erik	Debreceni Egyetem
Kovács Éva	Debreceni Egyetem
Lahdelma, Tuomo	Jyväskylän yliopisto
Larsson, Lars-Gunnar	Uppsala Universitet
Máté József	Debreceni Egyetem

E. Nagy Katalin	Debreceni Egyetem
Póczos Rita	Debreceni Egyetem
Pusztai Gábor	Debreceni Egyetem
Pusztay János	Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
Rácz Anita	Debreceni Egyetem
Reszegi Katalin	Debreceni Egyetem
Saarinen, Sirkka	Turun yliopisto
Sarhema, Maria	Helsingin yliopisto
Sipos Mária	HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Bp.
Sipőcz Katalin	Szegedi Tudományegyetem
Sivonen, Jari	Oulun yliopisto
Szabó Melinda	Pannon Egyetem, Veszprém
Szalóczy Bettina	Debreceni Egyetem
Szergejev, Oleg	Nyelv-, Irodalom- és Történettudományi Intézet, Joskar-Ola
Szeverényi Sándor	Szegedi Tudományegyetem
Szűj Enikő	Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
Szőke Melinda	Debreceni Egyetem
Takács Judit	Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger
Tamás Ildikó	HUN-REN Néprajztudományi Intézet, Budapest
Tóth Valéria	Debreceni Egyetem
H. Varga Márta	Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
Virtanen, Susanna	Helsingin yliopisto
C. Vladár Zsuzsa	Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Budapest
Wagner-NagyBeáta	Universität Hamburg

FOLIA URALICA DEBRECENIENSIA

- 1. 1989 pp. 142 Red. Keresztes László – Kiss Antal
- 2. 1991 pp. 222 Red. Keresztes László – Kiss Antal – Maticsák Sándor
- 3. 1994 pp. 160 Red. Keresztes László – Kiss Antal – Maticsák Sándor
- 4. 1997 pp. 260 Red. Nyirkos István – Kiss Antal – Maticsák Sándor
- 5. 1998 pp. 262 Red. Nyirkos István
- 6. 1999 pp. 246 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor
- 7. 2000 pp. 216 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor
- 8. 2001 pp. 761 Red. Maticsák Sándor – Zaicz Gábor – Tuomo Lahdelma
- 9. 2002 pp. 224 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor – Dusnoki Gergely
- 10. 2003 pp. 270 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor – Dusnoki Gergely
- 11. 2004 pp. 184 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor – Dusnoki Gergely
- 12. 2005 pp. 194 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor – Dusnoki Gergely
- 13. 2006 pp. 258 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor
- 14. 2007 pp. 218 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor – Petteri Laihonon
- 15. 2008 pp. 242 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor – Petteri Laihonon
- 16. 2009 pp. 234 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor – Petteri Laihonon
- 17. 2010 pp. 275 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor – Petteri Laihonon
- 18. 2011 pp. 231 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 19. 2012 pp. 264 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 20. 2013 pp. 404 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László – Susanna Virtanen
- 21. 2014 pp. 290 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 22. 2015 pp. 431 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 23. 2016 pp. 359 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 24. 2017 pp. 413 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 25. 2018 pp. 371 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 26. 2019 pp. 362 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 27. 2020 pp. 353 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 28. 2021 pp. 569 Red. Maticsák Sándor – Kelemen Ivett
- 29. 2022 pp. 305 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László – Kelemen Ivett
- 30. 2023 pp. 399 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László – Kelemen Ivett
- 31. 2024 pp. 407 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László – Kelemen Ivett
- 32. 2025 pp. 593 Red. Keresztes László – Kelemen Ivett – Zaicz Gábor

Megrendelhető – tilaukset – to be ordered from – Bestellbar – заказ:

Debreceni Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszék
H-4032 Debrecen, Egyetem tér 1. – Tel.: (36-52) 512 923
E-mail: enagy.katalin@mnytud.arts.unideb.hu

Interneten elérhető: http://finnugor.arts.unideb.hu/fud_honlap/